

აკაკი სურგულაძე

რუსეთის იმპერია
XIX საუკუნეში

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1973

სახელმძღვანელოში განხილულია რუსეთის იმპერიის სოციალ-ეკონომიური ვითარება, ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობანი და კულტურა. განსაკუთრებით გამახვილებულია ყურადღება ქვეყნის ცნობების ისეთ დიდმნიშვნელოვან მოვლენებზე, როგორიცაა 1812 წ. ომი, დეკაბრისტების აჯანყება, 30—40-იანი წლების იდეური მოძრაობა, ყირიმის ომი, რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წწ. ომი, პოლიტიკური რეაქცია რუსეთში 80—90-იან წლებში და სხვ.

წიგნი განკუთვნილია სტუდენტების, ასპირანტების, პედაგოგებისა და ისტორიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

შენახალი

XIX საუკუნეს ყველა წინა საუკუნესთან შედარებით კაცობრიობის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. არც ერთ წინა საუკუნეში ადამიანს არ დაუპყრია აზრის ისეთი მწვერვალები, როგორც ამ დროს. საკაცობრიო კულტურის თანაგარსკვლავედში არასდროს არ გამოჩენილა ისეთი მრავალრიცხოვანი მანათობელი შუქურები, როგორც ამ ეპოქაში. ამ საუკუნემ თავის ზურგზე გადაიტანა დიდი მასშტაბის ომები და სისხლის ღვრანი, სახელმწიფოთა პოლიტიკური ფორმების ხშირი ცვლა და რევოლუციური აფეთქებანი.

XIX საუკუნეში საკაცობრიო აზრმა შექმნა სოციალური და პოლიტიკური ჩაგვრისაგან ადამიანის განთავისუფლების მრავალი პოლიტიკური თეორია. საკმარისია ითქვას, რომ ამ ეპოქაში დაიბადა ადამიანთა საზოგადოებაში ექსპლოატაციის მოსპობისა და კომუნისტური საზოგადოების აშენების ყოვლისმძლე თეორია — მეცნიერული სოციალიზმი. XIX საუკუნე იყო ცივილიზაციის დიდი საუკუნე. მან კაცობრიობას იმდენი რამ შესძინა, რამდენიც, — გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, — ერთად აღებულმა წინა საუკუნეებმა.

რა იყო XIX საუკუნის ასეთი განსაკუთრებულობის მიზეზი, რამ განაპირობა აზრების ასეთი მძლავრი და უწყვეტი ნაკადი; გონების ასეთი შემართება?

დამყაყებულ, ძირმომპალ, რეაქციულ ფეოდალურ-ბატონყმურ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემაზე ბურჟუაზიულმა სოციალურ-პოლიტიკურმა სისტემამ საბოლოოდ XIX საუკუნეში გაიმარჯვა. ბურჟუაზიულმა რევოლუციამ ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში დაამხო ფეოდალურ-ბატონყმური აბსოლუტიზმი ინგლისში და ეს ქვეყანა მოწინავე ტექნიკისა და დიდი სამრეწველო გაქანების გზაზე გამოიყვანა. ბურჟუაზიულმა რევოლუციამ XVIII საუკუნის მიწურულში დაანგრია ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმი საფრანგეთში და ეს ქვეყანაც უღადეს შესაძლებლობათა გზაზე დააყენა. საფრანგეთის

დიდ რევოლუციას მსოფლიო რეზონანსი ჰქონდა. მან დასაბამი მისცა ბურჟუაზიული რევოლუციების ერას მთელი ევროპის მასშტაბით, სადაც მიყოლებით დაიწყო ფეოდალური ბურჟუაზიის ნგრევა და ბურჟუაზიული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის გაბატონება.

ფეოდალურ-ბატონყმური ფორმაციის დამხობას და ბურჟუაზიული სისტემის გამარჯვებას არ მოჰყოლია ადამიანთა სრული გათავისუფლება. აქ ექსპლოატაციის ერთი სისტემა მეორეთი შეიცვალა. მაგრამ საკაცობრიო პროგრესისათვის ეს მაინც უდიდესი ბიძგი იყო. ბურჟუაზიულმა რევოლუციებმა დაამსხვრიეს ბორკილები, რომლებიც მწარმოებლურ ძალებს ბოჭავდნენ, ააფეთქეს ეპოქისათვის მოძველებული დრომოკმული და შეუფერებელი საწარმოო ურთიერთობანი. ახალმა ბურჟუაზიულმა წარმოებითმა ურთიერთობებმა, რომლებიც ფეოდალიზმის ნამსხვრევებზე აღმოცენდნენ, გასწმინდეს საზოგადოებრივი ცხოვრების ჩახერგილი მდინარე, გზა გაუყაფეს მის სწრაფ წინსვლას პროგრესისაკენ.

ფეოდალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბურჟუაზიამ გააყოლია საზოგადოების ყველა დაზარალებული ფენები. იგი მეთაურობდა ჯერ კიდევ კლასობრივად მკვეთრად გაუმიჯნავ მთელ მესამე წოდებას, ებრძოდა არა მარტო ფეოდალურ რეაქციას, არამედ მეთაურობდა სწრაფვას ეროვნულ სახელმწიფოთა შექმნისაკენ. ბურჟუაზიულმა ომებმა XIX საუკუნის ევროპაში შექმნეს მსხვილი ბურჟუაზიული ეროვნული სახელმწიფოები გერმანიაში, იტალიაში. ბურჟუაზიას ამ დროს ხელთ ეპყრა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დროშა, წინსვლის გზაზე დრომოკმული ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში იგი ხელმძღვანელ და დამრავლებელ როლს ასრულებდა.

ბურჟუაზიის ამ დიდსა და პროგრესულ ბრძოლაში იბადებოდა ახალი აზრები, თეორიები, ბორკილებახსნილი წარმოება ახალ-ახალ მწვერვალებს იპყრობდა. დიდი სოციალური ძვრების ეპოქას, რომლითაც დაიწყო XIX საუკუნე, თან ახლდა დიდი შთაგონებანი, აზრის დიადი შემართება. ამიტომ მოხდა, რომ მანამდე არნახული ტემპით განვითარდა საბუნებისმეტყველო და სოციალური მეცნიერებანი, აყვავდა ლიტერატურა, ხელოვნება. ამ საუკუნემ გიგანტური ნაბიჯით წასწია წინ ცივილიზაცია. მისი შუქი მოჰფინა მთელ მსოფლიოს.

განსაზღვრულ პერიოდში რევოლუციურობის მიუხედავად, ბურჟუაზიას არ შეეძლო ბოლომდე შეესრულებინა საზოგადოებრივი პროგრესის ავანგარდის როლი. კაპიტალისტური წარმოების წესისევე შემცველი იყო გადაულახავი წინააღმდეგობებისა, როგორც

მონათმფლობელური ან ფეოდალური. კაპიტალიზმი იმთავითვე ხასიათდებოდა შეურიგებელი წინააღმდეგობით წარმოების საზოგადოებრივ ხასიათსა და მითვისების კერძო, კაპიტალისტურ ფორმას შორის. კაპიტალიზმმა, მართალია, წარმოებას მისცა საზოგადოებრივი ხასიათი, როცა უზარმაზარ ფაბრიკებსა და ქარხნებში თავი მოუყარა ათასობით მუშას და ისინი ერთმანეთთან შრომის დანაწილების საშუალებით დააკავშირა, მაგრამ ძალაში დატოვა კერძო საკუთრება წარმოების საშუალებებზე. წარმოების პროცესის საზოგადოებრივი ხასიათი კი წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივ საკუთრებას მოითხოვდა. ამიტომაც კაპიტალისტურ საზოგადოებაში საწარმოო ძალები იმთავითვე დაუპირისპირდნენ წარმოებით ურთიერთობებს. მათი წინააღმდეგობანი თანდათან მწვევდებოდა და იწვევდა ამ ურთიერთობათა აფეთქების ისეთსავე აუცილებლობას, როგორიც ფეოდალიზმის მიმართ განხორციელდა.

XIX საუკუნე ბურჟუაზიასთან ერთად იყო პროლეტარიატის ფორმირების საუკუნე. პროლეტარიატი საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოვიდა ბურჟუაზიასთან ერთად. იგი შობა კაპიტალიზმმა, როგორც მისი არსებობის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი და ბოლოს, როგორც მისი მესაფლავე. პროლეტარიატი დაუპირისპირდა ბურჟუაზიას იმ წინააღმდეგობათა გამო, რომელიც წარმოების პროცესის საზოგადოებრივ ხასიათსა და პროდუქციის მითვისების კერძო, კაპიტალისტურ ფორმაში გამოიხატებოდა. ეს იყო საზოგადოებრივი დოვლათის შემქმნელთა და არაფრისმქონეთა, გაყვლეფილთა და დაჩაგრულთა ბრძოლა წარმოების მფლობელთა, ექსპლოატატორთა და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ.

ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის შეურიგებელი კლასობრივი ბრძოლა მთელი XIX საუკუნის მანძილზე წითელი ზოლივით გასდევს მსოფლიო ისტორიას, განსაკუთრებით ევროპის ისტორიას, სადაც ბურჟუაზიის ბატონობა ყველაზე ადრე და დასრულებულად გამოიკვეთა. ბურჟუაზია თავისი კლასობრივი ბატონობის შესანარჩუნებლად ყველა საშუალებით ებრძვის პროლეტარიატს, ამისთვის იყენებს იგი არმიას, პოლიციას, იდეოლოგიას. ბურჟუაზია ებღაუჭება კაპიტალისტურ წარმოებით ურთიერთობებს, რომელთა შესაბამისობა მუდმივ განვითარებაში მყოფ საწარმოო ძალებთან ირღვევა. რევოლუციური პოზიციიდან, რომელიც ადრე ეკავა ბურჟუაზიას, იგი რეაქციის პოზიციაზე ინაცვლებს.

რამდენადაც მძლავრი და კონსოლიდირებული ხდებოდა პროლეტარიატის ძალა და შემართება ამ ბრძოლაში, იმდენად უფრო

იზრდებოდა ბურჟუაზიის გააფთრება იგი მძლავრად ებლაუქებოდა თავის ბატონობას და ტყვიებისა და საპყრობილეების გარდა ბატონობის შესანარჩუნებლად ახალ-ახალ საშუალებებს იგონებდა. ბურჟუაზია ივიწყებდა ვოლტერტიანულ ტრადიციებს, თავისი უფლებების დასასაბუთებლად მიმართავდა რელიგიას და თავს აფარებდა მის კალთებს, ივიწყებდა პარლამენტარიზმს და აბატონებდა შიშველ დიქტატურას. ეგოისტური ინტერესებით გამსჭვალული, იგი სამშობლოს სიკეთეს თავისი კლასის სიკეთეს უქვემდებარებდა და ხიშტებით გამოდიოდა მათ წინააღმდეგ, რომელთაც ერთ დროს წინამძღოლობდა პროგრესისათვის ბრძოლაში. ასე მოიქცა ბურჟუაზია 1848 წლის რევოლუციაში, როცა პარიზის ქუჩებში კავენიაკის ხელით მუშათა დემონსტრაცია დახვრიტა; ასევე მოიქცა 1871 წელს, როცა სისხლში ჩაახშო საფრანგეთის დამოუკიდებლობისა და პროგრესისათვის მებრძოლი პარიზის კომუნა. ბურჟუაზიამ ამ დროიდან გადაადგო და ტალახში ამოსვარა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დროშა, იგი კლასობრივ დროშაში გაცვალა, დაუპირისპირდა ერს, ქვეყნის უდიდეს უმრავლესობას, მის მამოძრავებელ ძალებს და თავისი დროშის ქვეშ მხოლოდ ბნელ, რეაქციულ ძალებს მოუწოდა. ამრიგად, მას შემდეგ, როცა მძლავრად გაისმა ხმა „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“, ბურჟუაზიის პროგრესულობა, როგორც ერის მეთაურისა, მოკვდა. ამ დროიდან დაიბადა იმის საჭიროება, რომ ეროვნული დროშა, ბურჟუაზიის მიერ გადაგდებული და შეგინებული, ხელთ აეტაცა პროლეტარიატს, რომლის სისხლშიც იყო იგი ამოსვრილი, პროლეტარიტი ამ დროიდან ყველაზე პროგრესულ კლასს და ერის კეთილდღეობისათვის ბოლომდე დაინტერესებულ ერთადერთ ძალას წარმოადგენდა.

XIX საუკუნის მიწურულში კაპიტალიზმი მის ბოლო, ლბობად და მომაკვდავ სტადიაში — იმპერიალიზმში გადაიზარდა. იმპერიალიზმს არ შეუცვლია კაპიტალისტური წარმოების წესი. პირიქით, გაიზარდა კაპიტალისტური საზოგადოების წინააღმდეგობანი, შრომისა და კაპიტალის დაპირისპირება. იმპერიალიზმმა მოახდინა წარმოებისა და კაპიტალის კონცენტრაცია და ცენტრალიზაცია, დაამყარა მონოპოლიების ბატონობა და ყოვლისშემძლეობა, გაამწვავა ბრძოლა მსოფლიოს ხელახალი გადანაწილებისათვის, მოამწიფა მსოფლიო მასშტაბის სისხლისმღვრელი ომები, გაზარდა მასების პაუპერიზაცია, მაგრამ ამასთან ერთად გააძლიერა დაჩაგრული მასების საბრძოლო აქტივობა, კოლონიური და დამოკიდებული ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. დღის წესრიგში

დააყენა კაპიტალისტური ფორმაციის საბოლოო ლიკვიდაციის ამოცანა და შეამზადა კიდეც ობიექტური პირობები ამ ისტორიული მისიის განსახორციელებლად.

თავისი განვითარების მხარწნელ და ლპობად სტადიაში ბურჟუაზიის რეაქციულობა უკიდურესობამდე მივიდა. სოციალისტური რევოლუციის გაბოროტებულმა შიშმა იგი იქამდე მიიყვანა, რომ მუშტის ველური დიქტატურა გააბატონა. XIX საუკუნეში ბურჟუაზია არ მისულა პოლიტიკაში ისეთ ვულგარულ, შავბნელ დიქტატურამდე, როგორიც იყო მაგალითად, ფაშიზმი XX საუკუნეში. მაგრამ შიშველი მუშტისა და პროგრესისადმი ბრძოლის მეთოდები, რომელსაც ბურჟუაზია ჩვენს საუკუნეში იყენებს და წამყვან კურსად აღიარებს, თავის საწყისს XIX საუკუნეში იღებს. მეცნიერებისა და პროგრესისადმი სიძულვილი XIX საუკუნიდანვე ხდება დამახასიათებელი. ბურჟუაზიის იდეოლოგიები პოლ ბურჟესა და ფერდინანდ ბრუნეტერის სახით უკვე XIX საუკ. 90-იან წლებში აცხადებენ, რომ „მეცნიერება გაკოტრდა“, რომ საზოგადოებრივი წესრიგისა და ინდივიდუალური მორალის დასაყრდენი მხოლოდ რელიგია არისო.

კლასობრივად დაჩაგრული მასების ოცნება ყოველთვის იყო თავისუფლება, ისეთი მომავლისაკენ სწრაფვა, სადაც ბუნების სიკეთით თანასწორად ისარგებლებდა ყველა მისი შვილი და ადამიანს შეეძლებოდა თავისი სამუშაო ძალისა და მონაპოვრის პატრონი ყოფილიყო. ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში, ხოლო უფრო ინტენსიურად XIX საუკუნის პირველ ნახევარში შეიქმნა მრავალი თეორია კომუნიზმის შესახებ; მათი ავტორები იყვნენ სენ-სიმონი, ფურიე, ოუენი და სხვები. ამ თეორიებში დახატული იყო მომავალი კომუნიტური საზოგადოება, სადაც მონობა და დამოკიდებულება, თვითნებობა და სილატაკე, გააფთრებული ბრძოლა ლუკმა-პურისათვის და ომები ხალხთა შორის მშვიდობით, თავისუფლებით, ნებაყოფლობითი შრომით, ძმობითა და თანასწორობით უნდა შეცვლილიყო. ეს ლამაზი, მომხიბვლელი თეორიები, მიახლოებული იყო სინამდვილესთან მომავლის გააზრებაში, მაგრამ მცდარი და უტოპიური — ამ საზოგადოების მოპოვებისთვის ბრძოლის გზების დასახვაში. უტოპისტ-სოციალისტები კომუნიზმისთვის ბრძოლას გაბატონებულ ბურჟუაზიულ კლასთან შეთანხმებით ითვალისწინებდნენ. ბურჟუაზიის კლასობრივი შინაარსის ასეთი ყალბი გაგება ერთის დაკვირვით და ნათლად გამომჟღავნდა უკვე 1848 წლის რევოლუციაში, როცა ბურჟუაზიამ თავისუფლებისათვის მებრძოლ

პროლეტარიატს ტყვიები დაუშინა და აგრძნობინა, რომ მის და-
მოუკიდებელ მოქმედებას ვერ შეურიგდებოდა.

1848 წლის მიწურულში პროლეტარიატს კლასობრივი მორჩი-
ლების მძლავრი ლაგამი ამოსდეს, სოციალიზმზე წვრილბურჟუაზი-
ულმა ილუზიებმა სასიკვდილო დარტყმა განიცადა. ამ მარცხის
შემდეგ დიდი მოაზროვნენი ევროპასა და რუსეთში პესიმიზმს მიე-
ცნენ, მათ ყველაფერი დაღუპულად ჩათვალეს, ასე ფიქრობდა,
მაგალითად, გერცენიც.

სწორედ ამ ტრაგიკულ პერიოდში, როცა ბურჟუაზიის რევოლუ-
ციურობა მოკვდა, ხოლო პროლეტარიატის რევოლუციური შესაძ-
ლებლობანი ჯერ კიდევ მთელი ძალით გაშლილი არ ყოფილა, არე-
ნაზე გამოვიდა მარქსიზმი. ეს იყო დასრულებული ფილოსოფიური
მსოფლმხედველობა, მეცნიერული სოციალიზმის იდეოლოგია, რო-
მელმაც გააშუქა კაცობრიობის წარსული და მომავალი, დაასაბუ-
თა ექსპლოატატორული რეჟიმის დაღუპვის აუცილებლობა და მიუ-
თითა რა კომუნიზმის განხორციელების სწორ გზებსა და მეთოდებ-
ზე, პროლეტარიატს აქტიური ბრძოლებისაკენ მოუწოდა.

მარქსისა და ენგელსის მეცნიერული შემოქმედება, მათი დაუ-
ცხრომელი პოლიტიკური მოღვაწეობა XIX საუკ. 50-იანი წლები-
დან ამ საუკუნის თითქმის დასასრულამდე გრძელდებოდა და წარ-
მოადგენდა ტიტანურ ძალას, რომელმაც გაიყოლია მილიონები,
უდიდესი კვალი დატოვა მათს გონებრივ ცხოვრებაში. კომუნიზტუ-
რი პარტიის მანიფესტი მოველინა მუშათა კლასს როგორც უდი-
დესი საპროგრამო დოკუმენტი, უბასრესი იდეოლოგიური იარაღი;
მან განამტკიცა მომავლისადმი რწმენა, აამაღლა საბრძოლო სულის-
კეთება.

„მარქსის მთელი გენიალობა სწორედ იმაში მდგომარეობს —
წერს ვ. ი. ლენინი — რომ მან პასუხი გასცა იმ კითხვებზე, რომლე-
ბიც უკვე დააყენა კაცობრიობის მოწინავე აზროვნებამ. მისი მოძღვ-
რება წარმოიშვა როგორც ფილოსოფიის, პოლიტიკური ეკონომი-
ისა და სოციალიზმის უდიდეს წარმომადგენელთა მოძღვრების პირ-
დაპირი და უშუალო გაგრძელება“¹.

მარქსი და ენგელსი პროლეტარიატის საერთაშორისო განმათა-
ვისუფლებელ ბრძოლაში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ იმ აქ-
ტივობას, რომელსაც 80-იანი წლების დასაწყისიდან რუსეთის მუ-
შათა კლასი იჩენდა. მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლები
ჰვრეტდნენ რუსეთის პროლეტარიატის წინაშე მდგომ დიდ რევო-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 19, IV გამოცემა, გვ. 3—4

ლუციურ გზებს, მიაჩნდათ, რომ რუსეთი კაცობრიობას თავის რევოლუციურ სიტყვას ეტყოდა და საერთაშორისო მუშათა მოძრაობის ავანგარდში დაღვებოდა.

XX საუკუნის დასაწყისში გენიოსი პროგნოზისტები ცოცხალი აღარ იყვნენ, მაგრამ მოვლენები ვითარდებოდა სწორედ ისე, როგორც მათ განჭვრიტეს. რუსეთში გადმოინაცვლა საერთაშორისო რევოლუციური მოძრაობის ცენტრმა და რუსეთის პროლეტარიატი მართლაც აღმოჩნდა ის ავანგარდული ძალა, რომელმაც შეძლო სულ რაღაც 13 წლის განმავლობაში განეხორციელებინა სამი დიდი რევოლუცია, რომელთაგან მესამემ დაასამარა კაპიტალისტური რეჟიმი და დასაბამი მისცა კომუნიზმის მშენებლობას.

საიდან მომდინარეობდა მარქსისა და ენგელსის ასეთი იმედები რუსეთზე, მის მუშათა კლასზე, რატომ მოხდა, რომ რუსეთი XX საუკუნის დასაწყისიდანვე აღმოჩნდა პროგრესისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლის სათავეში, რატომ გახდა იგი ლენინიზმის — კაცობრიობის ყველაზე დიდი მოძღვრების სამშობლო? რუსეთი ამ დიდი საკაცობრიო მისიისათვის მომზადებული იყო ისტორიული ცხოვრების მთელი მსვლელობით, მოვლენათა განვითარება XIX საუკუნეში ამ გზით მიემართებოდა.

XIX საუკუნის მსოფლიო პოლიტიკაში რუსეთს იმთავითვე მოუხდა ეთამაშა უდიდესი როლი. მთელი ასი წლის მანძილზე, ნაპოლეონის წინააღმდეგ ომებით დაწყებული და 1900 წელს ჩინეთის ომში მონაწილეობით დამთავრებული, საერთაშორისო ასპარეზზე არ გადაჭრილა არც ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომ რუსეთს მასში წამყვანი მონაწილეობა არ მიეღოს.

რუსეთმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა ნაპოლეონის უღლისაგან ევროპის ხალხთა განთავისუფლებაში. როცა რუსეთის ჯარებმა დაამხეს ბონაპარტეს ბატონობა ევროპაზე, ამით მათ დაანგრიეს მსოფლიო მონარქიის შექმნის რეაქციული, ფანტასტიკური გეგმები და ნაციონალური თვითმყოფლობის გზები გაუქაფეს ნაპოლეონის მიერ გათოკილ ავსტრიას, პრუსიას, გერმანულ სახელმწიფოებს, იტალიასა და ესპანეთს. რუსეთის არმიის ეს როლი სრულებითაც არ შეესატყვისებოდა ცარიზმის მიზანდასახულობას, რომელიც თავისი შინაარსით მეტად თუ არა, ნაკლებად რეაქციული როდი იყო, ვიდრე ნაპოლეონის რეჟიმი, მაგრამ ცარიზმის სუბიექტურ მიზანდასახულობას არაფერი ჰქონდა საერთო იმ ობიექტურ შედეგებთან, რომელიც ამ ლაშქრობას თავისთავად მოჰყვა და არტახებით შებოჭილ ევროპას მხსნელად მოეცლინა.

რუსეთის ომები XIX საუკუნეში თურქეთისა და ირანის წინა-

აღმდეგ თავისი ობიექტური შედეგებით ასევე პროგრესული იყო ბალკანეთის სლავებისა და კავკასიელი ხალხებისათვის.

მიუხედავად ამისა, ცარიზმის მთელი საგარეო პოლიტიკა აგრესიული იყო და თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რუსეთის გაძლიერებას ემსახურებოდა. ცარიზმის მმართველი ზედაფენა მთელი XIX საუკ. პირველი ნახევრის მანძილზე ევროპის ჟანდარმის სამარცხვინო როლს ასრულებდა და ავსტრიის, პრუსიის, ინგლისის მმართველებთან ერთად ევროპაში გზას უღობავდა პროგრესს, ანშობდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის კერებს და მონაჩიჟული რეჟიმის განმტკიცებას ემსახურებოდა.

მაგრამ მას შემდეგ, როდესაც რუსეთმა წააგო მის მიერვე წამოწყებული ომი თურქეთის, ინგლისისა და საფრანგეთის წინააღმდეგ, მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი შეირყა. მისი ჟანდარმული პოზიციები ევროპაში შესუსტდა. საერთაშორისო რეაქციის ცენტრმა თანდათანობით ცენტრალურ ევროპაში გადაინაცვლა. რუსეთის ცარიზმს ამ დროიდან საკუთარ სახლში გაუჩნდა ზანძარი, რომელიც თანდათან ძლიერდებოდა. მის ლიკვიდაციას იგი ახმარდა არმიას და პოლიციას. მაგრამ ამ ვითარებაშიც, რუსეთის ცარიზმის საგარეო პოლიტიკის რეაქციული კურსი არ შეცვლილა. იგი კვლავ უპოტინებდა ხელებს ბალკანეთსა და სრუტეებს, მიიკვლევდა გზას წყხარი ოკეანისაკენ, შუა აზიის ველებზე ცეცხლითა და მახვილით მკვიდრდებოდა და იმ გაცხოველებულ იმპერიალისტურ ძარცვა-გლეჯაში, რომელიც ამ დროს შორეულ აღმოსავლეთსა და ჩინეთში დაიწყეს ინგლისმა, ამერიკამ, იაპონიამ, საფრანგეთმა და გერმანიამ, ტოლს არავის არ უდებდა. მაგრამ XX საუკუნის დასაწყისიდან ქვეყნის შიგნით მძაფრმა რევოლუციურმა კრიზისმა, იაპონიასთან ომში მარცხმა და პირველი რევოლუციის მძლავრმა შეტევამ 1905—1907 წლებში ცარიზმი დაასუსტა, დააბეჩავა. ჩამორჩენილი, დაუძლურებული, იძულებული გახდა ძლიერ სახელმწიფოთა იმპერიალისტურ დაჯგუფებებში დაქვემდებარებული პოზიცია დაეკავებინა და დასავლეთ ევროპის მძლავრი ქვეყნების — ინგლისისა და საფრანგეთის მოღარაჟე ქოფაკად გადაქცეულიყო აღმოსავლეთში.

მწვავე კონფლიქტებით ხასიათდებოდა ცარიზმის საშინაო მდგომარეობა მთელი XIX საუკუნის მანძილზე.

XIX საუკუნის მთელი პირველი ნახევრის განმავლობაში რუსეთის თვითმპყრობელობა ყველა საშუალებით ებრძოდა ფეოდალიზმის წიაღშივე მომწიფებულ დემოკრატიულ ძალებს. იგი ხიშტებით უმასპინძლდებოდა გლეხთა გამოსვლენს, ახრჩობდა, როზ-

გავდა, ციმბირის ყინულებში გზავნიდა პროგრესულად მოაზროვნეებს, მის ზღუბრბლთან მოდარაჯედ ყოველთვის იდგა არაკჩევეისა და ბენკენდორფის სახით რეაქციის ქოფაქები, იგი თეორიულ დასაბუთებასაც კი მიმართავდა თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის მარადისობის დასამტკიცებლად. მაგრამ ისტორიის უღმრთელი წინსვლა, მისი ობიექტური კანონზომიერებანი ცარიზმს, რომელიც ბატონყმობის დასაცავად ყველა საშუალებას მიმართავდა, აიძულებდა თვით განეხორციელებინა ბურჟუაზიული ურთიერთობის მომძლავრების ღონისძიებანი, გაეყვანა რუსეთში რკინიგზა, აეგო ფაბრიკა-ქარხნები, საბაჟო მფარველობა გაეწია სამამულო მრეწველობისათვის და ამგვარად გამოეთხარა მისივე ყოვლისშემძლეობის საძირკვლები.

ყირიმის ომში მარცხმა საყოველთაო სააშკარაოზე გამოიტანა ცარიზმის სიღამპლე და უძლურება. გლეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის ტალღებმა უფრო მძლავრად შეუტია ბატონყმურ-ფეოდალური რეჟიმის ბურჯებს. სახალხო რევოლუციის შიშმა ცარიზმი აიძულა თვით აეღო ინიციატივა ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციისა, იმ ანგარიშით, რომ თვითმპყრობელობის ყოვლისშემძლეობა და მემამულეთა მსხვილი მიწათმფლობელობა შემოენახა.

XIX ს. 60-იანი წლების ბურჟუაზიულმა რეფორმებმა რუსეთში გზა გაუკაფა კაპიტალისტური ფორმაციის გაბატონებას. კაპიტალიზმმა თავისუფალი მუშახელი რომ იშოვა, მძლავრად იწყო დამკვიდრება მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში, მაგრამ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის მძლავრი ნაშთები ეკონომიკაში და ცარიზმის ძველი უფლებების ხელშეუხებლობა პოლიტიკაში კაპიტალიზმის განვითარებას მაინც ეღობებოდა და ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის აუცილებლობას აპირობებდა.

რუსეთის სუსტმა ბურჟუაზიამ რეფორმების შემდგომ პერიოდშიც ვერ მოახერხა მძლავრ და დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ ძალად ჩამოყალიბებულაყო. იგი ცარიზმის კალთებქვეშ და ნაწილობრივ მისი მხარდაჭერით გამოვიდა ასპარეზზე და ვერც კი მოასწრო ძალაუფლების დაპატრონება, რომ მუშათა კლასთან საბარკადო ბრძოლაში აღმოჩნდა. ამან განაპირობა რუსეთის ბურჟუაზიის კლასობრივი კავშირი თვითმპყრობელობასთან, რომლის ხრშტები და მათრახები ერთგულ სამსახურს უწევდნენ პროლეტარიატისა და გლეხობის მძაფრი შეტევების ჩასახშობად.

XIX საუკ. მიწურულიდან, როდესაც კაპიტალიზმი თავის ლპობად სტადიაში გადავიდა, რუსეთში ევროპის ყველა ქვეყანაზე უფრო მწვავედ იჩინა თავი ცარიზმისა და კაპიტალიზმის დამხობის აუცილებლობამ. რუსეთის 1905—1907 წლების დიდი სახალხო რე-

ვოლუცია XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მთელ მანძილზე მწიფდებოდა. იმპერიალიზმის ეპოქისათვის ეს იყო პირველი დიდი რევოლუცია არა მარტო რუსეთში, არამედ მთელ მსოფლიოში. რუსეთის პროლეტარიატი ამიერიდან კაპიტალიზმის მსოფლიო სისტემის წინააღმდეგ იერიშების ავანგარდში აღმოჩნდა. ეს ავანგარდული როლი შეპირობებული იყო მოვლენათა ობიექტური მსვლელობით. ამ რევოლუციის ფესვები ფართოდ იყო გაშლილი XIX საუკუნის რუსეთის ნიადაგში და ამ საუკუნის განმათავისუფლებელი მოძრაობის წყაროებიდან უხვად საზრდოობდა.

თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმისადმი ხალხის შეურიგებლობა და თავისუფლებისადმი სწრაფვა რუსეთში მკაფიო გამოხატულებას პოულობდა ჯერ კიდევ გლეხთა იმ აჯანყებებში, რომლებიც ივანე ბოლოტნიკოვის, კონდრატე ბულაეინის, სტეფანე რაზინის, ემელიანე პუგაჩოვის მეთაურობით ხდებოდა XVII და XVIII საუკუნეებში.

მეფის თვითმპყრობელობის და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლამ XIX საუკუნის დასაწყისიდან ორგანიზებული ხასიათი მიიღო. ეს ორგანიზებულობა პირველყოვლისა გამოვლინდა დეკაბრისტების ცნობილ აჯანყებაში 1825 წელს. დეკაბრიზმი — ეს იყო რუსეთის ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემაზე დემოკრატიული ბანაკის პირველი დიდი შეტევა, განმათავისუფლებელი მოძრაობის მძლავრი სათავე. დეკაბრისტები დამარცხდნენ, მაგრამ რევოლუციური კერები მთელ ქვეყანაში გააღვივეს, რუსეთის გონებრივ ცხოვრებას წარუშლელი კვალი დაამჩნიეს და თავიანთი სახარჩობელის რიგედან მომავალ თაობას სოციალური ჩაგვრისადმი, ტირანიისადმი შეურიგებლობის, თავისუფლების დაუცხრომელი ძიების სულისკვეთება უანდერძეს.

XIX საუკუნის რუსეთი ხასიათდებოდა თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეაქციისა და რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის მძაფრი შეჯახებებით. სახალხო რევოლუციის ალყაში მოქცეული და ბატონყმობის ციხე-სიმაგრეში ჩაკეტილი რეაქცია გააფთრებით იცავდა თავს იმ იერიშებისაგან, რომელსაც მასზე ერთდროულად აწარმოებდა თავისუფლების უფლების შეგნებით გაჟღენთილი გლეხობა, ფორმირების პროცესში მყოფი პროლეტარიატი, მოწინავე ინტელიგენცია. ეს იყო რუსეთში დეკაბრისტული იდეების შემდგომი გაღრმავების, ხალხთან დაახლოების და მისდამი ნდობის აღიარების, სწორი რევოლუციური თეორიისა და გზების დაუცხრომელი ძიების პერიოდი, როცა, ბელინსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, კრიტიკის სფეროში ექცეოდა თვით კრიტიკა და საზოგადოება მოლ-

ლილი იყო ჭეშმარიტების შიმშილით. ამ ეპოქამ გამოზარდა გერცენი, ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი და მათთან ერთად რაზნოჩინელთა ის შესანიშნავი თაობა, რომლებმაც დეკაბრიზმის დროშა აიტაცეს და წააქეზეს გლეხური რევოლუცია. რუსეთის ამ პერიოდის რევოლუციონერთა შესახებ ენგელსი სწერდა პაპარიცს: „რუსეთში იყო კრიტიკული აზრიც და წმინდა თეორიის თავდადებული ძიებაც, რაც ღირსი იყო იმ ხალხისა, რომლებმაც მოგვცა დობროლიუბოვი და ჩერნიშევსკი. ნე ვლაპარაკობ არა მარტო აქტიურ რევოლუციურ სოციალისტებზე, არამედ ისტორიულ და კრიტიკულ სკოლაზეც რუსულ ლიტერატურაში, რომელიც შეუდარებლად უფრო მაღლა დგას ყოველივე იმაზე, რაც გერმანიასა და საფრანგეთში ოფიციალურ ისტორიულ მეცნიერებას შეუქმნიაო“.

XIX საუკუნის რუსეთმა მსოფლიო განაცვიფრა უეცარი მიღწევებით კულტურის სფეროში. რუსეთის ეროვნულმა კულტურამ ერთი საუკუნის მანძილზე წარმოშვა იმდენი მსოფლიო სახელები, რამდენიც ევროპის არც ერთ სხვა ქვეყანას არ წარმოუშვია. განსაკუთრებულად დიდი იყო მნიშვნელობა რუსული ლიტერატურისა, რომელსაც გორკი გასაოცარ ფენომენს უწოდებდა და აღნიშნავდა: „დასავლეთის არც ერთი ლიტერატურა არ წარმოდგენილა ასეთი ძალითა და სისწრაფით, ნიჭის ასეთი კაშკაშა ბრწყინვალეობით. ევროპაში არავის არ შეუქმნია ისეთი დიადი, მთელი მსოფლიოს მიერ აღიარებული წიგნები, არავის არ შეუქმნია ასეთი განსაცვიფრებელი სილამაზე ასეთ მძიმე პირობებში. ეს ურყევად დასტურდება დასავლეთის ლიტერატურისა და ჩვენი ლიტერატურის ისტორიის შედარების გზით. თითქმის მთელი ასი წლის განმავლობაში არსად არ გამოჩენილა დიად სახელთა ისეთი ბრწყინვალე თანავარსკვლავედი, როგორც რუსეთში, არსად არ ყოფილა ისე უხვად მოწამებრივი მწერალი, როგორც ჩვენშიო“.

რუსეთის კულტურას ახასიათებდა ორგანული კავშირი ქვეყნის რევოლუციურ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან, მებრძოლადემოკრატიზმი, რეალიზმი. მის დროშაზე წაწერილი იყო ჰუმანიზმის იდეები და რუსეთის თვითმპყრობელური ტირანიის წინააღმდეგ ბრძოლის მოწინავე პოზიციებზე იდგა. რუსეთის კულტურის მონაპოვარი უდიდეს გავლენას ახდენდა მეზობელ ხალხებზე. რუსეთის ლიტერატურის ტრადიციებზე გაიზარდა პოლონეთის, სერბეთის, ჩეხეთის, ბულგარეთის ლიტერატურა. რუსული ენა XIX საუკუნეში გადაიქცა მეორე მშობლიურ ენად სლავი ხალხებისათვის.

როდესაც პროსპერ მერიმემ, — აღნიშნავს განსვენებული აკადემიკოსი ვ. ვ. ტარლე, — და პირველმა მთარგმნელებმა ევროპას გააცნეს პუშკინი, როცა ბოდენშტედტმა „აღმოაჩინა“ ლერმონტოვი, როცა ცნობილი ფრანგი კრიტიკოსი სენტ-ბევი ალაპარაკდა გოგოლის შესახებ, ხოლო მეორე იმპერიის პერიოდის პარიზი მქუხარე აპლოდისმენტებით და დაუცხრომელი სიცილით შეხვდა გოგოლის „რევოზორის“ პირველ თეატრალურ წარმოდგენას, — ყველაფერი ეს იყო მხოლოდ დასაწყისი მსოფლიო არენაზე რუსეთის დიდი ლიტერატურის ტრიუმფალური გამოსვლისა... დასავლეთის კრიტიკოსებმა და ბელეტრისტებმა ერთხმად აღიარეს, რომ „ომისა და მშვიდობის“, „ანა კარენინას“, „აღდგომის“, „დანაშაულის და სასჯელის“, „წერილები მეკლარი სახლიდან“, „ძმები კარამაზოვების“ შემდეგ მოთხოვნილებანი მხატვრული ლიტერატურის მიმართ იმდენად გაიზარდა, რომ შეუძლებელი შეიქნა წერა „ძველებურად“. მკითხველმა კაცობრიობამ იგრძნო, რომ სიტყვიერ შემოქმედებაში, მხატვრულ ფსიქოლოგიურ ანალიზში გადაიღდა ახალი გიგანტური ნაბიჯი იმ გზაზე, რომელთა გაკაფვა XIX საუკუნის დასაწყისსა და შუა წლებში მხოლოდ დაიწყეს ისეთმა დიდმა მხატვრებმა, როგორიც იყვნენ ბალზაკი, სტენდალი, ფლობერი, დიკენსი და თეკერეი.

XIX საუკ. რუსი მწერლები მსოფლიო ავტორიტეტები იყვნენ. ტურგენევის მოწაფედ თვლიდა თავს გოლსუორთი, ჩეხოვისა — პრისტლი და ბერნანდ შოუ, ლევ ტოლსტოისა — რომენ როლანი.

ლევ ტოლსტოის სიკვდილის დღეებში ინგლისური ჟურნალი მიუთითებდა, რომ შექსპირის შემდეგ კაცობრიობამ არ იცის მხატვრული შემოქმედების დარგში ისეთი მსოფლიო დიდება, როგორიც ლევ ტოლსტოისა. ვ. ი. ლენინის თქმით, ლევ ტოლსტოი წინადადგმული ნაბიჯია მსოფლიოს მხატვრულ განვითარებაში.

და განა მარტო ლიტერატურა! XIX საუკუნის რუსეთმა მსოფლიო ცივილიზაციის საგანძურში ძვირფასი შენაძენი შეიტანა ხელოვნებისა და მეცნიერების დარგებში. რუსული მუსიკა — გლინკას, ჩაიკოვსკის, მუსორგსკის, რიმსკი-კორსაკოვის და სხვათა სახით, რუსული მხატვრობა — სურიკოვის, ვერეშჩაგინის. ივანოვის, ლევიტანის, რეპინის და სხვათა სახით, რუსეთის მეცნიერება — ლებედევის, ლობაჩევსკის, კოვალევსკის, გერცენის, ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის და სხვ. სახით მსოფლიო აზრის უდიდესი მონაბოვარია.

რუსეთის XIX ს. რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრა-

ობისა და რუსეთის კულტურის დიადი ტრადიციები შეისისხლბო-
ცა ლენინიზმმა, რომელიც სამართლიანადაა აღიარებული რუსეთი-
სა და მთელი საკაცობრიო კულტურის უმაღლეს მიღწევად. რუ-
სეთი ისტორიული განვითარებით, მოვლენათა მსვლელობათ მომ-
ზადებული იყო, რომ შეექმნა ლენინიზმი.

ვ. ი. ლენინი რუსეთში სამოღვაწეო ასპარეზზე აწორედ იმ პე-
რიოდში გამოვიდა, როდესაც პროლეტარიატი დამოუკიდებელ სა-
ზოგადოებრივ ძალად ჩამოყალიბდა, როცა 80-იანი წლების ოპორ-
ტუნიზტებისაგან შერყვნილი მარქსიზმი გაწმენდას, თავის უფლე-
ბებში აღდგენას და შემოქმედებით განვითარებას საჭიროებდა.

ვ. ი. ლენინმა მაღალ საფეხურზე აიყვანა მარქსისტული რევოლუ-
ციური თეორია, რუსეთის და მთელი მსოფლიოს მუშათა ძლევამო-
სილ განმათავისუფლებელ ბრძოლას გზა გაუხნათა. ვ. ი. ლენინის
უდიდესი ისტორიული დამსახურებაა ის, რომ მან შემოქმედებითად
შეიცნო მარქსიზმის თეორია და სრულყოფილად ფლობდა რა
დიალექტიკურ მეთოდს, დაიცვა ეს მოძღვრება ყოველგვარი დამა-
ხინჯებისაგან, გაამდიდრა ახალი დასკვნებით და დებულებებით.

ვ. ი. ლენინმა რუსეთის შიგნით და საერთაშორისო მუშათა მოძ-
რაობაში ოპორტუნიზმის წინააღმდეგ დაუცხრომელ ბრძოლაში,
მარქსისტული თეორიის საძირკვლებზე შექმნა ახალი ტიპის პარ-
ტია — კომუნისტური პარტია, რომელსაც ერთდერტს აღმოაჩინდა
უნარი სათავეში ჩადგომოდა რუსეთის პროლეტარიატს და წაეყვან-
ნა იგი ბრძოლისა და გამარჯვების გზით, ეხელმძღვანელა ჯერ ცა-
რიზმის დამხობის, ხოლო შემდეგ სოციალისტური რევოლუციის გა-
მარჯვებისათვის ბრძოლაში.

XIX—XX საუკუნეების ზღუბრლზე ცარიზმისა და კაპიტალიზ-
მის წინააღმდეგ იერიშებისათვის რუსეთს ჰყავდა არა მარტო აქ-
ტიური, ბარიკადებზე მებრძოლი პროლეტარიატის მრავალმილიო-
ნიანი არმია თავისი საიმედო მოკავშირით — რუსეთის გლეხობით,
რომელსაც გაჩაღებული ჰქონდა იმპერაის მასშტაბით აგრარული
რევოლუციის ხანძარი, არამედ გააჩინდა მთელი ამ მოძრაობის საი-
მედო შტაბი — ახალი ტიპის პარტია, ჰყავდა გენიოსი მესვეური
ლენინის სახით, რომელსაც შეეძლო რევოლუციის ხომალდ-
უტყუარი გზით წაეყვანა.

ყოველივე ამან განაპირობა მსოფლიო რევოლუციური მოძრაო-
ბის ცენტრის გადმონაცვლება რუსეთში და რუსეთის მუშათა კლასს
XX საუკუნეში დააკისრა საკაცობრიო მისია ექსპლოატატორული
რეჟიმის საბოლოო ლიკვიდაციისა და დიადი კომუნისტური საზო-
გადოების პრაქტიკული მშენებლობისა.

როგორც ვხედავთ, XX საუკუნე — საერთაშორისო კომუნისტური მოძრაობის აღმავლობისა და კომუნიზმის აშენების საუკუნე, მეცნიერებასა და ტექნიკაში ატომის აღმოჩენის, კოსმოსის დაპყრობისა და ჯერ კიდევ მრავალ გაუთვალისწინებელ შესაძლებლობათა საუკუნე ღვიძლი შვილია XIX საუკუნისა, იგი მის წიაღში აღმოცენდა და მის მხრებზე წამოიზარდა.

ამიტომაც, რომ XIX საუკუნის რუსეთის ისტორიის შესწავლა არა მარტო ისტორიისადმი ინტერესის გამოხატულებაა, არამედ აქტიური ცხოველმყოფელი პოლიტიკური ამოცანაც არის.

თ ა ვ ი I

რუსეთის ეკონომიური და სოციალური ვითარება რევოლუციამდე პერიოდში

XIX საუკუნის დასაწყისისათვის რუსეთის იმპერია ევროპის კონტინენტზე ერთ-ერთი უდიდესი და უძლიერესი სახელმწიფოა. მისი საზღვრები ამ დროისათვის ყინულოვანი ოკეანიდან შავ ზღვამდე, წყნარი ოკეანიდან დუნაიმდეა გადაჭიმული. მოსახლეობა 40 მილიონამდე აღწევს. XVIII საუკუნის მთელ მანძილზე რუსეთის მზარდმა ძლიერებამ და ევროპის საქმეებში აქტიურმა ჩარევამ მსოფლიოს დაანახა, რომ ამიერიდან რუსეთის აქტიური მონაწილეობის გარეშე ვერც ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი ვერ გადაწყდებოდა. რუსეთის არმია წარმოადგენდა მრისხანე ძალას, რომელსაც შეეძლო არა მარტო დაეცვა ქვეყნის ხელშეუხებლობა, არამედ განეხორციელებინა მმართველი ზედაფენის ფართო აგრესიული გეგმები.

მაგრამ გარეგნულად მტკიცე და ბრწყინვალე თვითმპყრობელური შენობის საძირკვლებში ყველაფერი რიგზე როდია, უკვე თავს იჩენს ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ლბობითი პროცესი. ეკონომიკაში, სახელმწიფოებრივ წყობილებაში, კლასობრივ სტრუქტურაში, სოციალურ ურთიერთობაში და კულტურაში — ერთი სიტყვით საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგში ძველ, დრომოკმულ ურთიერთობათა რღვევა მიმდინარეობს. ახლად აღმოცენებული კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტები გზას მიიკვლევენ მკაცრი აუცილებლობით.

მრეწველობა. ძველი, დრომოკმული და ახალი. ჯერ კიდევ სუსტი, მაგრამ მზარდი ურთიერთობების შეგახება ყველაზე მძლავრად ეკონომიკაში, კერძოდ მრეწველობის სფეროში მიმდინარეობდა.

ვ. ი. ლენინი თავის გენიალურ ნაშრომში „კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში“ ერთმანეთისაგან ასხვავებს; სამ ეტაპს კაპი-

ტალისტური მრეწველობის განვითარებაში. ეს ეტაპებია: „წვრილი სასაქონლო წარმოება (წვრილი, უმთავრესად გლეხური სარეწებო) — კაპიტალისტური მანუფაქტურა — ფაბრიკა (მსხვილი მანქანური ინდუსტრია)“¹. აქვე ლენინი მიუთითებს, რომ ამ სტადიათა „კავშირი და თანამომდევნობა უაღრესად მჭიდრო და უაღრესად უშუალოა. ფაქტები სავსებით აშკარად გვიჩვენებენ, რომ წვრილი სასაქონლო წარმოების ძირითადი ტენდენცია კაპიტალიზმის განვითარებაში, კერძოდ — მანუფაქტურის შექმნაში მდგომარეობს, ხოლო მანუფაქტურა ჩვენ თვალწინ უდიდესი სისწრაფით იქცევა მსხვილ მანქანურ ინდუსტრიადა“².

XIX საუკუნის რუსეთში ამ ეტაპების ერთმანეთში გადასვლა სწრაფად, ყოველგვარი შუალედების გარეშე მიმდინარეობდა. სახეზე იყო წვრილი წარმოება, მანუფაქტურა, კაპიტალისტური ფაბრიკა (ჩანასახურ მდგომარეობაში). ამასთან, წვრილი წარმოებანი და მანუფაქტურები ზედიზედ იხურებოდნენ, ხოლო სამანქანო ინდუსტრია მრეწველობის ძირითად დარგებში გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებდა. ეს იყო სამრეწველო გადატრიალების პროცესი.

წვრილ წარმოებასა და მანუფაქტურას შორის შეურიგებელი ბრძოლა მიმდინარეობდა. მანუფაქტურული წარმოება, რომელიც უფრო მაღალ შრომის ნაყოფიერებას ემყარება, სდევნიდა, აჩანაგებდა, სპობდა წვრილ მწარმოებელს. ეს ბრძოლა დაიწყო ჯერ კიდევ მაშინ, როცა წვრილი წარმოების გვერდით მანუფაქტურა გაჩნდა, მაგრამ XIX საუკუნის დასაწყისისათვის მომძლავრებულ იყო.

1767 წლის მონაცემების მიხედვით მანუფაქტურული კოლეგიის უწყებაში აღრიცხული იყო 498 წარმოება 45.464 მუშით. 1804 წლის ანგარიშში კი — 2423 წარმოება 95.202 მუშით. ყურადღებამისაქცევია გაჩენილი, რომ მუშათა ზემოდასახელებული კონტინგენტიდან 1767 წელს მხოლოდ 39,2% იყო ნებით დაქირავებული. 1804 წელს კი ნებით დაქირავებულთა პროცენტი 48-ს აღწევდა.

კაპიტალისტური მანუფაქტურული წარმოებანი XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში კიდევ უფრო სწრაფ განვითარებას განიცდიდა. 1825 წლისათვის საწარმოთა რიცხვი 5261-მდე გაიზარდა.

XIX საუკუნის დასაწყისისათვის რუსეთის შედარებით მსხვილ სამრეწველო ცენტრებს წარმოადგენდნენ მოსკოვის, პეტერბურგის,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 641.

² იქვე, გვ. 642.

იაროსლავის გუბერნიებზე. პეტერბურგის ლითონდამმუშავებელი და საფეიქრო წარმოება მსხვილ პროდუქციას იძლეოდა. განთქმული იყო მოსკოვის გუბერნიის ბამბეულის პროდუქცია. მეტალურგიული მრეწველობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ ურალი და ციმბირი. რუსეთის შავი მეტალურგიის ძირითადი ბაზა ურალი იყო. 1800 წელს მარტო ურალის სამთამადნო მრეწველობა 87 ბრძმედის ქარხანას ითვლიდა. მათგან ყველაზე ძლიერი იყო ნიჟნი-ტაგილში დემიდოვის ძველი ქარხანა. ურალისა და ციმბირის ქარხნებში ახლად იღვამდა ფეხს ძვირფასი ფერადი ლითონების — პლატინის, ოქროს წარმოება. რაც შეეხება მძიმე მრეწველობის სხვა დარგებს. მაგალითად, სათბობის, ქვანახშირის, ნავთობის მრეწველობას. ისინი ჩანასახ ფორმებში თუ არსებობდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ბაქოში ნავთობის არსებობა დიდი ხანია ცნობილი იყო, მისი ექსპლოატაცია არ წარმოებდა. 1790 წელს რუსეთის სამხრეთში ქვანახშირიც აღმოაჩინეს, მაგრამ ბატონყმურ რუსეთს არც მის წარმოებაზე უზრუნია.

მსუბუქი ინდუსტრიის დარგებიდან ყველაზე მეტად დაწინაურებული იყო საფეიქრო მრეწველობა, რომლის არსებობაც XVII საუკუნიდან მოითვლება. 1804 წელს რუსეთს ჰქონდა 285 ტილოს მანუფაქტურული, 155 მაუდის მანუფაქტურული საწარმო, 328 აბრეშუმის ფაბრიკა. შედარებით ახალ დარგს წარმოადგენდა ბამბეულის მრეწველობა, რომელმაც ფეხი XVIII საუკუნის დასასრულს აიღვა. 1812 წლისათვის მარტო მოსკოვში იყო 11 ფაბრიკა 780 სართავი მანქანით.

მრეწველობის ზრდა XIX საუკ. პირველ ნახევარში ხასიათდებოდა არა მარტო რაოდენობრივი, არამედ თვისობრივი ცვლილებითაც. განუხრელად იზრდებოდა წარმოებაში ნებით დაქირავებულ მუშათა რიცხვი, მაშასადამე იცვლებოდა მუშათა სოციალური სტრუქტურა. თუ 1804 წელს დამმუშავებელ მრეწველობაში ნებითდაქირავებულ მუშათა პროცენტი 48-ს შეადგენდა, 1835 წლისათვის იგი 54-მდე ავიდა, 1860 წელს კი 87 პროცენტს აღწევდა. ნებითდაქირავებულ მუშათა პროცენტი განსაკუთრებით მაღალი იყო საფეიქრო მრეწველობაში. 1825 წლისათვის ბამბეულის მრეწველობაში ნებითდაქირავებულნი 94,7%-ს შეადგენდნენ, ტილოს მრეწველობაში — 60,4%-ს, აბრეშუმის მრეწველობაში — 74 პროცენტს. ნებითდაქირავებულ მუშათა რიცხვის ასეთი თვალსაჩინო ზრდა სრულიად ახალი მოვლენა იყო რუსეთის მრეწველობაში. ეს მრეწველობის კაპიტალისტური ხასიათის მაუწყებელი იყო. ნებითდაქირავებულ მუშებს საბატონო მუშებთან შედარებით

დიდი უპირატესობა ახასიათებდათ. მათი შრომა მაღალნაყოფიერი იყო, ისინი უკეთ იყვნენ დასპეციალებული ამა თუ იმ საქმეში. უკეთ ეგუებოდნენ წარმოების პროცესში დანერგილ ახალ, მანქანურ ტექნიკას. წარმოების მეხატრონეს ყოველთვის ერჩივნა საქმე ასეთ მუშასთან ჰქონოდა, რადგან იგი მეტ ღირებულებას, მეტ პროდუქციას ქმნიდა. ასეთ მუშას იგი ხელფასსაც მეტს აძლევდა.

საბატონო მანუფაქტურებში მაღალი ტექნიკის დანერგვას წინ გადაუღახავი დაბრკოლებები ელოებოდა. ყმა გლეხების კვალიფიკაცია დაბალი იყო. ისინი წარმოებაში მუშაობით იხდიდნენ ვალდებულებას. შრომის ნაყოფიერების გადიდებისათვის არავითარი ღონისძიება არ გააჩნდათ. საბატონო მანუფაქტურის მუშათა მდგომარეობა გაცილებით უარესი იყო, ვიდრე ყმა გლეხებისა. — ყმა მუშები გარბოდნენ, ამსჯერდნენ მანქანა-იარაღებს, მიმართავდნენ აჯანყებებს. ტექნიკა მეტად დაბალ დონეზე იდგა და არავითარ გაუმჯობესებას არ განიცდიდა. ასეთი მანუფაქტურების ხელსაყრელობა თანდათან მცირდებოდა, ვიწროვდებოდა მისი ბაზარი.

მსგავსი მოვლენები ხდებოდა პოსესიურ მანუფაქტურებშიც. პოსესიური მანუფაქტურების პროფალი სახელმწიფოს მიერ მკაცრად იყო რეგლამენტირებული, ამიტომ მოუხერხებელი ხდებოდა ბაზრის მოთხოვნილებებთან მისი შეფარდება, წარმოების შემცირება ან გაფართოება საჭიროების მიხედვით. პოსესიურ მანუფაქტურებში უკიდურესობამდე მცირე იყო ხელფასი, სამუშაო დრო — ხანგრძლივი. მუშები აუტანელ ექსპლოატაციას სხვადასხვა საშუალებებით ებრძოდნენ. ხშირად საქმე აჯანყებამდეც მიდიოდა. პოსესიურ მანუფაქტურებში წარმოების პროცესის გაუმჯობესებას ყურადღება არ ექცეოდა. სახელმწიფოს ბიუროკრატიული აპარატი ასეთი მანუფაქტურებიდან საკმაო ქრამს იღებდა; საწარმოთა პატრონები კი ნებაზე იყვნენ მიშვებული.

ასეთი ჩამორჩენილი, მოუხეშავი, ახალ ვითარებასთან შეუგუებელი წარმოებანი კაპიტალისტურ მანუფაქტურებთან კონკურენციაში მარცხს განიცდიდნენ. მთავრობა თვით რწმუნდებოდა მათს ნაკლებ სარგებლიანობაში. 1816 წელს გაუქმდა მანუფაქტურისათვის ყმა გლეხების შესყიდვის უფლება. მაგრამ მთავრობამ ძალაში დატოვა ძველი პოსესიური მანუფაქტურები, თუმცა ახლების დაარსების ნებას აღარ იძლეოდა.

მცირდებოდა პოსესიურ მუშათა რაოდენობაც. თუ მაგალითად, 1812 წლისათვის დამმუშავებელ მრეწველობაში მათი რიცხვი 35581 აღწევდა, 1826 წლისათვის 29.328-მდე დავიდა. პოსესიური ქარხნების მფლობელები უკვე თვალნათლავ გრძნობდნენ ნებათ

დაქირავებულთა შრომის უპირატესობას და პოსესიურ მუშებს თვით ათავისუფლებდნენ, ან ხურავდნენ პოსესიურ საწარმოებს. ამრიგად, თვით ცხოვრების განვითარების ობიექტური კანონი საწარმოო პროცესიდან ბატონყმურ შრომას თანდათანობით სდევნიდა და გზებს უხსნიდა ნებითდაქირავებულ, იურიდიულად თავისუფალ მუშახელს, ესე იგი, წარმოების პროცესს კაპიტალისტურ ყაიდაზე წარმართავდა.

ევროპაში მომხდარ სამრეწველო-ტექნიკურ რევოლუციას ფეოდალურ-ბატონყმურ რუსეთშიც დიდი გამოძახილი ჰქონდა. რუსეთის მრეწველებმა ნათლად დაინახეს მანქანური ტექნიკის დიდი უპირატესობა და ინგლისიდან მისი გაძლიერებული შემოტანა დაიწყეს. 1815—1816 წლებში რუსეთში შემოტანილ იქნა 83 ათასი მანეთის გაუმჯობესებული ინსტრუმენტები, იარაღები და მანქანები. 1825 წელს — 828 ათასისა, 1840 წელს 3.500 ათასი მანეთის, 1850 წელს 8397 ათასი მანეთისა. ხელით შრომიდან მანქანურზე გადასვლა მრეწველობის დარგებიდან ყველაზე სწრაფად საფეიქრო მრეწველობაში ხდებოდა. 1843 წ. 1854 წლამდე რუსეთში ძაფსახვევითი თიხისტარების რაოდენობა 350 ათასიდან 1 მილიონამდე გაიზარდა. ალექსანდროვის, მოროზოვის, ხლუდოვის და სხვ. საფეიქრო საწარმოები გარდაიქმნა მანქანურ ყაიდაზე. 1858 წელს მარტო მოსკოვის გუბერნიაში აღრიცხული იყო 152 ორთქლის მანქანა 3115 ცხენის ძალისა.

სამრეწველო გადატრიალება გულისხმობს ცვლილებას არა მარტო ტექნიკაში, არამედ სოციალ-ეკონომიურ პირობებშიც; ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, რომ მანქანური ინდუსტრია კაპიტალიზმის უმაღლესი სიტყვაა, რომ „ტექნიკურ გადატრიალებას აუცილებლად მოსდევს წარმოების საზოგადოებრივი ურთიერთობის მძაფრი მსხვერველა, საბოლოო განხეთქილება წარმოების მონაწილე პირთა სხვადასხვა ჯგუფებს შორის, კავშირის სავსებით გაწყვეტა ტრადიციასთან, კაპიტალიზმის ყველა ბნელი მხარის გამწვავება და გაფართოება და ამასთან ერთად შრომის მასობრივი განსაზოგადოებაც კაპიტალიზმის მიერ“¹. XIX საუკუნის 30—40-იანი წლების რუსეთში ასეთი პირობები ჯერ კიდევ არ არსებულა.

ამ პერიოდში სამრეწველო გადატრიალება მხოლოდ იწყებოდა. გადატრიალების ეს პროცესი ხანგრძლივი იყო, ნელა და მტკივნეულად მიმდინარეობდა. იგი ძირითადად უცხოეთიდან შემოტანილი მანქანების ხარჯზე ხდებოდა, მხოლოდ 60-იანი წლების ბურჟუაზიუ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 535—536.

ლი რეფორმების შემდეგ სწრაფად წავიდა წინ. სამრეწველო გადატ-
რიალების ყველაზე ინტენსიური პერიოდი სწორედ XIX საუკუ-
ნის მეორე ნახევარია. ხოლო ამ საუკუნის დასასრულისათვის სამ-
რეწველო გადატრიალება რუსეთში შეიძლება დამთავრებულად
ჩაითვალოს.

სოფლის მეურნეობა. ყმა გლეხთა მდგომარეობა. ფეოდალური,
საბატონო მეურნეობის სისტემის დახასიათებისას ვ. ი. ლენინი ოთხ
ძირითად ნიშანზე მიუთითებდა. პირველი ნიშანია ნატურალური
მეურნეობის ბატონობა, ვ. ი. თვითმარი, კარჩაკეტილი ბატონყმუ-
რი მამული, რომელსაც ძალზე სუსტი კავშირი აქვს ბაზართან;
მეორე — უშუალო მწარმოებლისათვის წარმოების საშუალებების
საზოგადოდ და კერძოდ მიწის გადაცემა, მისი მიმაგრება მიწაზე,
რადგან ესაა მემამულის მუშახელით უზრუნველყოფის მთავარი
საშუალება. მესამე — გლეხის პირადი დამოკიდებულება მემამუ-
ლისაგან, რაც გლეხის პიროვნების მიმართ მემამულის პირდაპირ
ძალაუფლებაში გამოიხატება. ესაა გარეეკონომიური იძულება,
რომლის ფორმა და ხარისხი შესაძლებელია სულ სხვადასხვანაირი
იყოს — დაწყებული ბატონყმური მდგომარეობით და გათავისუფ-
ლებული გლეხის წოდებრივი არასრულუფლებიანობით; მეოთხე —
ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული დონე¹.

ფეოდალური ურთიერთობის ეს ძირითადი ნიშნები რუსეთის
ბატონყმური სისტემისათვის ძალაში რჩებოდა მისი განვითარების
ყველა ეტაპზე. ფეოდალის საკუთრება მიწაზე წარმოადგენდა მთა-
ვარ საშუალებას, რომლითაც ფეოდალი ზედმეტ პროდუქტს ით-
ვისებდა.

ზედმეტი პროდუქტის მითვისების აუცილებელ პირობას წარ-
მოადგენდა. აგრეთვე გლეხის მიმართ ფეოდალის ძალაუფლება,
ყმა გლეხზე მემამულის საკუთრება, რომელიც რაც დრო გადიოდა
მით უფრო სრულყოფილი ხდებოდა იმგვარად, რომ ყმა გლეხი
თანდათან მონის მდგომარეობაში ვარდებოდა. ფეოდალური ურთი-
ერთობის უკანასკნელ ეტაპზე (XVIII საუკუნიდან 1861 წლის საგ-
ლეხო რეფორმამდე) ფეოდალის ძალაუფლებამ გლეხის მიმართ
სრულყოფილი ფორმა მიიღო: გლეხი მისი პატრონის საკუთრებად,
ნევთად იქცა. მთავრობის ზოგიერთი შემზღუდველი ღონისძიებანი
ამ მიმართულებით უმნიშვნელო იყო და რაიმე რეალური შედეგე-
ბით არ ხასიათდებოდა. ფეოდალი — მებატონე გარეეკონომიური
იძულების უცილობელ უფლებას რომ ეყრდნობოდა, გლეხის ზედ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 208.

შეტ პროდუქტს ითვისებდა და მის შეუზღუდველ ექსპლოატატორს წარმოადგენდა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში გლეხობის სანადელო მიწების რაოდენობა თანდათან მცირდებოდა. ეს განსაკუთრებული ინტენსივობით 30—40-იან წლებში მიმდინარეობდა. ამასთანავე იზრდებოდა რიცხვი შინაყმებისა. ამ პროცესს ფეოდალური სისტემის ერთ-ერთი ძირითადი პირობის — უშუალო მწარმოებლისათვის მიწის გადაცემის — მოშლა მოსდევდა. ასე ხორციელდებოდა წვრილი მწარმოებლის ექსპროპრიაცია.

მეტი სასაქონლო პროდუქციის მიღებით დაინტერესებული მემამულე სახნავ-სათესი ფართობის გასადიდებლად სხვადასხვა საშუალებებს ეძებდა. ახალი მიწების ათვისება ყმის ზურგზე გადადიოდა. საბეგრო დღეები განსაკუთრებით ზაფხულში იზრდებოდა. საკუთარი მეურნეობისათვის გლეხს ამ დროს აღარც ეცალა. ზედმეტ სამუშაოებში ცდებოდა მისი ინვენტარი, მცირდებოდა სანადელო ფართობის შემოსავლიანობა. მიწის გაძლიერებული ექსპლოატაცია, აგროლონისძიებათა გამოუყენებლობის გამო, ფიტავდა ნიადაგს და მოსავლიანობას ამცირებდა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში საბატონო სამუშაო იმდენად გაიზარდა, რომ ზოგან კვირაში 5—6 დღეს მიაღწია. თანამედროვეების (ნ. ტურგენევი) მოწმობით, მაგალითად, ტულის, რიაზანის და სხვა სამიწათმოქმედო გუბერნიებში ზაფხულზე საბატონო სამუშაო ორშაბათიდან შაბათამდე გრძელდებოდა. გლეხს თავის განკარგულებაში მხოლოდ კვირა დღე რჩებოდა. საკუთარ მეურნეობაში იგი დამლამობით მუშაობდა. საბატონო სამუშაოს ასეთი ზრდიდან გლეხის დამოუკიდებელი მეურნეობის საცხებით შეწყვეტამდე ერთი ნაბიჯი იყო. ეს ბევრ შემთხვევაში ხორციელდებოდა კიდევ. გლეხი მთლიანად საბატონო სამუშაოზე გადადიოდა, მონის მდგომარეობაში ვარდებოდა და მებატონისაგან საკმელ-სასამელს იღებდა („მესიაჩინა“).

საბატონო სამუშაოს ფრიად გავრცელებული ფორმა იყო ე. წ. საბარგულების ბეგარა. პროდუქცია მემამულის მეურნეობიდან ბაზრობაზე ყმა გლეხებს თავიანთი საბარგულოთ უნდა გადაეტანათ. მაშინდელი გზების მდგომარეობას და ბაზრების სიშორეს თუ გავითვალისწინებთ, ცხადი გახდება ამ ვალდებულების სიმძიმე, იგი გლეხს თვეობით წყვეტდა მეურნეობისაგან. მებეგრე გლეხები 400—500 კილომეტრის სიშორეზე მიეზიდებოდნენ მემამულის პურს. XIX საუკუნის 40-იან წლებში მოსკოვში შექმნიდათ 9 მილიონი ფუთი პური, ტრანსპორტის ერთადერთ სახეს სწორედ ეს საბარგუ-

ლები შეადგენდნენ. ამ რაოდენობის პურის შეტანას 450 ათასი საბარგული სჭირდებოდა.

საბატონო სამუშაოს ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენდა მემამულის მეურნეობაში გახსნილი საწარმოები. აქ შრომა მთელი წლის განმავლობაში დილიდან საღამომდე წარმოებდა. ეს ყველაზე მძიმე სამუშაო იყო. ყმა გლეხები იმდენად შეშინებული იყვნენ ასეთი საწარმოებით, რომ ამა თუ იმ მემამულურ მეურნეობაში მის აღმოცენებას შავი ჭირის გაჩენას ადარებდნენ. ასეთი საწარმოები XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მომრავლდა.

რუსეთის ზოგ, მეტწილად არაშავნიადგვიან გუბერნიებში ყმა გლეხის ექსპლოატაციის გაბატონებულ ფორმად საღალო სისტემა ჯდებოდა. საღალო სისტემის დროს ყმა გლეხს მემამულე აძლევდა განსაზღვრული რაოდენობის მიწას, რომლისაგან მოწეული ჭირნახულის გარკვეული ნაწილი გლეხს მიწის პატრონისათვის უნდა ჩაებარებინა. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ფულისადმი მემამულის ლტოლვის გაცხოველების გამო ფულადი ღალა იზრდებოდა. ფულის საშოვრად ყმა გლეხი ქალაქს მიეშურებოდა, ფაბრიკას მუშა ხდებოდა და ხელფასით ფარავდა საბატონო ვალდებულებას. ეს პროცესი კი ბატონყმური მეურნეობის სისტემას საფუძველშივე შლიდა.

ამ კატეგორიის ყმები თანდათანობით კაპიტალისტური წყობილებისათვის დამახასიათებელ სოციალურ ჯგუფს ქმნიდნენ. მათი შთამომავლობა ქალაქში განაგრძობდა საქმიანობას, სოფლის ცხოვრებასთან სრულიად წყვეტდა კავშირს: მუშათა კლასის პირველ კადრებს ქმნიდა.

ფულადი ვალდებულება რეგლამენტირებული არ ყოფილა. მემამულეები მას თანდათან ადიდებდნენ. XVIII საუკ. ბოლოსათვის ფულადი ღალა მერყეობდა 2-დან 5 მანეთამდე ერთ სულზე, ადგილმდებარეობისა და გლეხის შესაძლებლობის გათვალისწინებით. საშუალოდ ამ პერიოდში გლეხური კომლის ღალის რაოდენობა 10—12,5 მანეთით განისაზღვრებოდა. XIX საუკ. პირველ ათწლეულში იგი 25—35 მანეთამდე გაიზარდა, ხოლო 30—40-იან წლებში — 70 მანეთამდე. ცხადია, აქ მხედველობაშია მისაღები ფულის გაუფასურებაც, მაგრამ ფაქტია, რომ ფულადი რენტის ამოქაჩვაში მებატონე შეუზღუდველი იყო და თავისი გაუმადლარი მადის დასაკმაყოფილებლად ამ ვალდებულებას მაქსიმუმამდე ზრდიდა.

ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის საფუძვლებში მომწიფებული კრიზისის დაძლევის ზოგიერთი მემამულე მეურნეობის ტექ-

ნიკური რეკონსტრუქციით ვარაუდობდა. მემამულეთა ერთი ჯგუფი, რომელსაც საზღვარგარეთ საფუძვლიანი განათლება ჰქონდა მიღებული, მშვენივრად იცნობდა კაპიტალისტური მეურნეობის ორგანიზაციას, მაგალითად, რეგლისში, სადაც ყოველგვარ სამუშაოს დაქირავებული მუშები ასრულებდნენ, გამოყენებული იყო გაუმჯობესებული ტექნიკა და ტარდებოდა აგრონომიული ღონისძიებანი. რიგმა მემამულეებმა რუსეთში მართლაც სცადეს ასეთი რაციონალიზაცია, მაგრამ ყველა ეს ღონისძიება, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, პალიატიურ ღასიათს ატარებდა, ფეოდალურ მეურნეობაში მას მხოლოდ დროებითი და არა არსებითი გაუმჯობესება შეჰქონდა.

ფეოდალურ-ბატონყმური სასტემის ბატონობის ვითარებაში, ფეოდალური მეურნეობის გაუმჯობესების, ინტენსიფიკაციის ცდები განწირული ჩანდა. კაპიტალისტური ტექნიკა კაპიტალისტურ წარმოებითს ურთიერთობას მოითხოვდა.

ბურჟუაზიული ურთიერთობანი ნელა და მტკივნეულად, მაგრამ მაინც ახერხებდა სოფელში შექრას და არა მარტო ფეოდალის, არამედ ყმა გლეხის მეურნეობაშიც იდგამდა ფესვებს. გლეხთა შორისაც იწყებოდა დიფერენციაცია, განსაკუთრებული ინტენსივობით — 60—70-იან წლებში. ყმა გლეხებიდან გამოიყოფოდნენ გამდიდრებული პირები. ისინი ახერხებდნენ თავის გამოსყიდვას. მემამულესაგან დიდძალ მიწებს. წყლის წისქვილებს იძენდნენ, მეურნეობაში სახელოსნოებს ხსნიდნენ, პროდუქცია შორეულ ბაზრებზე მიჰქონდათ გასასყიდად. ეწეოდნენ სასაქონლო მიწათმოქმედებას, თუმცა ხშირად მემამულეთა ძალადობის მსხვერპლიც ხდებოდნენ.

სოფლის ბურჟუაზიის ფორმირების ეს პროცესი, მებატონე მეურნეთა სურვილების საწინააღმდეგოდ რომ მიმდინარეობდა, აღრმავებდა კრიზისს, ძირს უთხრიდა ძველ ურთიერთობებს და საწარმოო ძალთა განვითარებადმი შესაბამის ახალ წარმოებითს ურთიერთობას მოითხოვდა.

მწარმოებელი მოსახლეობის მნიშვნელოვან ზვედრით წონას რუსეთში სახელმწიფო გლეხები, ე. ი. სახაზინო გლეხები შეადგენდნენ. XIX საუკუნის 60-იანი წლებისათვის სახაზინო გლეხობა ევროპული რუსეთის გლეხური მოსახლეობის 45% აღწევდა. თუ ამ ძირითად მასას ციმბირისა და ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხებს დავუმატებთ, მაშინ მათი რაოდენობა თითქმის თანაბარი იქნება საბატონო და საუფლისწულო გლეხების რაოდენობისა.

სახაზინო გლეხები ხაზინის საკუთრებას შეადგენდნენ და ფეო-

დალურ ექსპლოატაციას ხაზინისაგან განიცდიდნენ. მართალია, სახაზინო გლეხებს ტრადიციულად „სოფლის თავისუფალ მცხოვრებლებს“ უწოდებდნენ, მაგრამ მათი თავისუფლება მოჩვენებითი იყო. ველიკორუსულ გუბერნიებში სახაზინო გლეხებს საბატონოსთან შედარებით ერთგვარი შეღავათი ჰქონდათ, მაგრამ რუსეთის განაპირა მხარეებში (ბალტიისპირეთი, უკრაინა, ბელორუსია), მათი მდგომარეობა მეტად მძიმე იყო, მათი ვალდებულებანი რეგლამენტირებული არ ყოფილა, რის შედეგად ისინი სახელმწიფო და საბატონო ვალდებულებებს ერთდროულად ასრულებდნენ.

კაპიტალისტური ურთიერთობა XIX საუკ. პირველ ნახევარში მძლავრად იდგამდა ფესვებს სახაზინო გლეხთა მეურნეობაში. ახალი ვითარება უფრო შესამჩნევი იყო რუსეთის იმპერიის ცენტრალურ გუბერნიებში. სახაზინო გლეხების მნიშვნელოვან ნაწილს არ ჰქონდა წვრილი სახელოსნოები, მეორე ნაწილი სასაქონლო მეურნეობას ეწეოდა, ან ქალაქში მიდიოდა სამუშაოდ.

შავნიადაგიან გუბერნიებშიც კი, სადაც ბატონყმური მეურნეობა შედარებით მტკიცე და ხელუხლებელი იყო, სახელმწიფო გლეხებს შორის სასაქონლო ფუსფუსი იგრძნობოდა. თავიანთი ნაწარმი მათ მახლობელ ბაზრებზე და იარმარკებზე გაჰქონდათ. მრავალი გლეხი სოფელს ტოვებდა და მუდმივ ან სეზონურ სამუშაოზე ქალაქად მიდიოდა. ამავე პერიოდში სახაზინო სოფლებში შესამჩნევი ხდებოდა დიფერენციაცია. გლეხური მასიდან ამოტივტივებას იწყებდნენ სოფლის ბურჟუები, რომლებიც ახერხებდნენ კაპიტალის დაგროვებას, იძენდნენ მამულებს, ხსნიდნენ სხვადასხვა საწარმოებს, აწარმოებდნენ მსხვილ სავაჭრო ოპერაციებს. აქვე მოსახლეობის საკმაო ნაწილი სრულიად ლატაკდებოდა, თავის ნაჭერ მიწას ჰკარგავდა, საკუთარ მეურნეობას ვეღარ აწარმოებდა, „ბოიბილი“ ხდებოდა, ქალაქის პროლეტარული მოსახლეობის შემეცნებ წყაროდ იქცეოდა.

ქალაქები, მსხვილი ბაზრები და ვაჭრობა XIX საუკ. პირველ ნახევარში. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთის ქალაქებმა ინტენსიური ზრდა განიცადეს. თუ 1796 წელს ქალაქური მოსახლეობა რუსეთში მთელი მოსახლეობის 4,1%-ს შეადგენდა, 1851 წლისათვის პროცენტული შემადგენლობა უკვე 7,8-მდე ავიდა. აბსოლუტურ ციფრებში ეს შეიძლება ასე გამოვხატოთ: 1796 წელს რუსეთის ქალაქებში ცხოვრობდა 1301 ათასი კაცი (4,1%), 1811 წელს — 2765 ათასი (4,4%), 1856 წელს — 5684 ათასი (8%).

XIX საუკ. პირველი ნახევრის რუსეთში ქალაქების რიცხვი საკმაოდ დიდია, მაგრამ მათი უმრავლესობა საშუალო ტიპისაა (არაუ-

მეტეს 10 ათასი მცხოვრებით). მხოლოდ რამდენიმე ქალაქი გამოირჩეოდა მცხოვრებთა განსაკუთრებული სიმრავლით. მაგალითად, პეტერბურგი, სადაც XIX საუკ. დასაწყისში ცხოვრობდა 330 ათასი კაცი, მოსკოვში — 200 ათასზე მეტი. 10 ათასიდან 70 ათასამდე მცხოვრებით აღრიცხული იყო 35 ქალაქი, ხოლო 1-დან 10 ათასამდე მცხოვრებით — 878 ქალაქი.

ქალაქების რიცხვის ეს ზრდა შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაღრმავების, მრეწველობის აღმავლობის, სასაქონლო მიმოქცევის ზრდისა და საბაზრო ურთიერთობის განვითარების შედეგად მიმდინარეობდა.

XVIII საუკ. დასასრულს ცნობილი ეკონომისტი შჩერბატოვი ყურადღებას ამახვილებდა იმაზე, რომ გლეხთა დიდმა რაოდენობამ მიატოვა მიწათმოქმედება და სხვა საქმეს მოჰკიდა ხელი.

მრეწველობის ზრდა, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაღრმავება, საშინაო ბაზრის გაფართოება ვაჭრობა-აღებშიცემობის, სასაქონლო ბრუნვის გაცხოველებას იწვევდა. ფართოვდებოდა ბაზარი, მრავლდებოდა მათი რაოდენობა, იზრდებოდა იარმარკების რიცხვი, მათი საბრუნავი თანხა.

50-იანი წლების მიწურულაათვის იარმარკების საერთო რიცხვი რუსეთში 6 ათასს აღემატებოდა. მათგან მსხვილი იარმარკები, რომელთა წლიური ბრუნვა მილიონს აჭარბებდა, 33-ზე მეტი იყო. იარმარკებზე უმეტესად გამოტანილი იყო სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია. აქვე საღებოდა რუსეთის ახლად ფეხადგმული მრეწველობის ნაწარმიც. თითოეულ ეკონომიურ რაიონს, როგორც წესი, თავისი იარმარკა ჰქონდა. მის გარშემო დაჯგუფებული იყვნენ ადგილობრივი ვაჭარ-კაპიტალისტები, რომლებიც ამ რაიონში საქონლის შეძენა-გასაღების მთელ საქმეს პატრონობდნენ.

ყველაზე მსხვილ იარმარკას მაკარევის იარმარკა (ქალაქ მაკარევში) წარმოადგენდა. 1817 წლის ხანძრის შემდეგ მან ქალაქ ნიჟნი-ნოვგოროდში გადაინაცვლა და „ნიჟეგოროდის იარმარკის“ სახელწოდება მიიღო. არანაკლებ მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა ხარკოვის, კურსკის, ირბიტსკის, კიევის საკონტრაქტო, სამხრეთ-დასავლეთ ციმბირისა და სხვა იარმარკები, რომლებიც ვაჭრობას ზოგჯერ მთელი თვეობით არ სწყვეტდნენ. იარმარკები რუსეთის შინაგანი ვაჭრობის უმსხვილესი ობიექტები იყვნენ. 1825 წელს ნიჟეგოროდის იარმარკაზე გაიყიდა 12,66 მილიონი მანეთის (ვერცხლით) საქონელი, ხოლო 1852 წელს — 57,6 მილიონი მანეთისა.

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის გაცხოველების, ქვეყნის

საშინაო ვაჭრობის ზრდის ვითარებაში იმპერიის ერთგვარი ეკონომიური დარაიონებაც თანდათან შესამჩნევი ხდებოდა. რუსეთის არაშავინადაგიანი ცენტრალური და ჩრდილოეთის გუბერნიები (მოსკოვისა, ვლადიმირისა, იაროსლავისა, ტვერისა და სხვ.) უფრო მეტად სამრეწველო და ამდენად სოფლის მეურნეობის პროდუქციის მომხმარებელ რაიონებად იქცნენ. სამაგიეროდ რუსეთის სამხრეთი და დასავლეთი გუბერნიები (კურსკისა, ტამბოვისა, პენზისა, ორიოლისა, პოლტავისა, მინსკისა, ვიტებსკისა, ნოვოროსიისკისა და სხვ.) სოფლის მეურნეობის — მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის რაიონებად დარჩნენ და სამრეწველო პროდუქციის მომხმარებლებს წარმოადგენდნენ. ჩრდილო-დასავლეთ გუბერნიებში (ფსკოვისა, ნოვგოროდისა) ტექნიკური კულტურების მოყვანაში სპეციალდებოდნენ. რუსეთის სამხრეთი გუბერნიებიდან ცენტრში მოედინებოდა სახორცე საქონელი, სამაგიეროდ ცენტრიდან მიემართებოდა სამხრეთისაკენ საფაბრიკო-საქარხნო ნაწარმით დატვირთული ურემ-საბარგულები, სამდინარო იალქნიანი ხომალდები. თითოეული ეს სამეურნეო რაიონი საერთო რუსული ბაზრის აუცილებელ შემადგენელ ნაწილად ხდებოდა და იმპერიის სამეურნეო ცხოვრების ჯაჭვში გარკვეულ რგოლს წარმოადგენდა.

საშინაო ვაჭრობასთან შედარებით მცირე, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან აღმავლობას განიცდიდა საგარეო ვაჭრობა. ცნობილი სტატისტიკოსის კ. ი. არსენიევის გამოანგარიშებით საგარეო ვაჭრობის წლიური ბრუნვა XIX საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის 235 მილიონ მანეთს უდრიდა, მაშინ როცა საშინაო ვაჭრობის წლიური ბრუნვა 1 მილიარდამდე აღწევდა.

სამრეწველო გადატრიალების შემდეგ ინგლისი პირველ რიგში და მას შემდეგ რიგი ევროპული ქვეყნებისა, თანდათან ინდუსტრიულ ქვეყნებად გადაიქცნენ. ამ ქვეყნებში დიდად გაიზარდა მოთხოვნილება ნედლეულზე, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტიაზე. რუსეთი კი, როგორც ამ მხრივ უდიდეს შესაძლებლობათა ქვეყანა, მრეწველობის მხრივ განვითარებული ევროპული ქვეყნების მსხვილ მიმწოდებლად გადაიქცა. ასეთ ვითარებაში ვაჭრობა ფართოვდებოდა, ექსპორტი იზრდებოდა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში რუსული ექსპორტის ძირითად სახეს სელის, ქერელის ნაწარმი, რკინა, ქონი წარმოადგენდა. რუსული მეტალურგია XVIII საუკუნეში როდი იდგა უკანასკნელ ადგილზე და რუსეთის რკინაც ერთ-ერთ საუკეთესოდ ითვლებოდა, მაგრამ XIX საუკ. დასაწყისიდან რკინის ექსპორტმა იკლო და შუა წლებასათვის ნულამდე დავიდა. ამის მიზეზი იყო სწრაფი აღ-

მაგლობა ინგლისის მეტალურგიისა, რომელთანაც რუსულ რკინას ხარისხითა და სიიჟით კონკურენციის გაწევა აღარ შეეძლო. XVIII საუკუნეშივე დიდი გასავალი ჰქონდა სელსა და ქერელს. სელის ნაწარმს საბოძალდო იალქნებისათვის იყენებდნენ. მაგრამ XIX საუკუნეში ამ მზრიავე იკლო ექსპორტმა, რადგან ინგლისის საზღვაო ტრანსპორტში იალქნიანი გემები ორთქლის გემებმა შესცვალეს. სამაგიეროდ XIX საუკ. პირველ ნახევარში გაიზარდა პურეულის ექსპორტი. ექსპორტის საერთო ჯამში პურეულის წილი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: 1802—1807 წლებში პურეულის ღირებულება ექსპორტის საერთო თანხის 18,7% შეადგენდა. 1816—1820 წლებში — 31,2%-ს, 1826—1830 წლებში — 15,7%-ს. ციფრები ცხადყოფს, რომ 20 — 30-იან წლებში ევროპის საბაზრო კონიუნქტურის შეცვლასთან დაკავშირებით პურეულის ექსპორტი შემცირდა, მაგრამ 40—50-იან წლებში ისევ გაიზარდა. მაგალითად, თუ 1826—1830 წლებში საშუალოდ ყოველწლიურად 24 მილიონი ფუთი პურეული გაჰქონდათ, 1856—1860 წლებისათვის ეს რიცხვი 69 მილიონამდე გაიზარდა.

რუსული სამრეწველო პროდუქციის ასპარეზს ძირითადად, როგორც ვთქვით, საშინაო ბაზარი წარმოადგენდა. ევროპის ქვეყნებში მისი გატანა გასაგები მიზეზების გამო არ ხდებოდა. რუსული სამრეწველო პროდუქცია უმთავრესად აღმოსავლეთის ბაზრებზე (ჩინეთში, სპარსეთში, თურქეთში, შუა აზიის სახანოებში) გაჰქონდათ, იქ სადაც მრეწველობის განვითარების დონე კიდევ უფრო დაბალი იყო, ვიდრე რუსეთში.

რუსეთის საგარეო ვაჭრობაში განსაკუთრებით დიდი ადგილი ინგლისთან ვაჭრობას ეკავა. 1802—1806 წლებში, პეტერბურგში ყოველი 100 გემიდან. რომლითაც საქონელი გაჰქონდათ რუსეთიდან, 63 — ინგლისური იყო. ინგლისი სელის, ქერელის, ქონის, რკინეულის, ხორბლეულის ძირითადი შემსყიდველი იყო. სამაგიეროდ ინგლისიდან შემოჰქონდათ რუსეთში შალის, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები, მანქანები, ინსტრუმენტები, ბამბის ძაფი, კოლონიური საქონელი და სხვ.

XIX საუკ. პირველ ნახევარში, საშინაო და საგარეო ვაჭრობა მისი ტემპების ერთგვარი გაცხოველების მიუხედავად, მაინც საგრძნობლად ჩამორჩებოდა დასავლეთ ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების ვაჭრობას. საშინაო და საგარეო ვაჭრობის ეს ჩამორჩენა, რაც დრო გადიოდა, მით უფრო და უფრო იზრდებოდა. ჩამორჩენილობის ძირითადი და უმთავრესი მიზეზი რუსეთის ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება იყო, რომელსაც წინ ეღობებოდა

მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის კაპიტალისტურ განვითარებას. ვაჭრობა-აღებშიცემობის ფართოდ გაჩაღებას რუსეთში, მაგალითად, დიდად აფერხებდა შესაფერისი გზებისა და ტრანსპორტის უქონლობა.

XIX საუკ. 50-იან წლებში ქვეყნის ეკონომიური წინსვლით გამოწვეულმა ცვლილებებმა ცარიზმი ორთქლის ტრანსპორტის გამოყენების აუცილებლობის წინაშე დააყენა. 1843—1848 წლებში გაყვანილ იქნა ვარშავა-ვენის რკინიგზა, 1847—1851 წლებში — მოსკოვ-პეტერბურგის რკინიგზა, 1859 წელს გაიხსნა პეტერბურგ-ვარშავის რკინიგზის ხაზი. ეს იყო დიდმნიშვნელოვანი დასაწყისი, რუსეთის ეკონომიურ სხეულში ახალი სასაოცოცლო არტერია გაჩნდა. საგლეხო რეფორმის წლებში რუსეთის რკინიგზის ხაზის სიგრძე 1500 კერსამდე აღწევდა, მაშინ როცა ინგლისში 15000 კერსს, ხოლო გერმანიაში — 10 ათას კერსს უდრიდა.

სატრანსპორტო გზების განვითარება XIX საუკ. პირველ ნახევარში ძირითადად მაინც სამდინარო მაგისტრალების გაფართოების ხარჯზე მიმდინარეობდა. დაიწყო არხების მშენებლობა, რომელიც ვოლგის, დასავლეთ და ჩრდილოეთ დვინის, ნემანისა და ვისლას აუზებს შეაერთებდა: რეკონსტრუირებულ იქნა ძველი არხები. XIX საუკ. დასაწყისში აგებულ იქნა ორი ხელოვნური წყლის სისტემა — მარიამისა და ტიხვინისა. ხელოვნური არხებით დაუკავშირდა დნეპრი ვისლას და სხვ. 1813 წელს აიგო პირველი თბომავალი გემი რუსეთში. რუსეთის წყლებში თანდათან გამოჩნდნენ ორთქლის გემები. მიღებულ იქნა ღონისძიებანი შარაგზების მშენებლობისა და მოვლა-პატრონობისათვის. ეს ღონისძიებანი, რა თქმა უნდა, რუსეთში ვაჭრობა-მრეწველობის შემდგომი აღმავლობისათვის ხელშემწყობნი იყვნენ, მაგრამ ისინი მეტად ნელა და მტკივნეულად ხორციელდებოდნენ. საგულისხმოა, რომ ნიკოლოზ პირველის ფავორიტი, ყოვლისშემძლე ფინანსთა მინისტრი კანკრინი პირველი ეღობებოდა წინ რკინიგზების მშენებლობას და ამტკიცებდა, რომ იგი რუსეთისათვის ნაკლებრენტაბელუარაა, ვიდრე ცხენის ტრანსპორტიო. ასეთი რეაქციული შეხედულებანი ნიკოლოზ პირველისდროინდელ რუსეთში გამოწვევისი როდი იყო. ცარიზმის რეაქციული ხროვა ქვეყნის წინსვლას აფერხებდა და ვერც კი გრძნობდა, რომ ამით თავისივე თავს სამარცხვინო განაჩენს უშვადებდა, ეს ცხადყო ყირიმის ომმა.

ფინანსები. სავალალო მდგომარეობაში იმყოფებოდა რუსეთის ფინანსები, რომელიც ბატონყმური სახალხო მეურნეობის წყაროებზე იყო დაფუძნებული.

სახელმწიფო ფინანსების დარგში რუსეთს XIX საუკუნეში თან გადმოჰყვა ის ქაოსი და დეფიციტურობის ავადმყოფობა, რაც XVIII საუკუნეში ახასიათებდა. 1832 წელს სახელმწიფო გასავლის ჯამი რუსეთში ჩვეულებრივი ბიუჯეტის მიხედვით 141,9 მილიონ მანეთს შეადგენდა, მაშინ, როცა შემოსავალი 137 მილიონ მანეთს არ აღემატებოდა. 1847 წელს გასავალი 249,9 მილიონ მანეთს უდრიდა, შემოსავალი — 209,8 მილ. მანეთს. ყირიმის ომის შემდეგ გასავალმა 344,8 მილიონ მანეთს მიაღწია, შემოსავალი კი 309,4 მილიონი იყო. ბიუჯეტის გასავლის საერთო ჯამიდან არმიასა და ფლოტზე თითქმის მესამედი მოდიოდა, მაშინ როცა, ვთქვათ, სახალხო განათლებაზე ერთი პროცენტიც არ იხარჯებოდა.

1808 წელს სახელმწიფო ბიუჯეტის დეფიციტი 124 მილიონ მანეთს შეადგენდა (ასიგნაციებით); 1809 წელს კი — 143 მილიონ მანეთს.

დეფიციტი ბიუჯეტისა იფარებოდა სესხებით, საკრედიტო ოპერაციებით და ქაღალდის ფულის გამოშვებით, მაგრამ ეს საქმეს ვერ შველოდა. გასავლის ასეთი მსხვილი თანხა მძიმედ აწვა სახელმწიფოს, მისი ატანა ბატონყმურ ფინანსურ სისტემას არ შეეძლო, ხოლო ქაღალდის ფულის გაძლიერებული გამოშვება ფულის კურსს აუფასურებდა.

ბატონყმურ რუსეთში სახელმწიფო ფინანსების ძირითად წყაროს გლეხობის სულადობრივი და საღალო გადასახადები და არაპირდაპირი გადასახადები შეადგენდნენ. მცირე იყო მასში სავაჭრო ბრუნვასა და წარმოებაზე დადებული გადასახადების ხვედრი, უფრო მცირე — პრივილეგიური წოდებიდან შემავალ გადასახადთა ხვედრი.

ეს წყაროები ყოველთვის ერთგვარი როლი იყვნენ: ომებისა და მოუსავლიანი წლების პირობებში. რაც არცთუ იშვიათი იყო რუსეთის ცხოვრებაში, გლეხობა სახელმწიფო გადასახადების შეტანას ვერ ახერხებდა, საერთოდ რუსეთის ბიუჯეტი მუდამ დეფიციტური იყო.

მთავრობა, სახელმწიფო ფინანსების დარგში შექმნილ მძიმე ვითარებიდან გამოსავალს ეძებდა. ამას ისახავდა მიზნად საფინანსო რეფორმა, რომელიც 1839 წელს გატარდა. რეფორმის ინიციატორი ფინანსთა მინისტრი კანკრინი იყო.

კანკრინის ფინანსური პოლიტიკის ძირითადი შინაარსი სახსრების ეკონომიაში მდგომარეობდა. კანკრინმა ვერ მოახერხა გამონახულიყო სახელმწიფო ბიუჯეტის შევსების რაიმე ახალი წყარო. მან

მხოლოდ გაზარდა ზოგიერთი არაპირდაპირი გადასახადი და გაზარდა ბაჟები უცხოურ საქონელზე.

კანკინის დამსახურებას წარმოადგენდა ფულის რეფორმა, რომელსაც იგი მიმოქცევიდან ასიგნაციების ამოღებით და მტკიცე ვალუტის შემოღებით ახორციელებდა. 1839—1843 წლების რეფორმებმა ხელი შეუწყო მანეთის კურსის განმტკიცებას.

ბურჟუაზია რეფორმამდელ რუსეთში. ბურჟუაზიული კლასის ფორმირება განსაკუთრებული ინტენსიურობით საგლეხო რეფორმის შემდეგ წარიმართა და 70—80 წლებისათვის დასრულდა კადეც, მაგრამ ჭერ კიდევ რეფორმამდე იგი სწრაფად მიმდინარეობდა. ამ დროს რუსეთის სოფლებში, ადგილობრივ ბაზრებზე, იარმარებებზე, სამაზრო-საგუბერნიო და მსხვილ ქალაქებში განსაკუთრებით მომრავლდნენ გლეხი „კაპიტალისტები“ — ეს ქორვაჭრები, შემსყიდველები, ბითუმად მოვაჭრენი, საზღვარგარეთთან მსხვილ სავაჭრო ოპერაციების ოსტატები. ვაჭართა ფენა გადიოდა, გამრავლდა, გაძლიერდა, გაიზარდა ვაჭართა რიცხვი. მაგალითად, 1830 — 1858 წლებში ვაჭართა რიცხვი რუსეთში 33 პროცენტით გაიზარდა. თუ 1836 წელს ვაჭართა წოდებაში აღრიცხული იყო 123 796 სული მამრობითი სქესისა, 1851 წლისათვის ეს ციფრი 180 359-მდე გაიზარდა.

ბურჟუაზიის კლასის ფორმირების პროცესში გარეგნულადაც თანდათან იცვლიდნენ სახეს თვით ქალაქებიც. მაგალითად, მოსკოვი, რომელიც ადრე აზნაურულ ქალაქად იყო ცნობილი, XIX საუკ. 30—40-იან წლებში ახალ ელფერს იღებდა. ცნობილი მოგზაური ჰაქსტაუზენი, რომელმაც XIX საუკ. 40-იან წლებში მოსკოვი ინახულა, აღნიშნავდა, რომ მოსკოვი აზნაურული ქალაქიდან საფაბრიკო ქალაქად გარდაიქმნა, საფაბრიკო საქმიანობისა და ვაჭრობის ცენტრი გახდა, თავდაზნაურთა დიდი ნაწილი წარმოების მეპატრონედ გადაიქცაო. ახლა თუ იკითხავთ, ვის ეკუთვნის ესა და ეს სასახლე — გიპასუხებენ მავან და მავან მეფაბრიკეს ან ვაჭარს. წინათ კი გიპასუხებდნენ — მავან და მავან თავადსო.

ისტორიული მატერიალიზმი გარკვეულ ეპოქაში ბურჟუაზიის პროგრესულ როლს არ გამორიცხავს. ძველ, ღრმომოჭმულ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბურჟუაზია ავანგარდულ როლს ასრულებდა. მისი ღონისძიებანი ხელს უწყობდა საწარმოო ძალთა განვითარების ღონისაღმე შესაბამის წარმოებით ურთიერთობათა გაბატონებას. XVIII საუკუნის მიწურულს საფრანგეთში ბურჟუაზია, მაგალითად, მეთაურობდა ე. წ. „მესამე წოდებას“ დამყაყებული აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ იერი-

შებში. ინგლისის ბურჟუაზია პროგრესის მედროშედ გამოდიოდა, როცა იგი ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში გაბედულად უტევდა ფეოდალური შენობის ბურჯებს.

ბურჟუაზია ევროპის ქვეყნებში ნაციონალური სახელმწიფოების ფორმირებაშიც წამყვან ძალას განასახიერებდა. მას ხელთ ეჭირა ეროვნული დროშა, მისი მისწრაფებანი ჯერ კიდევ არ უპირისპირდებოდა საერთო სახალხო ინტერესებს. სწორედ ბურჟუაზიის აქტიურმა ბრძოლამ დააჩქარა ბურჟუაზიული რევოლუციები. ფეოდალიზმის წიაღში უკვე მომწიფებულ ბურჟუაზიულ საწარმოო ძალებს შეუქმნა მისთვის შესაბამისი წარმოებითი ურთიერთობანი.

რუსეთში ბურჟუაზიას ამ მხრივ ახასიათებდა ერთგვარი სპეციფიკა, რაც აქ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების მეტად ხანგრძლივი, ნელი ტემპით იყო შეპირობებული. რუსეთის ბურჟუაზია ვერ წამოიზარდა როგორც რევოლუციური კლასი. იგი იმთავითვე ხასიათდებოდა რეაქციისაკენ გადახრით, ხოლო სრული ბატონობის ხანაში — პროგრესისა და რევოლუციისადმი განსაკუთრებული სიძულვილითა და შეურიგებლობით. რევოლუციამდელ რუსეთში, მართალია, ფეოდალური ფორმაცია კაპიტალისტურმა შეცვალა, მაგრამ არ ყოფილა ეპოქა, როცა წარმოებითი ურთიერთობანი საწარმოო ძალთა განვითარების დონისა და ხასიათის შესაბამისი ყოფილიყო. აქ კაპიტალისტური წარმოებითი ურთიერთობანი, თვით იმპერიალიზმის ეპოქაშიც, ჰარბად შეიცავდნენ ძველი, დრომოკმეული ფეოდალური ურთიერთობის ელემენტებს, ისინი ყოველთვის საწარმოო ძალებს ჩამორჩებოდნენ, მის განვითარებას აფერხებდნენ.

რუსეთის ბურჟუაზია თავიდანვე ცარიზმის კალთებქვეშ ყალიბდებოდა. ცარიზმი იძულებული იყო ბურჟუაზიის მფარველი ყოფილიყო და იგი ზოგიერთი უფლებებით აღეჭურვა. ცარიზმი იცავდა ბურჟუაზიას უცხოური კონკურენციისაგან, ცარიზმის არმია მიიკვლევდა გზებს ახალ-ახალი ბაზრებისა და ნედლეულის წყაროებისაკენ, ცარიზმი თრგუნავდა ხიშტებითა და მათრახებით მუშათა მოძრაობას ფაბრიკა-ქარხნებსა და მაღაროებში. ბურჟუაზიამ მშვენივრად იცოდა თავისი დიდი მოკავშირისა და მფარველის — რუსეთის თვითმპყრობელობის ფასი. რუსეთის ბურჟუაზიის დამოკიდებულება მონარქისტული ხელისუფლებისადმი არ ატარებდა ანტაგონისტურ ხასიათს. შიში სახალხო რევოლუციისადმი, რომელიც ყოველთვის იმპერიის ზღურბლთან იდგა, ბურჟუაზიას უკარანახებდა თავისი კლასობრივი ინტერესების დამცველად ცარიზმის შეჩავსნული მუშტი აერჩია. თუ ჩვენ თვალს გავადევნებთ მთელი XIX

საუკუნის მანძილზე ლიბერალურ მოძრაობას, რომელიც ბურჟუაზიის ინტერესებს ასახავდა, იგი არასოდეს რევოლუციურობამდე არ ამოდგებულა და მათხოვრული მოწყალების ძიებას არ გასცილებია. ლიბერალები მისი უდიდებულესობის ზომიერ ოპოზიციას წარმოადგენდნენ და მუდამ ვაჭრობდნენ ცარიზმთან ხელისუფლების სადავეების გაყოფისათვის, ხოლო როცა საქმე ნამდვილ რევოლუციას შეეხებოდა, მასეებისაგან პირს იბრუნებდნენ და თვითმპყრობელობის დამცველთა როლში გამოდიოდნენ.

ასე იყო 1859—60, 1879—80, 1905—1907 და 1917 წლებში. მოხდენილად შენიშნავდა დიდი რუსი სატირიკოსი სალტიკოვ-შჩედრინი — თუ ჩვენ კარგად გადავფხეკავთ ლიბერალის ნააზრევს, მასში პირწავარდნილ რეაქციონერს აღმოვაჩენთო.

რუსეთის ფეოდალურ-ბატონყმურ ხელისუფლებას თავისი კლასობრივი ინტერესები უკარნახებდა ბურჟუაზიის მიმართ ზოგიერთ დათმობაზე წასულიყო. სხვას რომ თავი დავანებოთ იმ დიდი ომებისათვის, რომელსაც ცარიზმი აწარმოებდა, საჭირო იყო დიდძალი საბრძოლო საჭურველი და ტანსაცმელი, მექანიზებული ტრანსპორტი, ძლიერი სამხედრო-საზღვაო ფლოტი. ყველაფერი ეს წარმოუდგენელი იყო კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარების გარეშე, სათანადო კადრების გარეშე, სახელმწიფო ფინანსების რეგულაციის, უცხოელი კონკურენტებისაგან ახლად ფეხადგმული ბურჟუაზიის, ვაჭრების მფარველობის გარეშე. ამრიგად, ცარიზმი მიდიოდა დათმობებზე ახალი ძალის მიმართ, ამას ობიექტური აუცილებლობა უკარნახებდა ცარიზმს, მაგრამ ეს დათმობანი, ეს ხელისშეწყობანი ბურჟუაზიის მიმართ იმდენად მცირე იყო, რომ მბრძანებლური პოზიციების დატოვებას არ ითვალისწინებდა და თვით ნიშათმფლობელ ფეოდალთა ინტერესებს შეესაბამებოდა.

რუსეთის სამეურნეო-ტექნიკური ჩამორჩენილობა. 1854 წლ-ს ოქტომბერში, როცა რუსეთის არმიამ მოკავშირეთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ინკერმანთან მორიგი დამარცხება განიცადა, კ. მარქსი გაზეთ „ნიუ-იორკ ტრიბუნის“ ფურცლებზე წერდა: ეს ბრძოლა გვიჩვენებს, რომ რუსეთის ქვეითთა დიდება ქარწყლდება. იგი გვიჩვენებს, რომ რა წარმატებასაც არ უნდა მიაღწიონ რუსებმა, დასავლეთი წინ მიიწევეს სულ ცოტა ორჯერ უფრო სწრაფად და რუსეთს არავითარ შემთხვევაში არ შეუძლია დასძლიოს დასავლეთის ჯარები არა მარტო ძალთა თანასწორობის შემთხვევაში, არამედ მაშინაც, როცა უპირატესობა აქვთ, როგორც ეს, მაგალითად, ინკერმანთან იყო.

მარქსის ეს სიტყვები — დასავლეთი წინ მიიწევეს სულ ცოტა

ორჯერ უფრო სწრაფად — თვალნათლივ გამოხატავს იმ ტექნიკურ-ეკონომიურ ჩამორჩენილობას, რომლითაც ევროპასთან შედარებით ხასიათდებოდა რუსეთი 50-იან წლებში და რაც საბედისწერო აღმოჩნდა კიდეც მისთვის ყირიმის ომის პერიოდში, ომისა, რომელიც რუსეთის მატერიალური ძალების უმკაცრეს გამოცდას წარმოადგენდა. რუსეთის დამარცხება ომში გამოვლინება იყო ბატონყმურ-ფეოდალური ქვეყნის შინაგანი უძლურებისა და სიღამპლისა.

ყირიმის ომამდე რუსეთის იმპერია ევროპაში უძლიერეს მონარქიად იყო აღიარებული. ნიკოლოზ პირველი ისევე აძლევდა ტონს ევროპას, როგორც თავის დროზე ნაპოლეონ I. რუსეთი მაშინ უხეშად ერეოდა ევროპის სახელმწიფოთა საშინაო საქმეებში და წარმოადგენდა რეაქციის საიმედო ბურჯს მთელ კონტინენტზე. ევროპელი დიპლომატები რუსეთის ძლიერების წინაშე ქედს იხრიდნენ და ყოველთვის გაუბრუნდნენ მასთან გაართულებას, სჯეროდათ, რომ რუსეთის ძლევამოსილი აზრიის გამკლავება შეუძლებელი იყო რომელიმე სახელმწიფოს ჯარებისათვის.

მაგრამ ყველაფერი ეს მოჩვენებითი იყო. ეს იყო მხოლოდ ახლად შელამაზებული ფასადი იმ შენობისა, რომლის საძირკვლები მორყეული იყო და დანგრევის წინაშე იდგა. გარეგნულად ბრჭყვიალა რუსეთის ვრცელი იმპერია უკუჩვენებელი სენით იყო შეპყრობილი, იგი დამპალი, დაუძლურებული იყო. „თიხის ფეხებზე შემდგარი კოლოსის“ წაქცევა ყირიმის ომში არ გასჭირვებია ევროპას. რომელიც განვითარების დონით ორჯერ და მეტად მაღლა იდგა რუსეთზე.

ევროპასთან შედარებით რუსეთის ჩამორჩენილობას ერთადერთი და ძირითადი მიზეზი მის ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემაში მდგომარეობდა. ბატონყმური ბორკილების ვითარებაში შეუძლებელი იყო ნამდვილი სამრეწველო განვითარება. მრეწველობის ყველა დარგი დაკავშირებული იყო ბატონყმურ მეურნეობასთან და რამდენადაც უფრო დიდი იყო ეს კავშირი, იმდენად დიდი იყო ჩამორჩენა, რადგან უფრო დაბალი იყო ტექნიკა, დაბალი იყო შრომის ნაყოფიერებაც. დასავლეთის მრეწველობა XIX საუკუნის პირველ ნახევარში განიცდიდა შეუფერხებელ პროგრესს. იქ ზედოზედ ნაღონარეობდა ტექნიკური გაუმჯობესებანი, იზრდებოდა შრომის ნაყოფიერება. რუსეთი კი ფაქტიურად ერას ადგილზე იმყოფებოდა. მის საწარმოებში ისევ ხელით შრომობდნენ. რუსეთის მრეწველობას არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო კონკურენცია გაეწია დასავლეთისათვის, მიუხედავად იმ ამკრძალავი ტარიფებისა, რომელთაც

კარიზში საბაჟო პოლიტიკაში მიმართავდა. ბატონყმური რუსეთი ჩამორჩებოდა არა მარტო ისეთ პირველხარისხოვან სამრეწველო-კაპიტალისტურ ქვეყნებს, როგორიც იყვნენ ინგლისი, საფრანგეთი, არამედ მეორეხარისხოვან ქვეყნებსაც. რუსეთის სამრეწველო პროდუქცია ძვირი და უხარისხო იყო. მისი რეალიზაცია შინაგან ბაზარზედაც ჭირდა.

მრეწველობის დარგში ზოგიერთი წარმატების მიუხედავად რუსეთის მრეწველობის მოცულობა ევროპასთან შედარებით უბადრუკად გამოიყურებოდა. სამრეწველო პროდუქციის რაოდენობა მოსახლეობის ერთ სულზე აქ ათჯერ უფრო მცირე იყო, ვიდრე ინგლისში. რუსეთში საქალაქო მოსახლეობა მთელი მოსახლეობის მხოლოდ 8%-ს შეადგენდა. საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთს ფაქტიურად არც კი ჰქონდა რკინიგზა. მისი ფლოტი ახლოსაც ვერ მიდიოდა ინგლისის ფლოტთან. 1852 წელს ინგლისს ჰყავდა 150 ორთქლის გემი, საფრანგეთს — 108, რუსეთს კი მხოლოდ 24. რუსეთის რკინის პროდუქცია ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დასაწყისში გამოიღევნა ევროპის ბაზრიდან. მუდმივ ქაოტურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა ფინანსები და სხვ.

ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ ფეოდალურ-ბატონყმური რუსეთის მმართველი ზედაფენა მთელი XIX საუკ. პირველ ნახევარში სახალხო რევოლუციის ვულკანზე იჯდა. დეკაბრისტებმა უკვე ქვეყანას ამცნეს ორგანიზებული რევოლუციური ბრძოლის დასაწყისი. გლეხთა აჯანყებანი რუსეთში ყოველ წელს უფრო და უფრო ფართოვდებოდა და მისი ტალღები მძლავრად ეხეთქებოდა საფუძვლებმომპალ თვითმპყრობელურ შენობას. რუსეთის მონარქებისა და მემამულე-მეზატონეთა კარებთან მუდმივად იდგა აჩრდილი ხმალდმართული პუგაჩოვისა, რომელიც მათ აღსასრულს მოაგონებდა.

ასეთ ვითარებაში უძლური იყო რუსეთის რეაქციული მმართველი ფენის ყველა ცდა შინაგანი კრიზისის შესაჩერებლად. აღარ შეიძლებოდა თვითმპყრობელურ-ბატონყმური სისტემის შეკეთება, იგი ისტორიის წინამავალ ძალთა მიერ ძირფესვიანად იყო ღახრული და აგონიას განიცდიდა.

რუსეთის შემდგომი წინსვლა შეიძლებოდა მხოლოდ ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ლიკვიდაციის შედეგად, ქვეყნად ახალი, ბურჟუაზიული მწარმოებელურ ურთიერთობათა გაბატონების შედეგად, ქვეყნის ბაზისსა და ზედნაშენში ძირფესვიანი ბურჟუაზიული გარდაქმნების შედეგად.

ბატონყმური რუსეთი გამოუვალი კრიზისის წინაშე იდგა.

ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა 1801 — 1812 წლებში

1. ახალი იმპერატორის პირველი ღონისძიებანი საშინაო პოლიტიკაში

XIX საუკ. დასაწყისი რუსეთის პოლიტიკურ ისტორიაში აღინიშნა სასახლის გადატრიალებით, რომელმაც საიმპერატორო ტახტი ალექსანდრე პირველს დაუმკვიდრა. პაველ პირველის დესპოტიზმის დაცემამ მთელს რუსეთში საერთო სიხარული გამოაწვია. ზეიმობდნენ რუსეთის თავადაზნაურობის რეაქციული და პროგრესული ჯგუფები, ბურჟუაზიული ლიბერალიზმის წარმომადგენლები. საიმპერატორო ტახტზე მომხდარი ცვლილება მათ რწმენას უნერგავდა, რომ რუსეთის მომავალი მმართველობა სასურველი გზით წარიმართებოდა. რეაქციული თავადაზნაურობა, მაგალითად, მოელოდა, რომ ეკატერინეს საყვარელი შვილიშვილი რუსეთის გაბატონებულ კლასს დაუბრუნებდა იმ დიდებას, მოსვენებას და ყოვლისშემძლეობას, რაც აჭირებულ პაველს პერიოდში ერთგვარად შელახულ იქნა, აღადგენდა რუსეთის შინაცხოვრების „ოქროს საუკუნეს“. ევროპულად განათლებული და პროგრესულად განწყობილი თავადაზნაურთა ჯგუფი კი ალექსანდრეში ხედავდა გონიერ მმართველს, რომელიც დესპოტურ და ტირანულ რუსეთს ევროპული ყაიდის სახელმწიფოდ გარდაქმნიდა, კანონი გახდებოდა უმაღლესი ხელისუფალი, დაწესდებოდა წარმომადგენლობითი დაწესებულება და მონარქთა თვითნებობას და თავაშეებულობას საზღვარი დაედებოდა.

დამახასიათებელია ის მრავალი წერილი, რჩევა-დარიგებანი, პოლიტიკური პროექტები, რომლებიც იმპერატორის სახელზე სხვადასხვა მხრიდან მოდიოდა. ლუბიანოვსკი თავის მოგონებაში აღნიშ-

ნავს, რომ სახელმწიფოებრივ საკითხებზე ცხარე მსჯელობანი მო-
დაში შემოვიდა.

იმ დროის განათლებული მოხელე, თავადაზნაურული ლიბერა-
ლი ვ. ნ. კარაზინი ალექსანდრესადნი დაწერილ წერილში აყენებ-
და პოლიტიკური საკითხების მთელ სერიას. იგი მოითხოვდა მტკი-
ცე კანონების შემოღებას, ხალხის წარმომადგენლების მოწვევას სა-
თათბირო უფლებით, გადასახადების შემცირებას, ყმათა ვალდებუ-
ლებების რეგულირებას, სახალხო მეურნეობაში წამახალისებელ
წონისძიებათა გატარებას და სხვ.

ა. რ. ვორონცოვი თავის ვრცელ წერილში იმპერატორისადმი
განხილავდა სახელმწიფო ხელისუფლების საქმიანობას წარსულში
და გმობდა ადრინდელ უგუნურ ღონისძიებებს, მოითხოვდა სენა-
ტის უფლებების გაფართოებას, სახელმწიფო საბჭოს საქმიანობის
გადახალისებას. მის წერილში ნათლად გამოსჭვიოდა თავადაზნაუ-
რულ-არისტოკრატიის თვალსაზრისი, რომელსაც სახელმწიფო საქ-
მეებში თავადაზნაურობის ზედაფენების მონაწილეობა აბსოლუტიზ-
მის აღკვეთის საშუალებად მიაჩნდა.

რუსეთის ელჩი ინგლისში — ს. რ. ვორონცოვი სახელმწიფო-
ებრივ ცხოვრებაში ევროპული წესრიგის დამყარებას მოითხოვდა.
სახელმწიფოს საფუძვლად ს. ვორონცოვს თავადაზნაურობა მიაჩნ-
და, მოითხოვდა მათი უფლებების გაფართოებას, იგი, მსგავსად
ძმისა, იმპერატორს ურჩევდა რუსეთის თავადაზნაურული არის-
ტოკრატიისთვის მიეცა ფართო გზა სახელმწიფო საქმეებში მონა-
წილეობისათვის. მხოლოდ ამ შემთხვევაში შეიძლება რუსეთმა თა-
ვიდან აიცილოს მოსალოდნელი უბედურებაო — ასკვნოდა იგი.

ლიბერალური აზრებით გამოირჩეოდა ალექსანდრეს აღმზრდე-
ლის ლაგარბის წერილი (ლაგარბი რუსეთში ისევ ჩამოვიდა 1801
წლის აგვისტოში და დარჩა 1802 წლის მაისამდე). თავის მოწაფეს
ლაგარბი ურჩევდა განსაკუთრებით და პირველ რიგში ეზრუნა ხალ-
ხის განათლებაზე, სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონების
შემუშავებაზე. იგი მიუთითებდა აგრეთვე მესამე წოდების მძიმე
მდგომარეობაზე და ხელმწიფეს ურჩევდა თავადაზნაურობის უღ-
ლისაგან მის გათავისუფლებას. არაა საჭირო ბატონყმობის გაუქმე-
ბა ერთბაშად, მაგრამ საჭიროა ყმა გლეხობის ნელი, თანდათანო-
ბით გათავისუფლებაო, ამტკიცებდა ლაგარბი ¹.

¹ А. В. Предтеченский, Очерки общественно-политической исто-
рии России первой четверти XIX в., гл. 63—89.

ამ პროექტებს ახალგაზრდა იმპერატორზე ერთგვარი გავლენა, პირველ წლებში მაინც, უსათუოდ ჰქონდა. ალექსანდრე ანგარიშს უწევდა გაბატონებული კლასის წარმომადგენელთა რიგ გონივრულ მოსაზრებებს და პავლეს პოლიციური რეჟიმის საპირისპიროდ თავისუფალი აზრის ერთგვარ გასაქანს კმნიდა.

შემთხვევითი არაა, რომ ამ დროს დაიბეჭდა რუსეთში რუსოს, ადამ სმიტის, ბეკარიას, ვოლტერის, ბენტამის, მონტესკიეს, რეინალდის და სხვათა თარგმანები, გამოქვეყნდა რუს მოაზროვნეთა — ი. პ. პნინის, ა. ს. კაისაროვის ორიგინალური თხზულებანი, რომლებიც მნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ ცვლილებებს მოითხოვდნენ, დაარსდა ჟურნალები „სევერნი ვესტნიკი“, „ვესტნიკ ევროპი“, „ლიცეი“, რომლებშიც მრავალ სერიოზულ საკითხებზე მსჯელობდნენ და საზოგადოებრივ აზრს ასახავდნენ.

1801 წლის 30 მარტის ალექსანდრეს ბრძანებით შეიქმნა უცვლელი საბჭო, რომელშიაც იმპერატორის მიერ დანიშნული 12 უმაღლესი მოხელე შევიდა. საბჭო აღჭურვილ იქნა სათათბირო უფლებით, მას ეკისრებოდა მსჯელობა იმ კანონებზე, რომელთა განხორციელება დღის წესრიგში იდგა, უცვლელ საბჭოს ეს ფუნქციები სინამდვილეში არ შეუსრულებია. უცვლელმა საბჭომ 1810 წლამდე იარსება ისე, რომ რაიმე მნიშვნელოვანი კვალი სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში არც კი დაუტოვებია.

საიდუმლო კომიტეტი. საიდუმლო კომიტეტის (ანუ არაოფიციალური კომიტეტი, როგორც მას სხვაგვარად უწოდებენ იმის გამო, რომ იგი ოფიციალურად შექმნილი დაწესებულება არ ყოფილა) საქმიანობა რუსეთის იმპერატორის მმართველობის პირველ წლებს განეკუთვნება. კომიტეტის პირველი შეკრება 1801 წლის ზაფხულში მოხდა, უკანასკნელი — 1803 წელს. ამ დაწესებულებას მნიშვნელოვანი როლი ეკუთვნის ცარიზმის საშინაო პოლიტიკის განსაზღვრაში.

საიდუმლო კომიტეტის წევრები სტროგანოვი, ნოვოსილცევი, კოჩუბეი, ჩარტორისკი იმპერატორის ძველი მეგობრები იყვნენ, რომლებიც პავლეს დესპოტიზმის პირობებში საზღვარგარეთის ქვეყნებში იყვნენ გაფანტულნი.

სახელმწიფო გადატრიალებამ მათ გულწრფელი სურვილი აღუძრა აქტიური მონაწილეობა მიეღოთ იმ გარდამქმნელ ღონისძიებებში, რომელთაც მათი ახლო მეგობარი — ახალგაზრდა იმპერატორი

აპირებდა. 1801 წლის 27 მარტს ვ. პ. კოჩუბეი სწერდა ვორონცოვს დრეზდენიდან, რომ იგი დაუყოვნებლივ გაემგზავრება რუსეთში. ყველა „კეთილშობილი ადამიანი“ ვალდებულია გაერთიანდეს ალექსანდრეს გარშემო, რათა მოაშუშოს ის მრავალი ჭრილობა, რომელიც სამშობლოს მისმა მამამ მიაყენაო.

სახელმწიფო საქმეებში ახლო მეგობრებთან თათბირის იდეა ალექსანდრეს სტროგანოვმა შთააგონა. ალექსანდრეს მართლაც სურდა ამ დროს გვერდით ჰყოლოდა გულწრფელი მრჩეველები. ვერც მარტის შეთქმულების მესვეურებს (იმისათვის, რომ შეთქმულებასთან ალექსანდრეს რაიმე კავშირი არ გამოემჟღავნებულიყო) და ვერც პავლეს დროს დაწინაურებულ მოხელეებს ალექსანდრე ვერ დაეყრდნობოდა.

საიდუმლო კომიტეტის პირველი სხდომა 1801 წლის 24 ივნისს შედგა. კომიტეტს, მიუხედავად მისი წევრების ცდისა, ბოლომდე არ ჰქონია მუშაობის მტკიცე შინაგანაწესი, საკითხების თანმიმდევრულად დამუშავებული წინასწარი გეგმა. კომიტეტი ერთბაშად მოეკიდა რამდენიმე რთულ საქმეს. ერთბაშად დაიწყო ყველა იმ პროექტების შესწავლა-განხილვა, რომელიც ალექსანდრეს ტახტზე ასვლის პირველსავე დღეებში მრავლად დაგროვდა. კომიტეტში მსჯელობანი მიმდინარეობდა რუსეთის ადმინისტრაციის უვარგისი შენობის რეფორმაზე, იყო ყრუ მითითებანი კონსტიტუციის შემოღებაზე, გლეხთა განთავისუფლებაზე, მაგრამ რეალური შედეგი ამ მსჯელობებს არ მოჰყოლია.

ქვეყნის კრიზისული მდგომარეობიდან გამოყვანისათვის კარდინალურ საკითხზე მსჯელობისას ეს არისტოკრატიული წრე ვერ ახერხებდა საერთო სახელმწიფოებრივ ინტერესებამდე ამალღებულობით და ამა თუ იმ პროექტის შემუშავებისას თავდაზნაურული კლასის იდეოლოგიიდან გამოდიოდა. ინტიმური კომიტეტის საქმიანობის მაგალითზე ერთხელ კიდევ გამოჩნდა, რომ ცარიზმი საერთოდ უძლური იყო ხალხისათვის მიეცა რაიმე სერიოზული რეფორმა, თვით ყოფილიყო ქვეყნის გადემოკრატიულების, სოციალურად საჭირობოროტო საკითხების სწორი გადაწყვეტის ინიციატორი.

მიუხედავად ამისა, საიდუმლო კომიტეტის საქმიანობაში სასახლის რეაქციულმა არისტოკრაციამ დაინახა „იაკობინელთა ზროვა“, რომელიც თითქმის რუსეთს საშინელ ხვედრს უმზადებდა.

საიდუმლო კომიტეტის რეკომენდაციით განხორციელებულ ღო-

ნისძიებათაგან ყურადღებას იქცევს პირველ რიგში სენატის უფლებების განსაზღვრა და სამინისტროების დაარსება.

სენატი ალექსანდრეს მეფობის დასაწყისში უფლებდაკარგული, ავტორიტეტშეღახული დაწესებულება იყო და სრულებითაც ვერ ახორციელებდა იმ ფუნქციებს, რომელიც პეტრე I დროს დაეკისრა. სენატს თავისი უფლება-მოვალეობის შესახებ მოხსენების წარმოდგენა დაევალა ჯერ კიდევ საიდუმლო კომიტეტის შეკრებაამდე. კომიტეტის წინაშე თავი მოიყარა მრავალმა პროექტმა, რომელიც ამ დაწესებულების შემდგომ ბედს შეეხებოდა. საყურადღებო იყო ამ მხრივ ზავადოვსკის მიერ წარდგენილი მოხსენება, ვორონცოვის, მორდვინოვის, დერჟავინის პროექტები. ზოგი მოითხოვდა ამ ორგანოს არჩევითობასაც კი. დერჟავინი, მაგალითად, სენატს აკისრებდა „უმაღლესი მთავრობის“ ფუნქციას; მას უნდა განეხორციელებინა საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, სამოსამართლო და თავდაცვითი ხელისუფლება.

სენატის უფლებების ასეთი ზრდა, რაც ეკატერინეს ეპოქის უმაღლეს მოხელთა ოცნებას წარმოადგენდა, არ აძლევდა ხელს ალექსანდრეს. სენატში იგი საშიშ ოპოზიციას ხედავდა და, პირიქით, მისი უფლებების შეცვლისაკენ მიისწრაფვოდა, თუმცა არც ის სურდა, რომ პირველ ხანებში აბსოლუტური უფლებებისაკენ ასეთი ლტოლვა გამოეჩინა.

სენატი საიდუმლო კომიტეტის გადაწყვეტილებით აღიარებულ იქნა უმაღლეს ადმინისტრაციულ და სამოსამართლო ორგანოდ. მაგრამ ამ ფორმალური აღიარების ქვეშ სენატის ფუნქციების მკაცრი რეგლამენტაცია მოხდა, მის ადმინისტრაციულ ფუნქციაში, მაგალითად, შედიოდა მინისტრთა წლიური ანგარიშების განხილვა და რაიმე ბოროტმოქმედების აღმოჩენის შემთხვევაში იმპერატორისადმი მოხსენება. ეს ფუნქციაც სენატს მალე წაერთვა იმიტომ, რომ ალექსანდრემ მასში თავისი პრეროგატივების შელახვა დაინახა.

1802 წლის 8 სექტემბერს გამოიცა მანიფესტი სამინისტროთა შესახებ. კოლეგიური მმართველობის ის სისტემა, რომელიც პეტრე I დააწესა, რუსეთის სახელმწიფო ცხოვრების პრაქტიკაში უკვე მოძველებული იყო. ერთმმართველობა ცენტრალურ ადმინისტრაციულ დაწესებულებებში უკვე მტკიცედ იწყებდა დამკვიდრებას. საჭირო იყო მხოლოდ ახალი წესებისათვის იურიდიული ფორმის მიცემა. კოლეგიების სამინისტროებად გარდაქმნის აუცილებლობის შესახებ კომიტეტის წევრებს ერთსულოვანი მოსაზრება ჰქონდათ. მსჯელობას იწვევდა მხოლოდ ცალკეულ სამინისტროთა შორის დამოკიდებულებისა და სამინისტროების სენატთან დამოკი-

დებულების საკითხი. საბოლოო მხარდაჭერა პოვა ადამ ჩარტორისკის პროექტმა. 8 სექტემბრის მანიფესტით რუსეთში არსდებოდა 8 სამინისტრო (საგარეო საქმეთა, სამხედრო-სახმელეთო საქმეთა, სამხედრო-საზღვაო საქმეთა, იუსტიციისა, შინაგან საქმეთა, ფინანსებისა, კომერციისა და სახალხო განათლებისა), სამინისტროებში შემოღებულ იქნა სრული ერთმმართველობა. ეკატერინეს დროინდელმა უმაღლესმა მოხელეებმა და საიდუმლო კომიტეტის წევრებმა ახალ სამინისტროებში საპასუხისმგებლო პოსტები მიიღეს. მაგალითად, კოჩუბეი დანიშნულ იქნა შინაგან საქმეთა მინისტრად, სტროგანოვი — მინისტრის ამხანაგად, ვორონცოვი — საგარეო საქმეთა მინისტრად, ხოლო ჩარტორისკი საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგად. დერჟავინი — იუსტიციის მინისტრად, ნოვოსილცევი — საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგად და ა. შ. შეიქმნა მინისტრთა კომიტეტი იმპერატორის თავმჯდომარეობით.

საიდუმლო კომიტეტის მსჯელობანი კონსტიტუციურ მმართველობაზე საიდუმლოდ დარჩა. რუსი ხალხისადმი უმაღლესი სიგელის ბოძების პირვანდელი გეგმები, რაშიაც წარმომადგენლობითი ხელისუფლების მსგავსი ღონისძიება იგულისხმებოდა, აგრეთვე განზე გადაიდო, ხოლო რადიშჩევის წინააღმდეგ, რომელსაც ახალი ხელისუფლების დეკლარაციის ტექსტის მომზადება დაევალა, თვით კომიტეტის წევრთა შორის დაიწყო ცილისმწამებლური კამპანიები, რამაც დიდი რუსი განმანათლებელი თვითმკვლელობამდე მიიყვანა. რადიშჩევის შემდეგ, „რუსი ხალხისადმი სიგელის“ ტექსტზე ვორონცოვი მუშაობდა. მაგრამ მისი მეტად ზომიერი პროექტიც მოუღებელი დარჩა, რადგან წამოიჭრა საკითხი ყველა წოდების — მათ შორის გლეხობის უფლებათა განსაზღვრის შესახებ. აქ კი თავი იჩინეს ისეთმა საკითხებმა, რომელთა ხელის ხლება იმპერატორის მეგობრებმა უდროოდ და საზიანოდ მიიჩნიეს.

ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის შინაგანი კრიზისის პირობებში რუსეთის თვითმპყრობელობისათვის ერთ-ერთ ყველაზე მტკივნეულს გლახთა საკითხი წარმოადგენდა. ყმური შრომის დაბალი ნაყოფიერება, გლახთა მზარდი უკმაყოფილება, შიში პუგაჩოვშჩინის წინაშე, თვით თავადაზნაურულ წრეებში აყენებდა საკითხს გლახთა მდგომარეობის მოგვარების აუცილებლობის შესახებ. ამიტომ შემთხვევითი არაა, რომ XIX საუკ. პირველ წლებში განათლებულ თავადაზნაურულ წრეში დგებოდა და ახალგაზრდა იმპერატორის მისამართით იგზავნებოდა პროექტები, რომლებიც გლახობისადმი დამოკიდებულების საკითხში ცვლილებებს ითვალისწინებდნენ.

საილუმო კომიტეტს თავისი მოღვაწეობის დასაწყისშივე პორტფელში გლეხთა საკითხზე მრავალი ასეთი პროექტი ედო. იგი იმ-თავითვე შეუდგა ამ პროექტების შესწავლას.

ამ პროექტთა შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვანს წარმოადგენდა გრაფ ნ. ს. მორდვინოვისა და ა. ბ. ფოკის პროექტი. ავტორები მიუ-თითებდნენ, რომ რუსეთში მოიპოვება სავსებით აუთვისებელი, დაუ-მუშავებელი ვეებერთელა მიწა-წყალი; შესაძლებელია ისინი მკა-რე შრომის დახარჯვის შედეგად შემოსავლისა და დიდი სიმდიდრის წყაროდ გადავაქციოთ. თუ აქამდე ამ დაუმუშავებელ სახაზინო მი-წებს მთავრობა ჰყიდდა მხოლოდ თავადაზნაურობაზე, ამიერიდან აუცილებელია ასეთივე უფლება გავრცელდეს სხვა წოდებებზეც. ეს ხელს შეუწყობს არა მარტო სოფლის მეურნეობის, არამედ მრე-წველობისა და ვაჭრობის განვითარებასო. პროექტით გამორიცხუ-ლი იყო ასეთივე უფლების გავრცელება ყმურ მოსახლეობაზე. მორდვინოვ-ფოკის პროექტი, ამასთანავე, მიუთითებდა, რომ ხე-ლისუფლება არ უნდა ერეოდეს მემამულისა და გლეხის დამოკი-დებულებაში, რომ გლეხთა განთავისუფლება შეიძლება თვით თა-ვადაზნაურთა ინიციატივით დაიწყოსო.

მორდვინოვისა და ფოკის პროექტის განხილვა 1801 წელს ნოემ-ბრიდან დაიწყო. კომიტეტის წევრთა შორის ამ პროექტის გარშე-მო აზრთა სხვადასხვაობა იყო. აღსანიშნავია, რომ იმპერატორი არა თუ მხარს უჭერდა მორდვინოვის წინადადებებს, არამედ, სტრო-განოვის სიტყვებით რომ ვთქვათ, უფრო შორსაც მიდიოდა და მოითხოვდა შესყიდვის უფლება არა მარტო დაუსახლებელ, არა-მედ დასახლებულ მიწებზეც გავრცელებულიყო. ამის პარალე-ლურად კომიტეტში იდგა საკითხი გლეხთა უმიწოდ გაყიდვის აკრ-ძალის შესახებაც. კომიტეტის ზოგიერთი წევრი (კოჩუბეი, სტრო-განოვი) შეაშინა ამ საკითხმა. ისინი მიუთითებდნენ თავადაზნაუ-რობის უქმაცოფილებაზე, არისტოკრატიული ოპოზიციის ზრდის საშიშროებაზე. კომიტეტმა ამ მეორე საკითხზე თავი შეიკავა.

1801 წლის 12 დეკემბერს გამოქვეყნებულ იქნა ბრძანებულება, რომლითაც ვაჭრებს, მოქალაქეებს და სახაზინო მცხოვრებთ უფლე-ბა ეძლეოდათ შეესყიდათ მიწები, რომლებიც ყმებით დასახლებუ-ლი არ ყოფილა. ეს იყო განვითარებადი ბურჟუაზიულ ურთიერთო-ბისადმი მცირეოდენი დათმობის გამოვლინება. მიწის საკუთრების უფლება თავადაზნაურული წოდების გარდა ამიერიდან ვაჭარ-მოქა-ლაქეებზეც ვრცელდებოდა, თუმცა ეს კანონი სრულებითაც არ იწვევდა თავადაზნაურობის წოდებრივი პრივილეგიების შელახვას.

1802 წლის ნოემბერში ს. პ. რუმიანცევმა ალექსანდრეს მიმარ-

თა წერილით — რუსეთში თავისუფალ მიწათმოქმედთა წოდების შექმნის შესახებ. 1801 წ. 12 დეკემბრის ბრძანებულება რუმინან-ცევს აგრარულ-საგლეხო რეფორმის ნაბიჯად მიაჩნდა და წინადა-დებას აყენებდა რუსეთში „მონობის მოსასპობად“ შემდგომი ნა-ბიჯებიც გადადგმოლიყო. იგი თვლიდა, რომ რუსეთში მომწიფებუ-ლია ყმების გათავისუფლება, ზოგიერთი მემამულე სასარგებლოდ თვლის ყმას თავისუფლება მისცეს, ნება ღართოს თავისი თავი გა-მოსიყიდოს. სახელმწიფო არათუ წინააღმდეგი უნდა იყოს ამ პრო-ცესისა, არამედ, პირიქით, დააქანონოს იგი. მემამულემ ყმას, თუ იგი თავს გამოსიყიდის, უნდა გამოუყოს მიწის ნაკვეთი პირად ან თექურ სარგებლობაში. გლეხობა რომ წავახალისოთ მემამულესთან ასეთი გარიგებისათვის, უნდა შევექმნათ განსაკუთრებული წოდება „განთავისუფლებული გლეხებისა“, რომლებიც თავიანთ თავისუფ-ლებაში გარანტირებულნი იქნებიან. ამასთანავე ყოველგვარი განთა-ვიაუფლება შეიძლება მხოლოდ მიწიანად.

რუმინანცევს ეს პროექტი განსაზღვრულად შეტანილ იქნა აგ-რეთვე უცვლელ საბჭოში, სადაც იგი საკმაოდ „შეალამაზეს“ მე-მამულეთა სასარგებლოდ. მხოლოდ ამის შემდეგ 1803 წლის 20 თე-ბერვალს გამოიცა ბრძანებულება ე. წ. „თავისუფალ მიწათმოქმედ-თა შესახებ“. ახალი კანონით მემამულეს უფლება ეძლეოდა წინას-წარი შეთანხმების შემდეგ გამოსიყიდვის საფუძველზე გაეთავისუფ-ლებინა ყმა მიწით, რომელიც შემდეგ „თავისუფალი მიწათმოქმე-დის“ თანრიგში გადაირიცხებოდა. ის ორმაგი შეთანხმება, რომელ-საც კანონი ითვალისწინებდა გათავისუფლების შემთხვევაში, ცხა-დია, მემამულის სასარგებლოდ ხორციელდებოდა. მემამულე ისეთ პირობებს აყენებდა, როგორიც თვითონ სურდა. ამასთანავე „გათა-ვისუფლებული“ ყმა ამიერიდან იხდიდა რიგ ვალდებულებებს სა-ხელმწიფოს წინაშე. ყმებთან ერთად იგი იხდიდა სულადობრივ გა-დასახადს, სარეკრუტო და საეროვო ვალდებულებებს ასრულებდა სახაზინო გლეხების თანაბრად. კანონს მალე მოჰყვა შინაგან საქმე-თა მინისტრის კოჩუბეის ახსნა-განმარტება, რომ იგი (კანონი) მე-მამულეს საშუალებას აძლევს ხელსაყრელ ფასებში გაჰყიდოს მიწა თავისსავე გლეხებზე.

ამ ბრძანებულების რეალური შედეგები არარაობა გამოდგა, რადგან ძალზე ცოტა მემამულე აღმოჩნდა მსურველი „გლეხთა გა-თავისუფლებისა“. პროფ. სემევსკიმ დაახლოებით გამოთვალა გარი-გებანი, რომელიც ამ ბრძანებულებას მოჰყვა ალექსანდრე I დროს. 47.153 სული თავისუფალი მიწათმოქმედი, ანუ იმპერიის მთელი ყმური მოსახლეობის ნახევარი პროცენტი — ასეთი იყო შედეგი.

ამ ბრძანებულების შემდეგ თავადი როსტოპჩინი პავლე ციციანოვს სწერდა, რომ გლეხებს მაინც არავინ არ ათავისუფლებს, რადგან ისინი უძლურნი არიან გადაიხადონ გამოსყიდვის საფასური. მიუხედავად ამისა, ბრძანებულებით თავადაზნაურობამ „შეურაცხყოფილად იგრძნო თავი“. იგივე რასტოპჩინი ციციანოვს აღუწერდა იმ მღელვარე დღეებს, რომელიც ამ ბრძანებულებამ გამოიწვია მოსკოვში. ვორონცოვი, მაგალითად, თვლიდა, რომ ამ ბრძანებულებას შეიძლება მთელი იმპერიისათვის დამლუპველი შედეგები მოჰყვესო.

ეს იყო და ეს. ამაზე შორს გლეხთა საკითხში ინტიმური კომიტეტი არ წასულა. განათლებულ ანგლომანებს შეიძლება მშვენივრადაც ესმოდათ ნებით დაქირავებული შრომის უპირატესობა ყმურ შრომასთან შედარებით, მაგრამ რეალური ნაბიჯები ვერ გადადგეს. ახალგაზრდა მეგობრებს ეშინოდათ რეაქციული თავადაზნაურობის მძლავრი ჯგუფისა, რომელიც მთელი არსებით ყმურ შრომასთან იყო დაკავშირებული. ყოველი ლიბერალური ფრაზის წარმოთქმისას ისინი შიშით აქეთ-იქით იყურებოდნენ; მიუხედავად ამისა, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, მემამბოხეთა მეტსახელი ჰქონდათ შერქმეული.

საიდუმლო კომიტეტმა აქტიური როლი ითამაშა იმ კულტურულ-საგანმანათლებლო ღონისძიებებში, რომელიც რუსეთში XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში განხორციელდა.

რუსეთის თანდათანობითი ბურჟუაზიული განვითარება, ევროპული ცხოვრების ორბიტში ჩართვა, სახელმწიფოს მზარდი ბიუროკრატიული აპარატი საჭიროებდა ახალ-ახალ კადრებს, რომლის მიცემა განათლების მაშინდელ ქსელს არ შეეძლო. თვით ცხოვრებამ, მისმა მზარდმა პრაქტიკულმა მოთხოვნებმა რუსეთში გადაუდებელ ამოცანად დააყენეს საგანგებო ზრუნვა სწავლა-განათლებლის ქსელის გასაფართოებლად.

ერთ-ერთ პირველ რიგის მნიშვნელოვან ღონისძიებას ამ მხრივ განათლების სამინისტროს შექმნა წარმოადგენდა. ახალმა სამინისტრომ ენერგიულად მოჰკიდა ხელი იმ ღონისძიებათა გატარებას, რომელსაც ადრევე თავიანთ პროექტში ლაგარპი და სხვები აყენებდნენ.

1803 წლის 24 იანვარს დამტკიცდა ახალი დებულება სასწავლო დაწესებულებათა მოწყობის შესახებ. დებულების თანახმად რუსეთი 6 სასწავლო ოლქად დაიყო, თითოეულ ოლქს სათავეში ჩაუდგა პოპეჩიტელი (მზრუნველი). სასწავლო დაწესებულებანი 4 თანრიგად დანაწილდა: სამრევლო, სამაზრო. საგუბერნიო (გიმ-

ნაზიები) და უნავერსიტეტი. ყველა ეს საფეხურები ერთი მთლიანი სასწავლო პროცესის შემადგენელი ნაწილები უნდა ყოფილიყვნენ. თითოეულ სასწავლო ოლქში განათლების ხელმძღვანელობა უნივერსიტეტს ჰქონდა დაკისრებული.

საიდუმლო კომიტეტი, როგორც ვნახეთ, დიდი ენთუზიაზმით შეუდგა რუსეთის უვარგისი ადმინისტრაციული შენობის გარდაქმნას, მაგრამ შედეგები მეტად უმნიშვნელო აღმოჩნდა. კომიტეტის წამოწყებათა კრახის ძირითადი მიზეზები XIX საუკ. პირველი ათწლეულის საზოგადოებრივ ძალთა თანაფარდობაში უნდა ვეძიოთ. მართალია, ალექსანდრე I და მისი მეგობრები ყურადღებით მოეკიდნენ იმ გავლენიან წრეებს, რომლებიც რეფორმებს მოითხოვდნენ, მაგრამ ერთსაც და მეორესაც აკლდათ თანმიმდევრობა, სიმტკიცე, გაბედულება. ისინი შიშით ცახცახებდნენ მასების წინაშე, დარწმუნებული იყვნენ, რომ რაიმე მნიშვნელოვანი სოციალური ღონისძიება დაბალი ფენების გამოსვლას გამოიწვევდა და მთელ სისტემას ძირს გამოუთხრიდა. სოციალურ-პოლიტიკურ საკითხებში ეს მერყეობა განსაკუთრებით ნათლად გამოჩნდა გლეხთა საკითხში, სადაც კომიტეტმა ვერც ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ვერ გადადგა.

საიდუმლო კომიტეტის საქმიანობამ გვიჩვენა, რომ ცარიზმი უძლური იყო სერიოზული რეფორმები ჩაეტარებინა. საქმეს რევოლუცია შეელოდა. მაგრამ მასობრივი მოძრაობა სუსტი იყო, იგი სპორადულ, სტიქიურ ხასიათს ატარებდა. არ გამოირჩეოდა პროგრამის გამოკვეთილობით. ორგანიზებულობითა და მუდმივი აღმავლობით. ყველაფერი საზოგადოებრივი წნევის სიმძლავრეზე იყო დამოკიდებული: რამდენადაც მეტი იყო იგი, მთავრობა რეპრესიების გაძლიერებასთან ერთად მეტ დათმობებზეც მიდიოდა.

საიდუმლო კომიტეტის ინიციატივით გატარებულმა ღონისძიებებმა ღრმა კვალი ვერ დასტოვეს. ეს იყო მხოლოდ ფასადის შეთეთრება საფუძვლებზე არყეული შენობისა, რომლის საფუძველი ხელშეუხებელი დარჩა. რეფორმათა ზერელე ხასიათი მალე ცნობილი გახდა. კრიზისი ვერ აღმოფხვრა, იგი თანდათან უფრო ძლიერდებოდა. ამასთანავე, მთავრობა თანდათან ხელს იღებდა რეფორმებზე და რეპრესიებს აძლიერებდა.

კომიტეტში გატარებულ ღონისძიებათა წარმატებებისადმი ეჭვები დაიბადა. პირველ ხანებში კომიტეტი მაინც სიცოცხლისუნარიანი ჩანდა, სისტემატურად იკრიბებოდა და შეთანხმებასაც აღწევდა, რეგულარულად მართავდა სხდომებს 1801 წ. ივნისიდან 1802

წლის მაისამდე. ამის შემდეგ კომიტეტის შეკრებანი დიდი ხნით შეწყდა, მხოლოდ 1803 წლის ოქტომბერში კვლავ შეიკრიბნენ მისი წევრები. მაგრამ სულ რაღაც 3—4 სხდომა შემდეგ და საბოლოოდ დასრულდა მისი არსებობა. 1803 წლის ნოემბრიდან წყდება კომიტეტის მდივნის სტროგანოვის ჩანაწერები, რაც საიდუმლო კომიტეტის მთელი მოღვაწეობის გასარკვევად ისტორიკოსებისათვის უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს.

2. ცარიზმის საგარეო პოლიტიკა 1801 — 1812 წწ.

XIX საუკუნე ევროპაში რთული პოლიტიკური მოვლენებით დაიწყო. კორსიკელმა აზნაურმა ნაპოლეონ ბონაპარტემ საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის მშფოთვარე წლებში მოხერხებულად გაიკაფა გზა პოლიტიკური ძალაუფლებისაკენ. საიმპერატორო ტახტი რომ დაიკავა, ნაპოლეონმა რევოლუციის ჩახშობას და სხვა სახელმწიფოთა ხარჯზე საფრანგეთის ტერიტორიის გაფართოებას მიჰყო ხელი. ამ დროიდან ევროპის არენაზე იგი გამოვიდა როგორც უძლიერესი და უსასტიკესი დამპყრობელი.

ნაპოლეონი ევროპის ფრანგულ მონარქიად გადაქცევისათვის იბრძოდა. პირველი რიგის ამოცანად მას ინგლისის დამარცხება მიაჩნდა. საფრანგეთის მსხვილ ბურჟუაზიას, რომლის ნების აღმსარულელებელი ნაპოლეონი იყო. სჭირდებოდა გზიდან ჩამოეცილებინა ევროპის ეს ყველაზე ძლიერი ბურჟუაზიული ქვეყანა, რომელსაც მაშინ მსოფლიოზე უდიდესი გავლენა ჰქონდა.

1803 წელს დაიწყო საფრანგეთ-ინგლისის ომი, რომელმაც 1805 წელს აქტიური ხასიათი მიიღო. ნაპოლეონმა გადაწყვიტა „მერკანტილური კოლოსისათვის“ ერთი დარტყმით მოედო ბოლო. ნაპოლეონმა ბულონის ტყეში დიდი საზღვაო დესანტის მომზადება დაიწყო, დესანტი ლამანშის სრუტით ბრიტანეთის კუნძულს უნდა შესეოდა და საბოლოოდ გაენადგურებინა იგი.

ინგლისის წინააღმდეგ დიდი არმადის მომზადების პერიოდში ნაპოლეონმა განახორციელა სხვა აქტებიც. რამაც ევროპის მონარქები შეაშფოთა. მან დახვრიტა ბურბონთა ოჯახის ერთ-ერთი წევრი—ენგიენის ჰერცოგი, რომელსაც შეთქმულებაში მონაწილეობას აბრალებდა. ამავე დროს სხვებისთვის ანგარიშგაუწევლად დაიწყო პოზიციების გამაგრება ევროპაში, ახლო აღმოსავლეთში. საფრანგეთის იმპერატორის ეს თავნება და აგრესიული ნაბიჯები მტრულ რეაგირებას იწვევდა ევროპასა და რუსეთში. ყველა ხედავდა, რომ „კორსიკელი ვეშაპი“ ევროპას გადაყლაპვას უპირებდა. შინაარსის

სიმკვეთრით გამოირჩეოდა ნოტა, რომელიც ალექსანდრე პირველმა ენგიენის პერცოგის მოკელის გამო გაუგზავნა ნაპოლეონს, მაგრამ უფრო მკვეთრი იყო ნაპოლეონის პასუხი, სადაც გარკვევით იყო მითითებული მამის მკვლელობაში ალექსანდრეს მონაწილეობაზე. რუსეთის და საფრანგეთის დამოკიდებულება თანდათან რთულდებოდა. რუსეთის დიპლომატია ნაპოლეონის დამპყრობლური გეგმების გამო სამართლიან შიშს გამოთქვამდა. ეს გეგმები არღვევდა პოლიტიკურ წონასწორობას ევროპაში რუსეთის საზიანოდ. განსაკუთრებით შემაშფოთებელი იყო თურქეთში ნაპოლეონის ღონისძიებანი, რაც რუსეთს ახლო აღმოსავლეთში პოზიციების დაკარგვით ემუქრებოდა.

სწორედ ამ პერიოდში ინგლისმა ითავა ნაპოლეონის წინააღმდეგ ახალი კოალიციის მოწყობა. 1805 წელს შეიქმნა ახალი, რიგით მესამე კოალიცია საფრანგეთის წინააღმდეგ. მასში გაერთიანდნენ ინგლისი, შვეიცია, რუსეთი, ავსტრია და ნეაპოლის სამეფო.

კოალიციის შექმნისთანავე ავსტრიამ დაიწყო სამხედრო მოქმედება. ავსტრიის დიდი არმია გენერალ მაკის სარდლობით საფრანგეთისაკენ დაიძრა. ეს მოხდა 1805 წლის ოქტომბრის დასაწყისში, იმ დროს, როცა ნაპოლეონს თავისი დიდი სადესანტო არმია ბულონის ტყეში საბრძოლო მდგომარეობაში ჰყავდა და მხოლოდ ხელსაყრელ ამინდს ელოდა, რომ ბრიტანეთის კუნძულზე გადამსხდარიყო.

ნაპოლეონმა სწრაფად შეცვალა მიმართულება და 220 ათასიანი არმიით ბავარიისკენ დაიძრა მაკის წინააღმდეგ. მან ერთის დაკვრით დაამარცხა უნიჭო მაკი და მისი არმია მთლიანად დაატყვევა; ამასთანავე კურსი უშუალოდ ვენაზე აიღო.

მაკის კაპიტულაციის შემდეგ ავსტრია უარმიოდ დარჩა და ვენისაკენ მიმავალი ნაპოლეონის ვეებერთელა არმიის პირისპირ აღმოჩნდა მხოლოდ რუსეთის არმია მ. ი. კუტუზოვის სარდლობით. ეს არმია რიცხობრივად ხუთჯერ ნაკლები იყო ნაპოლეონისაზე და, ცხადია, მოწინააღმდეგისათვის გამკლავება არ შეეძლო. ნაპოლეონი კი რუსეთის კორპუსის გარშემორტყმას და განადგურებას ამზადებდა. კუტუზოვმა ამოიცნო მოწინააღმდეგის ზრახვები და გადაწყვიტა თავისი ჯარები ოსტატური მანევრირებით მტრის გარემოცვიდან გამოეყვანა და მოკავშირეთა მთავარი ძალებისათვის შეეერთებინა. დაიწყო რუსეთის არმიის გადანაცვლება ოლმიუცისაკენ. ამვე დროს არმიის არიერგარდი, რომელსაც სათავეში უმამაცესი ქართველი გენერალი პეტრე ბაგრატიონი ედგა, აჩერებდა ფრანგების მოძალებას. შენგრაბენთან საარიერგარდო ბრძოლაში ბაგ-

რატიონმა არათუ მოიგერია ნაპოლეონის პაუკეთესო გენერლების — ლანის, სულტის, მიურატის ხუთგზის ჭარბი ძალების იერიშები, არამედ გაარღვია გარემოცვის რკალი და 3000 ფრანგი ტყვე გაიყვანა. კუტუზოვმა დაუზიანებლად ჩაიყვანა თავისი ძალები ოლ-მიუცში და ჩაშალა ნაპოლეონის გეგმები. 500-კილომეტრიანი ეს უკანდახევა, რომელიც კუტუზოვმა ასე ოსტატურად განახორციელა, სამხედრო ხელოვნების ისტორიაში ერთ-ერთ შესანიშნავ მანევრად ითვლება. საფრანგეთის მარშალი მარმონი მას „კლასიკურად გმირულ უკანდახევას“ უწოდებდა.

1805 წლის 20 ნოემბერს აუსტერლიცის ველზე მოხდა ევროპაში ერთ-ერთი უდიდესი მასშტაბის ბრძოლა. ნაპოლეონმა ბრძოლის დასაწყისშივე ამოიწყო მოკავშირეთა საბრძოლო განლაგების ყველაზე სუსტი ადგილი და იქ დაარტყა. ბრძოლას ავსტრიის გენერალიტეტი ხელმძღვანელობდა. კუტუზოვს წართმეული ჰქონდა მოქმედების ინიციატივა. მას, მაგალითად, იძულებით დატოვებინეს პრაცენის სიმაღლეები, რომელსაც ბრძოლის ველზე გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა. ნაპოლეონმა ეს სიმაღლე დაიკავა, მალე გაარღვია მოკავშირეთა ცენტრი და გათიშული ნაწილები სასტიკად დაამარცხა. აუსტერლიცთან მოკავშირეებმა დიდი ზარალი განიცადეს, რუსებმა დაჰკარგეს 21 ათასი მეომარი, 133 ქვეშეხი, 30 დროშა. აუსტერლიცთან ეს მარცხი ავსტრიის გენერალური შტაბის უნიჭო გეგმის მიზეზით მოხდა. ამ გეგმას ალექსანდრეც თანაუგრძნობდა. მაგრამ ალექსანდრემ მარცხის პასუხისმგებლობა კუტუზოვს დააქისრა და მთავარსარდლის პოსტიდან გადააყენა.

მესამე კოალიცია დაიშალა. ავსტრიის იმპერატორმა ფრანც იოსებმა ხელი მოაწერა ნაპოლეონის ნაპარახზე ზავს, რომელიც საფრანგეთისადმი დიდ ტერიტორიულ დამოებას და 85 მილიონ ფრანკ კონტრიბუციას ითვალისწინებდა. ნაპოლეონთან ზავზე ხელი მოაწერა რუსეთის წარმომადგენელმა უბრიმ; მაგრამ იგი რუსეთის იმპერატორმა არ დაამტკიცა. ალექსანდრე თავს დამარცხებულად არ გრძნობდა და ახალი ბრძოლებისათვის ემზადებოდა.

1806 წელს ნაპოლეონის წინააღმდეგ ინგლისის მეთაურობით ახალი კოალიცია შეიქმნა. ავსტრიის ნაცვლად კოალიციას შეუერთდა პრუსია, მაგრამ მისი ბრძოლისუნარიანობა მეტისმეტად დაბალი აღმოჩნდა და (1806 წ. 2 ოქტომბერს იენასთან და აუერშტადტთან) სასტიკად დამარცხდა. პრუსიის მეფე ტილზიტში გაიქცა, ფრანგები ბერლინში შევიდნენ.

ნაპოლეონის წაქეზებით 1806 წელს რუსეთს ომი გამოუცხადა თურქეთმა. თურქეთს ნაპოლეონი ყირიმის ნახევარკუნძულს შეჰ-

პირდა, თუკი იგი რუსეთს შეავიწროებდა და ახლო აღმოსავლეთიდან გამოდევნიდა.

რუსეთის არმია ნაპოლეონის წინააღმდეგ კვლავ მარტოდმარტო აღმოჩნდა. მთავარ ბრძოლაში, რომელიც 1807 წლ. 17 იანვარს პროსიში ეილაუსთან მოხდა, რუსებმა დიდი სიმტკიცე უჩვენეს და მოწინააღმდეგეს დიდი ზიანი მიაყენეს. ნაპოლეონმა ვერ შეძლო განხორციელებინა რუსეთის ძალების გარშემორტყმის მანევრი. ნაპოლეონმა აქ თავი გამარჯვებულად აღიარა მხოლოდ იმ მოტივით, რომ ბრძოლის ველიდან ახალ პოზიციაზე პირველად რუსეთის ძალებმა გადაინაცვლეს. ნაპოლეონი თვით გრძნობდა, რომ ეს გამარჯვება მოჩვენებითი იყო, რადგან მან ჭარბი ძალებით ვერ მოახერხა რუსების ვერც განადგურება, ვერც ალყაში მოქცევა. რუსები თავის მხრივ ამ ბრძოლას მოგებულად თვლიდნენ. ალექსანდრე პირველმა რუსთა კორპუსების მთავარსარდალი ბენიგსენი ამ ოპერაციის გამო უხვად დააჯილდოვა კიდევც.

ზამთრის განმავლობაში ორთავე მხრივ სამზადისი მიმდინარეობდა. გაზაფხულზე ფრიდლანდთან რუსეთისა და საფრანგეთის არმიები კვლავ შეეჯახნენ ერთმანეთს. ძალები თითქმის თანაბარი იყო, მაგრამ ბენიგსენის შეცდომამ ბრძოლის ბედი გადასწყვიტა. რუსები სასტიკად დამარცხდნენ. გამარჯვებულმა ფრანგებმა კენიგსბერგი დაიკავეს და უშუალოდ რუსეთის სახელმწიფო საზღვარს მიაღწენ. რუსეთის დიპლომატიამ სწორად ივარაუდა, რომ ომის გაგრძელება ფრანგებთან არახელსაყრელი იყო. ქვეყანა სამობილიზაციო მდგომარეობაში არ ყოფილა. ევროპელი მოკავშირეები განადგურებული იყვნენ. ინგლისის რეალური დახმარება არ ჩანდა. ასეთ ვითარებაში უმჯობესი იყო მოწინააღმდეგესთან შერიგება.

ნაპოლეონსა და ალექსანდრეს შორის საზავო მოლაპარაკება ტილზიტში დაიწყო და წარმატებით წარიმართა. ალექსანდრემ იმავე დღევე აღიარა, რომ იგი მხარს დაუჭერდა ნაპოლეონის ღონისძიებებს ინგლისის წინააღმდეგ. მიუხედავად ამისა, პირობები, რომელიც ნაპოლეონმა წამოაყენა, მეტად სამძიმო იყო რუსეთისათვის. რუსეთი უნდა შეერთებოდა იმ კონტინენტურ ბლოკადას, რომელიც საფრანგეთმა ინგლისის წინააღმდეგ წამოიწყო. რუსეთმა ეს პირობები მიიღო. 1807 წლ. 13 ივნისს ტილზიტის ზავი ხელმოწერილ იქნა. რუსეთმა ინგლისთან დიპლომატიური ურთიერთობა გაწყვიტა.

ტილზიტის მოლაპარაკებისას გაყოფილ იქნა ევროპაში გავლენის სფეროები — დასავლეთი მე, აღმოსავლეთი შენ — შესთავაზა ნაპოლეონმა ალექსანდრეს. დასავლეთ ნემანის იქეთა მხარე ნა-

პოლონს უკვე თავის საკუთრებად მიაწინდა და ალექსანდრეს მხრივ ამ საკუთრების აღიარებას მოითხოვდა. სამაგიეროდ ალექსანდრეს იგი მიუთითებდა ფინეთისაკენ, რომელსაც მისი მოწინააღმდეგე შვეცია ფლობდა.

ალექსანდრეს მხარდაჭერით ნაპოლონმა პრუსიას შეუნარჩუნა დამოუკიდებლობა, თუმცა მისი ტერიტორია ძლიერ შეკვეცა. ამ ტერიტორიების ხარჯზე დასავლეთით შექმნა ვესტფალიის სამეფო, ხოლო აღმოსავლეთით ვარშავის საჰერცოგო.

ტილზიტის ზავი რუსეთისათვის საზიანო იყო. რუსული საზოგადოებრიობა მას იმთავითვე მტრულად შეხვდა. განსაკუთრებით მძიმე ვალდებულებას წარმოადგენდა კონტინენტური ბლოკადა, რაც რუსეთის ნაციონალურ ეკონომიკას დიდ სიძნელეებს უქმნიდა. რუსეთი ინგლისთან ცხოველ ვაჭრობას ეწეოდა. ინგლისი წარმოადგენდა რუსეთის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ძირითად ბაზარს და მთავარ შემსყიდველს. ინგლისიდან რუსეთში მოდიოდა იაფი და საუკეთესო ხარისხის საფაბრიკო-საქარხნო პროდუქცია. საფრანგეთს არ შეეძლო ამ მხრივ ინგლისის შეეცვალა. რუსეთის საგარეო ვაჭრობამ განიცადა დიდი შეფერხება, რუსეთის ფინანსებმა — მძიმე დარტყმა. სწრაფად დაეცა რუსული მანეთის კურსი, ხოლო ამან რუსეთის მთელ მეურნეობაზე დამანგრეველი გავლენა მოახდინა.

რუსეთ-შვეციის ომი. ტილზიტის ზავის შემდეგ ალექსანდრემ აღრე განცდილი მარცხის კომპენსირება ფინეთის დაპყრობით განიზრახა. ფინეთის საზღვარი ზედ პეტერბურგთან იყო მიბჯენილი. ფინეთი ეპყრა იმ დროისათვის ძლიერ შვეციას, რომელიც რუსეთის მოწინააღმდეგე ბანაკს ეკუთვნოდა. შვეცია-რუსეთის ომით დიდად იყო დაინტერესებული ნაპოლონი, რომელსაც სურდა ეს ქვეყანა ინგლისის ხელიდან გამოეგლიჯა და კონტინენტური ბლოკადის მოწინააღმდეგე გაეხადა.

შვეციის წინააღმდეგ შეტევა რუსებმა 1808 წ. თებერვალში დაიწყეს. თებერვლის შუა რიცხვებისათვის უკვე დაიკავეს ჰელსინგფორსი. რუსეთის ჯარებმა გაზაფხულზე ახალ წარმატებებს მიაღწიეს, მაგრამ კომუნიკაციები მეტისმეტად გაიჭიმა. შვედებმა ძალთა შევსება და კონსოლიდაცია მოახერხეს. განხორციელდა კონტრ-შეტევა, რამაც რუსები აიძულა ზოგიერთი დაკავებული ადგილები დაეტოვებინათ. მალე შვედებს ინგლისელთა მაშველი ძალებიც მოუვიდა, მაგრამ გაზაფხულის წყალდიდობის გამო მათი გამოყენება ვერ მოხერხდა. რუსებმა ისარგებლეს საგაზაფხულო შესვენებით, დამხმარე ძალები მიიღეს და ისევ შეტევა გააჩაღეს. სექტემ-

ბერში რუსეთის ჯარებმა ზედიზედ დაამარცხეს შვედები. ომის ახალი ეტაპი დაიწყო ფინეთში მოქმედი რუსეთის ჯარების სარდლად კნორინგის დანიშვნის შემდეგ. პ. ბაგრატიონმა მიმართულება ვა-
ზუდან ალანდის კუნძულებისაკენ აიღო და სწრაფი მარშით დაიკა-
ვა იგი. ბარკლაი დე ტოლის სარდლობით განხორციელდა მარში
ვაზუდან უმეოზე, შუვალოვის სარდლობით — ტორნეოზე. შვე-
ციას სრული დაპყრობის საფრთხე დაემუქრა. ეს ალექსანდრეს მო-
კავშირე ნაპოლეონისათვის ხელსაყრელი არ იყო. საკმე შედარებით
იოლად გადაწყდა იმით, რომ შვეციის სამეფო კარზე ცვლილება
მოხდა. გუსტავ IV ტახტიდან ჩამოაგდეს. ახალმა მეფემ (კარლოს
XIII) რუსეთთან ადრე დაწყებული მოლაპარაკება განაახლა.

1809 წ. სექტემბერში ფრიდრიხსჰამში შვეციასა და რუსეთს
შორის ზავი დაიდო. ფინეთი რუსეთის მფლობელობაში გადავიდა
(საზღვარი მდინარე ტორნეოზე გადიოდა), შვეცია შეუერთდა
კონტინენტურ ბლოკადას, ალანდის კუნძულები რუსეთს გა-
დაეცა.

ალექსანდრე პირველს კარგად ესმოდა, რომ ფინეთში შეჭრა ევ-
როპულ მოვლენებთან იყო გადახლართული. აშკარა ანექსია არ გა-
მოდგებოდა, რადგან იმ დიდი ომის მოლოდინში, რომელიც რუსეთ-
სა და საფრანგეთს შორის გარდუვალი ჩანდა, ფინეთი შეიძლებო-
და რუსეთისათვის ჩრდილოეთის ფრონტად გადაქცეულიყო. სა-
ჭირო იყო ფინელი ხალხის გულისმოგება, მისი მოსარჩლეობა.
შვეციის უფლიდან განთავისუფლებულ ფინელ ხალხს ყველაზე
სასიამოვნო ჭილდოდ დამოუკიდებლობა მიაჩნდა. ცბიერმა ალექ-
სანდრემ ამას ალლო აუღო. „ფინეთი სახელმწიფოა და არა გუბერ-
ნია“ — ლაპარაკობდნენ მაშინ რუსეთის სამეფო წრეებში. ამ ში-
ნაარსით გაიხსნა ბორგოს სეიმი 1809 წ. მარტში, ე. ი. ჯერ კი-
დეც მაშინ. როცა ფრიდრიხსჰამის ზავი ხელმოწერილი არც ყო-
ფილა.

სეიმის გახსნას რუსეთის იმპერატორი ესწრებოდა. აქ მან ფი-
ნეთს აღუთქვა, რომ ქვეყანას კონსტიტუციას და საშინაო დამოუ-
კიდებლობას უბოძებდა.

სეიმი ნამდვილ უფლებებს მოკლებული იყო. აქ მხოლოდ იმპე-
რატორის მიერ შეთავაზებული საკითხები განიხილეს. სეიმის და-
ხურვისას ალექსანდრემ კვლავ წარმოთქვა სიტყვა, რომელიც სპე-
რანსკის მიერ იყო დაწერილი. ალექსანდრე ფინელ ხალხს მათი
ეროვნული უფლებებისადმი პატივისცემას პირდებოდა.

შემდეგში ეს დაპირებანი დავიწყებულ იქნა. ფინეთის კონსტი-
ტუცია მაუღქვეშ ამოღეს. ფინეთის სეიმმა დამოუკიდებელი მოქ-

მედების უფლება დაკარგა, ბოლოს კი ასულ შეწყვიტა არსებობა. ფინეთის ბატონ-პატრონი გუბერნატორი გახდა. 1812 წ. ომის შემდეგ ცარიზმმა ფინეთთან ცერემონიას თავი მიანება. იგი მუდამ ავიწროებდა ფინელ ხალხს, მას ეროვნული ჩაგვრის უღელს უმზადებდა. მხოლოდ დიდი ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ მასცა ფინელ ხალხს ეროვნული თავისუფლება.

1808 წელს ნაპოლეონის ინიციატივით ერფურტში ერთმანეთს შეხვდნენ ნაპოლეონი და ალექსანდრე პირველი. საჯაროდ ორთავე იმპერატორი ერთმანეთს მეგობრობას ეფიცებოდა და მხარდაჭერას აღუთქვამდა, სინამდვილეში ორთავენი გრძნობდნენ, რომ საწინააღმდეგო გზით მიემართებოდნენ და მათ შორის შეჯახება გარდაუვალი ჩანდა. ნაპოლეონი ამ დროს ავსტრიასთან ომისთვის ემზადებოდა და ალექსანდრე პირველის მხარდაჭერა სჭირდებოდა, რაც ტილზიტის ზავით იყო გათვალისწინებული. რუსეთი უხალისოდ დათანხმდა ტილზიტის შეთანხმების ამ მუხლის განხორციელებაზე. საკომპენსაციოდ მოლდავეთისა და ვალახეთის შემოერთება მოითხოვა. რუსეთ-თურქეთის ომის გაგრძელების შემთხვევაში საფრანგეთი მხარს რუსეთს დაუჭერდა იმ შემთხვევაში. თუ ავსტრია თურქეთის მხარეზე გამოვიდოდა.

ნაპოლეონმა მართლაც ელვისებურად დაიწყო ოპერაცია ავსტრიის წინააღმდეგ. რუსეთის არმია განგებ წელა მიემართებოდა ნაპოლეონის დასახმარებლად, ისე წელა, რომ ფრანგებმა უკვე მოასწრეს ავსტრიის განადგურება, ვიდრე რუსები საომარ ოპერაციაში ჩაებმებოდნენ.

ნაპოლეონმა ავსტრიას თავზე მოახვია ახალი მძიმე ზავი. მისი ტერატორიის ნაწილი — გალიცია ვარშავის საჰერცოგოს შეუერთდა ამით კვლავ გაზარდა მისი ძალები რუსეთის წინააღმდეგ მოსალოდნელი ომის საჭიროებისათვის. რუსეთს კი ნაპოლეონმა ავსტრიის კუთვნილი ტარნოპოლის ოლქი არგუნა. ამ აქტით იგი ავსტრასა და რუსეთს შორის უფლს აგდებდა და მომავალ კონფლიქტში რუსეთთან ავსტრიის მხარდაჭერას ვარაუდობდა.

რუსეთ-თურქეთის ომი 1806 — 1812 წწ. ერფურტში შეხვედრის შემდეგ, ნაპოლეონის მხარდაჭერა რომ მიიღო, რუსეთმა თურქეთთან ომი განაახლა, რომელიც 1806 წლის მიწურულში დაიწყო და ტილზიტის მოლაპარაკებების პერიოდში დროებით შეჩერდა.

თურქეთმა უარყო რუსეთის მიერ შეთავაზებული წინადადებანი კონფლიქტის მშვიდობიანი გადაჭრის შესახებ. რუსეთი მოითხოვდა ბესარაბიის, მოლდავეთისა და ვალახეთის გადაცემას, სერბეთის დამოუკიდებლობისა და რუსეთისათვის საქართველოს შე-

ურთების აღიარებას¹, იმერეთის და სამეგრელოს გადაცემას. თურქეთს ამ დროს ინგლისისა და ავსტრიის მხარდაჭერის იმედი ჰქონდა და თავი გამომწვევად ეჭირა.

1811 წლამდე საბრძოლო ოპერაციებს ღუნაის ფრონტზე რუსეთისათვის არსებითი წარმატება არ მოუტანია. რუსეთის არმიები იპყრობდნენ ციხე-სიმაგრეებს, მაგრამ კონტრშეტევიან შედეგად ისევ კარგავდნენ. ომი მეტისმეტად გაჭიანურდა, ძალები დაიქსაქსა. მთავარსარდალი რამდენჯერმე შეიცვალა, წარმატება კი არ ჩანდა.

1811 წლიდან, როცა საფრანგეთთან ომის გარდუვალობა ცხადი გახდა, რუსეთის სამეფო კარმა გადაწყვიტა თურქეთთან კონფლიქტი სასწრაფოდ გადაეჭრა. ოპერაციების ხელმძღვანელობა გენერალ კუტუზოვს მიენდო.

კუტუზოვმა უკუაგდო საზაზო შეტევის ტაქტიკა. მან ბრძანა დაენგრიათ სილისტრიისა და ნიკოპოლის სიმაგრეები, არმიას თავი მოეყარა ერთ დამკვრელ კოლონად და თავდაცვაზე გადაიყვანა. მან განგებ შექმნა თავისი ძალების სისუსტის შთაბეჭდილება, რომ ამით მოწინააღმდეგე გაშლილ ველზე გადმოეწვია, აქ გაენადგურებინა, შეტევაზე გადასულიყო და აეძულებინა თურქეთი ზავი ეთხოვა.

ოტატურმა მანევრმა მტერი ანკესზე წამოაგო. თურქებმა იფიქრეს — რუსეთს უჭირს და შეტევის ყველაზე საუკეთესო მომენტი ახლა დადგაო. ისინი გამოვიდნენ შუმლის ციხე-სიმაგრიდან, რომ მოლდავეთი და ვალახეთი დაებრუნებინათ. თურქებმა 50.000-იანი არმიით ამავე დროს ბუქარესტზე თავდასხმა გადაწყვიტეს. ამ მიმართულებით კუტუზოვმა მტერს მრავალი დაბრკოლება შეუქმნა და ბოლოს აიძულა რუმჩუკისთვის დაერტყა.

1811 წლის ივნისისა და ოქტომბერ-ნოემბრის ბრძოლებში კუტუზოვმა რუმჩუკთან და ღუნაიზე თურქეთის დიდი ვეზირის არმია ზედიზედ გაანადგურა.

ძალაგამოცლილი თურქეთის წინააღმდეგ კუტუზოვმა აამოქმედა აგრეთვე დიპლომატია და პორტა აიძულა ზავი ეთხოვა.

1812 წლის 16 მაისს რუსეთსა და თურქეთს შორის ქ. ბუქარესტში დაიდო ზავი. ზავის მიხედვით ბესარაბია რუსეთს შეუერთდა. რუსეთ-თურქეთის საზღვარი დაწესდა მდინარე პრუტის გაყოფებით ღუნაისთან შესართავამდე. რუსეთმა ღუნაის მთელ დინებაზე

¹ რუსეთთან საქართველოს შეერთების საკითხი აქ განგებ არ შევითანეთ. ამ საკითხის შესახებ იხ. ჩვენი მონოგრაფიული ნარკვევი „ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა“, თბილისი, 1968.

თავისუფალი ნაოსნობის უფლებამოიპოვა. სერბეთს მიეცა შინაგანი თვითმმართველობა.

რუსეთის გამარჯვებას და ზავს. როცა რუსეთ-საფრანგეთის ომი ზღუბრულადაა იღვას, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩაიშალა ნაპოლეონის ვარაუდები—თურქეთი რუსეთის წინააღმდეგ შეტევისათვის გამოეყენებინა. რუსეთის არმიას შეექმნა დასავლეთის ფრონტზე დაჯგუფების შესაძლებლობა. ომმა კიდევ უფრო შეარყია თურქეთის ძლიერება, გააღვივა ბალკანეთის სლავთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ბესარაბიის ცხოვრებაში ომმა დიდი პროგრესული როლი ითამაშა. იგი თურქეთის მონობის უღლისაგან გათავისუფლდა.

რუსეთის გამარჯვებამ და განსაკუთრებით ბუქარესტის ზავმა ნაპოლეონი გააფთრა. თურქებს იგი გამოეყენებულა უწოდებდა. საომრად განწყობილი იმპერატორი ხელაღვდა, რომ რუსეთისათვის სამხრეთიდან შეტევის უაღრესად ხელსაყრელი პოზიცია ხელიდან გამოეცალა.

8. სარეზონის საშინაო ღონისძიებანი ტილზიტის ზავის შემდეგ და სპერანსკი

ტილზიტის შემდეგ ალექსანდრე ქვეყნის საშინაო საქმეებს მეტი ენერგიულობით მოეკიდა. განწყობილება რუსეთში ამ დროს ფრიად დაძაბული იყო. თავადაზნაურობა უკმაყოფილო იყო ტილზიტის ზავისა. ბევრი ამ უკმაყოფილებას აშკარადაც გამოთქვამდა. საგანგაშო ხასიათს იღებდა გლეხთა მღელვარებანი. ოპოზიციური ელემენტებისადმი ზოგიერთი დათმობა საჭირო იყო. ლიბერალიზმთან გათამაშების პოლიტიკა ისევ დღის წესრიგში იდგა.

არაოფიციალური კომიტეტი 1805 წლიდან დაშლას იწყებს. იმპერატორის ახალგაზრდა მეგობრებში საგარეო პოლიტიკისადმი კრიტიკულმა დამოკიდებულებამ იჩინა თავი. 1805 წელს, აუსტერლიცის ბრძოლის წინ, ნოვოსილცევი და ჩარტორისკი იმპერატორს ურჩევდნენ ხელი აეღო ნაპოლეონთან ბრძოლაზე. ამ მოსაზრებას ისინი კუტუზოვის ავტორიტეტით ამაგრებდნენ. ალექსანდრემ არ დაიჯერა. როგორც მკვლევარი პრედტეჩენსკი შენიშნავს, ავადმყოფური თავმოყვარეობა ალექსანდრეს უფლებას არ აძლევდა თავისივე შეცდომები სხვისთვის ეპატიებინა. პირველად ეს იწვნია ჩარტორისკიმ, რომელიც 1806 წელს საგარეო საქმეთა სამინისტროდან გათავისუფლებულ იქნა. ასევე ჩამოიცილა ალექსანდრემ ნოვოსილცევიც, რომელიც ტილზიტით იყო აღშფოთებული. საზღვარგარეთ დიპლომატიურ სამუშაოზე გაგზავნილ იქნა სტროგანოვი.

საიდუმლო კომიტეტის დაშლის შემდეგ იმპერატორმა მეტის-

მეტად დაიახლოვა ნიჭიერი მოხელე სპერანსკი, რომლის კარიერა პავლე პირველის დროს დაიწყო.

იმპერატორმა დაავალა გ. სპერანსკის შეედგინა სახელმწიფოებრივი მმართველობის გარდაქმნის პროექტი. 1809 წლისთვის ეს დავალება სპერანსკიმ შეასრულა და იმპერატორს წარუდგინა ნაშრომი „სახელმწიფოებრივ კანონთა დებულების შესავალი“.

თავის თხზულებაში სპერანსკი პირველყოვლისა განიხილავდა იმ მიზეზებს, რომლებიც რუსეთში სახელმწიფოებრივ გადახალისებათა აუცილებლობას აპირობებდნენ. მიუთითებდა რუსეთში შექმნილ კრიტიკულ ვითარებაზე, ადარებდა მას იმ მდგომარეობას, რომელიც საფრანგეთში 1789 წლის რევოლუციის წინ არსებობდა.

კრიზისს სპერანსკი იმაში ხედავდა, რომ ხალხში გაქრა უფროსებისადმი პატივისცემისა და მორჩილების გრძნობა, ხელისუფლების მორალური დაცემის ვითარებაში გასაქანი ეძლევა „ბოროტად განწყობილ პარტიებს“. ამასთან დასავლეთიდან რუსეთში ვრცელდება რევოლუციური იდეები, რომელთა ხელოვნური საშუალებებით შეკავება შეუძლებელიაო.

რუსეთი რევოლუციის პირზეა — ამტკიცებდა სპერანსკი. „ქვეყნის ხსნას“ იგი კონსტიტუციაში ხედავდა.

ეს „კონსტიტუცია“ ძალაში ტოვებდა ბატონყმობას და თვითმპყრობელობას, რომლებიც იმპერიის კრიზისული მდგომარეობის მთავარ მიზეზს წარმოადგენდნენ. სპერანსკი კარგად გრძნობდა ბატონყმური ურთიერთობის დრომოჭმულობას, მის უეარგისობას, მაგრამ გამხედრობა არ ყოფნიდა აშკარად დაყენებინა მისი მოსპობის საკითხი. მას ეშინოდა შედეგებისა, რაც ბატონყმობის მოსპობას მოჰყვებოდა და ამჯობინებდა ოდნავ შელამაზებული სახით შემოენახა იგი.

კონსტიტუცია აღიარებდა მთელი მოსახლეობისათვის მოქალაქეობრივ უფლებას, მაგრამ ყველასათვის არაერთნაირად. რუსეთში ნაგულისხმევი იყო სამი წოდება: აზნაურობა, „საშუალო წოდება“ (ანუ ვაჭრები, მოქალაქეები, სახელმწიფო გლეხები) და „მუშა ხალხი“ (მემამულეთა ყმები, მღუშები და შინამოსამსახურენი). პოლიტიკური უფლება სახელმწიფოში მხოლოდ პირველ ორ წოდებას ეძლეოდა. კონსტიტუცია ყველა წოდებას აკუთვნებდა უძრავი და მოძრავი ქონების შეძენის უფლებას, მაგრამ აღამიანთა საკუთრების ანუ ყმების საკუთრების უფლებას თავადაზნაურული წოდების პრივილეგიად აღიარებდა.

სპერანსკი იზიარებდა სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების ორგანიზაციის მონტესკიესებურ სისტემას. მხარს უჭერდა სახელმწი-

ფობრივი ხელისუფლების სამად დაყოფას (საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, სამოსამართლო). საკანონმდებლო დაწესებულებად აღიარებდა სახელმწიფო სათათბიროს, რომელიც ქვეყნის უმაღლესი წარმომადგენლობითი ორგანო იქნებოდა. მეფეს უფლება ეძლეოდა შეეწყვიტა სათათბიროს მუშაობა, გაერეკა მისი შემადგენლობა, დაენიშნა ახალი არჩევნები.

აღმასრულებელი ხელისუფლება იმპერატორს ეკუთვნოდა. მასთან იარსებებდა სახელმწიფო საბჭო, სადაც მმართველობის ყველა ძაფი თავს მოიყრიდა. სახელმწიფო საბჭო განიხილავდა ყველა კანონის პროექტებს, რასაც სახელმწიფო სათათბირო მიიღებდა. მეფეს ეკუთვნოდა საკანონმდებლო ინიციატივა, ცხოვრებაში კანონთა განხორციელებისა და სახელმწიფო დაწესებულებათა მუშაობაზე კონტროლი. მეფე წყვეტდა ომისა და ზავის საკითხებს, საგარეო პოლიტიკის მიმართულებას. სახელმწიფო საბჭოს გარდა მას ემორჩილებოდნენ სენატი და მინისტრთა კომიტეტი.

ბურჟუაზიულ-ლიბერალურმა ისტორიოგრაფიამ სპერანსკის აზრები გადაჭარბებით შეაფასა. ისტორიკოსი ვ. ო. კლუჩევსკი სპერანსკის რუსეთის ვოლტერს უწოდებდა. ამავე დროს მიაჩნდა, რომ სპერანსკის მაღალი იდეალები ნაადრევი იყო რუსეთისათვის¹. ეს არაა მართალი. კულდმოკვეცილი, ნახევრად ბურჟუაზიული რეფორმებისათვის, რასაც სპერანსკის დებულება შეიცავდა, რუსეთი უკვე დიდი ხნით მომზადებული იყო. ეს უნდა ყოფილიყო ბურჟუაზიულ საწყისებზე გადახალისებული ფეოდალური მონარქია. სპერანსკი გამოდიოდა რევოლუციის მტრად, მიზნად ისახავდა რუსეთის მონარქიის გადარჩენას ზევიდან რეფორმების განხორციელებით. მის მიერ მოფიქრებულ ღონისძიებათა განხორციელებას დროებით მართლაც შეეძლო კრიზისის შენელება. რადგან ქვეყნის კაპიტალისტური განვითარებისათვის ფართო შესაძლებლობებს ქმნიდა, მაგრამ თვითმპყრობელურ მონარქიას და მის საყრდენ აზნაურობას საბოლოოდ იგი ვერ გადაარჩენდა.

სპერანსკის მიერ მოფიქრებული რეფორმებიდან ცხოვრებაში მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი განხორციელდა. ერთ-ერთი მათგანი იყო სახელმწიფო საბჭოს შექმნა. 1810 წლის იანვარში გამოცემულ იქნა მანიფესტი მუდმივი საბჭოს რეორგანიზაციისა და სახელმწიფო საბჭოს შექმნის შესახებ. ეს იყო იმპერატორთან არსებული სათათბირო დაწესებულება, რომლის წევრებად ინიშნებოდნენ უმაღლესი სახელმწიფო მოხელეები.

¹ В. О. Ключевский, Соч., т. V, гл. 218—219.

დიდი რეფორმების უმნიშვნელო ნაწილს წარმოადგენდა აგრეთვე ახალი კანონი სამინისტროების შესახებ. ზუსტად დამუშავდა სამინისტროთა სტრუქტურა, გაიზარდა სამინისტროთა რიცხვი (დაემატა პოლიციისა და გზათა სამინისტროები და მათთან უფლებით გათანაბრებული სახელმწიფო კონტროლი), გამოიმუშავდა სამინისტროებში საქმის წარმოების დებულება, მინისტრები შეყვანილ იქნენ სენატის შემადგენლობაში და სხვ.

მნიშვნელოვანი იყო ფინანსების დარგში გატარებული ლონის-ძიებანიც, რაც სახელმწიფო ფინანსებში შექმნილი კატასტროფული ვითარებით იყო ნაკარნახევი. სპერანსკიმ შეადგინა ე. წ. „ფინანსების გეგმა“, რომელიც 1810 წლის 2 თებერვლის მანიფესტით ძალაში შევიდა. დაწესდა ხარჯების რეგლამენტაცია. სახელმწიფო გასავალი შემოსავალს დაუქვემდებარდა. შემოსავალი ნაწილის ზრდა ნავარაუდები იყო გადასახადების გადიდებით. „ფინანსების გეგმას“ არ გამოუწვევია და არც შეეძლო გამოეწვია არსებითი გაუმჯობესება, რადგან ქვეყნის ეკონომიური მოშლილობის ძირითადი საფუძველი — ბატონყმური ურთიერთობა იყო — რაც ხელუხლებელი რჩებოდა.

1810 წელი სპერანსკის ძალაუფლების კულმინაციურ წერტილს წარმოადგენდა. მაგრამ მისი დაცემა ვარდუვალი ჩანდა. რადგან გავლენის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა მისდამი სასახლის არისტოკრატიის შური და სიძულვილი. სპერანსკის პროექტებს რეაქციულად განწყობილი სასახლის არისტოკრატია მტრულად უყურებდა, რადგან მასში რუსეთის ძველთაძველი ტრადიციების რღვევას, რუსეთის ფეოდალური არისტოკრატიის ყოვლისშემძლეობის აღსახრულს ხედავდა. ტილზიტის ხელშეკრულებაზე გულმოსულ თავდაზნაურობას სპერანსკის სიახლოვე იმპერატორთან, მისი ყოვლისშემძლე ზეგავლენა, მისი ფრანგოფილობა პირდაპირ აცოფებდა. მის შესახებ ათასგვარი ჭორები ვრცელდებოდა, ეძებდნენ ხელსაყრელ შემთხვევას მის თავიდან მოსაცილებლად.

სასახლის თავნება და უფიცი არისტოკრატიის გახელება გამოიწვია ორმა ბრძანებულებამ. ერთი შეეხებოდა სასახლის წოდებას. მეორე — იმ თანამდებობის პირთა გამოცდას, რომლებიც მინისტრთან შეთანხმების გარეშე იყვნენ სამსახურში მიღებული. ორთავე ეს ბრძანებულება დროული იყო და სასახლის არისტოკრატიის თვითნებობას, უფიცობასა და უსაქმურობას ერთგვარად მაინც ზღუდავდა. მაგრამ უსაქმური, უცოდინარი და გაქსუებული არისტოკრატია ვერ შეურიგდა მის საქმეებში ჩარევას.

თავადაზნაურული რეაქციის პროგრამულ დოკუმენტს წარმოად-

გენდა ისტორიკოს კარამზინის „წერილები ძველი და ახალი რუსეთის შესახებ“, რომელიც იმპერატორს 1811 წელს მიართვეს.

ნიკოლოზ მიხეილის ძე კარამზინი (1760—1836 წწ.) რუსულ ლიტერატურაში თავადაზნაურული სენტიმენტალიზმის საუკეთესო წარმომადგენელი და მამამთავარი, ამავე დროს თავისი დროის საუკეთესო ისტორიკოსიც იყო. 1803 წლიდან სასახლეში მას ოფიციალური ისტორიოგრაფის თანამდებობა ეჭირა და დაწერა კიდევ „რუსეთის სახელმწიფოს ისტორია“, რომელიც, სამწუხაროდ, დაუმთავრებელი დარჩა. კარამზინის ისტორიული თხზულება მიმზიდველი, დიდი ერუდიციით დაწერილი დიდმნიშვნელოვანი მეცნიერული ნარკვევია, თუმცა მას საფუძვლად უდევს რეაქციული იდეოლოგია. ეს იდეოლოგია, რომელიც მონარქისა და მისი მათრახის დაცვას ისახავდა მიზნად, უფრო გამოკვეთილად ჩამოყალიბებული კარამზინის „წერილებში ძველი და ახალი რუსეთის შესახებ“.

ეს დოკუმენტი თავადაზნაურულ-რეაქციონერთა იმ ჯგუფის დაკვეთით შეიქმნა, რომელსაც იმპერატორის და—ეკატერინე პავლეს ასული მფარველობდა და, სადაც კარამზინის გარდა შედიოდნენ ფ. ვ. როსტოპჩინი, გრაფი ა. ი. მუსინ-პუშკინი, ი. ი. ღმირიკი და სხვები.

სალონში სპერანსკისადმი მტრული განწყობილება იყო გაბატონებული. ამ განწყობილებამ კარამზინის მხრივ სრული მხარდაჭერა პოვა. სწორედ ამიტომ მას, როგორც რუსეთის წარსულის ყველაზე საუკეთესო მცოდნეს, დაევალა იმპერატორისათვის წერილობით მოეხსენებინა ის, თუ რა „უბედურებას“ უმზადებდა რუსეთს სპერანსკის რეფორმები.

ნ. მ. კარამზინის „წერილები“ იწყება რუსეთის წარსულის პოლიტიკური მიმოხილვით. კარამზინს ეს იმისათვის სჭირდება, რომ იმპერატორს დაუმტკიცოს რუსეთის „ისტორიული განვითარების ბუნებრივი ტენდენციები“, რაც, მისი აზრით, შესისხლბორცებულია თვითმპყრობელობასთან და აჩვენოს, თუ რა შედეგები მოჰყვება „ბუნებრივი გზიდან“ ყოველ გადახვევას.

რუსეთის ძლიერება — მიუთითებს კარამზინი — მუდამ თვითმპყრობელობის ურყეობაზე იყო დაფუძნებული. რუსეთის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში თვითმპყრობელობის პრინციპი რამდენჯერმე შეირყა და სწორედ მაშინ ქვეყნის წინაშე ჩამოწვა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დაკარგვის საფრთხე.

რუსეთის საუფლისწულოებად დანაწევრებამ და ცენტრალიზებული ხელისუფლების დაცვამ რუსეთი კინალამ დაღუპვამდე არ მიიყვანა, მაგრამ იგი გადაარჩინეს მოსკოვის დიდმა მთავრებმა,

რომლებმაც რუსეთის გათიშულობას ბოლო მოუღეს და თვითმპყრობელობა აღადგინეს. რუსეთის დანაწევრება საუფლისწულოებად ისტორიული უბედურება იყო, რომლის თავიდან აცილება შეუძლებელი აღმოჩნდა. ეს იყო საერთო სახელმწიფოებრივი წყლული ყველა ევროპული ქვეყნისათვის. ამის შემდეგ რუსეთში თვითმპყრობელობის წინაშე ორგზის ჩამოწვა სასიკვდილო საფრთხე, რომლებიც ისტორიულად აუცილებელი სრულიადაც არ ყოფილა და მონარქთა პირადი თვისებებიდან მომდინარეობდა. პირველი ეს იყო შუისკის ჭვარკურთხევა, მეორე — ანა ივანეს ასულის „კონდიციები“. ორთავე თვითმპყრობელური ხელისუფლების თვითშეზღუდვას გულისხმობდა.

ისტორიული ექსკურსიის შემდეგ კარამზინი რუსეთის თანამედროვე მდგომარეობას მოიხილავდა. ისე როგორც სპერანსკი, იგი თანამედროვეობაში კრიზისულ ვითარებას ხედავდა და აუცილებლად მიაჩნდა გამოსავლის მოძებნა, მაგრამ ის გზები და საშუალებები, რასაც მდგომარეობის გამოსასწორებლად კარამზინი სთავაზობდა იმპერატორს, დიამეტრალურად ეწინააღმდეგებოდა სპერანსკის მიერ შეთავაზებულ გზებსა და საშუალებებს.

კარამზინი კიცხავდა ალექსანდრეს მრჩეველებს, რომლებმაც ქვეყნის მართვა-გამგეობაში სიახლე მოინდომეს, მაგრამ უყურადღებოდ დატოვეს ის ბრძნული აზრი, რომ ყოველგვარა სიახლე სახელმწიფოებრივ წესრიგში ბოროტებაა, რომელსაც მხოლოდ უკიდურესი აუცილებლობის შემთხვევაში უნდა მიემართოთ. თვითმპყრობელის ძალაუფლება შეუზღუდველი უნდა იყოს, კონსტიტუციას, რომელიც მონარქის ნება-სურვილს ზღუდავს, ქვეყანა დალუპვამდე მიჰყავს.

კარამზინი აკრიტიკებდა ალექსანდრეს საგარეო და საშინაო პოლიტიკას. საგარეო პოლიტიკის დარგში მას არასწორად მიაჩნია ანტინაპოლეონურ კოალიციაში რუსეთის მონაწილეობა. რუსეთის ისტორიიდან მაგალითების მოშველიებით სპერანსკი ამტკიცებდა, რომ საგარეო პოლიტიკის კურსის ამოსავალი ყოველთვის იყო და უნდა იყოს რუსეთის უშუალო ინტერესები. შეცდომა იყო ტილზიტში მოლაპარაკება, რომელმაც ალექსანდრე ნაპოლეონის იარაღად გადააქცია, რუსეთი არ უნდა დათანხმებულიყო ვარშავის საჰერცოგოს შექმნაზე...

ასევე შეცდომებით იყო აღსავსე ალექსანდრეს ნაბიჯები საშინაო პოლიტიკის დარგში. საჭირო იყო რუსეთის მართვა ეკატერინესდროინდელი მეთოდებით. შეცდომა იყო სამინისტროების შექმნა. ქვეყნის მართვის მთავარი იარაღი მონარქისათვის უნდა ყოფილიყო

ყო არა მინისტრთა კომიტეტი, არამედ სენატი. მაგნე იყო სახელმწიფო საბჭოს შექმნა.

მწვავედ აკრიტიკებდა რა ყოველგვარ სიახლეს, კარამზინს ისინი უაზრობად, ფრანგულისადმი მიბაძვად მიაჩნდა. ხოლო ყოველგვარ მიბაძვას ფრანგულისადმი შეიძლება მოჰყვეს რეგოლუციით — ასკვნიდა იგი.

კარამზინი გამოდიოდა ბატონყმობის დამცველად. მიწა მემამულეების საკუთრებაა, ხოლო განთავისუფლებული გლეხები უმიწაწყლოდ დარჩებიან. თავისუფალი გლეხები არ იმუშავენ, ლოთობას დაიწყებენ და დაიღუპებიან. ან რა საჭიროა ბატონყმობის მოსპობა, როცა მემამულე ყმის კეთილისმყოფელი უფროსია, მასზე მუდმივად მზრუნველიაო — ამტკიცებდა სპერანსკი.

კარამზინის არგუმენტაცია უკიდურესად რეაქციული იყო, ამასთან, ყოველგვარ სიღრმეს მოკლებული. იგი მსჯელობდა როგორც უბრალო ობივატელი. მსჯელობის სიღრმისა და განზოგადებული დასკვნების მხრივ იგი დიდად ჩამოუვარდებოდა სპერანსკის. ამდენად კარამზინის წერილები საინტერესოა არა როგორც პოლიტიკური ტრაქტატი, არამედ რეაქციულად განწყობილი თავდაზნაურობის ერთი ჯგუფის განწყობილების ამსახველი დოკუმენტი.

კარამზინის ამ არგუმენტებმა როდი მოხიზლეს ალექსანდრე. მაგრამ ვითარება სპერანსკის საწინააღმდეგოდ მოქმედებდა. ახლოვდებოდა ნაპოლეონთან შეჯახება. საჭირო იყო კურსის შეცვლა, თავდაზნაურობის გულისმოგება, რომელზედაც დაყრდნობით ვარაუდობდა ალექსანდრე ომის დაწყებას. ბონაპარტისტული საფრანგეთის მსგავსი დაწესებულებები ამ ვითარებაში კონსერვატიულად განწყობილი რუსი თავადის განწყობილებას აღიზიანებდა. თუ კარამზინი იდეოლოგიური იარაღით შეებრძოლა სპერანსკის, რეაქციონერთა მეორე ჯგუფმა სხვა ხერხი აიჩრია: პოლიტიკის მინისტრის ბალაშოვის მეთაურობით შეთხზულ იქნა ვერსია სპერანსკის ჯაშუშური საქმიანობის შესახებ. იმპერატორმა, რომელსაც ახლა სასახლის წრეების მხარდაჭერა სჭირდებოდა, ამ შემოტევას დაუთმო და სპერანსკი ჭაწირა. 1812 წლის მარტში სპერანსკი გადაასახლეს.

რეაქცია გამარჯვებას ზეიმობდა. პავლეს სიკვდილსაც კი არ გამოუწვევია ისეთი სიხარული, როგორიც რეაქციონერთა შორის სპერანსკის დამხობამ გამოიწვია. სპერანსკიზე ისევ ახალ-ახალი დასმენები მოდიოდა, ამიტომ თვითმპყრობელობამ იგი ნიჟნი-ნოვგოროდიდან უფრო შორს, პერმში გადაასახლა.

რუსეთ-საფრანგეთის 1812 — 1814 წწ. ომი

1812 წლის სამამულო ომი რუსეთის გმირული ეპოპეაა.

ამ ომში რუსმა ხალხმა დაამარცხა მსოფლიოში უსასტიკესი დამპყრობელი ნაპოლეონ ბონაპარტე, დაიცვა ქვეყნის მთლიანობა და დამოუკიდებლობა.

ომმა უდიდესი გავლენა მოახდინა რუსი ხალხის შემდგომ ისტორიულ ბედზე. მან პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრებისათვის გამოაღვიძა რუსეთი.

ომმა უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა აგრეთვე თვით ევროპის ხალხთა შემდგომ ისტორიულ ცხოვრებაში. რუსეთის არმია აღმოჩნდა ძირითადი ძალა, რომელმაც დაანგრია ევროპის მონარქიის ის შეკაწიწებული შენობა, ნაპოლეონი რომ ფრანგი და დაპყრობილი ხალხების შვილთა ძვლებით აშენებდა. ომმა დაწყვიტა ბორკილები, რომლითაც ნაპოლეონს შებოჭილი ჰყავდა ევროპის ნაციონალური სახელმწიფოები და მათ ბუნებრივი განვითარების გზები გაუკაფა.

* * *

1812 წლის რუსეთ-საფრანგეთის ომის შესახებ ბევრია დაწერილი. ეს ომი იმთავითვე იპყრობდა და ახლაც იპყრობს ისტორიკოსთა ყურადღებას მთელ მსოფლიოში.

ფრანგულმა ნაციონალისტურმა ისტორიოგრაფიამ, რომელმაც ნაპოლეონის კულტი შექმნა, ვერ გაიგო ამ ომის ხასიათი, ვერ ახსნა ომში რუსი ხალხის გამარჯვების მიზეზები. ნაპოლეონის დამარცხებას ფრანგი ისტორიკოსები რუსეთის თვალუწვდენი სივრცითა და ჩრდლოეთის მკაცრი ბუნებით ხსნიდნენ და თავიანთი დიდი სარდ-

ლის ტრაგედიას 1812 წელს ისინი არა რუსეთის არმიას, მისი სარდლობის გამარჯვებას. არამედ კლიმატს უკავშირებდნენ.

ამ ომის ისტორია დამახინჯებულად წარმოგვიდგინა აგრეთვე ბევრმა ინგლისელმა მკვლევარმა, რომლებიც ნაპოლეონის დამარცხებაში ძირითად როლს არა რუსეთს და მის არმიას, არამედ ინგლისელთა მცდელობას მიაწერდნენ. ინგლისელი მკვლევარი ვილსონი, მაგალითად, ბოროდინოს ბრძოლას ტენდენციურად აშუქებდა, მას ფრანგების გამარჯვებად თვლიდა, კუტუზოვს, როგორც მხედართმთავარს, უნიჭოს უწოდებდა, ხოლო შემდეგში ნაპოლეონის მარცხს რუსეთში კვლავ ამ ქვეყნის მკაცრ ბუნებას მიაწერდა.

ამ ომის ისტორიის დამახინჯებელნი მრავლად იყვნენ გერმანელთა შორისაც. პრუსიელი ისტორიკოსი ზერნგარდი ამტკიცებდა, რომ ნაპოლეონზე 1812 წელს გაიმარჯვა არა რუსულმა, არამედ გერმანულმა ინტელექტმა, კუტუზოვისა და ბაგრატიონის ყველა საბრძოლო გეგმის ავტორები და შთამაგონებლები გერმანელები იყვნენო. გერმანელი სამხედრო ისტორიკოსი კლაუზევიცი თავის წიგნში 1812 წ. ომის შესახებ უხეშად ამახინჯებდა ფაქტებს, სამხედრო ოპერაციებს ცალმხრივად აშუქებდა, კუტუზოვს უნიჭო სარდალს უწოდებდა და ბოროდინოს ველზე მისი როლი ნულამდე დაჰყავდა. ყველაზე დიდი როლი ბოროდინოსთან გერმანელებმა შეასრულესო, — ამტკიცებდა კლაუზევიცი.

1812 წლის ომის ხასიათის ახსნაში მცდარი კონცეფციით ხელმძღვანელობდა რუსეთის თავადაზნაურული ისტორიოგრაფიაც. მეფის ოფიციალური ისტორიკოსები მოზეიმე ტონით წერდნენ ამ ომზე, როგორც მეფისა და ხალხის სულისკვეთების ერთიანობის გამოვლინებაზე, მთავარ დამსახურებას ომში თვითმპყრობელობას, რუსეთის თავადაზნაურობას, ოპერატორ ალექსანდრე პირველს მიაწერდნენ, ხაზს უსვამდნენ იმ „პარამონიულობას“, რომელიც თითქმის რუსეთის სხვადასხვა წოდებათა შორის არსებობდა.

ომის ხასიათი, მასში რუსი ხალხის გამარჯვების კეშმარიტი მიზეზები რუსეთის ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისათვისაც გამოუცნობი დარჩა.

1812 წლის ომის შესწავლაზე დიდი მუშაობა ჩაატარეს საბჭოთა ისტორიკოსებმა. გამოვლინებულ იქნა ახალი ფაქტები და მასალები, გამოქვეყნდა რიგი უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტები, დაიწერა ახალი მონოგრაფიები საერთოდ ომისა და მის ცალკეულ ეპიზოდებზე. საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ ომის გამომწვევი მიზეზების ღრმა ანალიზის, ომის ყველა დეტალისა და ომის პროცესში ხალხის განწყობილების შესწავლის საფუძველზე დაარღვია ისტორი-

კოსთა წინა თაობის (რუსულის და უცხოურის) ტენდენციური შეხედულებანი და ჩამოაყალიბა ომში რუსეონის გამარჯვების ნამდვილი მიზეზები, რომელთა შესახებ ჩვენ ქვემოთ ვილაპარაკებთ.

* * *

ომის მიზეზები. 1812 წელს, რუსეთთან ომის დაწყების წინ, ნაპოლეონი თითქმის მთელი ევროპის მფლობელი იყო. მის ფერხთა წინაშე გართხმული იყო პრუსია, მისი მონა-მორჩილი იყო ავსტრია-უნგრეთი. ნაპოლეონი ამ დროს სერიოზულად ამუშავებდა მსოფლიოზე ბატონობის გეგმას. „ხუთი წლის შემდეგ მე ვიქნები მსოფლიოს ბატონ-პატრონი, რჩება მხოლოდ რუსეთი, მაგრამ მე მას გავსრესო“ — იკეცხნიდა იგი.

რუსეთის მიმართ თავის უკმაყოფილებას ნაპოლეონი უკვე აღარ მალავდა. 1811 წლის აგვისტოში ტიულარის სასახლეში საზეიმო მიღებისას მან რუსეთის ელჩს კურაკინს გამომწვევი ტონით გადმოუღა რუსეთისადმი პრეტენზიები: რუსეთი ინგლისურ ხრიკებს აჰყვამ, ჩემთან მეგობრობაზე მხოლოდ ცარიელ სიტყვებს ლაპარაკობს, ნამდვილად ომისათვის ემზადებაო — გაჰყვიროდა იგი. იმპერატორის საუბარი კურაკინთან იმდენად გამომწვევი იყო, რომ მეორე დღეს მთელ ევროპაში დაჟინებით ლაპარაკობდნენ რუსეთსა და საფრანგეთს შორის მომავალი ომის შესახებ.

როგორი იყო კონფლიქტები, რომლებიც ორი იმპერატორის დამოკიდებულებას ომამდე ამწვავებდა?

ომის ძირითადი და მთავარი მიზეზი კონტინენტური ბლოკადა იყო. ბლოკადა, რომელიც ნაპოლეონმა თავს მოახვია ევროპის სახელმწიფოებს და მათ შორის რუსეთსაც, უარყოფით გავლენას ახდენდა ამ ქვეყნების და თვით საფრანგეთის ეკონომიურ განვითარებაზე. რუსეთისათვის, რომლის მრეწველობა იმ დროს ახლად იდგამდა ფეხს, ხოლო სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია ხელსაყრელ ბაზარს მოითხოვდა, ინგლისთან სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობის გაწყვეტა დამლუპველი იყო. ბლოკადის წლებში რუსეთის საგარეო ვაჭრობის ბრუნვა მკვეთრად შემცირდა. ასე მაგალითად, თუ 1806 წელს იგი 120 მილიონ მანეთს უდრიდა, 1807—10 წლებში 83 მილიონამდე დაეცა. 1801—1805 წლებში რუსეთიდან გატანილი იყო 1064 ათასი „ჩეტვერტი“ ხორბალი, 1806—1810 წლებში კი — მხოლოდ 176 ათასი. რუსეთის მთელი საექსპორტო ქერქელის 73 პროცენტი, კანაფის 91 პროცენტი, რკინის 71 პროცენტი, ჯაგრის 80 პროცენტი ინგლისისკენ მიემართებოდა. კონტინენტურ-

მა ბლოკადამ ინგლისისაკენ გზები ჩაჰკეტა და ამ საქონლის ჩაწოლა გამოიწვია.

რუსეთისათვის ამ დანაკლისის კომპენსირება საფრანგეთს არ შეეძლო. მას არ ჰქონდა ისეთი განვითარებული მრეწველობა, რომ რუსული ნედლეული გადაეშუშებინა, ან რუსული ბაზრისთვის ინგლისურის სანაცვლოდ სამრეწველო პროდუქცია მიეწოდებინა. საფრანგეთიდან რუსეთში ზოგიერთი ფუფუნების საგანი შედიოდა. რუსეთ-საფრანგეთის ეკონომიური კავშირი საერთოდ სუსტი იყო. 1802 წელს, მაგალითად, რუსეთის ნავსადგურებში შესულ 986 სავაჭრო ხომალდიდან 477—ინგლისს ეკუთვნოდა, საფრანგეთს კი — მხოლოდ 5.

კონტინენტური ბლოკადა თვით საფრანგეთისათვისაც სამძიმო იყო, მიუხედავად ნაპოლეონის მკაცრი ღონისძიებებისა — არ დაეშვა საფრანგეთში ინგლისური საქონელი, კონტრაბანდის სახით იგი მაინც შედიოდა. ინგლისთან ურთიერთობის შეწყვეტამ იმდენად უარყოფითი გავლენა მოახდინა საფრანგეთის სამრეწველო-ეკონომიურ ცხოვრებაზე, რომ ჯიუტი ნაპოლეონი დათმობაზე წავიდა და ზოგიერთი საქონლის შეტანის ნებაც დართო.

მაგრამ გამონაკლისი მხოლოდ საფრანგეთისათვის იყო დაშვებული. რუსეთს ნაპოლეონი მკაცრად ადევნებდა თვალს და ბლოკადის დარღვევის ყოველ ფაქტს მტრულ მოქმედებად თვლიდა. ნაპოლეონი უკმაყოფილებას გამოთქვამდა რუსეთის ნავსადგურებში ნეიტრალური სახელმწიფოების გემების შესვლის გამო, რადგან ეს გემები ინგლისური საქონლით იყო დატვირთული.

კონტინენტური ბლოკადის მავნე შედეგები ნათელი ხდებოდა რუსეთის მესვეურთათვისაც. რუსეთის სავაჭრო ხომალდები ფარულად შარტლაც მოეზიდებოდნენ ინგლისურ საქონელს. მეფე განგებ ხუჭავდა თვალს ასეთ შემთხვევებზე. ნაპოლეონი ალექსანდრეს ბრალად დებდა კონტინენტური ბლოკადისადმი უპატივცემლობას და არ მალავდა, რომ ასეთ ვითარებაში ომი დღეს თუ ხვალ გარდუვალი იქნებოდა.

ფ. ენგელსი მიუთითებს:

„სავაჭრო ბლოკადა აუტანელი ხდებოდა. ეკონომიკა უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე დიპლომატია და მეფე — ერთად. სავაჭრო ურთიერთობა ინგლისთან ფარულად ისევ აღდგენილ იქნა. ტილზიტის პირობები დაირღვა და 1812 წლის ომი გაჩაღდა“¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II. 1936 г. гл. 20.

რუსეთ-საფრანგეთის ურთიერთობის უკიდურესობამდე გამწვავების მეორე მიზეზად აღიარებულია პოლონეთის საკითხი.

ვარშავის საპერცოგო ნაპოლეონმა 1807 წელს, ტილზიტის საზავო ხელშეკრულების შედეგად შექმნა. პოლონელი მაგნატებო, რომელთაც დამოუკიდებლობა XVIII საუკ. მიწურულში დაკარგეს, თავიანთი სახელმწიფოებრიობის აღდგენაზე და ძველი სამფლობელოების დაბრუნებაზე ოცნებობდნენ. პოლონელ მემამულეთა ასეთი მისწრაფებების შესახებ რუსეთშიც კარგად იცოდნენ და ალექსანდრე პირველი ვარაუდობდა ნაწილობრივ მაინც პოლონეთის აღდგენას, ამასთან ერთად მისთვის კონსტიტუციის მიცემას. ცხადია, რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ. ამ მიზნისათვის იგი თავისი მინისტრის — ჩარტორისკის შუამდგომლობას და რუსეთში მცხოვრებ პოლონელ მემამულეთა მხარდაჭერას იყენებდა.

მაგრამ ნაპოლეონმა დაასწრო; პოლონელი ზედაფენის ნაციონალისტურ განწყობილებათა დემაგოგიური გამოყენებით ნაპოლეონმა პოლონეთის მფარველის სახელი დაიმსახურა. ნაპოლეონის მიზანდასახულობა რუსეთის დიპლომატიურ წრეებში მაშინვე ამოიცნეს: პოლონეთს ნაპოლეონი დამოუკიდებლობას სთავაზობდა იმიტომ, რომ რუსეთისათვის დაეპირისპირებინა და შეექმნა პლაცდარმი, საიდანაც რუსეთის მიწა-წყალზე უმტკივნეულოდ შეჭრას ზოახერხებდა.

ამას ზოგიერთი შორსმჭვრეტელი პოლონელიც გრძნობდა. ტყუილად როდი დასცინოდნენ ნაპოლეონის მიერ სახელდახელოდ გამოცხობილ სახელმწიფოს: „საპერცოგო ვარშავისა, ფული პრუსიული, ჯარები პოლონური, მეფე საქსონური, კოდექსი ფრანგული“.

ნაპოლეონი ვარშავის საპერცოგოს ზრდიდა ავსტრიის და პრუსიის ხარჯზე, თან, რუსეთის ელჩს პარიზში არწმუნებდა, რომ არა აქვს მისწრაფება აღადგინოს პოლონეთის ძველი სახელმწიფოებრივი ცხოვრება. რუსეთი ეძებდა გარანტიას, რომლითაც პოლონეთის შემდგომ ზრდაზე საფრანგეთი ხელს აიღებდა. მოლაპარაკება მიმდინარეობდა, კონვენციის პროექტიც შედგა, მაგრამ სწორედ ამ დროს ნაპოლეონმა რუსეთის საიმპერატორო ტახტთან დანათესავებაზე უარი მიიღო. ეს ფაქტი, რასაც მალე ავსტრიის მეფის ქალიშვილზე ქორწინება მოჰყვა, ნაპოლეონმა იმისთვის გამოიყენა, რომ კონვენციაზე ხელი არ მოეწერა. ამიერიდან პოლონეთი რუსეთის ყელზე მიბჯენილ მახვილად გადაიქცა. ნაპოლეონი პოლონეთის კორპუსს რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში საავანგარდოდ ამზადებდა.

ნაპოლეონ-ალექსანდრეს ურთიერთობა ოლდენბურგის საჰერცოგოს საკითხმა ცაამწვავა. 1810-11 წლებში ნაპოლეონმა საფრანგეთს შეუერთა ჰანზის ქალაქები და წვრილი გერმანული საჰერცოგოები, რომელთა შორის ოლდენბურგის საჰერცოგოც იყო. ეს ფაქტი რუსეთში მტრულად და პირადად შეურაცხყოფელად მიიღეს. ოლდენბურგის ჰერცოგი რუსეთის მეფის სიძე იყო, ეკატერინე პავლეს ასული ოლდენბურგის ჰერცოგს მეუღლედ ჰყავდა. აქე უცერემონიოდ მიტაცება მიწა-წყლისა, რომლის პატრონს რუსეთის საიმპერატორო ტახტთან ბევრი რამ აკავშირებდა, რუსეთის პირდაპირ გამოწვევას ნიშნავდა.

ასეთ გამოწვევას ალექსანდრემ ენერგიული საპროტესტო ნოტით უპასუხა. ეს ნოტა ყველა ევროპულ სახელმწიფოს გაუგზავნეს და ნაპოლეონს აგარძნობინეს, რომ რუსეთი ვალში არ დარჩებოდა. რუსების დაჟინებითი პროტესტის გაცნობის შემდეგ ნაპოლეონმა წამოიძახა: „როცა პროტესტს ამ სახით გიცხადებენ, ეს ნიშნავს, რომ ხელთათმანს გესვრიანო“. მაშასადამე, ამ მხრივაც საქმე დუელამდე მიდიოდა.

რუსეთისა და საფრანგეთის მონარქები შეურიგებელნი იყვნენ თურქეთისადმი დამოკიდებულებას. გრაფ ჩერნიშევიან საუბარში ნაპოლეონი შენიშნავდა, რომ ომი რუსეთთან შეიძლება აღმოცენდეს ორ შემთხვევაში. თუ რუსეთი დადებს დამოუკიდებელ ზავს ინგლისთან და ან, თუ იგი დუნაის მარჯვენა ნაპირზე რაიმეს შეიძენს. თურქეთის მთლიანობა ევროპის პოლიტიკური წონასწორობის ფაქტორია და თურქეთის დანაწილებას არ დაუშვებო.

თუ ყველა ამ საკონფლიქტო საკითხს იმას დაუშმატებთ, რომ მსოფლიო ბატონობის მაძიებელ ნაპოლეონს რუსეთი ფეხქვეშ გართმული უნდა ჰყოლოდა და რუსეთის გზით ინდოეთისაკენ გალაშქრებით ინგლისისათვისაც ბოლო უნდა მოეღო. ცხადი გახდება, რომ ომი გარდუვალი ჩანდა.

რუსეთის წინააღმდეგ ომის სიძნელეებს ნაპოლეონი კარგად ითვალისწინებდა. პროსიში ვილაუსთან მან უკვე გამოცადა რუსი ჯარისკაცების მამაცობა. ყველაფერი იცოდა რუსეთის ტერიტორიის სიდიდის, უხვი რეზერვების, ძალთა მანევრირების დიდი შესაძლებლობის შესახებ. ამიტომ ომს დიდი გულმოდგინებით ამზადებდა, ყველაფერს აკეთებდა, რომ რუსეთის წინააღმდეგ მისი მორჩილი მთელი ევროპა აემხედრებინა.

ნაპოლეონმა დიდი დიპლომატიური სამზადისი გასწია, რომ რუსეთის წინააღმდეგ ერთდროულად სამი ფრონტი გაეხსნა. მისი ვარაუდით შვეიცია, რომელმაც რუსეთთან ომში ფინეთი დაჰყარა,

ხელსაყრელ შემთხვევაში რევანსს აიღებდა. გულდამშვიდებული იყო იმ მხრივაც, რომ თურქეთი რუსეთის წინააღმდეგ ომს აწარმოებდა და რუსეთის არმიის ერთი ნაწილი დუნაისთან იყო შებოკილი.

მაგრამ 1812 წლის გაზაფხულზე, ომის წინ, ნაპოლეონისათვის გაუთვალისწინებელი ორი შემთხვევა მოხდა: 1812 წ. აპრილში შვეციამ ფარული კავშირი დადო რუსეთთან, ხოლო 1812 წლის მაისში თურქეთთან ხელმოწერილ იქნა ბუქარესტის ზავი.

შვეციის ეს ნაბიჯი ნაპოლეონისათვის მოულოდნელი იყო. შვეციის სამეფო ტახტზე ზომ მისი ყოფილი მარშალი ბერნადოტი იჯდა. ნაპოლეონი დარწმუნებული იყო, რომ შვეცია სიამოვნებით შევიდოდა ნაპოლეონის კოალიციაში, რათა რუსეთისათვის ფინეთი წაერთმია. ამ რწმენით ნაპოლეონმა ბერნადოტს შესთავაზა სამოკავშირეო ხელშეკრულება დაედოთ. რუსეთის წინააღმდეგ შვეციას უნდა გამოეყვანა 30-ათასიანი კორპუსი და ეომა რუსეთთან მანამ, ვიდრე არ დათანხმდებოდა მისთვის ფინეთი მიეცა.

ეს მეტად ხელსაყრელ წინადადებად ჩანდა, მაგრამ შვეციის მეფე ბერნადოტი ვითარებაში უფრო ჩახედული და შორსმჭვრეტელი აღმოჩნდა, ვიდრე ნაპოლეონს ეგონა. ბერნადოტმა სწორად განსაჯა, რომ ნაპოლეონთან კავშირის შემთხვევაში მას უნდა ეომა ინგლისისა და რუსეთის წინააღმდეგ. შვეციის საზღვარი დაუცველი იყო როგორც ინგლისის მხრივ, ისე რუსეთის მხრივ თავდასხმისაგან. რაც შეეხება ნაპოლეონს, დაპირებებში იგი მეტად გულუხვი იყო, მაგრამ შესრულებისას ძუნწობდა.

რუსეთის დიპლომატიამ ბერნადოტს შესთავაზა ნორვეგია. ბერნადოტის სასწორი რუსეთისაკენ გადაიხარა. 1812 წ. 24 მარტს დაიდო ხელშეკრულება, რომელიც ითვალისწინებდა ტერიტორიული მთლიანობის გარანტიას ორივე მხრივ. რუსეთი შვეციას აღუთქვამდა მხარდაჭერას ნორვეგიის გადაცემის საქმეში. გაერთიანებული რუსულ-შვედური კორპუსი საფრანგეთის წინააღმდეგ იმოქმედებდა ნორვეგიაში, ხოლო აუცილებლობის შემთხვევაში — გერმანიის ტერიტორიაზე.

შვეციაზე და თურქეთზე იმედგაცრუების მიუხედავად ნაპოლეონი მაინც მხნედ გრძნობდა თავს, რადგან ცენტრალურ ევროპაში საიმედო მოკავშირენი ჰყავდა. ესენი იყვნენ ავსტრია, პრუსია, ვარშავის საჰერცოგო.

ავსტრიის სამეფო კარი ყოვლისშემძლე სიძის წინაშე განუხაზღვრელად მლიქვნელობდა. რუსეთთან საფრანგეთის მომავალი ომის შესახებ ხმები ავსტრიის მმართველ წრეებს ალაფრთოვანებდა. ისე-

ნი მოუთმენლად ელოდნენ აღმოსავლეთის საშიში მეზობლის დამარცხებას, „თავისი“ ტერიტორიის დაბრუნებას, ამავე დროს თურქეთის მიმართულებით რუსეთის მადის შეკვეცას. საფრანგეთსა და ავსტრიას შორის სამოკავშირეო წინასწარი შეთანხმება ჯერ კიდევ 1811 წლის დეკემბერში დაიდო. რუსეთთან ომის წინ ნაპოლეონმა ისევ გადასინჯა ეს შეთანხმება და 1812 წლის 2 მარტს გააფორმა იგი. ხელშეკრულების მიხედვით ავსტრიას რუსეთის წინააღმდეგ უნდა გამოეყვანა 30-ათასიანი კორპუსი. თავის მხრივ ნაპოლეონი ავსტრიას პირდებოდა გალიციის დაბრუნებას და ილირიის პროვინციების გადაცემას.

დაუბრკოლებლად წარიმართა საქმე პრუსიაშიც. პრუსიის მეფე ფრიდრიხ ვილჰელმ III ტილზიტის შემდეგ მზად იყო ნაპოლეონთან კავშირში ეომა ყველა სახელმწიფოს წინააღმდეგ. ნაპოლეონის განზრახვა რუსეთში ლაშქრობისა, პრუსიის მეფეს ახალ საშოვარს უქადდა და მან ადვილად დაივიწყა ის სამსახური, რომელიც ალექსანდრემ ტილზიტის მოლაპარაკებისას გაუწია. 1812 წლის 12 თებერვალს გაფორმდა საფრანგეთ-პრუსიის სამოკავშირეო ხელშეკრულება. პრუსიის მეფემ იკისრა რუსეთის წინააღმდეგ ომში ნაპოლეონის მხარეზე გამოეყვანა 20-ათასიანი კორპუსი, მიეცა ფრონტის საჭიროებისათვის 1,5 მილიონი ფუთი ფქვილი, 44 ათასი ხარი და სხვ.

ნაპოლეონმა, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ადვილად მოიგო პოლონეთის შლიახტის გული. დემაგოგიის დიდოსტატი, იგი რუსეთის წინააღმდეგ ომს „პოლონეთის მეორე კამპანიას“ უწოდებდა. პირდებოდა მათ დიდი პოლონეთის აღდგენას ლიტვის, ვიტებსკის, პოლოცკის, მოგილევის, უკრაინისა და პოდოლიის ხარჯზე. არც ერთი მათგანი ნაპოლეონს ძვირად არ უღირდა, რადგან მის საკუთრებას არ შეადგენდა. ზოლო პოლონეთის პლაცდარმს, სურსათს, არმიას, მისი გამოანგარიშებით, შეეძლო ვეებერთელა სამსახური გაეწია. ვარშავის საჰერცოგომ ნაპოლეონის სამსახურში თოფქვეშ 70 ათასი კაცი დააყენა.

1812 წლის გაზაფხულზე ნაპოლეონმა რუსეთის საზღვართან უკვე დააჯგუფა თავისი ძირითადი ძალები. ჩატარდა რუსეთში შეჭრისათვის კოლოსალური სამზადისი. ფრანგმა ინტენდანტებმა გერმანიაში შეისყიდეს 200 ათასი ცხენი, დამატებით ჩამოყალიბებულ იქნა 20 ცალკე საზიდრების ბატალიონი, აღმოსავლეთ პრუსიაში ადგილობრივი რესურსებით შედგა დამხმარე ტრანსპორტი, მდინარე ვისლა-ვარშავის, დანციგ-კენიგსბერგის ხაზზე აიგო ვეებერთელა საწყობები, დეპოები. მარტო დანციგის მთავარმა საინტენ-

დანტო საწყობმა წინასწარ მოამზადა 50 ღლის სამყოფი სურსათი 400 ათასი კაცისა და 50 ათასი ცხენისათვის.

საფრანგეთისა და ნაპოლეონის ხელქვეით სახელმწიფოთა შეიარაღებული ძალების რაოდენობა 1812 წლისათვის ერთი მილიონ 187 ათას კაცს უდრიდა. რუსეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ ნაპოლეონმა გამოჰყო 678 ათასი კაცი, რომელთაგან ქვეითი იყო 480 ათასი, ცხენოსანი — 100 ათასი, არტილერია — 30 ათასი, ხოლო დანარჩენი საპონტონო და მომსახურე ნაწილები. მაშინდელ ევროპაში ეს იყო უდიდესი ძალა, მით უმეტეს, რომ მას სათავეში ედგა გენიალური ნაპოლეონი, რომელსაც აგრეთვე შესანიშნავად გაწვრთნილი გენერალიტეტი ჰყავდა.

მიუხედავად დიდი საბრძოლო გამოცდილებისა, გაწვრთნილობისა და კარგი შეიარაღებისა, ნაპოლეონის „დიდი არმია“ ამ დროისათვის შეპყრობილი იყო ერთი ორგანული დაავადებით, რაც მის საბრძოლო ძლიერებაზე დიდ უარყოფით გავლენას ახდენდა; ეს აღარ იყო თავისი შინაგანი სიმტკიცით ის არმია, რომელიც საფრანგეთის რევოლუციის მონაპოვარს იცავდა.

„დიდი არმია“, რომელიც ფრანგებს გარდა, პრუსიის, ავსტრიის, ბავარიის, ილირიის, დანიის, პორტუგალიის, პოლონეთის, ესპანეთის, შვეიცარიის და არაბთა პოლკებიდან შედგებოდა, ჭრელ მასას წარმოადგენდა. მას არ გააჩნდა ერთგვარი მისწრაფება, ერთგვარი. სულისკვეთება. ერთადერთი, რაც ამ ვეებერთელა მასას, გარდა იძულებისა, რუსეთისაკენ მიიერეებოდა, სხვა ქვეყანაში გადიდრების სურვილი იყო. შემთხვევითი როდია ის საშინელი მაროდორობა, რომელიც არმიას რუსეთში შეჭრის პირველ დღიდანვე ახასიათებდა.

ანგარიშგასაწევია შემდეგი ფაქტიც: მიუხედავად იმისა, რომ 1812 წელს ნაპოლეონი თავისი ძლიერების ზენიტში იდგა, მისი იმპერიის დამანგრეველი მიწისქვეშა ძალები უკვე ხმაურს იწყებდნენ. ნაპოლეონის დამორჩილებულ ქვეყნებში როდი იყო მშვიდობა. ფრანგ დამპყრობთაგან ეროვნული გათავისუფლების იდეა თანდათან ხორცს იხამდა. ასე იყო პრუსიაში, იტალიაში, ავსტრიაში. რაც შეეხება ესპანეთს, ნაპოლეონის წინააღმდეგ ოგი ეწეოდა შეუპოვარ ომს, რომელიც ნაპოლეონის ახალ-ახალ ძალებს ნთქავდა და რომელსაც დასასრული არ უჩანდა. დაპყრობილი ქვეყნების ჯარისკაცებს სძულდათ დამპყრობელი. არმიაში აღარ იყო რევოლუციური სულისკვეთება. ეს ჭრელი კონგლომერატი ენთუზიაზმის გარეშე მოქმედებდა. მცირედი დაბრკოლების ვითარებაში მას ბრბოდ გადაქცევა მოელოდა.

ჩრდილოეთსა და სამხრეთში იმედების გაცრუება ნაპოლეონს აიძულებდა მხოლოდ ერთი — დასავლეთის მხრიდან დაერტყა რუსეთისათვის. მისი ძალები მართლაც მხოლოდ ამ ფრონტზე იყო თავმოყრილი. ბეერს ფიქრობდა იმპერატორი იმაზე, სწრაფი და ეფექტური გამარჯვების მისაღწევად რა მიმართულება აერჩია. იგი სწავლობდა რუსეთის იმპერიაში ადრეულ ლაშქრობებს. კარლოს XII გამოცდილება ნაპოლეონს იმაში აჩერებდა, რომ უკრაინაზე კურსის აღება, რუსეთის სიღრმეში ღრმად შეტოპვა დამლუპველი იყო. მიმართულებათა ანალიზის შედეგად მისი არჩევანი მოსკოვზე შეჩერდა. საზღვრიდან მოსკოვი ყველაზე ახლოა, ამასთან იგი რუსეთის გულია. მოსკოვის აღება რუსეთის სიკვდილი იქნება.

თუ მე კიევს დავიკავებ — ამბობდა ნაპოლეონი — მაშინ რუსეთს ხელს ფეხში წაევალე, თუ პეტერბურგს დავეუფლები — თავში. მაგრამ თუ მოსკოვი დავიკავებ, მაშინ შიგ გულში მივაყენებ ჭრილობასო.

რუსეთის მონარქისათვის ცნობილი იყო რუსეთის წინააღმდეგ ომისათვის ნაპოლეონის სამზადისი. გრაფ კურაკინის, ნიკოლოზ ჩერნიშევის, გენერალ დოხტუროვის, ლივენის და სხვ. მოხსენებები პარიზიდან და პოლონეთიდან სამეფო კარს აძლევდნენ საკმაოდ სრულ წარმოდგენას იმ გეგმებზე, რომელსაც ნაპოლეონი ამუშავებდა.

ამასთან დაკავშირებით, ცხადია, რუსეთი თავის შეიარაღებულ ძალებს ამზადებდა. მუშავდებოდა ნაპოლეონის არმიის წინააღმდეგ მოქმედების სხვადასხვა ვარიანტი.

რუსეთს მრავალი ნიჭიერი გენერალი ჰყავდა და მათ საზღვრების გამაგრების შესანიშნავი გეგმებიც ჰქონდათ, მაგრამ ალექსანდრე, ისე როგორც მისი მამა, პრუსიული სამხედრო სკოლის დიდი მოტრფიალე იყო. მასთან დაახლოებული იყო ფრიდრიხ მეორის ყოფილი გენერალი, მიხარწნილი მოხუცი ფონ პფული, რომელსაც წარმოდგენაც კი არ ჰქონდა იმ მიღწევებზე, რაც სამხედრო ხელოვნებამ XVIII საუკ. მიწურულსა და XIX საუკ. დასაწყისისათვის განიცადა, იმის შესახებ, თუ ნაპოლეონმა, სუვოროვმა, კუტუზოვმა რა სიახლე შეიტანეს სამხედრო მეცნიერებაში. ფრიდრიხის და რომაელი სარდლების დიდი მოტრფიალე ფონ პფული ომის მხოლოდ კორდონულ ჰისტემას ცნობდა. პფული სამხედრო ხელოვნებაში ლექციებს უკითხავდა იმპერატორს, ნიბლავდა მას თავისი აბსტრაქციებით. იმპერატორმა საზღვრების დაცვის გეგმა პფულის კონსტრუქციით დაამუშავა. თეორიულად ეს გეგმა ავსტრიელ ლასის, პრუსიელ ბიულოვის და სხვ. მოძველებულ შეხედულებებს ეყრდნობოდა.

ნაპოლეონის შემოსევას ალექსანდრე მხოლოდ ვილნოს ან გროდნოს გზით ეარაუდობდა. ამიტომაც, სწორედ ამ მიმართულების ჩასაკეტავად დაიწყო გამაგრებული ბანაკების მშენებლობა. პირველი ბანაკი შეიქმნა დასავლეთ დვინაზე დაბა დრისასთან. აქ განლაგებულ იქნა ძირითადი ძალა — პირველი არმია ბარკლაი დე ტოლის სარდლობით. გამაგრებული პუნქტი შეიქმნა აგრეთვე ბორისოვთან, რომელსაც გროდნოს მიმართულება უნდა დაეფარა. აქ განლაგებული იქნებოდა დასავლეთის მეორე არმია.

ამ გეგმის მიხედვით, რომელსაც საქმეში ჩახედული ოფიცრები მოღალატის, ან სულელის შემოქმედებას უწოდებდნენ, დაიწყო საზღვრების გამაგრება. რუსეთის არმია გაჭიმულ იქნა მთელ დასავლეთის საზღვარზე კორდონებად. დრისას ბანაკი 120 ათას კაცს მოითვლიდა. მეორე არმიის რიცხოზობივი შემადგენლობა 40 ათასს აღწევდა. მათ შორის მანძილი 100 კილომეტრს უდრიდა. მესამე არმია 40 ათასი კაცის რაოდენობით, რომელიც მოწინააღმდეგის ზურგში მოქმედებისათვის იყო გამიზნული, აგრეთვე ჩამოცილებული იყო ძირითად ძალებს. ფრონტი 800 კილომეტრზე იყო გაჭიმული. ყველაფერი ეს ნაპოლეონს შესაძლებლობას უქმნიდა ესარგებლა ფართო შუალედებით, რუსეთის სიღრმეში შეჭრილიყო, რუსეთის ნაწილები ცალ-ცალკე ალყაში მოექცია და გაენადგურებინა.

ნაპოლეონის შემოსევა. 1812 წლის 12 ივნისს ნაპოლეონის არმიამ ომის გამოუცხადებლად მდ. ნემანთან გადალახა სახელმწიფო საზღვარი და რუსეთში შეიჭრა. რუსეთის არმიებმა უკანდახევა იწყეს. დრისას ბანაკი მოიშალა. ნაპოლეონი ვილნოში შევიდა, რუსეთის არმიის უკანდახევა „მკაცრი აუცილებლობა“¹ იყო, ამას საკვებით სამართლიანად მიუთითებდა კ. მარქსი. რუსეთის არმიის განლაგების ის უნიჭო გეგმა, ალექსანდრესა და მისი ფავორიტის ბფულის მიერ რომ იყო შედგენილი, მოწინააღმდეგის გამკლავების შესაძლებლობას არავითარ შემთხვევაში არ იძლეოდა. ბარკლაი დე ტოლი და პეტრე ბაგრატიონი ცდილობდნენ გასცლოდნენ მოწინააღმდეგეს, საარიერგარდო ბრძოლებში უზარუნველყოთ ძირითადი ნაწილების უკანდახევა მანამ, ვიდრე შეერთდებოდნენ. ასეთი შეერთების პუნქტად სმოლენსკი იყო ნაგარაუდები.

უკანდახეულ ბარკლაის ნაპოლეონი მისდევდა იმ იმედით, რომ ვიტებსკში გენერალურ ბრძოლას გაუმართავდა. ვილნოდან ვიტებსკამდე გზა ადრანდელზე გაცილებით ძნელი აღმოჩნდა. დაიწყო პაპანაქება სიცხეები. როგორც ფრანგ ვეტერანებს ეგვიპტეშიც არ

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. II, гл. 569.

ენახათ. შემდეგ წვიმები მოვიდა, გზები ატალახდა და მოძრაობა უაღრესად გაძნელდა. რაც მთავარია, სურსათის აღაღები, რომლებიც ისედაც ჩამორჩენილი იყვნენ ქვეითებს, წვიმის შემდეგ ტალახში ჩაეფლნენ. არმია შიმშილის წინაშე დადგა. ჭარისკაცები სოფლებს შეესივნენ და ძარცვა დაიწყეს. ადგილობრივი მოსახლეობა მაროდორებს გულგრილად არ დახვედრია. მომხდომთ ვაუკაცურად უმკლავდებოდა. ნაპოლეონმა იცოდა, რომ მაროდორობა საშინელი სენი იყო და თუ დროზე არ აღკვეთდა, იგი მთელ არმიას გახრწნიდა. მან გამოსცა უკიდურესად მკაცრი ბრძანება მაროდორობის წინააღმდეგ, მაგრამ საქმეს არც ამან უშველა.

სწრაფი მარშ-მანევრის განხორციელების შემდეგ პირველი არმია 11 ივლისს ვიტებსკში შევიდა, მაგრამ იქ არ დაუტდია და კურსი სმოლენსკისკენ აიღო. ამრიგად, ნაპოლეონს ჩაეფუშა ვიტებსკთან გენერალური ბრძოლის ვარაუდი, იგი რძულებული გახდა ბარკლაის სმოლენსკის მიმართულებით დადევნებოდა.

მეორე არმიის სარდალმა პ. ბაგრატიონმა მითითება მიიღო ნაპოლეონის მთავარი ძალების მარჯვენა ფლანგის წინააღმდეგ ემოქმედა ან აუცილებლობის შემთხვევაში ქ. ბორისოვისაკენ დაეხია. ბაგრატიონი მშვენივრად მიხედა ამ წინააღმდეგობით აღსავსე მითითებების არსს. და მან ისევე, როგორც ბარკლაიმ, დაიწყო თავისი გაფანტული ნაწილების თავმოყრა და სიღრმეში გადანაცვლება. ბაგრატიონის წინააღმდეგ ნაპოლეონს გამოყოფილი ჰყავდა მისი ძმა, ვესტფალიის მეფე ჟერომი, რომელიც გროდნოს მხრიდან უტევდა. ვილნოდან გაგზავნა თავისი ყველაზე საუკეთესო მარშალი დავუ. რომელსაც 50 ათასი კაცით გზა უნდა გადაეჭრა ბაგრატიონისთვის, არ დაეშვა პირველ არმიასთან მისი შეერთება.

მაგრამ სტრატეგიული უკანდახვევისას ბაგრატიონმა აჯობა ნაპოლეონის მარშლებს. 23 ივლისს ბაგრატიონი სმოლენსკში მივიდა. მას თოფქვეშ 40000 ჭარისკაცი ჰყავდა. 750 კილომეტრი მანძილი ამ არმიამ ისე გაიარა, რომ მტრის ყველა ცდა გზის მოჭრისა ჩაშალა, მას საგრძნობი ზიანი მიაყენა; მისი დანაკარგი უმნიშვნელო იყო. არმიას შესანიშნავი საბრძოლო სულისკვეთება ჰქონდა.

სმოლენსკში პირველი და მეორე არმიის შეერთების შემდეგ მთავარსარდლობა ხელთ აიღო ბარკლაი დე ტოლიმ. სმოლენსკის დაცვის საკითხებში ბარკლაისა და ბაგრატიონს შორის წინააღმდეგობა უფრო გაღრმავდა. ბაგრატიონი გადაჭრით წინააღმდეგი იყო მტრის სმოლენსკში შეშვებისა და გენერალურ ბრძოლას ამზადებდა. ბარკლაი ფრთხილობდა. მთავარსარდლის მოქმედებას სიმტკიცე აკლდა. ოფიცრობა ღელავდა.

4 აგვისტოს დაიწყო ნაპოლეონის ძალების შეტევა სმოლენსკზე. ფრანგმა არტილერიისტებმა ქალაქს დიდძალი ყუმბარები დაუშინეს. ქალაქის ბასტიონებზე ქუხდნენ რუსთა ქვემეხები. რაევსკის რაზმებს პირველად მარშალ ნეის ნაწილები ეკვეთნენ. რუსები თავს მედგრად იცავდნენ; შემოჭრილ მტერს ისინი ხიშტებით უმკლავდებოდნენ. ქალაქზე იერიშები ორ დღეს გაგრძელდა. ამ ხნის განმავლობაში რუსეთის პირველმა არმიამ, რომელიც დნეპრის მარჯვენა ნაპირზე იდგა, გადმოლახა მდინარე და სმოლენსკის მახლობელ სიმაღლეებზე განლაგდა. ნაპოლეონი რუსეთის არმიის დანახვამ აღაფრთოვანა. „როგორც იქნა, რუსები ხელში ჩამივარდნენ!“ — წამოიძახა მან.

რაევსკის კორპუსის შეთხელებული რიგები ბაგრატიონის ბრძანებით დოხტუროვის კორპუსმა შეცვალა. ნაპოლეონმა უბრძანა მარშლებს ქალაქი იერიშით აეღოთ. არტილერიისტებმა სმოლენსკს ცეცხლგამჩენი ყუმბარები დაუშინეს. გაჩნდა ხანძარი. დოხტუროვის ნაწილები ფეხს არ იცვლიდნენ პოზიციიდან და ფრანგების ზედიხედ იერიშებს გამირულად უმკლავდებოდნენ. მთელ დღეს გრძელდებოდა ბრძოლა, მაგრამ ფრანგებმა წინ ვერ წაიწიეს. ქალაქი კი იწვოდა.

დოხტუროვის გამირულმა საარტილერიო ბრძოლებმა რუსეთას ძირითად ძალებს საშუალება მისცეს სმოლენსკი დაეტოვებინათ. ასეთი იყო ბარკლაი დე ტოლის ბრძანება, რომელსაც ბაგრატიონი და რუსეთის არმიის ოფიცრები იძულებით ასრულებდნენ. აფეთქებული იქნა თოფის წამლის საწყობები. ღამით 6 აგვისტოს პოზიციებიდან დოხტუროვის კორპუსიც მოიხსნა. ფრანგებს ღარჩათ ხანძრით დაფერფლილი, ყუმბარებით დანგრეული ქალაქი.

სმოლენსკის კედლებთან ფრანგების წინააღმდეგ რუსეთის არმიის ბრძოლა ერთ-ერთი საუკეთესო ეპიზოდია ამ ომის ისტორიაში. თვით ფრანგულ ძუნწ და მშრალ ანგარიშებშიც კი, როგორც აკად. ე. ტარლე შენიშნავს, მოტანილია ამ ბრძოლის გასაოცარი ეპიზოდები. რუსი მეთრეველები სიცოცხლეს არ იშურებდნენ ქალაქის დასაცავად. ისინი სულ ახლოს უშვებდნენ მტერს, რომ მიზანი არ აეცდინათ და შემდეგ ხიშტზე გადასულიყვნენ. პ. ბაგრატიონი აღნიშნავდა: „ქვემარტად, ჩვენმა გამირებმა სმოლენსკთან გვაჩვენეს ისეთი მამაცობა და მზადყოფნა მტრის დამარცხებისა, რომ ამის მსგავსი მაგალითი არც კი შეგულებოა“.

სმოლენსკის დატოვება რუსეთის მთავარსარდლობის დიდი შეცდომა იყო. ეს მძლავრი ციხე-სიმაგრე ამავე დროს წარმოადგენდა მოსკოვის გასაღებს დასაჯლეთიდან. პეტრე ბაგრატიონი, ბარკლაის

განუწყვეტელი უკანდახევით შემოთებული, აღნიშნავდა, რომ მას მტერი პირდაპირ მოსკოვში მიჰყავსო. აშკარად გაისმოდა უკმაყოფილება თვით არმიის პირად შემადგენლობაში. რიგითი ჯარისკაცები, რომლებიც სმოლენსკთან ბრძოლას იყვნენ მოწყურებული, ბარკლაის ლანძღავდნენ. მათ თავმოყვარეობაზე მძიმედ მოქმედებდა ასეთი განუწყვეტელი უკანდახევა.

ნაპოლეონს მარშლებიდან ბევრი ურჩევდა სმოლენსკში გამოზამთრებას. სამხედრო თვალსაზრისით ეს მართლაც უკეთესი იყო. მაგრამ ნაპოლეონი ვითარებას აფასებდა როგორც პოლიტიკოსი, როგორც იმპერატორი საფრანგეთისა და მბრძანებელი მთელი ევროპისა. ევროპის დაპყრობილ ქვეყნებში როდი იყო სიმშვიდე. ოპოზიციური ელემენტები თვით პარიზშიც აქტიურობას იწყებდნენ. საიმპერატორო ტახტის უზურპატორს ამ ვითარებაში განუწყვეტლივ უნდა ეხვეჭა დიდება, ერთ ადგილზე ტკეპნას არავინ აპატიებდა. სმოლენსკთან შეჩერება ევროპის თვალში როდი იყო ეფექტური წარმატება. სმოლენსკთან ახლო მოსკოვია, აუ იქ შევალწევთ, ეს იქნება „დიდება, ღირსება და დასვენება“, ყველაფერი ეს იქნება მხოლოდ მოსკოვში — უმტკიცებდა ნაპოლეონი თავის მარშლებს, რომლებიც შემდგომი წინსვლის მიზანშეწონილობაში დაეჭვებული იყვნენ.

ნაპოლეონმა გეზი მოსკოვზე აიღო. იგი ფეხდაფეხ მისდევდა რუსეთის არმიებს, რომლებიც აღმოსავლეთით მიემართებოდნენ. რუსებმა დატოვეს დოროგობუჟი, რომელიც ააოხრეს, გაძარცვეს და დაწვეს ფრანგებმა, დატოვეს ვიაზმა. ფრანგების წინსვლას ოდნავ ანელებდა გენერალ პლატოვის კავალერია, რომელიც შემდეგ კონოვნიცინმა შესცვალა.

სმოლენსკის შემდეგ რუსეთის არმიის ბედმა მთელი ქვეყანა შეაშფოთა. რუსეთის არმიის მთავარსარდალ ბარკლაი დე ტოლის წინააღმდეგ უკმაყოფილება არა მარტო არმიაში, არამედ მთელს რუსეთში იმდენად გაძლიერდა, რომ მისი ამ პოსტზე დატოვება შეუძლებელი იყო. ბარკლაის განუწყვეტელ უკანდახევას ზოგი მისა მიაწერდა, რომ მას როგორც უცხოელს, სრულიად არ შესტიოდა გული რუსეთზე. ზოგიც მას ნაპოლეონის ჯაშუშს და ქვეყნის მოღალატეს უწოდებდა. პეტერბურგში, მოსკოვსა და სხვა ქალაქებში დაუინებით მოითხოვდნენ მის გადაყენებას და მთავარსარდალის პოსტზე სახელმძღვანელო გენერლის მიხეილ ილარიონის ძე კუტუზოვის დანიშვნას.

ალექსანდრე პირველს კუტუზოვი არ უყვარდა. თურქეთის კამ-

პანიის შემდეგ იგი სამხედრო საქმეებს ჩამოცილებული იყო და თავის მამულში ცხოვრობდა.

ალექსანდრე იძულებული გახდა თავისი სურვილის წინააღმდეგ ემოქმედნა და მხარი დაეჭირა მთავარსარდლად კუტუზოვის დანიშვნისათვის. ბრძანება მ. ი. კუტუზოვის რუსეთის არმიის მთავარსარდლად დანიშვნის შესახებ 1812 წლის 8 აგვისტოს გამოქვეყნდა.

მ. ი. კუტუზოვის დანიშვნა რუსეთის არმიის მთავარსარდლის პოსტზე იმ დროს მოხდა, როცა მოწინააღმდეგეს სტრატეგიული ინიციატივა ჰქონდა. მისი ჯარები თითქმის უახლოვდებოდნენ მიწანს: რუსეთის ჯარები უკან იხევდნენ, მოსკოვი სულ რამდენიმე დღის სავალზე იყო, ხოლო მოსკოვში შესვლით ნაპოლეონი მახვილს ჩასცემდა მთელ რუსეთს.

ასეთ საპასუხისმგებლო მომენტში ქვეყანამ კუტუზოვს დააყისრა სამშობლოს ხსნა. მოხუცი გენერალი გრძნობდა ამ უდიდეს პასუხისმგებლობას და მიემგზავრებოდა რა მოქმედ არმიაში მოსკოვის გავლით, იგი ყველაფერს აკეთებდა, რომ მტრის წინსვლა შეეჩერებინა.

მ. ი. კუტუზოვი იმთავითვე ფხიზლად აღევნებდა თვალყურს ნაპოლეონის სამხედრო ოპერაციებს, კარგად ჰქონდა შესწავლილი მისი ძლიერა და სუსტი მხარეები. სწამდა, რომ ფრანგი დამპყრობლებს წინააღმდეგ ეს ომი კემპარტად სახალხო ომი იყო, ამიტომაც მისი რეზერვები ამოუწურავი იქნებოდა. ნაპოლეონის წინააღმდეგ ომის სტრატეგია კუტუზოვმა საერთო პოლიტიკური ვითარების, ომის ხასიათის, რუსეთის მატერიალური რესურსების, ბუნებრივი პირობების გათვალისწინებით შეიმუშავა. ეს სტრატეგია გულისხმობდა ომის მოგებას, დამპყრობლის განადგურებას რუსეთის ტერიტორიაზე, ან განდევნას ქვეყნის ფარგლებიდან. ამ სტრატეგიული გეგმის განხორციელებისათვის გამოცდილ რუს მხედართმთავარს საჭიროდ მიაჩნდა ნაპოლეონის ჯერ კიდევ ჰარბი ძალების მოქანცვა, სისხლისაგან დაწრეტა, რუსეთის არმიის რეზერვების გაზრდა, გაფანტული ძალების თავმოყრა.

მოსკოვში და გზაზე, მოქმედ არმიაში გამგზავრებისას მან ამ მართულებით ზოგი რამ უკვე გააკეთა. მისი ვარაუდით უახლოეს ხანში რუსეთის შეიარაღებული ძალები იმდენად უნდა გაზრდილიყო, რომ ფრანგებისათვის გადაეჭარბებინა.

17 აგვისტოს კუტუზოვი მოქმედ არმიაში მივიდა.

კუტუზოვმა მშვენივრად იცოდა არმიის განწყობილება. ჯარისკაცის ფსიქოლოგიის საუკეთესოდ მცოდნეს ახლა, პირველსავე საზეიმო შეხვედრისას უნდა აეწია მეომართა განწყობილება.

— „როგორ შეიძლება ასეთი ვაჟკაცები გყავდეს და უკან იხედ-
დე“ — წარმოთქვა მან ჯარისკაცების გასაგონად. ფრაზა მართლაც
ზუსტად გამოკვეთილი აღმოჩნდა ჯარისკაცთა მორალურა სულისკვე-
თების ამალღებისათვის. იგი პოლკიდან პოლკს გადაეცემოდა, საერ-
თო მოწონებას იმსახურებდა. აქვე სახელდაწოდო შეიქმნა სიჰ-
ლერა: «Приехал Кутузов, бить французов».

ბოროდინოს ბრძოლა. ცარეევო ზაიმიშჩესთან შეჩერება კუტუ-
ზოვმა მიზანშეწონილად არ მიიჩნია. აქ, ჯერ ერთი, პოზიცია არა-
ხელსაყრელი იყო, მეორეც. დამხმარე ძალები მოეშურებოდნენ და
მათთვის დაცდა იყო საჭირო. ნაპოლეონს ჯერ რიცხობრივი უპი-
რატესობა გააჩნდა. მას 140 ათასი კაცი ჰყავდა. რუსეთის პირველი
და მეორე არმია კი მხოლოდ 100 ათასს მოითვლიდა. ძალთა ასეთი
თანაფარდობის ვითარებაში გენერალური ბრძოლა მეტად სარიი-
კო ჩანდა.

მეფემ და მოსკოვის გუბერნატორმა როსტოპჩინმა, რომელიც
მოსკოვის მთავარსარდალიც იყო. კუტუზოვს აღუთქვეს, რომ დიდ-
ძალ სარეზერვო ძალებს მიაწვდიდნენ. გამოცხადებული იყო ახალი
რეკრუტი. რუსეთის არმიისათვის მას 612 000 მეომარი უნდა მიე-
ცა. როსტოპჩინი იმის დაპირებასაც იძლეოდა, რომ 80 000 მეო-
მარს მხოლოდ მოსკოვი გამოიყვანდა.

ცარეევო-ზაიმიშჩედან მოჟაისკამდე კუტუზოვი გენერალური
ბრძოლისათვის ხელსაყრელი პოზიციის ძიებაში იყო. მრავალ ვა-
რიანტს შორის ყველაზე ხელსაყრელად სოფელი ბოროდინო მიიჩ-
ნია. არმიის საბრძოლო განლაგების წინ მან დაწვრილებით შეისწავ-
ლა ამ პოზიციის ძლიერი და სუსტი მხარეები, გაითვალისწინა მო-
წინააღმდეგის შემტევი გეგმის ვარაუდები.

22 აგვისტოს რუსეთის არმია ბოროდინოს მიუახლოვდა. არიერ-
გარდი გმირულად აწერებდა ნაპოლეონის ავანგარდის მოძალებას.
ნაპოლეონი ბოროდინოზე მოდიოდა. ახლა აღარ იყო საეჭვო, რომ
გენერალური ბრძოლა ორ არმიას შორის სწორედ აქ უნდა მომხ-
დარიყო.

კუტუზოვის მიერ არჩეული თავდაცვის ხაზი ჰკეტავდა მოსკო-
ვისაკენ მიმავალ ძველი და ახალი სმოლენსკის გზებს. სარჯვენა
ფლანგი, რომელიც მდინარე კოლოჩას ეკვროდა, მიუვალი იყო.
ცენტრში არსებული ბუნებრივი სიმაგრეები თავდაცვისათვის ხელ-
საყრელ პირობებს ქმნიდნენ. მარცხენა ფრთაზე, ბუნებრივ სიმაგ-
რეთა არარსებობის მიუხედავად, ნაპოლეონი სივიწროვის გამო თა-
ვისი ძალების მანევრირებას ვერ მოახერხებდა. ნაპოლეონი იძულე-
ბული ხდებოდა აერჩია ფრონტალური დარტყმა, სწორედ ისე, რო-

გორც ამას კუტუზოვი ითვალისწინებდა. ამრიგად, კუტუზოვი ხელსაყრელი პოზიციის ვითარებაში ნაპოლეონს თავს ახვევდა თავის გეგმას.

კუტუზოვმა ერთ ხერხსაც მიმართა: მარცხენა ფლანგი და ცენტრი მან ჯერჯერობით ყურადღებიდან გამოტოვა და ნაპოლეონს შეუქმნა შთაბეჭდილება, რომ ეს რუსეთის თავდაცვის ყველაზე სუსტი უბანი იყო. მაგრამ სწორედ ბრძოლის წინა დამით კუტუზოვმა ფარულად გადააჯგუფა ძალები, „კუროგანაია ვისოტაზე“ ააგებინა ლუნეტი 18 ქვემეხისათვის („რავესკის ბატარეა“), გაძლიერა ცენტრი და მარცხენა ფრთა. სოფ. სემიონოვკასთან (მარცხენა ფრთაზე) გაკეთდა მიწაყრილები და დაიდგა 36 ქვემეხი. მთელი ეს ფრთა, რომლის მოვლა-პატრონობა პეტრე ბაგრატიონს დაეკისრა (ბაგრატიონის ფლეშები), ბრძოლის წინ წარმოდგენდა მტრისათვის მრისხანე ციხე-სიმაგრეს, ამავე დროს ნაპოლეონს სხვა გამოსავალი ამ სიმაგრეებზე იერიშების გარდა არ ჰქონდა.

კუტუზოვმა, ბრძოლის შემდეგ კონტრშეტევის რომ ითვალისწინებდა, შექმნა დიდძალი რეზერვები, რომელთაც ბოროდინოს ბრძოლა უნდა დაეგვირგვინებინათ მტრისადმი დაღევნებით. ცალკე საკავალერიო ნაწილებს მან მტრის ზურგში ღრმა რეიდები დააკისრა.

25 აგვისტოს დღე გენერალურა ბრძოლისათვის უკანასკნელ სამზადისს მიეძღვნა.

ნაპოლეონმა ძირითადი ძალები იმგვარად დააჯგუფა, რომ ჩანდა გადამწყვეტ დარტყმას რუსეთის არმიის მარცხენა ფლანგზე აპირებდა. სადამოს პოლკებში კითხულობდნენ იმპერატორის წინასაბრძოლო მოწოდებას. „...ჯარისკაცებო, აი ბრძოლა, რომელიც თქვენ ასე გსურდათ. ამიერიდან გამარჯვება თქვენზეა დამოკიდებული. იგი ჩვენთვის აუცილებელია, იგი მოგვცემს საუხვეს, კარგ საზამთრო ბინებს, სამშობლოში სწრაფად დაბრუნებას. მოიქეცით ისე, როგორც აუსტერლიცთან, ფრიდლანდთან, ვიტებსკთან, სმოლენსკთან, დაე ყველაზე შორეულმა თაობამ ილაპარაკოს ამ დღეს თქვენი მოქმედების შესახებ. დაე თქვენზე თქვან: იგი მონაწილეობდა მოსკოვის კედლებთან დად ბრძოლაში!“

რუსთა ბანაკში სრული სიმშვიდე სუფევდა. ამთავრებდნენ უკანასკნელ სიმაგრეთა მშენებლობას. მხედართმთავარმა ჩამოიარა პოლკები. მას არ გამოუცია არავითარი მოწოდება. დარწმუნებული იყო, რომ რუსებს სიტყვებით შემართება არ სჭირდებოდა. ამ ბრძოლას ისინი დიდი ხანია ელოდნენ. თითოეული გრძნობდა პასუხისმგებლობას ქვეყნის წინაშე.

გათენდა 26 აგვისტოს დილა. მოეფინა თუ არა დედამიწას მზის პირველი სხივები, ნაპოლეონმა, რომელსაც მთელი ღამე არ უძინია, ალტაცებით წამოიძახა: „აი აუსტერლიცის მზე“. მარშალ ნეის შიკრიკის შეკითხვაზე — დაიწყო თუ არა იერიში, ნაპოლეონმა უპასუხა — „წინ, გავხსნათ მოსკოვის კარები!“

5 საათსა და 30 წუთზე გავარდა პირველი ზარბაზანი — ლევტოლსტოი თავის შესანიშნავ ეპოპეაში „ომი და მშვიდობა“ ასე აგვიწერს ბოროდინოს სისხლიან ალიონს: „თენდებოდა, ცა მოიწმინდა, მხოლოდ ერთი ღრუბელი იწვა აღმოსავლეთის მხარეზე. დილის სუსტ სინათლეზე ჩანდა, თუ როგორ იფერფლებოდა მიტოვებული კოცონები. მარჯვნივ გაისმა ზარბაზნის გასროლის მკვრივი ხმა, იგი გაიფანტა და ჩაკვდა საერთო სიჩუმეში. პირველს მეორე, მესამე მოჰყვა. შეირბა ჰაერი, მეოთხე, მეხუთე გაისმა ახლოს და საზეიმოდ. პირველი გასროლის ხმები ჯერ კიდევ არ ჩამწყდარიყო, რომ მას უერთდებოდა სხვა, კიდევ და კიდევ ახალი გასროლის ხმები, ისინი ერთმანეთში ირეოდნენ, ერთიმეორეს წინ უსწრებდნენ“.

ფრანგების არტილერიამ დილიდანვე გააჩაღა საშინელი კანონადა, რომლის ხმები მოსკოვშიც ისმოდა. 100 ზარბაზანი განუწყვეტლივ უშენდა რუსების მარცხენა ფლანგს, რომლის წინააღმდეგ იერიშზე უკვე დაიძრნენ მიურატის, დავუის, ნეის, ჟიუნოს კორპუსებო. ამასთანავე დელაზონის დივიზიამ შეუტია სოფელ ბოროდინოს, რომელიც შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ ფრანგებს დარჩათ.

მარჯვენა ფლანგზე ფრანგების იერიში გამიზნული იყო რუსეთის სარდლობის თვალის ასახვევად. ნაპოლეონი შეტევისათვის რუსების მარცხენა ფლანგს თვლიდა და ძირითადი ძალები სწორედ აქეთ მიმართა.

პირველი იერიში მარცხენა ფრთაზე რუსებმა მოიგერიეს. ფრანგებს იგი ძვირად დაუჯდათ. დავუმ კონტუზია მიიღო. ბრძოლის ველზე მრავალი გენერალი დაეცა. მოწინააღმდეგე მარცხენა ფლანგზე ახალ იერიშს ამზადებდა. კუტუზოვმა, რომელიც სათვალთვალ პუნქტიდან მტრის განზრახვას ადვილად უღებდა ალღოს, მარცხენა ფლანგის გასამაგრებლად გაგზავნა 6 პოლკი, გრენადერთა ბატალიონები, 100 ქვემეხი.

ფრანგებმა ძლიერი საარტილერიო ზალპის შემდეგ იერიში ისევ მარცხენა ფლანგზე განაახლეს. ისინი ახლა მეტი გააფთრებოთ ეკვეთნენ რუსთა სიმაგრეებს. გაიმართა შეუპოვარი ხელჩართული ბრძოლა, მაგრამ პოზიცია ამჟამადაც რუსებმა შეინარჩუნეს. ძლიერმა საპასუხო ცეცხლმა და ხიშტით კვეთებამ ფრანგები აიძულა უკან დაეხიათ. ბრძოლის ველზე ასობით ჯარისკაცებთან ერთად

დაეცნენ გენერლები კომპანი, დიუპელენი და რაპი. რუსებმა კონტრიერიშის დროს ფრანგებს 12 ზარბაზანი წაართვეს. ბრძოლაში კავალერია ჩაება.

ნაპოლეონმა მეტი გულმოდგინებით მოამზადა მესამე იერიში. ახლა მარშალ დავუს წამოეშველნენ მარშალ ნეის და ჟიუნოს კორპუსები, კავალერია. ბაგრატიონმა მიიღო საპასუხო ღონისძიებანი. მან ბრძოლაში ჩააბა ნევეროვსკის დივიზია, გენერალ რაევსკის კორპუსის ნაწილები, გრენადერთა და კირასირთა დივიზიები.

მესამე იერიშზე დავუს, ნეის, მიურატის კორპუსები თავგანწირულად ეკვეთნენ ბაგრატიონის ფლეშებს. ფრანგებმა ალყა შემოარტყეს სიმაგრეებს და შიგ შეიჭრნენ. ბაგრატიონმა იერიშზე გადაიყვანა თავისი ნაწილები. რუსების თავგანწირულმა კონტრდარტყმამ შეარყია ფრანგ მოიერიშეთა რიგები. მიურატმა უკან დაიხია. დავუ და ნეი ნაპოლეონს სთხოვდნენ დამხმარე ძალებს. ნაპოლეონი გვარდიას ხელუხლებლად ინახავდა. სამაგიეროდ მან არტილერიის ცეცხლი გააძლიერა.

მარშალ პონიატოვსკის, ევგენი ბოგარნეს კორპუსები გააფთრებით უტევდნენ მარჯვენა ფლანგზე, მაგრამ — უშედეგოდ.

მეოთხე იერიშზე ნეისა და დავუს შეთხლებული კორპუსები ახალი ძალებით იყო შევსებული. ნაპოლეონმა გაადიდა რიცხობრივი შემადგენლობა. ფრანგებს ახლა 30000 მეომარი ჰყავდათ აქ დაგჭუფებული. 200 ქვემეხი განუწყვეტლივი ცეცხლით უკაფავდა მათ გზას. ბაგრატიონის განქარგულებაში კი იყო 15 ათასი მეომარი, 200 ქვემეხი.

ძალთა ორჯერ სიჭარბის პირობებში ფრანგებმა შესძლეს რუსების შევიწროვება. მათ დაიკავეს სამივე ფლეში, სოფელი სემიონოვკა. მაგრამ ეს მოხდა სულ მცირე ხნით. ბაგრატიონმა კონტრიერიშზე გადაიყვანა გრენადერთა მეორე დივიზია, რაევსკის კორპუსის 8 ბატალიონი, კონოვნიცინის მესამე დივიზია. სოფელი სემიონოვკა და ფლეშები ფრანგებისაგან გაწმენდილ იქნა. ფრანგებმა თავდაპირველ პოზიციამდე უკან დაიხიეს. ამავე დროს ბაგრატიონს კუტუზოვისაგან მოუვიდა ახალი შევსება. ახლა მას ჰყავდა 30 000 მეომარი და ჰქონდა 300-ზე მეტი ქვემეხი.

ერთდროულად ფრანგები გააფთრებულ იერიშებს აწარმოებდნენ რაევსკის ბატარეაზე. პირველი იერიში რაევსკის ქვემეხებზე მიტანილ იქნა მაშინ, როცა ბაგრატიონის ფლეშები დროებით ფრანგებს ეკავათ. ეს იერიშები მოგერიებულ იქნა. ბატარეებზე მეორე იერიში, რომელიც ფრანგებმა 11 საათზე დაიწყეს, თითქმის წარმატებით დამთავრდა. გენერალი მორანი შეიჭრა რუსების საცეცხლე

პოზიციაზე, მაგრამ ესეც დროებითი გამოდგა. კუტუზოვის ადიუტანტმა გენერალმა ერმოლოვმა და გენერალმა კუტაისოვმა კონტრიერიშიზე გადაიყვანეს არტილერიისტები და ქვეითები. მოწინააღმდეგემ დიდი ზარალი განიცადა და კვლავ უკან დაიხია. ამ იერიშს კუტაისოვი გმირულად შეეწირა.

10 საათზე ბაგრატიონის წინააღმდეგ ნეი და დავუ მეხუთე იერიშზე გადავიდნენ. ნაპოლეონმა ამ უბანზე ბრძოლაში ჩააბა აგრეთვე ნანსუტის და ლატურ-მობურის საკავალერიო კორპუსები. განმეორდა თითქმის იგივე, რაც — მეოთხე იერიშის დროს. ფრანგები შეიჭრნენ რუსების პოზიციებში, მაგრამ კონტრიერიშის შედეგად იძულებული გახდნენ ისევ უკან დაეხიათ.

მორიგი იერიში რუსების მარცხენა ფლანგზე ფრანგებმა სხვა ხერხით დაიწყეს. დავუსა და ნეის ნაწილები ისევ პირდაპირ ეკვეთნენ რუსების პოზიციებს. ჟიუნოს კორპუსმა კი სამხრეთიდან იწყო შემოვლა, მაგრამ არც ეს მანევრი გამოვიდა. მოგერიებულ იქნა როგორც საფრონტო, ისე საფლანგო იერიშები და ფრანგებმა ისევ უკან დაიხიეს. ფრანგებმა დაუყოვნებლივ, შესვენების გარეშე, იმავე ტაქტიკური ხერხით განახორციელეს მეშვიდე იერიში, მაგრამ ამჯერადაც ვერ მიაღწიეს წარმატებას.

სწორედ ამ დროს კუტუზოვმა ატამან პლატოვს უბრძანა კაზაკთა ცხენოსანი რაზმებით მოეწყო რეიდი მტრის ზურგში და მარცხენა ფრთაზე. პლატოვმა თავისი რაზმებით, რომელშიც 8 ათასი ცხენოსანი და 36 ქვემეხი იყო, ეს რეიდი წარმატებით განახორციელა, შიში და პანიკა შეიტანა მტრის განლაგებაში, აიძულა ნაპოლეონი ზურგისათვის მიეხედა და გაეძლიერებინა მარცხენა ფრთა.

ფრანგები სწორედ ამ დროს ამზადებდნენ მერვე, გადამწყვეტ იერიშს, რომელიც თავისი ძალებით წინა იერიშებზე გაცილებით ძლიერი იყო. რუსთა პოზიციებს 'ერთდროულად ურტყამდა მტრის ოთხასი ქვემეხი. ამ ცეცხლის საფარქვეშ ფრანგების ქვეითები და კავალერია სამი მხრივ — ფრონტიდან და ფლანგებიდან ეკვეთნენ რუსებს.

ბაგრატიონმა გადასწყვიტა მტრისათვის საკუთარ ფლეშებთან არ ელოდნა. მან თავისი ნაწილები გადაიყვანა ფრანგი მოიერიშეების წინააღმდეგ ხიშტით კვეთებაზე. გაჩაღდა ხელჩართული ბრძოლა. თანამედროვეთა გადმოცემით ეს იყო ენით აუწერელი საშინელი სანახაობა. ერთი კილომეტრის სიგანის უბანს ორთავე მხრიდან ურტყამდა შვიდასზე მეტი ქვემეხი. რუსები და ფრანგები ერთიმეორეში იყვნენ არეული და ქლეტდნენ ერთმანეთს.

სწორედ იმ დროს, როდესაც ბრძოლის ბედი წყდებოდა, მტრის

ყუმბარით ფეხში მიძიმედ დაიჭრა პეტრე ბაგრატიონი, რომელიც რუსთა გმირული კონტრიერიშის სულსა და გულს წარმოადგენდა. ბაგრატიონმა სცადა დაემაღლა კრილობა, რომ არ შეენელებინა მეომართა საბრძოლო შემართება, მაგრამ ძალამ უღალატა და სისხლისაგან თითქმის დაცლილი გაიყვანეს ბრძოლის ველიდან. ბაგრატიონის დაჭრის აპზავი — იგონებს ბრძოლის მონაწილე ეროლოვი — ელვისებური სისწრაფით გავრცელდა მთელს პოზიციაზე. ბაგრატიონთან ერთად დაიჭრა მისი შტაბის უფროსი. განწყობილება შეიცვალა. უმეტაუროდ დატოვებული მეომრები შედრკენ, დაწყობა უკანდახევა. ამ ფსიქოლოგიური მომენტიტ ისარგებლეს ფრანგებმა, რომლებმაც იერიშის ტემპები კიდევ უფრო გააძლიერეს და მოახერხეს რუსთა პოზიციებზე შეჭრა. „ამ უბედურმა შემთხვევამ (ბაგრატიონის სასიკვდილოდ დაჭრამ) აღწაწაწა მ. კუტუზოვი თავის რელაციაში — მთელი ჩვენი მარცხენა ფრთის უნარიანი მოქმედება, რაც მოწინააღმდეგეზე უპირატესობას ქმნიდა, მოშალა“.

ბაგრატიონის ნაცვლად სარდლის პოსტი გენერალმა კონოვნიცინმა დაიკავა. რუსებმა ნახევარი კილომეტრით უკან გადაინაცვლეს. ფრანგები ფლეშებს დაეუფლნენ.

ეს მიძიმე დანაკლისი იყო. მაგრამ მას მაინც არ შეეძლო გადაწყვეტი გავლენა მოეხდინა ბრძოლის მთელ ბედ-იღბალზე. მარშალმა ნეიმ და დავუმ ველარ განავითარეს იერიშები. მათი ძალები სისხლისაგან იყო დაწორეტილი. განუხორციელებელი აღმოჩნდა ჟიუნოს ცდაც — შეჭრილიყო რუსების საბრძოლო რიგებში და მარცხენა ფრთა გაეთიშა მარჯვენასაგან. რუსების ძლიერმა საპასუხო ცეცხლმა ფრანგ მოიერაშეებს უკან დაახევინა. დაეუს და ნეის არაერთგზისი თხოვნა ნაპოლეონისადმი — მიეშველებინა რეზერვები, უპასუხოდ რჩებოდა. იმპერატორი ყოყმანობდა, ფრთხილობდა, იგი ვერ ბედავდა სასწოროზე დაედო მისი უკანასკნელი იმედის — გვარდის მდგომარეობა, რადგან რუსების საბრძოლო სულისკვეთება გატეხილი არ ყოფილა და კუტუზოვსაც არანაქლები რეზერვები ჰყავდა.

ფრანგების შეტევის მიმართულებამ ახლა ცენტრში, რაევსკის ბატარეის მიმართულებით გადაინაცვლა. კუტუზოვმა ამ უბანს მიაშველა დამხმარე ძალები. რამდენიმე იერიში წარუმატებლად დამთავრდა. 3 საათზე, მესამე იერიშის ღროს რაევსკის ბატარეის დასაპყრობად დაიძრნენ ფრანგთა ახალი დივიზიები, რომლებიც ფრონტიდან და ფლანგებიდან ეკვეთნენ რუსებს.

ფრანგებმა მოახერხეს ბატარეების პოზიციაზე შეჭრა. რუსები ქვემეხებს არ თმობდნენ. გაჩაღდა ხელჩართული ბრძოლა. მთელი

უბანი — თბრალები და სანგრისწინა მიწაყრილები გვამებით იყო მოფენილი. ფრანგების ნაწილმა მოახერხა ბატარეების ზურგში გაჭრა, მაგრამ ეს ზოლი ლიკვიდირებულ იქნა რუსი კავალერისტების მიერ. ახალი ძალის დახმარებით ფრანგებმა შეავიწროვეს ბატარეის დამცველნი. რუსებს პოზიციიდან ფეხი არ მოუცელიათ. მეომრები თავიანთ ქვემეხებთან დაწვნენ. დიდი მსხვერპლის ფასად 3 საათსა და 30 წუთზე ფრანგებმა მხოლოდ ბატარეის უბანი დაიკავეს.

5 საათზე მიწყდა საბრძოლო ყიეინის ხმა. იერიშები დამთავრდა. მაურატი ისევ მოითხოვდა რეზერვებს და ახალ იერიშს ამზადებდა. მაგრამ ნაპოლეონის მარშლები ბესიერი, ბერტიე და სხვები წინააღმდეგი იყვნენ. ისინი — შენიშნავს სეგიური თავის მოგონებაში, — მიურატს მიუთითებდნენ იმ მანძილზე, რომელიც ნაპოლეონსა და ევროპას შუა იყო გაჭიმული, იმ სიმტკიცეზე, რასაც რუსები თავდაცვაში იჩენდნენ და ამჯობინებდნენ ბრძოლის შეწყვეტას.

ამრიგად, ნაპოლეონი იძულებული გახდა შეეწყვიტა იერიშები. ბრძოლის ველი არტილერიას დარჩა. დაღამებამდე ორივე მხრიდან ისმოდა მხოლოდ ქვემეხების ქუხილი.

* * *

ბოროდინოს ბრძოლა 1812 წლის სამამულო ომის უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდია. გადაუტარებლად შეიძლება ითქვას, რომ ამ ბრძოლამ გადასწყვიტა მთელი კამპანიის ბედი. ეს იყო გარდამტეხი ეტაპი როგორც რუსეთის ისე საფრანგეთის არმიის საბრძოლო ცხოვრებაში.

ბოროდინოზე ბევრია დაწერილი. მრავალფეროვანია ისტორიკოსთა თვალსაზრისიც. ნაციონალისტურად განწყობილი ფრანგი ისტორიკოსები ამ ბრძოლაში გამარჯვებას ნაპოლეონს მიაწერდნენ. მაგალითად, ლავისი და რამბოს რედაქციით გამოქვეყნებულ ისტორიულ ნარკვევში, რომელიც ევროპის XIX საუკუნეს შეეხება, აღნიშნულია, რომ ბოროდინოსთან დამარცხებისაგან „მხოლოდ ღამე იხსნა რუსეთის არმია“¹. ბოროდინოს ბრძოლის მნიშვნელობა სწორად ვერ შეაფასა მრავალმა რუსმა ისტორიკოსმაც. მხოლოდ საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ შესძლო ღრმად შეესწავლა, გაეანალიზებინა ბოროდინოს ბრძოლა და შეეფასებინა ის როლი, რომელიც ამ ბრძოლამ ომში შეასრულა. ბევრ ისტორიკოსს ბოროდინოს

¹ История XIX века, под редакцией профессоров Лавинса и Рамбо, том 2, М., 1938, გვ. 264.

ბრძოლის მნიშვნელობა მოსკოვის დაცვამდე დაჰყავდა და რადგან ბოროდინოს შემდეგ რუსეთის არმიის უკანდახევია არ შეწყვეტილა და ფრანგები მოსკოვში აღმოჩნდნენ, დასკვნას აკეთებდა, თითქოს ბრძოლა რუსებმა წააგესო.

ბოროდინოს ბრძოლის ქეშმარიტი შეფასება შეიძლება იმ სტრატეგიულ გეგმასთან შეფარდებით, რომელიც თითოეულ მხარეს ჰქონდა.

ნაპოლეონის სტრატეგიული გეგმა ითვალისწინებდა ელვისებური სისწრაფით თავდასხმას რუსეთზე, მისი არმიის სრულ განადგურებას პირველსავე გენერალურ ბრძოლაში და რუსეთისათვის მძიმე საზავო პირობების თავზე მოხვევას. ნაპოლეონი რუსეთში შეჭრის პირველსავე დღიდანვე ეძებდა გენერალურ ბრძოლას. ამაზე ოცნებობდა იგი ვილნოში, ვიტებსკთან, სმოლენსკთან და, როცა ბოროდინოს ველზე მიეცა ასეთი შესაძლებლობა, მან ომის მთელი ზედი ამ ბრძოლას დააყისრა. ამ ბრძოლის მოგებით ფიქრობდა, რომ მოიპოვებდა მოსკოვის გასაღებს, თბილ ბინებს, მისთვის სელსაყრელ ზავს და სამშობლოში გამარჯვებით დაბრუნებას.

მაგრამ რა მისცა ბოროდინომ ნაპოლეონს? ამ ბრძოლაში მან დაკარგა თავისი არმიის თითქმის ნახევარი. საბრძოლო რიგებს გამოაკლდა 58.000 მოკლული და დაჭრილი, მათ შორის 47 გენერალი, არმია მოიქანცა, სისხლისაგან დაიწრიტა, მისი რწმენა იოლი წარმატებებისა შეირყა. მორალური სულისკვეთება დაეცა. ნაპოლეონმა ამ ბრძოლაში ვერც რუსეთის არმია გაანადგურა, ვერც მისთვის სასურველი ზავი მიიღო. ომის შემდგომი ბედი გაურკვეველი დარჩა, უკან 800 ლიეს მანძილზე, ისევ მშფოთვარე ევროპა იდგა, რომელიც ნაპოლეონის იოლ გამარჯვებას მიჩვეული, ახლა უკვე ყრულ ბობოქრობდა, წინ კი იყო ისევ და ისევ შეუმუსვრელი. რეზერვებით უღევი რუსეთის არმია და სახიფათო გზა ამ ვრცელ და შკატრკლიმატიანი ქვეყნის სიღრმეში. თვით ნაპოლეონი ასე აფასებდა ბოროდინოს: „ყველა იმ ბრძოლათაგან, რომელიც მე გამიმართავს, ყველაზე საშინელია მოსკოვთან ბრძოლა. ფრანგებმა აქ გვიჩვენეს, რომ ღირსნი არიან გამარჯვებისა, ხოლო რუსებმა მოიპოვეს უფლება იყვნენ უძლეველნი... ჩემს მიერ ჩატარებული 50 ბრძოლიდან, მოსკოვთან ბრძოლაში გამოვლინდა ყველაზე მეტი სიმამაცე და მოპოვებულ იქნა ყველაზე ნაკლები წარმატება“.

სულ სხვა როლი შეასრულა ბოროდინომ რუსეთის არმიის სარდლობის სტრატეგიულ გეგმაში.

კუტუზოვი ერთ ბრძოლაში ნაპოლეონის არმიის სრულ განადგურებას არ ფიქრობდა, ბოროდინოს ბრძოლის დანიშნულებას

იგი ამით როდი განსაზღვრავდა. მას მშვენიერად ესმოდა. ამ ომის ზასიათი. იცოდა, რომ რუსეთის ძალები მხოლოდ იწყებდნენ მხარების გაშლას და ომის ბედი საბოლოოდ დამოკიდებული იყო რეზერვებზე, რომელიც მას გაცილებით მეტი გააჩნდა, ვიდრე ნაპოლეონსა.

მიუხედავად ამისა, მტერთან გენერალური ბრძოლის გამართვა მოსკოვამდე აუცილებელი იყო. იგი აუცილებელი იყო არმიის მორალური სულისკვეთების ასამაღლებლად, რომელიც კამპანიის პირველი დღიდანვე უკან იხევდა და ამ განუწყვეტელ უკანდახევისას საკუთარი შესაძლებლობის რწმენას კარგავდა. შეუძლებელი იყო მტრის შემეგება რუსეთის გულში — მოსკოვში გენერალური ბრძოლის გარეშე. მოსკოვის უბრძოლველად დატოვებას არა მარტო რუს ხალხში, არამედ მთელს ევროპაში ქვეყნისათვის მეტად საზიზღო რეზონანსი ექნებოდა.

მაგრამ მთავარი მაინც მოწინააღმდეგის ცოცხალი ძალის მრქანცვა, მისი სისხლისაგან დაწრეტა, მისი ძლიერების ხერხემალიდან დაშორება იყო. მხოლოდ ამის შემდეგ იყო შესაძლებელი კონტრშეტევაზე გადასვლა, ბოროდინოს გარდატეხა უნდა მოეხდინა ომის მსვლელობაში. თავდაცვითი ომიდან იგი შემტევ ომად უნდა გადაექცია.

კუტუზოვის ეს მიზანდასახულობანი ბოროდინოს ბრძოლამ გაამართლა. რუსეთის არმიამ პირისპირ იხილა მტერი; რომლის უძლეველობის მითი შიშის ზარს სცემდა მთელ ევროპას. პირისპირ შეჯახებისას რუსეთის ძალებმა გაუძლეს ნაპოლეონის ჭარბ ძალებს, მიაყენეს მას საშინელი ზარალი, ამავე დროს შეინარჩუნეს პოზიცია. რუსეთის არმიის დანაკლისი მცირე იყო ნაპოლეონის დანაკლისთან შედარებით, მისი სულისკვეთება კი — აწეული; გაცილებით უფრო მაღალი, ვიდრე ამ ბრძოლამდე.

ამრიგად, ბოროდინოს ბრძოლაში გამარჯვება რუსეთის არმიამ მოიპოვა. ამ გამარჯვებას ჰქონდა უდიდესი საშინაო და საერთაშორისო მნიშვნელობა. მან გარდატეხა შეიტანა ომის მთელ მსვლელობაში რუსეთის არმიის სასარგებლოდ და გარდუვალყო ნაპოლეონის დამარცხება. ბოროდინოს შემდეგ გაძლიერდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ნაპოლეონის მიერ დაპყრობილ ხალხთა შორის, ბოროდინომ მთელ ქვეყანას აჩვენა რუსეთის შეუარაღებელი ძალების ძლიერება, ხოლო რუს ხალხს, რუსეთის იმპერიის ხალხებს განუმტკიცა რწმენა მის ქვეყანაში შემოჭრილი მტრის განადგურებისა.

ბოროდინოს შემდეგ კუტუზოვმა განაგრძო ნელი უკანდახევა. ამის მიზეზი იყო ის, რომ ნაპოლეონმა ახალი შევსება მიიღო: ასეთ-

სავე ახალ ძალებს მოელოდა კუტუზოვიც. მას, როგორც ვთქვით, ჰქონდა მეფისა და როსტოპჩინის დაპირება, მაგრამ რეზერვები არ ჩანდნენ და კუტუზოვი იხევდა უკან, ამავე დროს წინასწარ ამზადებდა პოზიციებს ხელახალი გენერალური ბრძოლისათვის მოუახსოვრებლად, დაბა ფილში და თვით მოსკოვის უახლოეს მისადგომებთან.

დაბა ფილთან კუტუზოვმა ერთხელ კიდევ დააზუსტა თავისი და მოწინააღმდეგის ძალები, გაითვალისწინა ყველა ის შედეგები, რაც ნაპოლეონთან გენერალურ ბრძოლას შეიძლება მოჰყოლოდა. დამხმარე ძალები არსაიდან ჩანდა. ქალაქში უკვე პანიკა იყო. ახლა აჰყირო იყო მთელი ვითარების უფრთხილესი ანალიზი და ისეთი გადაწყვეტილების გამოტანა, რაც სამშობლოს მძიმე განსაცდელი-საგან დაიხსნიდა.

1 სექტემბერს დაბა ფილში გლეხ ანდრია სევასტიანოვის ქოხში კუტუზოვმა შეჰკრიბა თავისი გენერალიტეტი. თათბირს ესწრებოდნენ ბარკლაი დე ტოლი, დოხტუროვი, პლატოვი, უვაროვი, ოსტერმანი, კონოვნიკინი, ტოლი, ერმოლოვი, ლანსკოი, ბენიგსენი. ამ სახელმძღვანელო შორის არ იყო ორი გენერალი: ბაგრატიონი, რომელიც მძიმე ჭრილობას იმუშებდა მოსკოვის მახლობლად და მამაცი მილორადოვიჩი, რომელიც ფრანგების ავიანგარდს უმკლავდებოდა თავისი საარტილერიო ძალებით. თათბირს წინაშე კუტუზოვმა განსახილველად დააყენა უმნიშვნელოვანესი საკითხი: „არმია რუსეთის ხსნაა — ამბობდა იგი ამ თათბირის დაწყებისას — ხელსაყრელია თუ არა გავწიოთ რისკი არმიისა და მოსკოვის დაკარგვისა გენერალური ბრძოლის გამართვით, თუ ჩავებართო მოსკოვი უბრძოლველად? აი რა საკითხის გარშემო მსურს ვიცოდეთ თქვენი შეხედულება“.

თათბირზე აზრთა მკაცრ შეხლა-შემოხლას ჰქონდა ადგილი. ბენიგსენი მოსკოვის დატოვებას უგუჟნურებად აცხადებდა და წინადადებას იძლეოდა რუსეთის არმია განლაგებულიყო გენერალური ბრძოლისათვის მის მიერ შერჩეულ პოზიციაზე. პოლკოვნიკი ტოლი და ზოგი სხვა ასევე საჭიროდ თვლიდა მოწინააღმდეგისათვის გზის გადაღობვას და იძლეოდა ჯარების მოსკოვთან დისპოზიციის ახალ გეგმას.

მეტისმეტად მძიმე იყო ამ თათბირზე კუტუზოვის მდგომარეობა. ბენიგსენი და ზოგი სხვა მისი დამქაში უკვე ავრცელებდნენ ჭორებს მთავარსარდლის უნებრისყოფობისა და მშვიშრობის შესახებ. მაგრამ კუტუზოვისათვის — იზმაილისა და რუზჟიკის — გმირისათვის უნებრისყოფობისა და სიმხდალის დაბრალებას არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა. კუტუზოვს იმ სიტყვებისთვის, რომელიც მან

თათბირის დასასრულს წარმოთქვა, — შენიშნავს აკად. ე. ტარ-
ლე — გაცილებით მეტი ვაჟკაცობა სჭირდებოდა, ვიდრე იზმაილთან,
როცა იგი ცეცხლისქვეშ იერიშზე პოლკებს მიუძღოდა. ამ თათბირ-
ზე ყველაზე მეტად გამოჩნდა მისი ნებისყოფის სიმტკიცე. იგი წა-
ვიდა სასახლის, გენერალიტეტის, არმიის სურვილის წინააღმდეგ
და მარტო თავის თავზე აიღო მთელა პასუხისმგებლობა ქვეყნის ბე-
დისთვის. ასე იმიტომ მოიქცა, რომ თავისი სტრატეგიული გეგმის
წარმატების რწმენა ჰქონდა: „...თქვენ გეშინიათ მოსკოვიდან უკა-
ნდახვეისა — მიმართავდა იგი გენერლებს, — მაგრამ მე წინასწარ
ვკვრეტ ამაში არმიის ზსნას. ნაპოლეონი გრიგალისებური ნიაღვა-
რია, რომლის შეჩერება ჩვენ ჯერ კიდევ არ შეგვიძლია. მოსკოვი
ის ღრუბელია, რომელიც მას შეიწოვს“.

საბოლოოდ საკითხი კუტუზოვის მითითებამ გადაწყვიტა. თათ-
ბარზე მისი განზრახვის საპირისპიროდ ღირსშესანიშნავი ვერაფე-
რი თქვეს გენერლებმა. იგი ურყევად დარჩა თავისი გადაწყვეტი-
ლების ერთგული — დაეტოვებინა მოსკოვი, თუმცა შესანიშნავად
ესმოდა რა დიდ პასუხისმგებლობას იღებდა თავის თავზე მთელი
რუსეთის წინაშე. „მოსკოვის დაკარგვით — განაცხადა მან დასკე-
ნით სიტყვაში — რუსეთი დაკარგული კიდევ არ არის. ჩემს პირ-
ველ მოვალეობად ვთვლი არმიის შენარჩუნებას, იმ ჯარებთან და-
ახლოებას, რომლებიც მის გასამაგრებლად მოდიან, თვით მოსკო-
ვის დატოვებით მტერს ჩვენ ვუმზადებთ გარდუვალ დაღუპვას. მე
განზრახული მაქვს მოსკოვის დატოვების შემდეგ დავიხიო რიაზა-
ნის გზით. ვიცი, რომ პასუხისმგებლობა მე შეეისრება, მაგრამ ჩემ
თავს ვწირავ სამშობლოს ზსნისათვის. გიბრძანებთ უკანდახვეას“.

ამრიგად, ბრძანება მოსკოვის დატოვების შესახებ გაცემულ
იქნა. ეს ხმა სწრაფად დაიარსა ქალაქში. მოსკოვის მცხოვრებლებმა
იწყეს ქალაქიდან გახიზვნა. ერთი დღის განმავლობაში მოსკოვი
თითქმის დაცარიელდა, დარჩნენ უცხოელები, მონეტიალენი, ზო-
გიერთი მდიდარი აზნაურის შინამოსამსახურენი ბატონის ქონების
დასაცავად. მოსკოვში დარჩენილთა რიცხვი როსტოპჩინის მოწმო-
ბით 10000-ს არ აღემატებოდა.

მოსკოვის ხანძარი. ნაპოლეონის არმია ნელა და ფრთხილად
მიიწევდა მოსკოვისაკენ. ქალაქის კედლებთან იგი კვლავ ელოდა გე-
ნერალურ ბრძოლას, მაგრამ მზვერავებმა მოახსენეს რუსეთის არ-
მიის უკანდახვეის შესახებ.

2 სექტემბერს შუადღისას ნაპოლეონი „პოკლონაია გორასთან“
იყო. აქედან მოჩანდა მთელი ქალაქი, კრემლის მოოქროვილი გუმ-
ბათები.

ფრანგები სამ კოლონალ-მიემართებოდნენ მოსკოვისაკენ: ვორო-
ბიევის მთიდან, ტვერის კარიბჭიდან, დრაგომილოვის ხიდიდან
ისინი საზეიმოდ, მუსიკითა და დოლების ბრახუნით შედიოდნენ
მათთვის აღთქმულ ქალაქში.

ქალაქის მკვდრული სიცარიელე ნაპოლეონს ცუდად ენიშნა; მე-
ტად მძიმე გავლენას ახდენდა იგი მამაც ფრანგ მარშლებზე, ოფი-
ცრებზე. ნაპოლეონი გამარჯვებული შესულა მსოფლიოს უდიდეს
ქალაქებში — და იგი პირველად ხედავდა ასეთ მუნჯ, მაგრამ შე-
მაზრზენ შეხვედრას, „ეს იყო საშინელებით აღსავსე სიჩუმეო“ —
შენიშნავს სეგიური.

2 სექტემბრის ღამე იმპერატორმა დრაგომილოვის კარიბჭეს-
თან მიკიტნის სახლში გაათია. მან ვერ გახედა პირდაპირ შესვლა
კრემლში, რადგან ამ ციხე-სიმაგრიდან უცნობი პატრიოტები თოფებს
ესროდნენ ქალაქში შეჭრილ დამპყრობლებს. ფრანგები მოედვნენ
მოსკოვს, დაიკავეს მისი ცენტრი და შეუდგნენ უპატრონოდ ღარ-
ჩენილი შენობების ძარცვას.

2 სექტემბერს, ფრანგების მოსკოვში შესვლის დღესვე ქალაქ-
ში დაიწყო ხანძარი. იგი გაჩნდა ქალაქის ცენტრში, სწორედ იმ აღ-
გილებში, სადაც ფრანგები დაბანაკდნენ და 2 დღის შემდეგ მთელ
მოსკოვს მოედო. სწორედ ამ დღეებში მძვინვარებდა ძლიერი ქარი,
რომელსაც ცეცხლი ერთი აღგილიდან მეორეზე გადაჰქონდა. ხან-
ძარი შეიჭრა კრემლშიც, სადაც იმპერატორი ცხოვრობდა. მხოლოდ
6 სექტემბერს ღამით ქარი ჩაღვა, 7 სექტემბერს გაწვიმდა და
ჩაქრა ხანძრის უკანასკნელი კერები. მოსკოვი გადაიწვა მთლიანად.
მისი 9158 სახლიდან 6532 მთლიანად დაიწვა.

მოსკოვის ხანძარი ამ ომის ერთ-ერთი ყველაზე შემაზრზენი ეპი-
ზოდია. აურაცხელი იყო ხანძრით გამოწვეული ზარალი. რაც
ფრანგ მაროდირებს გადაურჩა, ცეცხლის ზღვამ შთანთქა, „მოს-
კოვი — მსოფლიოს ეს ულამაზესი და უმდიდრესი ქალაქი ამიერი-
დან აღარ არსებობს — თითქოს ცინიკურად აცხადებდა ამ ხანძრის
შემდეგ ნაპოლეონის ბიულეტენი. მოსკოვის ხანძარმა გააკვირვა
და აღაშფოთა მთელი მსოფლიო. მასზე წერდა იმ ხანებში მსოფ-
ლიოს ყველა გაზეთი.

ფრანგებმა გაავრცელეს ვერსია, თითქოს ქალაქი კუტუზოვის
ბრძანებით განგებ დაწვეს მოსკოველებმა, რათა ფრანგებისათვის
თბილი ბინა და სურსათის მარაგი მოესპოთ, რომ თითქოს საკუთა-
რი ქალაქის დაწვა იყო ომის რაღაც, „სკვითური“ თავისებურება.

ხანძარი ფრანგი მაროდირებისათვის ქალაქის ძარცვის საუკე-
თესი საშუალებას წარმოადგენდა. ცეცხლის წაქიდების დროს, ან

მისი „ჩაქრობის“ ცდის ქვეშ მაროდირებები ამტკრევდნენ კლიტეებს, იჭრებოდნენ ბინებში, ძარცვავდნენ განძეულობას, იტაცებდნენ ყოველივეს, რაც ხელში ხვდებოდათ.

მარკიზი ლორისტონი, რომელიც კუტუზოვს ეწვია ბანაკში იმ მიზნით, რომ საზავო მოლაპარაკებისათვის მიედწია, მთავარსარდალთან საუბარში მოსკოვის ხანძარს რუსებს აბრალებდა. ამაზე კუტუზოვმა შემდეგი უპასუხა:

„იმის საბუთად, რომ მოსკოვო მის მცხოვრებთ არ დაუნგრევიათ, საკმარისია ისიც, რომ თქვენ ხანძრის პერიოდში ზარბაზნებით ანგრევდით სახლებს და შენობებს, რომლებიც მეტად მაგარი იყო. დარწმუნებული იყავით, რომ ჩვენ სამაგიეროს გადაგიხდით“¹.

ზოგიერთ პუნქტებში ხანძარი გაუფრთხილებლობის შედეგად ჩნდებოდა. ადგილობრივი მცხოვრებლების მხრივ წინააღმდეგობას მოკლებული ჯარისკაცები ყოველგვარი სიფრთხილის დაუცველად აჩაღებდნენ კოცონებს, კერძის მოსახარშად ცეცხლს შენობებში ანთებდნენ, თვრებოდნენ, შენობის მიტოვებისას არ აჭრობდნენ, ცხადია, ასეთ ვითარებაში ხანძარი ადვილი მოსალოდნელი იყო, მით უმეტეს, რომ ძლიერი ქარი მის გაღვივებას და ერთი ადგილიდან მეორეზე გადატანას ყოველმხრივ ხელს უწყობდა.

ნაპოლეონის ჯარისკაცებს მოსკოვი ომის ბოლო პუნქტად მიაჩნდათ. ეს მოლოდინი არ გამართლდა. არმიის შემადგენლობაში მთლიანად ჩაქრა ომის მიზნებთან დაკავშირებული ენთუზიაზმი, სანუკვარი. ოცნებებიდან ისინი მწარე სინამდვილეში აღმოჩნდნენ.

მოსკოვში შეჭრის პირველსავე დღიდან, განსაკუთრებით ხანძრის პერიოდში, დისციპლინა არმიაში სავესებით მოიშალა. ჯარისკაცები აღარ უგდებდნენ ყურს უფროსებს, მთელ დღეებს ნადავლის ძიებაში ატარებდნენ, იჭრებოდნენ ბინებში და აგროვებდნენ ძვირფას ნივთებს და ტანსაცმელს წასაღებად, ურთიერთშორის ვაჭრობდნენ ნაძარცვის ქონებით.

გაბოროტებულნი ამსხვრევდნენ, აფუჭებდნენ ყველაფერს, რის წაღებაც თან არ შეეძლოთ.

მაროდირებები განსაკუთრებით ეტანებოდნენ ეკლესია-მონასტრებს; იცოდნენ რა, რომ მათში ოქრო-ვერცხლი იქნებოდა შენახული. ეკლესიების ძარცვა-გლეჯას თან ახლდა მომსახურე პერსონალის შეურაცხყოფა.

ძარცვავდნენ არა მარტო რიგითი ჯარისკაცები. არ ჩამორჩებოდნენ უმცროსი და საშუალო ოფიცრობა. ოქროსა და სხვა ძვირფასეულის ხარბად აგროვებდნენ ნაპოლეონის მარშლებიც.

¹ История Москвы, том III, гл. 107.

აუტანელ მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნენ მოსკოვში დარჩენილნი. ფრანგებმა საშინელი რეპრესიები დააწესეს. მოსახლეობამ ხანძრის შედეგად დაჰკარგა ბინა, სურსათის მარაგი. იგი სიკვდილისათვის განწირული აღმოჩნდა.

გაბოროტებული მცხოვრებნი ფრანგ მაროდორებს შესაძლებლობის პირობებში სასტიკად უსწორებდნენ ანგარიშს. ომის მონაწილე ფრანგი მემუარისტები მოგვითხრობენ მრავალ შემთხვევას ფრანგ ჯარისკაცებზე მოსკოველთა თავდასხმისა, სადაც კი წამოეწეოდნენ თითო-თითო ჯარისკაცს, მოსკოველები ქვით უხეტოებდნენ თავს ან ახრჩობდნენ.

რაც დრო მიდიოდა, ვითარება უფრო დაძაბული ხდებოდა, არმია იხრწნებოდა, ეცემოდა მისი მორალური სულისკვეთება. ნაპოლეონი ყოველივე ამას ხედავდა, ამიტომ ეჩქარებოდა ზავი, ეჩქარებოდა მოსკოვის მიტოვება.

ნაპოლეონის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის რეზერვებს იკრებდა და მტკიცდებოდა არა მარტო რეგულარული არმია, არამედ თავის ძალაში შედიოდა ფართო მასშტაბის სახალხო ომი, რომელმაც, თამამად შეიძლება ითქვას, უდიდესი როლი შეასრულა მტრის საბოლოო განადგურებაში.

ომის საყოველთაო სახალხო ხასიათი. პარტიზანული მოძრაობა. რუსეთში შემოჭრილი ნაპოლეონის არმიის წინააღმდეგ ომმა იმთავითვე საყოველთაო სახალხო ხასიათი მიიღო. რუსეთის მშრომელი მოსახლეობა აღსდგა თავისი ქვეყნის, ოჯახის, ეროვნული თავისუფლების დასაცავად იმ ძალის წინააღმდეგ, რომელიც მას წაღევას, დამონებას უპირებდა.

თავადაზნაურულმა ისტორიოგრაფიამ რუსი ხალხის ასეთი ერთსულოვანი საბრძოლო შემართება იმის საბუთად გამოიყენა, რომ თითქოს რუსეთში არ არსებობდა წოდებათა დაპირისპირება, მეფე და ხალხი ერთიანი მისწრაფებით მოქმედებდნენ და სხვ. რუს გლეხს პირავით სძულდა მემამულე აზნაური, მეფე და მისი მოხელეებიც, მაგრამ, როცა საქმე სამშობლოს დამოუკიდებლობას ეხებოდა, იგი გააფთრებით იცავდა თავის ოჯახს, მიწა-წყალს. ისიც სწამდა, რომ უცხოელი დამპყრობელი ეროვნული ჩაგვრის უღელსაც დაადგამდა.

სახალხო ომი რუსეთში ნაპოლეონის არმიის შემოჭრისთანავე აზვირთდა. ლიტველი და უკრაინელი გლეხობა, სადაც დამპყრობლებმა პირველად შესდგეს ფეხი, დამპყრობლებს სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა.

უკრაინაში ომის პირველი დღიდანვე დაიწყო დიდი სახალხო მოძრაობა არმიის, ფრონტის დასახმარებლად. ხალხის მიერ გაღე-

ზელ იქნა რამდენიმე მილიონი მანეთი. მარტო პოლტავის, ჩერნიგოვის, კიევის გუბერნიებში არმიას შესწირეს 26 ათასი ხარი, 10 ათასი ცხენი და საბარგულები. უკრაინის კაზაკთა პოლკების აღჭურვისა და შენახვის მთელი ხარჯები მოსახლეობამ იკისრა.

ფრანგ დამპყრობლებს ასევე მტრულად შეხვდა ლატვიის მოსახლეობა. ლატვიელმა თავადაზნაურობამ ადვილად მონახა ენა დამპყრობლებთან და შეეცადა გამოეყენებინა იგი როგორც ძალა მოსახლეობის მორჩილებაში მოსაყვანად. ნაპოლეონის მოხელეები ლატვიაში გაბატონებულ წრეებს ეყრდნობოდნენ. მშრომელი მასები კი მძლავრ წინააღმდეგობას უწევდნენ ფრანგებს. პარტიზანული ჯგუფები შეიქმნა დაუგავს დასაცავად. ნაპოლეონის მოხელეები იძულებული გახდნენ მუდმივ საბრძოლო მზადყოფნაში ჰყოლოდათ სამხედრო ნაწილები, რომლებსაც სისტემატურად ესხმოდნენ თავს პარტიზანები.

დამპყრობლების წინააღმდეგ აღსდგა ბელორუსიის გლეხობა. ბელორუსიაში ყველგან, სადაც დამპყრობლები შეიჭრნენ, გაიშალა პარტიზანული მოძრაობა. პარტიზანები ასრულებდნენ მზვერავთა როლს, ეხმარებოდნენ რუსეთის რეგულარულ არმიას, მოჰყავდათ მოენეები, ანგრევდნენ მტრის კომუნიკაციებს. მძლავრი რაზმი ჰყავდა ჩამოყალიბებული გლეხს ტარასი ბორისენკოს, რომელმაც მტერზე მრავალგზის განახორციელა თავდასხმა. მოგილიოვში ადგილობრივი მოსახლეობა იბრძოდა დამპყრობთა წინააღმდეგ რუსეთის არმიის გვერდით.

საყოველთაო სახალხო ომი მძიმე დარტყმა იყო ფრანგებისათვის. ეს იყო შურისძიებით აღსავსე ადამიანთა უღევი რეზერვები, რომელიც აორკეცებდა რუსეთის რეგულარული არმიის ძლიერებას. ნაპოლეონმა იმთავითვე მიიღო ღონისძიებანი საყოველთაო სახალხო ომის წინააღმდეგ, მაგრამ იგი არ ცხრებოდა, პირიქით ძლიერდებოდა. ფრანგი ოფიცრები, რომლებსაც ესპანეთი ენახათ, რუსი პარტიზანული რაზმელების შესახებ ამბობდნენ, რომ „ეს რაზმები გაცილებით ძლიერია, ვიდრე ესპანელი გვერილიასები, მიუხედავად იმისა, რომ ესენი უფრო ცუდად შეიარაღებულნი არიან“.

პარტიზანულ ომს ფრანგი დამპყრობლების წინააღმდეგ ორი წყარო ასაზრდოებდა: რუსეთის რეგულარული არმია და საერთო სახალხო შურისგება.

პარტიზანული ომის მნიშვნელობა კარგად ჰქონდა შეგნებული რუსეთის არმიის სარდალს მ. ი. კუტუზოვს. მისი მითითებით მოქმედი არმიიდან იყოფოდნენ სპეციალური რაზმები, რომელთაც სა-

თავეში ყველაზე მამაცები ედგნენ. ამ რაზმებს კუტუზოვი ავალბე-
და მტრის ზურგში მოქმედებას — მისი ზურგის, მისი კომუნიკაციე-
ბის მოშლას, დეზორგანიზაციის შეტანას მტრის რიგებში. ასეთი
რაზმები რეგულარული არმიიდან გამოიყო დენის დავიდოვის, ლო-
როხოვის, ფიგნერის და სხვ. ხელმძღვანელობით.

პოდპოლკოვნიკ დენის დავიდოვის რაზმმა მტრის ზურგში მოქ-
მედება დაიწყო ბოროდინოს ბრძოლის შემდეგ. კალუგის გზაზე იგი
აწყობდა მოულოდნელ თავდასხმებს მტრის მცირე რაზმებზე, ეწეო-
და სადაზვერვო საქმიანობას, ხშირად იჭრებოდა მოწინააღმდეგის
ღრმა ზურგში და მას დიდ ზიანს აყენებდა. დავიდოვის რაზმი თან-
დათან იზრდებოდა. მას კაზაკთა ორი პოლკი შეუერთდა. მარტო 2
სექტემბრიდან 23 ოქტომბრამდე დავიდოვის რაზმმა ტყვედ ჩაიგ-
დო და მთავარ ბანაკს ხელწერილის ქვეშ ჩააბარა დამპყრობელთა
3.500 ჯარისკაცი და 43 შტაბის ოფიცერი.

მოსკოვის დატოვების შემდეგ პარტიზანული რაზმების რიცხუ
რეგულარული არმიის ხარჯზე გაიზარდა. კუტუზოვის მიერ შექმნი-
ლი ასეთი რაზმები მოქმედებდნენ თითქმის ყველა მიმართულებით.
დავიდოვისა — კალუგისა და სმოლენსკის გზაზე; ვაღბოლსკისა —
მოჟაისკის რაიონში, ფიგნერის, სესლაინის რაზმები — მოსკოვთან,
ფონეზინისა — ბოროვსკთან, კულაშევისა — სერპუხოვის გზაზე
და სხვ.

განსაკუთრებით მძიმე დავალება კუტუზოვისაგან მიცემული
ჰქონდა არტილერიისტ კაპიტან ფიგნერს, რომელმაც, 28 წლისამ
შესანიშნავად, უაქცენტოდ იცოდა ფრანგული, იტალიური, გერმა-
ნული, პოლონური, ინგლისური და შესანიშნავი საერთო განათლე-
ბა ჰქონდა. ფიგნერი გადაცმული შედიოდა ფრანგების მიერ დაპყ-
რობილ მოსკოვში, იგებდა მტრის ძალებს, მათ განლაგებას. ფრან-
გებისაგან მან ქალაქში შესასვლელი მუდმივი საშვიც კი მიიღო.

არანაკლებ როლს ასრულებდნენ ის პარტიზანული რაზმები,
რომლებიც სოფლებში, სტიქიურად, თვით გლახთა ინიციატივით
იქმნებოდნენ. ეს რაზმები მოქმედებდნენ ზოგჯერ სრულიად დამო-
უკიდებლად, ზოგჯერ — კუტუზოვის მიერ ორგანიზებულ პარტიზან-
ულ რაზმებთან ერთად. ისინი შესანიშნავად იცნობდნენ ადგილმდე-
ბარეობას, უსაფრდებოდნენ და თავს ესხმოდნენ მტრის ტრანს-
პორტს, იმ შენობებს, სადაც მოწინააღმდეგის ცალკე ნაწილები
შტაბი იყო დაბანაკებული.

ასეთი რაზმების შედგენამ მტრის მიერ სმოლენსკის აღების შემ-
დეგ მასობრივი ხასიათი მიიღო. პარტიზანული ომი ამ დროიდან თა-
ვის ძალაში შევიდა და მტრის განადგურებაში ერთ-ერთი მნიშვნე-

ლოვანი როლი შეასრულა. სმოლენსკიდან მოსკოვამდე ფრონტის-
პირა ზოლში აღმოცენებული გლეხთა პარტიზანული რაზმები სა-
მუხისა, გერასიმე კურინისა, ჩეტვერტაკოვისა, ვასილისა კოჟინასა
და მრავალი სხვა მტრის რისხვად იქცნენ.

ისტორიამ სახალხო ომის ბელადების 70-მდე სახელი შემოგვი-
ნახა, სინამდვილეში ისინი გაცილებით მეტი იყვნენ.

ფრონტისპირა მოსახლეობა, შეიძლება ითქვას, ერთსულოვნად
მონაწილეობდა ფრანგების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ომის მონაწი-
ლე გლინკა 1812 წლის 17 აგვისტოს დღიურში წერდა: „სახალხო
ომი ყოველ საათობით ავლენს ახალ-ახალ ბრწყინვალეობას. ასე გერ-
ვენება, რომ ალში გახვეული სოფლები მცხოვრებლებში აღვივებდ-
ნენ ცეცხლს შურისგებისა. ათასობით სოფლები, რომლებიც
ტყეებს არიან შეხიზნული და ნამგალი და ცელი თავდაცვის იარა-
ღად გადაუქცევიათ, სამხედრო ხელოვნების გარეშე, მხოლოდ მამა-
ცობით იგერიებენ ბოროტმოქმედებს... ქალებიც კი იბრძვიან!...“

ნაპოლეონის არმიის დანაკარგი მარტო პარტიზანული რაზმები-
სა და სოფელთა სახალხო ლაშქრების წინააღმდეგ ბრძოლებში
რუსეთის 3 მაზრაში კოლოსალური იყო: კალუგის გუბერნიის მო-
სალსკის მაზრაში უდრიდა 987 მოკლულს და 450 ტყვეს; მელნიჩ-
კის მაზრაში — 894 მოკლულს და 593 ტყვეს, ბოროვისკის მაზრა-
ში — 2199 მოკლულს და 1300 ტყვეს. ასეთი ფრონტისპირა მაზ-
რები კი მრავალი იყო.

პარტიზანები წარმოადგენდნენ მტრის გარემოცვის პირველ
რკალს მოსკოვში. მათ ჩაკეტილი ჰქონდათ ქალაქიდან გასასვლელი
გზები, ჭურსათის საშოვნელად მოწინააღმდეგე ფრანგ მაროდორებს
სასტიკად უსწორდებოდნენ, ამავე დროს მ. ი. კუტუზოვს აწვდიდ-
ნენ ძვირფას ცნობებს ტარუტინოში.

მოსკოვიდან უკანდახეული ნაპოლეონის რაზმების განადგურება-
ში პარტიზანებმა უდიდესი როლი შეასრულეს. პარტიზანმა ხესლა-
ვინმა პირველმა გაიგო როდის აპირებდა ნაპოლეონი მოსკოვის და-
ტოვებას. პარტიზანებმა ააფეთქეს ხიდი მალოიაროსლავცთან, აუ-
შვეს წისქვილის საგუბრები და არმიას გაუწიეს დიდი დახმარება
მტრის ძალების შეკავებაში.

პარტიზანული მოძრაობის ასე მძლავრი გაქანება ომის სახალ-
ხო ხასიათიდან მომდინარეობდა. ომის ამ თავისებურებას მაშინვე
აღნიშნავდა მხედართმთავარი მ. ი. კუტუზოვი, როცა ნაპოლეონის
უკანდახევას პირველ რიგში ომის სახალხო ხასიათით ხსნიდა. „...იგი
(ნაპოლეონი) — ამბობდა კუტუზოვი — წინ სხვა ვერაფერს ხედავ-
და, გარდა საშინელი სახალხო ომის გაგრძელებისა, რასაც შეეძლო

სულ მოკლე ხანში საესეზოთ გაენადგურებინა მისი არმია. თითოეულ მცხოვრებში იგი ხედებოდა მეომარს. მიუხედავად მისი ცდისა -- რაიმეთი მაინც მოეხიზლა მოსახლეობა, იგი ყველგან აწყდებოდა შეუპოვრობას, ყველა წოდების მტკიცე გადაწყვეტილებას მკერდით დაეცვათ საყვარელი სამშობლო“.

ასევე სწორად გაიგო ამ ომის საყოველთაო სახალხო ხასიათი გენიალურმა რუსმა მწერალმა ლევ ტოლსტოიმ. თავის შესანიშნავ რომანში „ომი და მშვიდობა“ იგი წერს, რომ ფრანგების განადგურების ძირითადი მიზეზი ეს იყო სახალხო ომის კეთი, რომელიც აღიმართა მთელი თავისი ძლიერებით. იგი აღიმართებოდა და დაეშეებოდა ფრანგების თავზე, კვლავ აღიმართებოდა და დაეშეებოდა, ვიდრე შემოჭრილი მტერი საბოლოოდ არ განადგურდოდა.

რუსეთის არმიის კონტრშეტევა. მოსკოვიდან უკანდახევის შემდეგ კუტუზოვმა ტარუტინოს ცნობილი მარშ-მანევრი განახორციელა. იგი პირველად რიაზანის გზაზე მიემართებოდა. ორი გადასასვლელის შემდეგ სამხრეთით დაუხვია და ძველი კალუგის გზით კრასნაია პახრაში ჩავიდა. რამდენიმე დღის შემდეგ არმია ტარუტინოში დაბანაკდა. კუტუზოვის ეს საფლანგო მანევრი „სამართლიანად ითვლება სამხედრო ხელოვნების ისეთ მიღწევად -- ნათქვამია კუტუზოვის ბიოგრაფიაში, -- რომელსაც მარტოოდენ შეეძლო მისთვის გენიალური მხედართმთავრის სახელი მოეხვეჭა. ამ მანევრით მან მთელი სტრატეგიული ვითარება მკვეთრად შეცვალა თავის სასარგებლოდ. ჯერ ერთი, არმია მტრის დარტყმებიდან გამოიყვანა და დასვენებისა და ახალი ბრძოლებისათვის მომზადების მშვიდი პირობებით უზრუნველყო; მეორე, კუტუზოვმა დაიფარა არა მხოლოდ კალუგა, სადაც თავმოყრალი იყო არმიისათვის საჭირო უზარმაზარი მარაგი, არამედ ტულაც მისი იარაღის ქარხნითურთ; მესამე, მან შეინარჩუნა მიმოსვლა რუსეთის სამხრეთ ოლქებთან, რომლებიც არმიას ჰყვებოდნენ ადამიანთა შევსებით, ცხენებითა და ყველა სახის მომარაგებით. აქედანვე კუტუზოვი უთვალთვალებდა მოსკოვ-სმოლენსკის გზას და ნაპოლეონს ხელიდან აცლიდა თავისუფალი მანევრირების საშუალებას“.

ტარუტინოს ბანაკში კუტუზოვი ძირითად ამოცანად ისახავდა არმიის შევსებას, დაკომპლექტებას ისე, რომ ძალთა თანაფარდობა რუსებსა და ფრანგებს შორის შეცვლილიყო რუსების სასარგებლოდ. რუსეთში ამ დროს ინტენსიურად მიმდინარეობდა არმიის რიგებში გაწვევა და ახალი პოლკების ფორმირება. მობილიზებული არმიელები მიემართებოდნენ ტარუტინოსაკენ, დონიდან მოდიოდნენ კაზაკთა ახალი ნაწილები. ვოლგისპირეთიდან -- ბაშკირ-

თა ცხენოსანი ლაშქრები. ქვეყნის ყველა კუთხეში სხვადასხვა ეროვნების ხალხი გზავნიდა თავის შვილებს ფრანგი დამპყრობლების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ახალმა რეკრუტმა რუსეთის არმიას 180 ათასზე მეტი კაცი შემატა. აქვე მიიღო მან საარტილერიო შევსება..

ამ ღონისძიებათა შედეგად, ოქტომბრის პირველი რიცხვებისთვის მოწინააღმდეგე ძალთა თანაფარდობა შეიცვალა. მოსკოვში მყოფი ნაპოლეონის არმია ითვლიდა 107 ათას მეომარს 533 ქვემეხით. ტარუტინოში დაბანაკებული რუსეთის პირველი არმია კი აერთიანებდა 130 ათას მეომარს (80 000 ქვეითი, 30 000 ცხენოსანი) 622 ქვემეხით. ამას გარდა მოსკოვს ირგვლივ ერტყა 100—120 ათასი მოლაშქრე.

ტარუტინოს ბანაკში კუტუზოვთან გამოცხადდა ნაპოლეონის ადიუტანტი მარკიზი ლორისტონი, რომელმაც სცადა მოესინჯა ნიადაგი რუსეთთან ზავის დასადებად. ლორისტონი ჩიოდა, რომ რუსები ომს არაჩვეულებრივი წესით ეწევიან, ასეთი ომი მას არსად არ უნახავს. ნაპოლეონი მეტად ძლიერია, მაგრამ მას სისხლისღერა მოსწყინდაო, ამტკიცებდა ლორისტონი.

კუტუზოვმა რუსეთისათვის ამ ომის სამამულო ხასიათი ერთ ფრაზაში გამოხატა: — რუსი ხალხი ფრანგებს ისე უყურებს, როგორც თათრებს, რომლებიც შემოიჭრნენ ჩინგის ხანის მეთაურობით. ასეთი შედარების გამო ლორისტონის აღშფოთების საპასუხოდ კუტუზოვმა ერთხელ კიდევ გაიმეორა, რომ რუსი ხალხი ჩინგის ხანსა და ნაპოლეონს შორის განსხვავებას ვერ ხედავსო. კუტუზოვმა ამოიცნო ისიც, რომ ნაპოლეონის კაცი მასთან გაჭირვებაში მოიყვანა, თუმცა ლორისტონი ნაპოლეონის ძლიერებაზე ბევრს ლაპარაკობდა.

— რუსეთი მხოლოდ ახლა იწყებს ომს — ასეთი იყო კუტუზოვის გადაჭრილი პასუხი ლორისტონის მიმართ.

ტარუტინოდან ლორისტონი იმედგაცრუებული დაბრუნდა. ჩაიშალა მარშალ ბერტიეს ცდაც — ზავზე მოლაპარაკებოდა კუტუზოვს.

კუტუზოვმა შეიმუშავა ნაპოლეონის არმიაზე კონტრშეტევის გეგმა. ეს გეგმა გულისხმობდა ნაპოლეონის არმიის გარშემორტყმას და მის სრულ განადგურებას. ჩაჩაგოვისა და გენერალ ვიტგენშტეინისადმი დაგზავნილ განკარგულებებში ნათლად მოჩანს მთავარსარდლის ასეთი გადაწყვეტილება.

6—7 ოქტომბრიდან კუტუზოვმა დაიწყო პრაქტიკული ნაბიჯების გადადგმა ამ გეგმის განსახორციელებლად. 6 ოქტომბერს გენერალ ორლოვ-დენისოვისა და ბოგოუტის ნაწილები თავს დაესხ-

ნენ მიურატის პოლკებს მდ. ჩერნეშნასთან და სასტიკი მარცხი აგემეს.

მდინარე ჩერნეშნასთან ბრძოლის ქუხილი მშვენივრად ისმოდა მოსკოვში, ნაპოლეონთან მალე მიურატიც გამოცხადდა და მოახსენა ოპერაციაში რუსების წარმატების შესახებ. ნაპოლეონს ამ დროისთვის უკვე მოფიქრებული ჰქონდა მოსკოვის დატოვება, თუმცა ყოყმანობდა კიდევ. რუსების მიერ საომარი ოპერაციების განახლებამ ნაპოლეონი საბოლოოდ დააწმუნა, რომ მის წინააღმდეგ კონტრშეტევა დაიწყო და იგი დაღუპვის რეალური საფრთხის წინაშე იდგა. შემდეგი დაყოვნება შეუძლებელი იყო. იმპერატორმა გასცა სასწრაფო ბრძანება მოსკოვის დატოვების შესახებ.

მოსკოვიდან უკანდახევას რომ ამზადებდა, ნაპოლეონმა აღრევე გაგზავნა დატაცებული განძეული და დაჭრილთა ევაკუაცია დაიწყო. 6 ოქტომბერს დაიძრა ტრანსპორტი. 7 ოქტომბერს გავიდა თვით ნაპოლეონი. მოსკოვში მან დასტოვა გარნიზონი, რომელსაც უბრძანა დანაღმული კრემლის აფეთქების შემდეგ გასულიყო ქალაქიდან. 10 ოქტომბერს ღამით კრემლში დაიწყო აფეთქებანი, დაზიანდა რამდენიმე ნაგებობა და კედელი, მაგრამ კრემლი გადარჩა იმის გამო, რომ ძლიერმა წვიმამ პატრუქები დაასველა.

ნაპოლეონის არმია კალუგის გზით მალოიაროსლავეცის მიმართულებით დაიძრა. მას გადაწყვეტილი ჰქონდა ჩასულიყო სმოლენსკში, სადაც ზამთრისათვის საჭირო მარაგი ეგულებოდა და შესვენება შეიძლებოდა. მოსკოვიდან სმოლენსკისაკენ ორი გზა არსებობდა. ერთი, რომლითაც იგი მოსკოვში მოვიდა, მეორე — კალუგიდან. პირველი გავერანებული, მკვდრებით მოფენილი იყო. ამ გზით წასვლა არ სურდა ნაპოლეონს. მას სჭირდებოდა სურსათი, რომლის შოვნას იგი ახალ, ხელუხლებელ გზაზე ვარაუდობდა. ნაპოლეონი თავის განზრახვას ყოველმხრივ ნიღბავდა, ცდილობდა გზა აეეღო კუტუზოვის არმიისათვის და სმოლენსკში ჩაესწრო ისე, რომ მის ძირითად ძალებს არ შეჯახებოდა.

ნაპოლეონის არმიის მოძრაობის შესახებ კუტუზოვმა დოხტუროვისაგან, პარტიზან სესლავინისაგან და გენერალ მილორადოვიჩისაგან ზუსტი ცნობები მიიღო. მან მართებული დასკვნა გააკეთა მტრის მოძრაობის მიმართულებაზე და გადასწყვიტა დაესწრო ფრანგებისათვის, მოეპრა უკანდასახევი გზა. გენერალ დოხტუროვს და პლატოვს მიეცა დავალება, სასწრაფოდ დაეკავებინათ მალოიაროსლავეცი. ამავე მიმართულებით მალე თავისი ძირითადი ძალებიც დასძრა.

დოხტუროვისა და პლატოვის ნაწილებმა მალოიაროსლავეცთან

შეუტეის ფრანგების ავანგარდს, რომელსაც უკვე მოესწრო ქალაქის დაკავება. ფრანგები მართალია ქალაქში პირველი შევიდნენ, მაგრამ ვერ გადალახეს მდინარე ლუჟა, რომლის ხიდი დასწევს ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა. მათვე აუშვეს წისქვილთა საგუმბრები და ასე შეაკავეს ფრანგები გათენებამდე, ვიდრე დოხტუროვის ნაწილები არ გამოჩნდნენ.

12 ოქტომბერს მალოიაროსლავეცისათვის დილიდანვე შეუპოვარი ბრძოლა დაიწყო, ფრანგებს ქარბი ძალები ჰყავდათ. მათ რუსთა პოლკები შეავიწროვეს. მალე ორთავე მხრივ ბრძოლაში ახალი ძალები მამაცურად გადადიოდნენ ხიშტით შეტევაზე. ნაპოლეონი უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ბრძოლას. ქალაქი 8-ჯერ გადავიდა ხელიდან ხელში. ფრანგებმა რუსების უკუგდება და გზის გაკაფვა ვერ შესძლეს. ასეთ ვითარებაში დადამდა. კუტუზოვის ხელუხლებელი ძირითადი ნაწილები დასასვენებლად განლაგდნენ. მათ ჩაჰკეტეს სწორედ ის გზა სმოლენსკისაკენ, კალუგის გავლით, რომელიც ნაპოლეონს უკანდასახევად ჰქონდა არჩეული.

ეს ღამე ნაპოლეონისათვის განსაკუთრებით მშფოთვარე იყო. მეორე დღეს მას ახალი ბოროდინო ელოდა. თუ იგი უკანდახევას კალუგის გზით განაგრძობდა, რუსების ფრონტი ბრძოლით უნდა გაერღვია. მაგრამ შეეძლო კი ფრონტის გარღვევა? ევროპის მრისხანე დამპყრობელმა, რომელმაც არ იცოდა რა იყო მტრისაგან გაქცევა და აქამდე თვით ეძებდა გენერალურ ბრძოლას, ახლა, პირველად თავის სიცოცხლეში, ვერ გაბედა მოწინააღმდეგესთან შეტაკება. „პირველად — შენიშნავს აკადემიკოსი ე. ტარლე — ამ სისხლიანი კამპანიის განმავლობაში ნაპოლეონმა ზურგი უჩვენა რუსებს, გადასწყვიტა მდევნელის პოზიციიდან გადასულიყო დევნილის პოზიციაზე“. ამგვარად, სმოლენსკისაკენ ნაპოლეონს დარჩა ერთადერთი გზა, რომელიც მისი ჯარისკაცების ხრწნადი გვამებით იყო მოფენილი და უდაბნოს წარმოადგენდა, სადაც სურსათის შოვნა კი არა, სუნთქვაც არ შეიძლებოდა. ნაპოლეონი ამ გზას დაადგა.

გრაფი სეგიური შენიშნავს, რომ ამ მომენტიდან შეწყდა ნაპოლეონის მიერ სამყაროს დაპყრობა, გაქრა ოცწლიან გამარჯვებათა ყველა ნაყოფი და დაიწყო საშინელი ნგრევა ყოველივე იმისა, რის შექმნასაც ნაპოლეონი ფიქრობდაო.

სმოლენსკის ძველ გზაზე ნაპოლეონის არმიაში დისციპლინა უკიდურესობამდე მოიშალა. იგი აღარც კი ჰგავდა არმიას. ნაძარცვი ნივთებით დატვირთულ ჯარისკაცებს მხედრული სახე დაკარგული ჰქონდათ. ცხენები იხოცებოდნენ, ნაძარცვი ქონებით დატვირთული საბარგულები გზაზე რჩებოდა. მკვეთრად აცივდა. მოვიდა

თოვლი. აუტანელმა სიცივემ მდგომარეობა უფრო გააუარესა. უკან-
დახევა გაქცევაში გადაიზარდა. ჭარისკაცები უწყსრივად მი-
ბოდნენ, შიმშილისა და სიცივისაგან ქანცი ელვოდათ.

კუტუზოვი ნაპოლეონის არმიას დაედევნა. ძირითადი ძალები
მტერს მისდევდნენ ბიკოვია-ბელი — ხოლმი-ლიახოვის გზით, რომ
სმოლენსკისათვის სამხრეთიდან შემოეცლოთ. მილორადოვიჩი ეგო-
როვსკიდან სმოლენსკის გზაზე მისდევდა ფრანგთა მთავარ ძალებს
და ყველა ხელსაყრელ შემთხვევაში მას ბრძოლას უმართავდა. პლა-
ტოვი მოწინააღმდეგეს კვალდაკვალ მიჰყვებოდა, ხოლო პარტიზა-
ნები თავსა და გვერდებში ურტყამდნენ.

ნაპოლეონის არმია არტახებით იყო შებოჭილი, რუსები განუ-
წყვეტლევ ებრძოდნენ მტერს დღეცა და ღამეც, ზურგიდან და
ფლანგებიდან. ნაპოლეონის წინაშე თანდათან იზრდებოდა საფრთხე
გზის მოჭრისა, ამიტომ იგი რაც შეიძლება სწრაფად გარბოდა, გზაზე
ტოვებდა დაჭრილებს, საბარგულებს, იარაღსაც კი.

მოსკოვიდან სმოლენსკამდე უკანდახევის პერიოდში ნაპოლეო-
ნის არმიამ განიცადა მძიმე დანაკარგო. 107 ათასი მეომრიდან სმო-
ლენსკში 42 ათასი მეომარი მიიყვანა.

სმოლენსკზე ნაპოლეონი დიდ იმედებს ამყარებდა. პირველყო-
ლისა, აქ სურსათის დიდ მარაგს ელოდა, მაგრამ ინტენდანტებმა
მოატყუეს. ქალაქში აღმოჩნდა იმდენი სურსათი, რომ მის არმიას
მხოლოდ 15 დღე ეყოფოდა. ცხენები დაიხოცა ფურაჟის უქონლო-
ბის გამო. შემაშფოთებელი ცნობები მოდიოდა მარშლებიდან: გენე-
რალი ოჟერო თავისი არმიით ტყვედ ჩავარდა, რუსებმა გაათავისუფ-
ლეს ვიტებსკი და მარშლების ვიქტორის და სენ-სირის ნაწილებს
აეწირობდნენ. ღუნაის არმია მიიწევდა მინსკის მიმართულებით.
ვიტგენშტეინი, რომელსაც ახლა 45 ათასამდე მეომარი ჰყავდა, უკან-
დასახევ გზას სჭრიდა. შემაშფოთებელი იყო პარიზში დატრიალე-
ბული ამბებიც, კერძოდ ის, რომ რესპუბლიკელმა გენერალმა
მალემ ნაპოლეონი მოკლულად გამოაცხადა; პოლიციის მინისტრი
სავარი და პოლიციის პრეფექტი დააპატიმრა, პარიზის კომენდანტი
სიკედილით დასაჯა. მართალია, მალე შეიპყრეს და დასაჯეს, მაგრამ
ეს შემთხვევა სიმპტომატური იყო. პარიზში და ევროპაში ღელავდ-
ნენ. იმპერატორის მტრული ძალები სააშკარაოზე გამოდიოდნენ.
ასეთ ვითარებაში მთავარი — პარიზში გამოჩენა იყო.

კუტუზოვის გეგმით ბერეზინასთან უნდა დამთავრებულიყო
„დიდი არმიის“ საბოლოო განადგურება, მაგრამ ჩიჩაგოვმა და
ვიტგენშტეინმა სრული უნიჭობა გამოიჩინეს, მათ არ შეასრულეს
კუტუზოვის განკარგულებანი. საერთოდ ერთიც და მეორეც ომის

განმავლობაში თვითნებურად მოქმედებდნენ. ალექსანდრე პირველის ფავორიტ ადმირალს და გენერალს კუტუზოვისადმი მორჩილება სავალდებულოდ არ მიაჩნდათ. ვიტგენშტეინმა დაავიანა პოზიციების დაკავება, რომელიც ნაპოლეონს გზას უჭრიდა. ადმირალი ჩიჩაგოვი კი მოტყუვდა.

ნაპოლეონმა ბორისოვში მისვლამდე გაიგო, რომ ქალაქში ჩიჩაგოვის ნაწილები ელოდნენ. მან ისიც იცოდა, რომ ამავე მიმართულებით ვიტგენშტეინი მოისწრაფოდა. გზა მოჭრილი იყო, მაგრამ თუ იგი რუსთა მთავარი ძალების მისვლამდე მდინარეზე გადასვლას მოასწრებდა, არმიის ძირითად ნაწილს მაინც გადაარჩენდა.

მარშალმა უდინომ ბორისოვში შეუტია ჩიჩაგოვის კორპუსს და დაამარცხა, აიძულა იგი ბერეჟინის მარჯვენა ნაპირზე გადასულიყო. 12 ნოემბერს ბორისოვში ფრანგები შევიდნენ. ნაპოლეონმა ჩიჩაგოვის დასანახად ბორისოვთან მდინარის გადალახვისათვის მზადების იმიტაცია ჩაატარა. სინამდვილეში მან ბერეჟინის გადასალახავად სტუდიანკასთან მართლაც ააგებინა ხიდები, რომელზედაც 14 ნოემბერს არმიის გადაყვანა დაიწყო.

ხიდზე არმიის გადასვლა იმ მომენტში დაიწყო, როცა რუსეთის მთავარი ძალები ნაპოლეონს უკვე დაეწივნენ. მდინარის გადალახვა პანიკაში გადაიზარდა. მხოლოდ ნაწილმა მოასწრო გადასვლა. ჯარისკაცთა ნაწილი და ლტოლვილები ბერეჟინას გამოღმა, თოვლით დაფარულ, უკაცრიელ ვესელოვსკაიას ველზე დარჩნენ, რადგან ნაპოლეონმა ხიდები დააწვევინა. ბერეჟინასთან საშინელი ტრაგედია დატრიალდა, იგი უპატრონოდ დარჩენილი ათასობით ადამიანის სასაფლაოდ იქცა. ნაპოლეონის გადარჩენილი ძალები არმიას აღარ წარმოადგენდა; ეს იყო დამშუულ ყაჩაღთა ბრბო, რომელიც სულმოუთქმელად გარბოდა, რაზეც კი ხელი მიუწვდებოდა, ყველაფერს ანგრევდა და ნთქავდა.

ნაპოლეონმა კურსი ვილნოსაკენ აიღო. სმორგონთან მან მიატოვა თავისი „დიდი არმიის“ საცოდავი ნარჩენები და პარიზს გაეშურა.

ფრანგთა არმიის ნარჩენები 27 ნოემბერს ვილნოში ჩავიდნენ. ისინი მოედვნენ ქალაქს, დაამტკრიეს მალაზიები, შეუდგნენ ყველაფრის ჩანთქმას. მალე ქალაქთან მოაღწიეს რუსებმა. ფრანგებმა განაგრძეს უკანდახევა 36 გრადუსიანი ყინვის პირობებში. ვილნოსთან სულ ახლოს პონორის ბორცვებთან გაქცეულთ ისეთი აღმართი გადაეღობათ, რომ ვერც ერთმა ცხენმა მასზე ფეხი ვერ მოიკიდა. აქ ფრანგები იძულებული გახდნენ ავადმყოფებითა და დაჭრილებით სავსე საბარგულები, ქვემეხები, არქივი, საიდუმლო ქა-

ღალღები, ხაზინა მიეტოვებინათ. ნოემბრის ბოლოს კონვოთან ნემანს მიიღწიეს და საზღვარი გადალახეს. ეს „ბედნიერება“ 400—500 კაცს ზედა წილად, მაგრამ მათ ადამიანური სახე დაკარგული ჰქონდათ. ნახევარმა მილიონმა მეომარმა, რომელიც ნაპოლეონმა რუსეთს შემოუსია, ამ მიწა-წყალზე თავისი საფლავი გაიხზარა.

1812 წლის 25 დეკემბერს გამოცემული მანიფესტი აუწყებდა რუსეთის მცხოვრებთ რუსეთის საზღვრებიდან ნაპოლეონის განდევნის შესახებ, სამამულო ომი მტრის ძალებიდან რუსეთის სრული განთავისუფლებით დამთავრდა.

რუსეთის არმიის ლაშქრობა ევროპაში და მისი შედეგები. 1813 წლის პირველი იანვრიდან რუსეთ-საფრანგეთის ომის მსვლელობაში ახალი ეტაპი იწყება. ომის ასპარეზი ცენტრალურ ევროპაში ინაცვლებს. შემტევი მხარე ახლა რუსეთია, რომლის გარშემო თანდათან იკრიბებიან ნაპოლეონის ყოფილი მოკავშირენი. ეს დიდი კოალიცია რუსეთში დაწყებულ პროცესს ნაპოლეონის განადგურებისას ამთავრებს. იცვლება ევროპის რუკა, იცვლება სახელმწიფოთა პოლიტიკური წყობილება და ურთიერთობანი.

ზოგიერთი ისტორიკოსი 1812 წლის ომს გამოჰყოფს 1813—1814 წლის ომებისაგან, მიაჩნია ისინი რუსეთისათვის ორი სხვადასხვა ხასიათის ომებად. ეს არაა მართებული.

1813—1814 წლები რუსეთისათვის წარმოადგენდნენ 1812 წლის ომის ბუნებრივ გაგრძელებას. ნაპოლეონის ძლიერებას 1812 წელს გამანადგურებელი დარტყმა მიაყენა რუსეთმა, მაგრამ ვიდრე ნაპოლეონი საფრანგეთის ტახტზე იჯდა და ევროპის სახელმწიფოთა ბედს განაგებდა, ყოველთვის წარმოადგენდა ახალი ომის გაჩაღების წყაროს. იგი ყველა შესაძლებლობას, ყველა ძალას არა მარტო საფრანგეთში, არამედ მის მონა-მორჩილ ევროპაში იმისათვის გამოიყენებდა, რომ რევანში აეღო, რუსეთი საბოლოოდ დაემონებინა და ათგზის უფრო შეუბრალებლად და მძიმედ დაესაჯა იმ მწარე ღლეებისათვის, რომელიც რუსეთმა მას განაცდევინა. როგორც ცნობილია, ნაპოლეონმა ადრევე დატოვა მისი არმიის საცოდავი ნარჩენები და ფარულად ჩავიდა პარიზს, რომ ახალი ძალების მობილიზება სასწრაფოდ დაეწყო.

ამრიგად, რუსეთის სახელმწიფოს საზღვრებს იქეთ ლაშქრობა. ნაპოლეონის დადევნება, დამარცხება და მისი მონარქიის დამხობა ომის შემდგომ, ბუნებრივ ეტაპს წარმოადგენდა. რუსეთის არმიას არ დაუყოვნებია სახელმწიფო საზღვართან, მან განაგრძო გზა პარიზამდე და ომი ბუნებრივ დასასრულამდე მიიყვანა.

როგორ უნდა შევაფასოთ რუსეთის არმიის როლი ევროპაში?

რუსეთი ამ დროს, როგორც ცნობილია, ფეოდალურ-ბატონყმური სახელმწიფო იყო და მისი მმართველი ხროვის — მეფის და მემამულე-თავადაზნაურობის ინტერესებს ძველი, დრომოკმეული ბატონყმური წყობილების დაცვა შეადგენდა. ცარიზმი ახალსა და პროგრესულს, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ იდეებს, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას მთელი შესაძლებლობით ებრძოდა საკუთარ ქვეყანაში და ქვეყნის გარეთაც, სადაც კი ხელი მიუწვდებოდა. ამიტომ, ცხადია, ალექსანდრე პირველის მიზან-დასახულობა, როცა ევროპაში ჯარები მიჰყავდა და ნაპოლეონის ტახტის დამხობისათვის იბრძოდა, სრულიადაც არ იყო პროგრესული. ცარიზმის სუბიექტური ინტერესები საფრანგეთში რევოლუციამდელი რეჟიმის აღდგენას, ფეოდალიზმის ყოვლისშემძლეობის რესტავრაციას, საფრანგეთის ტახტზე ბურბონების დაბრუნებას ემსახურებოდა. რუსეთის მეფე ყოველთვის ერთგული იყო ლეგიტიმიზმის იმ პრინციპებისა, ვენის კონგრესზე რომ წამოაყენა ტაღეირანმა. იგი მეფეთა „კანონიერ უფლებებს“, მათი ტახტის ურყეობას იცავდა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, პროგრესულ ძალებს და იდეებს ახშობდა. სწორედ ამიტომ დაიშკიდრა ისტორიაში ევროპის ჟანდარმის სახელი.

მაგრამ რუსეთის არმიის ლაშქრობა ევროპაში და ნაპოლეონის წინააღმდეგ ომი, რუსეთის ცარიზმის სუბიექტურ-რეაქციული მიზანდასახულობის მიუხედავად, ობიექტურად პროგრესულ ღონისძიებას წარმოადგენდა და რუსეთის არმიას — ფეოდალური სახელმწიფოს არმიას, პრინციპში რეაქციის იარაღს, იმ მომენტში, ობიექტურად, ნაპოლეონის უღლისაგან ევროპის ხალხთა განთავისუფლების მისია ეკისრებოდა. ერთის შეხედვით ეს დებულება პარადოქსად მოჩანს. მაგრამ თუ ღრმად ჩაუვკვირდებით, იგი მართებულია. ისტორიაში სხვა დროსაც და სხვა ხალხის მიმართაც შექმნილა ვითარება, როცა ცარიზმის რეაქციული სუბიექტური მიზანდასახულობა ობიექტურად დამთხვევითა ინტერესებს იმ ხალხისა, რომელსაც იგი „ეხმარებოდა“. მაგალითად, ცარიზმი თურქეთის უღელქვეშ დაჩაგრულ ბალკანეთის სლავი ხალხების მფარველად რომ აცხადებდა თავს და თურქეთს ებრძოდა. დაინტერესებული იყო მხოლოდ ბალკანეთში ფეხისმოკიდებით, შავი ზღვის სრუტეებზე კონტროლის დაწესებით, სამხრეთიდან ავსტრიისათვის საშიშროების შექმნით, ახალი კოლონიური შენაძენით. სლავი ხალხის თავისუფლებასა და დემოკრატიულ მოწყობაზე ცარიზმი სრულებითაც არ ფიქრობდა. მაგრამ, მიუხედავად ამ რეაქციული მიზანდასახულობისა, რუსეთის ცარიზმის ღონისძიებებს

ბალკანეთის სლავი ხალხების პოლიტიკურ ცხოვრებაში ობიექტურად დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. XIX საუკუნეში რუსეთმა შეასრულა გადამწყვეტი როლი ბალკანეთში თურქეთის პატონობის დამხობაში.

ნაპოლეონის იმპერია, როგორც ვთქვით, წარმოადგენდა იძულებით შეკოწიწებულ პოლიტიკურ ერთეულს, სადაც ყველაფერი საფრანგეთის მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესებისადმი იყო დამორჩილებული. ნაპოლეონის ძალაუფლების ქვეშ ავსტრიას, პრუსიას, იტალიას, ესპანეთს და ევროპის სხვა მრავალ პატარა სახელმწიფოებს არ ჰქონდათ რეალური საშუალება ეროვნული ინტერესების დაცვისა. მათი განვითარების ბუნებრივი გზა დახშული იყო. თითოეული ამ ქვეყნის საკუთარი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ინტერესები ნაპოლეონმა ძალით დაუმორჩილა საფრანგეთის მმართველი ზედაფენის ინტერესებს. ამ ქვეყნებში მიმდინარეობდა ფარული თუ აშკარა ბრძოლა ნაპოლეონის უღლისაგან გათავისუფლებისათვის. ამ ბრძოლას ხათავეში ედგნენ და წარმართავდნენ იმ დროისათვის პროგრესული, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ძალები. მაგრამ ეს ძალები სუსტი იყვნენ. ნაპოლეონის რეპრესიების ვითარებაში მათ მხრების გაშლა არ შეეძლოთ. საჭირო იყო გარეგანი ძალა, რომელიც ნაპოლეონის იმპერიის დასამხობად და ევროპის სახელმწიფოთა გასათავისუფლებლად დაწყებულ პროცესს დააჩქარებდა. ამრიგად, რუსეთის არმია, როცა ნაპოლეონს პარიზამდე სდევდა და მის ძლიერებას მუსრავდა, ამით რუსეთის უშიშროების უზრუნველყოფასთან ერთად ასრულებდა ევროპის პროგრესული ძალების მძლავრი მოკავშირის მისიას, სულერთია, შედიოდა თუ არა ეს ცარიზმის სუბიექტურ გეგმებში.

1813 წლის 1 იანვარს რუსეთის არმიამ გადალახა სახელმწიფო საზღვარი და დაიწყო შეტევა. ვისლას შემდეგ მნიშვნელოვან ზღუდეს ოდერი წარმოადგენდა, რომლის ფორსირებას საბოლოოდ უნდა გადაეწყვიტა პრუსიის პოზიცია. პრუსიამ ოფიციალურად გამოაცხადა საფრანგეთთან დიპლომატიური კავშირის გაწყვეტა და სულ მალე რუსეთთან სამოკავშირეო ხელშეკრულება დადო.

რუსეთის სარდლობამ კუტუზოვის მეთაურობით წარმატებით განახორციელა ოდერისა და ბერლინის ოპერაციები. ბერლინს მოჰყვა ბრესლავი, დრეზდენი და გერმანიის სხვა ქალაქები ელბას ზღუდემდე. ყველა ეს ოპერაცია კუტუზოვის მიერ დიდი ოსტატობით იყო მოფიქრებული. კუტუზოვი თავს იკავებდა სიღრმეში მეტისმეტი სწრაფი გაჭრისაგან, რომ მეწინავენი რეზერვებს არ მოწყვეტილიყვნენ. მისი ნელი მოქმედების შესახებ სასახლის ბევრი თავქა-

რინი გენერალი საყვედურობდა, მაგრამ კუტუზოვი ყურს არ უგდებდა მათ.

გერმანიის მოსახლეობა აღფრთოვანებით ხვდებოდა რუსეთის არმიას. კუტუზოვის ეტლს გერმანიის გზაზე ხალხის აღტაცებული შეძახილები და ტაში მიაცილებდა, კუტუზოვისაგან ღიდად დავალებული პრუსიის მეფე მას ძვირფას საჩუქრებს უგზავნიდა. კუტუზოვის სახელი და დიდება ქუხდა ევროპაში, მაგრამ მოხუცის დღეები უკვე დათვლილი იყო. 1813 წლის 16 აპრილს იგი გარდაიცვალა ბუნცლაუში.

1813 წლის აგვისტოში რუსეთ-პრუსიის ბანაკს ავსტრიაც შეუერთდა. ნაპოლეონს განუდგნენ წერილი გერმანული სახელმწიფოებიც. მოკავშირეთა ძალები გაიზარდა, რეზერვები გადიდდა, ნაპოლეონის რეზერვები კი ილეოდა და ძალები თანდათან დნებოდა.

მიუხედავად ამისა, ზაფხულის კამპანიაში ნაპოლეონმა მოკავშირეებს არაერთი სასტიკი მარცხი აგება. განსაკუთრებით დიდი იყო დრეზდენთან წარმატება. ნაპოლეონის ამ გამარჯვებამ წაშალა და აფიქრა ავსტრიელი დიპლომატები — ხომ არ იჩქარეს მათ პოზიციის შეცვლა. მაგრამ დრეზდენს მალე მოჰყვა კულმის ბრძოლა, სადაც მოკავშირეებმა მდგომარეობა გამოისწორეს.

ზაფხულში ზოგიერთი წარმატების მიუხედავად, ნაპოლეონის მდგომარეობა უიმედო იყო. უკვე იჩინა თავი ნაპოლეონის სისუსტემ. საქმეს ველარც მისი მხედართმთავრული ტალანტი შველოდა.

მთელ ამ კამპანიაში უდიდესი მასშტაბის ბრძოლა მოკავშირეებისა და ნაპოლეონის არმიებს შორის 1813 წლის 4—6 ოქტომბერს მოხდა ლაიპციგთან, ისტორიაში ეს ბრძოლა „ხალხთა ბრძოლის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. ბრძოლა დაიწყო ნაპოლეონის უპირატესობით, მაგრამ ბრძოლის ბედი რეზერვებმა გადაწყვიტეს. გადამწყვეტი შეჯახება 6 ოქტომბერს მოხდა. ნაპოლეონმა ძალთა სიმცირის გამო ეს ბრძოლა წააგო და უკანდახევა განაგრძო.

ლაიპციგის ბრძოლის შემდეგ ნაპოლეონის იმპერიის მსხვერვა დასრულდა, მას საბოლოოდ ჩამოსცილდნენ ყოფილი მოკავშირეები. უღალატა მარშალმა მიურატმაც, დაეცა ვესტფალიის სამეფო. ლაიპციგის შემდეგ მოკავშირეებმა გადალახეს რეინი და საფრანგეთის ტერიტორიაზეც შეიჭრნენ.

რეინის გადალახვის შემდეგ მოკავშირეებმა კურსი პირდაპირ პარიზზე აიღეს. ომის დასრულებას პარიზში ალექსანდრე პირველს ურჩევდა ნაპოლეონის საგარეო საქმეთა მინისტრი ტალეირანი. ამ გაქნილმა დიპლომატმა ადრევე უღალატა ნაპოლეონს და რუსეთის

ნეფესთან ფარული კავშირი ჰქონდა. რუსმა კაზაკებმა ამავე დროს ხელთ იგდეს ნაპოლეონისადმი მარია ლუიზას წერილი, სადაც ლაპარაკი იყო პარიზში შექმნილ სავალალო მდგომარეობაზე. ნაპოლეონს აღარ აღმოაჩნდა პარიზის დაცვის საშუალებანი. 1814 წლის 18 მარტს ქალაქში მოკავშირეები შევიდნენ.

ნაპოლეონი გადადგა. მოკავშირეებმა იგი კუნძულ ელბაზე გადასახლეს. საფრანგეთში ბურბონების ძალაუფლება აღდგა. ეს იყო რუსეთის ცარიზმის, პრუსიისა და ავსტრიის მონარქების, ინგლისის მმართველი წრეების უკიდურესი რეაქციული კურსის გამოხატულება. აღადგინეს რა „წესრიგი“ ევროპაში, გამარჯვებულები მაგიდას მიუსხდნენ ნადავლის გასაყოფად.

1814 წლის სექტემბერში ვენაში შეიკრიბა ევროპის სახელმწიფოთა 216 წარმომადგენელი (თურქეთის გარდა). წამყვანი მდგომარეობა კონგრესზე ეკავა რუსეთს, რომელმაც ნაპოლეონის განადგურებაში ძირითადი როლი შეასრულა. აქვე იყვნენ პრუსიის მეფე და ავსტრიის იმპერატორი. მცირე ქვეყნების წარმომადგენლები რაიმე არსებით როლს არ ასრულებდნენ. მნიშვნელოვანი საკითხები უმთავრესად არაოფიციალური შეხვედრებისას წყდებოდა, ხოლო ძირითადი დრო ზეიმს, ბალ-მასკარადებს ეთმობოდა (ამიტომაც მას „მოცეკვავე კონგრესს“ უწოდებდნენ).

კონგრესის რეაქციონერ მესვეურებს ევროპის სახელმწიფოებში ფეოდალური რეჟიმის რესტავრაცია და ევროპის ომამდელი რუკის აღდგენა ეწადათ.

ბურბონული საფრანგეთის წარმომადგენლად აქ ტალეირანი გამოვიდა, რომელმაც ე. წ. ლეგიტიმიზმის პრინციპი წამოაყენა. იგი გულისხმობდა ევროპის აღდგენას იმ სახით, როგორაც იგი 1792 წლამდე, ე. ი. რევოლუციურ ეპოქამდე გამოიყურებოდა. ცბიერი ტალეირანი ვარაუდობდა, ამ პრინციპის განხორციელების შემთხვევაში უზრუნველყოფა არა მარტო საფრანგეთის ტერიტორიის მთლიანობა, რის შენარჩუნებაც მას არმიის საშუალებით აღარ შეეძლო, არამედ რუსეთის და პრუსიის ტერიტორიული პრეტენზიების ალაგმვაც. ამ შემთხვევაში ალექსანდრე 1 უარი უნდა ეთქვა პოლონეთზე. რომელიც მას 1792 წლამდე არ ეკუთვნოდა, ხოლო პრუსიას — საქსონიაზე.

პოლონეთისა და საქსონიის საკითხი ვენის კონგრესზე სახელმწიფოთა დაჯგუფებების და ფარული მტრობის გაღვივების ერთ-ერთ მთავარ მიზეზს წარმოადგენდა. ავსტრიისა და ინგლისის წარმომადგენლები, რომლებსაც რუსეთის და პრუსიის გაძლიერების ეშინოდათ, ყოველმხრივ ხელს უშლიდნენ ალექსანდრე პირველი-

სა და ფრიდრიხ ვილჰელმის პრეტენზიებს. 1815 წ. იანვარში ინგლისმა, საფრანგეთმა და ავსტრიამ შეჰკრეს სამხედრო კავშირი რუსეთისა და პრუსიის წინააღმდეგ. მათ პირობა დადეს არ დაეშვათ რუსეთისა და პრუსიის მიერ საპრეტენზიო მიწა-წყლის მთლიანი მიტაცება.

რუსეთი იძულებული გახდა მთლიან პოლონეთზე ხელი აეღო. პოლონეთი გაყოფილ იქნა. დასავლეთი ნაწილი ე. წ. პოზნანის საჰერცოგო პრუსიას გადაეცა. ავსტრიამ მიიღო ზოგიერთი სამხრეთი ტერიტორია, რუსეთს კი დარჩა ვარშავის საჰერცოგოს ნაწილი. მოგვარდა საქსონიის საკითხიც: პრუსიას გადაეცა მისი ჩრდილოეთი ნაწილი, ხოლო დანარჩენი დამოუკიდებელ სამეფოდ გამოცხადდა. პრუსიას გადაეცა აგრეთვე რაინის პროვინცია და ვესტფალია. პოლონეთის ამ მეოთხე დანაწილების შემდეგ კრაკოვში შეიქმნა პატარა საქალაქო დამოუკიდებელი რესპუბლიკა.

ევროპის გაყოფა ჭერ კიდევ დამთავრებული არ ყოფილა, რომ მონარქებს თავზარი დასცა ისტორიის სცენაზე ნაპოლეონის ხელახლა გამოჩენამ. კუნძულ ელბაზე გადასახლებულმა ნაპოლეონმა, რომელიც ვენის კონგრესის შინაგანი განხეთქილებისა და საფრანგეთში ბურბონების უკიდურესი რეაქციული პოლიტიკის შედეგებზე მშვენივრად იყო ინფორმირებული, ვითარება ხელსაყრელად ჩათვალა, რათა საიმპერატორო ტახტი დაებრუნებინა. კუნძული ელბა ნაპოლეონმა მცირე მხლებლებით 1815 წლის თებერვლის ბოლოს დატოვა, ხოლო მარტის 20-ისთვის როგორც იმპერატორი ტრიუმფით შევიდა პარიზში.

ისტორიაში ამ გაუგონარმა შემთხვევამ ევროპის რეაქციონერი მონარქები დააფრთხო. ევროპაში ხელახლა იწყებოდა ხალხთა დიდი ომი. ვენის კონგრესის მონაწილენი სადავო საკითხებზე სწრაფად შეთანხმდნენ.

ნაპოლეონი კანონგარეშე გამოაცხადეს. მის წინააღმდეგ მოკავშირეებმა მთელი ძალები და შესაძლებლობანი მიმართეს. 6 ივნისს ვატერლოოსთან ბრძოლაში ნაპოლეონმა საბოლოო მარცხი განიცადა. იგი დაატყვევეს და გადასახლეს წმინდა ელენეს კუნძულზე, სადაც 1821 წელს გარდაიცვალა.

1815 წლის 28 მაისს ვატერლოოს ბრძოლამდე რუსეთმა ხელი მოაწერა ვენის კონგრესის დასკვნით აქტს. ამ აქტით ევროპის პოლიტიკური რუკა ასე დაზუსტდა: საფრანგეთი 1792 წლის საზღვრებში მოექცა. ინგლისმა მიიღო მალტა და იონიის კუნძულები და ამრიგად ხმელთაშუა ზღვაზე განიმტკიცა პოზიციები. პოლანდია შეუერთეს ბელგიას. პრუსიამ მიიღო საქსონიის ტერიტორიის ორი

მეხუთედა, რაინის პროვინცია და პომერანია; რუსეთმა — ლომის წილი — პოლონეთის სამეფო. ავსტრიას ერგო ვენეცია, ლომბარდია. ილირიის პროვინციები, შვეციას მიეცა ნორვეგია, რომელაც ჩამოართვეს დანიას, როგორც ნაპოლეონის მოკავშირეს.

ვენის კონგრესი, რომელმაც თავის უფლებებში აღადგინა ევროპაში დამხობილი დინასტიები, მთლიანად გაქცეული იყო რეაქციული სულისკვეთებით. იგი წინაღუდგა ყოველივე ახალსა და პროგრესულს, რომელიც დამყაყუბული ფეოდალური რეჟიმის წინააღმდეგ წამოიზარდა და განმტკიცდა ევროპაში. კონგრესის რეაქციული სულისკვეთება ნათლად გამოჟღავნდა ე. წ. საღვთო კავშირის შექმნაში. ამ კავშირს საფუძველი ვენის კონგრესზე ჩაეყარა და საბოლოოდ გაფორმდა 1815 წლის სექტემბერში. საღვთო კავშირში შევიდნენ რუსეთი, ავსტრია, პრუსია, საფრანგეთი. შემდეგ მათ ევროპის სხვა სახელმწიფოებიც შეუერთდნენ.

საღვთო კავშირი გამოვიდა დეკლარაციით, რომელიც რელიგიურ-მისტიკური ფრაზეოლოგიის ქვეშ ევროპაში რეაქციული მონარქიული რეჟიმის შემონახვა-განმტკიცებას გულისხმობდა. საღვთო კავშირის მონაწილე მონარქები „ქრისტიანული ძმობის“, მეფეთა ქრისტიანული ოჯახის საბაბით ერთმანეთს აღუთქვამდნენ დახმარებასა და მხარდაჭერას საშინაო ან საგარეო გართულების შემთხვევაში. ქრისტიანული ძმობის ქვეშ დაფარული რეაქციული ზრახვები ასეთი იყო: საღვთო კავშირი გაერთიანებული ფრონტით უცხადებდა ბრძოლას ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელიც ევროპაში ნაპოლეონის დესპოტიზმის დამხობის შემდეგ მძლავრად იწყებდა აზვირთებას. იგი ქმნიდა ერთიან ფრონტს რეაქციის დასაცავად რევოლუციის წინააღმდეგ. ამ დაწესებულების მთავარი სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი რუსეთის ცარიზმი იყო. ამიტომაც ისტორიაში სამართლიანად დაიმკვიდრა სახელი ევროპის უანდარმისა, რომელსაც თავისი შეჭავენული მუშტი მუდამ მზად ჰქონდა ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ჩასახშობად.

თ ა ვ ი

რუსეთი 1814—1825 წლებში

არაქრევეშიჩინა. 1812 წლის ომი, მართალია, რუსეთმა გამარჯვებით დაამთავრა, მაგრამ თავისი შედეგებით ბატონყმურ-ფეოდალური წყობილებისათვის მეტისმეტად მძიმე აღმოჩნდა. ომის სიმძიმე ყველაზე მეტად რუსეთის მშრომელ მასებს დააწვა ზურგზე.

ომმა დიდძალი ფული შთანთქა. ფინანსთა მინისტრ გურაევის ცნობით ომის ხარჯები 157,5 მილიონ მანეთს შეადგენდა. ომმა გაავერანა გზა ნემანიდან მოსკოვამდე, აურაცხელი მატერიალური ზარალი მიაყენა ფრონტისპირა გუბერნიებს და ისეთ მდიდარ ქალაქებს, როგორიც იყვნენ მოსკოვი და სმოლენსკი. ამას გარდა, ომში მობილიზებულ იქნა რუსეთის ჯანსაღი მუშახელის დიდი რაოდენობა (1 მილიონი რეკრუტი, 300 ათასი მოლაშქრე), გაწვეულთა დიდი ნაწილი ოჯახს აღარ დაბრუნებია, სოფლს მეთურნეობა უმეშახელოდ დარჩა.

ყოველივე ამას ზედ დაერთო მოუსავლიანი წლები. გავერანებული გუბერნიებში მოსახლეობა შიმშილობის წინაშე აღმოჩნდა. გაბატონებული კლასები გლეხობისაგან ღალატ-ბეგარას ძველებურად მოითხოვდნენ. ფეოდალთა თვითნებობა ომის შემდეგ უფრო გაიზარდა. გლეხობა კი, რომელიც ერთსულოვნად აღსდგა სამშობლოს დასაცავად და არსებითი როლი ითამაშა ქვეყნის დამოუკიდებლობის დაცვისათვის ბრძოლაში, მოტყუებული დარჩა. არ გამართლდა მისი მოლოდინი ომში დამსახურების აღსანიშნავად მთავრობის მხრივ შეღავათების დაწესების, ბატონყმური ექსპლოატაციის შემსუბუქების შესახებ. ომიდან დაბრუნებული გლეხი-მოლაშქრე, რომლის მეთურნეობა თითქმის განადგურებული იყო, იძულებული ხდებოდა მთავრობის და მეზატონის ყველა ვალდებულება უსიტყვოდ შეესრულებინა.

მთავრობამ გლეხთა საკითხში არა თუ მიიღო რაიმე ღონისძიე-

ბა მემამულე აზნაურთა თვითნებობის შეზღუდვისათვის, არამედ, პირიქით, წააქეზა კიდეც.

რუსეთის მონარქი, ევროპაში რომ რეაქციის ბურჯს წარმოადგენდა, საკუთარ ქვეყანაში ყველა ღონისძიებით ცდილობდა მონარქიული სახელმწიფოს ძირმომპალი ფეოდალურ-ბატონყმური საფუძვლების განმტკიცებას. ეპოქის მოთხოვნებს იგი არავითარ ანგარიშს არ უწევდა, თავისი უგუნური პოლიტიკით ობიექტურად ხელს უწყობდა რევოლუციური კრიზისის მომწიფებას.

მთავრობის ახალი რეაქციული კურსის პრაქტიკული განხორციელება დაკავშირებულია არაქჩეევის სახელთან და მთელი ეს ეპოქაც, 1814—1825 წლამდე, ვიდრე სახელმწიფო საქმეებში პირველ კაცად არაქჩეევი ითვლებოდა, რუსეთის ისტორიაში არაქჩეევშიონადაა აღიარებული. ეს პოლიტიკური ტერმინი შემორჩა ისტორიას. იგი გულისხმობს ბრძოლას ყოველივე ახლისა და პროგრესულის წინააღმდეგ, არსებული რეჟიმის დაცვას. ყველა საშუალებებით, საზოგადოებრივი აზრის გაყინვას. რევოლუციური იდეების ამოძირკვისათვის თავგამოდებულ ბრძოლას, შიშველ უხეშობას, პოლიტიკაში არაადამიანური ძალადობის გამოვლინებას.

ალექსი ანდრიას ძე არაქჩეევი, რომლის კარიერა პავლემ დაიწყო, ბუნებით აუტანელი დესპოტი იყო. ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენს მის მამულში — სოფ. გრუზინოში (მდ. ვოლხოვზე) შემოღებული რეჟიმი. აქ ყმებისთვის შემოღებული იყო ყაზარმული, კატორღულზე უფრო მძიმე წესები, ყველაფერი ზუსტად უნდა შესრულებულყო. ხოლო ბრძანებიდან მცირე გადახვევისათვის უსასტიკესი სასჯელი ელოდათ. არაქჩეევის გამოგონება იყო მარილში გაჟღენთილი ჯოხი, რომლითაც ყმებს ასჯევინებდა. არაქჩეევმა ხასად დაისვა საკუთარი მეეტლის ცოლი, რომელმაც სისასტიკეში გადააჭარბა თავის საყვარელს და უდიდესი სიამოვნების გრძნობით ფიზიკურად სჯიდა ყმებს, განსაკუთრებით ქალებს. მან ბრძანა მისი კანონიერი ქმარი ცეცხლში დაეწვათ. არაქჩეევის ხასა ასეთი სისასტიკის გამო სიცოცხლეს გამოასალმეს, ხოლო გაბოროტებულმა არაქჩეევმა შური იმით იძია, რომ სიკვდილით დაასჯევინა არა მარტო მკვლეელი და მისი და, არამედ 22 შინამოსამსახურე, რომლებიც ამ ამბის მოწმენი იყვნენ.

მაგრამ არაქჩეევი არა რეაქციის შემოქმედს, არამედ მის პრაქტიკულ მოღვაწეს, ვითარების პროდუქტს წარმოადგენდა. მისი თანამოაზრენი და უახლოესი თანაშემწენი — არქიეპისკოპოსი სერაფიმი, განათლების მინისტრი გოლიცინი, ყაზანის უნივერსიტეტის „პოპეჩიტელი“ მაგნიცკი, შიშკოვი და სხვები მხოლოდ უნარიანი გა-

მტარებლები იყვნენ იმ კურსისა, რომელიც ევროპის რეაქციულმა მონარქებმა და მათმა ძირითადმა დასაყრდენმა ალექსანდრე პირველმა აიღეს.

არაქჩევის სახელთან რუსეთში დაკავშირებულია სამხედრო დაბების შემოღება.

სამხედრო დაბები ცარიზმის ერთი იმ ღონისძიებათაგანი იყო, რომლითაც ცდილობდა გადაერჩინა უკვე დრომოკმეული ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება და გამოსულიყო მძიმე ეკონომიური და პოლიტიკური სიძნელეებიდან, რომელიც რუსეთს 1812 წლის ომის შემდეგ შეექმნა.

სამხედრო დასახლებანი რუსეთში წინათაც არსებობდა. პირველად იგი პეტრე I შემოიღო, თუმცა მას იმ დროისათვის სხვა დანიშნულება — საზღვრების დაცვა ჰქონდა დაკისრებული. 1810 წელს ალექსანდრემ განიზრახა სამხედრო დასახლებათა შემოღება რუსეთში. პირველ ასეთ ადგილად შერჩეულ იქნა კლიმოვიჩის მაზრა. მთავრობა საიდუმლოდ ახორციელებდა ამ ღონისძიებას. 1812 წლის აპრილში ამ მხრიდან 667 კომლი გასახლებულ იქნა ნოვოროსიის გუბერნიაში. გადასახლება მოხდა საიდუმლოდ და სწრაფად. გზაზე მრავალი დაიღუპა. გადასახლებულთა სახლები დაიკავა ელექციის პოლკმა. პოლკში უმრავლესობა ცოლშვილიანი იყო. უცოლშვილონი სასწრაფოდ დააქორწინეს მეზობელი სოფლის გლეხთა ქალიშვილებზე. ჯარისკაცებს მისცეს სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი და დააკისრეს სამხედრო სამსახურთან ერთად სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოები.

ეს პირველი სამხედრო დაბა უდღეური აღმოჩნდა. ომმა იგი წარეცხა. ხარჯები აუნაზღაურებელი დარჩა. ომის შემდეგ რუსეთში სამხედრო დაბების მოწყობის იდეამ იმპერატორი ისევ გაიტაცა და არაქჩევის დავალება მისცა მისი მოწყობის ახალი პროექტი შეედგინა. მონარქი ვარაუდობდა სამხედრო დაბების ფართოდ შემოღებას რუსეთში. ამ იდეის სარგებლიანობას თვითმპყრობელობა შემდეგი მოტივებით ხსნიდა:

1. ცარიზმს, რომელმაც არა მარტო რუსეთში, არამედ ევროპაში რევოლუციის მესაფლავის როლი იკისრა, სჭირდებოდა მრავალრიცხოვანი მზა არმია, არანაკლებ 1 მილიონისა, რომლის მობილიზაცია და შენახვა სახელმწიფოს ძალიან ძვირი უჯდებოდა. არმიის შევსებისათვის არსებული სარეკრუტო სისტემა მეურნეობას წყვეტდა ყველაზე ჯანსაღ, შრომისუნარიან მუშახელს. ეს იწვევდა მემკვიდრე თავადაზნაურთა უკმაყოფილებას. სასაქონლო პურის წარ-

მოებისათვის რუტინული ტექნიკის პირობებში მემამულეებს ყოველთვის სჭირდებოდათ და აკლდათ მუშახელი.

2. ომმა გამოაღვიძა რუსეთის გლეხობა, თავისუფლებისადმი, ბატონყმობის მოსპობისადმი მისი მისწრაფება განამტკიცა. ომის შემდეგ მოტყუებულმა ყმა გლეხობამ ისევ მოჰკიდა ხელი ნაჯაას შინაური მტრის—მემამულე ბატონების წინააღმდეგ. გლეხთა მღელვარებანი რუსეთში გახშირდა. ასეთ ვითარებაში მოკრებილ რეკრუტს არ შეიძლება სოფლიდან თან არ გამოჰყოლოდა ანტიბატონყმური, რევოლუციური განწყობილება. ეს არმია მთავრობის რეაქციული კურსის განსახორციელებლად საიმედო აღარ იყო, მთავრობას მიზანშეწონილად მიაჩნდა რეკრუტობის თავიდან აცდენა და ან უკიდურესობამდე შემცირება. სამაგიეროდ არმიის დაკომპლექტება მოხდებოდა სამხედრო დაბებში აღზრდილი ახალგაზრდებისაგან, რომლებიც რევოლუციური განწყობილებისაგან იზოლირებულად და მეფისა და ღვთის უსიტყვო მორჩილების ვითარებაში აღიზრდებოდნენ. მთავრობა იმასაც ვარაუდობდა, რომ რუსეთში მოსალოდნელი გლეხთა რევოლუციის ვითარებაში — მის ჩასახშობად სანდო ძალად სწორედ სამხედრო დაბები გამოდგებოდნენ, რომლებიც რევოლუციის გავლენისაგან დაცული და ბატონყმური რეჟიმის მოტრფიალე ოფიცრების მიერ იქნებოდნენ გაწვრთნილი.

ამრიგად, სამხედრო დაბებს რუსეთში (პეტერსდროინდელი დაბებისაგან განსხვავებით) ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად შინაგანი რევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლა ეკისრებოდა. შემთხვევითი არაა, რომ ასეთი დაბები, პირველყოვლისა რუსეთის გლეხური რევოლუციის ყველაზე საშიშ კერებში იქმნებოდნენ.

3. ომის შემდეგ შექმნილი ფინანსური კრიზისის პირობებში სამხედრო დაბებს უნდა უზრუნველყო მრავალრიცხოვანი არმიის შესანახი ხარჯების მკვეთრი შემცირება. ომის შემდგომი ბიუჯეტი ქრონიკულ დეფიციტს განიცდიდა. 1813 წელს ბიუჯეტის შემოსავლის დანაკლისი 161 მილიონ მანეთს შეადგენდა. სახალხო მეურნეობა მოშლილი იყო. დიდი არმია კი დიდ ხარჯებს მოითხოვდა, რომლის გაღება სახელმწიფოს აღარ შეეძლო. სამხედრო დაბებს მთავრობა აკისრებდა სამეურნეო საქმიანობას. ეს იმას ნიშნავდა, რომ არმიის კვების ხარჯებიდან იგი თავისუფლდებოდა. სამეურნეო ანგარიშზე დაფუძნებული დაბები თავის თავს გამოჰკვებავდნენ.

ყოველივე ამასთან ერთად, სამხედრო დაბები იქნებოდნენ რამუდმივი მზადყოფნის ვითარებაში, დაიცავდნენ რუსეთის დასავლეთის საზღვარს მოულოდნელ თავდასხმისაგან.

1815 წლის პირველი იანვრისათვის რუსეთის მონარქს არაქჩევმა წარუდგინა სამხედრო დაბების ორგანიზაციის პროექტი.

1816 წლიდან დაბების მოწყობა ინტენსიურად დაიწყო.

ფართოდ მიმდინარეობდა დასახლებანი უკრაინაში. 1817 წლის აპრელში ხერსონისა და სლობოდის უკრაინის გუბერნიებში დასახლებულ იქნა ულანთა ორი დივიზია. მოკლე ხანში სამხედრო დასახლების ვითარებაში აღმოჩნდა 375 ათასზე მეტი სახაზინო გლეხი. დასახლებათა რიცხვი თანდათან ფართოვდებოდა ნოვგოროდის, პეტერბურგის, მოგილიოვის, სლობოდის, უკრაინის, ეკატერინოსლავის, ხერსონის გუბერნიებში. მთავრობის გეგმები უფრო შორს მიდიოდა. მას ასეთ დასახლებაზე უნდა გადაეყვანა მთელი არმია.

სამხედრო დაბებში მძიმე რეჟიმი გააბატონეს. გლეხთა მთელი ყოფა-ცხოვრება რეგლამენტირებულ იქნა. სოფლები დაემორჩილა სამხედრო უწყებებს. გლეხთა სახლებს ანგრევდნენ და მათ ნაცულად აგებდნენ ყაზარმებს, რომლებიც გარედან ლამაზი მოჩანდა. მაგრამ ცხოვრებისათვის აუტანელი იყო. სამუშაო დღე ზაფხულზე გათენებიდან საღამოს 7 საათამდე გრძელდებოდა. ჭარისკაცებს შემოცვეთილი ჰქონდათ ტანსაცმელი. საინტენდანტო უწყებებში გამეფებული იყო აღვირაზსნილი ქურდობა და ჭარისკაცებს მათზე განკუთვნილი ულუფა არ ეძლეოდათ. ისინი შიმშილობდნენ, ტანსაცმელი შემოფლეთილი ჰქონდათ. მეთაურებად ირჩევდნენ ყველაზე უხეშ, რეაქციულად განწყობილ ოფიცრებს, რომლებიც ჭარისკაცებს ჩაგრავენდნენ და აწამებდნენ. ცუდად მოხსნული მინდორი — ჭოხი, ცუდად გაშენილი ამუნიცია — ჭოხი, ცუდად შესრულებული ილეთი — ჭოხი, ჭოხი ყოველთვის და ყველაფრისთვის — ასეთი იყო სამხედრო დაბების ჭარისკაცთა ხვედრი — იგონებს ერთ-ერთი ოფიცერი. დაბების გლეხობა ვეღარ უძლებდა ამ რეჟიმს. იგი მის წინანდელ სავალალო მდგომარეობასაც ნატრობდა.

სამხედრო დაბებში გამეფებული ეს რეჟიმი ამზადებდა ნიადაგს დიდი უკმაყოფილებისათვის, რაც მალე შეიარაღებულ გამოსვლებში გადაიზარდა. არ გამართლდა ცარიზმის იმედები — დაეპირისპირებინა სამხედრო დაბები, როგორც საიმედო დასაყრდენი ძალა მღელვარე გლეხური სოფლებისათვის. სინამდვილეში პირიქით გამოვიდა.

* * *

რეაქცია კულტურის დარგში. 1812 წ. ომის შემდგომმა რეაქციულმა რეჟიმმა, ყველაზე მკვეთრი გამოხატულება კულტურაში

პპოვა. საღვთო კავშირის პრინციპების თავგამოდებული გამტარებელი რუსეთის მონარქი, მისი თანაშემწე არაქჩევევი და მთელი ხროვა მოხელეებისა წინ აღუდგნენ პროგრესულ, დემოკრატიულ იდეოლოგიას. მათ განიზრახეს თაობის გარდაქმნა მეფისა და ღვთისადმი უსიტყვო მორჩილების სულისკვეთებით.

ცარიზმმა განსაკუთრებული სისასტიკით შეუტია უმაღლეს საწავლებლებს, საგამომცემლო საქმეს, დააწესა მკაცრი მეთვალყურეობა გონებაზე, რომ სახელმწიფოში არ გავრცელებულიყო თავდაზნაურულ-მემამულური რეჟიმისათვის მავნე შეხედულებები, ამეუშვა საიდუმლო პოლიცია, ამავე დროს ფართო გასაქანი მისცა ბიბლიურ საზოგადოებებს, გააცხოველა რეაქციულ-მისტიკური პროპაგანდა.

1817 წელს სახალხო განათლების სამინისტრო სასულიერო საქმეთა და სახალხო განათლების სამინისტროდ გადაკეთდა. ამ ახალი, ნახევრად რელიგიური დაწესებულების სათავეში ალექსანდრემ დააყენა თავადი გოლიცინი, კარიერისტი, რეაქციონერი და მისტიკოსი. მან ირგვლივ შემოიკრიბა თანამოაზრენი, რეაქციის უსიტყვოდ ერთგული ადამიანები, მათ შორის განსაკუთრებით აქტივობდნენ ლ. მაგნიცკი და რუნიჩი. რეაქციის ეს სამეული შეუდგა რუსეთის განათლების საქმის იმგვარად წარმართვას, რომ კარამზინიც კი — თვითმპყრობელობის ეს ერთგული აბოლოგეტი — იძულებული შეიქნა მისთვის „დაბნელების სამინისტრო“ ეწოდებინა.

განათლების ერთ სისტემაში საეკლესიო და საერო უწყებათა გაერთიანება მიზნად ისახავდა ისე წარმართა განათლების საქმე, რომ მას საფუძვლად დასდებოდა „ჭეშმარიტად ქრისტიანული ღვთისმოშიშობა“. სასწავლებელთა მთავარმა სამმართველომ, რომლის ყველაზე აქტიური წევრი იყო მაგნიცკი, შეადგინა ინსტრუქცია, რომლითაც ამიერიდან სწავლების პროცესი უნდა წარმართულიყო. ამ ინსტრუქციის საფუძველზე დაიწყო კიდევ არსებული მდგომარეობის შემოწმება.

მაგნიცკის რევიზია პირველად თავს დააცხრა ყაზანის უნივერსიტეტს. მაგნიცკიმ აქ შეისწავლა პროფესორ-მასწავლებელთა აზრის მიმართულება, სტუდენტთა განწყობილება და დაბრუნდა იმ შთაბეჭდილებით, რომ საჭირო იყო ამ უნივერსიტეტის საჯარო დანგრევა.

უნივერსიტეტისათვის მაგნიცკის მიერ შედგენილ ინსტრუქციაში განსაზღვრული იყო სტუდენტთა ყოფა-ცხოვრების განაწესი. სტუდენტებზე წესდებოდა პოლიციის მუდმივი მეთვალყურეობა. უნივერსიტეტში მცხოვრები სტუდენტები მათი ყოფაქცევის მიხედ-

ეთ ჯგუფებად იყოფოდნენ, რომლებსაც ერთმანეთთან შეხვედრა ეკრძალებოდათ. შემცოდველ სტუდენტებს ათავსებდნენ განსაკუთრებულ ოთახში — კარცერში, რომლის შესასვლელთან წაწერილი იყო ციტატები სახარებიდან, ხოლო კედლები მოხატული იყო „საშინელი სამსჯავროს“ სცენებით. პატიმარს ყოველდღე ნახულობდა მღვდელი, რომელიც მას ცოდვების მონანიებას ურჩევდა, ხოლო სტუდენტები ვალდებული იყვნენ ყოველ დილით ელოცათ მისი სულისათვის, ვიდრე დამნაშავე არ გამოსწორდებოდა და ცოდვებს არ მოინანიებდა.

ყაზანის უნივერსიტეტის მსგავსი ბედი ეწია პეტერბურგის უნივერსიტეტსაც. აქ სასწავლო ოლქის „პოპეჩიტელად“ მუშაობდა რუნიჩი, რომელმაც მიიჩნია, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტში ახალთაობას ზრდიან ანტიქრისტიანული სულისკვეთებით. უნივერსიტეტის რევიზიის შედეგად მან ის დასკვნა გამოიტანა, რომ უნივერსიტეტი რყვნის ახალგაზრდობას. უკარგავს მას ღმერთისა და მეფისადმი რწმენას. რუნიჩმა საბრალოდებლო სკამზე დასვა უნივერსიტეტის პროფესორები, რომლებიც თითქოს ავრცელებდნენ მავნე შეხედულებებს. პროცესი ამ მეცნიერთა წინააღმდეგ იმდენად ხელოვნური და დაუსაბუთებელი იყო, რომ იგი შესწყვიტა მთავრობამ.

ცარიზმის რეაქციული კურსი განსაკუთრებით დაეტყო საგამოცემლო საქმეს. 1804 წლის საცენზურო წესდება იძლეოდა ლიბერალიზმის გამოვლინების შესაძლებლობას. მთავრობამ წესდება უკიდურესად შეზღუდა. საცენზურო საქმე მანდო პირწავარდნილ რეაქციონერებსა და უფიცი ადამიანებს, რომლებმაც დაიწყეს გაფთხრებული ნადირობა იმ წიგნებსა და ჟურნალებზე. სადაც პროგრესული შეხედულებანი იყო გატარებული. რეაქციის პერიოდში რუსეთის ცენზურის სისასტიკე და ამასთან სიბრძნე უკიდურესობამდე მივიდა. მოხდენილად შენიშნავს ისტორიკოსი კლუჩევსკი, რომ ქაღალდებში უწყესრიგობის აღკვეთა გაცილებით უფრო ძნელია, ვიდრე ქუჩაში, მაგრამ მთავრობამ ქაღალდებს მეთვალყურედ მიუჩინა ისეთივე ტიპები. როგორიც ქუჩის პოსტებს იცავდნენო.

რეაქციული კურსის იდეოლოგიურ იარაღს წარმოადგენდა მისტიკური პროპაგანდა, რომელსაც განათლების მინისტრი თავადი გოლიცინი ხელმძღვანელობდა. რუსეთში გავრცელდა ბიბლიური საზოგადოებანი, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ რელიგიური იდეების დანერგვას საპირისპიროდ იმ თავისუფალი აზრებისა, რომელიც ფარულად ვრცელდებოდა.

რეაქციის კურსის გაძლიერება გამოიხატა პოლიციის ქსელის

გაფართოებაში. რუსეთში ამ დროს არსებობდა საიდუმლო პოლიცია შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან, სპეციალური აგენტურა, რომელსაც პეტერბურგის გენერალ-გუბერნატორი განაგებდა და, არაქჩევეის პირადი აგენტურა. გარდა ამისა, 1821 წელს შეიქმნა სამხედრო პოლიცია, რომელიც სპეციალურად მეთვალყურეობას უწევდა გვარდიულ კორპუსს. ეს ჯაშუშები საიდუმლოდ ადევნებდნენ თვალს ყველა მოხელეს. თვით არაქჩევეიც კი დარწმუნებული იყო იმაში, რომ საიდუმლო თვალთვალი მასზეც იყო დაწესებული.

* * *

მასობრივი მღელვარებანი. რეაქციის პარპაშის ვითარებაში, მთავრობის სასტიკი რეპრესიების მიუხედავად, მასების უკმაყოფილებამ იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ მთელ რიგ სახალხო გამოსვლებში გამოვლინდა. მასობრივი შეიარაღებული აჯანყებები მოაწყვეს რუსეთის რიგი გუბერნიების გლეხებმა, სამხედრო დაზებების ჯარისკაცებმა. მღელვარება მეფის საიმედო დასაყრდენს — არმიასაც მოედო.

XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე გლეხთა მღელვარებების რიცხვი რუსეთში თანდათან იზრდებოდა. 1801 წლიდან 1810 წლამდე აღრიცხული იყო მღელვარების 83 შემთხვევა, 1811 წლიდან 1820 წლამდე — 124 შემთხვევა, ხოლო 1821 წლიდან 1830 წლამდე — 156 შემთხვევა.

გლეხთა ეს მღელვარებანი თავიანთი ფორმით, მასშტაბითა და ხანგრძლივობით ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ. ყველაზე მასობრივ მოვლენას წარმოადგენდა გლეხთა ურჩობანი — მემამულურ და სახელმწიფო ბეგარა-ვალდებულებებზე უარის თქმა, გაქცევა. არცთუ იშვიათი შემთხვევა იყო მემამულეზე შეიარაღებული თავდასხმა, ინდივიდუალური ტერორი. კლასობრივი ბრძოლის ყველაზე მაღალ ფორმას წარმოადგენდა შეიარაღებული აჯანყება. გლეხთა გამოსვლები ლოკალურ ხასიათს ატარებდნენ. მაგრამ ზოგჯერ მოძრაობის ხანძარი მოედებოდა მთელ გუბერნიასაც და წლობით გრძელდებოდა. მემამულე კაშტალინსკის წინააღმდეგ გლეხთა მღელვარება ფსკოვის გუბერნიაში 1817 წლიდან 1822 წლამდე გრძელდებოდა.

1815—1825 წლებში გლეხთა მღელვარებების ძირითად ცენტრებს ცენტრალური და მალოროსიული გუბერნიები წარმოადგენენ.

ყველაზე მძლავრი, მასობრივი გამოსვლა ამ პერიოდში მოხდა დონზე, რომელიც, როგორც უკვე ცნობილია, ძველთაგანვე წარმოადგენდა გლეხთა მღელვარების ყველაზე მძლავრ კერას მთელ რუსეთში.

მღელვარებანი დონზე 1811 წ. დაიწყო. მისი ძირითადი მიზეზი იყო ფეოდალური ექსპლოატაციის სიმძიმე, რაც ომისშემდგომ წლებში კიდევ მეტად გაიზარდა. თვითნებურად იქცეოდნენ კაზაკთა მამასახლისები, რომლებიც უკვე მემამულეები გახდნენ. გამოქცეული გლეხები, რომლებიც აქ თავისუფლების საძიებლად მოვიდნენ, ისევ აუტანელ ყმურ მდგომარეობაში ჩაყარდნენ. კაზაკურ ქვედაფენებში თანდათან მწიფდებოდა უკმაყოფილება. 1816 წლიდან მდ. სალას სანაპიროზე გაშენებულ სოფლებში კაზაკობა იარაღით გამოვიდა. ამ გამოსვლებმა საყოველთაო შეიარაღებული აჯანყების ხასიათი 1820 წლიდან მიიღო. ამასთან გაფართოვდა მღელვარების მასშტაბებიც. იგი მოედო მიუსის ოლქს, დონეცის ოლქის ნაწილს, ეკატერინოსლავის გუბერნიის ზოგიერთ მაზრას, ისე, რომ მოძრაობაში მონაწილე გლეხობის რიცხვმა 45 ათასს მიაღწია. მოძრაობის ცენტრი იყო ზოფ. მარტინოვკა.

ცარიზმი უსასტიკესად გაუსწორდა დონელთა აჯანყებას. დამსჯელი ექსპედიციის მეთაურად გაგზავნილ იქნა გენერალ-ადიუტანტი ჩერნიშევი. მის პოლკებს მრავალჯერ მოუხდათ სისხლისმღვრელი შეტაკება აჯანყებულებთან და ზარბაზნებით გზის გაკვლევა. მეფის პოლკები შეიჭრნენ მარტინოვკაში. აჯანყება თანდათან დაცხრა. ამის შემდეგ დაიწყო დაპატიმრებანი და დამნაშავეთა დასჯა. 217 „დამნაშავედან“ ნაწილი გაჯოხეს, ნაწილი კი ციმბირში ან სხვა გუბერნიებში მძიმე სამუშაოებზე გადასახლეს.

1817—1820 წლებში ფართო მოძრაობა გაჩაღდა აგრეთვე სამხედრო დაბებში.

მღელვარებანი პირველად ნოვგოროდის და პეტერბურგის გუბერნიების სამხედრო დაბებში დაიწყო.

განსაკუთრებული წინააღმდეგობა სამხედრო დაბებს უკრაინა-ს გლეხებმა — კაზაკებმა გაუწიეს.

ბუგის კაზაკები შეუპოვრად ებრძოდნენ მთავრობის ყველა ლონისძიებას მათი სამხედრო დაბებად გარდაქმნის წინააღმდეგ. გენერალ ვიტის—სამხედრო დაბების უფროსს, მრავალჯერ მოუხდა შეტაკება კაზაკებთან, რომლებიც მთავრობის განკარგულებებს არ ასრულებდნენ.

სლობოდა-უკრაინაში, სადაც ულანთა მესამე დივიზიის სამხედრო დასახლება მიმდინარეობდა, გლეხებმა ჯერ საჩივრები დაწერეს მე-

ფის, აგრეთვე დიდი მთავრის მიხეილ პავლეს ძის სახელზე, როცა აქედან არაფერი გამოვიდა, თვითნებურად განაცხადეს უარი მიწების დამუშავებაზე. მრავალ სოფელში გლეხებმა იარაღს მოჰკიდეს ხელი და ბრძოლა გაუმართეს ხელისუფლებას.

სლობოდა-უკრაინის სამხედრო დასახლებებში მღელვარებამ ნამდვილი მასობრავი შეიარაღებული გამოსვლის ხასიათი 1819 წელს მიიღო. პირველად აჯანყდა ჩუგუევის პოლკი. მას მალე ტაგანროგის პოლკიც შეუერთდა. აჯანყება იმდენად სერიოზული აღმოჩნდა, რომ მთავრობამ მის ჩასახშობად 2 ბრიგადა გაგზავნა. უკრაინაში ჩავიდა თვით არაქჩევეი. აჯანყება სისხლში ჩაახშეს. არაქჩევეის მიერ მიღებული ზომები უსასტიკესი იყო. ჩუგუევის პოლკიდან 1104 დაპატიმრეს, ტაგანროგის პოლკიდან — 899. სასამართლომ 275-ს სიკვდილით დასჯა გადაუწყვიტა. ეს განაჩენი ოდნავ შეამსუბუქეს. 40 კაცი მწყობრს შუა გაატარეს, მათგან ნახევარზე მეტი იქვე გარდაიცვალა.

მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო დაბებს გლეხოზა ასეთ წინააღმდეგობას უწევდა, მთავრობა მას მაინც დაჟინებით ნერგავდა. გლეხთა გმირული წინააღმდეგობით გააფთრებული იმპერატორი გაიძახოდა: — „სამხედრო დაბები რუსეთში მაინც იარსებებენ. იმ შემთხვევაშიც კი, რომ საჭირო გახდეს პეტერბურგიდან ჩუგუევიმდე მთელი გზა გვამებით მოიფინოსო“. სამხედრო დაბების არსებობა გრძელდებოდა ნიკოლოზ პირველის დროსაც. ცარიზმი გვიან დარწმუნდა. რომ მისმა ღონისძიებამ ვერ გაამართლა. მან არათუ შეუწყო ხელი ანტიბატონყმურ მღელვარებათა შემცირებას, არამედ პირიქით, უფრო მასობრივი და შეურთიგებელი გახადა ისინი.

რეაქციის მძლავრობის პერიოდში მღელვარებამ თავი იჩინა ცარიზმის სამხედრო ძალებშიც. არმიაში უკმაყოფილების მრავალ ნიშნულთან შეიძლება შემდეგი ძირითადი დავასახელოთ:

რუსეთის არმია XVIII საუკ. მიწურულსა და XIX საუკუნის დასაწყისში იწვრთნებოდა და იზრდებოდა სუვოროვისა და კუტუზოვის ტრადიციებზე, რომლებიც მთავარ ყურადღებას აქცევდნენ არა პარადომანიასა და ჯარისკაცთა მუშტროვას, არამედ მათ საბრძოლო მომზადებას. ისინი წინააღმდეგი იყვნენ ჯოხის დისციპლინისა, რაჟაც პრუსიულის მიბაძვით, ცარიზმი ნერგავდა. ჯარისკაცთან მამაშვალური დამოკიდებულება, შეგნებული დისციპლინა მათ არმიის მაღალი საბრძოლო უნარიანობის ყველაზე საუკეთესო პირობად მიაჩნდათ. ომის შემდეგ ცარიზმმა ამ ტრადიციების ამოძირკვა დაიწყო. პროგრესულად განწყობილ ოფიცრებს იგი

დევნიდა, ჯარში პარადომანიას, მუშტროეკას ამკვიდრებდა, ჯარისკაცებს ჯოხით უმასპინძლდებოდა.

არმიაზე ასეთი შეტევა ცარიზმმა იმ პერიოდში დააწყო, როცა ჯარისკაცთა შეგნებულობა შესამჩნევად ამალდა. ომმა არმიაზე დიდი გამათვითცნობიერებელი ზეგავლენა მოახდინა. რუსმა ჯარისკაცებმა ილაშქრეს ევროპაში, თავიანთი თვალებით ნახეს იქაური პოლიტიკური ცხოვრება, გაიგეს, თუ როგორ დაანგრეს ბატონყმობა საფრანგეთში. ცხადია, მათი განწყობილება შეიცვალა. ისინი მოელოდნენ, რომ მთავრობა მათ დამსახურებას აღნიშნავდა რაიმე ჯილდოთი. — შეამსუბუქებდა ჯარისკაცის სამსახურს, დააფასებდა მათ აღამიანურ ღირსებებს. აქ კი პირიქით მოხდა. ამრიგად, მღელვარების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ჯარისკაცთა პოლიტიკური შეგნებულობის ამალებაში მდგომარეობდა.

მხედველობაში მისაღებია ისიც, რომ ჯარისკაცები სოფლის შეილები იყვნენ და არსებული წყობილების წინააღმდეგ პროტესტანტული განწყობილება ჯერ კიდევ სოფლიდან მოჰყვებოდათ. რუსეთის სოფლებში მზარდი გლეხთა მღელვარებანი აგრეთვე წამაქმნებელი გარემოება იყო არმიაში მღელვარებისა.

არმიული მოლაშქრეები მღელვარებამ მოიცვა 1812 წ. დეკემბერში. საკავალერიო ნაწილებში, რომლებაც განლაგებული იყვნენ პენზაში, ინსარაში, სარანსკში და სხვ. აუჩანყდნენ მეთაურებს, უაროთქვეს სალაშქროდ წასვლაზე, დაიტაცეს პოლკის ქონება და სხვ. აჯანყება სისხლში ჩაახშეს. 1812-დან 1820 წლამდე რეგისტრირებულია არმიაში მღელვარების რამდენიმე ათეული შემთხვევა.

ყველაზე მძლავრი გამოსვლა იყო სემიონოვის გვარდიული პოლკის მღელვარება 1820 წელს.

სემიონოვის გვარდიული პოლკი დედაქალაქში განლაგებულ სამხედრო ნაწილებს შორის ერთ-ერთი რჩეულთაგანი იყო. მას თვით იმპერატორი შეფობდა. ჯარისკაცები ორმაგ ულუფას იღებდნენ. პირადი შემადგენლობაც საგანგებოდ იყო დაკომპლექტებული. ჯარისკაცები სხვებთან შედარებით კულტურის მაღალი დონითაც გამოირჩეოდნენ.

აქაურ ოფიცერთა შემადგენლობაც რჩეული იყო. მათ სისხლსა და ხორცში ჰქონდათ გამჭდარი აღზრდის სუფოროვისა და კუტუზოვისებური ტრადიციები. აქ მსახურობდნენ მომავალი დეკაბრისტები — სერგეი და მათე მურავიოვ-აპოსტოლები, ტრუბეცკოი, იაკუშკინი, ბესტუჟევი-რიუმიანი და სხვები, რომლებსაც თავისი ეპოქის შესატყვისი მაღალი განათლება ჰქონდათ მიღებული, შესანიშნავად იცნობდნენ ევროპას, მის პოლიტიკურ წყობილებას. ისინი

მხურვალე პატრიოტები იყვნენ, რუსეთის ნათელ მომავალზე, მის დემოკრატიულ თავისუფლებაზე ოცნებობდნენ.

რეაქციის სუსხიან ვითარებაში ასეთი ლიბერალიზმი მონარქის ერთგულ კარიერისტებს თვალში ხვდებოდათ. არ მოსწონდა ეს მეფის ძმას მიხეილ პავლეს ძეს, რომელიც პირველი გვარდიული ბრიგადის უფროსად ითვლებოდა. ოფიცერებს იმპერატორთან უჩივლეს. მან გადაწყვიტა ლიბერალიზმისათვის ბოლო მოეღო. პოლკის მეთაურობიდან პოტიომკინი მოხსნა და მის ნაცვლად პოლკოვნიკი შვარცი დანიშნა, რომელიც ცნობილი იყო როგორც პირწავარდნილი რეაქციონერი, უხეში და სადისტი ოფიცერი.

შვარცის პოლკის მეთაურად დანიშვნის შემდეგ სემიონოველთა ცხოვრება აუტანელი გახდა. გაუქმდა მათი ყველა პრივილეგია. დაიწყო აუტანელი პარადომანია და მუშტროვკა, დაწესდა ნამდვილი ჯოხის დისციპლინა. დანიშნიდან 5 თვის განმავლობაში შვარცმა მოასწრო დაერიგებია მრავალი საჩკელი, მათ შორის 14.250 ჯოხდარტყმა. ჯარისკაცებს შეუშმცირდათ შვებულება, გაუდიდდათ სავარჯიშო საათები. შვარცი დასცინოდა, აბუჩად იგდებდა ჯარისკაცებს, ლახავდა მათ ადამიანურ ღირსებას.

შვარცისადმი სიძულელი იზრდებოდა, ჯარისკაცთა მოთმინების ფიალა აივსო. 1820 წლის 16 ოქტომბერს შვარცმა ერთ-ერთ რიგით ჯარისკაცს, რომელიც მან დამნაშავედ მიიჩნია, ხელი ჩასჭიდა, ჩაატარა მწყობრის წინ და ბრძანება გასცა ყველა ჯარისკაცს დამნაშავისათვის შეეფუთხებინა. ამან ისე აღაშფოთა სემიონოველები, რომ მათ გადასწყვიტეს საჩივრის აღძვრა. სადამოს ამოკითხვაზე პირველი ასეული არ გავიდა. მას მხარი სხვებმაც დაუჭირეს. ჯარისკაცთა ასეთი გადაწყვეტილება ზედა ორგანოებშიც ცნობილი გახდა, რუსეთის არმიაში ეს გაუგონარი შემთხვევა იყო. შვარცი მიიშალა. კორპუსის მეთაურმა პირველი ასეული მოტყუებით, ვითომცდა მოლაპარაკებისათვის, მანუქზე მიიწვია. სემიონოველები აქ დაპატიმრეს და პეტრე-პავლეს ციხისაკენ გაუყენეს. ეს ამბავი პოლკში გაიგეს. მთელმა შემადგენლობამ პირველ ასეულს დაუჭირა მხარი და სამსახურზე უარი თქვა. დაპატიმრებულ იქნენ პოლკის დანარჩენი ასეულებიც.

ცარიზმი სემიონოველებს სასტიკად გაუსწორდა. პოლკი დაშალეს და ჯარისკაცები შორეულ გარნიზონებში დაფანტეს.

მართალია, მთავრობა ამ მღელვარებას იოლად გაუსწორდა, მაგრამ შიში, რომელმაც იგი მოიცვა, სავსებით გონივრული იყო. ეს იყო ჯარისკაცთა სტიქიური პროტესტის გამოხატულება, მაჩვენებელი იმ შინაგანი პროცესისა, რომელიც ამ დროს არმიაში მიმდინა-

რეობდა. დამახასიათებელი იყო ის ფაქტი, რომ სწორედ ამ დღეებში აღმოჩენილ იქნა პროკლამაცია, მმართველი პრეობრაჟენსკის პოლკისადმი, სადაც მოცემული იყო არსებული რეჟიმის მწვავე კრიტიკა, ხოლო რუსეთის მონარქი „ავაზაკად“ იყო გამოცხადებული. ამ მღელვარების დღეებში ტყუილად როდი იმყოფებოდა დამბულ მღგომარეობაში პეტერბურგის ღიდყაცობა. ბევრს ეშინოდა იმისა, რომ თუ საქმე იარაღზე მიდგებოდა, პეტერბურგის დანარჩენი პოლკები არ ესროდნენ სემიონოველებს და შესაძლებელია მღელვარება საყოველთაო გამხდარიყო.

1814—1825 წლების მასობრივ მოძრაობას მხარს უჭერდნენ რუსეთის ფაბრიკა-ქარხნების მუშეებიც, რომლებიც ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ აქტიურ ბრძოლას ეწეოდნენ. მართალია, ამ დროს რუსეთში მუშათა კლასი, როგორც საზოგადოებრივი ძალა ჯერ კიდევ არ არსებობდა, მაგრამ ფაბრიკა-ქარხნებში დასაქმებულ ადამიანებს მაინც ჰქონდათ გლეხობისაგან განსხვავებული ცხოვრება. მაშინდელი პრესა მიუთითებდა იმაზე, რომ რამდენიმე ათასი ადამიანის ერთად ცხოვრება აორგან-ზებს შათ, განაწყობს აქტიური წინააღმდეგობისათვისო.

ღიდი მღელვარება იყო ბატაშევის მანუფაქტურაში (ვლადიმირის გუბერნია), ურალის ქარხნებში და სხვაგან.

მასობრივი მოძრაობის ასეთი აღმავლობა, რომლითაც 1814 — 1825 წლები ხასიათდება, მოწმობდნენ რევოლუციური კრიზისის გაღრმავებას რუსეთში, ნიადაგის მომწიფებას იმ მძლავრი შეიარაღებული გამოსვლისათვის, რომელიც დეკაბრისტებმა განახორციელეს.

დეკაბრისტების აჯანყება

რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში დეკაბრისტებს თვალსაჩინო ადგილი უკავიათ. დეკაბრისტებმა პირველმა მიიტანეს ორგანიზებული იერიში ფეოდალურ-ბატონყმურ რუსეთზე. ამ მოქრაობის იდეოლოგია XIX საუკუნის პირველი ნახევრის პროგრესული თაობის საბრძოლო დროშას წარმოადგენდა. ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში დეკაბრისტები მართალია, დამარცხდნენ, მაგრამ მათ, როგორც დიდი რუსი განმანათლებელი გერცენი მიუთითებდა. თავიანთი სახრჩობელას რიდედან რუსეთს თვალი აუხილეს.

დეკაბრისტული მოძრაობის შეფასება მოცემული აქვს ვ. ი. ლენინს. სტატიაში „გერცენის ხსოვნას“ ვ. ი. ლენინი აღნიშნავს: „...თავადაზნაურებმა მისცეს რუსეთს ბირონები და არაკჩეევები, უამრავი „ლოთი ოფიცრები, შფოთისთავეები, ბანქოს მოთამაშეები, ბაზრობათა გმირები, მეძალღეები, მოჩხუბრები, მათრახისა და პარამხანის გმირები“ და ყოვლად კეთილი მანილოვები. „და მათ შორის— წერდა გერცენი — განვითარდნენ 14 დეკემბრის ადამიანები ფალანგა გმირებისა, რომლებიც რომულისა და რემის მსგავსად, გამოზრდილი იყვნენ ნადირის რძით... ესენი იყვნენ რაღაც დევგმირები. თავით ფეხებამდე წმინდა ფოლადისაგან გამოქედილნი, თანამებრძოლნი, რომლებმაც შეგნებულად გასწირეს თავი, არ მოერიდნენ უეჭველ სიკვდილს, რათა ახალი ცხოვრებისათვის გაედევნებინათ ახალი თაობა და განეწმინდაო ჯალათობისა და მონუარი ქედმოხრილობის წრეში შობილნი“.

ასეთ ახალგაზრდათა რიცხვს ეკუთვნოდა გერცენი. დეკაბრისტების აჯანყებამ გამოაღვიძა და „განწმინდა“ იგი¹.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 11—12.

იმავე სტატიაში ვ. ი. ლენინი დეკაბრისტებს რუსეთში განმათავისუფლებელი მოძრაობის დამწყებად აღიარებს. „ლენინშნავთ რა გერცენის ხსოვნას, — მიუთითებს ვ. ი. ლენინი, — ჩვენ ნათლად ვხედავთ სამ თაობას, სამ კლასს, რომლებიც რუსეთის რევოლუციაში მოქმედებდნენ, თავდაპირველად — თავადაზნაურები და მემამულეები, დეკაბრისტები და გერცენი. ვიწროა ამ რევოლუციონერთა წრე, საშინლად შორს არიან ისინი ხალხისაგან, მაგრამ მათს საქმეს ამოოდ არ ჩაუვლია. დეკაბრისტებმა გამოაღვიძეს გერცენი. გერცენმა გააჩაღა რევოლუციური აგიტაცია“¹.

დეკაბრისტულ მოძრაობაზე დიდძალი ლიტერატურა არსებობს. სხვადასხვაგვარად აღწერდნენ და აფასებდნენ ამ აჯანყებას რუსეთის სხვადასხვა საზოგადოებრივი კლასების წარმომადგენლები.

თავადაზნაურულმა ისტორიოგრაფიამ (ბოგდანოვიჩი, შილდერი, კორფი და სხვ.) დეკაბრისტების გამოსვლას უარყოფითი შეფასება მისცა. იგი თავგამოდებით ამტკიცებდა, რომ დეკაბრისტულ იდეებს რუსულ სინამდვილესთან საერთო არა ჰქონდა რა, რომ ეს იყო დასავლეთიდან შემოტანილი იდეების შედეგი. დეკაბრისტები ქვეყნისათვის უცხო, ანტიპატროტი, გარეწარი ადამიანები იყვნენო — მიუთითებდა ბარონი კორფი.

რუსეთის ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამაც (პიპინი, კონილოვი, სემეევსკი, პავლოვ-სილვანსკი, დონარ-ზაპოლსკი, კლიუჩევსკი და სხვ.) ვერ ახსნა დეკაბრიზმის მიზეზები; მართებულად ვერ შეაფასა ამ მოძრაობის დანიშნულება. ბურჟუაზიული ისტორიკოსების ნაწილს დეკაბრისტები რუსეთისათვის ისტორიულ შემთხვევითობად მიაჩნდათ (კლიუჩევსკი); ნაწილი კი, უარყოფდა დეკაბრისტების რევოლუციონერობას და მთელ მოძრაობას მშვიდობიანი რეფორმების მოთხოვნით ფარგლავდა (ა. ნ. პიპინი). დეკაბრისტებს სერიოზული გამოკვლევები მიუძღვნა ლიბერალურ-ნაროდნიკული მიმართულების ისტორიკოსმა ვ. ი. სემეევსკიმ, რომელმაც ღრმად შეისწავლა ამ მოძრაობის მთელი ისტორია. მაგრამ სემეევსკიმაც მართებულად ვერ ახსნა და ვერ შეაფასა ეს ღირსშესანიშნავი მოკლენა რუსეთის ისტორიულ ცხოვრებაში.

დეკაბრისტების შეფასებაში უბეში შეცდომები დაუშვა ისტორიკოსმა მ. ნ. პოკროვსკიმ. მან ამ მოძრაობის აღმოცენების მიზეზები პურზე ფასებას აწევამდე დაიყვანა. წარმოადგინა იგი ჩვეულებრივ სასახლის გადატრალებად. აბუჩად აიგდო დეკაბრისტების პატრიოტიზმი.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 18, გვ. 18—19.

დეკაბრისტული მოძრაობის მეცნიერული ისტორია საბჭოთა ეპოქაში იწყება. საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ ღრმად შეისწავლა და გააანალიზა ის სოციალ-ეკონომიური კონკრეტული ისტორიული ვითარება, რომელშიც მომწიფდა და აღმოცენდა დეკაბრიზმი, გაარკვია დეკაბრიზმის იდეური წყაროები, მიმართულება, მარცხის მიზეზები და სათანადო ადგილი მიუჩინა მას რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიაში. საბჭოთა ეპოქაში გამოქვეყნდა დიდძალი დოკუმენტური ლიტერატურა დეკაბრისტულ ეპოქაზე, დეკაბრისტა სოციალურ-პოლიტიკურ შეხედულებებზე, გამოვლინებულ იქნა მანამდე უცნობი დიდძალი ახალი საარქივო მასალა, გამოიცა სასჯელმოხდელი დეკაბრისტების წერილები და მოგონებანი (ი. დ. იაკუშინისა, ნ. ა. და მ. ა. ბესტუჟევებისა, ნ. ი. ტურგენევისა, ნ. ი. ლორერისა, ი. ი. გორბაჩევსკისა და სხვ.). დეკაბრისტების შესახებ საბჭოური ისტორიოგრაფიის მდიდარი მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მ. ვ. ნეჩკინას ნაშრომები და მისი საბოლოო შემაჯამებელი ორტომიანი ნარკვევი — დეკაბრისტების მოძრაობა¹, პროფ. ნ. მ. დრუჟინინის — „დეკაბრისტი ნიკიტა შურავეოვი“² და სხვ.

დეკაბრიზმის იდეური წყაროები. დეკაბრიზმი რუსეთის საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ნიადაგზე წარმოიშვა. იგი გამოხატულებათა მძაფრი კრიზისისა, რომელსაც ხრწნადი ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმი განიცდიდა, იმ წინააღმდეგობისა, რომელიც მომაცვდავ ბატონყმურ რუსეთსა და პროგრესულ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რუსეთს შორის არსებობდა. ამ მოძრაობაზე დიდი გავლენა ჰქონდა აგრეთვე დასავლეთ ევროპის იდეებსაც.

დეკაბრისტები საზოგადოებრივ არენაზე მაშინ გამოვიდნენ, როდესაც პროგრესული ძალების ძირითად საბრძოლო ამოცანას დამყაყებული ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა წარმოადგენდა. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა მთელს ევროპაში. საფრანგეთის რევოლუციის ქუხილის ექო ჯერ კიდევ დამცხრალი არ ყოფილა. ფეოდალური ბურჟების რყევა, რეაქციული საღვთო კავშირის ღონისძიებათა მიუხედავად, თანდათანობით ძლიერდებოდა და რიგ ევროპულ ქვეყნებში ბურჟუაზია ფეოდალიზმის ღრმომკმულ ფორმაციას სცენიდან იძულებით აძევებდა.

რუსეთის ეკონომიურ ცხოვრებაში, როგორც ვნახეთ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან სწრაფად და გაბედულად იკავავდ-

¹ М. В. Нечкина, Движение декабристов, т. I, II, Москва, 1955.

² М. Н. Дружинин, Декабрист Никита Муравьев, Москва, 1933.

ნენ გზას ახალი, ბურჟუაზიული წყობილების ელემენტები. ამ პროგრესული და მზარდი ძალებისათვის გასაქანის მიცემა იყო საჭირო. ფეოდალურ-ბატონყმური წარმოებითი ურთიერთობანი კი ბოჭავდნენ ბურჟუაზიულ განვითარებას, აფერხებდნენ მწარმოებლური ძალების წინსვლას, განაპირობებდნენ მძაფრ კრიზისს ეკონომიკაში, იწვევდნენ ქვეყნის ჩამორჩენილობას, ამწვევებდნენ დაჩაგრული მასების მდგომარეობას, ზელს უწყობდნენ მათი სოციალური პროტესტის გამძაფრებას.

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ბურჟუაზიული ძალები უფრო მოღონიერდნენ და მეტი ძალით შეუტიეს ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას. ბატონყმური რეჟიმის მანკიერებამ, მისმა უკუურნებელმა წყლულებმა ისე სააშკარაოდ იჩინეს თავი, რომ ბევრი სწავლული თვით რუსეთის თავადაზნაურული კლასის რიგებიდან ბატონყმური რეჟიმის უვარგისობაზე ალაპარაკდა. ქვეყნის ბურჟუაზიულ ყაიდაზე გადახალისების ის პროექტები, რომელსაც ჯერ კიდევ ინტიმურ კომიტეტში იხილავდნენ, ან სპერანსკის მიერ მოფიქრებული ფართო რეფორმა, ნაკარნახევი იყო მკაცრი აუცილებლობით. ყაისაროვის, პრინის და სხვ. ნაშრომებში გაბედულად იყო წინ წამოწეული საკითხი ბატონყმურ შრომასთან შედარებით ნებით დაქირავებული შრომის უპირატესობაზე.

ამრიგად, თვით გაბატონებულ წრეებში ამ დროს უკვე დაიბადა აზრი ქვეყნის ეკონომიურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში ძირფესვიანი გარდაქმნებისა. ეს უკვე რევოლუციური სიტუაციის მოწიფებას მოასწავებდა. იგი ვლინდებოდა იმ მძაფრ მასობრივ მოძრაობაშიც, რომელსაც რუსეთში ადგილი ჰქონდა 1815—1825 წლებში. გლეხობის, სამხედრო დაბის ჯარისკაცების, რეგულარული არმიის, ფაბრიკა-ქარხნების მუშათა მღელვარებანი წარმოადგენდნენ ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ სტიქიური აღშფოთების გამოხატულებას. მასებში მტკიცედ იყო გამჯდარი აზრი თავისუფლების უფლების შესახებ. ეს აზრი მძლავრ მატერიალურ ძალად იქცეოდა. ცარიზმის მოხელეები შეშფოთებით წერდნენ გლეხობაში თავისუფლების შეგნების მომძლავრების შესახებ. დეკაბრისტებმა ეპოქის ამ ძირითად მოთხოვნილებებს ორგანიზებული ხასიათი მისცეს. მათ რევოლუციური იდეოლოგიის საფუძველზე რუსეთის სინამდვილეში პირველად შექმნეს რევოლუციური ორგანიზაცია.

დეკაბრისტული მოძრაობის საბრძოლო დროშაზე მთავარ ლოზუნგად წაწერილი იყო ბატონყმობის რეჟიმის დაუყოვნებლივ მოსპობა რუსეთში. ეს აზრი პირველად დეკაბრისტთა გონებაში

როდი ჩაისახა. რუს მოღვაწეთა შორის დეკაბრისტებს ამ მხრივ სახელოვანი წინაპრები ჰყავდათ. მათ შორის პირველ რაგში უნდა დავასახელოთ ა. რადიშჩევი — XVIII საუკუნის მიწურულის რუსეთის ეს უდიდესი მოაზროვნე, რომელმაც გაბედულად აღიმადლა ხმა ბატონყმობის წინააღმდეგ, იდეურად დაასაბუთა რუსეთისათვის მისი უფარგისობა, სამშობლოს ჰემშარტ შვილთა წინაშე დააყენა მისი ლიკვიდაციის ამოცანა. რადიშჩევის „მოგზაურობა პეტერბურგიდან მოსკოვს“, რომელიც ყმა გლეხთა აჯანყებების უშუალო შთაბეჭდილებებით იყო დაწერილი, წარმოადგენდა იმ დროს ხალხთა მასების ოცნების იდეურ-თეორიულ გამონახტულებას. ეს იდეური იარაღი ახალ სინამდვილეში მძლავრად მოიმარჯვეს დეკაბრისტებმა.

დეკაბრისტებს აუცილებლად მიაჩნდათ თვითმპყრობელურ-მონარქისტული რეჟიმის ლიკვიდაცია რუსეთში. მართალია, დეკაბრისტთა ერთი ჯგუფი თვითმპყრობელობის მხოლოდ შეზღუდვით კმაყოფილდებოდა, მაგრამ მეორე ჯგუფი გარკვევით მიუთითებდა რესპუბლიკაზე, რომელიც რევოლუციური გადატრიალების შედეგად უნდა შექმნილიყო. დეკაბრისტები შესანიშნავად იცნობდნენ XVIII საუკუნის ფრანგ განმანათლებელთა მოძღვრებას. საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის პოლიტიკურ პროექტებს და თეორიებს. მაგრამ რუსეთში რესპუბლიკური წყობილების იდეისთვის მათ სრულიად არ სჭირდებოდათ მხოლოდ ფრანგული წყარო. რესპუბლიკური მმართველობის იდეა რუსეთში ჯერ კიდევ რადიშჩევმა წამოაყენა. იგი ოცნებობდა ეხილა რუსეთი ბატონყმობისაგან და მეფეთა ტირანიისაგან თავისუფალი, სადაც აღარ იქნებოდა სიტყვა „მონა“ და „ბატონი“, არ იქნებოდა ადამიანების მიერ ადამიანთა ჩაგვრა და შევიწროება. მომავალი რუსეთისა რადიშჩევს ენახებოდა რესპუბლიკად, სადაც მოისპობოდა ეკონომიური და პოლიტიკური უთანასწორობა, აღარ იქნებოდა მეფე, მემამულეები და სხვა პრივილეგიური წოდებანი.

1815—1825 წლებში რუსეთში რევოლუციური იდეოლოგიის ფორმირებაზე, და განსაკუთრებით დეკაბრისტულ მსოფლმხედველობაზე, უდიდესი გავლენა მოახდინა 1812 წლის ომმა, რომელმაც ათეული წლობით დააჩქარა ხალხის თვითშეგნების ამაღლება, მისი პოლიტიკური დავაჟაცება. ნაპოლეონის შემოსევის დროს მომავალი დეკაბრისტები ის-ის იყო ყრმობის ასაკიდან გამოდიოდნენ. ბრწყინვალე არისტოკრატიულ ოჯახებში აღზრდილებს შესანიშნავი განათლება ჰქონდათ, მაგრამ არ გააჩნდათ რუსული ცხოვრება. რუსული სინამდვილის ცოდნა. ისინი არისტოკრატიული ფანჯრებ-

დან გაჰყურებდნენ რუსეთის სინამდვილეს, საიდანაც ყველაფერი ვარდისფრად შეფერადებული მოჩანდა, რუსეთი მათს შეგნებაში ეს იყო მწყობრი, პარმონიული სამყარო, ბილინების ქვეყანა, აზნაური მეომრისა და გლეხი მშვიდობიანი მშრომელის, მათი მამაშვილური ურთიერთობის ქვეყანა. რომანტიკული წამოსასხამიდან დანახულ მშობლიურ მხარეზე ეს ახალგაზრდები თავდავიწყებით შეყვარებულნი იყვნენ, მაგრამ არ იცოდნენ მისი ტკივილები, არ ჰქონდათ შემჩნეული მისი წყლულები. ომმა ამ ახალგაზრდებს თვალები აუხილა. ნაპოლეონის წინააღმდეგ ყველა ლაშქრობაში უშუალო მონაწილეობამ მათ დაანახვა რუსეთის უბრალო ხალხი. ყმა მოლაშქრეებთან უშუალო ურთიერთობამ განაცდევინა ამ აღმპიანების მშარე ხვედრი, მათი სევდა, ოცნება, აგრძნობინა ის მძლავრი, უტეხი ძალა და ნებისყოფა, რომელიც რუს გლეხში იმალებოდა. გონიერი ახალგაზრდობის პოლიტიკური თვითშეგნება ომმა აამაღლა ერთის დაკვრით, დაანახვა მათ რეალური სინამდვილე — ერთმანეთისაგან გათიშული, ერთმანეთთან მტრულად დაპირისპირებული ორი რუსეთი — მჩაგვრელი და ჩაგრული.

დეკაბრისტი ფონეიზინი დაკითხვის პროცესში აღიარებდა, რომ „სამამულო ომის დიდმა მოვლენებმა. დატოვეს რა ჩემში ღრმა შთაბეჭდილებანი, აღმიძრეს რაღაც მოუსვენარი გრძნობა მოღვაწეობისა“. ნაპოლეონი შეიჭრა რუსეთში და მაშინ რუსმა ხალხმა შეიგრძნო თავისი ძალა; მაშინ აინთო მის შვილთა გულელებში დამოუკიდებლობის გრძნობა. პირველად პოლიტიკური. შემდეგ — სახალხო. ეს იყო რუსეთში თავისუფალი აზროვნების დასაწყისი — მიუთითებდნენ თავიანთ ჩვენებებში დეკაბრისტები.

„ჩვენ ვიყავით 12 წლის შვილები“ — ასე მოკლედ და მკაფიოდ გამოხატა დეკაბრისტი ახალგაზრდობის დამოკიდებულება 1812 წლის ომისადმი დეკაბრისტმა მათე მურავიოვმა.

დეკაბრისტული მსოფლმხედველობის ფორმირებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა აგრეთვე სამამულო ომის დამამთავრებელ ეტაპზე რუსეთის არმიის ბრძოლა ევროპის კონტინენტზე და გამარჯვებული შესვლა პარიზში. მთელს ევროპაში ამ დროს გაჩაღებული იყო არა მარტო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ომი ნაპოლეონის წინააღმდეგ, არამედ დაუნდობელი ბრძოლა ფეოდალური რეჟიმის წინააღმდეგ. დეკაბრისტთა თვალწინ გადაიშალა ყოფაცხოვრება ქვეყნებისაც, სადაც ბატონყმური რეჟიმი და მონარქიული დესპოტიზმი ლიკვიდირებული იყო. ამ შთაბეჭდილებებმა მათს წარმოდგენაში ხორცი შეასხეს განმათავისუფლებელ იდეებს, რომელსაც ადრე წიგნის საშუალებით იცნობდნენ რადიშჩევის. ნოვი-

კოვის, დიდროს, ვოლტერის, მონტესკიეს, ადამ სმიტის, ბეკარის. სისმონდის და სხვათა თხზულებებში, დააჩქარეს დეკაბრისტთა რევოლუციური იდეოლოგიის გაფორმება.

დეკაბრისტულმა ახალგაზრდობამ პარიზში შეისისხლხორცა მგზნებარე რევოლუციური სულისკვეთება, რომელიც ბობოქარ ახალგაზრდულ ხასიათს და გამარჯვების თავბრუდამხვევ სიამაყეს ესიტყვებოდა. პარიზში ახალგაზრდა რუსი პატრიოტები ამაყობდნენ იმ განმათავისუფლებლური ხვედრით, რომელიც წილად ხვდა რუსეთის არმიას ნაპოლეონის დესპოტიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მათ გულწრფელად სჯეროდათ სიტყვებისაც, რომელსაც ცბიერი მონარქი, ლიბერალის მანტიაწამოსხმული ალექსანდრე პატივითად წარმოსთქვამდა პარიზის რჩეულთა სალონებში. ახალი აზრებით, ახალი გეგმებით ბრუნდებოდნენ ისინი მშობლიურ რუსეთში და თან მოჰქონდათ რევოლუციურ-დემოკრატიული სულისკვეთება, რომელიც მაშინ მთელი ევროპის პროგრესულ თაობაში ღვიოდა.

უცხოეთიდან რუსეთში დაბრუნებულ დეკაბრისტულ ახალგაზრდობას სამშობლო წარმოუდგა როგორც ვეებერთელა საპყრობილე. სადაც განუაზღვრელი იყო ძალა მათრახისა და ციმბირისა და ყოველ ნაბიჯზე შელახული იყო ადამიანის ღირსება.

ომგადახდილი ახალგაზრდობის პეტერბურგში დაბრუნების შემდეგ ქალაქის ცხოვრებაში, ასე ვთქვათ — ორი ბანაკი ჩამოყალიბდა. „მოზუცთა“ ბანაკი — ეკატერინე მეორის ტრადიციებზე აღზრდილი რუსეთის ბრწყინვალე არისტოკრატიისა, რომელსაც დიდი პრეტენზიები ჰქონდა, პატივმოყვარეობა ახასიათებდა და ყოველგვარი სიახლისადმი სიძულვილით იყო გამსჭვალული. მათ თავი დიდ პატრიოტებად მოჰქონდათ, მაგრამ სრულებითაც არ ეთაკილებოდათ რუსეთის ჩამორჩენილობა, საკუთარი უვიცობა, უცხოურის წინაშე ქედმოხრა, მამულიშვილებისადმი არაადამიანური დამოკიდებულება. ისინი ისტორიის ეტლმა მთელი საუკუნით უკან მოიტოვა.

ამ ბანაკს დაუპირისპირდა სამამულო ომში ბრძოლის ველზე დავაჟკაცებული და განათლებული ახალგაზრდობა, რომელსაც რუსეთის საპყრობილური ატმოსფერო სულს უხუთავდა, ადამიანზე ადამიანის ბატონობისა რცხვენოდა, მოჰმედება, იდეური სიცოცხლე სწყუროდა, გულში ენთო წრფელი პატრიოტიზმი და მზად იყო თავგანწირვისათვის.

ამ ორი ბანაკის შესახებ მინიშნებული აქვთ თვით დეკაბრისტებს. „1814 წელს — წერს იაკუშკინი — პეტერბურგში ცხოვრება ახალგაზრდობისათვის მოსაბეზრებელი იყო. ორი წლის მანძილზე

ჩვენს თვალწინ ჩაიარა უდიდესმა მოვლენამ, რომელმაც ბევრ შემთხვევაში განსაზღვრა ხალხთა ბედი და რომელშიც რაღაცნაირად ჩვენც მივიღეთ მონაწილეობა; ახლა კი აუტანელი იყო ცქერა პეტერბურგის ამ ცარიელი ცხოვრებისა და მოსმენა მოხუცთა ლაყბობისა, რომელიც ყველა დრომოკმულს ადიდებდა და ჰკიცხავდა ყოველგვარ წინსვლას. ჩვენ მათ 100 წლით წინ გავუსწარიტ“.

ამ ორ ბანაკს შორის, როგორც ერთ-ერთი თანამედროვე შენიშნავს, ამტყდარი იყო ნამდვილი შინაომი. ძველები კბილებით იცავდნენ თავიანთ ტრადიციებს, ძველებურ ცხოვრებას და დესპოტურ შეხედულებებს, ახალგაზრდებს თავქარიანებს უწოდებდნენ და დასცინოდნენ. ახალთაობა კი ზიზღით იყო მათდამი განწყობილი და დიდი მოქმედებისათვის ემზადებოდა:

დედაქალაქის ეს ორი ბანაკი შესანიშნავად დახატა დიდმა რუსმა პოეტმა გრიბოედოვმა თავის უკვდავ პოემაში „ვაი ჰკუისაგან“ — სკალოზუბების, მოლჩალინების ბანაკს მან დაუბირისპირა — ჩაცკი — გამოღვიძებული, მოქმედი, საღად მოაზროვნე ახალგაზრდა, რომელიც რევოლუციური რუსეთის მხატვრულ სახეს განასახიერებდა.

რუსეთის ძირითად ბოროტებად დეკაბრისტებს ბატონყმობა მიაჩნდათ. რცხვენოდან იმისა, რომ რუსეთი, ვისი არმიაც ევროპაში ნაპოლეონის დესპოტიზმს ებრძოდა, თავის საკუთარ ქვეყანაში ადამიანის მონობას ითმენდა.

„...ჩვენი წინაპრები, თავისუფალი წინაპრები აღშფოთებით შეხედავდნენ თავისი შთამომავლობის ამ საშინელ მდგომარეობას — წერდა დეკაბრისტი რაევსკი, — ისინი გაიკვირვებდნენ და არ იწმუნებდნენ, რომ რუსები მონები გახდნენ და ჩვენ, ვისმა ხელისუფლებამ და სახელმა მიუვალა ჩრდილოეთის პოლუსიდან ღუნაიმდე. ბალტიის ზღვიდან კასპიის ზღვამდე მრავალრიცხოვან ტომებს მისცა კანონები და ხელისუფლება. ჩვენი დიდების შიგნით ვერ ვხედავთ დამცირებას ხალხთა მონობის გამო“.

„...ხალხებმა ჩქარა დაინახეს თუ როგორ მოატყუეს ისინი. მონარქები მხოლოდ იმაზე ფიქრობდნენ, თუ როგორ შეენარჩუნებინათ თავიანთი განუსაზღვრელი ძალაუფლება, როგორ გაემაგრებინათ მორყეული ტახტი, როგორ ჩაექროთ თავისუფლებისა და განათლების უკანასკნელი ნაპერწკალი. შეურაცხყოფილმა ხალხებმა მოითხოვეს დანაპირის შესრულება. მაგრამ მათ ბორკილები და წყვილიადი მიიღეს“... — წერდა კახოვსკი.

იგივე კახოვსკი, აღშფოთებული იმის გამო, რომ რუსეთის მო-

ნარჩი საღვთო კავშირის მესვეური გახდა და მთელი ძალღონით შე-
ებრძოლა ევროპაში პროგრესულ მოძრაობას, აღნიშნავდა:

„...ჩვენი, რუსები, ვყოყნობთ, თავის თავს ევროპის მსხნელს
ვუწოდებთ, მაგრამ უცხოელები ასე როდი გვიყურებენ. ისინი ხე-
დავენ, რომ ჩვენი ძალები საღვთო კავშირის დესპოტიზმის რეზერვს
წარმოადგენენ... ერის სიძულვილი შეუძლებელია და უცხოელებს
სძულთ არა რუსები, არამედ მისი მთავრობა, რომელიც ერევა მათ
ყველა საქმეში და მეფეთა სასარგებლოდ ხალხებს ავიწ-
როებს“.

დეკაბრისტებს რუსეთში ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ლი-
კვიდაცია ეპოქის მოთხოვნად მიაჩნდათ. რუსეთის რევოლუციას
ისინი განიხილავდნენ როგორც ერთ-ერთ შემადგენელ რგოლს იმ
რევოლუციებისა, რომელსაც სათავეები XVIII საუკ. ბოლო წლებ-
ში დაედო. ყველა საუკუნეს თავისი საკუთარი სახე გააჩნია — ამ-
ბობდა პ. პესტელი. ჩვენი საუკუნის განმასხვავებელი თვისება ისაა,
რომ იგი რევოლუციური აზრებით ცოცხლობს და სუნთქავს. ევრო-
პის ერთი კუთხიდან მეორე კუთხეში ყველგან ერთი და იგივეა,
პორტუგალიიდან რუსეთამდე, ყველა სახელმწიფოს ჩათვლით,
თვით ინგლისშიც და თურქეთშიაც, დაპირისპირებულთა ბრძოლაა.
იგივე ხდება ამერიკაში, გარდაქმნის სულისკვეთება იწვევს, ასე
ვთქვათ, მრავალი გონების დუღილსო.

დეკაბრისტებს სძულდათ რუსეთის მონარქი, რომელიც მთავარ
დამნაშავედ მიაჩნდათ რუსეთში არსებული უსამართლობისა. იმპე-
რატორი მათ თვალწინ შეურაცხყოფდა და აბუჩად იგდებდა რუსი
ოფიცრობის პატრიოტულ გრძნობებს, თავმოყვარეობას; რუსებს
იგი გაუთლელსა და ბრყვებს ეძახდა, რუს ჯარისკაცებს აჯობინებ-
და. ხოლო ნაპოლეონთან გამარჯვებას უცხოელთა დამსახურებას
მიაწერდა.

ეს სიძულვილი უფრო გაღვივდა, როცა ომის შემდეგ ალექსანდ-
რემ რეაქციონერ-დესპოტის მანამდე შებურული სახე გამოაჩინა.
როცა რეაქციის ქოფაკი არაქჩევეი აუშვა, საზოგადოებრივი აზრი
შებოჭა. საკუთარი გლეხების და არმიის წინააღმდეგ იარაღით ან-
გარიშგასწორება დაიწყო. დეკაბრისტები იმპერატორს მომთაბარე
დესპოტს უწოდებდნენ. იგი საფოსტო ეტილიდან მართავს რუსეთს,
არ აწუხებს ქვეყნის ტკივილები, ევროპის რეაქციულ საქმეებშია
ჩაფლული და რუსეთში თავადაზნაურობის თვითდინებას აქეზებ-
სო — ამბობდნენ დეკაბრისტები.

როგორც ვხედავთ, დეკაბრისტული მოძრაობისათვის რუსეთში
საქმაოდ იყო მომწიფებული ნიადაგი და რევოლუციური ახალგაზ-

რდობის მეამბოხური სულისკვეთების ჩამოყალიბებისათვის თვით რუსულ ვითარებაში საკმაოზე მეტი მიზეზები არსებობდა.

განათლებულ, სულით მტკიცე და პატრიოტი ახალგაზრდობის მიზანდასახულობად იქცა ძველისა და დრომოკმული რეჟიმის წინააღმდეგ შეუპოვარი ბრძოლა, მისი დამხობა. მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო აშკარად, რადგან რეაქციის მრისხანე თვალი თითოეულ კუნჭულს ზევრავდა და პროგრესულ აზრს სასტიკად უსწორდებოდა. აუცილებელი ხდებოდა ფარული ბრძოლა, ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის დამხობის საიდუმლოდ შემზადება. „შეუძლებლობა მისი (თვითმპყრობელური რეჟიმის, ა. ს.) პოლიტიკური შეცვლისა აშკარად გვაიძულებდა ჩვენ მიგვემართა საიდუმლო საშუალებებისათვის. აი, როგორც მე ვფიქრობ, მიზეზები, რომლებიც წინ უსწრებდნენ და ბადებდნენ აზრს საიდუმლო პოლიტიკური საზოგადოებების ჩამოყალიბებისა“-ო — აჩვენებდა დეკაბრისტი ლუნიჩი.

ზოგიერთი ისტორიკოსი დეკაბრისტების ბრძოლას მათი პატივმოყვარეობით ხსნიდა. ეს დებულება კრიტიკას ვერ უძლებს. დეკაბრისტები სამშობლოს მგზნებარე პატრიოტები იყვნენ. ბრძოლაში ისინი არა თუ ჰპოვებდნენ რაიმე პირადულ ბედნიერებას, არამედ ჰკარგავდნენ უზრუნველ არისტოკრატიულ ცხოვრებას, სიმდიდრეს, საფრთხეში აგდებდნენ საკუთარ სიცოცხლეს, ოჯახს. ისინი ამ მსხვერპლს არ შეუშინდნენ და ბოლომდე დარჩნენ შეუღრეკელი, ფოლადივით მტკიცე, როგორც ამბობდა გერცენი. 1870 წ. სვისტუნოვი წერდა: „ეჭვს არ იწვევს ის ფაქტი, რომ ადამიანები, რომლებიც რუსეთში გადატრიალების მოხდენაზე ფიქრობდნენ, ჰკარგავდნენ ყველა იმ პრივილეგიას, რომლითაც საზოგადოებაში სარგებლობდნენ. მხოლოდ სამშობლოსადმი მხურვალე სიყვარულით, მისთვის კეთილდღეობის დამკვიდრების სურვილით შეიძლება აიხსნას თავგანწირვისათვის მათი მზადყოფნა. დეკაბრისტი იაკუშკინი, როცა მეფის მოკვლა იკისრა, ამბობდა: „მე მზად ვარ შევეწირო სიცოცხლე, ოღონდ რუსეთი ვიხსნა დალუპვისაგან“. დეკაბრისტი ლორერი თავის წერილებში, რომელიც XIX საუკ. 70-იან წლებში დაიწერა, აღნიშნავდა: — ორმოცმა წელმა განვლო იმ დღიდან და მე თამამად ვიტყვი, რომ არც ერთი წუთითაც არ მინანია, რომ ყველაფერი ასე მოხდა და არა სხვაგვარად“. 78 წლის ვოლკონსკი წერდა: „ჩემმა იდეებმა მე მიმიყვანეს უმაღლეს სასამართლომდე, კატორღამდე, ოცდაათწლიან განდევნამდე და მიუხედავად ამისა, არც ერთ ჩემს იდეებზე უარს არ ვიტყვიო“.

ამრიგად, დეკაბრისტების მთელი მოქმედება ეს იყო წინასწარ გააზრებული, ღრმად შეგნებული, შეიარაღებული სამკედრო-სა-

სიკაცხლო ბრძოლა ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ, ახალი, პროგრესული, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რუსეთისათვის. ხოლო თვით მეგრძოლები — ქვეყნის ყველაზე საუკეთესო, ყველაზე რჩეული შვილები.

„ხსნის კავშირი“, „კეთილდღეობის კავშირი“. დეკაბრისტთა შეიარაღებულ გამოსვლას წინ უსწრებდა ხანგრძლივი მოსამზადებელი ორგანიზაციული მუშაობა.

პეტერბურგის ოფიცერთა შორის, განსაკუთრებით გვარდიელებში საიდუმლო ორგანიზაციათა ჩასახვა საზღვარგარეთის ლაშქრობიდან დაბრუნებისთანავე დაიწყო. პირველ რიგში აღსანიშნავია სემიონოვის გვარდიული პოლკის ე. წ. „წმინდა არტელი“.

„წმინდა არტელი“ 1814 წელს აღმოცენდა და 1817 წლამდე არსებობდა. მასში შედიოდნენ ს. ტრუბეცკოი, მათე და სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლები, იაკუშკინი და სხვ. ეს იყო სემიონოვის პოლკის ოფიცერთა ნებაყოფლობითი გაერთიანება, მაგრამ არა საიდუმლო. ოფიცრები სამსახურის შემდეგ ერთად იკრიბებოდნენ, ცხარედ მსჯელობდნენ რუსეთის შესახებ, გატაცებული იყვნენ ნოვგოროდის რესპუბლიკური მმართველობით. „წმინდა არტელს“ ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ცარსკოე სელოს ლიცეუმთან, პეტერბურგის მოწინავე ლიტერატურულ ახალგაზრდობასთან.

საიდუმლო ორგანიზაციის შექმნის ცდას წარმოადგენდა სამამულო ომის აქტიური მონაწილის გენერალ-მაიორ ორლოვისა და დმიტრიევ-მამონტოვის „რუს რაინდთა ორდენი“. მაგრამ ეს ორგანიზაცია არ გაფორმებულა.

ზემოდასახელებული ორგანიზაციები ქმნიდნენ შემამზადებელ საფეხურს დეკაბრისტთა ორგანიზაციული გაფორმებისათვის. მათი პირველი ფარული ორგანიზაცია გაფორმდა 1816 წელს პეტერბურგში. ორგანიზატორი იყო გენერალური შტაბის პოლკოვნიკი 23 წლის ალექსანდრე მურავიოვი. საიდუმლო ორგანიზაციის შექმნის იდეა ალექსანდრე მურავიოვმა პირველად თავის ნათესავს გენერალური შტაბის პროპორშიკს ნიკიტა მურავიოვს და გენერალური შტაბის პროუჩიკს სერგეი ტრუბეცკოის გაანდო. პირველი თათბირი. როგორც ამას იაკუშკინი იგონებს, 1816 წ. დასაწყისში შესდგა. მალე შეთქმულმა ოფიცრებმა მათე და სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლები და ივანე დმიტრის ძე იაკუშკინი გადაიბირეს.

საიდუმლო ორგანიზაციის პირველი დამფუძნებელი კრება 1816 წ. თებერვალში მოხდა. მალე ორგანიზაციის შემადგენლობა გაიზარდა. მასში შევიდნენ მ. ნ. ნოვიკოვი, მ. ს. ლუნინი, ფ. პ. შა-

ხოვსკი, პ. ი. პესტელი, ი. ა. დოლოგოტოვი და სხვები. შეთქმულთა საერთო რაოდენობამ 32 კაცს მიაღწია.

ამ პირველ ფარულ საზოგადოებას, რომელიც 1816 წლის დეკტემბრულიდან 1817 წლის აგვისტომდე არსებობდა, სამშობლოს ჭეშმარიტ და ერთგულ შვილთა საზოგადოება, ანუ „ხსნის კავშირი“ ეწოდება. თვით სახელწოდება ნასესხებია რადიკალურ წიგნიდან. ეს ფაქტიც მიუთითებს დეკაბრისტების იდეურ ნათესაობაზე რადიკალიზმთან, რომელიც რუსეთის ხსნას სამშობლოს ჭეშმარიტ შვილებს აკისრებდა.

შემორჩენილი არაა „ხსნის კავშირის“ წესდება. მაგრამ დეკაბრისტთა ჩვენებებიდან ირკვევა, რომ წესდების შექმნაზე მუშაობა გაცხოველებით მიმდინარეობდა.

ხსნის კავშირმა თავისი ხანმოკლე არსებობის პერიოდში შეიმუშავა, განიხილა და მიიღო არა მარტო პროგრამის საფუძვლები, არამედ შინაგანი ცხოვრების განაწესიც.

ხსნის კავშირში თავმოყრილი ადამიანები იდეურად ერთგვაროვანი არ იყვნენ. ძირითადად აქ ორი მიმდინარეობა დაუპირისპირდა ერთმანეთს: შემარიგებლები (მიხეილ მურავიოვი, კოლოშინი, ბურცოვი), რომლებიც წინააღმდეგი იყვნენ რადიკალური ღონისძიებებისა (მეფის მკვლელობა, შეიარაღებული აჯანყება, რესპუბლიკური მმართველობის შემოღება და სხვ.) და საჭიროდ სთვლიდნენ საგანმანათლებლო-პროპაგანდისტულ მუშაობას მშვიდობიანი გზით „შეხედულებებზე ზემოქმედებას“.

რადიკალთა ჯგუფი (პესტელი, ლუნინი, იაკუშკინი, ფონეზინი, ლოპუხინი და სხვ.), იმთავითვე უკიდურეს ღონისძიებებზე ამახვილებდა ყურადღებას და მიზნის მისაღწევ კერძოდ საშუალებას იარაღში ხედავდა. აზრთა გაცვლა-გამოცვლაში დღულდა ფარული საზოგადოების იდეური ცხოვრება. დაუსრულებელ, ვნებათა ღელვის აღმძვრელ კამათში იზაღებოდა ბრწყინვალე აზრები. პეტერბურგის საუკეთესო ახალგაზრდობა ცხოვრობდა და სულდგმულობდა ამ იდეებით. ლაცემის, გვარდიული პოლკების მოწინავე ნაწილი შემოკრებილი იყო ამ ახალგაზრდა შეთქმულთა გარშემო. მათთან ცხოველ ურთიერთობაში იმყოფებოდა გენიალური რუსი პოეტი ალექსანდრე პუშკინი. ლექსი „თავისუფლება“ პოეტმა დაწერა სწორედ იმ იდეურ ატმოსფეროში, რომელიც ფარული ორგანიზაციის გარშემო იყო შექმნილი.

მაგრამ აზრთა ასეთი მწვავე შეჯახებანი „ხსნის კავშირის“ დაშლის მიზეზიც გახდა. ნაწილი დეკაბრისტებისა პეტერბურგიდან წავიდა. პავლე პესტელი, მაგალითად, მიტავაში გადაიყვანეს, იაკუშ-

კინი ჩამოცილდა ორგანიზაციას. ზომიერთა ფრთამ, რომელიც ახლა უმრავლესობას შეადგენდა, „ხსნის კავშირის“ წესდება შემზღუდველად მიიჩნია. „ხსნის კავშირი“ უკვე დაიშალა და ზომიერი ფრთის ინიციატივით დაიწყო ახალი ფარული ორგანიზაციის შექმნა, რომელიც ისტორიაში ცნობილია „კეთილდღეობის კავშირის“ სახელწოდებით.

„კეთილდღეობის კავშირი“ 1818 წელს შეიქმნა და 1821 წლამდე არსებობდა. ამ ორგანიზაციის ჩამოყალიბება წინგადადგმული ნაბიჯი იყო დეკაბრისტულ მოძრაობაში. „კეთილდღეობის კავშირის“ საქმიანობის პერიოდი დაემთხვა რევოლუციური ბრძოლის აღმავლობას მთელს ევროპაში (იტალიის, ესპანეთის, საბერძნეთის, პორტუგალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა). ამან თავისი დადი დაასვა რუსი ახალგაზრდობის რევოლუციურ სულისკვეთებას. გაფართოვდა შეთქმულთა წრე: თუ „ხსნის კავშირში“ წევრთა რაოდენობა 30-ს არ აღემატებოდა, „კეთილდღეობის კავშირში“ შეთქმულების რიცხვმა 200-ს მიაღწია.

„კეთილდღეობის კავშირის“ ფილიალები ჰქონდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. ასეთები იყო მოსკოვის, ტულჩინოს, კიშინიოვის გამგეობანი. ყველაზე ძლიერს და მამვე დროს რადიკალურს წარმოადგენდა ტულჩინოს გამგეობა, რომელსაც პავლე პესტელი მეთაურობდა.

ტულჩინოში განლაგებული იყო რუსეთის მეორე არმიის შტაბი, სადაც ხშირად იყრიდა თავს ახლო-მახლო სამხედრო ნაწილების ოფიცრობა. პესტელმა აქ შექმნა შეთქმულთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. მარტო 1819 წელს კავშირში მიღებულ იქნენ პოდპოლკოვნიკი კომაროვი, დოქტორი ვოლფი, გენერალ-მაიორი კალმაი, იუშნევსკი და სხვ. 1820 წელს — ა. ბარიატინსკი, ს. ვოლკონსკი, ძმები კრიუკოვები და სხვ. გამგეობაში თავი მოიყარა 30-მდე შეთქმულმა. ამ ჯგუფის უმრავლესობა იზიარებდა პესტელის რესპუბლიკურ შეხედულებებს. ეს ჯგუფი წარმოადგენდა ხერხემალს სამხრეთის იმ ფარული საზოგადოებისა, რომელიც მოსკოვის ყრილობის შემდეგ აღმოცენდა.

„კეთილდღეობის კავშირის“ ჰქონდა არა მარტო ფილიალები, არამედ გააჩნდა მხარდამჭერი, მოკავშირე ორგანიზაციები. ასეთი „თანაგვერდა საზოგადოება იყო საიდუმლო ლიტერატურული ორგანიზაცია „მწვანე ლამპა“ და „ჟურნალისტთა საზოგადოება“.

ფარული ლიტერატურული წრის წევრები სისტემატურად იკრიბებოდნენ ნიკიტა ვსევოლოვსკის ბინაზე, რომელიც მწვანე ლამპით იყო განათებული. ნიჩკინა მიუთითებს ამ ჯგუფის პოლიტიკურ საქ-

მიანობაზე და აღნიშნავს ახლო ნათესაობას „მწვანე ლამპისა“ „მწვანე წიგნთან“, რომელიც დეკაბრისტების წესდებას წარმოადგენდა.

ჯგუფში თავმოყრილი იყვნენ ს. ტრუბეცკოი, ი. ტოლსტოი, ფ. გლინკა, ნ. ვსევოლოდსკი, ა. დელვიგი, ა. იაკუბოვიჩი, პ. კავერინი, ა. როძიანკო, დ. ბარკოვი და სხვები. მათი ხშირი სტუმარი იყო პოეტი ალექსანდრე პუშკინი. წრის შეკრებებზე კითხულობდნენ ახალ ლიტერატურულ ნაწარმოებებს, მსჯელობდნენ მათს შესახებ. ხშირად საუბარი პოლიტიკურ თემაზე გადადიოდა. წრის წევრებამოთქვამდნენ იმავე შეხედულებებს, რასაც დეკაბრისტების პროგრამა ითვალისწინებდა. „მწვანე ლამპის“ არსებობა „კეთილდღეობის კავშირის“ წევრებისათვის ცნობილი იყო და მათ ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდათ. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ „მწვანე ლამპა“ დეკაბრისტული შეთქმულების ლიტერატურული განყოფილება იყო.

„კეთილდღეობის კავშირის“ მრავალრიცხოვან წევრთა შეხედულებები მომავალი რუსეთის სოციალ-პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, როგორც ვთქვით, ერთგვარი არ ყოფილა. ამ შეხედულებათა მიხედვით ფარული საზოგადოება შეიძლება რამდენიმე ჯგუფად დაიყოს: ლიბერალურ-ფილანთროპული, რომელიც მთავრობისათვის ჩაგონების მეშვეობით ზევდან ზოგიერთ ლიბერალურ რეფორმას ითვალისწინებდა; კონსტიტუციურ-მონარქიული, რომელიც რუსეთში ბატონყმობის მოსპობას და კონსტიტუციური მმართველობის შემოღებისათვის იბრძოდა და რესპუბლიკური, რომელიც ბატონყმობის ლიკვიდაციასთან ერთად მონარქიული რეჟიმის დამხობას და რუსეთში რესპუბლიკური მმართველობის დამყარებას მოითხოვდა.

შეხედულებათა შორის ბრძოლა წარმოებდა. ამ შეურიგებელ სადავო საკითხებზე მსჯელობა მიმდინარეობდა ყველა შეკრებაზე. ამაზე მსჯელობდნენ ძირითად მმართველობაშიც.

ფარულ საზოგადოებაში მომწიფებულმა უთანხმოებამ დღის წესრიგში დააყენა ყრილობის მოწვევის საკითხი. ინიციატორთა როლში გამოვიდა უფრო შემარიგებლური ჯგუფი (ძმები მიხეილ და ივანე ფონეზინები, პ. გრაბე და სხვ.), რომელსაც მიზანშეწონილად არ მიაჩნდა ფარული საზოგადოების რესპუბლიკური ჯგუფის მიერ აღიარებული პროგრამა. ყრილობას ეკისრებოდა მეტი სიცხადის შეტანა საწესდებო და პროგრამულ საკითხებში, შეთანხმების მიღწევა და ორგანიზაციის განმტკიცება.

1821 წლის იანვარში მოსკოვში შეიკრიბნენ დეკაბრისტთა გამგეობის წარმომადგენლები პეტერბურგიდან — ნ. ტურგენევი და

ფ. გლინკა, კიშინიოვიდან — მ. ორლოვი და კ. ოზოტნიკოვი, ტულ-
ჩინოდან — ი. ბურცოვი და ნ. კომაროვი. მოსკოველი დეკაბრისტე-
ბიდან ყრილობაზე მონაწილეობდნენ ძმები მ. და ი. ფონეზინები,
ი. იაქუშკინი, პ. გრაბე, პ. კოლოშინი.

ყრილობა გახსნა ნ. ტურგენევი. პირველი გამოვიდა მ. ორლოვ-
რომელმაც განავითარა აზრი დაუყოვნებლივ მოქმედების შესახებ.
მისი აზრით, უნდა მომხდარიყო ერთდროულად სამხედრო გამოსე-
ლები სხვადასხვა პუნქტებში. ამბოხების შესამზადებლად გავრცე-
ლდებოდა პროკლამაციები, რომელსაც დაბეჭდავდნენ არალევა-
ლურად მოწყობილ სტამბებში.

მ. ორლოვის გამოსვლამ დიდი კამათი გამოიწვია. უმრავლესობა
მას წინ აღუდგა. ზოგიერთმა ისიც კი დააბრალა, რომ ასეთი ფან-
ტასტიური გეგმა მისი საზოგადოებიდან გასვლის საბაბი იყო.

პ. გრაბემ ყრილობას აცნობა, რომ მთავრობის ორგანოებში
იციან საიდუმლო ორგანიზაციის არსებობის შესახებ და მიმდინა-
რეობს კვლევა-ძიება. ამ განცხადების შემდეგ შეტანილ იქნა წინა-
დადება არსებული საიდუმლო ორგანიზაციის ლიკვიდაციის შესა-
ხებ. ყრილობის მონაწილეებმა ივარაუდეს, რომ „კეთილდღეობის
კავშირის“ დაშლა გზა-კვალს აუჩუქებდა მთავრობას, რომელსაც უკვე
ხელთ ჰქონდა ძაფი საიდუმლო ორგანიზაციის მისაგნებად, ამასთან,
ახალ ფარულ ორგანიზაციაში, რომელიც ყრილობის შემდეგ შეიქმ-
ნებოდა სხვადასხვა პუნქტებში, გზა გადაეღობებოდა უკიდურესად
რადიკალურად განწყობილ პირებს. ყრილობაზე ითქვა, რომ ახალ
ფარულ საზოგადოებაში არ უნდა იქნენ მიღებულნი ისინი, რომ-
ლებიც ძლიერ მერყეობენ ან მეტისმეტად რადიკალურად არიან
განწყობილნი. ასეთ რადიკალურ პიროვნებად, მაგალითად, ბევრს
მოაჩნდა პავლე პესტელი და ვარაუდობდნენ კიდევ მის ჩამოცი-
ლებას.

მოსკოვის ყრილობა დეკაბრისტული მოძრაობის ისტორიაში
მნიშვნელოვანი ეტაპი გახდა. მან ლიკვიდაცია უყო „კეთილდღეო-
ბის კავშირის“ და დასაბამი მისცა ახალ ფარულ საზოგადოებათა არ-
სებობას ახალ, უფრო მაღალ ეტაპს დეკაბრისტთა მოღვაწეობაში.

სამხრეთის და ჩრდილოეთის ფარული საზოგადოებანი. მოსკო-
ვის ყრილობას არ შეუწყვეტია დეკაბრისტების ფარული საქმიან-
ობა დიდი ხნით. მართალია, „კეთილდღეობის კავშირი“ დაიშალა,
მაგრამ მის სანაცვლოდ ახალი ფარული საზოგადოებების აღმოცე-
ნება ტულჩინოში დაუყოვნებლივ მოხდა. მოსკოვის ფილიალი კი
ასევე ძველებურად განაგრძობდა არსებობას.

პეტერბურგში ახალი საზოგადოების ორგანიზების მეთაურობა

ნ. ტურგენევისა და ნ. მურავიოვის ჰქონდათ მინდობილი. დედაქალაქში დაბრუნებისთანავე მათ მართლაც ცხოველი საქმიანობა გააჩაღეს ამ მხრივ, მაგრამ ორგანიზაციის გაფორმება მაინც ხანგრძლივი დროით შეფერხდა. ამის ძირითადი მიზეზი ის იყო, რომ დედაქალაქიდან გაყვანილ იქნა გვარდია, რომლის ოფიცრობა შეთქმულთა ძირითად ბირთვს წარმოადგენდა. დაიფანტნენ თვით ორგანიზაციის მესვეურებიც. ამიტომ, როგორც მ. ვ. ნეჩკინა შენიშნავს, ჩრდილოეთში მურავიოვისა და ტურგენევის მიერ დაწყებული საქმე გარკვეულ დრომდე „ემბრიონულ“ მდგომარეობაში დარჩა. ნ. ტურგენევისა და ნ. მურავიოვის ამ დროს საზოგადოების მიზნებზე სხვადასხვა შეხედულებანი ჰქონდათ. მაგრამ შემდეგ ნ. მურავიოვისა თანდათან გადაინაცვლა ნ. ტურგენევის შემარიგებლურ პოზიციაზე და 1822-23 წლიდან, როცა დაიწყო „ემბრიონის“ გამოცოცხლება და ზრდა, ჩრდილოეთის ფარული საზოგადოება უკვე კონსტიტუციურ-მონარქიულ თვალსაზრისზე იდგა.

ტულჩინოში მოსკოვის ყრილობის გადაწყვეტილების შესახებ პირველი ცნობები კომაროვმა ჩაიტანა. პესტელმა დაპყრო ყრილობაზე ბურცოვის შემარიგებლური პოზიცია, თავის უახლოეს თანამოაზრეებთან ერთად ყრილობის გადაწყვეტილება უკანონოდ გამოაცხადა და განაგრძო მუშაობა. მარტში, როცა ტულჩინოში ბურცოვიც ჩავიდა, პესტელის ბინაზე შეიკრიბნენ ტულჩინოს გამგეობის აქტიური წევრები — იუშნევსკი, ბარიატინსკი, ვოლფი, აბრამოვი, ივაშევი, ბასარგინი, ძმები კრიუკოვები. ბურცოვმა წარადგინა ყრილობის მოკლე ანგარიში და დადგენილება ფარული საზოგადოების ლიკვიდაციის შესახებ, არაფერი თქვა, რომ ფარული საზოგადოებების ორგანიზაცია თავიდან უნდა დაწყებულიყო. პესტელმა, რომელიც სხდომას თავმჯდომარეობდა, ყრილობის გადაწყვეტილება დაახასიათა როგორც უკანონო, რწმუნების გადაჭარბებული აქტი და დააყენა საკითხი ორგანიზაციის მუშაობის შემდგომი გაცხოველების შესახებ. ბურცოვმა და მისმა ზოგმა თანამოაზრემ სხდომა დასტოვეს. მიღებულ დადგენილებაში ნათქვამი იყო, რომ ტულჩინოს გამგეობა არ ემორჩილება ყრილობის დადგენილებას, აღიარებს საზოგადოების არსებობას ძველებურად და განზრახული აქვს განაგრძოს თავისი მოღვაწეობა.

ეს დადგენილება წარმოადგენს სამხრეთის ფარული საზოგადოების შექმნის დასაწყისს. ორგანიზაციის წამყვანი ძალა, მისი სული და გული პავლე პესტელი გახდა.

სამხრეთის ფარული საზოგადოების შექმნა სრულიადაც არ ნიშნავდა რაიმე ცვლილებებს პროგრამულ საკითხებში. პესტელის ირ-

გვლივ შემოკრებილი შეთქმული ახალგაზრდობა ისევ ერთგული დარჩა რესპუბლიკური თვალსაზრისისა. პესტელი აჩვენებს, რომ 1821 წლის მარტის დადგენილება მუშაობის გაგრძელების შესახებ ნიშნავდა არა იმას, რომ მის მოღვაწეობაში რაიმე ახალი მიზანი ისახებოდა, არამედ იმას, რომ უკვე აღიარებული თვალსაზრისი რჩებოდა. როცა ვიხილავდით საკითხს საზოგადოების მიზნის შესახებ და მე დავსვი საკითხი — ცვლის თუ არა საზოგადოება თავის რესპუბლიკურ მიზანს — ყველამ ერთსულოვნად დაადასტურა თავისი რესპუბლიკელობა — ამბობს პესტელი.

შემდეგ შეკრებაზე განისაზღვრა სამხრეთის ფარული საზოგადოების ორგანიზაციული სტრუქტურაც: საზოგადოების თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა პესტელი, იუშნევსკი — მეთვალყურედ. შესდგა აგრეთვე საზოგადოების ღირექტორია, რომლის შემადგენლობაში შევიდნენ პესტელი, იუშნევსკი და ნიკიტა მურავიოვი. ნიკიტა მურავიოვის შეყვანა ღირექტორიის შემადგენლობაში პესტელს იმისათვის მიაჩნდა საჭიროდ, რომ სამხრეთის ფარული საზოგადოების საყოველთაო რუსული ხასიათისათვის გაესვა ხაზი. მით უმეტეს, რომ ამ პერიოდში ნიკიტა მურავიოვი პესტელისათვის ცნობილი იყო როგორც რესპუბლიკურად განწყობილი. საზოგადოება დაიყო ორ გამგეობად. პირველის თავმჯდომარედ დამტკიცებულ იქნა ივანოვი, მეორისა — აბრამოვი. საზოგადოებამ საჭიროდ აღიარა ახალი წევრების შემოკრების საჭიროება, ამასთან მიუთითა კონსპირაციულობის გაღრმავების აუცილებლობაზე.

სამხრეთის ფარული ორგანიზაცია პ. პესტელის მეთაურობით ცხოველ მუშაობას ეწეოდა არა მარტო ორგანიზაციულ, არამედ იდეურ სფეროში. იმ ცხარე თათბირებში, რომელიც ყოველწლიურად იმართებოდა კიევის საკონტრაქტო ბაზრობის დროს, მიმდინარეობდა დაზუსტება დოკუმენტისა, რომლის ავტორი პესტელი იყო და რომელიც შეიცავდა რევოლუციის შემდგომი რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაციის მთლიან პროგრამას. შემარიგებლებისაგან თავისუფალი და რადიკალურად განწყობილი სამხრეთელები პესტელის თვალსაზრისს ძირითადად იზიარებდნენ, ამ მსჯელობაში ხდებოდა მრავალი საპროგრამო საკითხის დახვეწა და დაზუსტება.

ეს საპროგრამო დოკუმენტი, პავლე პესტელმა რომ შეადგინა, ისტორიაში ცნობილია „რუსკაია პრავდას“ სახელწოდებით.

„რუსკაია პრავდა“ რუსეთის სახელმწიფოს ძირითადი კანონი ანუ კონსტიტუცია იყო. იგი ხალხისათვის რევოლუციის შედე-

გად მოპოვებულ უფლებებს აწესებდა, მთავრობისათვის — მოვალეობას, — რომელსაც დემოკრატიული რესპუბლიკა ანიჭებდა.

საბჭოთა ისტორიკოსებმა დაადგინეს, რომ არსებობს „რუსკაია პრავდას“ ორი ვარიანტი და მეორე ვარიანტი, რომელიც პირველის დახვეწა-დაზუსტებას წარმოადგენდა, უფრო რადიკალური მიმართულებისაა. ეს საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ სიმწიფის ზრდასთან პესტელის რევოლუციურ-დემოკრატიული მრწამსიც თანდათან ღრმავდებოდა.

„რუსკაია პრავდას“ — რუსეთის პირველი რევოლუციური კონსტიტუციის ძირითადი აზრი შემდეგია:

რევოლუციის ძირითადი საკითხია თვითმპყრობელობის დამხობა, რუსეთში რესპუბლიკური წყობილების დამყარება. რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ შეიქმნება ახალი მთავრობა — („დროებითი უმაღლესი მმართველობა“), რომელსაც „რუსკაია პრავდა“ გადაეცემა როგორც სახელმძღვანელო, საპროგრამო დოკუმენტი. ეს მთავრობა რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს საკითხებს „რუსკაია პრავდას“ მითითებათა მიხედვით გადაწყვეტს. — მიუთითებდა პესტელი.

ყველაზე მნიშვნელოვანი ამ საკითხებიდან ბატონყმობის დაუყოვნებლივი ლიკვიდაცია იყო. „რუსკაია პრავდა“ მიუთითებდა, რომ ბატონყმობა — მონობა „დაუყოვნებლივ უნდა მოისპოს და თავადაზნაურობას სამუდამოდ უნდა წაერთვას სხვა ადამიანებზე ბატონობის უპირატესობაო“.

დროებითი უმაღლესი მმართველობა, პესტელის აზრით, იქნებოდა გარდამავალი პერიოდი, რომლის დროსაც უნდა დათრგუნულიყო რეაქციის ძალები და დამკვიდრებულყო კონსტიტუციით გათვალისწინებული არჩევითი ხელისუფლება.

ხელისუფლების ორგანოები და ფუნქციები „რუსკაია პრავდაში“ ასეა წარმოდგენილი: ხელისუფლება ფუნქციის მიხედვით იყოფა სამ ნაწილად: საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, საკონტროლო. უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა სახალხო ვერჩე, აღმასრულებელი — სახელმწიფო სათათბირო, საკონტროლო — უმაღლესი კრება.

სახალხო ვერჩე შედგება ხალხის წარმომადგენლებისაგან, რომლებიც აირჩევიან ხუთი წლით. ამასთან ყოველწლიურად უნდა მოხდეს მისი შემადგენლობის $\frac{1}{5}$ -ის გადარჩევა. მუდმივი ცვალებადობა სახალხო ვერჩეს ხელს შეუწყობს ახლოს იყოს ხალხთან და გამოხატავდეს მის განწყობილებებს. სახალხო ვერჩეს დათხოვნის უფლე-

ბა არავის არ აქვს. ის რუსეთში ყველაზე მაღალი ორგანოა, ხალხის ნების გამოხატველი. ის აცხადებს ომს, დებს ზავს.

სახელმწიფო სათათბირო შედგება 5 წევრისაგან, რომლებსაც 5 წლით ირჩევს სახალხო ვეჩე. ყოველწლიურად ამ შემადგენლობიდან გამოჰყავთ ერთი წევრი და შეჰყავთ ახალი. სათათბიროს თავმჯდომარეა ის, ვისაც ხუთი წელი უსრულდება სათათბიროში. სახელმწიფო სათათბირო მმართველობის მუდმივი ორგანოა, მას ემორჩილებიან სამინისტროები. იგი მართავს ქვეყანას, სიარულეში მოჰყავს ის განკარგულებანი და კანონები, რომელსაც სახალხო ვეჩე აწესებს.

საკონტროლო ხელისუფლება — ანუ უმაღლესი კრება შედგება 120 კაცისაგან. ეს შემადგენლობა მუდმივია. მათ არ შეუძლიათ მონაწილეობა მიიღონ არც საკანონმდებლო, არც აღმასრულებელ ორგანოებში. მათი მოვალეობაა კანონიერებისადმი თვალყურის დევნება.

ამ მიზნით იგი თითოეულ სამინისტროში და თითოეულ ოლქში ნიშნავს თავის წარმომადგენელს „გენერალ-პროკურორს“. იგივე ნიშნავს მოქმედი ჯარების მთავარსარდალს. პესტელს საჭიროდ არ მიაჩნია ამ ორგანოს გადახალისება, რადგან უმაღლესი კრების ხასიათი და დანიშნულება არ ქმნის ხელისუფლების უზურპაციის საშიშროებას. ამავე დროს მისი მუდმივობა წარმოადგენს ხელისუფლების სხვა ორგანოების გადაგვარების საშიშროების გამაფრთხილებელ საშუალებას.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „რუსკაია პრავდას“ ეს ნაწილი (VI თავი) დამუშავებული არ ყოფილა. პესტელმა ამ მონაკვეთის საბოლოო რედაქცია ვერ მოასწრო. ამიტომ მკვლევარები სახელმწიფო ხელისუფლების პესტელისებურ აღნაგობაზე „რუსკაია პრავდის“ სხვადასხვა ვარიანტებისა და ძიების პროცესში პესტელის მიერ მიცემულ ახსნა-განმარტებათა მიხედვით მსჯელობენ.

„რუსკაია პრავდას“ მიხედვით რუსეთში რევოლუციის შემდეგ აღარ იარსებებს წოდებრივი უთანასწორობა. ყველა, განურჩევლად სოციალური მდგომარეობისა, კანონის წინაშე თანასწორი იქნება. სახელმწიფოში „ყველა მოქალაქეს ექნება ერთგვარი უფლება და კანონის წინაშე ყველა იქნება თანასწორი“ — ნათქვამია დოკუმენტებში. ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობას მიიღებს ყველა მამაკაცი, რომელსაც ოცი წელი შეუსრულდება. კონსტიტუციაში გამორიცხულია ქონებრივი ან განათლების ცენზი, მაგრამ მას მაინც ახლავს თავადაზნაურული შეზღუდულობა, კერძოდ, ხმის უფლება წარმეული აქვს ქალებს.

სახალხო ვეჩეში არჩევნები ორსაფეხურიანია: სათემო კრება ირჩევს დელეგატებს საოლქო ან საგუბერნიო კრებაში, ხოლო ეს უკანასკნელი თავისი შემადგენლობიდან — სახალხო ვეჩეს დეპუტატებს. რაც შეეხება სახელმწიფო სათათბიროს და უმაღლეს კრებას, მათი შემადგენლობისათვის კანდიდატების შერჩევა ხდება ოლქში ან გუბერნიაში, მათგან საჭირო რაოდენობას თვით ირჩევს სახალხო ვეჩე.

პესტელი „რუსკაია პრავდაში“ მიუთითებს ხელისუფლების მტკიცე ცენტრალიზაციის აუცილებლობაზე. ფედერაციული მმართველობა, მისა: აზრით, საზიანოა, იგი ასუსტებს ხელისუფლების ერთიან მტკიცე ორგანიზმს. ფედერაცია სახელმწიფოა სახელმწიფოში, რომელმაც შეიძლება მოისურვოს ან ცალკე კანონების გამოცემა, ან არ ისურვოს მონაწილეობა იმ ომში, რომელსაც სახელმწიფო გამოაცხადებსო. პესტელი ვარაუდობს დაიყოს რუსეთი 10 ოლქად. მხედველობაში არაა მიღებული იმპერიის ეროვნული სპეციფიკა. რუსეთის სხვადასხვა ერების შესახებ პესტელს ცალკე პარაგრაფები აქვს დაწერილი, მაგრამ ეს პარაგრაფები ჩვენამდე არაა მოღწეული. საერთოდ კი ვარაუდობს, რომ რუსეთის იმპერიაში შემავალ არარუს ერებს არავითარი თვითგამორკვევის უფლება არ აქვო და, რომ საბოლოოდ ყველა ისინი შერწყმულ უნდა იქნან რუს ხალხთანო. ეროვნულ საკითხში არა მარტო პესტელი, არამედ საერთოდ დეკაბრისტები ცოდადნენ და ველიკორუსული შოვინიზმის სენით იყვნენ დაავადებული. მათ ვერ შესძლეს სწორად გაეგოთ უფლებები იმ ერებისა, რომლებმაც უფრო ძლიერი ძალის დაწოლის შედეგად დაჰკარგეს სუვერენიტეტი, ან ნებაყოფლობით შეუერთდნენ რუსეთს. დეკაბრისტები გამონაკლისს მხოლოდ პოლონეთის მიმართ აკეთებდნენ, ისიც იმიტომ, რომ პოლონელ შეთქმულთა გული მოეგოთ, მათთან მოქმედების კოორდინაცია არ დაერღვიოთ.

ეხება რა კავკასიის ხალხებს, მეორე თავის („რუსეთში მცხოვრები ტომების შესახებ“) მე-11 პარაგრაფში, პესტელი მიუთითებს კავკასიის მხარის სიმდიდრეზე, მისი შემოერთების სარგებლიანობაზე, კავკასიელი ტომების ურჩობაზე, მათი სწრაფი დამორჩილების შეუძლებლობაზე და უმაღლეს დროებით მმართველობას ასეთ განაწესს აძლევს: 1. საბოლოოდ დაპყრობილი და შემომტყეპულ იქნას სპარსეთისა და თურქეთის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია ზღვისპირითურთ (ამიერკავკასია); გაიყოს კავკასიის ხალხები ორ თანრიგად — მშვიდობიან და მშფოთვარედ, მათგან პირველნი დატოვებულ იქნას საცხოვრებელ ადგილზე, მიეცეს მათ რუსული კანონ-სამართალი, ჩასახლებულ იქნას კავკასიაში რუსი კო-

ლონისტები, რომელთაც გადაეცეს მშფოთვარე მოსახლეობისათვის ჩამორთმეული მიწები, ამით უზრუნველყოფილი იქნება კავკასიის დამშვიდება და ეს მხარე გადაიქცევა მშვიდ და კეთილმოწყობილ რუსულ ოლქადო¹. ხალხთა ბედის ასეთი გადაწყვეტა, როგორც ვხედავთ, არაფრით არ განსხვავდებოდა იმ პოლიტიკისაგან, რასაც რუსეთის მონარქია ახორციელებდა. ეს იყო კოლონიური რეჟიმის წახალისება. ამ ფაქტში ნათლად ჩანს პესტელის, როგორც თავადაზნაური რევოლუციონერის, კლასობრივი შეზღუდულობა, ის წინააღმდეგობრივი ხასიათი, რომელსაც „რუსკაია პრავდა“ ზოგიერთ, განსაკუთრებით ეროვნულ საკითხში შეიცავს.

ეს შეზღუდულობა თავს იჩენს აგრეთვე აგრარული საკითხის გადაწყვეტაშიც. პესტელი ერთი და იმავე დროს აღიარებს მიწაზე სათემო და კერძო საკუთრებას და ვერ იჩენს თანმიმდევრობას ფეოდალური მიწათმფლობელობის მოსპობის საქმეში.

პესტელის მიერ აგრარული საკითხის გადაწყვეტა უტოპიური იყო. მისი გულწრფელი მისწრაფება — მოესპო რუსეთში სიღატაკე, ყველასთვის შეექმნა არსებობის მინიმუმი, ხოლო მსურველთათვის დამატებითი პროდუქტის წარმოების საშუალება — წარმოადგენდა ლამაზ ფრაზას, რომელსაც განხორციელება არ ეწერა. კლასობრივი შეზღუდულობა პესტელისა გამოვლინდა აგრეთვე თავადაზნაურული მიწათმფლობელობისადმი დამოკიდებულებაში. მიწის საზოგადოებრივი ფონდის შექმნისათვის პესტელი ვარაუდობდა მიწების ჩამორთმევას მხოლოდ იმ მემამულეთათვის, რომელთაც ხუთი ათას დესეტინაზე მეტი მიწა ჰქონდათ. ხოლო მათ, რომელთა მამული 5 ათას დესეტინას არ აღემატებოდა, ერთმეოდა მხოლოდ ნახევარი, ისიც ფულადი ანაზღაურებით, ან სანაცვლო ნაკვეთის სხვა რაიონში მიცემით. ამრიგად, საშუალო აზნაურები — მიწათმფლობელები რუსეთში ისევ ხელუხლებელნი რჩებოდნენ.

პესტელი დიდ ყურადღებას უთმობდა მრეწველობის განვითარებას. სამამულო სამრეწველო წინსვლის ძირითად პირობად მიაჩნია თავისუფალი კონკურენცია. მოითხოვდა სამრეწველო მონოპოლიების, სავაჭრო გილდიების, ხელოსნური საამქროების ლიკვიდაციას. დამახასიათებელია ისიც, რომ განახლებული რუსეთის დედაქალაქად მას მითითებული აქვს ნიჟნი-ნოვგოროდი (ვლადიმირის სახელწოდებით). ეს ქალაქი, როგორც ცნობილია, რუსეთის სინამდვილეში მართლაც იყო უმსხვილესი სავაჭრო-სამრეწველო ცენტრი.

¹ П. И. Пестель, Русская Правда, Наказ временному Верховному правлению, 1906, гл. 47—48.

„რუსკაია პრავდა“ პირველი რესპუბლიკური კონსტიტუციაა რუსეთის ისტორიაში. მისი განხორციელება იქნებოდა წინგადადგმული დიდი ნაბიჯი რუსეთის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული განვითარების გზაზე. ამდენად „რუსკაია პრავდა“ უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა და საყოველთაოდ საფეხურია რუსეთის საკონსტიტუციო ისტორიაში.

დეკაბრისტულმა მოძრაობამ შემოგვინახა მეორე კონსტიტუცია, რომელიც დაკავშირებულია დეკაბრისტთა ჩრდილოეთის ფარული საზოგადოების ერთ-ერთი მესვეურის ნიკიტა მურავიოვის სახელთან.

ნ. მურავიოვის კონსტიტუციური პრინციპების ახსნა მოცემულია შესავალ ნაწილში. აქ აღიარებულია ადამიანების ნების თავისუფლება, ერთპიროვნული თვითნებობისა და ბრმა მორჩილების დაუშვებლობა. ნებისყოფის თავისუფლებას, — ამბობს ნ. მურავიოვი, — აუცილებლად მივყავართ პოლიტიკურ თავისუფლებამდე. კანონი, რომელიც სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებას ზღუდავს, არის გარეგანი გამოხატულება ნორმალური, ბუნებრივი წესრიგისა.

პირველ თავში, რომელიც მმართველობას შეეხება, განსაზღვრულია სამი საწყისი, რომელზედაც შემდეგ მთელი კონსტიტუციური შენობაა დაფუძნებული. ეს სამი საწყისია — ხალხის სუვერენიტეტი, კონსტიტუციის უმაღლესობა და სახელმწიფოებრივი მმართველობის მოკავშირეობითი ხასიათი.

წინააღმდეგ პესტელისა, განახლებული რუსეთის ხელისუფლება ნ. მურავიოვის კონსტიტუციაში წარმოდგენილია როგორც კონსტიტუციური მონარქია. მონარქის უფლება-მოვალეობანი სხვადასხვა რედაქციებში სხვადასხვაგვარადაა განსაზღვრული.

ნ. მურავიოვის კონსტიტუციაში რუსეთი წარმოდგენილია ფედერაციულ სახელმწიფოდ. ფედერაციულ დანაწილებას ნ. მურავიოვი საფუძვლად არ უდებს ეროვნულ პრინციპს. ამ მხრივ რუსეთის იმპერიის მთლიანობისა და განუყოფლობის თვალსაზრისზე დგას. რუსეთის ფედერაციულ დაყოფას საფუძვლად უდევს ისტორიული ან ხშირ შემთხვევაში ეკონომიური პრინციპები. მთელს იმპერიაში ნავარაუდევია 14 ფედერაციული ერთეული და 2 ოლქი, თითოეულ მათგანს აქვს საკუთარი დედაქალაქი.

რუსეთის ფედერაციული სახელმწიფოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა სახალხო ვეჩე, რომელიც ორი პალატისაგან შედგება; ქვედა, ანუ სახალხო წარმომადგენელთა პალატა 2 წლის ვადით ირჩევა, ყოველ 50 ათას მცხოვრებზე 1 დეპუტატია (ანუ მაშინდელი მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით 420 დეპუტატი) ნავარა-

უდევი. ზედა პალატა — უმაღლესი სათათბირო ფედერაციული ერთეულის 3 და ოლქის ორი წარმომადგენლისაგან შედგება (სულ 46 კაცი). ყოველ ორ წელიწადში უნდა მოხდეს სახელმწიფო სათათბიროს შემადგენლობის ერთი მესამედის გადარჩევა.

ხელისუფლების საკუთარი ორგანოები გააჩნია ფედერაციულ ერთეულსაც. მისი უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა საკანონმდებლო კრება, რომელიც აგრეთვე ორი პალატისაგან შედგება: რჩეულთა პალატა და სათათბირო. რჩეულთა პალატის დეპუტატთა რაოდენობა განისაზღვრება მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით (ყოველ 10 ათას სულზე 1 დეპუტატი), ხოლო სათათბიროსი — რჩეულთა პალატის ერთი მესამედით. აღმასრულებელი ხელისუფლება ფედერაციულ ერთეულში ეკუთვნის ოლქის მმართველს, მის მოადგილესა და მრჩეველს.

6. მურავიოვის კონსტიტუციაში თავადაზნაურული კლასობრივი შეზღუდულობა თავს იჩენს ყველა არსებითი საკითხის გადაწყვეტაში. იგი ტოვებს მონარქს რუსეთის აღმასრულებელ ხელისუფლების სათავეში. საკანონმდებლო ორგანოების არჩევნებს ზღუდავს იმგვარად, რომ პრივილეგიური კლასების ინტერესები დაცული რჩება. ნავარაუდევია მაღალი ქონებრივი ცენზიც.

კონსტიტუცია, მართალია, გლეხობას ათავისუფლებს ყმური მდგომარეობიდან, მაგრამ მიწას ისევ მემამულის საკუთრებაში ტოვებს. ყოველი ყმა-გლეხი ახალ ვითარებაში წარმოდგენილია მოიჯარადრეებად იმ ნაკვეთებისა, რომლებსაც ადრე, ყმური დამოკიდებულების დროს ფლობდნენ. კონსტიტუციის მეორე ვარიანტში მითითებულია გათავისუფლებული ყმებისათვის საკარმიდამო ნაკვეთის გადაცემის შესახებ, ხოლო მესამე ვარიანტში — დამატებით გარკვეული რაოდენობის სახნავ-სათესი ნაკვეთის მიცემის შესახებაც (2 დესეტინის ფარგლებში), ამგვარად, ნ. მურავიოვის კონსტიტუციას უფრო ღრმად ამჩნევია თავადაზნაურული კლასობრივი შეზღუდულობის დაღი. ამ შეზღუდულობის მიუხედავად, კონსტიტუციის განხორციელება რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში პროგრესული ნაბიჯი იქნებოდა.

შეერთებულ სლავთა საზოგადოება. ეს იყო ახალი ფარული ორგანიზაცია, რომელიც აღმოცენდა სავსებით დამოუკიდებლად იმ ფარულ საზოგადოებებისაგან, რომლებზედაც ზევით გვქონდა ლაპარაკი. ეს ფაქტიც მიუთითებს რუსეთში კრიზისულ ვითარებაზე. ქვეყნის რევოლუციური გადახალისების აღეების სიმწიფეზე, დეკაბრიზმის ადგილობრივ წარმოშობაზე.

საზოგადოების ჩასახვა-განვითარების ისტორია მოკლედ ასეთია:

1818 წელს პოლტავის გუბერნიის დაბა რეშეტილოვკაში იუნკრებმა ძმებმა პეტრე და ანდრია ბორისოვებმა იუნკერ ვოლკოვთან ერთად შექმნეს საიდუმლო ორგანიზაცია, რომელსაც მათ „პირველი შეთანხმების საზოგადოება“ უწოდეს. მისი მიზანი იყო მაღალაზნობრივი პრინციპებზეა ქადაგება და დანერგვა. საზოგადოების სტრუქტურა და მიზან-დასახულობა რელიგიურ სამოსელში იყო გახვეული და იმ დროს საერთოდ გავრცელებული სექტების ხასიათს ატარებდა. „პირველი შეთანხმების საზოგადოება“ მალე გარდაიქმნა „ბუნების მეგობართა საზოგადოებად“. მისი ორგანიზატორები ვარაუდობდნენ რუსეთში არსებული უკანონობისა და ბოროტების წინააღმდეგ ბრძოლას, თუმცა ამ ბრძოლის ხერხები ჯერ კიდევ დაუზუსტებული არ ყოფილა.

ოციან წლებში რუსეთში რეაქციის გაძლიერებამ და მასობრივმა მღელვარებებმა მეოცნებე ახალგაზრდებს თვალი აუხილეს. მათ შეხედულებანი რუსეთის ცხოვრების უარყოფით მხარეებზე თანდათან რადიკალური ხდებოდა. „ბუნების მეგობართა საზოგადოების“ წევრთა შეხედულებების შემდგომ გარეგოლუციურებაზე გავლენა მოახდინა კავკასიაში ლაშქრობამ, იმ განწყობილებამ, რომელიც „ივერიის პროკონსულის“ გენერალ ერმოლოვის კორპუსში იგრძნობოდა. 1818—1819 წლებში ძმები ბორისოვები საქართველოში არიან. პოლკი, რომელშიაც ისინი მსახურობდნენ, კავკასიის ლაშქრობებში მონაწილეობდა.

კავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ პოლკი რუსეთში დაბრუნდა და ნოვოგოგად-ვოლინსკში დაბანაკდა. ამ დროს ბორისოვებს უკვე პრაქტიკული მოქმედების წყურვილი აუწუნებდათ. სწორედ 1823 წ. ნოვოგოგად-ვოლინსკში ჩავიდა ვარშაველი სტუდენტი იულიან ლუბლინსკი, რომელიც პოლონელ პატრიოტ შეთქმულთა წრეს ეკუთვნოდა. ლუბლინსკის გაცნობამ და მასთან დაახლოებამ ბორისოვების მიზანდასახულობაში მეტი სიცხადე შეიტანა. ისინი ბევრს მსჯელობდნენ ფარული საზოგადოების პროგრესულ საკითხებზე. ბოლოს, გადაწყდა შექმნილიყო ორგანიზაცია საიდუმლო საზოგადოებისა, რომლის მოწოდებად სლავთა საყოველთაო განთავისუფლება უნდა ყოფილიყო. ასე შეიქმნა 1823 წელს შეთქმულთა კიდევ ერთი ფარული ორგანიზაცია, რომელიც თავისი სულისკვეთებით ჩვენს მიერ ზევით განხილულ ფარულ ორგანიზაციებზე რადიკალური იყო.

1824—25 წლებში ეს ფარული ორგანიზაცია სწრაფად იზრდებოდა. მასში ჩაებნენ ვ. ბესჩასნოვი. პ. ვიგოდსკი, ი. გორბაჩევსკი, ი. ივანოვი, პ. გრომნიტსკი, გ. უსოვსკი, ა. პესტოვი, ა. ვისოჩინი.

პ. გოლოვინსკი, ვ. სოლოვიოვი, ნ. კრასნიცკი, ნ. ლისოვსკი, ა. ტიუტჩევი, ი. ანდრეევიჩი, ი. კირეევი, ი. სუხინოვი, პ. ზარეცკი, მ. შეპილო და მრავალი სხვები. ეს იყო უმთავრესად საშუალო და დაბალი ჩინის ოფიცრობა. პროფ. ნეჩკინას გამოთვლით ამ საზოგადოების წევრთა რაოდენობა 51-ს აღემატებოდა.

საზოგადოების წევრები თავიანთი სოციალური მდგომარეობით საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ ჩრდილოეთის და სამხრეთის საზოგადოების წევრებისაგან. ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ფარულ საზოგადოებებში გაერთიანებული იყვნენ მსხვილ თავადაზნაურთა წარმომადგენლები, ეკონომიურად და პოლიტიკურად ყველაზე უფრო პრივილეგიური წოდების შვილები, ბრწყინვალე არისტოკრატები, აქ კი ძირითადად მცირეკონებიანი აზნაურები იყვნენ წარმოდგენილი. მათთვის არისტოკრატული ფუფუნება უცხო იყო. დაბალი ჩინის ამ ოფიცრობას ხელფასიც მცირე ჰქონდა. მათთვის უფრო ძნელად შესათვისებელი და ადვილად დასაგმოები იყო ის სოციალური კონტრასტები, რომელიც ბატონყმურ რუსეთს ახასიათებდა.

საზოგადოება მიზნად ისახავდა სლავი ხალხების გათავისუფლებას სოციალური და პოლიტიკური ჩაგვრისაგან, მათს გაერთიანებას ერთ ფედერაციულ სახელმწიფოში, თითოეულ ფედერაციაში მმართველობის რესპუბლიკური ფორმის შემოღებას.

„საზოგადოება — ნათქვამია გორბაჩევსკის „წერილებში“ — მთავარ მიზნად ისახავდა ყველა სლავური ტომის გათავისუფლებას თვითმპყრობელობისაგან, ზოგიერთ მათგანში არსებული ნაციონალური სიძულვილის მოსპობას, და მთელი მათი მიწა-წყლის გაერთიანებას ერთ ფედერაციულ კავშირად. გათვალისწინებული იყო თითოეული სახელმწიფოს საზღვრების მტკიცედ განსაზღვრა, თითოეულში ხალხისათვის დემოკრატიული წარმომადგენლობის მმართველობის ფორმის შემოღება კავშირის საქმეთა მმართველობისათვის და, აუცილებლობის შემთხვევაში, საერთო ძირითადი კანონების შეცვლისათვის კონგრესის შექმნა, თითოეული სახელმწიფოსათვის შინაგანი აგებულების განსაზღვრის თავისუფლება და შინაგან მართვა-გამგეობაში დამოუკიდებლობა“.

საზოგადოებას გააჩნდა წერილობითი წესდება, რომელიც რელიგიურ-მისტიკურ სამოსელში იყო გახვეული, მაგრამ შინაარსით რევოლუციურ-რადიკალურ იდეოლოგიას შეიცავდა. ამ წესდების ანუ კატეხიზისის მეტხუთმეტე პუნქტი ლაკონიურად აყალიბებდა საზოგადოების წევრის საბრძოლო გეგმას სლავთა ფედერაციის მშენებლობის საკითხში:

„შენ სლავი ხარ და შენს მიწა-წყალზე, იმ ზღვების ნაპირებზე, რომელიც მას გარს ერტყმის, ააგებ ოთხ ფლოტს — შავს, თეთრს, დალმაციურსა და ყინულოვანს, ხოლო მათს შუაგულში აღმართავ ქალაქს, და მასში განათლების ღმერთს თავის ძლევაშობილების ტახტს დაუდგამ“.

კატეხიზისიდან ჩანს, რომ დიდი სლავური სახელმწიფო ნაგულისხმევი იყო ოთხი ზღვის — შავის, თეთრის, ადრიატიკისა და ბალტიის ზღვების ფარგლებში. ამ სახელმწიფოს ემბლემად შეთქმულებმა ერთმანეთში გადახლართული ოთხი ღუზა დააწესეს.

შეთქმულებს სლავური სახელმწიფო დემოკრატიულ რესპუბლიკათა თავისუფალ კავშირად ესახებოდათ. აქ ადგილი არ ექნებოდა რომელიმე რესპუბლიკის გაბატონებულ მდგომარეობას. ამ რესპუბლიკათა საერთო ურთიერთდამაკავშირებელი პრინციპები უნდა ყოფილიყო პიროვნების თავისუფლება და ხელშეუხებლობა, ყველა მოქალაქეთა თანასწორობა, და განხორციელება სამი ძირითადი ამოცანისა: „მრეწველობისა, ზნეობრიობისა და განათლებისა“.

შეერთებულ სლავთა საზოგადოების პროგრამა ბატონყმური წყობილების დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას მოითხოვდა. — „ნუ იყოლიებ მონას, როცა თვით შენ არ გსურს იყო სხვისი მონა“ — ამბობს „კატეხიზისის“ ერთ-ერთი მუხლი. სლავთა საზოგადოების წევრების მკვეთრი ანტიბატონყმური განწყობილება ნათლად მჟღავნდება მათს ჩვენებებში.

„ცოლების კვნესა, ბავშვთა ღაღადისი, სამხედრო პირთა ქვრევების ტირილი, მივიწყებული ობლები, ყოველ ნაბიჯზე შემხვედრი მათხოვრები, ბრმა და ნატანჯი, განადგურებული გლეხობა სოფლად — ყველაფერი ეს იმის მომასწავებელი არ არის, რომ სამშობლო მივიწყებულია და მასში იმალება რაღაც საიდუმლო მტერი, რომელიც ყველა ზემოთქმულ უბედურებას მოუვლენს თანამემამულეთ?“ — ამბობდა სლავთა შორის ერთ-ერთი შეთქმული იაკობ ანდრეევიჩი.

ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციას და ახალი, სლავური სამყაროს მშენებლობას შეერთებულ სლავთა საზოგადოების წევრები რევოლუციური გზით, შეიარაღებული აჯანყებით აპირებდნენ. მათ ღრმად სწამდათ, რომ თავისუფლება ბრძოლაში იბადება. დეკაბრისტი გორბაჩევსკი აღნიშნავს: „სლავთა კავშირი ატარებდა უფრო მეტბრძოლი ორგანიზაციის კვალს. მხოლოდ თავიანთი მეგობრების, მხოლოდ იარაღის დახმარებით ვარაუდობდნენ ისინი თავისუფლების მოპოვებას. აზრი, რომ თავისუფლება შეიძლება იყიდო არა

ცრემლით, არა ოქროთი, არამედ სისხლით უნდა მოიპოვო — მტკაცედ იყო ჩაჭედებული მათს გულებში“.

სლავთა საზოგადოების მებრძოლ ხასიათს ნათლად მოწმობს აგრეთვე კატეხიზისის პირველი მუხლი. „ნუ გექნება ნურავის იმედი, გარდა შენი მეგობრებისა და შენი იარაღისა. მეგობრები შენ მოგეხმარებიან, იარაღი შენ დაგიცავს“ — ნათქვამია აქ.

საზოგადოების მებრძოლ ხასიათზე მეტყველებს აგრეთვე ტექსტი იმ ფიცისა, რომელსაც საზოგადოებაში შემავალი დებდა ხოლმე. შეფიცვა ხმალზე ხდებოდა. ფიცის ტექსტში ნათქვამი იყო: „ათას სიკვდილს გავივლი, ათას დაბრკოლებას და უკანასკნელ აწოხუნთქვასაც მივუძღვნი თავისუფლებასა და კეთილშობილ სლავთა ძმურ კავშირს“.

შეერთებულ სლავთა საზოგადოებაში ტაქტიკის საკითხები სავსებით დაზუსტებული არ ყოფილა. მაგრამ სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფარული საზოგადოებებისაგან განსხვავებით თვალში გვხვდება ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: „არავითარ ამბოხებას არ შეიძლება ჰქონდეს წარმატება მთელი ერის თანხმობისა და თანამოქმედების გარეშე. ამიტომაც პირველყოვლისა ხალხი უნდა მოვაშადოთ ახალი წყობილებისათვის და შემდეგ მივცეთ მას იგი“, — ნათქვამია შეერთებულ სლავთა საზოგადოების დოკუმენტში. ეს იმას ნიშნავს, რომ მათ უფრო მეტად ესმოდათ რევოლუციაში მასების მნიშვნელობა, ვიდრე სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფარული საზოგადოების წევრებს, რომლებიც, როგორც ამას შემდეგ დავინახავთ, მასებისაგან შორს იდგნენ, მათი ეშინოდათ და რუსეთში რევოლუციურ გადატრიალებას სამხედრო შეთქმულების გზით მასებისაგან მალულად ვარაუდობდნენ.

შეერთებულ სლავთა საზოგადოების პროგრამა, რომელიც შიგადაშინგ ერთმანეთის საწინააღმდეგო დებულებებს შეიცავდა (განსაკუთრებით ორგანიზაციულ საკითხებში), შემდგომ დამუშავებას საჭიროებდა. 1824 წლისათვის საზოგადოებაში თავი იჩინა ერთგვარმა კრიზისმა — გაზრდილ მოთხოვნილებებთან ამ საზოგადოების ფორმის შეუსაბამობამ. ამას გრძნობდნენ საზოგადოების მესვეურები და უკვე მუშაობდნენ მისი რეორგანიზაციისათვის.

1825 წლის ზაფხულზე შეერთებულ სლავთა საზოგადოების ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი მოვლენები მოხდა. მესამე კორპუსის მანევრების დროს ჟიტომირთან თავი მოიყარეს უკრაინის სხვადასხვა მაზრებსა და გუბერნიებში განლაგებულმა სამხედრო ნაწილებმა. ოფიცრებს საშუალება მიეცათ ენახათ ერთმანეთი, გაეხატა გულისათადო საუბარი. ამ შეხვედრისას ძველმა მეგობრებმა ტიუტჩევმა.

სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლმა და ბესტუჟევ-რიუმინმა ერთმანეთს საიდუმლოება გაანდეს. ამგვარად, სამხრეთელებისათვის ცნობილი გახდა შეერთებულ სლავთა საზოგადოების არსებობა.

ავგისტოს მიწურულში დაიწყო სამხრეთისა და შეერთებულ სლავთა საზოგადოებების წარმომადგენელთა გაერთიანებული თათბირები, რომელიც მიზნად ისახავდა მათს ორგანიზაციულ გაერთიანებას. სამხრეთელებმა სლავებს გადაუშალეს პროგრამა, შეატყობინეს კონსტიტუციის არსებობაც. მეორე თათბირზე წაკითხულ იქნა პესტელის კონსტიტუციიდან ზოგიერთი ადგილი. თათბირებზე მწვავე შეჯახებებს ჰქონდა ადგილი როგორც პროგრამულ ისე ტაქტიკურ საკითხებში. სლავთა საზოგადოების წევრები არ ეთანხმებოდნენ ბესტუჟევ-რიუმინს, რომელიც მხურვალედ იცავდა სამხრეთელთა თვალსაზრისს.

მიუხედავად აზრთა სხვადასხვაობისა, შეერთებული სლავთა საზოგადოება სამხრეთის ფარულ ორგანიზაციასთან გაერთიანდა. ახლა სამხრეთში დაიწყო გაცხოველებული საბოლოო მზადება აჯანყებისათვის, რასაც შეთქმულნი 1826 წლის ზაფხულისათვის ვარაუდობდნენ. მაგრამ დეკაბრისტთა ეს გეგმები და სამზადისი შეაჩერა და სულ სხვა მიმართულებით წარმართა ცნობამ რუსეთის იმპერატორის გარდაცვალების შესახებ.

სენატის მოედანზე. 1825 წლის 19 ნოემბერს ტაგანროგში გარდაიცვალა ალექსანდრე პირველი.

ალექსანდრეს გარდაცვალების ცნობამ საიმპერატორო სასახლეში დაბნეულობა გამოიწვია. რუსეთის მომავალი მონარქის საკითხი ძნელი გადასაწყვეტი გახდა. საქმე ისაა, რომ ალექსანდრეს მემკვიდრე არ ჰყოლია. ამ შემთხვევაში, პავლე პირველის მიერ გამოცემული კანონის თანახმად, უპირატესობა უფროს ძმას კონსტანტინეს ეძლეოდა.

კონსტანტინეს მიერ საიმპერატორო ტახტზე უარის თქმა და ამის საფუძველზე შედგენილი მანიფესტი ფარავდა ამ საკითხთან დაკავშირებულ მრავალ საიდუმლოებას. ისტორიკოსებს შორის სხვადასხვა მოსაზრება გამოითქვა კონსტანტინეს ტახტიდან ჩამოცილების თაობაზე. ზოგი მას უკავშირებდა კონსტანტინეს ქორწინებას არასამეფო სისხლის ქალზე — ვარშაველ გრუდზინსკაიაზე, ზოგიც თვლიდა კონსტანტინეს პირად სურვილს, ზოგი ალექსანდრესა და კონსტანტინეს შორის ფარულად მტრულ დამოკიდებულებას. ერთი რამ ცხადია: ალექსანდრე არ ყოფილა აღტაცებული ძმის პირადი თვისებებით, რომელიც ამ მხრივ ძალიან ჩამოგავდა მამას. არც ტალანტით გამოირჩეოდა კონსტანტინე, ამასთან იგი ზოგ საკითხში იმპე-

რატორს ოპოზიციაში ედგა და მის ნაბიჯებს, განსაკუთრებულ საგარეო ურთიერთობაში, არ იზიარებდა.

ალექსანდრეს გარდაცვალების ცნობა რომ მიიღო, ნიკოლოზმა სასწრაფოდ მოიწვია პეტერბურგის გენერალ-გუბერნატორი მილორადოვიჩი, გვარდიული კორპუსის მეთაური ვოინოვი და მათ გააცნო რა ვითარება, რჩევა-დარიგება სთხოვა. მილორადოვიჩმა გულწრფელად აუხსნა მდგომარეობა: თუ ალექსანდრეს მართლაც სურდა ტახტზე ნიკოლოზის ასვლა, იგი სიცოცხლეშივე გამოაქვეყნებდა მანიფესტს. ახლა კი ნიკოლოზის ტახტზე ასვლა შეფასებული იქნება როგორც უზურპაცია, მით უმეტეს, რომ კონსტანტინე პეტერბურგში არ იმყოფება. ამ აქტს ადვილი შესაძლებელია მოჰყვეს აჯანყება და თუ გვარდია მასში ჩაბმული აღმოჩნდება, ჩვენ აღარ გვეყოფა ძალები მის ჩასაქრობადო. მილორადოვიჩის რჩევით ჯობდა კონსტანტინესათვის ფიცის მიცემა.

ნიკოლოზი ამ რჩევას დაეთანხმა. 27 ნოემბერს მან შეჰფიცა კონსტანტინეს. შეჰფიცა აგრეთვე გვარდიამაც.

მაგრამ კონსტანტინემ არ მოისურვა საიმპერატორო ტახტზე ასვლა. ამასთანავე უარი თქვა გაეკეთებინა რაიმე ოფიციალური განცხადება თავისი უარის შესახებ. შეიქმნა მეტად უზერხული მდგომარეობა.

კონსტანტინეს უარი საიმპერატორო ტახტზე შეიძლება მრავალი მოტივით აიხსნას. იგი ეჭვობდა, რომ დოკუმენტი მისი ტახტიდან ჩამოცილების შესახებ უკვე გახმაურებული იყო. გვარდიის განწყობილების შესახებ ვარშავაში მყოფმა კონსტანტინემ არაფერი იცოდა. ამ ვითარებაში ტახტზე ასვლა ფრიად სარისკო იყო. არაა გამორიცხული, რომ კონსტანტინემ გაიგო ზოგი რამ რუსეთში საიდუმლო ორგანიზაციების არსებობის შესახებაც. ერთ-ერთი უცხოური კარიკატურა პეტერბურგში შექმნილ ვითარებას ასე ხატავდა: ნიკოლოზი და კონსტანტინე ერთმანეთს ეპატიუებოდნენ დაჯდომას საიმპერატორო სკამზე, რომელზედაც ქარისკაცის ხიშტი იყო ამოსული. შეიძლება კონსტანტინეს ზეპირი უარი რუსეთის საზოგადოებრიობის განწყობილების ერთგვარ დაზვერვასაც წარმოადგენდა.

კონსტანტინეს ასეთი პოზიციის გამო სასახლეში გადაწყდა მოეწყოთ ნიკოლოზისათვის შეფიცვა. მანიფესტს ნიკოლოზისადმი შეფიცვის შესახებ თან უნდა დართოდა ის პროექტი, რომელიც ალექსანდრე პირველს ჰქონდა შემზადებული და რომელსაც კონსტანტინეს ნებაყოფლობითი უარის დოკუმენტიც ერთვოდა.

ნიკოლოზისადმი შეფიცვა 1825 წლის 14 დეკემბერს დაწმენა. ამით დანასტიური კრიზისი დასრულდა.

დეკაბრისტ შეთქმულთათვის რუსეთის მონარქის სიკვდილი მოულოდნელი იყო. ერთბაშად შეიცვალა ვითარება, მოულოდნელი აღმოჩნდა ის დანასტიური კრიზისიც, რომელიც ალექსანდრეს გარდაცვალებიდანვე შეიქმნა რუსეთში. აჩანყებეს დეკაბრისტები, როგორც ცნობილია, 1826 წლისათვის ფიქრობდნენ, მაგრამ იმპერატორის სიკვდილთან დაკავშირებით შეიქმნა აჩანყებისათვის ხელსაყრელი ვითარება, რომლის ხელიდან გაშვება მათ არ უნდოდათ. 27 ნოემბერს, როცა პეტერბურგში მოვიდა ცნობა იმპერატორის გარდაცვალების შესახებ, დეკაბრისტთა ყველაზე აქტიურმა ხელმძღვანელმა ჭგუფმა გადასწყვიტა დაუყოვნებლივ მოესდინა სახელმწიფო გადატრიალება და დაიწყო გეგმის შედგენა.

ამ დღიდან შეთქმულთა შეკრება ყოველდღიურა ხდება და მას მეტად ცხოველი ხასიათი ეძლევა. საშადადის სული და გულია კონდრატე რილევი, რომლის ბინა აჩანყებისათვის მზადების შტაბად იქცა. აქ თავს იყრიან გამოსვლის ორგანიზატორები ტრუბეკოვი, ძმები ბესტუჟევი, შტეინგელი. კახოვსკი, იაკუბოვიჩი, პანოვი, სუტგოფი, კორნილოვიჩი, არბუზოვი და მრავალი სხვ. იზადება ახალ-ახალი კონკრეტული მგზნებარე რევოლუციური გეგმები, მაგრამ ამასთან ერთად თავს იჩენს დეკაბრისტთა კლასობრივი შეზღუდულობა, მათი გამოსვლის წარუმატებლობის უტყუარი ნიშნებიც.

რა ძალებით აპირებდნენ აჩანყებას დეკაბრისტები? როგორ იყო მათი ტაქტიკა?

დეკაბრისტთა უდიდესი უმრავლესობა სახალხო რევოლუციის წინააღმდეგი იყო. სახალხო გამოსვლა მათ წარმოუდგებოდათ როგორც საყოველთაო ნგრევა და ქაოსი, შავი ხალხის ინსტინქტების თავაშეებულობა. სახალხო რევოლუციის უარყოფითობის დახასიათებისას დეკაბრისტები პირველყოვლისა მიუთითებდნენ საფრანგეთის 1789—94 წლების მოვლენებზე, რამაც, მათი აზრით, მთელს ქვეყანაში საშინელი სისხლისღვრა გამოიწვია და ქაოსი გაამეფა. რევოლუციის ფრანგული ტიპის წინაშე შიში, უეჭველია, პირველყოვლისა გამოწვეული იყო დეკაბრისტთა აზნაურული წარმოშობით.

რევოლუციისათვის სახალხო ძალებისადმი უნდობლობა დეკაბრისტებს აიძულებდა მარტო ჯარისკაცებს დაყრდნობოდნენ ისე, რომ გულისნადები მათთვისაც კი არ გაენდოთ. არმია მათი მიზანდასახულობის შემსრულებელი იარაღი უნდა ყოფილიყო. იაკუბოვიჩმა, მაგალითად, წამოაყენა წინადადება, რომ გაეტეხათ სამიკიტ-

ნოები, ჯარისკაცები და შავი ხალხი მიეშვათ ლოთობაზე, აღეგზნოთ მათი განწყობილება და წაეყვანათ სასახლის იერაშზე. გამოსვლა რომ უსისხლოდ ვერ დამთავრდებოდა, ამაში იაკუბოვიჩს სხეუბიც დაეთანხმნენ, თუმცა მისი წინადადება, რომელიც დეკაბრისტთა ჯაერთო განწყობილებას ეწინააღმდეგებოდა, მოხსნილი იქნა. ტრუბეცკოიმ წამოაყენა გეგმა გამოსვლისათვის მიეცათ შეიარაღებული დემონსტრაციის ხასიათი, რომელსაც მოაწყობდნენ ფიცის მიღებაზე უარისმთქმელი ჯარისკაცთა პოლკები. შეიარაღებული დემონსტრაციის მომენტში დაიწყებოდა მშვიდობიანი მოლაპარაკება მთავრობასთან დეკაბრისტთა ულტიმატუმის მიღების შესახებ.

ცხარე მსჯელობებში, საკითხის ყოველმხრივ შესწავლასა და დადებითი და უარყოფითი შედეგების შეფასებაში ზუსტდებოდა გამოსვლის გეგმა. საბოლოო გადაწყვეტილებით აჯანყებაში ჩაბმული ჯარისკაცთა პოლკები სენატის მოედანზე უნდა გაეყვანათ, სენატი იძულებული გაეხადათ მიეღო დეკაბრისტთა მიერ წაყენებული მოთხოვნები — კერძოდ რუსი ხალხის მანიფესტი, რომელიც შედგენილ იქნა რილეევისა და ტრუბეცკოის მიერ.

მანიფესტი დამხობილად აცხადებდა ძველ მთავრობას. აუქმებდა რუსეთში ბატონყმობას, აცხადებდა ყველა წოდების თანასწორობას კანონის წინაშე, აღიარებდა სიტყვის, სინილისის, საქმიანობის თავისუფლებას, ითვალისწინებდა სასამართლო წარმოების შეცვლას, ღია პროცესების შემოღებითა და ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის დაწესებით, აწესებდა სათემო, სამაზრო, საგუბერნიო და საოლქო მმართველობას მათი წევრების არჩევითობის წესების განსაზღვრით (ეს არჩეული პირები შეცვლიდნენ ყველა დანიშნულ მოხელეს) და სხვ. მანიფესტი ითვალისწინებდა სამხედრო რეფორმას, (სამხედრო დასახლებებისა და რეკრუტობის დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას, სამსახურის ვადის 10 წლამდე შემცირებას, სამხედრო ვალდებულების ყველა წოდებაზე გავრცელებას). ნავარაუდევია იყო სახალხო მილიციის შემოღება. მანიფესტში ლაპარაკი იყო აგრეთვე სულადი გადასახადის ლიკვიდაციაზე და მთელ რიგ სახელმწიფო მონოპოლიების მოსპობაზე.

მანიფესტს სამხრეთისა და ჩრდილოეთის საზოგადოებათა კონსტიტუციებს რომ აღარებს, მ. ვ. ნეჩკინა იმ დასკვნამდე მიდის, რომ მანიფესტის მუხლები კონსტიტუციათა პროგრამას არ ემთხვეოდა. განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო გადახვევა ნ. მურავიოვის პროექტიდან. მანიფესტი არაფერს ამბობდა მიწის შესახებ და მღუმარედ უვლიდა გვერდს ნ. მურავიოვის ფორმულას „მემამულეებს რჩებათ თავიანთი მიწა“. მანიფესტში არაფერი იყო ნათქვამი საარ-

ჩვენო ცენზზე და მრ. სხვ. ამრიგად. მანიფესტი წარმოადგენდა წინგადადგმულ წაბიჯს ნ. მურავიოვის კონსტიტუციასთან შედარებით, თუმცა მასაც ცხადად ამჩნევია კლასობრივი შეზღუდულობის დალი (მიწის შესახებ საკითხისათვის გვერდის ავლა, ყმა გლეხებისათვის თავისუფლების მინიჭებას გაბედული აღიარების წინაშე შიში და სხვ.).

მანიფესტში არაფერი იყო ნათქვამი რუსეთის სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმის შესახებ. დეკაბრისტები ვარაუდობდნენ, რომ მანიფესტი წარმოადგენდა პირველ ღონისძიებას, რომელიც აჯანყების დღესვე უნდა გამოქვეყნებულიყო. რაც შეეხება ძირითადად პადავო საკითხებს, ამას გადაწყვეტდა უმაღლესი კრება. მას უნდა განესაზღვრა რუსეთი რესპუბლიკური იქნებოდა თუ მონარქიული, მიწა გლეხებს გადაეცემოდა თუ დარჩებოდა ფეოდალთა მფლობელობაში.

რუსი ხალხისადმი მანიფესტის ცხოვრებაში გატარება, ვიდრე დამფუძნებელი კრება აირჩეოდა, ეკისრებოდა დროებით მმართველობას. დროებით მმართველობაში დასახელებული იყვნენ რუსეთში ყველაზე ავტორიტეტული ადამიანები მ. მ. სპერანსკი, ნ. ს. მორდვინოვი, ა. პ. ერმოლოვი, ნ. ნ. რაევსკი, სენატორი ი. მ. მურავიოვ-აპოსტოლი და სხვები. არჩევანი პირველ სამ კანდიდატზე შეჩერდა. დროებით მმართველობას ეკისრებოდა წოდებათა უფლებების გათანასწორება, სათემო, სამაზრო, საგუბერნიო და საოლქო ადგილობრივ მმართველობათა ორგანიზაცია, შინაგანი სახალხო დაცვის შექმნა, სასამართლოს არჩევა, სამხედრო ვალდებულებათა ყველა წოდებაზე დაკისრება, მუდმივი არმიის გაუქმება და სახელმწიფო ორგანოებში არჩევნების წესის დადგენა.

მსჯელობის საგანი გახდა აგრეთვე სამეფო ოჯახისადმი დამოკიდებულება. ყველა აღიარებდა, რომ გამოსვლის დღესვე მეფის ოჯახი უნდა დაეპატიმრებინათ. ეს ამოცანა იაკუბოვიჩის დაეკისრა. იგი სათავეში უნდა ჩასდგომოდა გვარდიულ-საზღვაო ეკიპაჟს, შეეყვანა იგი ზამთრის სასახლეში და მეფის ოჯახის იზოლაცია მოეხდინა. მაგრამ გამოსვლის წინა დღეებში კ. რილევეი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მარტოოდენ დაპატიმრება საკმარისი არ იყო. საჭირო იყო „მოსპობა იმ ადამიანისა, რომელიც კონსტანტინეს უარის შემდეგ რუსეთის საიმპერატოროდ ემზადებოდა“.

13 დეკემბერს რილევეი საბოლოოდ დაადგა იმ აზრს, რომ რევოლუციისათვის საჭირო იყო ნიკოლოზის მსხვერპლად შეწირვა. მისი მოკვლა უნდა მომხდარიყო დილას, აჯანყების დაწყების მომენტშივე და ეს გააადვილებდა გამარჯვებას, ანუ „გზას გაუხსნიდა

მას — როგორც ამბობდა რილევი. ამ საპასუხისმგებლო დავა-
ლების შესაარულებლად შერჩეულ იქნა კახოვსკი, რომელიც ადრე-
ვე აცხადებდა თანხმობას მეფის მოკვლაზე.

გამოსვლის წინა დღეებში დაზუსტდა გეგმის დეტალებიც. საერ-
თო ხელმძღვანელად, ანუ დიქტატორად, როგორც მას შეთქმულნი
უწოდებდნენ, შერჩეულ იქნა ტრუბეცკოი. მანიფესტის სენატისად-
მი წარდგენა რილევის და პუშკინის დაევალათ. თუ სენატი ამ ულტი-
მატუმს არ მიიღებდა, ნავარაუდევია იყო მის წინააღმდეგ ძალების
გამოყენება. დაზუსტდა ჯარისკაცთა გამოყვანის წესიც: შეთქმული
ოფიცრები ჯარისკაცებს ჩააგონებდნენ, რომ უკანონოა ნიკოლო-
ზის ასვლა საიმპერატორო ტახტზე, კონსტანტინეს, რომელიც ლი-
ბერალური აზრების მატარებელია, მეფობაზე იძულებით ააღებინეს
ხელი, ნიკოლოზი უზურპატორია, ამიტომ მისდამი შეფიცვა უკა-
ნონოა და სხვ. აჯანყებული პოლკები დილიდანვე თავს მოიყრიდ-
ნენ სენატის მოედანზე, რომელიც აჯანყების ცენტრი იქნებოდა.
ზამთრის სასახლის, პეტრე-პავლეს ციხე-სიმაგრის დაკავება დასაყრ-
დენს გამოაცლიდა ხელიდან კონტრრევოლუციას. პეტერბურგში
გამოსვლა სიგნალი გახდებოდა აჯანყებისათვის სამხრეთში. აჯანყ-
ების წარმატების შემდეგ ჯარისკაცთა პოლკებს ქალაქგარეთ გაიყ-
ვანდნენ და დროებითი მმართველობა შეუდგებოდა თავისი მოვა-
ლეობის აღსრულებას.

გამოსვლის წინა დღეს, როცა თითქმის ყველა დეტალი მოფიქ-
რებულ-დაზუსტებული იყო, ხელმძღვანელმა დეკაბრისტებმა
გაიგეს, რომ გაცემულნი არიან. ამ მომენტიდან ზოგ შეთქმულს
წარმატებაში ეჭვი შეეპარა. ეს ეჭვი რილევესაც აწუხებდა, მაგ-
რამ უკანდახევა გვიანი იყო. „ქარქაშები დამტვრეულია, ხმლებს
ვეღარ დავმალავთ“ — ამბობდა რილევი, უმჯობესია მოედანზე
დაგვხვრიტონ, ვიდრე ლოგინში დაგვიკირონ. მე გამარჯვება აღარ
მწამს, მაგრამ უნდა გავებდოთ. თუ დავიღუპებით, ჩვენი მაგალითი
სხვებს მაინც გამოადვილებს — ეუბნებოდა იგი ახლო მეგობრებს
და ამხნევებდა.

საქმე ჯერ კიდევ წაგებული არ ყოფილა. შეთქმულები ოპტი-
მისტურად უყურებდნენ 14 დეკემბრის დილას, რომელსაც მათი და
მთელი რუსეთის ბედიც უნდა გადაეწყვიტა. იმ ღამეს შეთქმულთა-
გან არავის ჰძინებია. მაგრამ ღამის ფიქრებმა შეთქმულთაგან ზო-
გიერთს აზრები შეუცვალეს, რამაც აჯანყების ბედი უკუღმა წარ-
მართა და საბოლოო მარცხში დიდი როლი ითამაშა. კერძოდ, აზ-
რები შეეცვალათ ტრუბეცკოის, იაკუბოვიჩის და კახოვსკის, არც
ერთმა დაკისრებული ვალდებულება აღარ შეასრულა.

გათენდა 14 დეკემბრის დღია. შეფიქვა დააწყო. მთელმა რიგმა ნაწილებმა შეპთიეცეს ისე, რომ ინციდენტი არ მომხდარა. ადრე დღით შეფიქვა სენატმაც, მას არავითარი ხელისშეშლა არ მოჰყოლია. ეს უკვე დეკაბრისტთა გეგმის ერთი ძირითადი ნაწილის ჩაფუშვას ნიშნავდა.

დილის 9 საათიდან ვითარება შეიცვალა. აჯანყების დროშა ჰირველად მოსკოვის პოლკმა აღმართა. აჯანყებას სათავეში ძმები ალექსანდრე და მიხეილ ბესტუჟევეები, შჩეპკინ-როსტოვსკი ჩაუდგნენ. მათ მოუწოდეს ჯარისკაცებს გაჰყოლოდნენ სენატის მოედანზე სამართლიანობის აღსადგენად. მოსკოვის პოლკიდან 800 ჯარისკაცი ძმების ბესტუჟევეებისა და შჩეპკინ-როსტოვსკის მეთაურობით სენატის მოედნისაკენ დაიძრა. მოედანზე აჯანყებული ჯარისკაცები ოფიცრებმა „კარგს“ უაიდაზე განალაგეს და დაიწყეს თანაშეთქმულთა ლოდინი.

მოსკოვის პოლკის ჯარისკაცებს მხარი დაუჭირეს სუტკოვის, პანოვის ნაწილებმა. საზღვაო გეარდიულმა ეკიპაჟმა და სხვ.

სენატის მოედანზე თავი მოიყარა და განლაგდა 3 ათასზე მეტი ჯარისკაცი, რომლებიც ელოდებოდნენ მოქმედების დაწყებას, მაგრამ განკარგულება არ ისმოდა. შეთქმული ოფიცრები რაღაცას ჩურჩულებდნენ. რილევი დარბოდა აქეთ-იქეთ და დაბნეული სახით ეძებდა ვიღაცას... ეს „ვიღაცა“ აჯანყების დიქტატორი ტრუბეცკოი იყო, რომელმაც გადამწყვეტ მომენტში საბრძოლო პოსტი და ამხანაგები მიატოვა და მიიშალა. ეს ჯერ კიდევ არ იცოდნენ შეთქმულებმა; ისინი ტრუბეცკოის გამოჩენას ელოდნენ.

დაბნეულობა სუფევდა იმპერატორის ბანაკშიც. პეტერბურგის გენერალ-გუბერნატორმა გრაფმა მილორადოვიჩმა ძლივს მიაღწია მოედანამდე, მას მუნდირი სანახევროდ ჩამოგლეჯილი ჰქონდა. გაბოროტებული გუბერნატორი ძალის გამოყენებას მოითხოვდა. მაგრამ აჯანყების გასანადგურებლად ჯარები დაჯგუფებული არ ყოფილა. მილორადოვიჩმა გადაწყვიტა მოლაპარაკება აჯანყებულ ჯარისკაცებთან და ოფიცრებთან, მათი მშვიდობიანი გადმოხიზება. იმედი ჰქონდა, რომ მის ავტორიტეტს შეთქმულები ანგარიშს გაუწევდნენ.

მილორადოვიჩის ეს ცდა ტრაგიკულად დამთავრდა.

დეკაბრისტებმა ობოლენსკიმ და კახოვსკიმ მილორადოვიჩი გააფრთხილეს ჯარისკაცებს გასცლოდა. მილორადოვიჩმა მათ უფრადლება არ მიაქცია. მაშინ ობოლენსკიმ მას ხიშტით ჭრილობა მიაყენა, ხოლო კახოვსკიმ ესროლა და გულმკერდის არეში სასიკვდილოდ დასჭრა.

ნიკოლოზი იარაღის ამოქმედებას ჯერჯერობით ვერ ბედავდა, ვიდრე ძალებს დააგროვებდა, იგი მოლაპარაკების ტაქტიკას მიმართავდა. აჯანყებულებს მან გვარდიული კორპუსის მეთაური ვოინოვი და დიდი მთავარი მიხეილ პავლეს ძე მიუგზავნა. ჯარისკაცებმა მათ ყურიც არ ათხოვეს. წარუმატებლად დამთავრდა პეტერბურგის მიტროპოლიტის სერაფიმის შუამავლობაც. ჯარისკაცებმა მას უშმინდური უწოდეს და უკანვე გაისტუმრეს.

დეკაბრისტები სენატის მოედანზე მარტო არ ყოფილან. მათდამი მხურვალე თანაგრძნობას გამოხატავდა პეტერბურგის „შავი“ ხალხი, რომელიც ისაკის ტაძრის ეზოში და მოედანზე იყო თავმოყრილი.

პეტერბურგის ეს „შავი ხალხი“ ხელოსნებისაგან, შინაყმებისაგან, გლეხებისაგან, საფაბრიკო-საქარხნო წარმოების მუშა-მოსამსახურეთაგან შედგებოდა. მათ დეკაბრისტ-შეთქმულთა განზრახვის შესახებ არაფერი იცოდნენ. ის კი ფაქტია, რომ მოედანზე შეკრებილთა უდიდესი უმრავლესობა აჯანყებულებს თანაუგრძნობდა: ქვებსა და შეშის ნაჭრებს ესროდა მეფის ჯარის ნაწილებს, რომლებსაც აჯანყებულებზე მიჰქონდათ იერიში. მასების ასეთი განწყობილების ახსნისათვის ანგარიში უნდა გავუწიოთ ფსიქოლოგიურ მომენტსაც. პეტერბურგის ამ ყველაზე ღარიბი, უფლებააყრილი, ექსპლოატირებული ფენის სიმპათია კლასობრივი ალლოთი იმის მხარეზე იხრებოდა, ვინც ამა თუ იმ საბაბით არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ ხმას იმაღლებდა. მით უმეტეს, აჯანყებულთა რიგები შედგებოდა იმ ვეტერან ჯარისკაცებისაგან, რომლებიც ქვედა ფენებიდან იყვნენ გამოსული და თავიანთი საბრძოლო ტრადიციების გამო პეტერბურგის მოსახლეობის სიყვარულს იმსახურებდნენ¹.

ამრიგად, პეტერბურგის მშრომელმა მასამ დეკაბრისტების მხარე დაიკავა. იგი აჯანყების მიზან-დასახულობას გაცნობილი არ ყოფილა, მაგრამ დეკაბრისტების გამოსვლაში მაინც დაინახა ხელსაყრელი შემთხვევა ექსპლოატატორებისადმი ანგარიშგასწორებისა. დეკაბრისტებმა ვერც აქ, მოედანზე გამოიჩინეს ხალხის მიმართ გულწრფელობა, ვერ გაბედეს ეთქვათ მათთვის გამოსვლის ნამდვილი მიზანი, დახმარებოდნენ იარაღის შოვნაში, წაექეზებინათ ბრძოლისათვის — ეს მათს პოზიციებს გააძლიერებდა. დეკაბრისტებს ეშინოდათ მასისა, „ბრბოსა“. ისინი მოქმედებდნენ ხალ-

¹ დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ.: М. В. Нечкина, Движение декабристов, II, гл. 285, 294.

ხისათვის, მაგრამ ხალხის მონაწილეობის გარეშე. სწორედ ამან ძირითადად განაპირობა დეკაბრისტთა მარცხი სენატის მოედანზე.

აჯანყებულნი პასიური ლოდინის ვითარებაში აღმოჩნდნენ, იმპერატორის ბანაკი კი ძალებს იკრებდა. მოედანზე თანდათან დაგროვდა იმპერატორის მომხრე ნაწილები. ნიკოლოზის ბრძანებით მათ დაიკავეს მოედნის ყველა გასასვლელი. დღის მეორე ნახევრისათვის გარემოცვა უკვე დამთავრდა. ახლა მთავრობის ნაწილები გაცილებით სჭარბობდნენ აჯანყებულებს. მათ 10 ათასზე მეტი ჯარისკაცი და ოფიცერი ჰყავდათ.

ნიკოლოზმა შეაგროვა რა საკმაო ძალები, გამოიწვია არტილერიის ნაწილებიც (დეკაბრისტთა საბედისწერო აღსასრულს ხელი იმანაც შეუწყო, რომ მათ არტილერიისტები არ ჰყოლიათ) და გადაწყვიტა შეტევაზე გადასვლა.

ნიკოლოზმა მის ახლო მდგომ არტილერიას ოფიცრებს ბრძანება მისცა პირდაპირი დამიზნებით შეთქმულებისთვის ფინდიხის ჭურვები დაეშინათ. საარტილერიო ქვედანაყოფის არტილერიისტმა ბრძანება არ შეასრულა. „—ისინი ხომ ჩვენები არიან, თქვენო კეთილშობილებავ!“ — წამოიძახა მან და პატრუქს ხელი გაუშვა. ოფიცრმა ბაკუნიჩმა გამოგლიჯა ჯარისკაცს პატრუქი ხელიდან, თვითონ მიიტანა იგი ქვემეხთან და მოუკიდა.

ეს იყო პირველი გასროლა. რომელსაც შეთქმულები „ურას“ ძახილით და საპასუხო ცეცხლით შეხვდნენ. მაგრამ პირველს მოჰყვა მეორე, მესამე და არტილერიისტების ძლიერმა ცეცხლმა თავისი საქმე გააკეთა. შეთქმულებზე საარტილერიო ზალპის დაშენის შედეგად დატრიალებული ამბები დაწვრილებით აქვს აღწერილი ნ. ბესტუჟევის:

„პირველმა ზარბაზანმა დაიქუხა, — აღნიშნავს იგი — ფინდიხი გაიფანტა, ნაწილი დაეცა ქვაფენილს და მტერის და თოვლის სვეტები დააყენა, მეორემ — ფრონტიდან რამდენიმე რიგი მოჰგლიჯა, მესამემ ზუზუნით გადაიქროლა თავზე და თავისი მსხვერპლი იპოვა სენატის სახლის კოლონებსა და მეზობელი სახლების სახურავებზე თავმოყრილთა სახით. ჩვენს რიგებში მოკლული შვიდი კაცი მოწყვეტით დაეცა მიწაზე, მათი არც ფართხალი დამინახავს, არც დაყვირება გამიგონია — ისეთი იყო ახლო მანძილიდან გასროლილი ფინდიხის ძალა. ცოცხლებსა და მკედრებს შორის სრული სიჩუმე იყო გამეფებული.

შემდეგმა გასროლამ ჯარისკაცთა მთელი გროვა და ხალხი დააწვინა. ლაწა-ლუწით ცვიოდა დამტვრეული ფანჯრებიდან მინები და მათთან ერთად ცვიოდნენ და უძრავად რჩებოდნენ ადამიანებიც...

მე გაქვევებული ვიდექი და ვუცდიდი იმ სროლას, რომელიც მეც დამაწვენდა. ამ წამში სიცოცხლე ისე მიმძიმდა, ისე მწარედ მეჩვენებოდა, რომ სიკვდილს დამშვიდებით ველოდი. მაგრამ ბედმა სხვაგვარად გადაწყვიტა. მეხუთე თუ მეექვსე გასროლის შემდეგ კოლონა შეირყა, როცა გონს მოვედი, დავინახე რომ მთელ სივრცეზე, ჩემსა და გაქცეულ კოლონას შორის არც ერთი ცოცხალი ადამიანი აღარ იყო. მოედანი მთლად მკვდრებით იყო მოფენილი. არც ყვირილი ისმოდა, არც გოდება. მაგრამ ჩანდა ცხელი სისხლისაგან როგორ დნებოდა თოვლი და როგორ იყინებოდა სისხლი.

გვარდიის ცხენოსანი ესკადრონი დაგვედევნა ჩვენ. როცა ვიწრო (გალერიის) ქუჩაში შეუხვია, ბრბომ გზა გადაუღობა მათ. აი აქ წამოვეწიე ლეიბ-გრენადერებს და შევხვდი ჩემს ძმას ალექსანდრეს. ჩვენ რამდენიმე ათეული კაცი შევეკრიბეთ, რომ პირდაპირ შევხვედროდით იერიშებს და დაგვეცვა უკუქცეულნი. მაგრამ იმპერატორმა უმჯობესად ჩათვალა ყუმბარები ქუჩის გასწვრივ დაეშინა, ფინდიხი ცხენზე უფრო სწრაფად გვეწეოდა და იძულებულს გვხვდიდა გავფანტულიყავით. ჩვენ ვხედავდით, თუ როგორ ეცემოდნენ ყოველ ნაბიჯზე ჯარისკაცები და მოქალაქენი. ჯარისკაცები ჭიშკრებს ურახუნებდნენ და კედლებს ეფარებოდნენ, სადაც მათ მოპირდაპირე კედლიდან ანარეკლი ფინდიხი ხვდებოდათ“.

გამოსვლა სენატის მოედანზე იმპერატორას გამარჯვებით დამთავრდა. გვიან ღამემდე კრებდნენ მოედანზე მოკლულებსა და დაჭრილებს, რეცხავდნენ სისხლის კვალს. ოფიციალური ცნობები მსხვერპლს შემეცირებულად წარმოგვიდგენენ, მაგრამ მეთვალყურეთა ცნობების შეჯერებით ცხადი ხდება, რომ ამ დღეს მარტო მოედანზე 300-ზე მეტი კაცი დაიღუპა.

ბრძოლა რომ მოიგო, ნიკოლოზს ახლა, როგორც იმპერატორს გულდამშვიდებითა და მისთვის ჩვეული სისასტიკით შეეძლო მოქმედება. მან ბრძანება გასცა მოეწყოთ ჩხრეკა ქალაქში და დაეპატიმრებინათ ყველა დეკაბრისტი, ვინც კი მოედანზე დაღუპვას გადაურჩა. პოლიცია ბენკენდორფისა და ა. ორლოვის მეთაურობით მოედო ქალაქს. ისინი აპატიმრებდნენ შეთქმულების მონაწილე ჯარისკაცებს და ოფიცრებს, მოჰყავდათ მოედანზე და აქედან კოლონებად გზავნიდნენ პეტრე-პავლეს ციხეში.

ჩერნიგოველთა აჯანყება. სამხრეთის საზოგადოებაც შეიარაღებულ აჯანყებას 1826 წლისათვის აპირებდა. ალექსანდრე პირველის გარდაცვალებამ ნოემბერში ვითარება ერთბაშად შესცვალა და სამხრეთშიც, ისე როგორც ჩრდილოეთში, დეკაბრისტები დაუყოვნებლივი გამოსვლის აუცილებლობის წინაშე დააყენა.

მაგრამ სამხრეთელთა ცხოვრებაში სამწუხარო ამბავი მოხდა: 13 დეკემბერს, სწორედ პეტერბურგში აჯანყების წინაღლით, დააპატიმრეს პავლე პესტელი. ჯერ კიდევ არაფერი იცოდნენ პეტერბურგში დატრიალებული ამბების შესახებ. ჟანდარმერია კი თანდათანობით კრებდა შეთქმულებს. მალე დააპატიმრეს იუშნეესკი, კრიუკოვი და სხვები. ამრიგად, ტულჩინოს უწყება მთავრობამ თითქმის გაანადგურა. სიტყვა ვასილკოველებს ეკუთვნოდათ.

პესტელის დაპატიმრების შემდეგ სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლი მთელი სისწრაფით ამზადებს გამოსვლას, რომელიც მას ახლა გადაუდებლად მიაჩნია. სასწრაფოდ მიემგზავრება ჟიტომირში, სადაც გაიგო პეტერბურგის ტრაგიკული ამბავი. ცნობა თავზარდამცემი იყო, მაგრამ უკანდახევაც აღარ შეიძლებოდა. მურავიოვ-აპოსტოლი, როგორც ეს მასალებიდან ჩანს, ეწევა მოლაპარაკებას პოლონეთის რევოლუციური საზოგადოების წევრ პ. მოშჩინსკისთან კონსტანტანეს მოკვლის შესახებ, ბესტუჟეე-რიუმინს აცნობს საქმის ნამდვილ ვითარებას. ძმასთან ერთად სასწრაფოდ მიემგზავრება ლუბარში ახტირის ჰუსართა პოლკის მეთაურ არტამონ მურავიოვთან.

სამხრეთში აჯანყებას პეტერბურგში მარცხის შემდეგ არ შეიძლებოდა წარმატება მოჰყოლოდა და მისი ბედი იმთავითვე განწირული იყო. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ. რომ გამოსვლა მეტად ნაშაჩარევად, წინასწარ შემუშავებული გეგმის გარეშე მოხდა. მოვლენები ისე მოულოდნელად განვითარდნენ, რომ აჯანყებულთა ცენტრალურ შტაბს, მის ე. წ. სამხედრო საბჭოს, რომელსაც ახლა შეადგენდნენ მხოლოდ ს. მურავიოვ-აპოსტოლი, ბესტუჟეე-რიუმინი, სუხინოვი, კუშმინი, შეპილო და სოლოვიოვი, არ გააჩნდა წინასწარ დამუშავებული გეგმა. ჩერნიგოვის პოლკი მათ ააჯანყეს, მაგრამ საით აეღოთ მიმართულება, რა დამხმარე ძალები გააჩნდათ—ამის შესახებ მხოლოდ ახლა. აჯანყების შემდეგ იწყებდნენ მსჯელობასა და გეგმების მოხაზვას.

ჩერნიგოველთა გამოსვლაში უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტი „კატეხიზისი“. იგი, როგორც ჩანს, სახელდახელოდ იქნა შედგენილი ს. მურავიოვ-აპოსტოლის და ბესტუჟეე-რიუმინის მიერ და განკუთვნილი იყო ჯარისკაცებისა და ღარიბი მოსახლეობასათვის, რომელთაც დაახლოებით მაინც უნდა სცოდნოდათ აჯანყების მიზანდასახულობა.

„კატეხიზისი“ რელიგიურ გარსშია გახვეული. მასში ხშირადაა დამოწმებული ღმერთი. თითქოს ყოველივე, რასაც აჯანყებულნი

იახავენ მიზნად. ხორციელდება ღვთის ნებითა და მის მიერ დადგენილ კანონიერებათა საფუძველზე.

კატეხიზისი რევოლუციური დოკუმენტია. იგი მიმართულია არა მარტო ჯარისკაცებისადმი, არამედ მთელი რუსი ხალხისადმი. მნიშვნელოვანია ბესტუჟევი-რიუმინის მიერ შედგენილი პროკლამაცია, რომელშიც ახსნილია შეთქმულთა მიზანდასახულობა. „ჩვენ უღლიდან მოვიცილეთ მონობის ბორკილი, რომელიც ქრისტიანულ კანონს ეწინააღმდეგებოდა. ამიერიდან რუსეთი თავისუფალია“, ნათქვამია აქ. პროკლამაცია აღუთქვამს ხალხს, რომ ამიერიდან რუსეთში შეიქმნება „სახალხო მმართველობა“. პროკლამაციას, ხალხთან კავშირისადმი მისწრაფების მიუხედავად, მაინც ატყვია თავად-აზნაურული შეზღუდულობა; ხალხი აქ მოვლენების პასიურ მეთვალყურედაა წარმოდგენილი. პროკლამაცია მოითხოვს არა რევოლუციურ გამოსვლას, იარაღის აღებას და ბრძოლას, არამედ მხოლოდ სიმშვიდეს და თანაგრძნობას. ბრძოლა აქაც არმიას ეკისრება. ხალხის რისხვისა დეკაბრისტებს სიკვდილ-სიცოცხლის ჟამსაც ეშინიათ.

აჯანყებული ჯარისკაცებისადმი მხურვალე თანაგრძნობა გამოამჟღავნა ადგილობრივმა გლეხებმა, რომლებიც ამ მხარეში სისასტიკით ცნობილ მდიდარ მემამულეს გრაფინია ბრანიცკაიას ემსახურებოდნენ. „ცნობის წერილებში“ აღნიშნულია, რომ ყმა გლეხობა სიხარულით ეგებებოდა აჯანყებულ ჯარისკაცებს, ეხმარებოდა მათ ყველა საქმეში, ზრუნავდა მათს კვებაზე. გლეხები იცნობდნენ იმ პროკლამაციას, რომელიც მურავიოვი-აპოსტოლმა დაწერა, იცოდნენ, რომ პოლკი მათთვის ასე ნანატრი თავისუფლების მოპოვებისათვის იბრძოდა.

აჯანყებულებს კურსი კიევზე ჰქონდათ აღებული. პირველი იანვარი მათ იზეიმეს და შესვენება მოაწყვეს. შემდეგ „ბელაია ცერკოვისკენ“ გაემართნენ, რომ ეგერთა მე-17 პოლკს შეერთებოდნენ.

2 იანვარს აჯანყებულებმა პოლოგს მიაღწიეს. ღამით ს. მურავიოვი-აპოსტოლმა ახალი შემაშფოთებელი ცნობა მიიღო: მე-17 ეგერთა პოლკი, რომელსაც ვოლკონსკი მეთაურობდა, უმაღლესი სარდლობის განკარგულებით გაყვანილ იქნა „ბელაია ცერკოვიდან“. ცხადი იყო, რომ ამ პოლკს სარდლობა არ ენდობოდა და აჯანყების რაიონს მოაცილა. ჩაქრა ეს უკანასკნელი იმედიც, დაინგრა ყველა გეგმა. ახლა ისღა იყო გამოსავალი, რომ ჟიტომირის მიმართულებით წასულაყვნენ, თუმცა სტრატეგიულად ეს ყოველად გაუმართლებელი იყო.

კურსის შეცვლამ კიდევ უფრო მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა

ჯარისკაცებზე, რომლებიც ამის გარეშეც უკვე დრტინავდნენ. მორალურად უკვე დაცემულიყვნენ და არავითარი ენთუზიაზმი მოქმედებისა აღარ ემჩნეოდათ.

პოლოგიდან კურსი კოვალიოვკაზე იქნა აღებული. მაგრამ გზა-ში. 3 იანვარს მათ მოულოდნელად შეეჯახა გენერალ გეისმარის რაზმი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა აჯანყებულნი მოეძებნა. ჩერნიგოველების წინააღმდეგ მიეშურებოდნენ მსხვილი ძალები. გენერალ გეისმარის რაზმი მზევრავის ანოცანას ასრულებდა.

პირველსავე გასროლამ აჯანყებულებს საკმაო მსხვერპლი მოუტანა. საარტილერიო ცეცხლმა პანიკა შეიტანა აჯანყებულთა რიგებში. შეტაკებაში მოჰკლეს შეპილო. სუხანოვმა დაინახა რა ბრძოლა წაგებული იყო, გადაწყვიტა თავისათვის გაქცევით ეშველა. მძიმედ დაიჭრა სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლი, თავი მოაკლა მისმა უმცროსმა ძმამ, თავი მოიკლა აგრეთვე დაჭრილმა სუხანოვმა.

ასე დასრულდა ჩერნიგოველთა გამოსვლა, რომელიც პეტერბურგში განცდილი დამარცხების შემდეგ სულერაშია, მაინც განწირული იყო, მაგრამ ასე სწრაფი და სრული განადგურება ძირითადად მაინც შეპირობებულ იქნა ხალხისადმი მოწყვეტალობით და ლოდინის იმ ყოვლად გაუმართლებელი ტაქტიკით, რამაც სენატის მოედანზე დეკაბრისტების ბედი ტრაგიკულად გადაწყვიტა.

* * *

სენატის მოედანზე და სამხრეთში დატრიალებულმა ამბებმა ნიკოლოზს დაანახა, რომ საქმე ჰქონდა შეთქმულთა მძლავრ ორგანიზაციასთან, რომელსაც ღრმად გაედგა ფესვები რუსეთში. თვითმპყრობელობის რეჟიმის უკიდურესობამდე ერთგულმა, ბუნებით დესპოტმა და თავისთავზე დიდი წარმოდგენის იმპერატორმა გადაწყვიტა სამუდამოდ „ეხსნა რუსეთი“ მოსალოდნელ „საშინელებათაგან“. მთლიანად ამოეძირკვა შეთქმულების ფესვები, მკაცრი ანგარიშგასწორებით მიეცა გაკვეთილი ყველასათვის, ვინც თავის თავს კვლავ ენებას მისცემდა არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა გულს გაველო.

დეკაბრისტების დაპატიმრებისთანავე დააწყო მკაცრი ძიება. რომელშიც ნიკოლოზი უშუალო მონაწილეობას იღებდა. იგი იყენებდა მუქარის, მოთაფვლის, წამების მეთოდებს, რომ შეთქმულნი გამოეტეხა, გამოეძალა მათთვის ყველაფერი, რაც კი საიდუმლო ორგანიზაციის შესახებ იცოდნენ.

მ. ვ. ნეჩკინას გამოთვლით დეკაბრისტების საქმეზე პასუხისგე-

ბაში მიცემული იყო სამი ათასზე მეტი კაცი, აქედან 500-მდე ოფიცერი და ორი ათას ხუთასამდე ჯარისკაცი¹.

საძიებო კომიტეტი დღედაღამ შეუსვენებლივ მუშაობდა. ნიკოლოზი აჩქარებდა მათ, რადგან ეს ადამიანები, ალექსანდრეს რაველინში ჩაქეტილნიც კი, მას შიშს ჰგვრიდნენ.

გამოძიების პროცესში დეკაბრისტთა უდიდეს უმრავლესობას თავი მამაცურად, ამაყად ეჭირა და თავისი იდეოლოგიისადმი პატივისცემით გამსჭვალული, ადვილად იტანდა ყველა ტანჯვა-წამებას.

მაგრამ შეთქმულთა შორის საკმაოდ აღმოჩნდნენ ისეთებიც, რომლებსაც ნებისყოფამ უღალატა, ისინი ასახელებდნენ თანამოაზრეებს, დაწვრილებით ყვებოდნენ ყოველივეს, რაც ენახათ და გაეგონათ. აქ თავს იჩენდა თავადაზნაურული რევოლუციური სისუსტე, შეზღუდულობა. გამარჯვებული ცარიზმის წინაშე ეს სულმოკლენი ახლა მონანიების განწყობაზე დგებოდნენ.

1826 წლის პირველი ივნისისათვის ძიება დასრულდა და ნიკოლოზ პირველის ბრძანებით „უმაღლესი სახელმწიფო დამნაშავენი“ სასამართლოზე გაიყვანეს.

„სასამართლომ“ შეთქმულების მონაწილენი „დანაშაულის“ მიხედვით 11 თანრიგად დაჰყო. მოძრაობის ლიდერები კი (პავლე პესტელი, კონდრატე რილეევი, სერგეი მურავიოვ-აპოსტოლი, მიხეილ ბესტუჟევი-რიუმინი და პეტრე კახოვსკი) თანრიგის გარეშე შორტოვა მათთვის ყველაზე მკაცრი ანგარიშგასწორებისათვის.

განაჩენით თანრიგგარეშე ხუთეულს მიესაჯა ოთხად განკვეთა. პირველი თანრიგის 31 კაცს — სიკვდილით დასჯა თავის მოკვეთით. მეორე თანრიგის 17 კაცს — პოლიტიკური სიკვდილი (ეს ნიშნავდა საკვეთელზე თავის დადებას, ხოლო შემდეგ სამუდამო კატორღას). დანარჩენ თანრიგებს — სხვადასხვა ვადით სხვადასხვა მხარეში გადასახლება.

ნიკოლოზმა განაჩენში შეიტანა ზოგიერთი შესწორება, რაც ცხადია, წინასწარმოფიქრებული და იმპერატორის „გულმოწყალების“ საილუსტრაციოდ იყო გამიზნული. პირველი თანრიგისათვის სიკვდილით დასჯა სამუდამო კატორღით შესცვალა. მეორე და მესამე თანრიგის დამნაშავეთათვის სამუდამო კატორღა შეცვლილ იქნა 20-წლიანი კატორღით და შემდეგ გადასახლებით. ნიკოლოზის საილუმო მითითებითვე სასამართლომ პირველ ხუთეულს ოთხად განკვეთა ჩამოხრჩობით შეუცვალა.

დეკაბრისტთა თანამგრძნობი ჯარისკაცები მოსკოვის, ჩერნიგო-

¹ М. В. Нечкина. Движение декабристов, том II, гл. 394.

ვის პოლკებიდან, გვარდიული ეკიპაჟიდან ნიკოლოზმა დაასჯევინა შპიცრუტენებით — ათასკაციან მწკრივში 12-ჯერ გატარებით, ე. ი. 12 ათასი როზგის დარტყმით. აქაც თანრიგების მიხედვით დაჰყვეს დამნაშავენი და ვინც დასჯას ცოცხალი გადაურჩა, რუსეთის სხვა-დასხვა მხარეში გადასახლეს.

1826 წლის 13 ივლისს პეტრე-პავლეს ციხის რიდებზე ჩამოახრჩვეს პესტელი, რილევი, მურავიოვ-აპოსტოლი, ბესტუჟევი-რიუმინი, კახოვსკი.

დანარჩენ დეკაბრისტებს ციხის ეზოშივე აჰყარეს ჩინი, გადაამტკრიეს თავზე ხმალი და ივლისის ბოლო რიცხვებში შორეულ ციმბირის ყინულებისაკენ გაუყენეს. პირველ ხანებში გადასახლებულ დეკაბრისტთა ცენტრად არჩეულ იქნა ნერჩინსკი, შემდეგ ჩიტა, რომელიც მაშინ ბაიკალის გაღმა პატარა სოფელს წარმოადგენდა.

ცარიზმს სურდა შეთქმულები სამუდამოდ ჩაეკეტა ციმბირის ყინულებში, ცოცხლად დაემარხა ისინი მაშინდელს უკაცრიელ ადგილებში. დეკაბრისტები სულით არ დაცემულან. ისინი შრომობდნენ, ვაჟყავდნენ იტანდნენ კატორღის სიმძიმეს, სულიერ საკვებს განცდილ დღეთა ირგვლივ მსჯელობასა და თვითგანვითარებაში ჰპოვებდნენ. თავიანთი გონებით ისევ მეტბოლ, პროგრესულ, ახალ რუსეთთან იყვნენ დაკავშირებული და ამავობდნენ თავიანთი ბოროკილებით თავისუფალი დღის მოლოდინში. ამ მოლოდინში ბევრი დაიხოცა. მხოლოდ მცირე ნაწილმა გაუძლო კატორღის უმკაცრეს რეჟიმს, მაღაროებში მუშაობის სიმძიმეს. დეკაბრისტები არ მიატოვეს მათმა ცოლებმა. მხოლოდ ნიკოლოზ I გარდაცვალების შემდეგ, ალექსანდრე მეორემ 1856 წელს გამოსცა მანიფესტი დეკაბრისტთა შეწყალებისა და გადასახლებიდან დაბრუნების შესახებ. მაგრამ გადასახლებული 121 კაციდან მხოლოდ 19-ლა იყო ცოცხალი...

* * *

დეკაბრისტები პირველი რუსი რევოლუციონერები იყვნენ, რომლებმაც დაიწყეს რუსეთში თვითმპყრობელური რეჟიმის წინააღმდეგ აშკარა შეიარაღებული ბრძოლა. დეკაბრისტებამდე რუსეთს არაერთხელ უნახავს მასების აღშფოთების გამოხატულება, რუსეთი ხომ ბოლოტნიკოვის, ბულავინის, რაზინის, პუგაჩოვის ქვეყანა იყო, მაგრამ გლეხთა ამ სტიქიურ გამოსვლებსა და დეკაბრისტებს შორის დიდი ზღვარია. რაზინშიჩინა და პუგაჩოვშიჩინა ბატონყმური ექსპლოატაციისაგან სულშეხუთული გლეხობის სტიქიური გამოსვ-

ლა იყო და მისი მიზანი ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის დამხობის აუცილებლობამდე ვერ ამაღლდა. დეკაბრისტების იდეოლოგია კი წარმოდგენდა მწყობრ, რევოლუციურ იდეოლოგიას, რომელიც ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციას, თვითმპყრობლობის დამხობას და რუსეთში ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული წყობ-ლების დამყარებას მოითხოვდა. რუსეთის ისტორიაში დეკაბრისტები პირველად გამოვიდნენ ასე აშკარად და ამრიგად დასაწყისი მისცეს ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ორგანიზებულ აშკარა რევოლუციურ ბრძოლას.

დეკაბრისტები თავისი ეპოქის ღვიძლი შვილები იყვნენ. რუსეთის მაშინდელი სოციალ-ეკონომიური ვითარება ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა დეკაბრისტული იდეოლოგიის ფორმირებისათვის. ეს იდეოლოგია უპასუხებდა რუსეთის წინაშე წამოჭრილ ყველაზე მტივიანეულ საკითხებს და ემსახურებოდა პროგრესს რუსეთის ისტორიულ ცხოვრებაში.

დეკაბრისტ-რევოლუციონერთა დარაზმული გამოსვლა სენატის მოედანზე წარმოდგენდა საერთოევროპული მნიშვნელობის მოვლენასაც. იგი ეხმაურებოდა ევროპის მძლავრ რევოლუციურ ხმაურს, ხელს უწყობდა საღვთო კავშირის ბურჟუაზიულ რყევას, ასუსტებდა ევროპული რეაქციის ფრონტს, აძლიერებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. პირველი მძლავრი ხანძარი ცარიზმმა საკუთარ სახლში იხილა სწორედ იმ დროს, როცა იგი მის კერებს თავგამოდებით ახშობდა ესპანეთსა და ავსტრიაში, იტალიასა და გერმანიაში.

დეკაბრისტები დამარცხდნენ, მაგრამ ეს მარცხიც რევოლუციონერთა შემდგომი თაობის საუკეთესო გაკვეთილად იქცა. მარცხის ძირითადი მიზეზი ხალხისაგან მათი სიშორე იყო. დეკაბრისტებს არ აკლდათ არც მამაცობა, არც თავგანწირვის სულისკვეთება, მაგრამ აკლდათ ხალხი, მასა, ის ძალა. რომლის მონაწილეობის გარეშე საერთოდ შეუძლებელია დიდი სოციალურ-პოლიტიკური ძვრების განხორციელება ისტორიაში. დეკაბრისტების დამარცხების ეს ყველაზე დიდი და საბედისწერო მიზეზი შემდგომი თაობისათვის ნათელი გახდა. დეკაბრისტული მოძრაობის ანალიზის შედეგად რევოლუციონერთა მომდევნო თაობამ უფრო ღრმად შეიგნო როლი მასებისა რევოლუციურ მოძრაობაში. ამ გამოცდილების საფუძველზე ასკვნია გერცენი, რომ „დეკაბრისტებს ისაკის მოედანზე არ ჰყავდა ხალხი“...

გერცენი სწორად მიუთითებდა იმაზე, რომ დეკაბრისტებმა საზოგადოებრივიდან რუსეთს თვალი აუხილეს, გააღვიძეს მთელი თაო-

ბა. დეკაბრისტებამდე, აღნიშნავს გერცენი, რუსეთში „დარწმუნებული არ ყოფილან პოლიტიკური აჯანყების შესაძლებლობაში, რომელიც იარაღით ხელში პეტერბურგის ცენტრში შეუტევდა თვით გიგანტს — საიმპერიო ცარიზმს. ცნობილი იყო, რომ დროდადრო სასახლეში ჰკლავდნენ ხან პეტრეს, ხან პავლეს, რომ ისინი სხვებით შეეცვალათ. მაგრამ ამ საიდუმლოებით მოცულ ოპერაციებსა, რომლებიც სასაჯლოს გეგმონებს და დესპოტიზმის წინააღმდეგ იმ საზეიმო პროტესტს შორის, რომელიც მოედანზე განხორციელდა და ამ გმირი ხალხის სისხლითა და ტანჯვით აღიბეჭდა, — არავითარი საერთო არ ყოფილა“. ეს იყო გრანდიოზული მნიშვნელობის მოვლენა, რომელმაც რუსეთი პოლიტიკური ცხოვრებისათვის გამოაფხიზლა, რომელმაც შემდგომ თაობას დაუტოვა მგზნებარე მოწოდება ახალი რუსეთისათვის ბრძოლისა.

დეკაბრისტების იდეოლოგიამ მყარი ნიადაგი შეუქმნა ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლას რუსეთში. ეს იდეოლოგია შემდეგ უფრო გაანაყოფიერა, გააღრმავა მომდევნო თაობამ რევოლუციონერებისა, რომლებიც თავის თავს დეკაბრისტა შვილებს უწოდებდნენ. სრულებითაც არ ყოფილა შემთხვევითი ის, რომ რუსეთის ორმოციანი და ორმოცდაათიანი წლების რევოლუციური მოძრაობის მთავარი ლოზუნგები დეკაბრისტული იდეოლოგიიდან იყო აღებული, ზოლო დეკაბრისტა ის ხუთეული, რომელიც გერცენმა საზღვარგარეთ გამოცემულ ჟურნალს „პოლიარნია ზვეზდას“ გარეკანზე დაახატვინა ახალი თაობისათვის, მაღალი ადამიანობის, მომავლისათვის დაუცხრომელი ბრძოლის, ბედნიერებისათვის თავგანწირვის მაგალითად დარჩა.

დეკაბრისტული იდეოლოგია ღრმად შეიპყრობოდა მოწინავე რუსულმა კულტურამ. იგი წამყვან როლს ასრულებდა რუსულ ლიტერატურაში, მუსიკაში, მხატვრობაში, თეატრალურ ხელოვნებაში. ამ იდეოლოგიიდან ამოდიოდა რუსული ფილოსოფია. რუსეთის ნაციონალური კულტურა XIX საუკუნეში დემოკრატიზმის გზით, დეკაბრისტების ნაჩვენები გზით წარიმართა.

დეკაბრისტებით ყოველთვის ამაყობდა და იამაყებს რუსეთი. ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა: „უცხოა თუ არა ჩვენთვის, ველიკორუჟი შეგნებულ პოლეთარებისათვის, ეროვნული სიამაყის გრძნობა? რა თქმა უნდა, არა! ჩვენ გვიყვარს ჩვენი ენა და ჩვენი სამშობლო. ჩვენ ყველაზე მეტად ვმუშაობთ იმისათვის, რომ მისი მშრომელი მასები (ე. ი. მისი მოსახლეობის 9/10) ავმაღლოთ დემოკრატებისა და სოციალისტების შეგნებულ ცხოვრებამდე. ჩვენთვის ყველაზე მეტად გულსატკენია ვხედავდეთ და ვგრძნობდეთ, თუ რა ძალადო-

ბას, ჩავვრასა და აბუჩად აგდებას განიცდის ჩვენი მშვენიერი სამ-
შობლო მეფის ჯალათების, თავადაზნაურობისა და კაპიტალისტების
მხრივ. ჩვენ ვამაყობთ იმით, რომ ეს ძალადობა წინააღმდეგობას
ხვდებოდა ჩვენი წრიდან, ველიკორუსების წრიდან, რომ ამ წრემ
წარმოშვა რადიშჩევი, დეკაბრისტები, 70-იანი წლების რევოლუ-
ციონერი-რაზნოჩინელები, რომ ველიკორუსმა მუშათა კლასმა
1905 წელს შექმნა მასების ძლიერი რევოლუციური პარტია, რომ
ამავე დროს ველიკორუსმა გლეხმა დაიწყო დემოკრატიად გადაქცე-
ვა, დაიწყო ხუცესისა და მემამულის დამხობა“¹.

ცარიზმის საზღინაო და საგარეო პოლიტიკა

1826—50 წლებში

იმპერატორი ნიკოლოზ I. ნიკოლოზ პირველი რუსეთის საიმპერატორო ტახტზე დეკაბრისტა გვამებზე გადავლით ავიდა. რევოლუციისა და პროგრესისადმი ზიზღი და სიძულვილი, რომელიც მას ბავშვობიდანვე შესისხლბორცებული ჰქონდა, სენატის მოედანზე დატრიალებულმა მოვლენებმა კიდევ უფრო გაუძლიერეს. „რევოლუცია რუსეთის ზღუერბლთანაა... მაგრამ ფეიცავარ, იგი ვერ შემოაღწევს რუსეთში, ვიდრე მე სული მიდგას“ — წარმოსთქვა ამ დღეს ნიკოლოზმა. სიცოცხლის ბოლომდე იგი ამ ფიცის ერთგული დარჩა.

ისტორიკოსმა ა. ე. პრესნიაკოვმა ნიკოლოზ პირველს თვითმპყრობელობის აპოგეი უწოდა. რუსეთის თავადაზნაურობას და მის პოლიტიკურ ზედნაშენს — ცარიზმს იგი მართლაც უერთგულეს დამცველად მოევლინა. ნიკოლოზი არავითარ საშუალებას არ ერიდებოდა თავისი დასაყრდენის — თავადაზნაურობის გადასარჩენად. რუსეთის პროგრესისათვის მებრძოლებს იგი სახრჩობელათი, ჯარისკაცთა ხიშტებით, ციმბირის ყინულებით, საპყრობილით უმასპინძლდებოდა. მისი შეჭავშნული მუშტი რუსეთსა და ევროპაში დაუღალავად ტრიალებდა რევოლუციურ განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩასახშობად. ვ. ი. ლენინი მიუთითებს: „ბურჟუაზიული და მემამულური მთავრობების მსოფლიო გამოცდილებამ გამოიმუშავა ორი საშუალება ხალხის ჩაგვრის შენარჩუნებისა. პირველია ძალმომრეობა. ნიკოლოზ რომანოვმა I — ნიკოლოზ პალკინმა, და ნიკოლოზ II — სისხლისმსმელმა დაანახეს რუს ხალხს ასეთი, ჯა-

ლათური საშუალების შესაძლებლობისა და შეუძლებლობის მაქსიმუმი“¹.

იმპერატორს, რომელიც რუსეთს 1825 წლიდან მთელი 30 წლამდე განმავლობაში მართავდა, არ ჰქონია არც უხვი ბუნებრივი ტალანტი, არც საჭირო განათლება, იგი ნამდვილად მოუმზადებელი იყო ასეთი მაღალი პოსტისათვის, იმ ფუნქციებისათვის, რაც ამ მშფოთვარე ეპოქაში რუსეთის თავადაზნაურული კლასის დაცვას სჭირდებოდა.

მორჩილების, როზგის დისციპლინის სულისკვეთებით აღზრდილმა ნიკოლოზმა რუსეთის იმპერია წარმოიდგინა ვეებერთელა ყაზარმად. სადაც მხოლოდ მას ჰქონდა ბრძანებების გაცემის უფლება და ეს ბრძანებები მექანიკური სიზუსტით, სიტყვაშეუბრუნებლად უნდა შესრულებულიყო. დისციპლინის უპირატესობა ცოდნის, აზრის. მეცნიერების წინაშე საფუძვლად ედო მთელს მის საქმიანობას, „მე არ მჭირდება ჰკვიანნი, მჭირდება მხოლოდ გამგონენი“— ხშირად წარმოსთქვამდა იმპერატორი ამ სიტყვებს ხოლმე. ამ საზოგადოებით უდგებოდა იგი ადამიანთა შეფასებას. ისტორიკოს ს. მ. სოლოვიოვს აღწერილი აქვს ასეთი სცენა: იმპერატორი სამხედრო სასწავლებელს ათვალიერებს. დირექტორი მას წარუდგენს არაჩვეულებრივი ნიჭის აღსაზრდელს, რომელიც თვალყურს ადევნებს თანამედროვე ომებს და თავისი მოსაზრებით გამოაქვს სწორი დასკვნები მოვლენების განვითარების შესახებ. იმპერატორი ზიზლით აქცევს ზურგს ამ ახალგაზრდას და დირექტორს სახემოდუშული უპასუხებს: „მე ასეთები არ მჭირდება, ამის გარეშეც მოიძებნებიან, ვინც იფიქრებს და იმუშავებს“. ამის შემდეგ მას მწყობრიდან გამოჰყავს ჩასკენილი ბიჭი, ზორცის ვეებერთელა ნაჭერი, სახეზე ყოველგვარ სიცოცხლესა და აზრს მოკლებული და მოსწრებაში უქანასკნელი. „მე ასეთები მჭირდება“ — ამბობს იმპერატორი.

მეცნიერებისადმი, შემოქმედებითი აზრისადმი უპატივცემულობა, ყაზარმული მორჩილების წახალისება ნიკოლოზისეული ეპოქის სტილი გახდა. იგი დამკვიდრდა მის ერთგულ ქვეშევრდომებში.

ნიკოლოზს არ დაუსახავს ახალი კურსი ქვეყნის საშინაო და საგარეო საკითხებში. მან პირდაპირ გააგრძელა პოლიტიკა, რომელმაც ომის შემდეგ მისი უფროსი ძმა ადგა. ეს პოლიტიკა მემამულურ-თავადაზნაურული კლასის ბატონობას, რევოლუციური აზრის ჩახშობას, თვითმწყრობელობის ურყევობას ემსახურებოდა.

არაჩვეუი ნიკოლოზის დროს მართალია აღარ არსებობდა, მაგ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 24, გვ. 55.

რამ არაქმევეშჩინა ისევ ძალაში დარჩა. გამოჩნდნენ არაქმევეის ისეთი მემკვიდრეები, როგორიც იყვნენ უხეშო. უეიცი, ყოველგვარი პროგრესის დაუძინებელი მტერი ბენკენდორფი და სხვები.

ნიკოლოზი დარწმუნებული იყო, რომ ეყოფოდა ძალა რუსეთში მზარდი რევოლუციური ქარტახილის დასათრგუნავად. ამისთვის მან შექმნა ჟანდარმების მთელი არმია და ცისფერმუნდირიანი ქოთაკები დარაჯად მიუჩინა ყველა დაწესებულებას, ყველა „საეკვო პირს“, აამოქმედა სახარხოებლები, არ დაზოგა ტყვიები რუსეთის გუბერნიებში აზვირთებული გლეხური ბუნტების ჩასახშობად, შებოჭა საგამომცემლო დარგი ცენზურის თუჯის ხუნდებით. ამასთან თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის მარადისობის დასასაბუთებლად მოიშველია ოფიციალური ზალხურობის იდეოლოგია. მაგრამ ნიკოლოზი არ იცნობდა ეპოქის მოთხოვნილებებს, არ სცნობდა მას. რაც სძულდა, არ უკვირდებოდა იმ სიღრმისეულ მოვლენებს, რომლებიც ყოვლისშემძლე იმპერატორებისაგანაც კი ანგარიშგაწევას მოითხოვდნენ. იგი ღრმად არ იცნობდა არც თავის ქვეყანას, არც მაშინდელ მსოფლიოს, რომლის საქმეებში უცერემონიოდ და უხეშად ერეოდა და რომლის რუკის შეცვლაც ჭურდა.

რუსეთი ამ დროს გარეგნულად მართლაც უძლიერეს იმპერიადა ჩანდა მთელს მსოფლიოში. ჯერ კიდევ არ ჩამქრალიყო 1812 წლის დიდება. ნიკოლოზის წარმატებანი თურქეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ ომებში, პოლონეთის აჯანყების სისხლში ჩახშობა, ავსტრიის მონარქიისადმი დახმარება ბევრ ფხიზელ ევროპელ მეთვალყურესაც აიძულებდა ელიარებინა, რომ რუსეთის გამქლავება არ შეუძლია არც ერთ ქვეყანასო. თუ XIX საუკუნის დასაწყისში ევროპაში იყო ნაპოლეონის საუკუნე, ოცდაათიანი — ორმოციანი წლები ნიკოლოზის საუკუნეაო, — შენიშნავდა ზოგი ევროპელი პუბლიცისტი. გარეგნულად ასეც ჩანდა, მაგრამ ვინც რუსეთის მაშინდელ ვითარებას მთელი სიღრმით შეათვალდა, მას სხვაგვარი დასკვნები უნდა გამოეტანა.

რუსეთი სულ რაღაც სამი ათეული წლის მანძილზე კოლოსალური მანძილით ჩამორჩა ევროპას, რომელმაც ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციისა და კაპიტალისტური ფორმაციის გამარჯვების ბაზაზე შეძლო მოეპოვებინა გიგანტური წარმატებანი ეკონომიკაში, მეცნიერებასა და ტექნიკაში. XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ევროპა შემოქმედებითი წინსვლით, დიდი აღმოჩენებით, მანქანური ინდუსტრიის აღმავლობით ხასიათდებოდა. რუსეთი კი ამ დროს, ისევ ძველ ადგილს ტკეპნიდა. მისი შებოჭილი საწარმოო ძალები განვითარებას ვერ ახერხებდნენ, მისი წინსვლის

სისწრაფე ისეთივე დაბალი იყო, როგორც მისი საბარგულებისა და აფრიანი ხომალდებისა, მაშინ როცა ევროპა მატარებლითა და ორთქლის გემებით მიექანებოდა წინ.

ძველი და მოუხეშავი იყო რუსეთის სახელმწიფოებრივი მანქანა. გაბერილი იყო აღმინისტრაციული აპარატი უთვალავ კანცელარიებში. ასობით დეპარტამენტებში თავმოყრილი იყო მოხელეთა ვეებერთელა შტატი, რომელიც სასარგებლოს არაფერს ქმნიდა, ხოლო მატერიალურ დოვლათს ანადგურებდა. როცა 1842 წელს იუსტიციის მინისტრმა ხელმწიფეს წარუდგინა წლიური ანგარიში, აღმოჩნდა, რომ იმპერიის ყველა სამსახურებრივ ადგილზე განუხილველი იყო და ელაგა 33 მილიონი „საქმე“. ქაღალდის ამ გორებში იხარჯებოდა კოლოსალური თანხა, ხოლო მოხელეებს, რომლებიც მხოლოდ ძვირფას ქაღალდსა და მელანს უმოწყალოდ ნთქავდნენ, ეძლეოდათ საუკეთესო სახაზინო მამულები და დიდძალი ჯამაგირი.

ეს ვეებერთელა ბიუროკრატიული სამყარო ამავე დროს უკურნებელი სენით იყო შეპყრობილი: მექრთამეობა და ქურდობა ერთნაირად ახასიათებდა ყველას, უბრალო კანცელარიის მოხელიდან მინისტრამდე. მთელი ევროპა განაცვიფრა იმ კოლოსალური მასშტაბის ქურდობამ, რომელიც ნიკოლოზის ახლო მეგობარმა პოლიტკოვსკიმ ჩაიდინა; იგი წლების განმავლობაში თავისუფლად, უსირცხვილოდ და უშიშრად ფლანგავდა ინვალიდთა ფონდის მილიონებს. ყველაფერი ეს ნიკოლოზის თვალწინ, მის მიერ წამოწყებულ უმაღლეს მოხელეთა წრეში ხდებოდა. პოლიტკოვსკის მიერ გამართულ მასკარადებზე წარმოდგენილი იყო მაშინდელი პეტერბურგის არისტოკრატია, მაგრამ ზღაპრული თანხის ასეთი ფლანგვა ყველასათვის შეუძმნეველი რჩებოდა. ნიკოლოზის ეპოქაშივე გახმაურდა სახაზინო ქურდობის მეორე დამახასიათებელი შემთხვევა. ნიკოლოზისვე მეგობარმა, უფიცმა და არაკჩევეური რეჟიმის მოტრფიალე მსხვილმა მოხელემ გრაფმა პეტრე კლეინმიხელმა 1837 წ. ხანძრის შემდეგ ზამთრის სასახლის რემონტისა და მისი ავეჯით მოსაწყობად გამოყოფილი ვეებერთელა თანხა გაფლანგა. ეს ქურდობა 14 წლის განმავლობაში გრძელდებოდა და მხოლოდ 1852 წელს მივიდა მეფის ყურამდე. ნიკოლოზი პირველ დღეებში განრისხდა, მაგრამ მისი სასჯელი დამნაშავეს მიმართ იმით დამთავრდა, რომ მას რამდენიმე დღის განმავლობაში ხმას არ სცემდა. ნიკოლოზი არ მალავდა, რომ გარემოცული იყო ქურდებით, აფერისტებით, სპეკულანტებით, მექრთამეებით, რომლებიც ანიაგებდნენ სახელმწიფო ქონებას. რუსეთის სახელმწიფოებრივ სხეულსამ დროს უკვე შესისხლბორცებული ჰქონდა ეს სენი. დიდი და პატარა კლეინმიხელები და პო-

ლიტოვსკები შემოვიდნენ ეხვეოდნენ მას და შეუმჩნევლად მთელს ორგანიზმს მეთოდურად ზრავდნენ.

ნიკოლოზი უფრო ცუდად და ზერელედ იყო გარკვეული მაშინდელი მსოფლიოს საქმეებში. მართალია, მას ჰქონდა ერთგვარი დიპლომატიური ნიჭი: შეეძლო მიზნისთვის მოთმინებით ლოდინი და მტრის დიპლომატიურ ზრახვათა ამოცნობა, დიპლომატიური ბრძოლის უკიდურესობამდე მიყვანა. ამ მხრივ გაცილებით მაღლა იდგა, ვიდრე რუსეთის დიპლომატიის ოფიციალური მეთაური გრაფი კარლ ნესელროდე, რომლის არქივში არც ერთი გაბედული, დამოუკიდებელი, გონიერი დიპლომატიური აქტი არ დარჩენილა. მაგრამ ნიკოლოზის დიპლომატიის ყველაზე სუსტ მხარეს, როგორც აკად. ე. ტარლე შენიშნავს, მისი უტოლნაობა წარმოადგენდა. იგი გაურკვეველი იყო ძვრებში, რომელიც ნაპოლეონის შემდეგ მოხდა ევროპაში. ნიკოლოზს ისევ სჯეროდა, რომ ინგლისის ბედში დედოფალ ვიქტორიას გადაწყვეტი სიტყვა ეკუთვნოდა, რომ თურქეთი მომავლადეი ადამიანი იყო, თუმცა სრულებით არ იცნობდა ამ ქვეყნის ფაქტიურ მდგომარეობას, იგი საშინელი სიძულვილით იყო გამსჭვალული კონსტიტუციური ან დემოკრატიული მმართველობისადმი, რომელიც ევროპაში გზას იკვლევდა, მაგრამ არ იცოდა და არც სურდა სცოდნოდა ამ მმართველობის უპირატესობანი.

ევროპის საკითხებში თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ მომენტამდე ნიკოლოზი გაურკვეველი დარჩა. ნესელროდე რუსეთის ელჩებს პარიზში, ლონდონში, ვენაში, ბერლინში, კონსტანტინეპოლში აიძულებდა თავიანთ ანგარიშებში წარმოედგინათ არა ფაქტიური ვითარება, არამედ ის, რაც ნიკოლოზს ასიამოვნებდა, ხოლო თუ ეს ტაქტი ვინმეს მიერ დაირღვეოდა, სასიამოვნო სტილზე მას თვით ნესელროდე შეალამაზებდა ხოლმე. ამრიგად, ნიკოლოზმა ნამდვილად არ იცოდა როგორ მზადდებოდა მის წინააღმდეგ სახელმწიფოთა დიდი კოალიცია, როგორ რჩებოდა იგი იზოლირებული და რა ტრაგიკული აღსასრული ელოდა იმ დიდ გეგმას, რომელიც მან აღმოსავლეთის საკითხში წამოიწყო. ყოველივე ამაზე ქვევით გვექნება საუბარი.

ნიკოლოზის ამ, ცოტად თუ ბევრად სრულ დახასიათებას ვამთავრებთ ენგელსის სიტყვებით: ის იყო „საშუალო ნიჭის ადამიანი, თავისი თავის კმაყოფილი. ასეულის მეთაურის გონებრივი ჰორიზონტით, რომელსაც სისასტიკე ენერგიად მიაჩნდა და ახირებული ჭიუტობა ნებისყოფის ძალად, ადამიანი. რომელიც ყველაზე მეტად აფასებდა ძალაუფლების გარეგნულ მოჩვენებითობას და მზად იყო ამ მოჩვენებითობისათვის ყველაფერზე დათანხმებულიყო“.

საშინაო პოლიტიკა. ცარიზმის საშინაო პოლიტიკა ამ პერიოდში დეკაბრისტული იდეებისადმი ანგარიშგასწორების სულისკვეთებით ხასიათდება. ნიკოლოზი ცდილობს ამოძირკვოს ამ იდეოლოგიის ფესვები რუსეთში. მისი პირველი ღონისძიებანიც პოლიტიკური პოლიციის გაძლიერებასა და მის უკიდურეს ცენტრალიზაციას შეეხება.

1826 წლის იანვარში გენერალ-ადიუტანტმა ბენკენდორფმა ნიკოლოზს წარუდგინა პროექტი რუსეთში პოლიციის სამინისტროს აღდგენის შესახებ, რომელიც 1811—1819 წლებში არსებობდა. გათვალისწინებული იყო აგრეთვე ქანდარმთა განსაკუთრებული კორპუსის შექმნა. ნიკოლოზი ამ პროექტს საერთოდ თანაგრძნობით მოეკიდა, მაგრამ მასში ზოგიერთი ცვლილება შეიტანა: მან უმჯობესად ჩათვალა პოლიტიკური პოლიცია უშუალოდ თავისთვის დაექვემდებარებინა: 1826 წლის 25 ივნისს ბენკენდორფი დანიშნულ იქნა ქანდარმთა შეფად და მთავარი საიმპერატორო ბანაკის სარდლად. 3 ივლისს შინაგან საქმეთა სამინისტროს კანცელარია გადაკეთებულ იქნა მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის კანცელარიის მესამე განყოფილებად. ბენკენდორფი ამ განყოფილების სათავეშიც ჩადგა. უფრო გვიან შეიქმნა ქანდარმთა განსაკუთრებული კორპუსი. მესამე განყოფილებას დაეკისრა უმაღლესი პოლიციის საქმეთა მართვა, ცნობების შეგროვება სექტებსა და გამთიშველებზე, ყალბი ასიგნაციების, მონეტების, დოკუმენტების მკეთებლებზე და შემდგომი ძიება ყველა იმ პირთა შესახებ, რომლებიც პოლიციის მეუღალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, ეჭვმიტანილ პირთა გადასახლება, საპატიმრო ადგილების ზედამხედველობა, უცხოელთათვის თვალყურის დევნება და სხვ. ნიკოლოზი ვარაუდობდა, რომ მესამე განყოფილება ამ ფუნქციათა შესრულებით გადაიქცეოდა ყველგან არსებულ და ყოვლისმმართველ ორგანოდ, სახელმწიფოს თვალყურად, რომლის ყველა ნერვი იმპერატორთან იქნებოდა თავმოყრილი. მესამე განყოფილების სტრუქტურა ასე ჩამოყალიბდა: მთელი რუსეთი გაყოფილ იქნა 5 (1843 წლიდან 8) საჟანდარმო ოლქად, რომელთაც სათავეში განსაკუთრებული გენერლები ჩაუყენეს. ოლქები დაიყო განყოფილებებად (2—3 გუბერნია) შტაბ-ოფიცერთა მეთაურობით, რომელთა ძირითად მოვალეობას შეადგენდა ყოველგვარი მოსალოდნელი „სახელმწიფოებრივი ბოროტების“ აღრევე აღმოჩენა და მათთან ანგარიშგასწორება. ოსტზეელი მემამულის, არაქჩევევისებური წესების მოტრფიალის, გაუნათლებელი, უხეში დესპოტის ბენკენდორფის მეთაურობით, რომელიც ნიკოლოზის უსაზღვრო ნდობით სარგებლობდა, ეს ცისფერმუნდირია-

ნი ჟანდარმები მოედვნენ მთელ იმპერას. ისინი ჩასახლდნენ ყველა დაწესებულებაში, ცდილობდნენ ადამიანებს სულსა და გულში ჩაძვრენოდნენ და ამოეკითხათ მათი აზრები. თუ სადმე გაიჟაჟანებდა თავისუფალი აზრი, მაშინვე თავს დაესხმებოდნენ მას და ციხის ცხრაკლიტულებში ათავსებდნენ, რომ გასაქანი არ ჰქონოდათ. ამ ადამიანთა მუდმივი თვალთვალთ გულშეღონებული მ. ი. ლერ-მონტოვი წერდა:

«Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ.
И вы, мундиры голубые,
И ты, послушный им народ...»

თავისუფალი აზრის შებოროტებას ისახავდა მიზნად ახალი საცენზურო წესდება, რომელიც 1826 წლის 10 ივლისს გამოიცა. ნიკოლოზს კარგად ესმოდა, რომ პროგრესული იდეების გავრცელების მთავარ წყაროს ლიტერატურა, წიგნი წარმოადგენდა. ბეჭდვითი სიტყვის ალაგმვა, მისი აზრით, ხელს შეუწყობდა თვითმპყრობელობის ბურჟუაზიის სიმტკიცეს. ახალი საცენზურო წესდება, რომელიც ორასამდე პარაგრაფს შეიცავდა, გაცილებით უფრო ფარავ, მკაცრი და მძიმე იყო, ვიდრე ალექსანდრეს დროინდელი. ცენზურა ძველებურადვე განათლების სამინისტროს კომპეტენციაში რჩებოდა, მაგრამ შეიქმნა განსაკუთრებული უმაღლესი საცენზურო კომიტეტი, რომელშიც შედიოდნენ განათლების, შინაგან საქმეთა და საგარეო საქმეთა მინისტრები. კომიტეტს დაევალა მტკიცე კონტროლი მეცნიერებაზე, ახალგაზრდობის აღზრდაზე, შინაგანი უშიშროების დაცვაზე, იდეების მიმართულებაზე. ცენზურას უნდა აეკრძალა ყველა ნაწარმოები, რომელიც ეჭვის თვალთ შეხედავდა რელიგიას, გააკრიტიკებდა არსებულ წეს-წყობილებას ან წამოაყენებდა რაიმე აზრს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური წყობილების რეორგანიზაციის შესახებ. იკრძალებოდა ის საბუნებისმეტყველო ან სამედიცინო თხზულებანი, რომლებიც ეჭვს შეიტანდნენ სულის უკვდავებაზე. ფილოსოფიური თხზულებებიდან შეიძლება მხოლოდ სახელმძღვანელოების ბეჭდვა, სადაც, ცხადია, ადგილს ვერ იპოვიდა მატერიალისტური შეხედულება. მტკიცე ცენზურის ქვეშ ტარდებოდა აგრეთვე საზღვარგარეთიდან შემოტანილი ლიტერატურა.

1826 წლის საცენზურო წესდებას თანამედროვეებმა სამართლ-ანად შეარქვეს „თუჯის ხუფის წესდება“. იგი ბეჭდვით სიტყვას

მართლაც ისე მძიმედ დააწვა, როგორც თუჯის ხუფი და მას სული შეუხუთა.

ნიკოლოზმა განათლების საქმეშიც შეიტანა რეორგანიზაცია იმ მხრივ, რომ მტკიცედ დაეცვა ფეოდალურ-წოდებრივი პრინციპი. ამა თუ იმ პიროვნების განათლების დონეს საფუძვლად დაედო მისი საზოგადოებრივი მდგომარეობა. ნიკოლოზს მტკიცედ სწამდა, რომ დაბალი წოდების პირთათვის განათლება მავნე იყო, მათ წრეში ცოდნის შეტანას თავისუფლებისადმი მისწრაფების გაძლიერება მოსდევდა, რაც სახელმწიფოსათვის საშიშროებას აძლიერებდა.

1827 წლის 19 აგვისტოს რესკრიპტით განისაზღვრა თითოეული წოდებისათვის სწავლის დონე და მიმართულება. ზაზგასმული იყო, რომ აღზრდის ძირითადი მიზანია ჩამოაყალიბოს სახელმწიფოსათვის საჭირო და ერთგული ქვეშევრდომები. აიკრძალა საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში ყმა გლეხების შეილთამიღება, გიმნაზიებსა. უნივერსიტეტებსა და სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში შესვლა ამიერიდან მხოლოდ და მხოლოდ თავადაზნაურთა პრივილეგიად იქცა. ყმა გლეხებისა და შინამოსამსახურეთა შეილებისათვის ნებადართულ იქნა მხოლოდ ერთკლასიან სამრევლო სასწავლებელში მიღება; ვაჭრების, ხელოსნებისა და ქალაქის სხვა თავისუფალ მცხოვრებთათვის — სამკლასიან სამაზრო სასწავლებელში მიღება. ყველა ამ სასწავლებელთა ამოცანას წარმოადგენდა მოსწავლეებისათვის „ღეთისადმი, თავისი თავისადმი, მახლობლებისადმი, ზემდგომი ხელისუფლებისადმი პატივისცემისა და მორჩილების შთაგონება“.

14 დეკემბრის ამბებმა ნიკოლოზს თვალნათლივ დაანახვეს, რომ თვითმპყრობელური ხელისუფლების წინაშე აღმართულია მზარდი საშიშროება. 1825—26 წლებში რუსეთის მთელ რიგ გუბერნიებში გლეხთა ამბოხებანი მძვინვარებდა. სასახლის წრეებში შეშფოთებით აღიარებდნენ, რომ იზრდებოდა ხალხის მისწრაფება თავისუფლებისადმი და, რომ ეს განწყობილება ეუფლებოდა არა მარტო ყმურ მოსახლეობას, არამედ ზოგიერთ პირებს თვით აზნაურთა წრიდან. როგორც ვნახეთ, ამ „სენის“ წინააღმდეგ ნიკოლოზმა სასწრაფოდ განახორციელა მკაცრი პროფილაქტიკური ღონისძიებანი, მაგრამ საქმეს მარტოოდენ პოლიცია და მათარახები როდი შველოდა, საჭირო იყო მორიგი, ღრმად ფეფქტური ღონისძიებები სახელმწიფოებრივ დაწესებულებათა სისტემის გადასახალისებლად, მიწათმფლობელ აზნაურთა და ყმა გლეხთა შორის ურთიერთობის „მოსაწესრიგებლად“ ისე, რომ გაჯანსაღებულიყო ცარიზმის სახელმწიფოებრივი სხეული, უფრო განმტკიცებულიყო თვითმპყრობელობა და თავადაზნაურთა კლასი.

ამ მიზნით 1826 წლის 6 დეკემბერს ნიკოლოზმა ჩამოაყალიბა სპეციალური საიდუმლო კომიტეტი, რომლის შემადგენლობაში შეიყვანა მისი ერთგული პირები — გრაფი პ. ტოლსტოი, გენერალ-ადიუტანტი ვ. ვასილჩიკოვი, თავადი ა. გოლიცინი, მთავარი შტაბის უფროსი გენერალ-ადიუტანტი დიბიჩი, სპერანსკი და კოჩუბეი.

კომიტეტის მუშაობის პროგრამა თვით იმპერატორმა განსაზღვრა. მას დაეკისრა იმპერატორ ალექსანდრე პირველის კაბინეტში დარჩენილი ქაღალდების განხილვა, რუსეთის სახელმწიფოებრივი აგებულების თანამედროვე მდგომარეობის შესწავლა, განსაზღვრა იმისა, „თუ რაა კარგი ამჟამად, რა შეიცვალოს და რით შეიცვალოს“. კომიტეტს განსაკუთრებით უნდა გაემახვილებინა ყურადღება ცენტრალურ სახელმწიფო დაწესებულებებზე, სახელმწიფო საბჭოზე, სენატზე, მინისტრთა კომიტეტზე, მათი დამოკიდებულების ნორმალიზაციის საკითხზე, ადგილობრივი მმართველობის საკითხებზე, რუსეთში გენერალ-გუბერნატორობის შემოღების პროექტის დამუშავებაზე, ცალკეული წოდებების მდგომარეობასა და უფლებებზე და სხვ.¹

როგორც ვხედავთ, უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო საქმეებში კვლავ ამოტივტივდა სპერანსკის ფიგურა. სპერანსკი ალექსანდრეს მეფობის მეორე ნახევარში ციმბირის გუბერნატორად მუშაობდა. შემდეგ პეტერბურგში დააბრუნეს. სახელმწიფო საბჭოს წევრი გახდა. მასში ჩაქრა თვითმპყრობელური რუსეთის კონსტიტუციურ მონარქიად გადახალისების სულისკვეთება, იგი არსებული რეჟიმის ერთგული დამცველი გახდა, ხოლო მის ვეებერთელა ცოდნას და გამოცდილებას შეეძლო დიდი სამსახურის გაწევა თვითმპყრობელობისათვის, რომელსაც ასეთი ნიჭიერი და ჰკვიანი, ამავე დროს ერთგული უმაღლესი მოხელეები თითზე ჩამოსათვლელი ჰყავდა. თვით იმპერატორი სპერანსკის მაღალ შეფასებას აძლევდა: „მე მასში ვიპოვე ყველაზე ერთგული, თავდადებული და მორჩილი მსახური, რომელსაც ამასთან ერთად გააჩნია უდიდესი გამოცდილებათა“ — ამბობდა ნიკოლოზი და იგი მრავალი ურთულესი სამუშაოს ჩასატარებლად გამოიყენა.

საიდუმლო კომიტეტმა ფორმალურად — 1832 წელს, ხოლო ფაქტიურად 1830 წელს შესწყვიტა არსებობა. ამ წლების განმავლობაში მან გამართა 180 სხდომა, დააგროვა ქაღალდების გორა, შეეხო ყველა ძირითად საკითხს, მაგრამ საფუძვლებში ურყევე და-

¹ М. Полиевктов, Николай I, биография и обзор царствования, Москва, 1918.

ტოვა ცენტრალურ საკითხი — ბატონყმობა. რომელიც ყველა ბოროტების საფუძველი იყო.

კომიტეტმა იმპერატორს წარუდგინა მეტად შეკვეცილი, არათანმიმდევრული, მშიმართული პროექტები. რომლებიც ითვალისწინებდნენ სახელმწიფოს საბჭოს და სენატის ფუნქციების შეცვლას, სახელმწიფო გლეხების მმართველობის რეორგანიზაციას, ყმა გლეხების შინამოსამსახურედ გადაყვანის აკრძალვას, ვაჭრებისა და უმადლესი განათლების მქონე პირთათვის საპატიო მოქალაქეთა წოდების დაწესებას, თავადაზნაურობის გაწმენდას უცხო ელემენტების მოზღვაებისაგან და ამ მიზნით აზნაურობის წოდების მინიჭებას მემკვიდრეობით, გლეხური სოფლების დაქუცმაცების აკრძალვას და სხვ. ყველაფერი ეს წერილმანი იყო, რადგან უცვლელი რჩებოდა ბატონყმურ-თვითმპყრობელური რეჟიმი. პროექტი მხოლოდ ნებას რთავდა ყმა გლეხის განთავისუფლებისა იმ შემთხვევაში, თუ ამის მსურველი თვით მეზატონე იქნებოდა. მაგრამ ნიკოლოზის ირგვლივ შემოკრებილ რეაქციულ არისტოკრატიას ეს პროექტიც რადიკალურად მოეჩვენა. სწორედ ამ პერიოდში ისევ აზვირთდა რევოლუციური ტალღები საფრანგეთში, ბელგიაში. იმპერატორს შეეშინდა ამ სახის ცვლილებებს რუსეთში კიდევ მეტი გართულება არ გამოეწვია და ამიტომაც პროექტები მაუდის ქვეშ ამოღო.

რუსეთში არსებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის განმტკიცებას ემსახურებოდა აგრეთვე კანონების კოდიფიკაცია, რასაც ნიკოლოზმა ხელი მოჰკიდა და განახორციელა კიდევ. კანონთა კოდიფიკაციაზე რუსეთში 1700 წლიდან მუშაობდნენ, მაგრამ შედეგები ამ მუშაობას არ მოჰყოლია. მოქმედ კანონთა გამოყენებაში ქაოთი მძვინვარებდა. ჯერ კიდევ ძალაში იყო 1649 წლის სამართლის წიგნი. ამ დროიდან დაგროვილი ათი ათასობით ბრძანებულებანი ზოგჯერ ერთმანეთს ეწინააღმდეგებოდნენ კიდევ. აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა ყველა ამ კანონების სისტემატიზაცია, ზედმეტობისაგან გაწმენდა, მხოლოდ მოქმედი კანონების დატოვება.

ამ საქმის მოსაგვარებლად ნიკოლოზმა შექმნა მისი საკუთარი კანცელარიის განსაკუთრებული, მეორე განყოფილება მ. ბალუმინსკის თავმჯდომარეობით. კომისიაში მთავარ ფიგურად იქცა მ. სპერანსკი, რომელსაც ნიკოლოზმა დააკისრა კანონთა კოდიფიკაციის გრანდიოზული საქმისათვის მეთაურობა.

სპერანსკიმ ჩაატარა მართლაც ვეებერთელა სამუშაო. სხვადასხვა კანცელარიებიდან და არქივებიდან მან შეაგროვა მთავრობის ყველა ბრძანებულება, რაც კი 1649 წლიდან 1826 წლამდე იყო გამოცემული, დააღაგა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით და დაიწყო

მათი გამოცემა სტამბურად. ასე შეიქმნა „რუსეთის იმპერიის კანონთა სრული კრებული“ 45 ტომად, რომელშიც შევიდა 30.920 კანონი. ეს იყო მნიშვნელოვანი სამუშაო. იგი ამჟამადაც რუსეთისა და რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფ ხალხთა ისტორიის შესწავლას ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს.

კანონთა ეს სრული კრებული საფუძვლად დაედო მოქმედ კანონთა კრებულს. სპერანსკიმ აარჩია ის მოქმედი კანონები, რომლებიც ყველაზე მეტად შეეფერებოდნენ თვითმპყრობელობის მაშინდელ ზუღისკვეთებას. სპერანსკიმ მოქმედ კანონთა კრებული დააარსა დარგების მიხედვით (სახელმწიფო კანონები, სამოქალაქო კანონები და სხვ.). ასეთმა მოქმედმა კანონებმა 15 ტომი შეადგინეს. ეს იყო ნიკოლოზ I ეპოქის სასამართლო ორგანოებისათვის პრაქტიკული სახელმძღვანელო.

პარალელურად სპერანსკი აკეთებდა ამ სახის სხვა გრანდიოზულ სამუშაოებსაც. მასვე ეკუთვნის მთელი რიგი სპეციალური და ადგილობრივი კანონმდებლობათა წესრიგში მოყვანა. მაგალითად, სამხედრო დადგენილებათა კრებული 12 ტომად, ოსტზეესა და დასავლეთ გუბერნიების კანონთა კრებული, ფინეთის დიდი სამთავროს კანონთა კრებული და სხვ.¹

* * *

ნიკოლოზ I თავგამოდებული იცავდა ბატონყმური სისტემის ხელშეუხებლობას და წინააღმდეგი იყო ქვეყნის ბურჟუაზიული გადახალსებისა.

მაგრამ ქვეყნის ობიექტური განვითარება თავისი გზით მიდიოდა. ეს გზა ბატონყმური მეურნეობის საფუძვლებში კაპიტალისტური ურთიერთობის შემდგომი ზრდით და ბატონყმური სისტემის კრიზისის უკიდურესობამდე გამწვავებით ხასიათდებოდა. რუსეთის ეკონომიკაში მიმდინარე ეს ობიექტური პროცესები ცარიზმა აიძულებდნენ გაეკეთებინა ზოგიერთი დათმობა, გაეტარებინათ ზოგი რეფორმები, რომელიც არა თუ გზას უღობავდა კაპიტალიზმს რუსეთში. არამედ, პირიქით, აძლევდა კიდეც მის პოზიციებს.

რუსეთის ბურჟუაზიას, რომელიც ცარიზმის კალთებ ქვეშ ნელ-ნელა და მტკივნეულად იდგამდა ფეხს, ჯერ კიდევ არ გააჩნდა თავისი გამოკვეთილი კლასობრივი სახე, იგი ვერ ახერხებდა ამაღლებულიყო თავისი უახლოესი ეკონომიური ინტერესების დონეზე, პოლიტიკურა-

¹ В. О. Ключевский, Соч., т. I, гл. 267.

დაც და ეკონომიურადაც ცარიზმზე იყო დამოკიდებული. ბურჟუაზია ცარიზმისაგან მოკრძალებით მოითხოვდა ტრადიციული შეღავათების დაცვას, თავისი საგილდო პრივილეგიების შენარჩუნებას, ბაზარზე მონოპოლიური მდგომარეობის განმტკიცებაში სახელმწიფოსაგან დახმარებას და სხვ.

ნიკოლოზი ხშირად აწარმოებდა ომებს. მას იარაღქვეშ დიდი არმია ჰყავდა. მილიტარისტული მისწრაფებანი თავისთავად აყენებდნენ მრეწველობის ზოგიერთი დარგის განვითარების გარდუვალ საპირობებას. ამიტომ ცარიზმი ნებით თუ უნებლიეთ თვით ახორციელებდა ღონისძიებებს, რომლებიც სამრეწველო ბურჟუაზიის ინტერესებიდან გამომდინარეობდა.

მთავრობა იძულებული იყო რუსეთის ახლადფეხადგმული მრეწველობისათვის მშობლიურ ბაზარზე მფარველობა გაეწია და უცხოური პროდუქციის კონკურენციისაგან დაეცვა. ძალაში დარჩა პროტექციონისტული ტარიფი, რომელიც გულისხმობდა მაღალ ბაჟებს უცხოეთიდან შემოტანილ საქონელზე. ეს საბაჟო პოლიტიკა, გარდა იმისა, რომ რუსეთის მრეწველობას ბაზარს უნარჩუნებდა, დიდ შემოსავალს აძლევდა სახელმწიფოს. 1823—1824 წლებში საბაჟო შემოსავალი ორნახევარჯერ გაიზარდა.

მრეწველობის სხვადასხვა დარგების განვითარებამ მოითხოვა ტექნიკური კადრები, რაც რუსეთს ჯერ არ გააჩნდა. მთავრობა იძულებული გახდა ამ მხრივაც გადაედგა ნაბიჯი. 1828 წელს პეტერბურგში გაიხსნა ტექნოლოგიური ინსტიტუტი, დაარსდა აგრეთვე მოსკოვის სამშენებლო, გრიგორეცკის სამიწათმოქმედო, ხარკოვისა და დნებრის ვეტერინარული სასწავლებლები და სხვ.

ცარიზმმა განახორციელა ღონისძიებანი ფინანსების მოწყვსაღების მიზნით. ფინანსთა მინისტრის კანკარინის ინიციატივით განხორციელდა ფულის რეფორმა, რაც ქალაქის ფულის დევალვაციაში გამოიხატა. ძველი ასიგნაციები შეიცვალა მტკიცე საკრედიტო ბილეთებით (1; 3, 5-ზე). ამან ფულის კურსი განამტკიცა, რაც ყირიმის ომამდე იქნა შენარჩუნებული.

ეპოქის მოთხოვნებისადმი ცარიზმის დათმობის გამოხატულება იყო რკინიგზის მშენებლობა, რაც თავისთავად კაპიტალიზმის განვითარების მძლავრ სტიმულად უნდა გადაქცეულიყო. რუსეთის ვეებერთელა იმპერიას არ გააჩნდა კეთილმოწყობილი გზები. ეს ცალკეულ გუბერნიათა შორის ეკონომიურ კავშირს, შინაგანი ბაზრის გაფართოებას. საქონლის გაცვლა-გამოცვლას დიდად აფერხებდა. გზების მშენებლობას და მოვლა-პატრონობას ცარიზმმა ენერგიული ყურადღება მიაქცია. 1825—1855 წლებში გაყვანილ იქნა 8 ათასი კერ-

სი შოსე გზა. 1842 წელს დაიწყო მოსკოვ-პეტერბურგის რკინიგზის ხაზის მშენებლობა. იგი არააღმზანურ პირობებში მიმდინარეობდა და დიდძალი მსხვერპლი და თანხები შეიწირა, მაგრამ რუსეთისათვის უდიდესი მნიშვნელობის ღონისძიებად იქცა. რკინიგზა გაიხსნა 1851 წელს. რკინიგზის ხაზი გაყვანილ იქნა პეტერბურგ-ვარშავას შორის. 1855 წელს რუსეთს ჰქონდა 980 ვერსი რკინიგზა. რუსეთის ვეებერთელა სივრცისათვის და ევროპის მსხვილ ქვეყნებთან შედარებით ეს არააოობას წარმოადგენდა, მაგრამ თავისთავად უკვე იყო უმნიშვნელოვანესი მოვლენის დასაწყისი.

ეპოქის სულისკვეთების მიხედვით ამ იძულებით დათმობებს რომ აკეთებდა, ნიკოლოზს ცალი თვალი ყოველთვის თავადაზნაურული წოდებისკენ ეჭირა, მის სიმტკიცეს და შეურყევლობას ბეჯითად ემსახურებოდა. 1831 წელს გამოქვეყნდა დებულება, რომლითაც განისაზღვრა თავადაზნაურობის მონაწილეობა სამაზრო და საგუბერნიო ადმინისტრაციაში. ხმის მიცემის უფლებით აღკუთრვლ იქნა მემკვიდრეობითი აზნაური, რომელსაც გააჩნდა უძრავი ქონება, სამსახურში დამსახურებული ჰქონდა არანაკლებ მე-14 კლასის ჩინისა, ან სამი წლის განმავლობაში მოღვაწეობდა თავადაზნაურულ არჩევით თანამდებობაზე. ის აზნაურები, რომლებიც ამ მოთხოვნილებას ვერ დააკმაყოფილებდნენ, თავადაზნაურულ ყრილობებში მონაწილეობას მიიღებდნენ საარჩევნო ხმის უფლების გარეშე. ამავე დროს სამაზრო და საგუბერნიო ადმინისტრაციის საქმეებში და არჩევნებში მონაწილეობის სრული უფლება ენიჭებოდათ იმ მემკვიდრეობით აზნაურებს, რომელთაც ამ გუბერნიაში ჰყავდათ არანაკლებ 150 სული ყმა, ან გააჩნდათ 3 ათასი დესეტინა მამული. ის აზნაურები კი, რომელთაც არ გააჩნდათ, მაგალითად, 5 სულზე მეტი ყმა და 150 დესეტინა მამული, საერთოდ არ დაიშვებოდნენ თავადაზნაურულ არჩევნებზე. ნიკოლოზის ღონისძიებები იმას ითვალისწინებდა, რომ თავადაზნაურობა რუსეთში მარად დარჩენილიყო უმაღლეს, ჩაკეტილ, პრივილეგიურულ კასტად, რომელსაც ჰქონდა თავისი წოდებრივი ორგანიზაცია და ცარიზმთან ხელიხელ ჩაკიდებული წაუძღვებოდა სახელმწიფოებრივ საქმეებს.

მაგრამ ვერც ეპოქის მოთხოვნათა შესაბამისად ბურჟუაზიული მოთხოვნილებისადმი გაღებული ზოგიერთი დათმობანი და ვერც თავადაზნაურული წოდების გადასარჩენად გატარებული ღონისძიებანი ვერ სწყვეტდა იმ ძირითად პრობლემას, რომელიც დაყოვნებას არ ითმენდა და პასუხს მოითხოვდა. ერთიც და მეორეც იყო მხოლოდ პალიატივი — დროებითი ხასიათისა და სახელდახელო. რუსე-

თს ძირითად სახელმწიფოებრივ პრობლემას ბატონყმობის საკითხი, ყმა გლეხთა განთავისუფლების საკითხი წარმოადგენდა.

* * *

რუსეთში გლეხთა მღელვარებანი დეკაბრისტული მოძრაობის პერიოდში და მისი დამარცხების შემდეგაც არ დამცხრალა. ამ მხრივ მეტად საშიშმა მდგომარეობამ აიძულა კიდეც ნიკოლოზი 1826 წ. 12 მაისს სპეციალური მანიფესტით საჯაროდ განეცხადებინა: „თუ ჩვენი ამ ბრძანების შემდეგ მოხდება რაიმე უწყესრიგობა სახაზინო ან საბატონო გლეხებში და შინამოსამსახურეთა შორის, იმ ყალბი ცნობების საფუძველზე, რომ თითქმის ისინი თავისუფალნი არიან გადასახადებისაგან და მემამულეთა კანონიერი ხელისუფლებისაგან, დამნაშავეებს თავს დაატყდებათ ჩვენი კანონიერი რისხვა და დაისჯებიან კანონის მთელი სიმკაცრით“. ასეთი განცხადება მართლაც სჭირდებოდა რუსეთის ახალ თვითმპყრობელს, რადგან სწორედ ამ დროს ქვეყნის განაპირა მხარეებშიც მიადწია სენატის მოედანზე იარაღის ქუხილის ექიმ და გლეხურ მოსახლეობას ბატონყმური ურთიერთობისათვის თავის დაღწევის მოსწრაფება გაუღვივა.

მთელი XIX საუკ. პირველი ნახევრის განმავლობაში ცარიზმის ზღუერბლთან იღვა მახვილალმართული გლეხი, რომელიც შიშსა და ძრწოლას გვირდა თავადაზნაურობას: მართალია, ამ დროს არ მომხდარა გრანდიოზული მასშტაბის გამოსვლა, მაგრამ გლეხთა მღელვარებებს, რომლებიც სხვადასხვა ფორმით იფეთქებდნენ ხან ერთ, ხან მეორე გუბერნიაში, წინანდელისაგან განსხვავებული ახალი თვისება გააჩნდათ: ეს იყო თავისუფლების ღრმა შეგნება. III განყოფილება იმპერატორისადმი მოხსენებაში შემდეგს აღნიშნავდა: „ხალხი ის აღარაა, რაც ამ 30 — 40 წლის წინათ იყო. ყოველწლიურად გლეხობაში მატულობს თავისუფლების შეგნება. გლეხთა მღელვარებანი ხდება არა მარტო ექსპლოატაციის შედეგად, არამედ იმის გამოც, რომ მათში მტკიცდება შეგნება თავისუფლების უფლების შესახებ“. III განყოფილება ყურს უგდებდა რა იმპერიის გლეხთა ღალატს, ანალიზს უკეთებდა ამ მიმართულებით შექმნილ მდგომარეობას და თვითვე აღიარებდა: „საერთოდ ბატონყმური ურთიერთობა არის თოფის წამლის საწყობი სახელმწიფოს ქვეშ. ის დიდად საშიშია, რადგან ჯარისკაცები იმავე გლეხებისაგან შედგებიან. გარდა ამისა, ამჟამად იმპერიაში მოიპოვება მთელი მასა უმამულო აზნაურებისა და მოხელეებისა, რომლებიც პატივმოყვარეობით არიან შეპყრო-

ბილნი და არაფერს ჰკარგავენ რა, მოხარულნი არიან ყოველგვარი უწყსობისაო“.

XIX საუკუნის მეორე მეოთხედში გლეხთა მოძრაობის შემთხვევებმა რუსეთში საგრძნობლად იმატა. 1801 წლიდან 1861 წლის 19 თებერვლამდე, ე. ი. ბატონყმობის გაუქმების შესახებ მანიფესტის გამოქვეყნებამდე რუსეთში აღრიცხულია გლეხთა მღელვარების 1467 შემთხვევა. ამთგან XIX საუკ. პირველ მეოთხედზე (1801—1825 წწ.) მოღის 281 შემთხვევა (19%), ხოლო მეორე მეოთხედზე (1826—1854) — 712 შემთხვევა (49%), ყირიმის ომის შემდგომ პერიოდზე კი (1855—1861 წწ.) — 474 შემთხვევა¹.

მარტო 1826 წელს გლეხთა მოძრაობა სხვადასხვა ფორმით გავრცელდა რუსეთის 26 გუბერნიასი. ამთგან მასობრივი ხასიათი და ანტიბატონყმური გამოკვეთილი ხასიათით გამოირჩეოდნენ მღელვარებანი კიევის გუბერნიასი, სადაც უსათუოდ იყო დეკაბრისტა სამხრეთი საზოგადოების, კერძოდ ჩერნიგოვის პოლკის გამოსელის გავლენა. წლების განმავლობაში გრძელდებოდა ურალის სამთო ქარხნების ყმა გლეხების მღელვარებანი. 1826 წელს, მაგალითად, გაიფიცნენ რედვინის ქარხნის ყმა გლეხები. 1828—29 წლებში მღელვარებები იყო ზემო ისეცკის ქარხნის მუშათა შორის, რაც მთავრობას ძალების გამოყენებით იქნა ჩახშობილი. მთელი სამი წლის (1825—1828) განმავლობაში გრძელდებოდა ეკატერინბურგის მაზრის მემამულეების ტურჩანინოვების წინააღმდეგ ყმა გლეხების ბრძოლა, რომელიც აგრეთვე მკაცრად იქნა ჩახშობილი ჯარების დახმარებით².

1830—1831 წლებში რუსეთს გადაუარა ე. წ. „ქოლერის მღელვარებებმა“. ქოლერამ თავი იჩინა 1828—1829 წლებში რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში, მოქმედ არმიაში. 1830—31 წლებში მთელს რუსეთში, განსაკუთრებით ორენბურგის გუბერნიასი, ასტრახანში, ვოლგის მთელ გზაზე, და ბოლოს, შიდა რუსეთშიც თავი იჩინა ქოლერის მასობრივმა ეპიდემიამ, რომელმაც რუსეთს თავს დაატეხა ღიდი-უბედურება. მარტო 1831 წელს არასრული სტატისტიკური მონაცემებით რუსეთში ქოლერით დაავადდა 466 ათასი კაცი, რომელთაგან 42 პროცენტი გარდაიცვალა.

მთავრობის მიერ მიღებული ღონისძიებანი სენის წინააღმდეგ ქმედითი ვერ აღმოჩნდა. ადგილობრივი ხელისუფლების უილაჯობის,

¹ И. Игнатович, Крестьянские волнения первой четверти XIX в. журнал «Вопросы истории», № 9, 1959.

² Я. Т. Липков, Очерки истории крестьянского движения в России с 1825—1861 гг., М., 1952.

მემამულეთა სიხარბის და თავგასულობის ვითარებაში კარანტინები ხალხისათვის ახალ უბედურებად იქცა. კარანტინებში თვეობით ეყარნენ მშიერ-მწყურვალნი, ჩაკედა ბაზარი, რიგ ადგილებში დაიწყო შიმშილობა. ზამთარში კარანტინებს არ ათბობდნენ და ხალხი სიცივით იყინებოდა. კარანტინების და ეპიდემიური საავადმყოფოების მომსახურე პერსონალი ადგილებზე ძირითადად სისხლის სამართლის დამნაშავეთაგან იყო შედგენილი, რომლებიც ამ ვითარებაში ხელს ითბობდნენ და სენს უფრო ავრცელებდნენ. მთავრობის მიერ ასეთმა მიშვეებულობამ მოსახლეობას მოთმინება დაუკარგა. გავრცელდა ხმები, რომ ადმინისტრაციის პირები, მკურნალები თვით წამლავდნენ ჭებს და განგებ ავრცელებდნენ სენს, რომ შემდეგ ხელი მოითბონო. რიგ ადგილებში გამხეცებული ბრბო დაერია კარანტინებს, საავადმყოფოებს, მთავრობის მოხელეებს და ანგარიშსწორება დაუწყო.

„ქოლერის მღელვარებანი“, მართალია, ეპიდემიურ დაავადებასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ თავისი სოციალური ბუნებით ანტიბატონყმური ხასიათის გამოსვლები იყო. ამ მოძრაობაში ნათლად გამოჩნდა ფეოდალური ექსპლოატაციისაგან განაწამები, მოთმინება-აღვსილი, დაღუპვის პირზე მისული მშრომელი მასების მძაფრი პროტესტი არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ.

1830 წლის ივნისში სევასტოპოლში დაიწყო მოსახლეობის ფართო აჯანყება, რაც გამოწვეული იყო მოსალოდნელ ეპიდემიასთან დაკავშირებით ადმინისტრაციის მიერ გატარებულ საკარანტინო ღონისძიებებთან.

1830 წლის ნოემბერში აჯანყება მოეწყო ქ. ტამბოვის საგარეუბნო სოფელში — ნიკოლსკში.

ქოლერის ეპიდემიასთან იყო დაკავშირებული დიდი მასშტაბის მოძრაობა ნოვგოროდის სამხედრო დჰახალებში, რომელიც 1831 წელს დაიწყო.

ასეთი დიდი მასშტაბის აჯანყებებმა მთავრობა დააფრთხო. სამხედრო მინისტრმა ჩერნიშევმა დაიწყო ენერგიული ზომების მიღება. ნიკოლოზი მოითხოვდა სასტიკ ანგარიშსწორებას ამბოხებულებისადმი.

სწორედ ამ დროს ცარიზმი მშფოთვარე დღეებს განიცდიდა. პოლონეთში მძვინვარებდა მძლავრი აჯანყება. მღელვარება ედებოდა ლიტვისა და ლატვიის მხარეს. ევროპაში აზვირთებული იყო განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ნიკოლოზის არმიები პოლონეთში იყო დაბანდებული.

რუსეთის ცარიზმი გლეხთა მღელვარებებს დაუნდობლად უსწორ-

დებოდა. მაგრამ ამ გზით მას არ შეეძლო ქვეყანაში მშვიდობის დაცვა. გლეხობის მდგომარეობა თანდათან უარესდებოდა, ამასთან დაკავშირებით ფართოვდებოდა და ძლიერდებოდა მოძრაობის კერებიც. ქოლერის ეპიდემიას რუსეთში დაემატა მოუსავლიანობა ზედიზედ სამი წლის განმავლობაში (1832—1834). უკრაინაში, ვოლგისპირეთში, ჩრდილოეთ კავკასიაში, ურალში, ბესარაბიაში, რიგ ცენტრალურ გუბერნიებში მოუსავლიანობას მოჰყვა მისი განუყრელი თანამგზავი — შიმშილობა. გაძვალტყავებული გლეხობა უარს ამბობდა ბეგარასა და ღალის გადახდაზე. კლასობრივი ბრძოლა სოფლად უკიდურესობამდე გამწვავდა. მღელვარების მძლავრი კერები აღმოცენდა სახაზინო გლეხობაში, რომელიც მთავრობის მოხელეთა თვითნებობის პირობებში აუტანელ ექსპლოატაციას განიცდიდა. 1834 წელს მოძრაობამ თავი იჩინა ციმბირის გუბერნიის სიზრანის მაზრის სახაზინო გლეხებში, რომლებიც სახომალდო ხე-ტყეს ამზადებდნენ. 1835 წელს აჯანყდნენ კურსკის გუბერნიის დმიტროვის მაზრის რიგი სოფლები, 1833—38 წლებში არხანგელსკის გუბერნიის რიგ მაზრებში მიმდინარეობდა მძლავრი გამოსვლა, რომელიც გამოკვეთილ ანტი-ბატონყმურ ხასიათს ატარებდა და სხვ.

ნიკოლოზისეულ რეჟიმს ცალ ხელში ყოველთვის ხიშტი და მათრახი ეჭირა, მეორე ხელით ფარულად, ფრთხილად, თანდათანობით ადგენდა ღონისძიებებს კრიზისული მდგომარეობიდან თავის დასაღწევად. მაგრამ ამ ღონისძიებებს განხორციელება არ ეწერათ. სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე 1842 წელს პ. დ. კისელიოვი აღიარებდა: „ეჭვი არ არის — ამბობდა იგი — რომ ბატონყმობა, მის ახლანდელ მდგომარეობაში ჩვენთან ბოროტებაა, რაც ყველასათვის თვალსაჩინოა და ხელშესახები, მაგრამ მისდამი შეხება იქნებოდა კიდევ უფრო დამლუპველი“.

გლეხთა საკითხის მოწესრიგებისათვის ზრუნვა ნიკოლოზ I დაავალა სწორედ ამ კისელიოვს, რომელსაც იგი უწოდებდა „შტაბის უფროსს გლეხურ ნაწილში“. კისელიოვი ახლო ურთიერთობაში იყო საპერანსკისთან. ამ ორმა განათლებულმა მოხელემ ცარიზმის ინტერესების შესაბამისად ხელი მოჰკიდა ახალი ღონისძიების დამუშავებას. 1835 წელს ნიკოლოზის ბრძანებით შექმნილი საიდუმლო კომიტეტის სულისკვეთება იმაში მდგომარეობდა, რომ თანდათანობით განხორციელებულიყო რუსეთში ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაცია ახნაურთა ეკონომიური და პოლიტიკური პრივილეგიების შენარჩუნებით: პირველი ღონისძიება სახელმწიფო გლეხებს შეეხებოდა.

პ. დ. კისელიოვის პროექტის თანახმად 1837 წლის 26 დეკემბრის

კანონით შეიქმნა სახელმწიფო ქონების განსაკუთრებული სამინისტრო, რომელსაც დაეკისრა სახელმწიფო გლეხებზე ზრუნვა, მათი დაცვა, მათგან გადასახადების აკრება, ერთი სიტყვით, მათი უფლებამოსილების განსაზღვრა და განხორციელება. ამასთან დაკავშირებით შეიქმნა ადგილობრივი მმართველობის ორგანოები, გუბერნიები დაიწყო ოლქებად, ოლქები — თემებად, თემები — სოფლებად. გუბერნიებში ჩამოყალიბდა სახელმწიფო ქონების პალატები. ოლქებს სათავეში ჩაუყენეს უფროსები მოხელეთა დიდი შტატი. ასეთივე გაბერილი მმართველობა შეიქმნა თემებშიც. მთელი ამ ბიუროკრატიული აპარატის ვალდებულება იმაში ზღვარდებოდა, რომ სახელმწიფო გლეხებისათვის თვალყური ედევნებინა და მტკიცედ დაეცვა მთავრობის მიერ განსაზღვრული უფლებამოსილებანი, აღეზარდათ გლეხობა ხელისუფლებისა და ეკლესიისადმი ერთგულების სულითკეთებით¹.

კისელიოვმა სცადა ყმა გლეხებისა და მათ მებატონეთა ურთიერთობაშიც ცვლილების შეტანა. 1839 წელს შექმნილ საიდუმლო კომიტეტში დაიწება საკითხი მემამულეებსა და ყმა გლეხებს შორის ნებაყოფლობით შეთანხმებაზე. აქ მკაცრად უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული გლეხური ნადელები და ვალდებულებანი. პროექტი ითვალისწინებდა აგრეთვე გლეხის პირად თავისუფლებას და მის მორჩილებას სახელმწიფო ხელისუფლებისადმი. ეს მართლაც ერთგვარი შეღავათი იქნებოდა გლეხობისათვის, თუმცა მთელი მიწაწყალი ძველებურადვე მემამულისა და ხაზინის საკუთრებად რჩებოდა.

სახელმწიფო გლეხების მართვის საქმეში განხორციელებულმა ღონისძიებამ მოსალოდნელი შედეგები ვერ გამოიღო. გლეხობა მრავალრიცხოვან მოხელეთა თვითნებობის მსხვერპლი აღმოჩნდა. სათემო ორგანოები თავადაზნაურულ ბიუროკრატიას დაუმორჩილდა. მოხელეთა ბოროტმოქმედებას საზღვარი არ უჩანდა. გლეხობამ ვერ ამოიჭნა და მას შეუმუშავდა შთაბეჭდილება, რომ მღვდლებმა და მოხელეებმა ისინი მემამულე კისელიოვს მიჰყიდეს (კისელიოვი 1837 წ. შექმნილ სამინისტროს ჩაუდგა სათავეში). მოტყუებული გლეხობა ისევ აღშფოთდა და აღსდგა თავისი უფლებების დასაცავად. 1841 — 1845 წლებში სახაზინო გლეხთა მასობრივი გამოსვლები მოეწყო პერმის, ორენბურგის, ვიატკის გუბერნიებში, ვოლგისპირეთში. განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მოძრაობამ მიიღო ურალის გუბერნია-

¹ ამ საკითხზე იხ. სპეციალური ფუნდამენტური გამოკლევა Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа Киселева, т. I, II.

ში. მთავრობამ კვლავ ამოქმედა შაშხანები და მათარხები. გლეხთა მასობრივი გამოსვლები ჩახშობილ იქნა.

საგარეო პოლიტიკა. ისტორიის გამოცდილებით დადასტურებულია, რომ ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის კურსი მისი სოციალურ-პოლიტიკური ხასიათითაა შეპირობებული. მას გაბატონებული კლასის ინტერესები განსაზღვრავს. ფეოდალურ-ბატონყმურ რუსეთში, რომლის პოლიტიკურ ზედნაშენს ცარიზმი წარმოადგენდა, საგარეო პოლიტიკა თავადაზნაურული ზედაფენის ნება-სურვილს გამოხატავდა და მთლიანი და განუყოფელი რუსეთის იმპერიის საშინაო და საერთაშორისო მდგომარეობისა და პრეპტივის შემდგომ განმტკიცებას ემსახურებოდა.

ალექსანდრე პირველის გარდაცვალებას და რუსეთის საიმპერატორო ტახტზე ნიკოლოზ პირველის ასვლას რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ძირითად საკითხებში არსებითი ცვლილებები არ გამოუწვევია. რუსეთი კვლავ რჩებოდა საღვთო კავშირის პრინციპების ერთგული, ლეგიტიმიზმის დამცემი. ამასთან მას მუდამ ეჭირა თვალი სრუტეებზე და ბალკანეთზე, ყველა შემთხვევას იყენებდა ახლო აღმოსავლეთში მტკიცედ დამკვიდრებისათვის.

ნიკოლოზს, ისე როგორც ალექსანდრეს, პოლიტიკური წონასწორობის დაცვა ევროპაში უპირველეს ამოცანად ესახებოდა. ყველა შემთხვევაში ფიზიკად იდგა მონარქისტული ევროპის რევოლუციის ტალღისაგან დასაცავად. მუდამ მზადყოფნაში ჰყავდა საექსპედიციო კორპუსები ევროპაში რევოლუციური ხანძრის ჩასაქრობად, გულმხურვალედ ახორციელებდა როლს ევროპის ჟანდარმისა და აღსავსე იყო იმის რწმენით, რომ რევოლუციური ხანძრის ჩახშობა მის პირველსავე კერაში რუსეთის თავადაზნაურული რეჟიმის სიმტკიცის მთავარ გარანტიას წარმოადგენდა. მაგრამ იგივე რუსეთი ევროპაში რევოლუციური ქარიშხლის დაცხრომის პირველსავე შემთხვევაში ისევ დღის წესრიგში აყენებდა აღმოსავლეთის საკითხს, რომლის გადაჭრას მისთვის შავ ზღვაზე, კონსტანტინეპოლში, ბალკანეთში უპირატესი პოზიციების შექმნა უნდა მოჰყოლოდა.

მაგრამ „აღმოსავლეთის საკითხი“ არ წარმოადგენდა რუსეთის დიპლომატიის კერძო ცენტრალურ ამოცანას. ამ საკითხით დაინტერესებული იყო მთელი ევროპა. ყველაზე მეტად აქ ეჭახებოდნენ ერთმანეთს რუსეთის, ინგლისის, საფრანგეთის, ავსტრიისა და ბოლოს, პრუსიის ინტერესები. მთელი XIX საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა გაშმაგებული ფარული და აშკარა დიპლომატიური ბრძოლა, ხოლო მისი უკიდურესად გამწვავების შედეგად — შეიარაღებული ბრძოლა ახლო აღმოსავლეთში გაბატონებისათვის. „როგორც კი

დროებით ჩაცხრება რევოლუციის ქარიშხალი — მაუთითებენ მარქსი და ენგელსი — დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, ისევ ზედაპირზე ამოტივტივდება მუდმივი „აღმოსავლეთის საკითხი“¹.

„აღმოსავლეთის საკითხის“ ასეთი მწვავე ზასიათი შეპირობებული იყო შემდეგი ვითარებით: ოდესღაც ძლიერი თურქეთის იმპერია XIX საუკუნის პირველ ნახევარში საგრძნობლად ჩამორჩა ქვეყანათა წინსვლის გზაზე და დაუძლურდა. მეთვრამეტე საუკუნის მიწურულსა და XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთთან ზედიზედ განცდილმა მარცხმა იგი გამოფიტა. მას აღარც ძლიერი და დისციპლინებული არმია გააჩნდა და აღარც ფინანსები. საწარმოო ძალთა წინსვლას აფერხებდა უკვე დრომოკმული, დამძალი ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემა. აღმოსავლური დესპოტიზმის ძალებმა ამოწურეს თავისი თავი. ქვეყანა კრიზისის წინაშე იდგა, გაძლიერდა ცენტრიდანული ძალები, გაიზარდა თურქეთის მიერ დაპყრობილი ქვეყნების განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ბალკანეთის სლავური ქვეყნები და საბერძნეთი შეუპოვარ ბრძოლას ეწეოდნენ თურქეთის უღლისაგან გაათავისუფლებლად. ამ ბრძოლაში თურქეთი კიდევ უფრო სუსტდებოდა, მის. როგორც დამოუკიდებელი იმპერიის არსებობას ახლა რეალური საფრთხე ემუქრებოდა.

თურქეთის სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების შინაგანი ხრწნისა და დასუსტების პროცესი მიმდინარეობდა იმ დროს, როცა ბურჟუაზიული რევოლუციების შემდეგ განახლებული და განმტკიცებული ევროპული სახელმწიფოები აღმავლობას განიცდიდნენ. ბურჟუაზია, რომელმაც ინგლისსა და საფრანგეთში პოლიტიკური სადავეები იგდო ხელთ, ახლა გაცხოველებით ეძებდა ახალ სამფლობელოებს, ახალ ბაზარს, ნედლეულის წყაროებს, ახალ სახმელეთო და საზღვაო გზებს კოლონიურ ქვეყნებთან მჭიდრო კავშირისათვის. ასეთი გააფთრებული ძიების ვითარებაში, პირველ რიგში, თვალს იტაცებდა შავი ზღვის სრუტეები — ბოსფორი და დარდანელი, რომელიც, მარქსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, წარმოადგენდა ოქროს ხიდს ევროპისა და აღმოსავლეთის დასაკავშირებლად; აქ გადიოდა უდიდესი სავაჭრო გზები, აქ იყო თავმოყრილი ის უპირატესი სტრატეგიული პოზიციები, რომელიც მთელს შავ ზღვასა და არქიპელაგზე გაბატონებულ მდგომარეობას უზრუნველყოფდა.

რუსეთი, რომელიც თავის თავს ამავე დროს შავი ზღვის სახელმწიფოდ თვლიდა, პირველხარისხოვან მნიშვნელობას ანიჭებდა ხსენებული ზღვის სრუტეებს, ფხიზლად ეჭირა თვალი კონსტანტინოპო-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, гл. 371—372.

ლასაკენ და მიაჩნდა, რომ აქ გაბატონება თავისუფალ გასასვლელს შეუქმნიდა ხმელთაშუა ზღვაში, გააფართოვებდა მის ხვედრით წონას. მათელიო ეკონომიურ ბაზარზე, განამტკიცებდა უპირატესობას ბალკანეთში, კავკასიაში, უზრუნველყოფდა რუსეთის სამხრეთ საზღვრების უშიშროებას და იძულებულს განდიდა ავსტრიას მიჰი ნებნაგან დამოკიდებული ყოფილიყო.

XVIII საუკ. მიწურულიდან ბურჟუაზიულმა საფრანგეთმა უკვე შესძლო წინა აზიასა და ეგვიპტეში უპირატესი პოზიციების მოპოვება. მას არც ინგლისი ჩამორჩა, რომელსაც ამ დროისათვის ყველაზე განვითარებული მრეწველობა, უძლიერესი სავაჭრო ფლოტი და დიდი კომერციული ტრადიციები ჰქონდა. ინგლისმა შესძლო თურქეთის ეკონომიკაში გაბატონება, ტრაპეზუნდი თავის დასაყრდენ პუნქტად გადააქცია, ირანის მმართველ წრეებშიც დაიბუდა და ორივე მხრიდან დაიწყო ეკონომიური და დიპლომატიური შეტევა ამიერკავკასიიდან რუსეთის განდევნისა და ბალკანეთში უპირატესი მდგომარეობის მოპოვებისათვის. მოვლენებს არც ავსტრია ჩამორჩა, რომელიც ამ დროს დუნაიზე სავაჭრო ნაოსნობას ეწეოდა და ბალკანეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთში მკვიდრდებოდა.

ევროპის წამყვან ძალთა ამ კიდილში რუსეთის ცარიზმი მოვლენების მშვიდი მაყურებლის როლში ვერ დარჩებოდა. მას ხომ შავი ზღვის პრობლემა ცენტრალურ პრობლემად მიაჩნდა ჯერ კიდევ ეპატერინეს დროიდან. მაშინ თურქეთთან ორი ომის შედეგად მოპოვებული წარმატებანი, რაც 1812 წლის ბუქარესტის ზავით კიდევ უფრო გაფართოვდა, ახლა შეიძლება ნულამდე ყოფილიყო დაყვანილი, თუ რუსეთი შავი ზღვის პრობლემას ისევ წინა პლანზე არ წამოწევდა და არ განდევნიდა იმ ძალებს, რომლებიც ახლო აღმოსავლეთში ევროპის სახელმწიფოებმა დააჯგუფეს.

ამრიგად, ევროპაში პოლიტიკური წონასწორობის დაცვა ახლო აღმოსავლეთში, ევროპელი მოქიშპეების დაჯანა, შავი ზღვის სრუტეების დაპატრონება და ბალკანეთში უპირატესი პოზიციების მოპოვება რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ძირითად საკითხს წარმოადგენდა. ამასთან ეს საკითხები ერთმანეთს განაპირობებდნენ. თუ მეფის რუსეთი ევროპაში ტონის მიმცემად დარჩებოდა და საღვთო კავშირში წამყვან როლს შეინარჩუნებდა, მაშინ იგი ახლო აღმოსავლეთიდან თავისი მოქიშპეების განდევნასა და შავი ზღვის თავის საკუთრებად გადაქცევასაც მოახერხებდა.

ევროპის უშიშროების უზრუნველსაყოფად ცარიზმს საჭიროდ მიაჩნდა საერთაშორისო მეთვალყურეობა და კონტროლი საფრანგეთის მიმართ, რომელიც ბურჟუაზიული რევოლუციის შემდეგ, ბურ-

ბონების რესტავრაციის მიუხედავად, კვლავ ევროპის რევოლუციის მთავარ კერას წარმოადგენდა. ნიკოლოზს ექვემდებარებოდა კიდეც უფრო გააცხოველა ივლისის რევოლუციამ საფრანგეთში. საფრანგეთში მოვლენათა განვითარებას გავლენა ჰქონდა პოლონეთზე, რომელიც ნიკოლოზს საკუთარ სახლში ხანძრის საშიშ კერად მიაჩნდა. ნიკოლოზი ფრთხილად ადევნებდა თვალყურს საფრანგეთის ინტენსიურ ჩარევას ახლო აღმოსავლეთის საქმეებში, რაც საკუთარი ინტერესების საზიანოდ მიაჩნდა. ამიტომ იყო, რომ 30—40-იან წლებში რუსეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა დაძაბული იყო.

სხვაგვარი იყო ნიკოლოზის დიპლომატიის დამოკიდებულება ინგლისთან. ინგლისის პარლამენტური წყობილება იმპერატორს ზიზღს ჰგვრიდა, მაგრამ თავს იმით იმშვიდებდა, რომ კონსერვატორების ბანაკიდან მრავალი თანამგრძნობი ჰყავდა. ამასთან ინგლისს სათავეში ედგა დედოფალი — კანონიერი მონარქი, რომელთანაც შეეძლო ევროპის პოლიტიკური ბედის შესახებ საერთო ენა-შოვნა. ინგლისთან რუსეთის ურთიერთობა წმინდა პრაქტიკულ მოსაზრებებს ემყარებოდა. ნიკოლოზს ღრმად სწამდა, რომ ნაპოლეონის ეპოქის შემდეგ ინგლისისა და საფრანგეთის ინტერესების შერიგება შეუძლებელი იყო. ხოლო მათ შორის ინტერესთა ეს „გარდუვალი“ წინააღმდეგობა რუსეთისათვის ხელსაყრელი ჩანდა. ნიკოლოზს ისიც სჯეროდა, რომ ახლო აღმოსავლეთის ტერიტორიაზე უკვე იმდენად ფეხმოკიდებულ ინგლისს იარაღით ვერ განდევნიდა. ამიტომ უფრო მიზანშეწონილი ჩანდა ინგლისთან გარიგება, მასთან გავლენის სფეროების და კოლონიური ტერიტორიის გაყოფა, რა თქმა უნდა, საფრანგეთის სრული იზოლაციის ვითარებაში. სწორად მიუთითებს ისტორიკოსი მ. ნ. პოლივექტოვი, რომ „იჩენდა რა ინგლისთან, როგორც მის ყველაზე მეტად ძლიერ მეტოქესთან დამოკიდებულებაში მუდამ ზიზღის, იმპერატორი ნიკოლოზ I მასში გაცილებით უფრო ნაკლებად, ვიდრე საფრანგეთში, ხედავდა პრინციპულ მოწინააღმდეგეს და თითქოს სრულიად გულწრფელად შზად იყო ეძია მასთან შეთანხმება ცალკეულ საკითხებში, პირველყოვლისა აღმოსავლეთის საკითხში და ყველა შემთხვევას იყენებდა ხაზი გაუსვა ამ მხრივ ინგლისისა და საფრანგეთის ინტერესთა წინააღმდეგობისათვის“¹.

სხვა ხასიათი ჰქონდა ნიკოლოზის დამოკიდებულებას პრუსიასთან და ავსტრიასთან. ნიკოლოზ პირველის ეპოქაში საღვთო კავშირმა აღმოსავლეთ ევროპის სამი მონარქის — რუსეთის, პრუსიის და ავსტ-

¹ М. Полневков, Николай I, биография и обзор царствования, 1918, გვ. 93.

რის სახით საბოლოო კრისტალიზაცია განიცადა. პრუსიაც და ავსტრიაც თავისი პოლიტიკური სისტემის აუცილებელ შემადგენელ ნაწილებად ჰყავდა წარმოდგენილი და ამ სისტემის სიმტკიცე სამივე მონარქის მკიდრო კავშირით ესახებოდა. ამიტომ აღელვებდა ნიკოლოზს ესა თუ ის მოვლენა მისი მეზობლების ცხოვრებაში, ამიტომ ებრძოდა იგი ეროვნულ-გამყაროებელ მოძრაობას გერმანიაში, ამიტომ ეხმარებოდა იგი კრიტიკულ წუთებში ავსტრიის სამეფო კარს უნგრეთის რევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

რაც შეეხება თურქეთს, ნიკოლოზი სწორედ მის ხარჯზე აპირებდა ახლო აღმოსავლეთში მოკალათებას. ნიკოლოზს მიაჩნდა, რომ თურქეთი „ავადმყოფი ადამიანია“ და კედომის აგონიას განიცდის. მისი სიკვდილის შემთხვევაში, ნიკოლოზის აზრით, რუსეთს, როგორც ყველაზე კანონიერ მემკვიდრეს, სტრატეგიულად ხელაყრელი ტერიტორია—პირველ რიგში სრუტეები და კონსტანტინოპოლი უნდა რგებოდა. პირველ ხანებში ნიკოლოზი ამ სანუქვარ ოცნებას მაინც საიუზუმლოდ ინახავდა და თანდათანობით აღწევდა იმას, რომ თურქეთში მისი მეტოქეების ზრახვები ჩაეშალა, თურქეთის საშინაო და საგარეო ცხოვრებაში ზოგ შემთხვევაში მოკარნახის როლი შეესრულებინა.

* * *

ნიკოლოზის ტახტზე ასვლისას ბალკანეთში დაძაბული ვითარება იყო. 1821 წელს თურქეთის ბატონობის წინააღმდეგ ბერძნები აჯანყდნენ. თურქეთმა ვერ შეძლო საკუთარი ძალებით ბერძნების დამარცხება და ეგვიპტის ფაშა მუჰამედ-ალი მოიშველია. ფაშას არმიამ ბერძენთა უმსხვილესი ქალაქები დაიკავა, აჯანყებულ ბერძნებს თურქებმა სისხლიანი ანგარიშსწორება მოუწყვეს; მაგრამ ბრძოლას დასასრული მაინც არ უჩანდა. ევროპის დიდი სახელმწიფოები ფხიზლად აღევნებდნენ თვალყურს ბალკანეთის ამბებს და ცდილობდნენ ამ შემთხვევით თავიანთი პოზიციები გაესამტკიცებლად ესარგებლათ. ავსტრიას თურქეთის მხარე ეკავა და თავის პოზიციას, რომელსაც წმინდა პრაქტიკული მოსაზრებანი ედო საფუძვლად, საღვთო კავშირის პრინციპებით ამართლებდა. ალექსანდრე პირველმა მოინდომა მხარეთა კომპრომისით მოეგვარებინა თურქეთ-საბერძენეთს ურთიერთობა. ბერძნებმა, რუსეთის მხრივ ენერგიული მხარდაჭერის იმედით რომ დაჰპარგეს, თავიანთი ბედი ინგლისს ჩააბარეს. ინგლისის დიპლომატიამ თავიდანვე ივარაუდა, რომ რუსეთის მონაწილეობის გარეშე ბალკანეთის კონფლიქტი ვერ გადაწყდებოდა და ნიკოლოზის ტახტზე ასვლისთანავე მოლაპარაკება გააჩაღა. ასეთი დავალებით

გაგზავნა კანინგმა პეტერბურგში ჰერცოგი ველინგტონი, რომლისად-
მი ნიკოლოზი საერთოდ დიდი პატივისცემით იყო გამსჭვალული. პე-
ტერბურგშივე ჩავიდა რუსეთის ელჩი ლონდონში ლივენი. ნიკოლოზ-
სა და ველინგტონს შორის გაიმართა მოლაპარაკება, რომლის შედეგი
იყო ე. წ. „პეტერბურგის ოქმი“ — ხელმოწერილი 1826 წლის 23
მარტს ნესელროდეს, ლივენისა და ველინგტონის მიერ. პეტერბურ-
გის შეთანხმება ითვალისწინებდა საბერძნეთის საშინაო საქმეების
ორგანიზაციას და მისდამი ორი ქვეყნის — რუსეთისა და ინგლისის
დამოკიდებულებას. საბერძნეთი იღებდა ღრულ შინაგან ავტონომიას.
ჩჩებოდა სულთანის ნომინალური უმაღლესი ძალაუფლება. საბერძ-
ნეთში ახალი წესწყობილების შენარჩუნების გარანტიას რუსეთი და
ინგლისი ივალდებულებდნენ.

„პეტერბურგის ოქმს“ რუსეთისათვის ბალკანეთსა და თურქეთში
ინგლისის მოქმედების ერთგვარი რეგლამენტაციის დანიშნულება
ჰქონდა. ეს იყო იძულებითი შეთანხმება, რომელიც ორ მოწინააღმ-
დეგეს არიგებდა. პეტერბურგის შეთანხმებას ავსტრია და პრუსია
მტრულად შეხვდნენ და მასში მონაწილეობაზე უარი განაცხადეს.
საფრანგეთმა კი, რომელიც ამ დროს საბერძნეთთან სავაჭრო შეთანხ-
მებით იყო დაკავშირებული, გადასწყვიტა ინგლის-რუსეთის შეთანხ-
მებას შეერთებოდა. მოლაპარაკება გაგრძელდა ლონდონში და 1827
წელს პეტერბურგის ოქმი „ლონდონის კონვენციით“ შეიცვალა. სა-
მი ქვეყნის შეთანხმების ფარული დამატებანი აუცილებლობის შემ-
თხვევაში საბერძნეთის საქმეებში შეიარაღებულ ჩარევასაც ითვა-
ლისწინებდნენ.

თურქეთის გართულებული მდგომარეობით წათამამებულმა ნი-
კოლოზმა გადაწყვიტა უფრო ენერგიულად ემოქმედა და აღმოსავ-
ლეთის პროგრამის ნაწილობრივ მაინც განხორციელებისათვის პრაქ-
ტიკული ნაბიჯი გადაედგა. კონსტანტინოპოლში მან გაგზავნა ულტი-
მატუმის ხასიათის მოთხოვნა, რომელთა დასაკმაყოფილებლად
თურქეთს ექვსკვირიანი ვადა მისცა. რუსეთი მოითხოვდა თურქეთ-
თან წინათ დადებული ხელშეკრულებების შესრულებას არა მარტო
რუსეთ-თურქეთის საზღვრების საკითხში, არამედ სერბეთის, მოლ-
დავეთისა და ვალახეთის შინაგანი უფლებების საკითხშიც (თურქეთს,
წინათ დადებული ხელშეკრულებების მიუხედავად დუნაის სამთავ-
როებიდან არ გამოჰყავდა ჯარები, არ ახორციელებდა იმ შეღავათებს,
რაც ამ სამთავროებს მიეცათ).

ულტიმატუმისათვის რეალური შინაარსის მისაცემად რუსეთმა
თურქეთის საზღვართან გააძლიერა თავისი შეიარაღებული ძალები
და სულთანს აგრძნობინა, რომ მოთხოვნების დაუკმაყოფილებლობას

შეიძლება ომი მოჰყოლოდა. ევროპის სახელმწიფოები ულტ-მატუმს დუმილით შეხედნენ. პორტას ავსტრიაშიც ურჩია დაეთმო, რადგან რუსეთ-თურქეთის ომს შეიძლება უარესი შედეგებიც მოჰყოლოდა. თურქეთი იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო. აკერმანში 1826 წ. ივლის-სექტემბერში სათათბიროდ შეიკრიბნენ ორივე ქვეყნის წარმომადგენლები. 1826 წლის 26 სექტემბერს ხელმოწერილი იქნა აკერმანის კონვენცია.

კონვენციით თურქეთმა რუსეთს აღუთქვა 1812 წლის ბუქარესტის ზავის ყველა პუნქტის შესრულება, 1791 წლის იასის ზავის და 1783 წ. სავაქრო შეთანხმებათა დაცვა. რუსეთისათვის უზრუნველყოფილი ხდებოდა ზღვაოსნობა და ვაჭრობის სრული თავისუფლება, მტკიცედ იქნა განსაზღვრული თურქეთის უფლებები მოლდავეთსა და გალახეთში. ამ პროვინციებს ვაჭრობისა და მრეწველობის თავისუფლება და შინაგან მმართველობაში დამოუკიდებლობა მიეცათ. განმტკიცდა სერბეთის შინაგანი ავტონომია. მან დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული მოწყობის უფლება მოიპოვა.

აკერმანის კონვენცია რუსეთის დიპლომატიის მნიშვნელოვანი წარმატება იყო, მაგრამ მას დიდი ხნით არსებობა არ ეწერა. თურქეთი განსაკუთრებით შეაშფოთა საბერძნეთის საკითხში სამი დიდი სახელმწიფოს შეთანხმებამ. თურქეთმა ავსტრიის წაქეზებით უარი თქვა დაეკმაყოფილებინა ლონდონის კონვენციის მუხლები. სწორედ ამ მომენტში განსაკუთრებული პისასტიკით მიჰყო მან ხელი აჭანყების ჩაქრობას საბერძნეთში და ამ საქმეში ეგვიპტის ფაშა მუჰამედ-ალი მოიშველია.

მოკავშირეებმა გადაწყვიტეს მოეწყოთ საბერძნეთის საზღვაო სანაპიროების ბლოკირება. 1827 წელს ნავარინის უბეში შევიდნენ რუსეთის, საფრანგეთის, ინგლისის გაერთიანებული საზღვაო ძალები, რომელსაც ინგლისის ადმირალი კოდრინგტონი სარდლობდა. აქვე იყო თავმოყრილი თურქეთ-ეგვიპტის საზღვაო ძალები, რომლებმაც სროლა აუტეხეს მოკავშირეთა ხომალდებს. ნავარინის საზღვაო ბრძოლაში, რომელიც სულ რაღაც 3 საათს გრძელდებოდა, თურქეთის ფლოტი მთლიანად განადგურდა. ეს მოხდა 1827 წ. 20 ოქტომბერს. ნავარინის მარცხმა თურქეთის ხელისუფალში გაააფთრა. სულთანმა გაუქმებულად გამოაცხადა რუსეთთან დადებული ყველა ტრაქტატი, მათ შორის აკერმანის კონვენცია, დაკეტა ბოსფორი და დარდანელი, კონფისკაცია უყო რუსულ საქონელს კონსტანტინოპოლში. სულთანმა რუსეთი ბალკანეთში მთავარ დამნაშავედ გამოაცხადა. მუსლიმანურ სამყაროს ქრისტიანების წინააღმდეგ საღვთო ომისაკენ მოუწოდა.

რუსეთ-ირანის ომი. გულისტანის ზავი ამიერკავკასიაში ირანის მფლობელობის აღსპარულს მოასწავებდა. ირანის ხელისუფლება ამ მარცხს ადვილად ვერ შეურიგდებოდა, დანაკარგის უკანდასაბრუნებლად იგი ხელსაყრელ შემთხვევას ეძიებდა. შაჰის ამ მოსწრაფებას აქეზებდნენ ირანში მოკალათებული ინგლისის აგენტები. ახლო აღმოსავლეთში პოზიციის განმტკიცებისათვის ბრძოლაში ინგლისს გარღვევალად მიაჩნდა კავკასიიდან რუსეთის გაძევება, რის განხორციელებას იგი ირანის, თურქეთისა და კავკასიის მთიელ მუსლიმანებზე დაყრდნობით ვარაუდობდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა „სამხედრო-თავდაცვითი კავშირი“, რომელიც 1814 წელს დაიდო ინგლისსა და ირანს შორის. ინგლისელი სამხედრო ინსტრუქტორები ევროპულ ყაიდაზე წვრთნიდნენ შაჰის არმიას.

1826 წლის ივლისში ტახტის მემკვიდრის აბას მირზას სარდლობით ირანის 60 ათასიანი ლაშქარი ყარაბაღში შეიჭრა. აბას მირზას გვერდში ამოუდგნენ აზერბაიჯანელი ხანები, რომლებმაც მთელ რიგ ადგილებში რუსთა გარნიზონების წინააღმდეგ აჯანყება მოაწყვეს. გააქტიურდნენ ლეკებიც, რომლებიც კახეთს შეესივნენ.

პირველ ხანებში აბას მირზას წარმატება ხვდა. მან ხელთ იგდო სამხრეთ აზერბაიჯანი, დალაშქრა განჯა. ერმოლოვმა მოახერხა რუსთა დაქსაქსული ძალების კონსოლიდაცია და ირანელებს შეუტია. შამქორთან რუსეთის ნაწილებმა გენერალ მადათოვის სარდლობით სასტიკად დაამარცხეს აბას მირზას გვარდიული ნაწილები. მომენტის გამოყენება სცადა ალექსანდრე ბატონიშვილმაც და ირანის კავალერია დასძრა კახეთისაკენ. მაგრამ ეს გეგმები ჩაიშალა.

დიდი ინიციატივა გამოიჩინეს ამ ბრძოლებში ქართველმა თავადიშვილებმა. ქართულმა შილიციამ, რომელიც მთავრობის განკარგულების გარეშე შესდგა, გ. ორბელიანის, ზ. ანდრონიკაშვილის და სხვათა მეთაურობით თავი ისახელა და მტერს პირი აბრუნებინა.

ომის დაწყებიდან სულ რაღაც ერთდ თვის შემდეგ ვითარება შეიცვალა, მეამბოხე აზერბაიჯანელი ხანები დამარცხდნენ. აბას მირზას არმიამ უკან დაიხია. ამიერკავკასიის ტერიტორია განთავისუფლებულ იქნა. ომმა თვით ირანის ტერიტორიაზე გადაინაცვლა.

ირანელთა მოულოდნელი შემოჭრა ამიერკავკასიაში და პირველი თვის წარმატებანი ნიკოლოზ პირველისათვის საკმაო საბაზს წარმოადგენდა ერმოლოვისადმი ანგარიშგასწორებისათვის, რაც იმპერატორს აღრევე სურდა. ლიბერალური იდეებისადმი ერთგვარად მოტრფიალე ერმოლოვი, რომელსაც ამასთან დეკაბრისტებისადმი ფანაგრძობასაც კი აბრალებდნენ, ნიკოლოზმა რუსეთში გაიწვია, ხოლო რუსეთის არმიის სარდლობა და კავკასიაში რუსული მმართვე-

ლობისადმი ხელმძღვანელობა მის უაღრესად ერთგულ გრაფ ი. ფ. პასკევიჩს დააკისრა.

პასკევიჩმა 1827 წლის აპრილში გააჩაღა მძლავრი შეტევა ერევნის სახანოზე, რომელიც ამიერკავკასიაში ირანის ბატონობის მთავარ ციტადელს წარმოადგენდა. ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის აღსდგნენ სომეხი მშრომელები. სომეხმა მოლაშქრეებმა მნიშვნელოვანი დახმარება გაუწიეს რუს მეომრებს. 1827 წლის 26 ივნისს დაეცა ნახჭევანი. ირანელებმა ძლიერი წინააღმდეგობა გაუწიეს ერევნის ციხე-სიმაგრესთან, მაგრამ ექვსდღიანი ალყის შემდეგ 1827 წ. 1 ოქტომბერს რუსებმა ერევანიც აიღეს.

წარმატებით გააჩაღდა საომარი ოპერაციები თვით ირანის ტერიტორიაზე. რუსეთის ჯარებმა აიღეს ურმია, არღებილი. გენერალ გ. ერისთავის მეთაურობით რუსეთის ჯარებმა იერაშით დაიკავეს თავრიზი. საფრთხე ირანის დედაქალაქ თეირანს დაემუქრა. ირანის მმართველები და მათი ინგლისელი მრჩეველები შეშფოთდნენ. მათ რუსეთს ხელსაყრელი ზავი შესთავაზეს, რათა სატახტო ქალაქის დაცემა თავიდან აეცდინათ.

ომის გაგრძელება აღარც რუსეთს უნდოდა. ირანი საკუთარ ტერიტორიაზე იქნა დასჯილი. თურქეთთან გართულების გამო კავკასიის არმიის გათავისუფლება და თურქეთის საზღვარზე გადასროლა იყო საჭირო. კომუნიკაციები შეტისმეტად გაიჭიმა. თეირანში შექრას უსათუოდ მოჰყვებოდა ინგლისთან ურთიერთობის გართულება, რასაც ამ მომენტში რუსეთი გაურბოდა. თვით არმიაში ებიღებოდა მძვინვარებდა. ამ მდგომარეობათა გათვალისწინებით რუსეთმა ირანის მიერ შემოთავაზებული საზავო წინადადება მიიღო და თურქმანჩაიში ხელშეკრულების დასადებად მოლაპარაკება დაიწყო.

1828 წ. თებერვალში ხელმოწერილ იქნა რუსეთ-ირანის ახალი საზავო ხელშეკრულება. რუსეთის მფლობელობაში გადავიდა ერევნის და ნახჭევანის სახანოები (სომეხეთის მთელი ირანული ნაწილი). რუსეთმა კასპიის ზღვაზე სამხედრო ფლოტის ყოლის უფლება დაიმკვიდრა. დამარცხებულმა ირანმა 20 მილიონი მანეთის კონტრიბუცია იკისრა. ზავის პირობების შემუშავებასა და მის განხორციელებაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა დიდმა რუსმა მწერალმა ა. გრიბოედოვმა. გრიბოედოვი ამის შემდეგ დაინიშნა რუსეთის წარმომადგენლად ირანში, მაგრამ იქ დიპლომატიური მარცხის გამო გაგულისებული ინგლისელი აგენტების წაქეზებით, ირანელთა ბრბოს თავდასხმის მსხვერპლი გახდა.

თურქმანჩაის ზავი კავკასიაში რუსეთის განმტკიცებისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელოვან აქტს წარმოადგენდა. ამ ზავმა სომეხი

ხალხის ცხოვრებაში განმათავისუფლებელი როლი შეასრულა. ირანის მრავალსაუკუნოვანი ბატონობის ქვეშ ფიზიკური გადაშენების გზაზე მდგარი სომეხი ხალხი ამ დღიდან რუსეთის მფლობელობაში შევიდა, რითაც ეროვნული თვითმყოფლობის, ეკონომიური დაწინაურების, კულტურული აღორძინების შესაძლებლობა მოიპოვა. სომეხი ხალხის ცხოვრებაში ახალი ერა დაიწყო.

რუსეთ-თურქეთის ომი. ნავარინის ყურეში თურქეთის ფლოტის განადგურების შემდეგ რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა მეტისმეტად დაიძაბა. თურქეთის მთავრობა აკერძანის კონვენციის გაუქმებით არ დაკმაყოფილდა. მან მუსლიმანურ აღმოსავლეთს რუსეთის წინააღმდეგ ომისაკენ მოუწოდა. მოკავშირეთა წარმომადგენლებმა კონსტანტინოპოლი დატოვეს. რუსეთის დიპლომატიას ნავარაუდები ჰქონდა თურქეთის დასჯაში ლონდონის კონვენციის მონაწილე ქვეყნებიც ჩაეთრია, მაგრამ ინგლისის კაბინეტში სწორედ ამ ხანებში მოხდა ცვლილება. კანინგი გარდაიცვალა. ჰერცოგი ველინგტონი, რომელიც ხელისუფლებას მოექცა სათავეში, თურქეთთან კონფლიქტის წინააღმდეგ წავიდა. საფრანგეთში მარტინიაკის მთავრობა ახლოაღმოსავლურ პოლიტიკაში მეტისმეტად ფრთხილობდა. ნიკოლოზმა მარტოდ-მარტომ მიიღო თურქეთის გამოწვევა და 1828 წლის აპრილში გამოცა მანიფესტი თურქეთის წინააღმდეგ ომის შესახებ. ამავე დღეს მეორე არმიამ გენერალ-ფელდმარშალ გრაფ ვიტგენშტეინის სარდლობით მდინარე პრუტი გადალახა.

რუსეთის ჯარებმა ღუნაის პროვინციები წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავეს. თურქეთის ციხე-სიმაგრეები ღუნაის ორთავე ნაპირზე ზედოზიდ ბარდებოდნენ. მაგრამ ღუნაის გადალახვის შემდეგ ვითარება შეიცვალა. სილისტრიასთან, შუმლასთან და ვარნასთან თურქებმა თავი მოუყარეს მსხვილ ძალებს. სილისტრიისა და შუმლის ალყა წარუმატებლად მიმდინარეობდა. რუსეთის არმიაში ეპიდემია დაიწყო. ომი გაჭიანურდა. სარდლობის მტკიცე და ერთსულოვანი მოქმედება ერთგვარად შეაფერხა მოქმედ არმიაში თვით იმპერატორის გამგზავრებამ, რომელსაც თან დიდძალი ამალა ახლდა. სარდლობის გეგმებში ჩარევით მდგომარეობა უფრო გართულდა. 14 აგვისტოს ჰუსეინ ფაშამ შუმლასთან რუსთა ნაწილების ფლანგებზე იერიში მიიტანა და მას მნიშვნელოვანი ზიანი მიაყენა. სექტემბრის მეორე ნახევარში რუსთა ენერგიული შეტევის შედეგად დაეცა ვარნა, ხოლო სილისტრიის ალყა ზამთრის მოახლოებასთან დაკავშირებით მოხსნილ იქნა. ამრიგად, 1828 წლის კამპანიას რაიმე სერიოზული შედეგები ღუნაის ფრონტზე არ მოჰყოლია.

უფრო წარმატებით დაიწყო საომარი ოპერაციები კავკასიის ფრონტზე. ივნისის თვეში კავკასიის კორპუსმა გრაფ პასკევიჩის სარდლობით ყარსის მიმართულებით შეუტია. ეს მძლავრი ციხე-სიმაგრე 1828 წლის 23 ივნისს ალებულ იქნა. ამასთან პასკევიჩის ჯარებმა ტყვედ წამოიყვანეს ყარსის გარნიზონი. ამ ოპერაციაში რუსების მხარდამხარ მონაწილეობდნენ ქართველი მოლაშქრენიც, რომლებმაც მამაცობა გამოიჩინეს. აგვისტოში კავკასიის კორპუსის ნაწილებმა ახალციხის გარნიზონს შეუტოეს. თურქებს ახალციხე საგანგებოდ გაემადგურებინათ და მიუვალად მიიჩნდათ, მაგრამ იმედი გაუტრუვედათ. 16 აგვისტოს დაეცა ახალციხე, 28 აგვისტოს — ბაიაზეთი. ამრიგად, ყარსის, ახალციხის და ბაიაზეთის საფაშოები თურქეთს ხელიდან გამოეცალა. რუსეთის ჯარებმა დაიკავეს აგრეთვე ფოთი, სოხუმი-კალე, გურია. საქართველოს ისტორიული საზღვრების აღდგენისათვის გადადგმულ იქნა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები. ქართველი ლაშქარი ზეიმით შედიოდა თავისი ქვეყნის სამხრეთის იმ მიწა-წყალზე, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში თურქეთს ჰქონდა დასაყუთრებული. მთელს საქართველოში ზეიმობდნენ თურქეთის — საქართველოს დაუძინებელი მტრის დამარცხებას.

1829 წელს გამოზამთრების შემდეგ ღუნაის ფრონტზე აქტიური საომარი ოპერაციები გაიშალა. მთავარსარდლად დანიშნულმა ი. ი. დიბიჩმა სწრაფი იერიშების ტაქტიკა აირჩია. მაისის დასაწყისში სილისტრიის ირგვლივ განლაგებულ იქნა რუსთა მნიშვნელოვანი ძალები. 30 მაისს აქ თურქები სასტიკად დამარცხდნენ. 18 ივნისს თურქებმა დასტოვეს სილისტრია. დიბიჩმა ამ მხარის გასამადგურებლად დასტოვა გენ. კრასოვსკის ნაწილები, ხოლო თავით მთავარი ძალებით დაიწყო ბალკანეთის მთების გადალახვა.

3 დღის მარშის შემდეგ დიბიჩის ნაწილებმა გადალახეს ბალკანეთის ძნელი გადასასვლელები. ბრძოლით დაკავებულ იქნა მესემვრია, ახიოლა, ბურგაში. რუსეთის წარმატებებმა აღაფრთოვანა ბულგარეთის მოსახლეობა, რომელიც აღსდგა თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ. 8 აგვისტოს რუსეთის არმიამ აღრიანოპოლი დაიკავა. მორიგი წარმატება მოიპოვა კავკასიის კორპუსმა, რომელმაც აიღო ერზერუმი. თურქეთის წინააღმდეგობა გატეხილ იქნა. კონსტანტინოპოლში დელავდნენ. რუსეთის არმია პორტას სატახტო ქალაქს ემუქრებოდა.

რუსეთის არმიის წარმატებებს ევროპის დიდი სახელმწიფოები შეუფოთებით ადევნებდნენ თვალყურს. ინგლისის მთავრობა ახლამას ცდილობდა, რომ არ დაეშვა თურქეთის განადგურება. იგი ამ-

კარად თანატერმობდა პორტას და თავის ძალებს ხმელთაშუა ზღვაში აძლიერებდა. ავსტრიის კანცლერი მეტერნიხი მეომარ მხარეთა შორის შუამავლად გამოვიდა და საერთოევროპული კონფერენციის წინადადება წამოაყენა. იგი, ამასთან, ღუნაის ქვეყნებში შექრით იშუქრებოდა. რუსეთის არმიის კომუნიკაციები გაჭიმული იყო. ჯარისკაცებს აუტანელი სიცხე და ეპიდემია ჰტანჯავდა. ნიკოლოზი მიზანს მიღწეულად თვლიდა. ამიტომ მან უყოყმანოდ მიიღო პრუსიის მეფის ფრიდრიხ ვილჰელმ III შეპაღდომლობა თურქეთთან საზავო მოლაპარაკების შესახებ. 1829 წლის 2 სექტემბერს მოლაპარაკება დამთავრდა და ხელმოწერილ იქნა ადრიანოპოლის ზავი.

ზავით რუსეთს გადაეცა ღუნაის შესართავი და მასთან მდებარე კუნძულები, შავი ზღვის სანაპირო — ყუბანის შესართავიდან შეკვეთილამდე. კავკასიის ტერიტორიაზე რუსეთის მფლობელობაში შევიდა ახალციხე და ახალქალაქი. თურქეთმა იცნო რუსეთის მიერ თურქმანჩაის ზავით ერევნისა და ნახჭევანის სახანოების, აგრეთვე გურიის, იმერეთისა და სამეგრელოს შეერთება. შავი ზღვის სრუტეები რუსეთისა და ევროპის სავაჭრო ხომალდებისათვის გაიხსნა. რუს ვაჭრებს თურქეთის ტერიტორიაზე თავისუფალი ვაჭრობის უფლება მიეცათ. სამხედრო ხარჯების დასაფარავად თურქეთს 10 მილიონი პოლანდიური ჩერვონეცის კონტრიბუცია დაეკისრა. თურქეთმა აღიარა საბერძნეთის შინაგანი ავტონომია 1827 წ. ლონდონის კონვენციის შესაბამისად. მოლდავეთისა და ვალახეთის მიმართ დადგინდა შინაგანი მმართველობის დამოუკიდებლობა. სამთავროთა მოსახლეობა თურქული გადასახადებისაგან გათავისუფლდა. ძალაში დარჩა მხოლოდ სულთანთან „გოსპოდარების“ ნომინალური დამოკიდებულება. სერბეთის მიმართ აღდგენილ იქნა აკერმანის კონვენციით გათვალისწინებული პირობები.

ადრიანოპოლის ხელშეკრულება მნიშვნელოვან გამარჯვებას წარმოადგენდა. ცარიზმმა აღმოსავლეთის საკითხის გადაწყვეტის პრობლემა დიდად წაჰწია წინ. თურქეთი ერთგვარად დამოკიდებული გახდა მის ძლიერ მეზობელზე, იძულებული იყო მისი კარნახით ემოქმედნა.

რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგები განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვანი იყო საქართველოსათვის. ომის დამპყრობლური ხასიათის მიუხედავად, კავკასიელი და კერძოდ ქართველი ხალხისათვის მას განმათავისუფლებელი მისია ჰქონდა. თურქეთის მრავალსაუკუნოვანი ბატონობისაგან ამ ომით გათავისუფლდა საქართველოს სამხრეთის ერთი ნაწილი და იგი თავის მშობლიურ მიწა-წყალს შეუერთდა.

თურქეთი იმდენად დასუსტდა და დაუძლურდა, რომ ამიერკავკასიაში მისი მოსალოდნელი ექსპანსია საბოლოოდ აღკვეთილ იქნა.

უწყიარ-ისკელესის შეთანხმება. 1830 წელს საფრანგეთისა და ზელგიის რევოლუციამ. პოლონეთის აჯანყებამ, ქოლერის ბუნებრივი კარიზმის ახალი საზრუნავი გაუჩინა. აღმოსავლეთის საკითხი უკანა პლანზე გადაიწია. ევროპის ქანდაკში თავის საბრძოლო პოსტზე დადგა.

1833 წლიდან რუსეთის მონარქიის ზეცა ოდნავ გადაიწმინდა და ზედაპირზე ისევ წამოტივტივდა აღმოსავლეთის საკითხი. ახლო აღმოსავლეთში შექმნილმა ვითარებამ კარიზმის ახალი წარმატების შესაძლებლობა მოუტანა. განსაკუთრებული მნიშვნელობის აქტად იქცა რუსეთისა და თურქეთის შორის უწყიარ-ისკელესის შეთანხმება.

ეგვიპტის ფაშა მუჰამედ-ალი, რომელიც თურქეთის ვასალად ითვლებოდა, იმდენად გაძლიერდა, რომ სულთანს წინააღმდეგ აღსდგა. ფაშას მოქმედებაში ერია საფრანგეთის დიპლომატიის ხელიც. ფაშამ დასუსტებული თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმატებას მიიღწია. დაიკავა სირია. 1832 წლის 31 დეკემბერს კონსტანტინოპოლში მუჰამედ-ალის შვილმა იბრაჰიმმა თურქეთის არმია სასტიკად დამარცხა. სულთანს გასაჭირი დაადგა.

სულთანმა დახმარებისათვის ევროპის სახელმწიფოებს მიმართა, მაგრამ არაფერი გამოვიდა. რჩებოდა რუსეთის იმედი, თუმცა სულთანმა იცოდა, რა ძვირადღაც უღირდა თხოვნა რუსეთისადმი. რუსეთს მზად ჰყავდა საექსპედიციო ძალები. რუსული ესკადრა აღმირალ მ. პ. ლაზარევის მეთაურობით სევასტოპოლიდან დაიძრა. ამას მოჰყვა ნ. ნ. მურავიოვის სადესანტო კორპუსი. 1833 წლის თებერვალში რუსეთის ზომალდები ბოსფორში შევიდნენ. რუსეთის გადამჭრელმა ღონისძიებებმა ინგლისი და საფრანგეთი შეაშფოთეს. მათი ელჩები სულთანს ურჩევდნენ არ შეეშვათ რუსები კონსტანტინოპოლში, წინააღმდეგ შემთხვევაში დიპლომატიური ურთიერთობის გაწყვეტით და ეგვიპტისათვის მხარდაჭერით იმუქრებოდნენ. რუსეთის 14-ათასიანი სადესანტო არმია კონსტანტინოპოლში შევიდა და სულთანის საზავზულო რეზიდენციის უწყიარ ისკელესის რაიონში განლაგდა. აწავე დროს პეტერბურგიდან კონსტანტინოპოლს გაემართა ა. ფ. ორლოვის დიპლომატიური მისია. რუსების კონსტანტინოპოლში შესვლის შემდეგ ინგლის-საფრანგეთის წარმომადგენლებმა თურქეთ-ეგვიპტის მორიგებისათვის ყველა ღონისძიებას მიმართეს. მათ მიზანს შეადგენდა მოესპოთ საბაბი, რომლითაც რუსეთის არმია კონსტანტინოპოლში დგომას განაგრძობდა. ეს „სტატუს ქვოს“ აღდგენით, ე. ი. მუჰამედ-ალისა და სულთანის შერიგებით იყო შესაძლებელი.

საფრანგეთისა და ინგლისის კონსტანტინოპოლელი ელჩების და-
ყენებითი ჩარევით 1833 წლის გაზაფხულზე სულთანი და ფაშა შე-
თანხმდნენ. ფაშამ აღიარა თავისი ვასალური მდგომარეობა, სულ-
თანმა მას სამმართველოდ დაუთმო სირიის პროვინცია. მოწინააღმ-
დეგე მხარეები დაცხრნენ, ამიერიდან კონსტანტინოპოლში რუსთა
საექსპედიციო ძალებს აღარაფერი ესაქმებოდათ.

მაგრამ მთელ ამ პერიოდში რუსეთის დიპლომატია ორლოვის მე-
თაურობით ენერგიულად იმისათვის მუშაობდა, რომ კონსტანტინო-
პოლიდან ხელცარიელი არ წამოსულიყო. ორლოვი, როგორც ნიკო-
ლოზის მიმართ თავის მოხსენებაში აღნიშნავს, ცალი ხელით ყელში
წაჭერის, ცალი ხელით დაყვავების პოლიტიკას მიმართავდა და მიაღ-
წია კიდევ წარმატებას. რუსეთის არმიის მიერ კონსტანტინოპოლის
დატოვებამდე სამი დღით ადრე სულთანი დაითანხმა ხელშეკრულე-
ბაზე, რომელიც დიპლომატიის ისტორიაში უნკიარ-ისკელესის შე-
თანხმების სახელწოდებითაა ცნობილი.

ხელშეკრულება გულისხმობდა რუსეთისა და თურქეთის თავდაც-
ვით შეთანხმებას 8 წლის ვადით. ორთავე მხარე ივალდებულებდა
ურთიერთდახმარებას რომელიმე მესამე მხარესთან ომის შემთხვევა-
ში. რუსეთის იმპერატორი აღიარებდა თურქეთის ხელშეუხებლობას,
ალუთქვამდა მას საზღვაო და სახმელეთო ძალებით დახმარებას საჭი-
როების შემთხვევაში. თავის მხრივ თურქეთი ვალდებულებას იღებ-
და დაეკეტა დარდანელის სრუტე და არ დაეშვა ამ სრუტეში უცხო
სახელმწიფოთა არც ერთი ხომალდი.

ხელშეკრულებამ დარდანელი რუსეთისათვის გახსნა, ხოლო მისი
მოქიშპეებისათვის დაკეტა. ეს დიდი წარმატება იყო რუსეთისა, რო-
მელსაც ახლო აღმოსავლეთში ამიერიდან მბრძანებლის პოზიცია უმ-
კვიდრდებოდა. ხელშეკრულება ურტყამდა პირველ რიგში ინგლისის,
შემდეგ ავსტრიისა და საფრანგეთის ინტერესებს. გასაგებია ის დიდი
შეშფოთება და წინააღმდეგობა, რომლითაც ევროპის სახელმწიფო-
ები ამ ხელშეკრულებას შეხვდნენ. მათ ყველა შესაძლებლობა გამო-
იყენეს. რომ იგი როგორმე მოეპოვოთ, ან ჩაეხშოთ საერთო ევროპულ
შეთანხმებაში.

რუსეთ-ინგლისის წინააღმდეგობა ამ პერიოდში მეტისმეტი დაძა-
ბულობის ფაზაში შედის. კაპიტალისტური ინგლისი მეტის გააფთრე-
ბით ისწრაფვის ახლო აღმოსავლეთისაკენ, განსაკუთრებით კონსტან-
ტინოპოლისაკენ, რომელიც მას მიაჩნია არა მარტო „ოქროს ხიდად“
ჩნდოეთის სამფლობელოებთან, არამედ მოხერხებულ სტრატეგიულ
პოზიციად ევროპაში.

1839 წელს სულთან მაჰმუდსა და ეგვიპტის ფაშა მუჰამედ ალის

შორის კვლავ განახლდა პირველობისათვის ბრძოლა. თურქეთმა ამჟამადაც მარცხი განიცადა. სწორედ ამ ხანებში გარდაიცვალა მაჰმუდი და მისი შვილი აბდულ მეჩიდი სულთანი გახდა. ინგლისმა და ავსტრიამ წამოაყენეს წინადადება თურქეთის საქმეებში ევროპის სახელმწიფოთა კოლექტიური ჩარევის შესახებ. თვით აბდულ მეჩიდმაც ამჯერად დახმარებისათვის არა რუსეთს, არამედ ევროპის დიდ სახელმწიფოებს მიმართა. რუსეთი ფრთხილობდა, სავსებით იზოლირებული არ აღმოჩენილიყო და უმჯობესად ჩათვალა მონაწილეობა მიეღო თურქეთის მიმართ კოლექტიურ ღონისძიებებში. რუსეთის დიპლომატია ბევრს ეცადა ინგლისისა და საფრანგეთის წაქიდებას, მაგრამ უშედეგოდ. 1841 წ. 1 ივლისს ლონდონის შეთანხმებით ყველა ქვეყნისათვის აიკრძალა ბოსფორსა და დარდანელში სამხედრო ხომალდების შეყვანა. თურქეთი ომის შემთხვევაში უფლებას იტოვებდა სრუტეებში გაეტარებინა ხომალდები იმ სახელმწიფოსი, რომელთანაც მეგობრულად იქნებოდა განწყობილი. ლონდონის კონვენციას საფრანგეთიც შეუერთდა და ეგვიპტისათვის მხარდაპერაზე „ხელი აიღო“. ცარიზმმა მართალია, თურქეთში თავისი უპირატესობანი დაჰკარგა, მაგრამ ეგვიპტის საქმეებში საფრანგეთის ჩარევის აკრძალვას მიაღწია.

ამრიგად, უნკიარ-ისკელესი თურქეთის მიმართ საერთო ევროპული შეთანხმებით იქნა შეცვლილი. აღმოსავლეთის საკითხში ცარიზმისათვის ახალი ეტაპი დაიწყო.

1848 წლის რევოლუცია ევროპაში და მეფის რუსეთი. 1848 წელს ევროპაში ბურჟუაზიული რევოლუციების ახალი ტალღები აზვირთდა. ავანგარდში ამჟამადაც საფრანგეთის დემოკრატია აღმოჩნდა. 1848 წ. თებერვალში პარიზში დაწყებული მძლავრი პოლიტიკური დემონსტრაციები მალე აჯანყებაში გადაიზარდა. ლუი ფილიპეს ხელისუფლება უძლური იყო ხალხის რისხვა ჩაეხშო. ცენტრს პროვინციებიც გამოეხმაურნენ. მთელი საფრანგეთი რევოლუციის ალში გაეხვია. მეფე პარიზიდან ლონდონს გაიპარა. ხელისუფლებას დაეპატრონა ბურჟუაზია, რომელიც ჯერ კიდევ იდგა „მესამე წოდების“ სათავეში და მასების საერთო უკმაყოფილებას თავისი ვიწრო კლასობრივი მიზნებისათვის წარმართავდა.

საფრანგეთში მონარქიის დაცემამ, ხოლო შემდეგ პარიზში დატრიალებულმა ამბებმა, ავსტრიაში, პრუსიაში, იტალიასა და თურქეთშიც კი მხურვალე გამოხმაურება ჰპოვა. დემოკრატია მძლავრად შეუტია მონარქიულ რეჟიმს, აიძულა იგი შეეზღუდა თავისი ბატონობა. მაინის ფრანკფურტში დამფუძნებელმა პარლამენტმა კონსტიტუცია შეიმუშავა და გერმანიის დემოკრატიული გაერთიან-

ნების იდეა წამოაყენა. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა გაძლიერდა ბალკანეთის ქვეყნებში, ირლანდიაში; უნგრეთში აზვირთდა დიდი სახალხო რევოლუცია. უუფლებოთა და ექსპლოატირებულთა მასებს მოეველინა განმათავისუფლებელ ბრძოლაში იმედის შექურა და უძლიერესი იდეური იარაღი — კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, რომელიც მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებმა კარლ მარქსმა და ფრიდრიხ ენგელსმა ამ დიდი რევოლუციური ქარტეხილების წინააღმდეგში შექმნეს.

რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ახალგაზრდობა ევროპაში რევოლუციის მძლავრ გაქანებას აღფრთოვანებით შეეგება. რუსეთში ვრცელდებოდა პროკლამაციები, სადაც მოთხოვნილი იყო ევროპის ამბები. პროგრესული რუსეთი მიესალმებოდა მონარქიული რეჟიმის წინააღმდეგ ევროპული დემოკრატიის ერთსულოვან შემართებას და იმედით შეჰყურებდა ახლო მომავალს, რომელსაც ასეთივე შეტევა თვით რუსეთში უნდა წამოეწყო.

მაგრამ რამდენადაც რევოლუციურ-დემოკრატიული ახალგაზრდობა დიდი ქარიშხლების ეპოქას ფარულად ზეიმობდა, იმდენად რუსეთის ცარიზმი ცოფს ყრიდა სიბრაზისაგან და მძლავრად კუმშავდა შეჯავშნულ მუშტს ევროპის რევოლუციისათვის დასაბრუნებლად.

რუსეთის მონარქმა 22 თებერვალს გაიგო საფრანგეთიდან ლუი ფილიპეს გაქცევა და იქ რესპუბლიკის შექმნის ამბავი. ნაკოლოზს ლუი ფილიპე ჭირივით სძულდა და მის დამხობას ერთგვარი ნიშნისმოგებითაც შეხვდა, მაგრამ შემდგომმა მოვლენებმა შეაშფოთეს. ევროპაში ერთდროულად დაწყებული მძლავრი მიწისძვრა საღვთო კავშირს წაღეკვით ემუქრებოდა და არა მარტო საღვთო კავშირს! ხანძრის გაჩენის რეალური საფრთხე ჩამოწვა თვით რუსეთში. განსაკუთრებით დამაფიქრებელი იყო პოლონეთის განწყობილება, მისი უშუალო მეზობლების — ავსტრიისა და პრუსიის შუაგულში დატრიალებული ამბები.

ნიკოლოზმა სასწრაფოდ გასცა ბრძანება არმიის მობილიზაციის შესახებ. რევოლუციურ საფრანგეთთან დიპლომატიური ურთიერთობა გაწყვეტილ იქნა. პარიზში მყოფ რუს ქვეშევრდომებს ებრძანა საფრანგეთის დატოვება. რუსეთში მყოფ ფრანგ ქვეშევრდომებს მიეცათ გაფრთხილება — მშვიდად ეგრძნოთ თავი თუ უარყოფითად იყვნენ განწყობილი რევოლუციისადმი, წინააღმდეგ შემთხვევაში — დაეტოვებინათ რუსეთი. გაიზარდა უცხოელებისადმი პოლიტიკური ზედამხედველობა. ცენზურამ უფრო ფხიზლად დაიწყო ბეჭდვითი სიტყვისადმი კონტროლი. ოფიციალურ პრესაში სიტყვასაც არ სძრავდნენ ევროპაში მიმდინარე ამბების შესახებ.

ამავე დროს დასავლეთის საზღვრებთან ცარიზმმა 420.000 არმაა დააჭგუფა.

ბალტიისპირეთში, პოლონეთსა და სხვ. სახიფათო ადგილებში მსხვილი სამხედრო ნაწილები რომ განლაგდა, ცარიზმმა უხეშად დაიწყო ევროპის საქმეებში ჩარევა. ავსტრიის ნიკოლოზი შეპირდა ფულად სახსრებს იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩასახშობად. ინგლისის და საფრანგეთის მთავრობებს ეცნობა, რომ იტალიის მოძრაობისადმი მხარდაჭერა გამოიწვევდა ავტრიისადმი რუსეთის იარაღით დახმარებას. ნიკოლოზი მზად იყო საფრანგეთში ინტერვენციის მოსაწყობად, მაგრამ ოდნავ დამშვიდდა, როცა გაიგო პარიზის პროლეტარიატისადმი სისხლიანი ანგარიშგასწორების ამბავი და ჯალათ კაენიას გამარჯვება მიულოცა.

მალე რევოლუციის ტალღები ავსტრიაშიც აზვირთდა. ავსტრიის შეკოწიწებულ იმპერიას მძლავრად შეუტია უნგრეთის სახალხო მოძრაობამ, რომელიც საფრანგეთის თებერვლის ამბების ზეგავლენით დაიწყო და მძლავრ ნაციონალურ-განმათავისუფლებელ ბრძოლად გადაიზარდა.

უნგრეთში რევოლუციის ჩასახშობად ავსტრიის საიმპერატორო კარმა მკაცრი ღონისძიებანი განახორციელა. საგანგებო ჯარები დაიძრა რევოლუციური უნგრეთის წინააღმდეგ, მაგრამ უნგრეთის სახალხო განმათავისუფლებელმა არმიამ, სადაც აგრეთვე აქტიურად მონაწილეობდნენ პოლონელი ემიგრანტები, დიდი სიმამაცე გამოიჩინა და მთელ რიგ შეჯახებებში გამარჯვებული გამოვიდა.

1849 წ. მარტიდან უნგრეთის არმია თვით გადავიდა შეტევაზე. მთელი უნგრეთი ავსტრიული ჯარებისაგან გათავისუფლდა. 14 აპრილს კოშუტმა უნგრეთის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. უნგრეთის ჯარებმა ზედიზედ დაამარცხეს ავსტრიელები და გზა გახსნეს ვენის კარიბჭეებისაკენ.

ავსტრიის საიმპერატორო კარი დაღუპვის წინაშე აღმოჩნდა. მაგრამ ამ საბედისწერო უამს მას გვერდში ამოუდგა ლეგიტიმიზმის ერთგული და მონარქიული რეჟიმის საიმედო დამცველი ნიკოლოზ პირველი. მან გადამწყვეტი დახმარება გაუწია ფრანც იოსებს და ჰაბსბურგების დინასტია დაღუპვას გადაარჩინა.

ფრანც იოსების თხოვნა ნიკოლოზისათვის კარგი საბაბი გახდა უნგრეთში ინტერვენციის დასაწყებად. უნგრეთის რევოლუცია, მისი აზრით, არა მარტო სასიკვდილოდ ემუქრებოდა მონარქიულ რეჟიმს ავსტრიაში, არამედ დენტს წარმოადგენდა პოლონეთში ახალი აფეთქებისათვის.

ცარიზმის გააფთრებული ინტერვენცია უნგრეთში 1849 წ. აპრილიდან დაიწყო. საინტერვენციო ძალები, რომელშიც 150.000-მდე მეომარი ითვლებოდა, გრაფ პასკევიჩის მეთაურობით უნგრეთის ტერიტორიაზე შეიჭრნენ. შეთანხმების თანახმად რუსებს დამოუკიდებლად უნდა ემოქმედათ. ავსტრიას ევალეზოდა რუსეთის არმიის სურსათით უზრუნველყოფა და ოპერაციების შეთანხმება პასკევიჩის სტრატეგიული გეგმისათვის.

რუსეთის საინტერვენციო ძალებს უნგრეთის არმია ერთი დაკვირვებით უნდა მოესპოთ. „ქუხილივით დაიგრიალეთ“ — ასეთი იყო პასკევიჩისადმი მიცემული მითითება იმპერატორისა. მაგრამ უნგრეთის ოპერაციები გაჭიანურდა. ავსტრიელთა ძალები დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ. რუსეთის არმიას საჭირო სურსათი არ აღმოაჩნდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ომი რევოლუციური უნგრეთის წინააღმდეგ სრულიად არ იყო პოპულარული რუსეთის არმიაში, რომელიც ენთუზიაზმის გარეშე და იძულებით მოქმედებდა. ოფიცრებიდან ბევრი აშკარად გამოთქვამდა უნგრელებისადმი თანაგრძნობას. ხშირი იყო დეზერტირობის შემთხვევები.

უნგრეთის არმიამ რამდენიმე მძიმე ბრძოლა გადაიხადა. მისი ძალები დასუსტდა. ვილაგოშთან ბრძოლა გადამწყვეტი აღმოჩნდა (ამ ბრძოლაში გმირულად დაიღუპა სახელგანთქმული უნგრელი პოეტი შანდორ პეტეფი). 13 აგვისტოს უნგრეთის არმიამ კაპიტულაცია გამოაცხადა. უფრო ადრე, 10 აგვისტოს რწმუნება ჩააბარა და თურქეთში გაიხიზნა კოშუტი.

რევოლუციური უნგრეთი დაეცა. ავსტრიის სამეფო კარი სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს. ნიკოლოზი თავის მისიას შესრულებულად თვლიდა და ავსტრიისადმი ასეთი ერთგული სამსახურით ამაყოფადა.

უნგრეთის რევოლუცია საერთო ევროპული მნიშვნელობის მოვლენას წარმოადგენდა. მარქსისა და ენგელსის თვალსაზრისით ეს იყო უდიდესი მაშშტაბის აღმოსავლეთევროპული რევოლუციური ომი, რომელმაც გადალახა თავისი პირველდაწყებული ნაციონალური საზღვრები. უნგრელი ხალხის გამარჯვების შემთხვევაში დაემხოვოდა მთელი აღმოსავლეთევროპული სახელმწიფოებრივი სისტემა. „ახალი რაინის გაზეთში“ მარქსი და ენგელსი დიდებას ასხამდნენ უნგრელი ხალხის რევოლუციურ ენთუზიაზმს. ასევე აფასებდნენ მას რევოლუციური დემოკრატიები რუსეთში. ჩერნიშევსკი თავის დღიურებში მწუხარებას გამოთქვამდა უნგრელთა დამარცხების გამო. ევროპაში გადახვეწილი გერცენი ყურადღებით ადევნებ-

და თვალს უნგრელთა მამაცურ ბრძოლას და წყევლა-კრულვას. უგზავნიდა რუსეთის ცარიზმს უნგრელი ხალხის ეროვნულ საქმეებში უხეში ჩარევისათვის.

ვ. ი. ლენინი წერდა: „ნახევარი საუკუნის წინათ რუსეთს მტკიცედ დაუმკვიდრდა საერთაშორისო ჟანდარმის სახელი. ჩვენმა თვითმპყრობელობამ გასული საუკუნის მანძილზე ცოტა რამ როდი გააკეთა ყოველგვარი რევოლუციის მხარის დასაჭერად ევროპაში და რევოლუციური მოძრაობის პირდაპირი სამხედრო დათრგუნვისთვისაც. კი მეზობელ ქვეყნებში. საქმარისია გავიხსენოთ თუნდაც ნიკოლოზ I-ის ლაშქრობა უნგრეთში და არაერთხელ შემუსვრა პოლონეთისა, რათა გავიგოთ, თუ რატომ იყო, რომ საერთაშორისო სოციალისტური პროლეტარიატის ბელადები, 40-იანი წლებიდან დაწყებული, არაერთგზის მიუთითებდნენ ევროპელ მუშებსა და ევროპულ დემოკრატიას ცარიზმზე, როგორც მთელ ცივილიზებულ მსოფლიოში რევოლუციის მთავარ დასაყრდენზე“¹.

ნიკოლოზ I უხეში ჩარევა ცენტრალური ევროპის საქმეებში განმეორდა გერმანიის გაერთიანებასთან დაკავშირებით. ცარიზმმა ეს გაერთიანება ჩაშალა.

ცარიზმის რევოლუციულ ღონისძიებებს თანაგრძნობით ხედებოდნენ ევროპის სახელმწიფოთა მთავრობები და მასში თავიანთ საიმედო დასაყრდენს ზედავდნენ. საყოველთაო აღიარება ჰპოვა რუსეთის დიპლომატიის წარმატებებმაც. ევროპაში ჩრდილოეთის კოლოსის წინააღმდეგ აშკარა მოქმედებას ველარავინ ბედავდა. იმ დროის ევროპის დიპლომატიურ წრეებში ნიკოლოზს ნაპოლეონსაც კი ადარებდნენ.

მაგრამ რუსეთის იმპერია გარედან ჩანდა ძლიერი; შორიდან ბრწყინვალე და შიშისმომგვრელი, შიგნით შეუჩერებელ ლპობას განიცდიდა. მისი შინაგანი სიღამპლე და უძლურება ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილებიდან მომდინარეობდა. საკმაო იყო მძლავრი გარეგნული ბიძგი ან შინაგანი აფეთქება, რომ ეს კოლოსი, თიხის ფეხებზე შემდგარი, წაქცეულიყო. ამ განსაცდელს რუსეთის მმართველი ზედაფენა თვითონ იმზადებდა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 15, გვ. 565.

თ ა ზ ი VII

ეროვნული საკითხი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 30—50-იან წლებში

XIX საუკ. პირველ ნახევარში ეროვნული საკითხი რუსეთის იმპერიაში მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ XVI საუკუნის დასასრულიდან, როცა მოსკოვის სახელმწიფომ თავის მფლობელობაში მოაქცია არასლავური ტომები, იგი თანდათანობით მრავალეროვან, კოლონიურ სახელმწიფოდ იქცა, დაპყრობილ განაპირა მხარეებში მოსკოვის სახელმწიფო, ხოლო XVIII საუკ. მეორე ნახევრიდან თავადაზნაურული იმპერია უსასტიკეს ექსპლოატაციას ახორციელებდა. რუსი მოხელეები გაუგონარი თვითნებობითა და ძალადობით ეწეოდნენ სიმდიდრის ამოქაჩვას. კოლონიური ჩაგვრა ბატონყმურ რუსეთში კაპიტალის დაგროვების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა.

XVII საუკუნის მიწურულიდან რუსეთის საზღვრები გაფართოვდა. მის მფლობელობაში მოექცა უკრაინისა და ბელორუსიის მიწა-წყალი, ბალტიისპირეთი, XIX საუკუნის დასაწყისიდან კი — ამიერკავკასია. იმ კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში უკრაინელი, ბელორუსი, ბალტიისპირელი, ამიერკავკასიის ხალხების შეერთება რუსეთთან დიდმნიშვნელოვანი პროგრესული მოვლენა იყო, მაგრამ ეს ობიექტური მხარე სრულებითაც არ გამორიცხავს იმ რეაქციულ პოლიტიკას, იმ სასტიკ კოლონიურ რეჟიმს, რომელსაც შემოერთებული არარუსი ხალხების მიმართ ცარიზმი ახორციელებდა.

მეფის რუსეთს ვ. ი. ლენინი ხალხთა საპყრობილეს უწოდებდა. ამ საპყრობილეში გაცილებით ძძიმე იყო მდგომარეობა იმ არარუსი ხალხებისა, რომლებიც სოციალურ ჩაგვრასთან ერთად ეროვნულ ჩაგვრას განიცდიდნენ.

განაპირა, კოლონიურ მხარეებში რუსეთი ანგარიშს არ უწევ-

და ხალხის ტრადიციებს, მის სპეციფიკას. რუსული ადმინისტრაცია ცენტრალურ გუბერნიებსა და ნაციონალურ მხარეებს ერთგვარი წესებით მართავდა. ამასთან განაპირა მხარეებში ერთგვარი სასჯელის სახითაც იგზავნებოდნენ ყველაზე უფრო უეციო, თავნება, ბიუროკრატი და ბნელ საქმეებში დაოსტატებული მოხელეები, რომლებიც მოკლებული იყვნენ რა სისტემატურ კონტროლს, თავის სამმართველო ერთეულს პირად საკუთრებად, შემოსავლის წყაროდ თვლიდნენ და მოსახლეობის ყვლეფის ხარჯზე გაუგონრად მდიდრდებოდნენ.

ცარიზმი მის მიერ დაპყრობილ ნაციონალურ ოლქებში სახელმწიფო ენად მხოლოდ რუსულ ენას სცნობდა. ადმინისტრაციული და სასამართლო წარმოება რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა. ადგილობრივი მოსახლეობის ენას ყოველმხრივ ავიწროებდნენ, აბუჩად იგდებდნენ. ისინი ამავე დროს დასცინოდნენ ხალხის ეროვნულ საუკუნოვან ტრადიციებს, მის კულტურას, თავმოშვნედ, ყოყოჩურად ზევიდან დასცქეროდნენ ადგილობრივთ, უხეშად, იძულებით ახორციელებდნენ კოლონიური ხალხების გარუსების პოლიტიკას.

რუსეთის ცარიზმის უხეში კოლონიური რეჟიმი, ცხადია, ნაციონალურ მხარეებსა და ოლქებში ადგილობრივი ელემენტების მკაცრ წინააღმდეგობას ხედებოდა და რაც უფრო მეტი და მტკივნეული იყო ეს დაწოლა, იმდენად მეტი იყო წინააღმდეგობაც.

XIX საუკ. მეორე მეოთხედიდან რუსეთში და განაპირა მხარეებში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების ინტენსიური პროცესი ეროვნული ძალების კონსოლიდაციისა შემაპირობებელი ხდება. იგი ბიძგს აძლევს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რაც ამ დროიდან უკვე გამოკვეთილ ხასიათს იღებს.

რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ინტელიგენცია მხარში ედგა, თანაუგრძნობდა ნაციონალური მხარეების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, ააშკარავებდა და კიცხავდა ცარიზმის უხეშ კოლონიურ პოლიტიკას, მეფის მოხელეთა თავგასულობას, ნაციონალური ტრადიციების, ენის, კულტურას შევიწროების რეაქციულ ღონისძიებებს.

სოციალურ და კოლონიურ ჩაგვრას ცარისტული რეჟიმის წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლით უპასუხებდა უკრაინელი გლეხობა. იგი ებრძოდა გამძვინვარებულ მემამულეებს, რუს მოხელეებს. რუსულ ადმინისტრაციულ აპარატს, რომელიც მემამულეთა ყოვლისშემძლეობას იცავდა და აკანონებდა. უკრაინის გლეხობის ეს ბრძოლა ერწყმოდა იმ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელსაც მთელს

რუსეთში ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ ეწეოდნენ მშრომელი მასები.

XIX საუკ. 30-იან წლებში უკრაინაში კონსოლიდაციას იწყებენ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ მებრძოლი ინტელექტუალური ძალები. 1833 წელს ცარიზმმა ნება დართო გაეხსნათ უნივერსიტეტი კიევში. იგი იმედოვნებდა, რომ უნივერსიტეტს უკრაინაში რუსიფიკატორული პოლიტიკის გატარების ხელშემწყობ დაწესებულებად გადააქცევდა. მაგრამ პირიქით მოხდა. კიევის უნივერსიტეტი უკრაინული ეროვნული კულტურის უმნიშვნელოვანესი ცენტრი გახდა, სადაც მალულად გაჩაღდა პოლიტიკური წრეების საქმიანობა, გაღვივდა ეროვნული იდეები, რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობა. ეროვნული ძალების ამოძრავებას დიდად შეუწყო ხელი აგრეთვე კიევში არქეოგრაფიული კომისიის ჩამოყალიბებამ. კომისიის მიერ გამოქვეყნებულმა ძველმა აქტებმა და სხვა მასალებმა გააცხოველეს ინტერესი უკრაინის წარსულისადმი. ინტენსიურად დაიწყო უკრაინის ისტორიის, ფოლკლორის შესწავლა, უკრაინული ენის დამუშავება და მხურვალე დაცვა რუსიფიკატორული რეჟიმისაგან. ისტორიკოსების და ეთნოგრაფების — კოსტომაროვის, ბელიანსკის, მეტლინსკის ნაშრომებმა გამოავლინენ ბრწყინვალე მარგალიტები უკრაინულ ხალხურ პოეზიაში, მუსიკაში, მითოლოგიაში. უკრაინული ენის მხურვალე დამცველად, მისი თვითმყოფლობის ქომაგად გამოვიდა პროფესორი სრეზნეცკი.

ეროვნული იდეალები წინა პლანზე წამოიწია ამ ეპოქის უკრაინულ ლიტერატურაში.

უკრაინის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო მოღვაწე იყო მგზნებარე პოეტი, რევოლუციონერ-დემოკრატი ტარას შევჩენკო. მისი შეხედულებები დიდი რუსი განმანათლებლების და რევოლუციონერ-დემოკრატების — გერცენის, ბელინსკის, ჩერნიშევსკის. დობროლიუბოვის გავლენით ჩამოყალიბდა. შევჩენკოს თავდავიწყებამდე უყვარდა უკრაინა, სძულდა მისი მტრები — უკრაინელი მემამულეები, რუსი მოხელეები, პოლონელი პანები, რომლებიც ხალხს ჩაგრავენ და მათს ნაოფლარს ითვისებდნენ. შევჩენკოს შესანიშნავად ესმოდა უკრაინის განთავისუფლების ჭეშმარიტი გზა, ამიტომ იგი თავისი სამშობლოს მომავალ ბედნიერებას მთელი რუსეთის ბედნიერებას, მის თავისუფლებას უკავშირებდა.

შევჩენკომ მთელი სიცოცხლის მანძილზე განიცადა ცარიზმის მხრივ სასტიკი დევნა — დაპატიმრება, გადასახლება, შეურაცხყოფა, დაცინვა. თავისი მკვეთრი სიძულვილი რუსი და უკრაინელი

ხალხის მჩაგვრელებისადმი პოეტმა წითელ ზოლად გაატარა მხატვრულ შემოქმედებაში („კობზარი“, პოემა „პაიდამაკები“), რომელიც გადაიქცა დიდ მამობილიზებელ ძალად თვითმპყრობელურა და ბატონყმური ჩაგვრისაგან უკრაინელი ხალხის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში.

XIX საუკ. პირველ ნახევარში ეკონომიური აღმავლობა დაიწყო ბელორუსიისა და ლიტვაში.

ბელორუსიისა და ლიტვის გლეხობა მძიმე სოციალურ და ეკონომიურ ჩაგვრას განიცდიდა. მას სასტიკი ექსპლოატაციას უწევდნენ მეფის მოხელეები, პოლონელი პანები — მიწათმფლობელები, გლეხთა აგრარული მოძრაობა აქ მკიდროდ იყო გადახლართული ეროვნულ მოძრაობასთან. ეს მოძრაობა მიმართული იყო ერთი მხრივ პოლონური გავლენის, მეორე მხრივ ცარიზმის ბიუროკრატიულ, ადგილობრივთათვის უცხო და უხეში აპარატის წინააღმდეგ. XIX საუკ. 20-იან წლებში გლეხთა მძლავრ გამოსვლებს ჰქონდა ადგილი ვიტებსკისა და მოგილევის გუბერნიებში. გლეხთა მოძრაობამ უფრო აქტიური ხასიათი მიიღო XIX საუკ. მეორე მეოთხედში, რაც ბატონყმური ჩაგვრის ყოველ უფრო გაძლიერებით იყო შეპირობებული. მოძრაობის აღმავლობას ხელი შეუწყო აგრეთვე პოლონეთის 1831 წ. აჯანყებამ ცარიზმის წინააღმდეგ.

XIX საუკ. პირველ ნახევარში თანდათან გამოვლიძებას და აღორძინებას იწყებენ ბელორუსია-ლიტვის ეროვნული ძალები. სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდნენ მეცნიერები, მწერლები, რომლებმაც წინა პლანზე წამოსწიეს ეროვნული საკითხი, თავი მოუყარეს უმდიდრეს ბელორუსულ ფოლკლორს, დაიწყეს ცარიზმის მიერ შეურაცხყოფილი ბელორუსული ენის დაცვა და განვითარება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ მხრივ ახალი ბელორუსული ლიტერატურის თვალსაჩინო წარმომადგენლის, პოეტისა და დრამატურგის ვ. დუდინ-მარცინევიჩის მოღვაწეობა.

ცარიზმმა 1832 წელს დაახურვინა ვილნოს უნივერსიტეტი, რომელიც ლიტვა-ბელორუსიის ეროვნული კულტურის უმძლავრეს კერას წარმოადგენდა. მისი ღვთისმეტყველების ფაკულტეტი გადაკეთებულ იქნა რომაულ-კათოლიკურ აკადემიად, ხოლო სამედიცინო ფაკულტეტი — სამედიცინო-ქირურგიულ აკადემიად. ცარიზმის ამ ღონისძიებამ ვერ ჩაჰკლა ინტელიგენტურ წრეებში უკვე ფეხმოკიდებული პოლიტიკური მოძრაობა. აქ წარმოიშვნენ ფართული წრეები. ცარიზმი იძულებული შეიქნა სამედიცინო-ქირურგიული აკადემია დაეკეტა, ხოლო რომაულ-კათოლიკური სასულიერო აკადემია პეტერბურგში გადმოეტანა.

ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ეროვნული კულტურული ძალების გამოცოცხლება ლიტვაში, ლიტვერი ენის მოვლა-განვითარებისათვის მოძრაობის გააქტიურება.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა XIX საუკ. 40-იანი წლებიდან თანდათან იწყებს გაჩაღებას ლიფლანდიის, ესტლანდიის და კურლანდიის გუბერნიებში.

XIX საუკ. დასაწყისში ბალტიისპირეთი გლახთა მღელვარების ერთ-ერთ მძლავრ კერას წარმოადგენდა. მისი ძირითადი მიზეზები იყო კლასობრივი ანტაგონიზმის უკიდურესი გამწვავება, წამაქეზებელი — რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობა საფრანგეთში, პოლონეთში.

ბალტიისპირეთში აღმავალი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ცენტრი ხდება ტარტუს (დერპტის) უნივერსიტეტი, რომლის გარშემო ჯგუფდებიან საზოგადოებრივ-მეცნიერული და ლიტერატურული ძალები. მართალია, ამ პერიოდში ტარტუს უნივერსიტეტი ინარჩუნებს გერმანულ ხასიათს და ჯერ კიდევ ვერ ახდენს გავლენას ესტონელებისა და ლატვიელების კულტურულ ცხოვრებაზე, მაგრამ თანდათანობით მდგომარეობა უმჯობესდება. უნივერსიტეტში თითოობლივ მაინც იზრდება ეროვნული ინტელიგენციის კადრები, რომლებიც წინა პლანზე აყენებენ ბრძოლას გერმანული გავლენის წინააღმდეგ. დადებით როლს ასრულებს აგრეთვე 1817 წელს ჩამოყალიბებული ლიტერატურისა და ხელოვნების შემსწავლელი კურლანდიის საზოგადოება, ლატვიის ლიტერატურული და ესტონეთის სამეცნიერო საზოგადოებანი. სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდიან ლატვიელი პოეტები ინდრიკი, პეტერსონი, რომლებიც ღიდ გავლენას ახდენენ ეროვნული ძალების გამოღვიძებაზე. 40-იანი წლებიდან ბალტიისპირეთში თანდათანობით ძლიერდება გერმანული გავლენისაგან გათავისუფლების ტენდენციები. მზადდება ნიადაგი „ნაციონალური გამოღვიძების ეპოქისათვის“, რომელიც ბალტიისპირეთში მტკიცედ დამკვიდრდა XIX საუკ. 60-70-იან წლებში. ლატვიისა და ესტონეთის დემოკრატიულმა ინტელიგენციამ მოწინავე რუსულ საზოგადოებრიობასთან ხელიხელჩაკიდებულმა წამოიწყო მძაფრი ბრძოლა ოსტზეელი გერმანელების წინააღმდეგ.

XIX საუკ. 30—40 წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ მძლავრად აიღვა ფეხი საქართველოში და კავკასიაში. ამ მოძრაობას ყველაზე მძლავრი გამოვლანება იყო თავადაზნაურთა

შეთქმულება საქართველოში 1832 წელს და მიუხედავად მოძრაობა კავკასიის მთიანეთში 1830 — 1850-იან წლებში¹.

პოლონეთის აჯანყება 1830—31 წწ. 1830 წლის ივლისში საფრანგეთში დაიწყო რევოლუცია. კარლოს X ბურბონი, რომელმაც ხელყო საფრანგეთის კონსტიტუცია, პარიზში მძლავრი გამოსვლების შედეგად იძულებული შეიქნა გაქცეულიყო და ტახტი მიეტოვებინა. ბურჟუაზიის ნებით საფრანგეთის სამეფო ტახტზე აყვანილ იქნა ორლეანელი ჰერცოგი ლუი ფილიპე I სახელწოდებით.

რევოლუციურ გამოსვლებს საფრანგეთში მალე მოჰყვა ბელგიის ამბები. ბელგიელი ხალხის მძლავრი ამბოხების შედეგად 1830 წ. ნოემბერში დაემხო ვენის კონგრესის მიერ შეკონსტიტუციონირებული ნიდერლანდების სამეფო და მოპოვებულ იქნა ეროვნული დამოუკიდებლობა, ბელგიის დემოკრატიული ძალების თაოსნობით აღიარებული იქნა ბურჟუაზიულ-ლიბერალური კონსტიტუცია. ნიდერლანდების მეფემ ვილჰელმ I ორანელმა რუსეთის იმპერატორს სთხოვა დახმარება რევოლუციის ჩასახშობად.

რევოლუციები საფრანგეთსა და ბელგიაში საღვთო კავშირის პრინციპების წინააღმდეგ გაბედულ გალაშქრებას ნიშნავდა. ბუნებრივია, ამ ამბებმა ევროპის მონარქთა შორის და პირველ რიგში რუსეთის ცარიზმის ზედაფენებში შეშფოთება გამოიწვიეს.

ნიკოლოზ პირველმა ღრმად განიცადა ბურბონების დაცემა. ლუი ფილიპე, როგორც რევოლუციის მიერ ტახტზე აყვანილი მონარქი, ნიკოლოზმა უზურპატორად ჩათვალა და მას ზურგი შეაქცია. ნიკოლოზმა ბრძანა პეტერბურგიდან გაეწვიათ საფრანგეთის წარმომადგენლები. გრაფი ორლოვი მიაგვინა ვენაში, დიბიჩი — ბერლინში. რუსეთის არმია პრუსიის ტერიტორიაზე გავლით გერმანელთა კორპუსებთან ერთად საფრანგეთში უნდა შეჰქრილიყო, მაგრამ ეს გეგმები ჩაიშალა. პრუსიის მეფემ ივარაუდა, რომ ამ ავანტიურაში ყველაზე მეტად თვით დაზარალდებოდა, ხოლო მეტერნიზმა გულგრილად მიიღო საფრანგეთში დატრიალებული მოვლენები, რადგან ყველაზე მეტად იტალიაში თავისი სამფლობელოს ბედი აწუხებდა. რაც შეეხება ინგლისს, იგი საფრანგეთში მომხდარი ცვლილებით დიდად კმაყოფილი იყო: რჩებოდა მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთი, რომელსაც ამ დროს უკვე საკუთარ სახლში გაუჩნდა ხანძარი და შიშობდა, რომ სამხედრო ძალების შორეულ ლაშქრო-

¹ საქართველოში თავდაზნაურთა 1832 წლის შეთქმულებისა და მთიულეთის ანტიკოლონიური მოძრაობის შესახებ დაწერილებით იხ. ჩვენი მონოგრაფია „ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა“, თბილისი, 1968.

ბებში დაბანდებას მოქმედებისაკენ არ წაექეზებინა რუსეთის დემოკრატიული ძალები.

საფრანგეთის ივლისის რევოლუციამ და ცარიზმის მისწრაფებამ საღვთო კავშირის ძალებით ჩაეხშო იგი, წააქეზეს პოლონეთის ძალები, რომლებიც რუსეთის წინააღმდეგ გამოსვლას დიდი ხანია ამზადებდნენ.

1828—29 წლებში საღვთო კავშირის შიგნით ნაპრალების გაჩენამ, განსაკუთრებით რუსეთს და ინგლისის დამოკიდებულების დაძაბვამ პოლონეთის იმ წრეებს, რომლებიც ევროპის სახელმწიფოთა მხარდაჭერით დამოუკიდებლობის აღდგენას აპირებდნენ, წარმატების იმედი ჩაუსახა. სწორედ ამ ხანებში პოლონეთის სამხედრო ნაწილებში შეიქმნა საიდუმლო ორგანიზაცია „სამხედრო კავშირი“ პოდპორუჩიკ პეტრე ვისოცკის მეთაურობით. ორგანიზაცია უპირატესად სამხედრო პირებს აერთიანებდა, შემდეგ ლიბერალურად განწყობილი თავისუფალი პროფესიის ადამიანებიც მიიზიდა. „სამხედრო კავშირმა“ ურთიერთობა გააბა სეიმის კონსტიტუციურ ოპოზიციასთან. ამ ორგანიზაციაში ნიკოლოზის მოკვლის იდეაც დაიბადა (ვარშავაში მისი კორონაციის დროს), მაგრამ სეიმის დეპუტატები ამ იდეას მტკიცედ წინ აღუდგნენ.

ნიკოლოზ I პოლონეთში საკორონაციოდ გვიან, 1829 წლის მიწურულში ჩავიდა. 1829 წ. მაისში მოწვეულ იქნა სეიმი, რომლის განწყობილებაზე რევოლუციურ ზეგავლენას ახდენდნენ ბალკანეთში აზვირთებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, ინგლისის საპარლამენტო და სოციალური რეფორმები, გერმანიაში დემოკრატიული ძალების გაძლიერება და მასობრივი მოძრაობანი რუსეთში. სეიმში ლიბერალურ და რეაქციულ ბანაკებს შორის მწვავე ბრძოლა გაჩაღდა. რეაქციულ ბანაკს მხარი დაუჭირა ნიკოლოზ პირველმა. დემოკრატიული ელემენტების გააქტიურებამ გააცხოველა ანტირუსული მოძრაობა ინტელიგენციაში, სამხედრო წრეებში. მღელვარების წამქეზებელი გახდა ივლისში საფრანგეთში დატრიალებული ამბებიც. ალტაცებით გამოეხმაურნენ პოლონეთში ბელგიის რევოლუციას და მის დამოუკიდებლობას. ვარშავაში დაიწყო პროკლამაციების გავრცელება, საიდუმლო ორგანიზაციის ქსელის გაფართოება. ახალგაზრდობას მებრძოლი სულისკვეთება დაეუფლა.

ზაფხული ამ ფარულ სამზადისში გავიდა. ვარშავაში მიაღწია ხმამ, რომ ნიკოლოზ I საფრანგეთისა და ბელგიის წინააღმდეგ ინტერვენციას ამზადებდა და ამ საქმეში პოლონელთა ძალების გამოყენებაც სურდა. პოლონელმა პატრიოტებმა ივარაუდეს, რომ ცა-

რიზმის წინააღმდეგ შეტევისათვის ყველაზე ხელსაყრელი მომენტი ახლა დადგა. მათი გამოსვლა ჩაშლიდა ინტერვენციას ევროპაში და რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის საერთაშორისო ფრონტს გააძლიერებდა.

1830 წ. 29 ნოემბერს საიდუმლო ორგანიზაციის ერთი ჯგუფი ვარშავაში ლოზუნგით „სიკვდილი ტირანს!“ შეიქრა ბელვედერის სასახლეში, რომელშიც კონსტანტინე პავლეს ძე ცხოვრობდა. შეამბოხებებმა შეამტკრიეს კარები, მაგრამ ვერ იპოვნეს კონსტანტინე, რომელმაც მოასწრო მეუღლის ოთახში დამალვა, ხოლო შემდეგ ვარშავიდან გაქცევა. ეს იყო სიგნალი. ამავე დღეს ასორმოცდაათზე მეტი შეთქმული „სამხედრო კავშირიდან“ ვისოცკის მეთაურობით თავს დაესხა რუსეთის ულანთა პოლკს, თუმცა წარმატებას ვერ მიაღწია. აჯანყებულები მოედნენ ვარშავის ქუჩებს და მოსახლეობას გამოსვლისაკენ მოუწოდებდნენ, ანგარიშს უსწორებდნენ იმ პოლონელ გენერლებს, რომლებსაც ცარიზმის მხარე ეკავათ. მალე აჯანყებულებმა დაიკავეს არსენალი. ახლა მათ მოსახლეობის შეიარაღების შესაძლებლობა მიეცათ; 40 ათასზე მეტმა აჯანყებულმა მიიღო იარაღი. აჯანყებულთა ძალები გაიზარდა. ძალაუფლება ე. წ. „ადმინისტრაციული საბჭოს“ ხელში გადავიდა.

პოლონეთში დაწყებული მოძრაობის შესახებ ნიკოლოზმა 2 დეკემბერს გაიგო. მან გადაწყვიტა მკაცრად დაესაჯა პოლონელები, რომელიც ამის გარეშეც სძულდა. პოლონეთის წინააღმდეგ სამოქმედოდ მომზადებულ იქნა დიდი არმია, რომლის მთავარსარდლად ნიკოლოზმა ბერლინიდან ახლადდამბრუნებული გრაფი დიბიჩი დანიშნა.

პატრიოტული კლუბის გავლენით, პოლონეთში გადამწყვეტი ღონისძიებების გატარება დაიწყო. 17 დეკემბერს სეიმის სხდომაზე გამოიცა „პოლონელი ხალხის მანიფესტი“. იგი აღიარებდა, რომ პოლონელი ხალხი იარაღს არ დაჰყრის, ვიდრე არ განახორციელებს თავის მიზანს. სეიმის ასეთი განცხადება ცარიზმის პირდაპირი გამოწვევა იყო.

1831 წლის 13 იანვარს სეიმმა ორთავე პალატის გაერთიანებულ სხდომაზე ნიკოლოზ პირველის დეტრონაცია გამოაცხადა. დეკლარაციაში აღნიშნული იყო, რომ მრავალტანჯული პოლონეთი, რომელმაც თავის ზურგზე გამოსცადა რუსეთის ორი მონარქის უსამართლობა, ამიერიდან თავის თავს აცხადებს დამოუკიდებლად და უფლებამოსილად — ჩააბაროს თავისი ტახტი იმას, ვინც ამის ღირსად მიაჩნიათ.

დემოკრატიულმა ელემენტებმა სავსებით მოიწონეს სეიმის გა-

დაწყვეტილება ნიკოლოზის დეტრონაციის შესახებ, ამასთან ხაზგაუსვეს პოლონელი და რუსი ხალხების ინტერესთა ერთიანობას. პატრიოტული კლუბის თაოსნობით ვარშავაში ჩატარდა გრანდიოზული დემონსტრაცია დეკაბრისტული მოძრაობის პატივსაცემად და გადახდილ იქნა ნიკოლოზის მიერ ჩამოხრჩობილი ხუთი დეკაბრისტ-ბელადის პანაშვიდი.

რუსეთის დემოკრატიული ინტელიგენცია პოლონეთის აჯანყებას თანაუგრძნობდა. ცარიზმის მკაცრი ცენზურის პირობებში შეუძლებელი იყო რაიმეს თქმა პოლონეთის სასარგებლოდ. მაგრამ ფარულად, ახალგაზრდობა, რომელსაც ცარიზმი სძულდა, თავის გულისნადებს საიდუმლო შეკრებაში გამოთქვამდა. გერცენი იგონებს: „როგორც ახლო აფეთქებულმა ყუმბარამ, ისე დაგვაბრუა ჩვენ ცნობამ ვარშავის ამბოხების შესახებ. ეს ხომ სულ ახლო. ეს ხომ ჩვენს სახლში ხდებოდა და ჩვენ ერთმანეთს თვალებში სიხარულის ცრემლებით შევყურებდით.

ჩვენ სიხარულს გვგვრიდა დიბიჩის თითოეული მარცხი, არ გვინდოდა გვერწმუნა პოლონელების წარუმატებლობა და მე ჩემს კანკელს დავუმატე თადეუშ კოსტიუშკოს პორტრეტი“. პოლონელთა აჯანყებას შორეული ციმბირის ყინულეთიდან გამოეხმაურა დეკაბრისტი პოეტი ა. ოდოევსკი, რომელმაც ამ შემთხვევას ლექსი უძღვნა.

პოლონეთის ამბოხებას ფართო რეზონანსი ჰქონდა. დასავლეთის დემოკრატიულ წრეებშიც იგი შეფასებული იყო როგორც მძლავრი დარტყმა საღვთო კავშირის ბურჯისა და ევროპის ჟანდარმისადმი, რომელიც ევროპაში დემოკრატიული ძალების კონსოლდაციას ახშობდა. „მოწოდება „პოლონეთს გაუმარჯოს“ თავისთავად ნიშნავს: სიკვდილი საღვთო კავშირს, სიკვდილი რუსეთის, პრუსიისა და ავსტრიის სამხედრო დესპოტიზმსო“ — წერდნენ შემდეგში მარქსი და ენგელსი.

მაგრამ თვით პოლონეთში რევოლუცია სიღრმეში განვითარების შესაძლებლობას მოკლებული აღმოჩნდა. პოლონეთის შლიახტა დაბალი ფენების დემოკრატიულ მოთხოვნებს არ აქცევდა ყურადღებას. პოლონეთის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში რაიმე ცვლილებას რევოლუციის მესვეურნი არ ითვალისწინებდნენ. არისტოკრატიულ-რეაქციულმა ბანაკმა, მისმა კლასობრივმა ეგოიზმმა გლეხობაში და ქალაქის დაბალ ფენებში რევოლუციური ენთუზიაზმი ჩაჰკლა. აგარაულ რეფორმებზე ფეოდალური არისტოკრატიის მტკიცე უარის შემდგომ გლეხობა ბრძოლას ჩამოსცილდა, რევოლუციას გამოეცალა საერთო ეროვნული და სოციალური შინაარსი.

ასეთ ვითარებაში აჯანყების რკალი და შესაძლებლობანი შეიზღუდა და ცარიზმს მისი დამარცხება გაუადვილდა, რაც 1831 წელს პასკე-ვიჩმა დააგვირგვინა.

ფ. ენგელსი პოლონეთას 1830-31 წწ. რევოლუციას კონსერვატიულს უწოდებდა, რადგან იგი არაავითარ ცვლილებას არ გულისხმობდა ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში. „1830 წელს გაბატონებული კლასი პოლონეთში აღმოჩნდა იმდენადვე ეგოისტური, განსაზღვრული და მშვიდარა საკანონმდებლო კრებაში, რამდენადც თავგანწირული, ენთუზიაზმით აღსავსე და მამაცი იყო იგი ბრძოლის ველზე“¹.

გაცრუვდა პოლონელი პატრიოტების იმედი დასავლეთ ევროპის მხრივ რაიმე დახმარებისა. აჯანყების მომენტში პოლონელებმა არაერთხელ მიმართეს საფრანგეთს, ინგლისს, ავსტრიას, მაგრამ არაავითარი დახმარება ამ ქვეყნებს პოლონეთისათვის არ გაუწევიათ. 1831 წლის ივლისში ინგლისმა და საფრანგეთმა წამოაყენეს მხოლოდ ერთობლივი წინადადება შუამავლობის შესახებ, მაგრამ მას შემდეგ, როცა ნიკოლოზმა კატეგორიულად უარყო იგი, ევროპას ქვეყნები მოვლენათა მსვლელობის მშვიდი მაყურებელი გახდნენ.

მიუხედავად მარცხისა, აჯანყებას მაინც დიდი საერთაშორისო მნიშვნელობა და დადებითი შედეგები აღმოაჩნდა. მან მძლავრი დარტყმა მიაყენა საერთაშორისო ქანდარმს — მეფის რუსეთს. „1830 წელს, როცა იმპერატორი ნიკოლოზი და პრუსიის მეფე მზად იყვნენ განეხორციელებინათ თავისი გეგმა იმით, რომ საფრანგეთზე ახალი თავდასხმით აღედგინათ ლეგიტიმური მონარქია, — ამ დროს პოლონეთის რევოლუციამ... მათ გადაუღო გზა“². პოლონეთის რევოლუციურმა ბრძოლამ წაახალისა აგრეთვე განმათავისუფლებელი ძალები რუსეთის იმპერიაში. ცარიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ მზარდ დემოკრატიულ ბანაკს მან მხნეობა და მეტი რწმენა ჩაუწერა.

პოლონეთის აჯანყების მომენტში ნიკოლოზმა შეიმუშავა პოლონეთის მკაცრი დასჯის გეგმა, რასაც ეროვნული თავისუფლებისათვის მებრძოლი ძალების ლიკვიდაცია უნდა მოჰყოლოდა. 1832 წელს გამოცემულ იქნა ე. წ. „ორგანული სტატუტი“, რომელიც პოლონეთის მმართველობის ახალ წესებს შეიცავდა. პოლონეთს ნიკოლოზმა წაართვა კონსტიტუცია. პოლონეთი გამოცხადდა რუსეთის იმპერიის „განუყოფელ ნაწილად“, პოლონეთის სამეფო გვირგვინი — რომანოვთა საიმპერატორო სახლის მემკვიდრეობით უფ-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, гл. 548.

² იქვე.

ლებად. სახელწოდება „პოლონეთის სამეფო“ დარჩა, თუმცა რუსეთის იმპერატორის კურთხევა პოლონეთში, პოლონეთის არმია და სეიმი აიკრძალა. მხარის შინაგანი მმართველობისათვის დაწესდა „პოლონეთის სამეფოს მმართველობის საბჭო“, რომელიც რუსეთის ხელმწიფის სახელით და მეფისნაცვლის თავმჯდომარეობით იმოქმედებდა. „ორგანულ სტატუტს“ შემდეგ სხვა მუხლებიც დაემატა.

1841 წელს საბოლოოდ გაუქმდა ადმინისტრაციული საბჭო. სახელმწიფო დაწესებულებებში სავალდებულოდ გამოცხადდა საქმის რუსული წარმოება. დახურულ იქნა ვარშავის უნივერსიტეტი. მთელს პოლონეთში გამეფდა მკაცრი კოლონიური რეჟიმი. დაწესდა მკაცრი ცენზურა. ენგელსის სიტყვებით „პოლონეთი ოკუპაციის მკაცრი არტახებით იქნა შეკრული“. ნიკოლოზის ბრძანებით ვარშავის ახლო ააგეს ციტადელი, რომლის ქვემეხის ლულა პოლონეთის დედაქალაქზე იყო მიმართული და პოლონელებს მოაგონებდა იმპერატორის პასუხს მათს ეროვნულ მისწრაფებებზე.

კავკასიის მთიანეთის ანტიკოლონიურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. კავკასიის მთიანეთის ხალხთა ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIX საუკუნის 30—40-იან წლების რუსეთის განაპირა მხარეებში ცარიზმის დამპყრობლურ-კოლონიზატორული რეჟიმის წინააღმდეგ გაჩაღებული მოძრაობის ერთ-ერთ შენაკადს წარმოადგენს. ეს ბრძოლა 1800—1859 წლების მანძილზე გრძელდებოდა და დიდი შეუპოვრობით ხასიათდებოდა.

ცარიზმმა საქართველოში ფეხისმოკიდების შემდეგ მთელი კავკასიის შემომტკიცებას მიჰყო ხელი.

1830 წლისათვის, ირანთან და თურქეთთან ომების მოგების შემდეგ, თურქმანჩაისა და ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებათა საფუძველზე რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში უკვე მტკიცედ ჩაჯდა აზერბაიჯანი და სომხეთი. მაგრამ ცარიზმის განსაკუთრებით გაუჭირდა კავკასიის მთიანეთში შეღწევა. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელი მოსახლეობა (დაღესტანი, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი), მართალია XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე ფორმალურად უკვე დაპყრობილი იყო ცარიზმის მიერ, მაგრამ ფაქტიურად კავკასიის მთიელები შეუპოვარ ბრძოლას ეწეოდნენ დამოუკიდებლობისათვის; თავიანთი ადამიანების ყაიდაზე განაგრძობდნენ ცხოვრებას და ენერგიულ წინააღმდეგობას უწევდნენ ცარიზმის კავკასიელ მოხელეთა ყოველგვარ ცდას დაენერგათ და განემტკიცებინათ აქ რუსეთის ხელისუფლება.

კავკასიის მთავარმართებელმა ციციანოვმა შემომტკიცების მიზნით კავკასიის მთიანეთზე აქტიური შეტევა დაიწყო. მთიელთა წი-

ნააღმდეგობით გაბოროტებული ციციანოვი შემდეგ მედიდურ წერილებს სწერდა მათ: „თქვენ გამოგიგზავნით არა გენერალს თავისი ჯარებით, არამედ მე თვითონ მოვალ; თქვენი ოლქის მიწა-წყალს თქვენივე სისხლით დავფარავ და იგი გაწითლდება, მაგრამ თქვენ ვითარცა კურდღლები, ხევს შეეფარებით. — იქაც მოგწუდებით და არა მარტო ხმლით, არამედ ყინვაში დაგხოცავთ“.

განსაკუთრებული ინტენსივობით წარიმართა ეს პროცესი ერმოლოვისა და შემდეგ ვორონცოვის დროს. ამასთან ცარიზმის ბრძოლას მთიელთა წინააღმდეგ აუწერელი სისასტიკე ახასიათებდა. ხალხის წინააღმდეგობით გააფთრებული მეფის მოხელეები ერთიმეორეს თითქმის ეჯიბრებოდნენ მთიელი მოსახლეობის აწიოკებაში, მათ ძარცვა-გლეჯასა და ჟლეტაში.

კავკასია — ეს ვეებერთელა ციხე-სიმაგრეა, რომელსაც იცავს ნახევარმილიონიანი გარნიზონი. მასზე ან იერაშები უნდა მივიტანოთ, ან ტრანშეებით ავიღოთ, — წერდა ერმოლოვი. ერმოლოვის ხსენებაც კი შიშის ზარს გვრიდა მოსახლეობას. „ერმოლუ-სადარის“ სახელი საფრთხობელა იყო მთიელთათვის და ამ სახელით დედები ბავშვებს აშინებდნენ. ერმოლოვის „დამამშვიდებელი“ მისია მთიანეთში პასკევიჩმა განაგრძო, მას ნიკოლოზ პირველისაგან მიცემული ჰქონდა დავალება „მთიელი ხალხის სამუდამოდ დამორჩილების“ შესახებ.

კავკასიის მთიანეთის შემომტკიცებისათვის ბრძოლაში ცარიზმი დამშვიდებული სინდისით მიმართავდა ადგილობრივი მოსახლეობის ამოწყვეტის პოლიტიკას; იგი მიწასთან ასწორებდა სოფლებს, დაპყრობილ ადგილებში ასახლებდა რუს კოლონისტებს, აწყობდა მიუვალი სოფლების ბლოკირებას და შიმშილით ამოწყვეტის საშიშროებით აიძულებდა მათ მორჩილებას. „რუსეთის ბრძოლა დასავლეთ კავკასიის მთიელებთან განსაკუთრებულ ხასიათს ატარებდა. რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ ქვეყანას იპყრობდნენ და დამორჩილებულ მცხოვრებლებს დაუყოვნებლივ ასახლებდნენ იქიდან... მარტო ის ამბავი, რომ დასავლეთ კავკასიაში საომარმა მოქმედებებმა ისტორიული რუკიდან ამოიღეს ზოგაერთი კავკასიელი ტომი და გაანადგურეს ხსენებაც კი მათ შესახებ — ლაპარაკობს კავკასიის ომების ამ უკანასკნელი მნიშვნელობის შესახებ“, — ნათქვამია იმ საიუბილეო კრებულში, რომელიც ხსენებული ომების 50 წლისათვის დაკავშირებით დაიბეჭდა თბილისში 1914 წელს¹.

¹ Пятидесятилетие покорения Западного Кавказа и окончания Кавказской войны, 1914, გვ. 5.

კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობა ცარიზმის ყაჩაღური კოლო-
ნიურ-დაპყრობითი პოლიტიკის წინააღმდეგ მთელი შესაძლებლობით
აღდგა. XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე დამოუკიდებლობისათვის
ბრძოლა აქ იარაღით მიმდინარეობდა და მთელ რიგ აჯანყებებში
ვლინდებოდა. 1819 წელს ძლიერმა აჯანყებამ იფეთქა დაღესტანში.
იგი ერმოლოვმა სისხლის მორევში ჩაახშო. აჯანყება ისევე განმეორ-
და 1823 წელს, მაგრამ ამჯერად — მარცხით დამთავრდა. ცარიზმის
წინააღმდეგ ჩეჩნების ბრძოლის ერთ-ერთი გულადი მეთაური იყო
ბეიბულათი, რომელიც მთელი 30 წლის განმავლობაში მეთაურობ-
და პარტიზანულ ჯგუფებს, მოსვენებას არ აძლევდა რუსეთის საექს-
პედიციო ძალებს და მათ დიდ ზიანს აყენებდა.

რუსების წინააღმდეგ მძლავრი აჯანყებანი იყო აგრეთვე 1830,
1837 წლებში. ეს მოძრაობა შემდეგ თანდათანობით გაძლიერდა და
30—40-იან წლებში, გაეხვია რა მიუურიდიზმის რელიგიურ სამოსელ-
ში, ქრისტიანების წინააღმდეგ საყოველთაო ომში გადაიზარდა.

ამ პირველი აჯანყების ძირითადი მიზეზი იყო თვით ცარიზმის
უხეში პოლიტიკა. დამამცირებელი, გამომწვევი დამოკიდებულება
მთიელებისადმი, მათი ადათების, ტრადიციების შეურაცხყოფა.

„...სრულიადაც არაა საჭირო სასწაულების მოშველიება იმისათ-
ვის, — აღნიშნავდა დობროლიუბოვი, — რომ გაარკვიოთ თავისუ-
ფალი მთიელი ხალხის სიძულვილი რუსული მმართველობისადმი;
ყოველივე ამის გარკვევა ძალზე ადვილია: პირველი ის, რომ სი-
ძულვილი უცხოელი ბატონისადმი საერთოდ ძლიერი იყო მთიელ
ტომებში; მეორეც — ჩვენი მმართველობა კავკასიაში სრულიადაც
არ ყოფილა შეხამებული ადგილობრივ მოთხოვნილებებთან და ურ-
თიერთობებთან“; ახასიათებდა რა ამ მოძრაობას საერთოდ, დობ-
როლიუბოვი მიუთითებდა მის ხალხურ საფუძვლებზე, იმაზე, რომ
„მთიელთა მხრივ ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა თავისი ქვეყნის და-
მოუკიდებლობისათვის, მათი ყოფა-ცხოვრების წესების ხელშეუ-
ხებლობისათვის“¹.

XIX საუკუნის 30—40-იან წლებში კავკასიის მთიელი მოსახ-
ლეობის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის მიუურიდიზმის ფორმით
მიმდინარეობდა. მიუურიდიზმი მუსლიმანური რელიგიის ერთ-ერთი
რეაქციული სახესხვაობაა. იგი ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში წარმოიშ-
ვა ბუხარაში; მისი საფუძვლები სუფიზმშია მოცემული. მიუურიდიზ-
მი მართლმორწმუნე მუსლიმანებისაგან მოითხოვს ისლამისადმი

¹ Н. Д о б р о л ю б о в, Полное собрание сочинений, т. IV, 1937, გვ. 149.

შონურ მორჩილებას, მისი სახელისათვის ურწმუნო „გიაურების“ (ქრისტიანების) წინააღმდეგ საღვთო ომს. საიქიო შენდობას და ნეტარებას პირდება ყველა იმას, ვინც ამ ქვეყანაზე მეტ ურწმუნოს ანუ ქრისტიანს გაუღეტს. მიუხრდივში, ისევე როგორც ყველა სხვა რელიგია, იყო და არის კლასობრივი ჩაგვრის იარაღი. მუსლიმანურ სამყაროში მას გაბატონებული წრეები მოხერხებულად იყენებდნენ თავიანთი ბატონყმობისათვის, თავიანთი დამპყრობლური მიზნებისათვის.

კავკასიის მთიელ ტომებში მიუხრდივშის (თარაკათის) პირველი პროპაგანდისტი იყო მოლა-მუჰამედი. თარაკათი შემდგომ განავითარა და მას მეტი პოლიტიკური სიმახვილე შესძინა ყაზი-მუჰამედმა, რომელმაც რუსეთის წინააღმდეგ „საღვთო ომის“ („ჰაზაკათი“) იღება წამოაყენა.

ყაზი-მუჰამედის ქადაგებამ გავრცელება და მხარდაჭერა პოვა მთიელთა შორის. მის გარშემო შემოიკრიბნენ მეომრების (მიურიდების) მრავალრიცხოვანი რაზმები, რომლებიც მზად იყვნენ ებრძოლათ გიაურების წინააღმდეგ. ყაზი-მუჰამედი მიურიდების სასულიერო და საერო ხელმძღვანელი და მმართველი ანუ იმამი გახდა. მისმა მეომრებმა მეფის არმიის წინააღმდეგ ბრძოლაში რამდენჯერმე მოიპოვეს წარმატება, მაგრამ ერთ-ერთ ბრძოლაში ყაზი-მუჰამედი დაიღუპა.

მის შემდეგ მიურიდებს ახალი ენერგიული წინამძღოლი გამოუჩნდათ. ეს იყო შამილი, რომელმაც იკისრა სათავეში ჩასდგომოდა მეომრებს ჰაჯი-მურატისა (რუსეთის მოკავშირის) და რუსი გენერლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1834 წელს შამილი იმამი გახდა.

შამილის სახელთან, რომელიც 25 წლის განმავლობაში ომობდა, დაკავშირებულია შეუპოვარი ბრძოლა რუსეთის მრავალრიცხოვან მხედრობასთან, მიურიდული მოძრაობის შემდგომი გაფართოება, მთიელთა ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა. 30-იანი წლების ბოლოს შამილი თავისი მიურიდებით გამაგრდა მთიანი დაღესტნის ერთ-ერთ მიუვალ პუნქტში ახულგოში, რომლისთვის ბრძოლას ცარიზმმა დიდი ძალები შესწირა. მხოლოდ 1839 წელს, ბლოკადისა და საარტილერიო შეტევის შემდეგ, შეძლეს მეფის ჯარებმა ახულგოს დანგრევა, მაგრამ შამილი თავისი გადარჩენილი მხედრებით ჩიჩნეთში გადავიდა და ახლა ეს მხარე გადააქცია რუსეთის ძალებისათვის მიუვალად. მიურიდული მოძრაობა გაფართოვდა, შამილის დროშის ქვეშ დაღესტანთან ერთად გაერთიანდა ჩიჩნეთი, მისი გავლენა გავრცელდა ყაზარდოზე. შამილმა შექმნა მთიანეთის მართვის თავისებური ორგანიზაცია. 1840—1847 წლები იყო შამილის განსა-

კუთრებული ძლიერების ხანა, მისი ე. წ. „ბრწყინვალე ეპოქა“, როგორც მას ჩერნიშევსკი უწოდებდა.

ვორონცოვის მეთაურობით მოწყობილი ექსპედიციები შამილის წინააღმდეგ მარცხს განიცდიდა. 1840, 1845, 1846 წლების ბრძოლებში შამილმა სასტიკად დაამარცხა რუსთა ძალები. მან გადაიბირა აგრეთვე ყოფილი მტერი პაჩი-მურატი.

შამილი დიდ იმედებს ამყარებდა ყირიმის ომზე, ოსმალთა დახმარებით ეარაუდობდა კავკასიიდან რუსების განდევნას და მთიელთა სახელმწიფოს საზღვრების გაფართოებას.

შამილს აქეზებდნენ და იარაღითა და ფულით დახმარებას პირდებოდნენ არა მარტო თურქეთის მმართველი წრეები, არამედ ინგლისიც. განსაკუთრებით დაინტერესებული იყო ამ მოძრაობით 40—50-იან წლებში ინგლისის აგრესიული საგარეო პოლიტიკის მესვეური პალმერსტონი. ყირიმის ომის პერიოდში შამილმა, როცა თურქები კავკასიას სამხრეთიდან უტევდნენ, სცადა კიდევ საქართველოზე გავლით სამხრეთისაკენ გაჭრა, მაგრამ ამ ცდებს შედეგი არ მოჰყოლია.

შამილის მიერ შექმნილი სახელმწიფო ორგანიზაცია ვერ აღმოჩნდა მოწოდების სიმაღლეზე. მოჩვენებითი იყო მისი დემოკრატიზმი. მისი ნაიბების ფეოდალური პარტიკულარიზმის ტენდენციები თანდათან გაძლიერდა. ყირიმის ომში წარუმატებლობის შემდეგ შეიკრა მიურიდთა გამარჯვების რწმენაც. ხსენებული ომის შემდეგ ცარიზმმა გააძლიერა იერიშები, რაც 1859 წელს შამილის რეზიდენციის — გუნიბის აღებით დამთავრდა. შამილი დააპატიმრეს. ცარიზმმა უმკაცრესი ზომებით დააშოშმინა მთიანეთი. მისი ნაწილების გადასაბირებლად ფართოდ გამოიყენა მოსყიდვის პოლიტიკაც და კავკასიის მთიანეთის დაპყრობა-დამორჩილება ამრიგად დამთავრდა.

ისტორიკოსთა შორის დღემდე დავის საგანია რუსეთის წინააღმდეგ შამილის მეთაურობით მთიელთა ბრძოლის ხასიათი. 1950 წლამდე ეს მოძრაობა ჩვენს ისტორიულ ლიტერატურაში საერთოდ აღიარებული იყო როგორც მთიელი ხალხის ბრძოლა ცარიზმის დამპყრობლურ-კოლონიზატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, როგორც განმათავისუფლებელი, პროგრესული მოძრაობა. ერთ-ერთი პირველი ვრცელი გამოკვლევა ამ ბრძოლების შესახებ ცნობილ ისტორიკოსს პოკროვსკის ჰქონდა, მაგრამ მისი შეხედულებანი, როგორც ცნობილია, დაგმობილ იქნა და ეს დიდი ისტორიკოსი, რომლის ნაშრომებით, მიუხედავად ზოგი შეცდომისა, აღფრთოვანებული იყო ვ. ი. ლენინი, გამოცხადებულ იქნა ანტიმარქსისტული ჩგუფის მეთაურად რუსულ ისტორიოგრაფიაში. გარდამტეხ პერიოდად.

შამილის მოძრაობის შეფასებაში შეიქმნა სტატია კავკასიის მიურიდიზმის შესახებ, რომელიც შამილის მეთაურობით მთელთა ბრძოლებს ახასიათებდა უკიდურესად რეაქციულ, თურქეთის მიერ ინსპირირებულ მოძრაობად და თვით შამილს კავკასიაში თურქეთის აგენტად აცხადებდა. ამ თემას 1939 წელს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ისტორიკოსმა ს. კ. ბუშუევმა („მთიელთა ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის შამილის ხელმძღვანელობით“). ამ წიგნში მთელთა ბრძოლა ცარიზმის წინააღმდეგ შეფასებულია როგორც დადებითი, პროგრესული; აღიარებულია მისი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათი¹. მაგრამ იმავე ბუშუევმა 1950 წლიდან დიამეტრალურად შეცვალა თავისი შეხედულება მთიელთა მოძრაობაზე და 1955 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ეს მოძრაობა წარმოგვიდგინა როგორც უკიდურესად რეაქციული, ანტიხალხური გამოხსენება². ამ მოძრაობის უარყოფითი შეფასებაა მოცემული აგრეთვე პროფ. ნ. სმირნოვისა³ და ა. ფადეევის⁴ ნაშრომებში, თუმცა ა. ფადეევს, რომელიც ჩვენ ამ პერიოდის კავკასიის ისტორიას თვალსაჩინო მკვლევარად მიგვაჩნია, წინააღმდეგ სმირნოვისა და ბუშუევისა, მონახული აქვს მიურიდიზმის სოციალური ბაზა კავკასიის მთიანეთში. ისტორიულ მეცნიერებაში ეს გაბატონებული შეხედულება არ გაიზიარეს მხოლოდ ისტორიკოსებმა ა. მ. პიკმანმა⁵ და გ. დ. დანილოვმა⁶, რომლებმაც ჟურნალ „ვოპროსი ისტორიის“ ფურცლებზე სცადეს დემტკიცებინათ ამ მოძრაობის კოლონიური ჩაგვრისაგან განმათავისუფლებელი, პროგრესული ხასიათი.

ზევით ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მიურიდიზმი თავისი შინაარსით რეაქციული იყო ყოველთვის. იგი ისლამის ერთ-ერთი ყველაზე შემტევი, აგრესიული ნაირსახეობაა. მაგრამ აქვე შეგვიძლია დავაყენოთ კითხვა — რატომ გავრცელდა იგი ასე მასობრივად კავკა-

¹ С. К. Буш у е в, Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля, 1939.

² С. К. Буш у е в, Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20—70 годы XIX в.), 1955.

³ Н. А. Смирнов, Реакционная сущность движения мюридизма на Шамиль на Кавказе (პროფ. ნ. ა. სმირნოვა თავისი შეხედულება შამილის მოძრაობაზე შეცვალა 1963 წ. გამოცემულ წიგნში «Мюридизм на Кавказе»).

⁴ А. В. Фадеев, О внутренней социальной базе мюридического движения на Кавказе в XIX в. Журн. «Вопросы истории», 1955, № 6.

⁵ А. М. Пикман, О борьбе кавказских горцев с царскими колонизаторами. Журн. «Вопросы истории», 1953, № 3.

⁶ Г. Д. Данилов, О движении горцев под руководством Шамиля. Журн. «Вопросы истории», 1955, № 7.

სიის მთიელთა შორის სწორედ XIX საუკუნის 20-იანი წლებიდან? რატომ მანამდე არ იზიდავდა დაღესტნისა და ჩეჩნეთის მოსახლეობას, მიუხედავად იმისა, რომ ცნობილი იყო ჯერ კიდევ XIV საუკუნიდან და მუსლიმანობის ზედა ფენებში თითო-ოროლა მიმდევარი ჰყავდა? ამ კითხვას ჯერ კიდევ 1859 წელს პასუხი გასცა ჟურნალმა „სოვრემენიკმა“. დობროლიუბოვი ამ ჟურნალის ფურცლებზე წერდა: „ჩვეულებრივად ამ მოვლენას (მიურიდიზმს — ა. ს.) მიაწერენ იმ მღელვარებებს, რომლებიც დაიწყო შემდეგ ჩვენ მონა-მორჩილ დაღესტანში, მაგრამ ეს სრულიადაც არაა მართებული. რელიგიას თავისთავად, რა თქმა უნდა, შეუძლია ძლიერ გაიტაცოს ახლად მოქცეულნი, მაგრამ მიურიდიზმი ხომ სრულიადაც არ ყოფილა ახალი რელიგია. ეს იყო ისლამის იგივე მოძღვრება, მთაელთათვის დიდი ხნის ნაცნობი, მაგრამ აქამდე იგი მათ შორის ასე გავრცელებული არ ყოფილა. ცნობილია, რომ ყველა მუსლიმანისათვის მკაცრი აუცილებლობაა ყურანის მხოლოდ ის ნაწილი, რომელიც შარიათად იწოდება და შეიცავს სამოქალაქო დადგენილებებს. მეორე ნაწილი — თარიკათი, რომელიც გულისხმობს უმაღლეს ზნეობრივ კანონებს, ყველასათვის არაა ხელმისაწვდომი და ამიტომაც მისი მიმდევრები ყოველთვის წარმოადგენენ რაღაც სასულიერო ორდენებს მუსლიმანობაში. ესენი იყვნენ მიურიდებთ, ე. ი. ჰეშმარიტების მიმდევარნი. მიურიდიზმის მკაცრი მოძღვრება არასოდეს არ პოულობდა მიმდევართა ფართო წრეს. მიურიდები სარგებლობდნენ მუსლიმანთა დიდი პატივისცემით სპარსეთში, ბუხარაში, მაგრამ მას არასოდეს არ გაუტაცნია ხალხთა მასები და არ მიუღია პოლიტიკური ხასიათი. უფრო ნაკლები იყო მისი გავლენა კავკასიაში დაქუცმაცებულ ტომებს შორის, რომლებიც ამავე დროს ცუდი მუსლიმანებიც იყვნენ.

1824 წელს თითქოს არაფერს აღარ შეეძლო ჩვენი ხელიდან დაღესტნის გამოგლეჯა, თუმცა სწორედ ამ დროს, გაბატონებისთანავე, ჩვენმა ხელისუფლებამ რყევა იწყო. ამის ახსნა უნდა ვეძებოთ არა მიურიდიზმის წარმატებებში, პირაქით — თვით მისი (მიურიდიზმის) წარმატებანი უნდა ავხსნათ რუსული მმართველობისადმი მთიელთა მტრობით“¹.

აქ სავსებით მართებულადაა კითხვაზე პასუხი გაცემული. მიურიდიზმი — ესე იგი ქრიტიანებისადმი შეურიგებელი მტრობა, მათი მოსპობის სულისკვეთება, ამქვეყნიური მძიმე ყოფისადმი შერიგება და მხოლოდ და მხოლოდ ბრძოლა გაუტერების გასაჟლეტად, იმქვეყ-

¹ Журн. «Современник», № 78, 1859, гл. 22—26.

ნიური ნეტარების მოსაპოვებლად ხალხში პოპულარული გახდა და მან მასები აიყოლია სწორედ იმ ვითარებაში, როცა ცარიზმი ცეცხლითა და მახვილით შეესია მთას, დაიწყო მთიელი ტომების ქლეტა, აყრა-გადასახლება, ადამ-ჩვევების შეურაცხყოფა, კარჩაკეტილი, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც თვითმყოფადი ცხოვრების აფორიაქება. ამრიგად, მთურიდიზმის მასობრივი გავრცელების საფუძველი მდგომარეობდა ცარიზმის მიერ მთიელთა წინააღმდეგ აღებული კურსში, რაც მათ ეკონომიურ გაჩანაგებას და პოლიტიკურ დაკაბალებას იწვევდა. ცხადია, აქ ერთგვარი გავლენა ჰქონდა სულთანიური თურქეთის მიერ გაჩაღებულ პროპაგანდასაც, მაგრამ ეს პროპაგანდა ნაყოფიერ ნიადაგს სწორედ ზემოდასახელებულ მიზეზთა გამო პოულობდა. ისტორიაში არაერთხელ ყოფილა შემთხვევა, როცა დაჩაგრული მასების სოციალური პროტესტი რელიგიური ბრძოლის სამოსელში გამოვლინებულა. ამაზე მიუთითებს ენგელსი. რელიგიური გარსის ქვეშ პოლიტიკური პროტესტით გამოსვლა ყველა ხალხისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა მისი განვითარების განსაზღვრულ სტადიაზე და არა მარტო რუსეთისათვისო. — წერდა ვ. ი. ლენინი.

ამ მოძრაობის რეაქციულობის დასასაბუთებლად ზოგიერთი მკვლევარი წინა პლანზე აყენებს შამილის კავშირს ინგლისისა და თურქეთის მმართველ წრეებთან. მართლაც, თურქეთის სულთანი და მის ზურგს უკან მდგომი ინგლისელი კოლონიზატორები ყოველმხრივ ცდილობდნენ შამილთან კავშირის დამყარებას, გზავნიდნენ იქ თავის ემისრებს. შამილი იმედოვნებდა, რომ მის ბრძოლას რუსების წინააღმდეგ თურქები და ინგლისელები რეალურად დაუჭერდნენ მხარს, მაგრამ თურქეთის და ინგლისის დახმარება მხოლოდ სიტყვიერი, გამამხნეველები აღმოჩნდა, პრაქტიკულად ყირიმის ომამდე ინგლისსა და თურქეთს რაიმე სერიოზული დახმარება შამილისათვის არ გაუწევიათ. შამილისათვის წაყენებულ ამ ბრალდებასთან დაკავშირებით ისტორიკოსი ა. მ. პიკმანი წერს: „მთიელებს თავს დაესხნენ მეფის კოლონიზატორები, მათ აულებს წვედდნენ, მოსახლეობას ქლეტდნენ. განა ამ ვითარებაში შამილს და მთიელებს არ შეეძლოთ ესარგებლათ დახმარებით, საიდანაც არ უნდა ყოფილიყო იგი?

პატარა ხალხი, რომელსაც თავს დააცხრა მეფის კოლოსალური იმპერია, საჭიროებდა დახმარებას იარაღის მხრივ, თავისი სიცოცხლის და თავისი სამშობლოს დასაცავად იგი იძულებული იყო მიეღო იარაღი იქიდან, სადაც კი მას იშოვიდა. პოლონელი მემამბოხეებიც, მაძინიც, გარიბალდიც, კოშუტიც ასევე სარგებლობდნენ ამ

მიზნით უცხოელთა დახმარებით. თუ მეფის რუსეთს „უფლება ჰქონდა“ უცხოელ სახელმწიფოებთან კავშირისა და მათგან დახმარებას ღებულობდა, მთიელებს, რომლებიც თავის ქვეყანას იცავდნენ ცარიზმისაგან, თავის თავისათვის რატომ უნდა წაერთმიათ ეს უფლება?“¹.

ცნობილია ხალხური ანდაზა — როცა აღამიანი წყალში იხრჩობა, თავის გადასარჩენად ხელს გველსაც კი წაავლებსო. ასეთი მოქმედებისათვის აღამიანს როდი ასამართლებენ. თუმცა ისიც უნდა დაეუმატოთ, რომ მთიელები თურქი ემისრების და ინგლისელი აგენტების საქმიანობას ენთუზიაზმით სრულებითაც არ ეგებებოდნენ. დოკუმენტების კრებულში, რომელიც საქართველოს ცენტრალურმა საარქივო სამმართველომ გამოსცა შამილის თურქეთისა და ინგლისის აგენტობის ცხადსაყოფად, ცოტა როდია დოკუმენტი, რომელიც მიუთითებს თურქეთისა და ინგლისის გეგმების კრახზე მთიანეთში. დასახელებული გამოცემიდან ჩანს, რომ მთიელები სრულებითაც არ იყვნენ განწყობილნი რომელიმე უცხო სახელმწიფოს ინტერესებისათვის ემოქმედათ. კ. მარქსი მიუთითებდა, რომ თურქეთის იმპერიასთან ჩერქეზეთის შეერთების პერსპექტივა ოდნავადაც არ იწვევს მოსახლეობის აღფრთოვანებასო. თვით შამილი დიდად უკმაყოფილო იყო თურქეთით. ილიკო ორბელიანი, რომელიც ტყვედ იყო შამილთან, თავის ჩვენებაში ამბობს: „როცა მე ვკითხე შამილს, თუ რატომ არ აიღება მაგალითს თურქეთის სულთანისაგან და არ იცხოვრებს მეგობრულად რუსეთთან, მაშინ ზომ დაღესტნელები რუსეთთან სარგებლობას ნახავდნენ და შეძლებდნენ მშვიდად შეესრულებინათ თავიანთი შარიათიო, — შამილმა მიპასუხა: „რასაკვირველია, მაგრამ ნუთუ შენ ფიქრობ, რომ სულთანი მუჰამედის კანონის ერთგული შემსრულებელია, ზოლო თურქები — კეშმარატი მაჰმადიანები? ისინი გიაურებზე უარესნი არიან. ოჰ, რომ ხელში ჩამივარდებოდნენ, მე მათ დავჩეხდი ოცდაოთხ ნაჭრად. დავიწყებდი სულთნიდან. იგი ხედავს, რომ ჩვენ მისი ერთმორწმუნენი ვართ, რამდენი წელია ვებრძვით რუსეთს ღვთისა და რწმენისათვის, რატომ არ გვეხმარება?“².

დასაბუთებული არაა ზოგიერთი ავტორის მტკიცება იმის შესახებ, რომ თითქოს მიუერიდობს არავითარი დასაყრდენი. არ ჰქონია მთიელთა ფართო მასებში, რომ თითქოს შამილი ეყრდნობოდა მხოლოდ „ფანატიკოსთა ხროვას“, „მიუერიდთა ბანდებს“, რომ დაბალი

¹ А. М. Пикман, დასახ. ნაშრომი. გვ. 80.

² იხ. გ. დანილოვის დასახელებული სტატია, გვ. 70.

მოსახლეობა, პირიქით, აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა ამ მოძრაობას და ცარიზმის მომხრედ გამოდიოდა.

ცნობილია, რომ შამილმა 60-ათასიანი არმია შექმნა. მან კავკასიის მთიანეთი წლების განმავლობაში მიუვალ სიმაგრედ გადააქცია, ასე მრავალრიცხოვან, მრსდამო თავდადებული, ენთუზიაზმით მებრძოლი არმიის შექმნა შამილს, ცხადია, არ შეეძლო. არც იძულებით, არც ერთი მუჰა ფანატიკოსებით. ყველა მონაცემით მტკიცდება, რომ რუსი კოლონიზატორების წინააღმდეგ ბრძოლაში მოსახლეობის დაბალი ფენებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ. რომ მის ძირითად ბირთვის წარმოადგენდა უზღენტა მასა. რომელსაც მოსვენებას არ აძლევდა, ერთი მხრივ. ცარიზმის კოლონიური რეჟიმი, მეორე მხრივ, ფეოდალური ექსპლოატაცია. მოსახლეობას სხვადასხვა ფენას ამ მოძრაობაში, მართალია, სხვადასხვა სოციალური ინტერესი ამოძრავებდა, მაგრამ იმ პერიოდში თავისი დამოუკიდებლობის დაცვის სულისკვეთებამ ყველა ისინი გააერთიანა ერთი რელიგიური მოძღვრების ქვეშ და ეს რელიგია, რეაქციული შინაარსის მიუხედავად, წარმოადგენდა მხოლოდ გარსს პროგრესული მიზანდასახულობისათვის ბრძოლაში.

რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ ანტიკოლონიური მოძრაობა ამ დროს არ ყოფილა დამახასიათებელი მხოლოდ კავკასიის მთიელებისათვის, ამ მოძრაობის გამომწვევი და გამღვივებელი არ ყოფილა მხოლოდ მიურიდიზმი.

XIX საუკუნის 30-იან წლებში ცარიზმის რეჟიმისა და ადგილობრივი ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ მთიანეთთან ერთად ბრძოლისათვის აღდგა აზერბაიჯანის გლეხობა. 1830 წელს მსხვილი აჯანყება მოხდა ჰარ-ბელაქანში. ამავე წელს სერო-ზულმა მღელვარებამ მოიცვა თალიშის პროვინცია. განსაკუთრებით ფართო ხასიათისა იყო ყუბის გლეხობის აჯანყება 1837 წელს, რომელშიც 12 ათასამდე გლეხი მონაწილეობდა. ყუბელებმა ურთიერთობა დაამყარეს შამილთან. შამილი გლეხებს მოუწოდებდა: არ ნდობოდნენ მეფის მოხელეებს და მასთან ერთად ებრძოლათ დამოუკიდებლობისათვის. ცარიზმი ყველა ამ აჯანყებას სასტიკად უსწორდებოდა

ამავე პერიოდის ანტიკოლონიური ხასიათის აჯანყებანი ცნობილია სამხრეთ ოსეთში, სომხეთში.

ამრიგად, ცარიზმის კოლონიზატორული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა კავკასიაში თითქმის ერთდროულად გაღვივდა და დაიწყო

ჩაგრული მასების მოძრაობა, რომელიც მთლიან რკალად ერტყმო-
და კავკასიას. მოძრაობის ასეთი მასობრიობა და ერთდროულობა
იმაზე მიგვიჩივებს, რომ იგი აღმოცენებული იყო შინაგან საფუძ-
ველზე და თავისი ხასიათით, დანიშნულებით თითქმის ერთგვარი
იყო. ყველა ეს აჯანყება სოციალური და კოლონიური ჩაგვრისადმი
მძაფრი პროტესტის გამოხატულებას წარმოადგენდა და შენაკადი
იყო იმ მძლავრი ანტიბატონყმური ბრძოლისა, რომელსაც ამ დროს
რუსეთის გლეხობა ეწეოდა. ერთიც და მეორეც იბრძოდა, ასუსტებ-
და ცარიზმის ბურჟებს, მის სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემას.

მაგრამ შამილის მეთაურობით მთელთა ბრძოლა ცარიუსტული
კოლონიზატორების წინააღმდეგ მისი სამართლიანობის, მისი პროგ-
რესული ხასიათის მიუხედავად, მაინც ვერ ჩაითვლება ეროვნულ-
განმათავისუფლებელ მოძრაობად. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი
მოძრაობა უნდა შეიცავდეს ორ ძირითად კომპონენტს მაინც. ერ-
თი — ბრძოლა პოლიტიკური მჩაგვრელის, დამპყრობლის წინააღ-
მდეგ და მეორე — ბრძოლა ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წი-
ნააღმდეგ. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავისი ში-
ნაარსით ბურჟუაზიული ეპოქის მოძრაობაა. ერის კონსოლიდაცი-
ის. მისი გათვითცნობიერების, ფეოდალური დაქსაქსულობისა და
დამყაყებული ფორმების წინააღმდეგ ბრძოლაა, რომელსაც გარკ-
ვეული პოლიტიკური პროგრამა გააჩნია. ასეთი პროგრამა, ასეთი
მიზანდასახულობანი კავკასიის მთიელთა ბრძოლაში არ ჩანს. მთი-
ანეთი ამ დროს ფეოდალური ფორმაციის დამკვიდრების პროცესშია.
მთის სოციალური წყობა გარდამავალია პატრიარქალურ-გვაროვ-
ნული ფორმაციიდან ფეოდალურში. აქ არ იყვნენ და არც შეიძლე-
ბოდა ყოფილიყვნენ საზოგადოებრივი ძალები, რომლებიც ფართო
ეროვნული პროგრამით გამოვიდოდნენ. ამიტომაცაა, რომ წამახ-
ლისებელ ეროვნულ ლოზუნგებს, ეროვნულ პროგრამას მოკლებუ-
ლი გამოსვლა მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ადვილად ეხვევა რელიგიურ
სამოსელში. ამიტომაც გადაჭარბებულად მიგვაჩნია ზოგიერთი ავ-
ტორის მისწრაფება მოაქციოს მთიელთა ეს ბრძოლა ეროვნული
მოძრაობის ჩარჩოებში. უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა ამისათ-
ვის გვეწოდებინა ანტიკოლონიური მოძრაობა. სახალხო-განმათავი-
სუფლებელი მოძრაობა, რომელიც, როგორც ცნობილია, ხშირად
ხდებოდა ფეოდალური ეპოქის იმ ხალხთა ცხოვრებაში, რომლებიც
უცხოელ დამპყრობთა უღელქვეშ იყვნენ მოქცეულნი.

ასევე გადაჭარბებულია ზოგი ავტორის მტკიცება შამილის სა-
ხელმწიფოს დემოკრატიულობის შესახებ. შამილის ღონისძიებანი,
მართალია, მიმართული იყო მთიელი ბეგ-ხანების დამოუკიდებელი,

გაბატონებული მდგომარეობის წინააღმდეგ, მართალია, მან გაანადგურა ხანებისა და ბეგების ძირითადი პრივილეგიები, ცდილობდა იმასაც, რომ სახელმწიფოს მართვა გონიერად წარეშარათა, დაეძლია მთის საუკუნოებრივი ჩამორჩენილობა, ერთგვარად შეუწყო ხელი კიდეც პროგრესს მთიელთა სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მაგრამ ყველაფერი ეს მაინც ისევ ფეოდალური რეჟიმის განმტკიცების გზით მიემართებოდა. მისი ნაიბები ახალ ფეოდალებად იქცნენ მთაში. ლაპარაკი რაიმე დემოკრატიზმზე, რომლის ქვეშ ჩვენ ამ დროისათვის მხოლოდ ბურჟუაზიული დემოკრატიაში უნდა გვესმოდეს, ვფიქრობთ, შეუძლებელია.

ვაფასებთ რა კავკასიის მთიანეთის ბრძოლას ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, ჩვენ ამ მოძრაობის მნიშვნელობა უნდა განვიხილოთ იმ კუთხითაც, რითაც შეფასებულია დაახლოებით ამავე პერიოდის რუსეთის განაპირა მხარეებისა და მისი დამორჩილებული ქვეყნების (პოლონეთის და სხვ.) მოძრაობანი. 1830—1840-იან წლებში რუსეთის ცარიზმი წარმოადგენდა ევროპის ჟანდარმს, იგი რეაქციული „საღვთო კავშირის“ მოთავე იყო და ავსტრიის, პრუსიის, საფრანგეთის რეაქციულ მმართველ წრეებთან ერთად ევროპაში სისხლში ახშობდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, გამოდიოდა ხალხთა ცხოვრებაში პროგრესის—ფეოდალიზმთან შედარებით მოწინავე ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული წყობილების გამარჯვების წინააღმდეგ. პოლონელი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის 1830 და 1863 წლებში, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთის განაპირა მხარეებში ასუსტებდა რუსეთის ცარიზმის, როგორც ევროპის ჟანდარმის, პოზიციებს. საკუთარ სახლში ხანძრის შიში ხელფეხს უბოჰავდა ცარიზმის ფართო რეაქციულ გეგმებს ევროპაში ლეგიტიმიზმის შესანარჩუნებლად. ასუსტებდა თვითმპყრობელობის სამხედრო-პოლიტიკურ სისტემას, აღრმავებდა ამ სისტემის კრიზისს, ერთვოდა და ავსებდა რუსი ხალხის დიდ განმათავისუფლებელ მოძრაობას. ცნობილია, რომ მარქსი და ენგელსი სწორედ ამ კუთხით განიხილადნენ პოლონეთის მოძრაობის მნიშვნელობას. ამ მხრივ მათ პროგრესულ მოვლენად მიაჩნდათ შამილის ბრძოლაც. 1864 წელს მარქსი ენგელსს სწერდა, რომ საგანგებო ნაბიჯი, რომელიც რუსებმა განახორციელეს ახლა კავკასიაში და რომელსაც ევროპა თვალყურს ადევნებს იდიოტური გულგრილობით, თითქმის აიძულებს მათ დახუჭონ თვალები იმაზე, რაც ხდება მეორე მხარეზე და უმსუბუქებს მათ ამ შესაძლებლობას. ამ ორ საქმეს: პოლონეთის აჯანყე-

ბის ჩახშობას და კავკასიის დაპყრობას მე ვთვლი ყველაზე სერიო-
ზულ ევროპულ მოვლენად 1815 წლის დროიდან¹.

ამ წერილიდან ჩანს, რომ მარქსს პოლონეთის აჯანყების ჩაქრო-
ბა 1863 წელს და კავკასიაში მთიელთა დამარცხება მიაჩნდა ისეთ
უმნიშვნელოვანეს საერთო-ევროპულ მოვლენებად ვენის კონგ-
რესის შემდეგ, რომლებიც უარყოფით გავლენას ახდენდა საერთო-
ევროპულ პროგრესულ მოძრაობაზე. ენგელსი თავის სტატიაში
„ომის შესახებ მთიან პირობებში“ შამილის მოძრაობას ნაციონა-
ლური აჯანყებისა და პარტიზანული ომების ჩარჩოებში ათავსებ-
და. მარქსი დიდი ინტერესით ადევნებდა თვალყურს მთიელთა ბრძო-
ლას და წერდა, რომ კავკასიელ მთიელთა მიერ დაწყებულია სა-
ერთო ლაშქრობა რუსეთის წინააღმდეგ, რომელშიც შამილმა ბრწყი-
ნვალე გამარჯვება მოიპოვა და ხელთ იგდო არა ნაკლებ ოცდასამი
ზარბაზნისაო².

ასეთსავე შეფასებას აძლევდნენ ამ მოძრაობას რუსი რევოლუ-
ციონერ-დემოკრატები ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი. მათ ეს-
მოდათ, რომ ეს მოძრაობა მართალია სხვა კუთხით, მაგრამ მაინც
მიმართული იყო იმ რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელსაც რუს რევოლუ-
ციონერთა თაობა სამკედრო-სასიცოცხლოდ ებრძოდა.

კავკასიის რუსეთთან შეერთებას კავკასიელი ხალხის ცხოვრე-
ბაში ობიექტურად დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ ეს
სულ სხვა მხარეა, რაც ცარიზმის სუბიექტურ მიზანდასახულობათა
საპირისპიროდ ხორციელდებოდა. ეს მოძრაობა კი ცარიზმის სუ-
ბიექტური მიზანდასახულობის, მისი კოლონიზატორული რეჟიმის
წინააღმდეგ იყო მიმართული. კავკასიის ხალხები აქ ებრძოდნენ არა
რუს ხალხს, რომელთაგანაც ერთობა მათ დადებითად მიაჩნდათ,
არამედ მეფის რეაქციონერ მოხელეებს, მეფის ჩინოსან გენერლებს,
რომლებიც რუს ჯარისკაცებს მათივე ინტერესების წინააღმდეგ მრავალ
უსამართლო ომში მიერეკებოდნენ. თუ მხოლოდ და მხოლოდ
ისტორიული პერსპექტივის პოზიციიდან გამოვალთ და ყურადღებას
არ მივაქცევთ მოძრაობის კონკრეტულ პირობებსა და მიზანდასახუ-
ლობას, მაშინ საერთოდ უნდა უარყყოთ სახალხო-განმათავისუფ-
ლებელი მოძრაობის, მჩაგვრელთა წინააღმდეგ დაჩაგრულთა გა-
მოსვლის პროგრესულობა. ეს კი ლენინიზმის დებულებებს ეწინა-
აღმდეგება.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ცარიზმის კოლონიზატორუ-

¹ იხ. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIII, гл. 188.

² იქვე, ტ. XIV, გვ. 410.

ლი რეჟიმის წინააღმდეგ კავკასიის მთიანეთის, კერძოდ, დაღესტნის ბრძოლის შეფასებაში ზოგი ქართველი ისტორიკოსიც ვერ იჩენს ობიექტურობას. ისინი მიუთითებენ, რომ ქართველ-რუსთა ბრძოლა შამილის წინააღმდეგ ეს იყო ბრძოლა საქართველოს ინტერესების სამსახურისათვის, რადგან ქართველები მიუხრიდებში ხელდავლენ საკუთარ „ისტორიულ მტრებს“, რომლებმაც ჩვენს ქვეყანას ბევრი სისხლი აღინეს და მისი სოფლები გააუცაცურესო. ეს თვალსაზრისი არ არის მართებული. შამილის წინააღმდეგ ომში მართლაც მონაწილეობდნენ ჩინ-მედლების მოყვარული ქართველი გენერლები, რომლებიც, ცარიზმის წინააღმდეგ უღიბლო შეთქმულების შემდეგ მონარქის თვალში სახელგატეხილნი, ამ ომით ფიქრობდნენ რუსთა მეფის გულის მოგებას და ძველი „ცოდების“ გამოსყიდვას. ქართველი ხალხი კი მთიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში არ მონაწილეობდა და ეს მონაწილეობა არც შეადგენდა მის ინტერესს, რადგან მთიელები ებრძოდნენ კოლონიზატორებს, რომლებიც საქართველოშიც ატარებდნენ ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკას. საქართველოს მოსახლეობა შამილის წინააღმდეგ მართლაც აღსდგა ყირიმის ომის პერიოდში, მაშინ როდესაც შამილის რაზმები კახეთს დაესხნენ და ვარაუდობდნენ თურქეთის ძალებისაკენ გაჰრას, მაგრამ ეს ცალკე ეპიზოდი არ გამოდგება ამ მოძრაობის საერთო ხასიათის შესაფასებლად, რადგან ზოგიერთ მომენტში მას მაინც საერთო ჰქონდა იმ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან. რომელიც ამ დროიდან საქართველოში აღმავლობას იწყებდა.

XIX საუკ. 30—40-იანი წლების იდეური მოძრაობა

XIX საუკ. 30—40-იანი წლების რუსეთის იდეური ცხოვრება მღელვარე შემოქმედებითი პროცესია. ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ბრძოლა გამოხატულებას პოულობს აზროვნებაში, იდეოლოგიაში. გაბატონებული იდეოლოგია თავგამოდებით იცავს თავის პრივილეგიებს, თავადაზნაურული კლასის ბატონობას, მავნედ და უცხოდ აცხადებს ყოველივეს, რაც მის ყოვლისშემძლეობას განადგურებით ემუქრება, ბატონყმობისა და თვითმპყრობელობის მარადიულობის დასასაბუთებლად თეორიულ საფუძვლებს ეძიებს. დემოკრატიულ იდეოლოგიას პირიქით, მიაჩნია, რომ ბატონყმობა და თვითმპყრობელობა რუსეთის განვითარების შემაფერხებელი ძალაა, დრომოკმეულია, ქვეყანა მას დაღუპვისაკენ მიჰყავს. დემოკრატიული იდეოლოგია დეკაბრისტული ტრადიციების მიხედვით დაუნდობლად ააშკარავებს ყოველივე ძველსა და დრომოკმეულს რუსეთში, გზას უკაფავს პროგრესს, ქადაგებს ჰუმანიზმს, ეწევა რევოლუციის ძალთა კონსოლიდაციას.

გ. ი. ლენინი აღნიშნავს, რომ რუსეთმა, ვიდრე იგი გამოვიდოდა რევოლუციურ გზაზე, განვლო ძიების, შეცდომების წლები. თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში 40—90-იან წლებამდე, რუსეთის საზოგადოებრივი აზრი, რომელიც ველური და რეაქციული ცარიზმის უღელქვეშ იტანჯებოდა, მთელი არსებით ეძიებდა სწორ რევოლუციურ თეორიას.

XIX საუკ. 30—40-იან წლებში საზოგადოებრივი აზრის ამ ძიებაზე, შემოქმედებითს წვასა და დუდილზე მიუთითებდა ამ ეპოქის ფიქრთა მპყრობელი ბესარიონ ბელინსკი როცა წერდა: ანალიზისა და კვლევის სული ჩვენი ეპოქის სულია, კრიტიკის ფარგლებში ექცევა თვით კრიტიკაც. ჩვენი დრო არაფერს იღებს აუცილებელ პირობად, არ ინდობს ავტორიტეტს, უარყოფს გადმოცემულს.

ჩვენი ეპოქა ბოზოქრობს, იგი მოღლილია ქეშმარიტების შიმშილით.

ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგია. დემოკრატიული მოქრობის აღმავლობით შეშფოთებული ცარიზმი იმის აუცილებლობის წინაშე აღმოჩნდა, რომ თავისი არსებობის დასაცავად ხიშტებთან ერთად მეცნიერებაც მოეშველიებინა. მან საჭიროდ დაინახა თეორიულად დაესაბუთებინა თავისი კლასობრივი პრივილეგიები და ბატონობა. თვითმპყრობელობის აპოლოგიას რუსეთში საკმაოდ ვრცელი ტრადიციები გააჩნდა: XVIII საუკუნეში იგი მთელ სისტემადა ჩამოყალიბდა, ხოლო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში შემტევი პოზიცია დაიკავა.

რეაქციული არისტოკრატიული ზედაფენების შეხედულება რუსეთის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ წყობილებაზე ყველაზე მკაფიოდ XIX საუკ. დასაწყისში გამოხატა კარაშინმა რუსეთის ისტორიის მრავალტომეულში, კერძოდ თავის „წერილებში ძველი და ახალი რუსეთის შესახებ“. ეს მოხსენება არისტოკრატიულმა რეაქციულმა კამარილიამ სპერანსკის ლიბერალურ ღონისძიებათა გასაბიადრუებლად წარუდგინა იმპერატორს. კარაშინი, როგორც ვნახეთ, რუსეთის ძლიერების ხერხემლად თვითმპყრობელობას აცხადებდა. რუსეთის ისტორიული ექსკურსიით „ასაბუთებდა“ ქვეყნისათვის მონარქიული რეჟიმის უპირატესობას, თავგამოდებით ილაშქრებდა ყოველგვარ გადახალისებათა წინააღმდეგ და რუსეთის ხსნას ჭკვიან გუბერნატორებსა და მღვდლებში ხედავდა.

1812 წლის შემდეგ, როცა ნაპოლეონის დამარცხებას ევროპაში, რეაქციას საღვთო კავშირი მოჰყვა და ზედაპირზე მისი თეორიული კრედო — ლეგიტიმიზმი ამოტივტივდა, რუსეთის რეაქციული იდეოლოგია გახდა კოსმოპოლიტური მისტიციზმი.

კოსმოპოლიტური მისტიციზმი საღვთო კავშირის საერთო დებულებებიდან ამოდიოდა, რევოლუციის „დამანგრეველი“ საფრთხისაგან ხსნას იგი ქრისტიანული ევროპის მონარქთა ძმობასა და ურთიერთდახმარებაში ხედავდა, „წესრიგის დაცვას“, ანუ მონარქიული სისტემის ხელუხლებლობას კაცობრიობის მხსნელ ერთადერთ საშუალებად მიიჩნევდა. გოლიცინის კოსმოპოლიტური მისტიციზმი მაშინ თვითმპყრობელობის ოფიციალური იდეოლოგია გახდა.

ოცინი წლების მერე ნახევარში თვითმპყრობელობის თეორიული არსენალი „გამდიდრდა“ რეაქციული ნაციონალიზმით, რომლის პროპაგანდისტად გამოვიდა იმ პერიოდში (1824—1828 წწ.) განათლების მინისტრი რეაქციონერი შიშკოვი. თვითმპყრობელობამ ამ დროს პირველ პლანზე წამოაყენა მაჰმადიანური აგრესიისაგან

მართლმადიდებელი სლავების დაცვის მისია, რომლისთვისაც თითქმის ისტორიულად მოწოდებული იყო რუსეთი. რუსეთის ადგილი და როლი ევროპულ სახელმწიფოთა სისტემაში აღიარებულ იქნა ტონის მიმცემად, რუსეთი წარმოსდგა ევროპული ცივილიზაციის მემკვიდრედ და მხსნელად, ამავე დროს დაიწყო თვითმპყრობელური რუსეთის „მშვენიერი“ წარსულის, „ბრწყინვალე“ აწმყოს და „ბედნიერი“ მომავლის იდეალიზაცია, რაც გამოიხატა ბენკენდორფის ფორმულაში „...რუსეთის წარსული საკვირველია, მისი აწმყო შესანიშნავს აღემატება, რაც შეეხება მომავალს — იგი იმაზეც კი უფრო დიდია, რაც კი შეიძლება წარმოიდგინოს ყველაზე მახვილმა გონებამო“.

დემოკრატიული მოძრაობის გაძლიერებასთან დაკავშირებოთ ცარიზმი უფრო და უფრო ამდიდრებდა თავის „თეორიულ“ არსენალს, ბრძოლაში შეჰყავდა ახალი ძალები. XIX საუკ. 30-იან წლებში ასეთ ფალანგად თვითმპყრობელობამ გაიჩინა გრაფი ს. ს. უვაროვი, რომელიც 1833 წლიდან სათავეში ჩაუდგა განათლების სამინისტროს და 1849 წლამდე განაგებდა მას.

უვაროვის სახელთანაა დაკავშირებული ე. წ. „ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგია“, რომელსაც ცარიზმი ჩაებლაუჭა როგორც „ხსნის ღუზას“, ანუ რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლის საშუალებას. ეს იდეოლოგია ახალი და ორიგინალური სრულებითაც არ ყოფილა. უვაროვი ამ შემთხვევაში ეყრდნობოდა თავის რეაქციონერ წინამორბედებს, რომლებმაც რუსეთისათვის თვითმპყრობელობის აუცილებლობის და მართლმადიდებლობის კეთილშობილური მისიის დასაბუთებას დიდი ენერგია შეაღიეს. რუსეთის ძლიერებისათვის ამ ორ სახელმძღვანელო პრინციპს უვაროვმა მესამე — ე. წ. „ხალხურობა“ დაუმატა და ასე ჩამოაყალიბა ის „ტრიადა“, ის ე. წ. „უვაროვისეული სამეფული“, რომელიც რუსეთის ისტორიული ცხოვრების განმსაზღვრელად, მისი ძლიერების სიმბოლოდ, მისი მომავლის გზად იქნა აღიარებული. — თვითმპყრობელობა, მართლმადიდებლობა და ხალხურობა — აი რა პრინციპები მართავენ რუსეთს, — მიუთითებდა უვაროვი. ესენი წარმოადგენენ მისი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების საფუძველს; მასშია რუსეთის გადარჩენას საიდუმლო. ეს პრინციპები უნდა დაედოს საფუძვლად მშობლიურ ლიტერატურას, ხელოვნებას, განათლებას, მეცნიერებას, თაობის აღზრდას.

თვითმპყრობელობამ და მისმა უპირველესმა აპოლოგეტმა ნიკოლოზ I უვაროვის ამ შეხედულებებში საიმედო საშუალება დაი-

ნახა. თვითმპყრობელობისა და მართლმადიდებლობის უკვე ცნობილი პრინციპები აქ შეკრული, ერთმანეთს გადაქცეობილი და მოალგამებელი იყო ხალხურობის მაცდუნებელი შენადნობით. ეს სწორედ ეპოქის სულისკვეთებას შეესაბამებოდა. იგი პირდაპირ უმიზნებდა დემოკრატიული ბანაკის კოზირს რუსეთში ხალხისა და ცარიზმის ინტერესთა გათიშულობის, მათი დაპირისპირების შესახებ. ამ პრინციპებით ხელისუფლება რუსეთში მოჩანდა ხალხის, მასების სულისკვეთების დამცველად, ხალხისა და მეფის ინტერესები საერთოდ იყო გამოცხადებული, რუს ხალხს არაფერი უნდა პქონოდა საწინააღმდეგო მისი ერთგული, მისი დამცველი თვითმპყრობელისა. თვითმპყრობელობამ ჩასჭიდა ხელი ამ იდეოლოგიას და დაეინებით მიჰყო ხელი მის პროპაგანდას, გამოიყენა მთელი შტატი დაქირავებული ისტორიკოსებისა, ლიტერატორებისა, ჟურნალისტებისა მის დასასაბუთებლად და საპოპულარიზაციოდ.

ცარიზმი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ პრინციპების დასაბუთებას რუსეთის ისტორიული ცხოვრებით. ამ მხრივ მას გამოუჩნდნენ ისეთი სერაოზული ფალავენებიც კი როგორიც იყვნენ რუსეთის ისტორიკოსები მ. პ. პოგოდინი, უსტრიალოვი, ლიტერატურის ისტორიკოსი ს. პ. შევირიოვი და სხვები.

პოგოდინი იმ ხანებში მოსკოვის უნივერსიტეტში რუსეთის ისტორიის კათედრას განაგებდა, უსტრიალოვი — რუსეთის ისტორიის კათედრას პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ორივე მკვლევარი საზოგადოების მიერ აღიარებული იყო რუსეთის წარსულის კარგ სპეციალისტად, დამოუკიდებელ მოაზროვნედ. მთავრობამ უნარიანად გამოიყენა მათი რეაქციული განწყობილება პირველ რიგში ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის საპროპაგანდოდ. ამ იდეოლოგიის ისტორიულად დასაბუთებას მიუძღვნა პოგოდინმა თავისი ლექციები, გამოკვლევანი, უსტრიალოვმა თავისი სადოქტორო ნაშრომი „რუსეთის ისტორიის პრაგმატული სისტემის“ შესახებ და სხვ.

რუსეთის მთელი ისტორიული ცხოვრება — ამტკიცებდნენ ისინი, თავიდანვე წარიმართა სხვა გზით, ორიგინალურად, ვიდრე კათოლიკურ-ლუთერანული დასავლეთისა. რუსეთს თავიდანვე გაუჩნდა დასავლეთიდან განსხვავებული, თვითმყოფადი ცხოვრება. მისი ბუნებრივი განვითარება მიმდინარეობდა და მიმდინარეობს საკუთარი პრინციპებით.

რუსეთში თვითმპყრობელობა, პოგოდინის აზრით, არ შექმნილა იძულებით საფუძველზე. რუსებმა, რომლებსაც ადრე მშფოთვარე, დაუწყობელი ცხოვრება პქონდათ, მშვიდი, ნორმალური,

თვითმყოფადი ცხოვრების უზრუნველსაყოფად თვით მოიწვიეს მმართველები ვარანგეთიდან. ამ მტკიცებიდან თავისთავად გამომდინარეობდა დასკვნები: თვითმპყრობელობა რუსეთში არაა მოძალადე, ხალხისთვის თავზე მოხვეული, მისი ინტერესების საწინააღმდეგო დაწესებულება. პირიქით, იგი ხალხის საჭიროებამ შექმნა, თვით ხალხმა მოიწვია. ეს დასკვნები სჭირდებოდა ცარიზმს იმათ წინააღმდეგ, ვინც თვითმპყრობელობის ძალადობას ასაბუთებდა და მის დამხობას მოითხოვდა.

დასავლეთში, — ამტკიცებდა პოგოდინი — სახელმწიფოები ჩამოყალიბდნენ დაპყრობის, ძალადობის პრინციპზე, დამპყრობლებმა. ხალხს მათი ნებასურვილის საპირისპიროდ მოახვიეს თავს ძალუფლება. ამიტომამა მუდმივი შფოთი და ბრძოლა ამ ქვეყნებში. ხალხის მტრული დამოკიდებულება სახელმწიფო ხელისუფლებისადმი დასავლეთში გამართლებულია, რუსეთში კი გაუმართლებელი, რადგან იგი არ გამოხატავს ხალხის ინტერესებს.

რუსეთის ისტორიულ ცხოვრებას სახელმწიფოებრიობის გაჩენიდან ეს ისტორიკოსები ახასიათებდნენ როგორც მშვიდობიანი, პარმონიული განვითარების თავისებურ, თვითმყოფად გზას. რუსეთში ყველა წოდება ასრულებდა მასზე იმთავითვე დაკისრებულ მოვალეობას, წოდებათა შორის არ ყოფილა წინააღმდეგობა, არ იყო მონობა, არ იყო დესპოტიზმი, სახელმწიფო ხელისუფლება ყველა წოდებას მფარველობდა ერთნაირად. ქვეყნის ეს პარმონიული ცხოვრება ირღევოდა მხოლოდ მაშინ, როცა ჩნდებოდა კრიზისი დინასტიური ხაზით, როცა ეცემოდა თვითმპყრობელობა. „ჩვენთან არ ყოფილა მონობა — ამტკიცებდა პოგოდინი — არ ყოფილა პროლეტარიატი, არ ყოფილა სიძულვილი, არ ყოფილა სიამაყე, არ ყოფილა ინკვიზიცია, არ ყოფილა ფეოდალური ტირანია; სამაგიეროდ იყო მამობრივი მმართველობა, პატრიარქალური თავისუფლება, იყო ოჯახური თანასწორობა, იყო საერთო მფლობელობა, იყო სათემო ყრილობა: ერთი სიტყვით შუა საუკუნეებში ჩვენ გვქონდა ის, რის შექმნასაც ასე ცდილობდა დასავლეთი ახალ ხანაში, ვერ მოასწრო უახლოესში და საექვეო შექმნას მომავალში“.

თავისთავად ცხადია, რისთვის იყო გამიზნული რუსეთის ისტორიის ასეთი ინტერპრეტაცია, დასავლეთის და რუსეთის ასეთი დაპირისპირება. თუ რუსეთში სახელმწიფო მმართველობა დაფუძნებული იყო საყოველთაო, ყოველმხრივ და განსაკუთრებულ მზრუნველობაზე ხალხის მიმართ — მაშინ რა საფუძველი უნდა ჰქონოდა ბრძოლას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ? დასავლეთში ასე-

თი ბრძოლა კანონზომიერი ჩანდა, რუსეთში — უკანონოდ, გაუგებრად, უნიადაგოდ, უცხოურიდან მოტანილად.

თვითმპყრობელობის იდეალიზაციასთან ერთად ეს ისტორიკოსები ბატონყმობის იდეალიზაციასაც ეწეოდნენ. მათ მოსწონდათ ის „კეთილშობილური“, „მამაშვილური“ დამოკიდებულება, რომელიც თითქოს რუსეთში არსებობდა ბატონსა და ყმას შორის. „რუსეთის ბატონყმობა, — ამტკიცებდა პოგოდინი, ახლაც ინახავს თავის თავში ბევრს პატრიარქალურს და კარგი მემამულე უკეთესად იცავს გლეხობის ინტერესებს, ვიდრე ეს თვით მათ (ე. ი. გლეხებს) შეუძლიათ“.

ამ თეორიის პროპაგანდას ეწეოდა ჟურნალი „მოსკვიტიანინი“, რომელიც მოსკოვში გამოდიოდა 1841 წლიდან პოგოდინის და შევირიოვის რედაქტორობით. ჟურნალის პირველსავე ნომრებში პროფ. შევირიოვი გამოვიდა სპეციალური სტატიით „რუსეთის შეხედულება ევროპის შექმნაზე“, სადაც წამოაყენა თეზისები: რუსეთი და დასავლეთი საწინააღმდეგო საწყისებს წარმოადგენენ, რუსეთი იავითმყოფადია, რუსეთის ბედნიერებაა ის, რომ მან დღემდე შემონახა სამი პრინციპი — თვითმპყრობელობა, მართლმადიდებლობა და ხალხურობა, დასავლეთი შეპყრობილია მძიმე სენით, გავემიჯნოთ დასავლეთს.

ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის თავგამოდებული დამცველი იყო გაზ. „სევერნაია პჩელა“, რომელიც აქამდეც მთავრობის ნახევრად ოფიციალურ ორგანოს წარმოადგენდა. 1831 წლიდან, როცა გაზეთის რედაქტორები გახდნენ ბულგარინი და გრეჩი, მასში სტატიების მთელი სერია დაიბეჭდა ამ თეორიის სასარგებლოდ, ამ პოზიციიდან ფასდებოდა რუსეთის ლიტერატურა, ხელოვნება, მეცნიერება. გაზეთი და მისი რედაქტორები ახლო ურთიერთობაში იყვნენ მესამე განყოფილებასთან და დემოკრატიული ძალების უხეშ კრიტიკასთან ერთად ხშირად პირდაპირ დასმენებსაც არ ერიდებოდნენ.

მაგრამ თვითმპყრობელობის თეორიული არსენალი და ამასთან ნიკოლოზისეული მათრახები უძლური იყო დრომოკმეული რეჟიმი დაეცვა. რუსეთში ფართოდებოდა მასობრივი მოძრაობანი, იზრდებოდა დემოკრატიული ბანაკი, შეუპოვრად და მტკიცედ მიიკვლევდა გზას მისი იდეოლოგია.

დემოკრატიული აზრი 30—40-იან წლებში. XIX საუკ. მეორე მეოთხედის დასაწყისში რუსეთის საზოგადოებრივ განწყობილებას რომ აფასებდა, ა. ი. გერცენი წერდა: პირველი წლები, რომელიც 1825-ს მოჰყვა, უსაშინლესი იყო. მხოლოდ ათი წლის შემდეგ შეს-

ძლო საზოგადოებამ გამოფხიზლებულიყო დამონებისა და დევნის ატმოსფეროში. მას დაეუფლა ღრმა უიმედობა, ძალის საერთო დაცემა. მხოლოდ ერთი — პუშკინის ჟღერადი და ფართო სიმღერა გაისმოდა მონობისა და წამების ველზე. ეს სიმღერა აგრძელებდა წარსულ ეპოქას, ვაჟაკური ხმებით ავსებდა ახლანდელს და იმედინად ეხმაურებოდა შორეულ მომავალსო.

დიდი რუსი დემოკრატის ეს შეფასება ზოგადად, რა თქმა უნდა, სწორია. მაგრამ გერცენს მაშინ არ შეიძლებოდა სცოდნოდა, თუ სად და რა ძალით კვლავ ღვიოდნენ ცალკეული კერები იმ ხანძრისა, რომელიც 1825 წელს მთავრობამ დიდი გულმოდგინებით ჩააქრო. მესამე განყოფილების საქმეების შესწავლამ ცხადყო, რომ ფართული საწრეო მუშაობა რუსეთში კვლავ მიმდინარეობდა. იზრდებოდნენ და ვაჟაკდებოდნენ დეკაბრისტა შვილები.

დეკაბრისტა შეთქმულების გამჟღავნების შემდეგ თვითმპყრობელობა გაფაციცებით ეძებდა ამ მოძრაობის ფილიალებსა და ნაშთებს იმპერიაში. განსაკუთრებით გულმოდგინედ გაჩხრეკილ იქნა დედაქალაქი. საიდუმლო პოლიტიის თვალთვალის პირობებში დედაქალაქში საწრეო მუშაობა მართლაც შეუძლებელი იყო. შეთქმულების კერების აღმოცენება ამ დროიდან უპირატესად პერიფერიებში დაიწყო, რევოლუციური საქმიანობის ცენტრმაც შეუმჩნევლად პეტერბურგიდან მოსკოვში გადაინაცვლა.

პუშკინის „ჟღერადი სიმღერა“, რაზედაც გერცენი მიუთითებს. ამ დროს მართლაც რუსეთის ვეებერთელა მიწა-წყალს წვდებოდა. გენიალური პოეტის ანტირეჟიმული ლექსები ხელნაწერის სახით ახალგაზრდულ წრეებში ხელიდან ხელში გადადიოდა. ამ ლექსებს ზეპირად სწავლობდნენ, ქმნიდნენ სიმღერებს. დიდი პოპულარობით სარგებლობდა და საიდუმლოდ ვრცელდებოდა რალეევის ლექსები და პოემები, განსაკუთრებით მისი „ვოინაროვსკი“ და „ნალივაიკო“, გრიბოედოვის „ვაი ჰკუისაგან“ და სხვ. 1827 წ. ჟანდარმერიის გენერალ-მაიორი ვოლკოვი ბენკენდორფს მოახსენებდა, რომ „მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტობაში ძალიან ცოტაა ისეთი, რომელთაც არ ჰქონდეთ მწერალ პუშკინის მთავრობის საწინააღმდეგო ლექსებით“.

1827 წლიდან რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებში რევოლუციური წრეების აღმოცენება იწყება. მართალია, ამ წრეების ორგანიზატორები არ ყოფილან და არც შეიძლება ყოფილიყვნენ დეკაბრისტები, რომლებიც ამ დროისათვის ციმბირის ყინულებში ან კავკასიის არმიაში იხდიდნენ სასჯელს, მაგრამ თვით წრეების აღმოცენება დეკაბრისტულ მოძრაობასთან იყო დაკავშირებული და მის უშუალო გავ-

ლენას განიცდიდა. რევოლუციურა წრეების ორგანიზატორები თავიანთ თავს დეკაბრისტთა შვილებს, მათი საქმის გამგრძელებლებს უწოდებდნენ და ძირითადად დეკაბრისტების მიერ წამოყენებული იდეებით ხელმძღვანელობდნენ. ასეთი წრეები შეიქმნა ნეჟინში, ვლადიმირში, ურალის ქარხნებში, ორენბურგში, მოსკოვში და სხვ.¹

ოცდაათიან წლებში ფარული საწრეო რევოლუციური მუშაობა მნიშვნელოვანი აღმავლობით ხასიათდება. თავისუფალი აზრის გააქტიურებას ამ პერიოდში ხელს უწყობს რევოლუციური მოძრაობის გაქანება ევროპაში, პოლონეთის აჯანყება. ამ პერიოდს ეკუთვნის გენერალური შტაბის ოფიცრის შტაბს-კაპიტან სიტნიკოვის საქმიანობა, რომელიც რუსეთში თვითმპყრობელური რეჟიმის დამხობასა და რუსეთში ვეჩესებური მმართველობის შემოღებას ვარაუდობდა, ძმები რაევსკების წრე, რომელიც 1830 წელს შეიქმნა კურსკში. ამავე პერიოდს ეკუთვნის სუნგუროვის წრეც, რომელიც აგრეთვე 1830 წ. მიწურულში ჩამოყალიბდა მოსკოვში და რომელიც თავისი შემადგენლობით ყველაზე ფართო იყო ამ პერიოდის რევოლუციურ წრეებს შორის.

ამავე თაობას ეკუთვნიან ძმები კრიტსკები, პოლუეაევი, სტანკევიჩი და 40—50-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის ისეთი თვალსაჩინო მეთაურები, როგორიც იყვნენ ბელინსკი, გერცენი, ოგარიოვი და სხვები.

XIX საუკ. 30-იან წლებში ცხოველი საწრეო მუშაობა მიმდინარეობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში; მთავრობამ უნივერსიტეტში აღრიცხვაზე აიყვანა, როგორც „მავნე“ შეხედულებათა ბუდე და იგი მუდმივი პოლიციური ზედამხედველობის ქვეშ დააყენა.

1830—1832 წლებში მოსკოვის უნივერსიტეტში თავისუფალ მოაზროვნეთა მცირე წრე ჰყავდა შემოკრებილი გამოჩენილ პოეტს მ. ი. ლერმონტოვს, რომლის პოლატიკურა განწყობალება ამ პერიოდში რევოლუციური იყო. რუსეთის ატმოსფერო მას სულისშემზოთველად მიაჩნდა. ამის ნათელ დადასტურებას წარმოადგენს მისი ლირიკული ლექსები „30 ივლისი“ (პარიზი 1830 წ.), „მზიარული საათი“ და სხვ., სადაც პოეტი დიდი სიმპათიებითაა გამსჭვალული საფრანგეთის ივლისის რევოლუციისადმი, მისი ახალგაზრდობის პერიოდის დრამატული თხზულებანი („ადამიანები და ვნებები“, „უცნაური კაცი“), სადაც წინაა წამოწეული თანამედროვეობის მტკივნეული სოციალური პრობლემები.

მოსკოვის უნივერსიტეტში ლიტერატურის მოყვარული ნიჟიე-

¹ О к у н ь, Очерки истории СССР, вторая четверть XIX в., гл. 314.

არი ახალგაზრდობა შემოკრებილი იყო აგრეთვე პოეტ სოკოლოვს-
ის გარშემო, რომლის სატირულ, პოლიტიკურ ლექსებში გამათ-
რახებული იყო რუსეთის დესპოტური რეჟიმი, მისი უვიცი ბიურო-
კრატიული აპარატი, რუსეთის იმპერატორები.

რევოლუციური საწრეო მუშაობის ახალი ეტაპი მოსკოვის უნი-
ვერსიტეტში იმ დროიდან იწყება, როცა მისი სტუდენტები გახდ-
ნენ ბელინსკი, გერცენი და ოგარიოვი.

ბ. გ. ბელინსკი 1829 წელს შევიდა მოსკოვის უნივერსიტეტში.
მალე აქ მან თანამოაზრე სტუდენტთა ჯგუფი შემოიკრიბა. ასე ჩა-
მოყალიბდა ლიტერატურულ-პოლიტიკური წრე, რომელსაც იმ
ოთახის მიხედვით, სადაც წრის წევრთა შეკრება წარმოებდა, ეწო-
და „11 ნომრის ლიტერატურული საზოგადოება“. ბელინსკთან ერ-
თად ამ წრეში შედიოდნენ ჩისტიაკოვი, გრიგორიევი, არგილანდე-
რი და სხვები. წრემ დიდად შეუწყო ხელი ბელინსკის რევოლუ-
ციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობის ფორმირებას, აქ განმ-
ტყიცდა მისი მტრული დამოკიდებულება რუსეთის ბატონყმური
რეჟიმისადმი.

მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტ-ახალგაზრდობაში დიდი
გავლენით სარგებლობდა აგრეთვე სტანკევიჩის წრე, რომელშიაც
გაერთიანებული იყვნენ კრასოვი, პეტროვი, სტროევი, პოლიანსკი,
კლუშნიკოვი, ხომიაკოვი, ბოტკინი, ბაკუნინი, გრანოვსკი, კაველი-
ნი და სხვები. ამ წრეში შევიდა ბესარიონ ბელინსკიც.

სტანკევიჩის წრეს, რომელიც ფილოსოფიურ-მეცნიერული სა-
კითხებით იყო შემოფარგლული, მოსკოვის უნივერსიტეტში ერთგვა-
რად დაუპირისპირდა ა. გერცენისა და ნ. ოგარიოვის წრე, რომელიც
მიზნად ისახავდა სოციალურ-პოლიტიკური საკითხების შესწავლას
და დეკაბრისტულ იდეოლოგიას საბრძოლო დროშად აღიარებდა.
წრეში გაერთიანებული იყვნენ საზონოვი, სატინი, ვ. პაასკი, პავ-
ლოვი, კეტჩერი, სოროკინი, პოეტი სოკოლოვსკი. წრის წევრთა ინ-
ტერესები თანამედროვეობის ყველაზე აქტუალურ სოციალურ-პო-
ლიტიკურ პრობლემებს უკავშირდებოდა.

გერცენი და მისი იდეური მეგობრები მზურვალედ თანაუგრძ-
ნობდნენ ივლისის რევოლუციას საფრანგეთში, პოლონეთის ბრძო-
ლას დამოუკიდებლობისათვის, ფურიესა და სენ-სიმონის სოციალიზ-
მში ისინი ხედავდნენ კაცობრიობის უმშვენიერეს მომავალს. „ჩვენ
დეკაბრისტთა შვილები, სენ-სიმონის მოწაფეები ვიკრიბებოდით
4—5-მეტრიან ოთახში და დღე და ღამე ვმსჯელობდით იმის შესახებ,
თუ როგორ მოგვეხმარებინა ჩვენი ძალდონე სამშობლოსათვის,
როგორ გავვეთავისუფლებინა იგიო“, — იგონებს ნ. ოგარიოვი.

გერცენისა და ოგარიოვის საწრეო მუშაობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1834 წ. 9 ივლისს დააპატიმრეს ნ. ოგარიოვი, 24 ივლისს — გერცენი. თვითმპყრობელობა მკაცრად გაუსწორდა სტუდენტ ახალგაზრდობას, რომელთაგან ზოგმა მოასწრო საზღვარგარეთ თავის შეფარება.

სტუდენტობის წლებში გერცენის, ოგარიოვის, ბელინსკისა და მათ ირგვლივ შემოკრებილი ახალგაზრდობის ენთუზიაზმს ეხმაურებოდა მოსკოვის მაშინდელი ლიბერალურ-დემოკრატიული პრესა. განსაკუთრებით ჟურნალები „მოსკოვსკი ტელეგრაფი“ და „ტელესკოპი“. „მოსკოვსკი ტელეგრაფის“ რედაქტორი ნ. ა. პოლევოი დაჯილდოებული იყო დიდი პუბლიცისტური ტალანტით. ის არ იყო რევოლუციონერი, მაგრამ მხურვალედ თანაუგრძნობდა ბურჟუაზიის განვითარებას რუსეთში და მისაბამ მაგალითს ევროპაში ხედავდა. იგი მწვავედ კიცხავდა რუსეთის ჩამორჩენილობას, მოუწოდებდა მის პროგრესულ ძალებს ევროპიზაციისაკენ.

„ტელესკოპის“ გამომცემელი იყო მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი ნ. ი. ნადეჟდინი. იგი ლიბერალური შეხედულებებით ხასიათდებოდა და ჟურნალში სისტემატურად ეხმაურებოდა თანამედროვე სოციალურ-პოლიტიკურ და ფილოსოფიურ საკითხებს. ჟურნალი, ისე როგორც „მოსკოვსკი ტელეგრაფი“ მთავრობის წრეებში ექვემიტანილი იყო. უვაროვი სპეციალური ცირკულარით კრძალავდა ამ ჟურნალების გავრცელებას სასწავლო დაწესებულებებში.

1836 წელს ჟურნალ „ტელესკოპის“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა პ. ა. ჩაადაევის „ფილოსოფიური წერილი ქალბატონ XXX“, რამაც დიდი ხმაური გამოიწვია მთელს რუსეთში. მთავრობა იმდენად აღაშფოთა ამ სტატიის გამოქვეყნებამ, რომ ჟურნალის გამოცემა აკრძალა, რედაქტორ-გამომცემელი ნადეჟდინი უსტ-სისოლსკში გადაასახლა, ხოლო სტატიის ავტორი ჩაადაევი გიჟად გამოაცხადა.

პ. ა. ჩაადაევი წარმოშობით არისტოკრატიულ ზედაფენას ეკუთვნოდა. მიღებული ჰქონდა უმაღლესი განათლება. იბრძოდა ომში ნაპოლეონის წინააღმდეგ, მონაწილეობდა საზღვარგარეთ ლაშქრობებში. 1821 წელს გავიდა თადარიგში.

ჩაადაევი პეტერბურგის მაშინდელ მოწინავე წრეებში ტრიალებდა. იგი ახლო მეგობარი იყო პუშკინისა, რომელიც დიდად აფასებდა ჩაადაევის ღრმა ტალანტს და თავისუფლებისმოყვარე გატაცებას.

პ. ა. ჩაადაევი დეკაბრისტთა ფარული ორგანიზაციის „კეთილდღეობის კავშირში“ იყო გაერთიანებული. მაგრამ დეკაბრისტთა აჯანყების დღეს რუსეთში არ ყოფილა. საზღვარგარეთ ყოფნამ ის-

ნა ჩაადაევი დეკაბრისტთა მძიმე ხვედრისაგან. თუმცა მთავრობას მისი დანაშაული არ დაეიწყებია და როცა 1826 წელს დაბრუნდა რუსეთში, დაპატიმრებულ იქნა. ჩაადაევი პატიმრობიდან სხვა თანამოაზრეებთან შედარებით ადრე გაათავისუფლეს, მაგრამ იგი, მარტოობაში დარჩენილი, რუსეთში თავს მაინც ისე გრძნობდა, როგორც ციხეში. ამ დროს დაეუფლა მას ღრმა პესიმიზმი, სულიერი კრიზისის მძიმე განცდები. ამ დროს ჩაადაევი იქამდეც კი მივიდა, რომ ღამეო მისი ყოფილი თანამოაზრეების — დეკაბრისტების მოღვაწეობა, უგუნურები უწოდა მათ, რომელთაც თითქოს უკან გადასწიეს რუსეთი. რევოლუციურ იდეოლოგიას რომ ზურგი შეაქცია, ჩაადაევმა გამოსავალი რელიგიაში ჰპოვა და კათოლიციზმი ქვეყნის ხსნად გამოაცხადა.

ამ პერიოდს ეკუთვნის სწორედ ჩაადაევის ის სტატია, რომელზედაც ზევით ვლაპარაკობდით. სტატიაში, წერს გერცენი, გამოსწვიოდა მძაფრი პროტესტი იმ ადამიანისა, რომელმაც თავის ზურგზე გამოსცადა ცხოვრების მთელი საშინელება. ასე წერენ მხოლოდ ის ადამიანები, რომლებმაც ბევრი იფიქრეს და ბევრი გამოცადეს არა თეორიაში, არამედ ცხოვრებაში.

ჩაადაევის ფილოსოფიური წერილი პირველყოვლისა ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიას და სახაზინო პატრიოტიზმს უპირისპირდებოდა. ჩაადაევმა რუსეთის წარსულიც და აწმყოც უნაყოფოდ გამოაცხადა და ეჭვი შეიტანა მის სასიკეთო მომავალშიც. ამ უკიდურესი ნიჰილიზმით სამშობლოს წარსულისადმი ჩაადაევმაც იგი წყალი გადაასხა პატრიოტული მხუთრისაგან გაბრუებულ თავებს, მაგრამ ზომიერება ვერ დაიცვა. ნაბან წყალს ბავშვიც გადააყოლა, ერთის მოსმით დაუსვა უარყოფითი ნიშანი მთელ ერს, მის ისტორიას.

ჩაადაევი ბრალს დებდა რუსეთის წარსულს მის უნაყოფოებაში, იზოლირებაში. პეტრე პირველის რეფორმებში იგი ხედავდა მხოლოდ ევროპული ცივილიზაციისადმი გარეგნულ მიბაძვას. ამის მიზეზი იყო მართლმადიდებლობა, რომელიც „გახრწნილი“ ბიზანტიისაგან მივიდეთ. მართლმადიდებლობა ასულდგმულებდა თვითმპყრობელობას, ბატონყმობას, მონობას. მართლმადიდებლობის მიღებით რუსეთი, აღმოსავლეთის არაქრისტიანულ ხალხებს მოწყდა, დასავლეთის ქრისტიანული ხალხებისაგან იზოლირებული აღმოჩნდა. ასე განმარტოებული იყო იგი თათართა უღელქვეშ და ველარ შესქელო ეროვნული კულტურის შექმნა.

ჩაადაევი რუსეთს უპირისპირებდა კათოლიკურ დასავლეთს, სადაც მისი აზრით, ბატონობს მოვალეობის, სამართლიანობის, უფ-

ლების იდეები, სადაც ადამიანთა საზოგადოება პროგრესის, ცივილიზაციის გზით წარიმართა. ეს შესწლო კათოლიკურმა ეკლესიამ, რომელმაც შექმნა ნამდვილად ქრისტიანული ქვეყანაო. სად არის გამოსავალი ამ მძიმე მდგომარეობიდან? ჩააღაეროს აზრით, ეს გამოსავალი კათოლიკურ რელიგიაშია. ჩვენ უნდა გავაცოცხლოთ ჩვენი რწმენა ყველა არსებული საშუალებით და ჩვენ თავს მივცეთ ქვეშარიტად ქრისტიანული იმპერიაო — წერდა იგი.

„პატრიოტებმა“ არისტოკრატიის ბანაკიდან ყვირილი ატეხეს, რომ ჩაადაევს სძულს სამშობლო და ყველაფერი ეს მიზანტროპის ნაბოლდარიოაო. რუსეთის სიძულვილს ჩაადაევი ვერ დაეწამებთ. იგი გაცილებით გულწრფელი და მხურვალე პატრიოტი იყო თავისი ქვეყნისა, ვიდრე, ვთქვათ, ბულგარინი, გრეჩი ან სხვები, რომლებიც ტრაპაზობდნენ რა რუსეთის სიყვარულით, ამავე დროს ქებადიდებას ასხამდნენ მის ჩამორჩენილობას და შინაგან სიღამაღეს. სწორედ ასეთი ცილისმწამებლების მიმართ წერდა ჩაადაევი: მერწმუნეთ, მე ბევრად უფრო მეტად, ვიდრე თქვენ, მიყვარს ჩემი ქვეყანა; შემიძლია შევაფასო მაღალი თვისებები ჩემი ხალხისა, მაგრამ მე არ მისწავლია სამშობლოს სიყვარული დახუჭული თვალებით, დახრილი თავით, მოკუმული პირით. მე ვფიქრობ, ადამიანს შეუძლია გამოადგეს თავის სამშობლოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას ნათლად ხედავს. მე ვფიქრობ, რომ ბრმა სიყვარულის დრო წავიდა, რომ სამშობლო ჩვენგან, პირველყოვლისა, ქვეშარიტებას მოითხოვსო.

ჩაადაევმა რუსეთის ისტორიის შეფასებაში მრავალი შეცდომა დაუშვა. მან ვერ გაიგო თავისი ხალხის წარსული, ვერ ახსნა მისი ეროვნული თავისებურება. ხელაღებით უარყო წვლილი, რომელიც რუსეთმა საკაცობრიო ცივილიზაციაში შეიტანა. ეს გადაჭარბება შეიძლება ერთგვარი პუბლიცისტური ხერხიც იყო მათ წინააღმდეგ. რომლებიც თავისი ერის ჩამორჩენილობასა და მრავალ ისტორიულ უკუღმართობას განგებ აფუჩიჩებდნენ და ხალხს თვალს უხვევდნენ. „შეშლილის აპოლოგიაში“, რომელიც მისი სტატიის მძიმე შთაბეჭდილების გასაქარწყლებლად შემდეგ დაწერა ჩაადაევმა, მან მრავალი ადრინდელი მოუფიქრებელი დებულება გადააფასა.

ჩაადაევის პუბლიცისტიკაში დადებითი პირველყოვლისა იყო ის, რომ მან ოფიციალური პატრიოტიზმი გააბიაბრუა. სტატიამ გამოაფხიზლა მტრული ბანაკები, მოძრაობაში მოიყვანა საზოგადოებრივი აზრი, რა თქმა უნდა, რუსეთის რევოლუციურ თაობას არ შეეძლო გაეზიარებინა ჩაადაევის სკეპტიციზმი, მისი საერთოევროპული კოსმოპოლიტიზმი, რომელიც გუნდრუქს უკმევდა რეაქციულ კათო-

ლიციზმს. „ეს იყო ხმა სამარიდან“—სამართლიანად შენიშნავს გერცენი, მაგრამ მეტად მძლავრი ხმა, რომელმაც ძილი დაუფრთხო არა მარტო თვითდამშვიდებისა და კმაყოფილების თვლელში მყოფ რეაქციულ არისტოკრატთას, არამედ ბიძგი მისცა დემოკრატიული მსოფლმხედველობის ფორმირებას რუსეთში.

ჩაადაევმა მას შემდეგ, რაც თვითმპყრობელობამ იგი შეშლილად გამოაცხადა, ოცი წელი იცოცხლა. ა. ი. ტურგენევი „შენიშნავს“, რომ მთელი ამ ხნის განმავლობაში მასთან ყოველდღე მიდიოდა მთვრალი „შტაბს-ლეკარი“, რომელიც მის გონებრივ მეთვალყურედ იყო მიჩენილი. ამ მდგომარეობაში მართლაც იყო საშიშროება, რომ შეშლილიყო. ჩაადაევმა გასძლო. მართალია მარტოობაში ცხოვრობდა, მაგრამ ფხიზლად მეთვალყურეობდა იდეურ ბრძოლას, რომელიც 40-იან წლებში რუსეთში მიმდინარეობდა. საგულისხმოა, რომ 1848 წლის ევროპის რევოლუციის პერიოდში მან დაწერა რუსი გლეხებისადმი მოწოდება, რითაც რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ შეიარაღებული გამოსვლა იქადაგა.

სლავოფილები და მედასავლეთეები. პ. ჩაადაევის გამოსვლის შემდეგ, რომელმაც უვაროვის ოფიციალური იდეოლოგია გააბიზრუა, თავადაზნაურულ წრეებში საჭიროდ დაინახეს რუსეთის განვითარების თავისებური გზის ახლებური, უფრო არგუმენტირებული ინტერპრეტაცია. ეს ამოცანა იკისრა იმ მოლაბერალო თავადაზნაურულმა ინტელიგენციამ, რომელსაც ეპოქის სულისკვეთება უფრო ღრმად ესმოდა, ვიდრე რეაქციულ ჩინოვნიკურ ხროვას.

ასეთ ვითარებაში წარმოიშვა რუსეთში ე. წ. სლავოფილობა — ლიბერალურ-თავადაზნაურული რეაქციული იდეოლოგია, რომელიც ძირითად დებულებებში ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიას ენათესავებოდა, მაგრამ მისგან განსხვავებით ზოგიერთ პროგრესულ ელემენტს მაინც შეიცავდა.

საზოგადოებრივ ასპარეზზე სლავოფილების ხმაურიან გამოსვლას ცხოველი პოლემიკა მოჰყვა. ამ იდეოლოგიის წინააღმდეგ ხმა აღიმალეს რუსეთის კაპიტალისტური განვითარების მომხრეებმა. ცხოვრების ევროპული წესის ეს პროპაგანდისტები ბურჟუაზიული რეფორმების მხურვალე მომხრეები იყვნენ. მათ მედასავლეთეები ეწოდებოდათ.

„სლავოფილი“ და „მედასავლეთე“ პირობითი ხასიათის ტერმინებია. ერთიც და მეორეც შემთხვევით, — პოლემიკურ მეტსახელად წარმოიშვა იმ ცხოველ კამათში, რომელიც თავადაზნაურულ-ლიბერალური და ბურჟუაზიულ-ლიბერალური მიმართულების ინტელიგენტებს შორის წარმოებდა. სლავოფილობა თავისი ში-

ნაარსით სრულიადაც არ გულისხმობდა სლავი ხალხების ბედის-
გადაწყვეტას. მათს პროგრამაში სლავთა საკითხს საერთოდ მცირე
ადგილი ეკავა. ეს იყო რუსეთის „ნაციონალური იდეის“ თეორიუ-
ლი არგუმენტაცია, მაგრამ თავადაზნაურულმა ლიბერალებმა ასეთი
მეტსახელი მიიღეს და შეისისხლხორცეს.

საპასუხოდ სლავოფილებმა თავიანთ იდეურ მოწინააღმდე-
გეებს „მედასავლეთეები“, „ევროპელები“ უწოდეს. ეს სახელწო-
დებაც, როგორც ნ. ჩერნიშევსკი მიუთითებს, აგრეთვე დაცინვითი
იყო. იგი ერთგვარად მართლაც შეეფერებოდა იმ ლიბერალურ-ბურ-
ჟუაზიულ მიმდინარეობას, რომელიც ყოველივე დასავლურის წი-
ნაშე ქედს იხრიდა, დასავლეთის კაპიტალისტური წყობილება იდეა-
ლად მიაჩნდა, დასავლურ ბურჟუაზიულ დოქტრინებს უკრიტიკოდ
იზიარებდა და რუსეთს მექანიკურად უყენებდა, მაგრამ ეს სახელ-
წოდება არ შეეფერებოდა იმ რევოლუციურ-დემოკრატიულ ინ-
ტელიგენციას, რომელიც თანდათან ყალიბდებოდა რუსეთში რო-
გორც ყველაზე პროგრესული ძალა, და დასავლეთის იდეოლოგი-
იდან იზიარებდა მოწინავე რევოლუციურ შეხედულებებს. ბელინს-
კი და გერცენი „მედასავლეთეს“ წინააღმდეგობაში ხმარობდნენ. მათ
თავიანთი თავი სრულიადაც არ მიაჩნდათ ისეთ მედასავლეთედ, რო-
გორი შინაარსითაც იგი სლავოფილებმა აღჭურვეს.

სლავოფილებიც ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლები
რუსეთში იყვნენ ძმები ივანე და პეტრე კირეევსკები, ძმები კონს-
ტანტინე და ივანე აქსაკოვები, ა. ს. ხომიაკოვი, ა. კოშელიოვი,
ი. სამარინი და სხვები. მათი მოღვაწეობის ცენტრს წარმოადგენდა
მოსკოვი, მათ ბეჭდვით ორგანოს — ჟურნალი „მოსკვიტიანი“.

სლავოფილებმა წინა პლანზე წამოწიეს რუსეთის ნაციონა-
ლური იდეა, მისი ცხოვრების განვითარების სპეციფიური ხასიათი,
მისი ჭოციალურ-ფსიქოლოგიური თავისებურებანი. ამ მხრივ ისინი
ორიგინალური არ ყოფილან. მაგრამ სლავოფილები არ დაჰყა-
ფილდნენ ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის ულტრა-პატ-
რიოტული დეკლამაციებით და რუსული „ნაციონალური იდეის“
თეორიულ-ფილოსოფიური დასაბუთება მოინდომეს. ეს თეორიუ-
ლი საფუძველი მათ აიღეს შელინგის და ჰეგელის ფილოსოფიური
სისტემებიდან, სადაც ისტორიული პროცესის განსაზღვრისას თი-
თოეული ერი თავისი ნაციონალური იდეითაა წარმოდგენილი და
ამ იდეის სრულყოფა მიჩნეულია მის მოწოდებად. შელინგის, ხო-
ლო უფრო სრულყოფილად ჰეგელის ეს პანგერმანული იდეალის-
ტური სქემა „ისტორიულ“ ხალხებად, რომლებმაც სრულჰყვეს ნა-
ციონალური იდეა, მსოფლიოს მხოლოდ მცირე ნაწილს და პირველ

რაგში გერმანელ ერს აღიარებდა. ჰეგელი მაგალითად, რუსებს სრულიადაც არ სცნობდა ისტორიულ ერად რადგან თურმე „გონების გამოვლინებათა რიგში სლავთა ვეებერთელა ერი ჭერ კიდევ არ გამოსულა როგორც თავისთავადი მომენტი“. სლავოფილებმა გაიზიარეს რა ისტორიული პროცესის შელინგისეული და ჰეგელისეული აზრსა, მთელი ძალღონე იმის დასაბუთებას მოანდომეს, რომ რუსეთს ჰქონდა თავისი ნაციონალური იდეა, თავისი ისტორიული ცხოვრება და მისია.

რუსეთის თვითმპყრობელობის მთავარ კომპონენტად სლავოფილებმა გამოაცხადეს თემი, რომელიც, მათი აზრით, რუსული ცხოვრების სპეციფიური მოვლენა იყო განვითარების ყველა საფეხურზე. რუსეთს არ გაუვლია გვაროვნული წყობილება. იგი თავიდანვე თემურ ყოფაში აღმოცენდა და მასში თავსდება მთელი მისი ისტორიული და თანამედროვე ცხოვრებაო.

სლავოფილების აზრით, რუსი ხალხი ეწეოდა რა თემურ ცხოვრებას. ყოველთვის წყნარი, მეფისა და მემამულის მორჩილი იყო. იგი არ იბრძოდა თავისი პოლიტიკური უფლებებისათვის, იგი არა პოლიტიკური, არამედ სოციალური ერი, რომლის ძირითად ამოცანას შინაგანი ცხოვრება, თემური ცხოვრება წარმოადგენსო.

„რუსი ხალხი — წერდა აქსაკოვი — არაა სახელმწიფოებრივი. სახალხო საწყისი თავისი არსებით ანტირევოლუციურია, კონსერვატიულია“. „ხელისუფლება უნდა დაჩქეს მეფის ხელში — ამბობდნენ სლავოფილები — ხალხს კი უნდა შეეუწარჩუნოთ „თვალსაზრისის ძალა“.

რუსი ხალხისთვის ეს ცილისმწამებლური თეორია ერთი ძირითადი მიზნისათვის იყო შეთხზული. მას წმინდა პოლიტიკური ამოცანა ეკისრებოდა: საერთო ევროპული რევოლუციებისა და კატაკლიზმების ეპოქაში ეჩვენებინა არარევოლუციურობა რუსეთისა, აჯანყებათა და გადატრიალებათა შეუთავსებლობა რუსი ხალხისთვის.

მართლმადიდებლური რუსეთის მშვენიერი იდილიური ისტორიულ ცხოვრებას სლავოფილები უპირისპირებდნენ კათოლიკურ-ლუთერანულ დასავლეთს, სადაც წოდებათა შორის მუდმივი სიძულვილი და ბრძოლა არსებობს, სადაც სახელმწიფოებრიობის აღმოცენება იძულებითს საფუძველზე მოხდა. დასავლეთი დახრულია რაციონალიზმის სენით, იგი იხრწნება, ისტორიული ცხოვრების დასავლური გზა რუსეთს მხოლოდ დაღუპვას მოუტანსო — ამტკიცებდნენ ისინი. მაგალითისათვის მიმართავდნენ პეტრე პირველის ეპოქას. პეტრე — ამბობდნენ ისინი — შეეცადა რუსეთი ამოგდო თავისი ნაციონალური ცხოვრების ბუნებრივი არხიდან. პეტრემ და-

ამსხვრია რუსული ცხოვრების მთელი აგებულება და ამ დროიდან დაიწყო ძალადობა, დამყარდა მონობა, რომელიც მანამდე რუსეთისათვის უცხო იყო. პეტრემდელი პერიოდი რუსეთის ცხოვრებისა (ე. წ. მოსკოვის პერიოდი) რუსეთის ნაციონალური იდეის სრულყოფისათვის შეუწელებელ სწრაფვაში მდგომარეობდა, პეტრეს შემდგომ ეპოქას კი (ე. წ. პეტერბურგის პერიოდი) დასაჩემდა დასავლური სენის ზოგიერთი გამოვლინება, რაც პეტრეს ანტიეროვნული პოლიტიკის შედეგად მოხდა. აქედან მოწოდება: დაეუბრუნდეთ პეტრემდელი დროის ზნეობრივ კანონს. რუსეთის ბედნიერებაა ის, ამბობდნენ სლავოფილები, რომ პეტრეს გამხრწნელმა რეფორმებმა დაბალ წოდებამდე ვერ მიაღწია. ევროპულმა კულტურამ ვერ გახრწნა უბრალო ხალხი. ხალხის მაღალი ზნეობრივი პრინციპი რუსულ თემშია შერჩენილი და მხოლოდ იგია რუსეთის მხსნელი.

სლავოფილები მწვავედ განიცდიდნენ მათი თანამედროვე რუსეთის სოციალურ და პოლიტიკურ ტყვილებს. ისინი ხედავდნენ ნიკოლოზისეული რეჟიმის ხალხის ინტერესებთან შეუთავსებლობას. რუსეთისათვის უკვე შეჩვეული სოციალურ-პოლიტიკური წყლულის მალამოდ მათ მიაჩნდათ პეტრემდელი ეპოქის ზოგიერთ ღონისძიებათა გატარება. ისინი მაგალითად, დიდ იმედებს ამყარებდნენ საერობო კრებაზე და რჩევას აძლევდნენ ნიკოლოზ I მთავრობას შეეკრიბა ასეთი ყრილობა. მაგრამ აქვე აღენიშნაეთ, რომ სლავოფილები საერობო ყრილობას არავითარ საკანონმდებლო უფლებას არ ანიჭებდნენ. მთელი ძალაუფლება, როგორც ამას მიუთითებდა აქსაკოვის ფორმულა, მეფის ხელში უნდა დარჩენილიყო, საერობო კრებას კი აზრის გამოთქმის უფლება რჩებოდა (*„Сила власти—царю, сила мнения—народу“*).

სლავოფილები ასევე კარგად ხედავდნენ ბატონყმური რეჟიმის უკიდურესობამდე მისულ კრიზისს. მათ გააიდგალეს ის პატრიარქალური, „მამაშვილური“ ბატონყმური ურთიერთობა, რომელიც თითქმის აზასიათებდა ძველ რუსეთს.

სლავოფილების მთელი თეორია გაბატონებული კლასის რევოლუციისადმი შიშის გამოხატულებას წარმოადგენდა. მოსახლეობის აღზრდა ბატონებისადმი მონური მორჩილების სულისკვეთებით, პატრიარქალური ბატონყმური ურთიერთობისათვის ქებადიდების შესხმა, რევოლუციური დასავლეთისადმი სიძულვილი და მისგან სრული იდეური გამიჯვნა — ასეთი იყო სლავოფილური კონცეფციის საფუძვლები. ეს იყო მონარქისტული, რეაქციული იდეოლოგია. შემთხვევითი როდია, რომ ნიკოლოზ პირველის მთავრობა სლავოფილებისადმი კეთილგანწყობილებას იჩენდა, მხოლოდ

ზოგჯერ ტუქსავდა მათ მამაშვილური ტონით, ჰეშმარიტ რევოლუციონერებს კი უღმობლად დევნიდა და ანადგურებდა.

ეს იდეოლოგია წარმოდგენდა ერთგვარ შუალედ რგოლს ოფიციალური ხალხურობის თეორიასა და ლიბერალურ მედასავლეთეობას შორის. ასახავდა თავადაზნაურობის იმ ნაწილის ინტერესებს, რომელიც იბრძოდა რუსეთის კაპიტალიზმში ნელი შეზრდისათვის იმ პირობით, რომ გაბატონებული კლასის არა მარტო ეკონომიური, არამედ პოლიტიკური პრივილეგიებიც შენარჩუნებული იქნებოდა.

სლავოფილების მოღვაწეობაში იყო ზოგიერთი პროგრესული ელემენტიც. მისი გამოჩენა საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოიხატა როგორც რეაქცია იმ საერთო ევროპული კოსმოპოლიტიზმისა, რომელიც ფეხს იკიდებდა რუსეთში და რომლის ცოცხალი გამოხატულება იყო ჩაადაევისა და პეჩერინის საქმიანობა. სლავოფილებმა სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადეს მონურ ქედმოხრას ევროპის წინაშე, რუსული ცხოვრებისადმი ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას; მათ საზოგადოების ყურადღება გაამახვილეს რუსეთის წარსულისადმი, უბრალო ხალხისადმი. სამართლიანად მიუთითებდა ბ. ბელინსკი, რომ სლავოფილების გამოჩენა განსაზღვრულ მომენტამდე იყო მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორც უცხოურისადმი მონური მიბაძვის პროტესტი და როგორც რუსეთის თვითმყოფადი განვითარებისაკენ საზოგადოების მისწრაფება. სლავოფილები ამასთან გულწრფელად თანაუგრძნობდნენ სლავი ხალხის ერთანობას.

„მედასავლეთენი“, რომელთაც ისეთი თვალსაჩინო წარმომადგენლები ჰყავდათ. როგორიც იყვნენ მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორები კ. დ. კაველინი, ს. მ. სოლოვიოვი, ტ. ნ. გრანოვსკი. პუბლიცისტები და საზოგადო მოღვაწენი პ. ვ. ანენკოვი, ვ. პ. ბოტკინი, ე. ფ. კორში, ნ. მ. სატინი და სხვ. უმთავრესად დაჯგუფებული იყვნენ ჟურნალების „ოტეჩესტვენიე ზაპისკის“ და „სოვრემენიკის“ გარშემო, მათი მოღვაწეობის ცენტრს აგრეთვე მოსკოვი წარმოდგენდა.

მედასავლეთენი უარყოფდნენ სლავოფილების მიერ გამოგონილ რაღაც სპეციფიურ გზას რუსეთის ისტორიული ცხოვრებისა. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ დასავლეთისაგან რუსეთის ის ვითომდაც განსხვავება, რასაც ასე ეჭიდებიან სლავოფილები, მხოლოდ მისი ჩამორჩენილობით აიხსნება. დასავლეთმა დიდად გაუსწრო წინ რუსეთს, რომელმაც გვიან დაიწყო თავისი ისტორია და მიემართება

იმავე გზით, რომელიც საერთოა ადამიანთა საზოგადოებისათვის: რაც შეეხება თემურ წყობილებას, რომელიც ასე გაბერეს და ხელოვნურად შეალამაზეს სლავოფილებმა, იგი სრულიადაც არ წარმოადგენს რაღაც წმინდა რუსულს და სპეციფიურს. თემი თავის დროზე ჰქონდათ გერმანელებს, ფრანგებს, ინგლისელებს. დროთა მსვლელობამ იქ თემი დაშალა და გზა გაუკაფა უფრო მოწინავე საზოგადოებრივ ურთიერთობას. თემის შემონახვა სრულებითაც არაა რუსეთის ბედნიერება, რადგან იგი არათუ იცავს პიროვნების თავისუფლებას, არამედ ბოჭავს მას, ახშობს პირად ნიჭს, თავისუფლებას, ხოლო იქ, სადაც პიროვნება შებოჭილია და ინდივიდუალობას არა აქვს გასაქანი, საზოგადოებრივი წინსვლაც შეფერხებულია. რუსი ხალხისთვის სრულებითაც არ ყოფილა ბედნიერება არც თვითმპყრობელობა, არც მართლმადიდებლობა, არც თემური თანაცხოვრება, რადგან პირველი ართმევდა მოქალაქეობრივ თავისუფლებას, მეორე — სინდისის თავისუფლებას, მესამე — ეკონომიურ თავისუფლებასო.

რუსეთის ისტორიული წარსულის სლავოფილურ სქემას „მედასავლეთებმა“ დაუპირისპირეს თავისებური სქემა. რომელიც აგრეთვე თეორიულ საფუძვლებს იმავე ჰეგელის ისტორიის ფილოსოფიაში პოულობდა. ეს სქემა გარკვევითაა ჩამოყალიბებული ისტორიკოსების კაველინისა და სოლოვიოვის ნაშრომებში. მათმა კონცეფციამ რუსეთის ისტორიაზე ე. წ. სახელმწიფოებრივი სკოლის სახელი დაიმკვიდრა, რადგან რუსეთის ისტორიულ პროცესს იგი განიხილავდა როგორც თანადათანობით გადასვლას გვაროვნული ურთიერთობიდან ოჯახურზე, ხოლო ოჯახურიდან უმაღლეს ფორმაზე — სახელმწიფოზე.

„მედასავლეთენი“ მიუთითებდნენ დასავლეთ ევროპაზე, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების საუკეთესო მაგალითზე. დასავლურს ყოველივეს უკრიტიკოდ იღებდნენ. რა თქმა უნდა, სწორი იყო მათი თეზისი იმის შესახებ, რომ არავითარი სპეციფიკური გზა რუსეთისათვის არ არსებობს, რომ რუსეთის ეს „სპეციფიკა“ მხოლოდ მისი ჩამორჩენილობის დასაფარავადაა მოგონილი, მაგრამ სრულიად ხელოვნური, იდეალისტურ საწყისებზე აგებული და ანტიისტორიული იყო მათ მიერ შემუშავებული სქემა. ამასთან „მედასავლეთენი“ გაცილებით უფრო შორს წავიდნენ რუსი ხალხისადმი ცილისწამებაში, როცა სერიოზულად ამტკიცებდნენ მის ბუნებრივ მიდრეკილებას მიმბაძველობისადმი. კაველინი ამტკიცებდა, რომ მიმბაძველობა რუსეთისათვის დამახასიათებელი იყო მთელი მისი ისტორიული ცხოვრების მანძილზე. „ჩვენი გონებრივი აპათია რა

უძლურება, — ამბობდა იგი, — ისევე ძველია, როგორც თვით ჩვენ... აზრისა და გაგების სფეროში ჩვენ უძველესი დროიდანვე ვიყავით სხვისი მორჩილი მსახური და ჩვენი ცხოვრება მიდიოდა თავისი გზით, ხოლო თავები — თავისით“. კაველინის აზრით, პეტრემდელ პერიოდში რუსები იყვნენ ჯერ ბიზანტიელთა, შემდეგ ლიტვა-პოლონეთის მიმბაძველნი, ხოლო შემდეგ დასავლეთ ევროპის — ხან გერმანელების, ხან ფრანგების. პეტრეს დროს გაიმარჯვეს გერმანულმა პრინციპებმა. ყოველივე ამას კაველინი იმით ამართლებდა, რომ მიმბაძველობა გარდუვალი იყო რუსეთისათვის, რადგან საუკუნეებრივმა ჩამორჩენილობამ მისი ნაციონალური აზრი, მისი შემოქმედებითი ენერგია შებოჭაო.

მედასავლეთელთა ბანაკი იდეურად ერთგვაროვანი არ ყოფილა. ისტორიკოსები სამართლიანად მიუთითებენ აქ ორი — მემარჯვენე და მემარცხენე ფრთის არსებობაზე. მემარჯვენე ფრთის წარმომადგენლები (ბოტკინი, ანენკოვი და სხვ.) არ სცნობდნენ რაიმე უარყოფით გამოვლინებას კაპიტალიზმში. კაპიტალიზმს, მათი აზრით, ბედნიერება მოაქვს ხალხებისათვის, მათ შორის პროლეტარიატისათვის. მედასავლეთელთა მემარცხენე ფრთის საუკეთესო წარმომადგენელია გრანოვსკი, რომლის მოღვაწეობას XIX საუკ. 40-იან წლებში რუსეთის საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის დიდო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ტ. ნ. გრანოვსკი, მართალია, რუსეთის ევროპიზაციის ენერგიული დამცველი იყო. ფეოდალიზმის დამხობას და კაპიტალიზმის გამარჯვებას აუცილებლად და პროგრესად თვლიდა, მაგრამ მემარჯვენე მედასავლეთეებისაგან განსხვავებით სრულებითაც არ სახავდა კაპიტალიზმს უმაღლეს იდეალად, არ იყო აღფრთოვანებული კაპიტალისტურ ევროპაში მშრომელთა მდგომარეობით. კაპიტალიზმში მას იზიდავდა მხოლოდ როგორც ტექნიკური პროგრესი, როგორც ცივილიზაციის მძლავრი გაქანება, როგორც მძიმე შრომისაგან ადამიანის გათავისუფლების დასაწყისი.

გრანოვსკის სულს უხუთავდა მაშინდელი რუსული თვითმპყრობელური გარემო. იგი შენატროდა ბელინსკის, რომელმაც ადრე დატოვა საძულველი რუსეთი. „როდის დაინგრევა ეს ქვეყანა?“ — მოუთმენლად კითხულობდა იგი. სიკვდილამდე ერთი წლით ადრე გრანოვსკი „კოლოკოლის“ ფურცლებზე წერდა (წერილი გამოქვეყნდა გრანოვსკის სიკვდილის შემდეგ): სივრცე, მოგვეციო სივრცე! თითოეულ ჩვენგანს — დაწყებული გლეხიდან დიდკაცობამდე, მხოლოდ ეს გვწყურია ისე, როგორც გამომხმარ მიწას სწყურია მაცოცხლებელი წვიმა. ყველა ჩვენგანს მიუპყრია ხელი ტახტისაკენ და

ლოცულობს: მოგვეცით გასაქანი ხელმწიფევ, ჩვენი ენა დამუნჯებულია, ჩვენ გადავეჩვიეთ თავისუფალ სუნთქვას, ჩვენ გვინდა სიერ-
ცე, ისე როგორც პაერი, როგორც პური, როგორც ღვთიური სინათ-
ლე. იგი სჭირია მთელ რუსეთს, მისი შინაგანი აყვავებისათვის, მისი
დაცვისა და სიმტკიცისათვის“. აქ გრანოვსკი ჩანს მთელი თავისი
არსებით. მას რუსეთი წარმოდგენილი აქვს როგორც სულისშემ-
ხუთველი საპყრობილე, მაგრამ ისე როგორც ყველა ბურჟუაზიულ
ლიბერალს, ამ საპყრობილედან განთავისუფლების გზად იმპერატო-
რისათვის თხოვნა-მუდარაა აურჩევია.

ამრიგად, მედასავლეთეობა იყო რუსეთში კაპიტალიზმის განვი-
თარების რეფორმისტული (პრუსიული) გზის იდეოლოგია, დასა-
ბუთება საგლეხო რეფორმის ზევიდან გატარებისა ისე, რომ შემორ-
ჩენილიყო თვითმპყრობელური მონარქია და მემაღლის ძალაუფლე-
ბა. ეს იყო კონსერვატიული ლიბერალიზმი, რომელსაც ეშინოდა სა-
ხალხო რევოლუციისა და იმას ცდილობდა, რომ იგი რუსეთისათვის
როგორმე თავიდან აეცილებინა.

რუსეთის პროგრესისათვის მავნე იყო როგორც სლავოფილე-
ბის, ისე მედასავლეთეთა მიერ შემუშავებული სქემები და რეცეპ-
ტები. გერცენი აღარებდა რა კოსმოპოლიტ ჩააღიევს და მართლმა-
დიდებლობის მეხოტბე სლავოფილებს, მიუთითებდა, რომ ორ-
თავე ისინი ერთნაირად იღგნენ რუსეთის ცხოვრების აუხსნელ სფი-
ნქსის წინაშე, სფინქსისა, რომელსაც ეძინა ჭარისკაცის მაზარასა და
მეფის მეთვალყურეობის ქვეშ. ისინი წუწუნებდნენ, რომ ასე ცხოვ-
რება შეუძლებელია, კითხულობდნენ რა მოჰყვება ყოველივე ამას,
სად არის გამოსავალი? მაგრამ სასაცილო იყო მათი რეცეპტები. სა-
საცილოა კათოლიკე გახდეს და იეზუიტიზმი იქადაგოს რუსეთში, მაგ-
რამ ასევე სასაცილო და მავნეა სლავოფილთა ფანატიზმიო.

მედასავლეთეებს არ სურდათ დაენახათ რუსეთის ნაციონალური
ძალა და მონურად იხრიდნენ ქედს ყოველგვარი დასავლურის წი-
ნაშე. პარიზში დიდი ხანია დავიწყებული საგაზეთო ფელეტონი
რუსეთისათვის აღმოჩენად მიაჩნდაო. მაგრამ სლავოფილების
სიძულვილი დასავლეთისადმი იყო სიძულვილი პროგრესისადმი.
სლავოფილების თეორია, გერცენის სიტყვებით რომ ვთქვათ, რუ-
სეთის საზოგადოებრივი აზრისთვის ყელში გაჩხერილ ძვალს წარ-
მოადგენდა.

რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის ფორმირება. სლავო-
ფილური და მედასავლეთური ანუ თავადაზნაურულ-ლიბერალუ-
რი იდეოლოგიის წინააღმდეგ ამ დროს რუსეთში თანდათანობით
ყალიბდებოდა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია, რო-

მლის საუკეთესო წარმომადგენლები იყვნენ ა. გერცენი და ბ. ბელინსკი.

დიდი რუსი განმანათლებელი, თავადაზნაურული რევოლუციონერი და დემოკრატი ალექსანდრე ივანეს ძე გერცენი იმ ადამიანთა რიცხვს ეკუთვნის, რომლებიც რუსეთის სიამაყეს და ღიღებას შეადგენენ. მისი დაუცხრომელი საზოგადოებრივი მოღვაწეობა, XIX საუკ. 30-იან წლებში რომ დაიწყო, 60-იანი წლების მიწურულამდე გაგრძელდა. მთელი ამ ხნის განმავლობაში რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობაში მას წამყვანი ადგილი ეკავა და ბელინსკისთან, იპერნიშევსკისთან და სხვებთან ერთად განასახიერებდა დემოკრატიული ბანაყის პოლიტიკური ბელადის როლს. ჩვენ აქ შევეხებით გერცენის მოღვაწეობის მხოლოდ პირველ პერიოდს ოცდაათიანი წლებიდან 1848 წლის რევოლუციის დასასრულამდე.

ა. ი. გერცენი თავადაზნაურული წრიდან გამოვიდა. იგი დაიბადა 1812 წლის 25 მარტს (6 აპრილს) მდიდარი რუსი მემამულის იაკოვლევის ოჯახში.

გერცენმა 14 წლის ასაკში, როდესაც ინტენსიურად მიმდინარეობდა მისი ფიზიკური და გონებრივი ჩამოყალიბება, მძიმე სულიერი ტრაგედია განიცადა. ეს იყო დეკაბრისტული გამოსვლის მარცხი და ის მკაცრი ანგარიშსწორება, რომელიც ნიკოლოზმა რუსეთის ამ საუკეთესო ადამიანებს მოუწყო. ბუნებით კეთილი, ფრანგი განმანათლებლების განმათავისუფლებლური იდეებით აღჭურვილი ჭაბუკი დეკაბრისტების ჯალათებისადმი საშინელი შურისძიებით აენთო.

ამ დიდი სულიერი მღელვარების პერიოდში დაუმეგობრდა გერცენი ნიკოლოზ ოგარიოვს, რომელიც სულ რაღაც წლინახევრით იყო მასზე უმცროსი.

ოგარიოვთან მეგობრობამ გერცენის ჭაბუკურ სულში დაგუბებულ ჰამოღვაწეო ენერგიას თითქოს სარქველი ახსნა. სწორედ ამ ხანებში ორთავემ, მოსკოვის წინაშე დადეს ნიკოლოზისეული სულის-შემხუთველი რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლის წმინდა ფიცი.

1829 წელს გერცენი შევიდა მოსკოვის უნივერსიტეტის ფიზიკა-მათემატიკის ფაკულტეტზე.

ოგარიოვთან ერთად იგი ჩაება სტუდენტთა მღელვარე ცნობრებაში და ორგანიზატორ-მეთაური გახდა იმ წრისა, რომელმაც თავისი თავი დეკაბრისტთა მემკვიდრედ გამოაცხადა და მხურვალედ დაეწაფა თანამედროვე მწვავე სოციალურ-პოლიტიკური საკითხების გარკვევას.

1834 წელს დააპატიმრეს ჯერ ოგარიოვი, შემდეგ გერცენი. ციხეში.

მიუხედავად იმისა, რომ მას, როგორც არისტოკრატიის წარმომადგენელს, შედარებით უკეთესი პირობები ჰქონდა, გერცენზე მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა. აქ მან თვალნათლივ დაინახა მთელი საშინელება ნიკოლოზისეული დესპოტიზმისა. ამასთან, მას წაგებულად მოეჩვენა ყველაფერი. ამ დღეებში სწერდა იგი თავის ერთგულ მეგობარს ნატალია ალექსანდრეს ასულს: „ნუთუ ჩვენ გვიწერია დაღუპვა, და როგორი დაღუპვა — მუნჯი, ყრუ. რასაც ვერავენ გაიგებს! რატომ დაგვაჯილდოვა ჩვენ ბუნებამ ასეთი ცეცხლოვანი სულით, რომელიც მოღვაწეობისა და დიდებისაკენ გვეწევა? ნუთუ ეს დაცინება?“

გადასახლებაში გერცენი მუშაობდა ვიატკის გუბერნიის კანცელარიაში უბრალო გადამწერად. მეტად მძიმე, სულისშემხუთველი იყო გერცენისათვის ვიატკის ატმოსფერო. ჩუმად, პირმოკუმული იტანდა იგი ამ დამცირებას და არაადამიანურ ყოფას, ერთადერთი მისი შეება იყო ისევ წიგნები და ნაცნობთა ის მცირე წრე, რომელიც გერცენმა ცარიზმის მიერ დევნილთა შორის გააჩინა. აქ შეხვდა იგი სხვათა შორის ცნობილ ქართველ განმანათლებელს. 1832 წლის შეთქმულების წამყვან მონაწილეს სოლომონ დოდაშვილს, რომელიც გადასახლებაში უკუბრუნებული სენით დაავადებული, თავის სიცოცხლის ბოლო დღეებს ითვლიდა.

1838 წლის გერცენი გაათავისუფლეს. 1839 წლის ივლისში მოხსნეს გერცენზე პოლიციური ზედამხედველობა და მან მიიღო სანუკვარ მოსკოვში ჩასვლის უფლება.

მოსკოვში გერცენი კვლავ ახლო მეგობრების წრეში მოხვდა. აქ იყვნენ ოგარიოვი, კეტჩერი, სატინი; გერცენი აქ დაუახლოვდა ბელინსკის, გრანოვსკის, ბაკუნინს, გაეცნო სლავოფილების წარმომადგენლებს და ჩაება იმ გაცხარებულ პოლემიკაში, რომელიც ამ დროს მოსკოვის ინტელიგენტთა წრეებში დააწყო. გერცენის თანამიმდევრულმა მატერიალისტურმა თვალსაზრისმა ბუნების ურთულეს მოვლენებზე დიდად დააინტერესა ბელინსკი. რომელიც ამ დროს ჯერ კიდევ ჰეგელის იდეალისტური ფილოსოფიის ტყვეობაში იმყოფებოდა და რუსული სინამდვილისათვის, ჰეგელის ფორმულებიდან გამომდინარე, მეტად მცდარ დასკვნებს აკეთებდა. ბელინსკი მოიხიბლა გერცენით, მასში დიდი მოაზროვნე და თანამოაზრე დაინახა. გერცენმა უსათუოდ იქონია გავლენა ბელინსკიზე და დააჩქარა მისი გათავისუფლება იმ მცდარი შეხედულებებისაგან, რომელიც ამ დაუცხრომელ მოაზროვნეს მისი შემოქმედებითი ძიების გზაზე გააჩნდა.

1841. წელს „ოტეჩესტვენის ზაპისკის“ ფურცლებზე ისკანდერის

ფსევდონიმით გამოქვეყნდა გერცენის ავტობიოგრაფიული ხასიათის თხზულება „ერთი ახალგაზრდა კაცის წერილები“. ამ ნაწარმოებმა, რომელშიც გამათრახებული იყო კუჭყიანი და სულშეხუთული ობივატელურ-ჩინოვნიკური რუსეთი, საერთო ყურადღება მიიქცია, მაგრამ გერცენს დიდხანს არ დასცალდა მოღვაწეობა. მამისადმი ერთი გულახდილი წერილის გამო, რომელიც ფარულად გასინჯეს პოლიციის აგენტებმა, გერცენს კვლავ წილად ხვდა გადასახლება, ამჯერად ნოვგოროდში, სადაც გერცენისათვის ცხოვრება არანაკლებ უხალისო და აუტანელი გახდა, ვიდრე ვიატკაში.

მხოლოდ 1842 წ. ივლისში დართეს გერცენს მოსკოვში გადასვლის უფლება. მოსკოვში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა იგი 5 წელი, მანამდე, ვიდრე საზღვარგარეთ გაემგზავრებოდა. ეს ხუთი წელი განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო მის ცხოვრებაში. გერცენი ცხოველ მონაწილეობას იღებდა გაჩაღებულ იდეურ ბრძოლაში. თავისი უღმრთელი ლოგიკით ამხეურებდა სლავოფილურ ფანატიზმს, ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის აპოლოგეტების შევი-რიოვისა და პოგოდინის, მედასავლეთეთა კოსმოპოლიტიზმის იდეურ უნიდაგობას, ეწეოდა ინტენსიურ ლიტერატურულ საქმიანობას. ამ პერიოდში გერცენი უკვე ჩამოყალიბდა როგორც ერთ-ერთი უდიდესი მოაზროვნე მატერიალისტი და 40-იანი წლების რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მებრძოლი.

1844—1845 წლებში ბრძოლამ სლავოფილებსა და მედასავლეთეთა შორის მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო. თვით „მედასავლეთეთა“ ბანაკში აზრთა სხვადასხვაობამ იჩინა თავი. სლავოფილებისა და მედასავლეთეებისაგან გათიშვის შემდეგ გერცენის მეგობართა წრე შევიწროვდა. დიდი მოაზროვნე, ამასთან, ვერ შეურიგდა რუსეთის შეხუთულ ატმოსფეროს. რუსეთში მან ვერ დაინახა ასპარეზი მოღვაწეობისა. მან ჟურნალის გამოცემის ნებართვაც კი ვერ მიიღო. ამ ვითარებაში თანდათან დაეუფლა აზრი ევროპაში გამგზავრებისა. ამ დროს ევროპის 1848 წლის რევოლუციის ხმაური უკვე რუსეთამდეც აღწევდა.

1847 წ. მარტში გერცენი პარიზში ჩავიდა. პარიზში ამ დროს იყვნენ მისი უნივერსიტეტელი მეგობრები ბაკუნინი, საზონოვი. პარიზის ხმაურმა და ბრწყინვალეობამ გერცენი ვერ გააბრუა. პარიზში, მიუხედავად გარეგანი ბრწყინვალეობისა, ამოიცნო მძაფრი სოციალური კონტრასტები, ბურჟუაზიის გათავსირება, მედასავლეთეთა ამ სანუკვარი წყობილების მანკიერი მხარეები.

გერცენი საფრანგეთის 1848 წ. რევოლუციის გულდამშვიდებული მკვერტელი არ ყოფილა. იგი უშუალოდ მონაწილეობდა საქალა-

ქო დემონსტრაციებში 13 ივნისს და შემთხვევით გადაურჩა კავენიასის ჯალათებს. მალე იძულებული გახდა მიეტოვებინა პარიზი. რევოლუციასთან იყო დაკავშირებული მისი იმედები, ოცნებანი მომავალზე, მაგრამ ეს ილუზიები გაუტრუვდა. ფრანგმა რევოლუციონერებმა ვერ გამოიჩინეს სათანადო სიმტკიცე და შეუპოვრობა, ხოლო მსხვილმა ბურჟუაზიამ ტყვიები არ დააშურა. გერცენმა ამ პერიოდში შექმნა თავისი შესანიშნავი თხზულება „იმ ნაპირიდან“, რომელშიც აისახა მისი მძაფრი სულიერი ტკივილები, მისი თვალსაზრისი.

1848 წლის რევოლუციის დამარცხებამ ევროპაში გერცენს გაუტრუა იმედები, რომელთაც ევროპის დემოკრატიაზე ამყარებდა. ეს ამავე დროს იყო კრახი მისი ლამაზი სოციალისტური ოცნებებისა, მისი მძაფრი სულიერი დრამა.

ვ. ი. ლენინი წერს, რომ „გერცენის სულიერი კრახი, მისი ღრმა სკეპტიციზმი და პესიმიზმი 1848 წლის შემდეგ — ეს იყო კრახი ბურჟუაზიული ილუზიებისა სოციალიზმის მიმართ. გერცენის სულიერი დრამა იმ მსოფლიო-ისტორიული ეპოქის ნაყოფი და ანარეკლი იყო, როცა ბურჟუაზიული დემოკრატიის რევოლუციურობა უკვე კვდებოდა (ევროპაში), ხოლო სოციალისტური პროლეტარიატის რევოლუციურობა ჯერ კიდევ არ მომწიფებულყო“¹.

სოციალიზმი, რომელსაც გერცენი ქადაგებდა, უტოპიური სოციალიზმის ნაირსახეობა იყო. 1848 წლამდე მას სჯეროდა, რომ ხელისუფლება ყველა კლასის, მათ შორის ბურჟუაზიის საკუთრება უნდა ყოფილიყო და სოციალიზმის პირველი ციტადელი ევროპა იქნებოდა. 1848 წელმა ნათლად დაანახა ბურჟუაზიასა და მშრომელ მასებს შორის აღმართული სოციალური უფსკრული. ამიერიდან გერცენი წვრილბურჟუაზიული, გლეხური სოციალიზმის მოტრფიალე გახდა და მისი განხორციელების ყველაზე ხელსაყრელი ვითარება რუსეთში დაინახა. გერცენის აზრით, სწორედ რუსეთს ჰქონდა იმისი შესაძლებლობა, რომ გვერდი აეგლო კაპიტალისტური განვითარებისათვის და გლეხური თემიდან, სადაც ყველაზე უკეთ შემოინახა კოლექტივიზმის სულისკვეთება, გადასულიყო სოციალიზმში, თუ განხორციელდებოდა ბატონყმობის გაუქმება და გლეხობისათვის მიწების გადაცემა. გერცენმა ვერ გაიგო მეცნიერული სოციალიზმის თეორია, რომელსაც მაშინ ევროპაში მტკიცე საძირკველი ეყრებოდა მარქსისა და ენგელსის ნაშრომებში, მან ვერ გაიგო აგრეთვე რუსული თემის ხასიათი, ბურჟუაზიული რევოლუციის ბუ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 13.

ნება რუსეთში. მისი მცდარი შეხედულებანი რუსულ სოციალიზმზე საფუძვლად დაედო შემდეგში ნაროდნიკულ მცდარ თეორიას.

ლენინი მიუთითებს: გერცენმა ვერ გაიგო 1848 წლის მთელი მოძრაობის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული არსი და მარქსამდელი სოციალიზმის ყველა ფორმა, მითუმეტეს, ვერ გაიგო რუსეთის რევოლუციის ბურჟუაზიული ბუნება...

„...გერცენის ამ მოძღვრებაში... სოციალიზმის ნასახივ არ არის“. „...მისი „სოციალიზმი“ ეკუთვნოდა 1848 წლის ეპოქაში არსებულ ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის იმ უამრავ ფორმათა და ნაირსახეობათა რიცხვს, რომლებიც საბოლოოდ ჩაქლეს ივნისის დღეებმა. არსებითად ეს სრულებითაც არ იყო სოციალიზმი, არამედ ყოვლადკეთილი ფრაზა, კეთილი ოცნება, რომლითაც მოსავდა თავის მაშინდელ რევოლუციურობას როგორც ბურჟუაზიული დემოკრატია, ასევე მისი გავლენისაგან გაუთავისუფლებელი პროლეტარიატი“¹.

ბ. ა. ბელინსკი. დიდი რუსი მოაზროვნე და რევოლუციონერ-დემოკრატი ბესარიონ გრიგოლის ძე ბელინსკის სამართლიანად უწოდებენ ორმოციანი წლების რუსეთის ფიქრთა მპყრობელს. მისი ხანმოკლე, დაუცხრომელი, მღელვარებით აღსავსე ცხოვრებაში ძალიან ცოტა იყო პირადული და სასიხარულო, იგი შეეწირა თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლას და მომავალ თაობას დაუტოვა დემოკრატიული აზროვნების უმდიდრესი საღარო, რომელმაც გაადრმავა მისი მომავალი თაობის ცოდნა ბუნებისა, საზოგადოებისა, ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ.

ბელინსკი 1811 წელს დაიბადა ქ. სვეაბორგში, სამაზრო ექიმის ოჯახში. მისი მშობლები ხელმოკლედ ცხოვრობდნენ და ბესარიონმა ბავშვობაშივე იწვნია არსებობის სიმძიმე. 1829 წელს ჩააბარა გამოცდა და ჩაირიცხა ლიტერატურის ფაკულტეტზე, მოსკოვის უნივერსიტეტში.

მოსკოვის უნივერსიტეტი პროვინციელი ბელინსკისათვის, რომელსაც მანამდე გარდა ოჯახური კონფლიქტისა, სამაზრო ქალაქის მოსაწყენი ერთფეროვნებისა, გონებაჩლუნგი მოხელეების უხეშობისა და დაბეჩაფებული ხალხის მღუშარებისა არაფერი უნახავს, წარმოადგენდა სრულიად ახალ სამყაროს, სიცოცხლის დაუცხრომელ მაჯისცემას, აზრის შეუპოვარი ჭიდილის ცენტრს, ნიჭისა და უნარის გამოვლინების საუკეთესო საშუალებას. მას სულითა და გუ-

¹ გ. ო. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 12.

ლით მოეწონა ყველაფერი იქაური, რაზედაც საზეიმო ტონით სწერდა თავის მშობლებს.

უნივერსიტეტის კედლებში დაიწყო ბელინსკის ინტელექტუალური ჩამოყალიბება. აქ გამოვლინდა ბავშვობის წლებში დაგუბებული ბოღმა და სიძულვილი არსებული რეჟიმისადმი. პირველ ნაწარმოებში, მხატვრულად ზუსტ, მაგრამ პოლიტიკურად მახვილდრამაში („დიმიტრი კალინინი“) ბელინსკიმ აღიმალა მკაცრი პრეტესტის ხმა მათ წინააღმდეგ, რომლებიც უსამართლოდ და უხეშად ქელავდნენ მის მსგავს ადამიანთა უფლებებს და სვამდნენ მათ სახლსა და ცრემლებს.

1833—1836 წლებში ბელინსკი ნადეჟდინის ქურნალ „ტელესკოპში“ და მის დამატება „მოლვაში“ მუშაობდა. ამ პერიოდში უკვე ჩამოყალიბდა მისი პირველი შეხედულებანი რუსეთის ლიტერატურულ ცხოვრებაზე, რაც ასახა კიდევ სტატიაში „ლიტერატურული ოცნებანი“. ეს სტატია 1834 წელს გამოქვეყნდა „მოლვაში“ და მიქცია ლიტერატურული წრეების საერთო ყურადღება. რეაქციის ბანაკიდან ბელინსკის მკაცრი თავდასხმით უპასუხეს. მეგობრები მიესალმნენ.

რევოლუციურად მოაზროვნე თაობამ ბელინსკის სახით დაინახა ორიგინალური, ღრმა მოაზროვნე, რომელსაც ჰქონდა დიდი ლიტერატურული ალღო, ფაქიზი გემოვნება და ლიტერატურული ნაწარმოების სიღრმეში ჩაწვდომის უნარი. ბელინსკიმ, აქ, მართალია, მეტად სკეპტიკურად შეხედა რუსული ლიტერატურის აწმყოს და წარსულს, მაგრამ პირველად რუსეთის სინამდვილეში მკაცრად განსაჯა ლიტერატურის მიერ განვლილი გზა, გამოამხეურა ბევრი, თითქმის უკვე აღიარებული მწერლის უნიკობა, ამავე დროს უწინასწარმეტყველა რუსეთს ბრწყინვალე ლიტერატურული მომავალი.

„ლიტერატურულ ოცნებებს“ მოჰყვა ბელინსკის ბრწყინვალე კრიტიკული სტატიები, სადაც მან არა მარტო შეაფასა გოგოლის პროზა, ვენევიტინოვის, კოლცოვის პოეზია, არამედ წამოაყენა მეტად ორიგინალური, ფილოსოფიურ-ესთეტიკური შეხედულებანი ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე.

ბელინსკი მთელს რუსეთში სახელგანთქმული რევოლუციურად მოაზროვნე თაობის პოლიტიკურ ბელადად იყო აღიარებული. თვითმპყრობელობა ამზადებდა მისთვის ანგარიშ-გასწორებას. III განყოფილებაში შესული დასმენები ბელინსკიზე მიუთითებდნენ, რომ იგი მემამოხური სულისკვეთებით განაწყობდა ახალგაზრდობას. დიდ კრიტიკოსს მოელოდა შლისებურგის კაზემატი, მაგრამ ბელინსკი, ამ დროს უკვე უკუჩრებელი სენით შეპყრობილი, ლოგინად იყო

ჩავარდნილი. 1848 წ. 7 ივნისს, ევროპის რევოლუციური ქარიშხლების დღეებში იგი გარდაიცვალა.

ბელინსკის იდეური ცხოვრება დაუცხრომელი შემოქმედებითი ძიებით ხასიათდება. ამ ძიების გზაზე მას ჰქონდა შეცდომები, მაგრამ ბელინსკიმ საბოლოოდ დასძლია ისინი და რუსეთის რევოლუციური იდეოლოგიის საგანძური გაამდიდრა უმდიდრესი შენატანით, რამაც მას საბოლოოდ დიდი რევოლუციური დემოკრატიის, განმანათლებლის, მატერიალისტი ფილოსოფოსის ადგილი დაუმკვიდრა.

თავისი მოღვაწეობის პირველ პერიოდში (1840 წლამდე) ბელინსკი გერმანული იდეალისტური ფილოსოფიის გავლენას განიცდიდა. განსაკუთრებით გაიტაცა იგი ჰეგელმა და მის მრავალ მემარცხენე მიმდევართა მსგავსად, აბსოლუტური სულის ყოვლისშემძლეობის გაგებას იზიარებდა. მაგრამ ჰეგელის მრავალი მიმდევრისაგან განსხვავებით, იგი ყურადღებას ამახვილებდა ამ მარადიული იდეის დაუსრულებელ მოძრაობაზე, განვითარებაზე.

ბელინსკი ამ პერიოდში რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებას, მის ლიტერატურასა და ხელოვნებას იდეალისტური პოზიციებიდან იხილავდა. იგი, მაგალითად, იზიარებდა მავნე თეზისს „ხელოვნება ხელოვნებისთვის“, მიუთითებდა, რომ პოეზია მხოლოდ პოეზიისთვის არსებობსო, უარყოფდა ხელოვნების საზოგადოებრივ ხალში სამსახურს.

ბელინსკი იზიარებდა ჰეგელის ცნობილ ფორმულას — ყველაფერი. რაც ნამდვილია. გონიერია. ხოლო რაც გონიერია, ნამდვილია. ამ ფორმულით ამართლებდა ნიკოლოზისეულ რეჟიმს — თვითმპყრობელობას და ბატონყმობას, რადგან იგი ნამდვილად არსებობდა. „აბსოლუტური მორჩილება მეფის ხელისუფლების წინაშე არამცთუ სასარგებლო და საჭიროა, არამედ ამაშია ჩვენი ცხოვრების უმაღლესი პოეზია, ჩვენი ხალხურობა, თუ ამ ხალხურობას ჩვენ გავიგებთ, როგორც კერძო ინდივიდუალთა შეერთებას სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და დამოუკიდებლობის საზოგადოებრივ შეგნებაში“, წერდა იგი „ბოროდინოს ბრძოლა ნარკვევებში“. ბელინსკის მცდარად ჰქონდა წარმოდგენილი რუსული ცხოვრების შინაარსი, ვერ ამჩნევდა ქვეყნის მებრძოლ ძალებს. ნაადრევად თვლიდა პოლიტიკურ ბრძოლას და მთავარ დანიშნულებას პროგრესული ძალებისა ხალხის განათლებაში ხედავდა.

ბელინსკის იდეურ გარდაქმნას ხელი შეუწყო რუსეთის მკაცრ სინამდვილეზე უფრო ღრმა დაკვირვებამ, დასავლეთის რევოლუციური თეორიების, მათ შორის უტოპიური სოციალიზმის შესწავ-

ლამ, გერცენთან სიახლოვემ. გერცენთან მეგობრული შეხვედრები, მასთან კამათი ბელინსკის თანდათანობით არწმუნებდა მისი მოსაზრებების ცალმხრივობასა და უკიდურესობაში.

ბელინსკიმ თანდათან დასძლია იდეალიზმი, გადალახა ჰეგელი, ბრძოლა გამოუცხადა მის სქოლასტიკურ დასკვნებს, მის შერიგებას პრუსიულ სინამდვილესთან. 1840 წ. ოტკინისადმი წერილებში ბელინსკი თვით ჰკიცხავდა საკუთარ შეცდომებს.

იდეურმა გამოღვიძებამ 1841 წლიდან თვალსაჩინო ასახვა პოვა ბელინსკის მთელს შემდგომ სოციალურ-პოლიტიკურ, ფილოსოფიურ და ესთეტიკურ შეხედულებებში, იგი საბოლოოდ ჩამოყალიბდა როგორც მატერიალისტი და რევოლუციონერ-დემოკრატი.

ბელინსკიმ, პირველ ყოვლისა, მკაცრად დაგმო რუსეთის მაშინდელი სინამდვილე, შეიზიზღა თვითმპყრობელური დესპოტიზმი, ბატონყმობაში მან დაინახა კაცობრიობის სამარცხვინო სენი და რუსეთის მთელი ცხოვრების ძირითად საკითხად მისი დაუყოვნებლივი მოსპობა გამოაცხადა. ბელინსკიმ ნათლად დაინახა არა მარტო ბატონყმობის, არამედ კაპიტალისტური წყობილების საშინელება, მედასავლეთეთა მიერ ზოტბაშესხმული ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის სიყალბეც. მის პოლიტიკურ იდეალად გადაიქცა სოციალიზმი.—„და ასე, ახლა მე ახალ უკიდურესობაში ვარ—წერდა იგი ბოტკინს 1841 წლის 8 სექტემბერს — ესაა სოციალიზმის იდეა, რომელიც ჩემთვის იქცა იდეათა იდეად, არსის არსად, საკითხთა საკითხად, რწმენის და ცოდნის ალფად და ომეგად. ყველაფერი მისგანაა, მისთვისა და მასშია, ისაა საკითხი და საკითხის გადაწყვეტა. მან (ჩემთვის) ჩაყლაპა ისტორიაც, რელიგიაც, ფილოსოფიაც. და ამიტომაც მისით ვხსნი მე ცხოვრებას ჩემსას, შენსას და ყველას, ვისაც კი შევხვედრივარ ცხოვრების გზაზე“. სოციალიზმის იდეით ღრმად გამსჭვალულმა ბელინსკიმ კაცობრიობის მომავალი წარმოდგინა იმ სოციალური ჩაგვრის, ადამიანის მიერ ადამიანის დამცირებისა და გაქვლევის გარეშე, რაც მის გარშემო ხდებოდა რუსეთში და ბურჟუაზიულ ევროპაში.

ბელინსკის სიყვარული სოციალიზმისადმი, მისი უტოპიური წარმოდგენა მომავალ სოციალისტურ ქვეყანაზე, განსხვავდებოდა დასავლეთის უტოპიური სოციალიზმისაგან იმით, რომ იგი შერწყმული იყო რევოლუციურ დემოკრატიზმთან. თუ დასავლეთელ უტოპისტებს სენ-სიმონს, ფურიეს, რობერტ ოუენს მიაჩნდათ, რომ ეს იდეალური წყობილება მშვიდად, ადამიანთა შეგნების შედეგად მოველინებოდა ხალხებს, ბელინსკი ფიქრობდა, რომ სოციალიზმისათვის საჭირო იყო ხალხების ბრძოლა, საჭირო იყო სიტყვის ორ-

ლესული მახვილი და რობესპიერებისა და სენ-ჟიუსტების საქმეები. საჭირო იყო ათასების სისხლი, ესე იგი, საჭირო იყო დიდი გლეხური რევოლუცია. ბელინსკის მიაჩნდა, რომ ადამიანთა საზოგადოება ისტორია არაა ნების პროსპექტი, რომ წინსვლა ისტორიაში ძნელად დასაძლევია ბილიკებით ხორციელდება, დიდ პროგრესს სჭირია დიდი მსხვერპლა, დიდი ძალადობანი და გადატრიალებანი.

ბელინსკისათვის არ არსებობდა არაფერი პირადული. იგი ყველაფერს ზომავდა სამშობლოსათვის სარგებლიანობის თვალსაზრისით. იგი უღმობელი იყო ყველას მიმართ, თუ შეამჩნევდა არჩეული გზისთვის ღალატს, ხალხის კეთილდღეობისათვის სამსახურში უკან დახევას, ობივანტელურ შიშს, ან განცხრომას და პირადულ თავდავიწყებას. ამის საუკეთესო ილუსტრაციას წარმოადგენს ბელინსკის გოგოლისადმი დამოკიდებულება. ბელინსკი ახლო მეგობარი იყო გოგოლისა, თაყვანს სცემდა მის ნაჭს, მის რეალიზმს. მისი მართალი სიტყვის ძალას, რომელიც შესანიშნავადაა ამეტყველებული „რევიზორსა“ და „მკვდარ სულებში“. გოგოლის ყველაზე ღრმა, სწორი შეფასება სწორედ ბელინსკიმ შესძლო, მაგრამ მოხდა ბელინსკისათვის მოულოდნელი რამ: გოგოლმა თავისი კალამი პუბლიცისტიკაშიც სცადა და გამოაქვეყნა „რჩეული ადგილები მეგობრებთან მიმოწერიდან“. ამ თხზულებაში გოგოლი გამოვიდა სინამდვილისადმი შერიგების მქადაგებლად, ყოველივე იმას დამცველად, რასაც თავის მხატვრულ ქმნილებებში უდიდესი დაუნდობლობით, ოსტატობით და სიმართლით ამზეურებდა და გმობდა.

ბელინსკი მძიმე ავად იყო, როცა გოგოლის ამ წიგნს გაეცნო. იგი საზღვარგარეთ, ზალცბურგში მკურნალობდა. დიდი სულიერი მღელვარების გადატანა მოუხდა მაშინ ბელინსკის. მან დაივიწყა პირადი მეგობრული დამოკიდებულება გოგოლთან და დაწერა მკაცრა წერილი. ეს წერილი იმ დროს არ დაბეჭდილა, მაგრამ რევოლუციურ თაობაში ხელიდან ხელში გადადიოდა. იგი რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის მანიფესტად იქცა და 40—50-იანი წლების პუბლიცისტიკის უბადლო ნიმუშად დარჩა შემდეგ თაობას.

ბელინსკი წერილში არ მორადებია გოგოლს, როგორც პირად მეგობარს. მან ნერვების უძლიერესი დაჭიმვით დასძლია პირადული და თქვა სიმართლე. „მე არ შემოძლია ცბიერება; ეს ჩემს ბუნებას არ სჩვევია. დეე, თქვენ დამიმტკიცეთ, ან თვით დრომ დამიმტკიცოს. რომ მე ვცდებოდი ჩემს დასკვნებში თქვენს შესახებ. პირველს მე გამეხარდებოდა ეს, მაგრამ არ ვინანებ იმას, რაც გითხარი. აქ საქმე ეხება არა ჩემს ან თქვენს პიროვნებას, არამედ ისეთ.

საგანს, რომელიც არა მარტო ჩემზე, არამედ თქვენზედაც კი გაცილებით მაღლა დგას. აქ საქმე ეხება ჭეშმარიტებას, რუს საზოგადოებას, რუსეთს“.

ბელინსკიმ ამ წერალში სწორად მიუთითა რუსეთის ყველაზე მტკივნეულ საკითხებზე, მიუთითა ამ საკითხებისადმი გოგოლის მცდარ. მიუტევებელ დამოკიდებულებაზე.

„რუსეთს ესაჭიროება არა ქადაგებანი (საკმაოდ მოუსმენია ისინი!), არა ლოცვანი (საკმაოდ უზეპირებია ისინი!), არამედ ხალხში იმ ადამიანური ღირსების გრძნობის გაღვიძება, რომელიც ამდენი საუკუნეა დაკარგულია სიბინძურესა და ნაგავში, — არა ეკლესიის მოძღვრების, არამედ საღი აზროვნებისა და სამართლიანობის შესაბამისი სამართალი და კანონები და შესაძლებლობისამებრ მათი ზუსტი აღსრულება... ახლა რუსეთში ყველაზე ცხოველი, თანამედროვე, ნაციონალური საკითხებია: ბატონმყოფის გაუქმება, ფიზიკური დასჯის მოსპობა, შეძლებისამებრ თუნდაც იმ კანონების მტკიცედ შესრულება, რომელიც უკვე გვაქვს.

აი საკითხები, რომელზედაც შეშფოთებული ფიქრობს მთელი რუსეთი თავის აპატიურ ძილში. და სწორედ ამ დროს დიდი მწერალი, ვინც თავისი საუცხოო მხატვრული, ღრმად ჭეშმარიტი კმნალებებით ასე მძლავრად შეუწყო ხელი რუსეთის თვითშეგნებას, შესაძლებლობა მისცა მას დაენახა თავისი თავი, — გამოდის წიგნით, რომელიც ქრისტეს და ეკლესიის სახელით ასწავლის ბარბაროს მემამულეს მეტი ფული ააძროს გლეხებს, აგანოს და პირდაუბანე-ლი უწოდოს მათ და ამას არ უნდა გამოეწვია ჩემი აღშფოთება?..

მათრახის მქადაგებლო, უმეცრების მოციქულო, ობსკურანტიზმისა და წყევდიადის ქომაგო. თათრულ ზნე-ჩვეულებათა ჰანეგერისტო — რას ჩადიხართ, ძირს დაიხედეთ. თქვენ ხომ უფსკრულის პირად დგახართ... ეს წერილი იყო არა მარტო გოგოლის, არამედ მთელი XIX საუკ. ოფიციალურ შეხედულებათა დაგმობა. იგი იყო რევოლუციურ-დემოკრატიული თაობის მანიფესტი.

ამ წერილის შემდეგ ბელინსკის მიმართ გაძლიერდა ჟანდარმერიის მეთვალყურეობა. დიდ კრიტიკოსზე ზედინედ მიდიოდა დასმენები, როგორც თავისუფლების მოტრფიალე, მებრძოლ, საშინაო ადამიანზე. 1848 წლის თებერვალში იგი ჟანდარმერიის გენერალ-დუბელტთან დაიბარეს. მაგრამ ამ დროს ბელინსკი სასიკვდილო სარეცელზე იწვა. 1848 წლის 26 მაისს იგი გარდაიცვალა.

პეტრაშეველები. XIX საუკ. 40-იან წლებში რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის თვალსაჩინო წარმომადგენლები რუსეთ-

ში იყვნენ პეტრაშეველები, რომლებიც, გერცენის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ბელინსკის მოღვაწეობის დასასრულისა და ჩერნიშევსკის მოღვაწეობის დასაწყისის შუალედ პერიოდში განვითარდნენ. ეს პერიოდი, როგორც ცნობილია, ევროპის ასპარეზზე დემოკრატიული რევოლუციის მომწიფებით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზრდით, სოციალისტური იდეების ფართო გავრცელებით ხასიათდებოდა. ამავე პერიოდში ნიკოლოზ პირველის დესპოტიზმმა რუსეთში თავის აპოგეას მიაღწია, ხოლო რუსეთის რევოლუციონერთა თაობამ სახალხო რევოლუციის პროპაგანდა დაიწყო.

1845 წელს მ. ვ. ბუტაშევიჩი-პეტრაშევსკის გარშემო გაერთიანდა პეტერბურგის რევოლუციური ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფი, რომელმაც მიზნად დაისახა რუსეთში არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა. ამ ჯგუფში შევიდნენ ნ. ა. სპეშნევი, დ. დ. ახშარუმოვი, ნ. მომბელი, ნ. ს. კაშკინი და სხვები. პეტრაშევსკის „პარასკეობათა“ აქტიური მონაწილენი გახდნენ აგრეთვე იმ დროის ისეთი ცნობილი მწერლები, მეცნიერები, ზელოვნების მუშაკები, როგორიც იყვნენ მ. ე. სალტიკოვი, ფ. მ. დოსტოევსკი, ა. ნ. პლეშჩევი, ა. ნ. მაიკოვი, მეცნიერი-გეოგრაფი პ. პ. სემიონოვი, პიანისტი ა. ნ. რუბინშტეინი.

საზოგადოების ორგანიზატორი მ. ვ. ბუტაშევიჩი-პეტრაშევსკი განათლებით იურისტი, რწმენით დემოკრატი და უტოპისტ-სოციალისტი იყო.

პეტრაშევსკის შეხედულებებში წამყვანი ადგილი ეკავა ფურიეს. 1845 წელს პეტერბურგში შტაბს-კაპიტან კირილოვის ინიციატივით დაიწყო ჯიბის სიტყვარის გამოცემა, სადაც უნდა განმარტებულიყო უცხოურიდან რუსულ ენაში შესული სიტყვები. ამ სიტყვარის მეორე ტომის რედაქტირება და რიგ განმარტებათა შედგენა მოუხდა პეტრაშევსკის, რომელმაც მასში გააპარა თავისი შეხედულებანი. რეაქციონერებმა ხმა აღიმადლეს ამ შეხედულებების წინააღმდეგ. სიტყვარის გამოცემა შესწყვიტეს, ხოლო დაბეჭდილს, რაც კი შეაგროვეს, კონფისკაცია უყვეს. სიტყვარს დადებითი შეფასება მისცა „სოვრემენიკმა“ იმ რეცენზიაში, რომლის ავტორი ბ. ბელინსკი იყო.

1845 წლიდან პეტრაშევსკის თანამოაზრეთა წრე ფართოვდება. ყოველ პარასკეობით მასთან თავს იყრიან თანამოაზრენი. საგამომძიებლო მასალებში აღნიშნულია, რომ 1845 წლიდან პეტრაშევსკიმ „დაიწყო მოქმედება უკვე პროპაგანდის სულისკვეთებით და გარკვეულ დღეებში მასთან შეკრებაზე მოდიოდნენ მასწავლებლები, ლიტერატორები, სტუდენტები და საერთოდ სხვადასხვა წოდების პირე-

ბი. ამ შეკრებებზე მიმდინარეობდა ცხარე მსჯელობანი რუსეთისა და ევროპის თანამედროვე სოციალურ-პოლიტიკურ მოვლენებზე, რუსეთის მომავალზე, მისი განხორციელების გზებზე, ქალთა ემანსიპაციაზე, კიოხულობდნენ და არჩევდნენ ლიტერატურულ ნაწარმოებებს. მთელი ამ მსჯელობის ხელმძღვანელი — წარმმართველი, — ნათქვამია ძიების დასკვნებში, თვით პეტრაშევსკი იყო.

პეტრაშევსკის „პარასკეობის“ მონაწილეთა შეხედულებანი საჯსებით ერთგვარი არ ყოფილა. ნაწილი ლიბერალურ-რეფორმისტულ პოზიციას ადგა. მემარცხენე ფრთას შეგნებული ჰქონდა ბურჟუაზულ-დემოკრატიული რევოლუციის აუცილებლობა. ამ ფრთას ეკუთვნოდნენ ნ. ა. სპეშნევი, ა. გ. ხანუკოვი, ნ. ა. მომბელი და სხვები, რომლებიც თანამედროვეობის მკვეთრად მაზხილებელი მასალებით გამოდიოდნენ. მოითხოვდნენ პრაქტიკულ საქმიანობაზე გადასვლას. ნ. ა. სპეშნევი, რომელიც პეტრაშევსკელთა წრეში 1847 წლიდან ჩაება, უკვე ჰქონდა რევოლუციური ბრძოლის გამოცდილება. 1842 წლიდან ის საზღვარგარეთ იმყოფებოდა და შვეიცარიაში, როგორც ვოლონტერი, აქტიურ მონაწილეობას იღებდა კლერიკალების წინააღმდეგ ბრძოლაში, კარგად იცნობდა ვაიტლინგისა და დეზამის კომუნისტურ მოძღვრებებს. „პარასკეობებზე“ სპეშნევმა საყოველთაო პატივისცემა მოიხვეჭა, როგორც განათლებულმა, გამოცდილმა, მგზნებარე ნებრძოლმა. იგი მხურვალედ ეწეოდა „სოციალიზმის“, „ათეიზმის“, „ტერორიზმის“ პროპაგანდას—ნათქვამია ჟანდარმერიის დასკვნებში. რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური წყობილების რევოლუციური გარდაქმნის მხურვალე პროპაგანდისტები იყვნენ აგრეთვე მომბელი, ფილიპოვი, აშხარუმოვი, გოლოვინსკი, ხანიკოვი, რომლებიც არა მარტო პეტრაშევსკისთან, არამედ საკუთარ „პარასკეობებზედაც“ ეწეოდნენ რევოლუციური იდეების პროპაგანდას. საზოგადოების ენათუზიასტთა მეშვეობით სოციალისტური იდეების პროპაგანდა მიმდინარეობდა აგრეთვე მოსკოვში, ყაზანში, რეველში და სხვაგან, სადაც პეტრაშევსკელებს თანამგრძნობთა მკირე ჭგუფები ჰყავდათ. საზოგადოებაში ისეთი პირებიც მონაწილეობდნენ, რომელთაც რევოლუციურობა არაფერში ეტყობოდათ, მათ აინტერესებდათ უტოპიური სოციალიზმის მოძღვრება, მაგრამ რუსეთში რაიმე რევოლუციური ღონისძიებისაგან თავს იკავებდნენ. ასეთი ზომიერი ლიბერალები (დანიილესკი და სხვ.) და სხვა შემთხვევითი პირები საზოგადოებისათვის მხოლოდ საზიანონი იყვნენ.

1848 წლიდან, ევროპაში რევოლუციის აზვრთებასთან დაკავშირებით, პეტრაშევსკელთა საქმიანობამ ცხოველი ხასიათი მიიღო. ევრო-

პაში დაწყებულ ხანძარს შეიძლება დიდი მასშტაბები მიეღო და რუსეთშიაც გაელვებინა ნაპერწყალი, ამიტომ მემარცხენეთა ჯგუფი პეტრაშევსკისა და სპეშნევის შეთაურობით რევოლუციური წრის გაფორმებას აჩქარებდნენ. საგამომძიებლო საქმეებში ნათქვამია, რომ „1848 წ. ბოლოს პეტრაშევსკი, რომელშიც მომწიფდა აზრი გადატრიალების სწრაფად მოხდენისა, არა პროპაგანდის გზით, არამედ ძალადობაზე დამყარებული მოქმედებით, ცდილობდა შეექმნა საიდუმლო საზოგადოებანი თავისი კრებებისაგან განცალკევებით“. იქვე მითითებულია, რომ სპეშნევმა წამოაყენა გეგმა საიდუმლო ორგანიზაციისა, მომბეღმა შეიტანა წინადადება შეექმნათ ორგანიზაცია „ურთიერთდახმარების ძმობა“.

ამ პერიოდს განეკუთვნება პარასკეობის გაცხოველებული ხასიათი. პარასკეობაზე დოსტოევსკის მიერ დიდი პათოსით იქნა წაკითხული ბელინსკის ცნობილი წერილი გოგოლსადმი, რომელიც მაშინ რუსეთში რევოლუციურ თაობაში ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა: პეტრაშევსკელთა საზოგადოების არსებობა შეიტყო ახალგაზრდა ჩერნიშევსკიმ. იგი ხანიკოვის საშუალებით დაუკავშირდა საზოგადოებას, სადაც ამ დროს, ჩერნიშევსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ყველაზე მეტად ლაპარაკობდნენ ჩვენში რევოლუციის შესაძლებლობისა და სიახლოვის შესახებ“.

პეტრაშევსკელთა საზოგადოების კვალს მიაგნო შინაგან საქმეთა სამინისტრომ. შეთვალყურეობა პეტრაშევსკელთა საქმიანობისადმი დაეკისრა ლიპრანდის, რომელმაც მოახერხა შეეპარებინა ამ საზოგადოებაში თავისი ჯამუში ანტონელი. როცა ლიპრანდიმ დააგროვა საჭირო მასალა, საქმე გადაეცა III განყოფილებას და მოხსენდა იმპერატორს. 1849 წ. 22 აპრილს ნიკოლოზის ბრძანებით პეტრაშევსკელთა საზოგადოების წევრები დააპატიმრეს. სამართალში მიცემულ იქნა 23 კაცი.

საგამომძიებლო ორგანოები ბევრს ეცადნენ დაედგინათ პეტრაშევსკელთა მოღვაწეობაში საიდუმლო ორგანიზაციის არსებობის რაიმე ნიშანი. ეს შეუძლებელი გახდა და ძიება იძულებული შეიქნა მოენათლა იგი „იდუბურ შეთქმულებად“. სასამართლომ საზოგადოების 21 მონაწილეს, მათ შორის პეტრაშევსკის, სპეშნევის, დოსტოევსკის, მომბელს და სხვ. დახვრეტა მიუსაჯა. 1849 წ. 22 დეკემბერს დახვრეტამისჯილნი პეტრე-პავლეს ციხიდან გაიყვანეს სემიონოვის მოედანზე, სადაც მათ წაუკითხეს სასამართლოს განაჩენი. შესრულებულ იქნა დასჯის ყველა ცერემონია. დაბოლოს, როცა გაიცა ბრძანება დახვრეტის შესახებ, გამოჩნდა სასახლიდან მომავალი ეკიპაჟი. ფლიგელ-ადიუტანტმა მოიტანა შეწყალება, იმპერატორმა მათ სიცოცხლე

აჩუქა. სიკვდილი კატორღით შეუცვალა. ყველაფერი ეს წინასწარ მომზადებული ინსცენირება იყო. ნიკოლოზ პირველს, ცხადია, ხელი არ აუკანკალდებოდა მოეწერა პეტრაშეველთა სიკვდილით დასჯის განაჩენზე, მაგრამ 1849 წ. ევროპაში მძვინვარე რევოლუციის, უნგრეთში დიდი განმათავისუფლებელი მოძრაობის აზვირთების ვითარებაში ერთგვარად თავს იკაეებდა სისხლიანი ანგარიშსწორებისაგან. გზავნიდა რა დამნაშავეებს ციმბირის ყინულებში ჩუმი სიკვდილისათვის, იმპერატორი მოხერხებულად თამაშობდა გულმოწყალე მეფის როლს.

თ ა ვ ი X

ყირიმის ომი

1853—1855 წლების ყირიმის ომი თავისი მასშტაბით ერთ-ერთი უდიდესია XIX ს. ომების ისტორიაში. ომმა, რომელიც თავდაპირველად რუსეთსა და თურქეთს შორის დაიწყო, მალე ინგლისი, საფრანგეთი, ავსტრია და ნეაპოლის სამეფო ჩაითრია. მსხვილ ქვეყნების დაჯგუფება აქ სხვაგვარად წარიმართა, ვიდრე ნაპოლეონის ეპოქაში და ომის შედეგებიც სხვაგვარი აღმოჩნდა. ომის დაწყება, ოპერაციები და შედეგებიც შეპირობებული იყო მისი მონაწილე თითოეული ქვეყნის კონკრეტულ-ისტორიული ცხოვრების მსვლელობით. შედეგებიც მათი სოციალ-ეკონომიური განვითარების დონეს შეესაბამებოდა.

ყირიმის ომის მთავარ დამნაშავედ ტრადიციულად აღიარებულია ნიკოლოზ პირველის რუსეთი. რუსეთი მართლაც ამ ომის ინიციატორის როლში გამოვიდა. მან წამოიწყო და წააგო კიდეც ეს ომი, მაგრამ ომში აგრესიული იყო არა მარტო რუსეთი და მის გაღვივებას ხელს უწყობდა არა მარტო ცარიზმი. ომის გაჩაღებაში რუსეთთან ერთად დანაშაული მიუძღოდან თურქეთსა და მის მოკავშირეებს—ინგლისსა და საფრანგეთს. თურქეთი მიზნად ისახავდა ხელთ ეგდო შავი ზღვის ჩრდილოეთი სანაპიროები, ხოლო ინგლისი და საფრანგეთი, თურქეთის მოწაჯილედ რომ გამოვიდნენ, აკეთებდნენ თავიანთ საქმეს: მათ მიზანს შეადგენდა ახლო აღმოსავლეთში — რუსეთის უპირატესობათა მოსპობა ბალკანეთიდან და კავკასიიდან მისი გაძევება, თურქეთში გაბატონებული მდგომარეობის დაკავება.

ყირიმის ომის ისტორიოგრაფია მდიდარი და შეხედულებებით მრავალფეროვანია. რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიას ორი ძირითადი მიმართულება ახასიათებდა: დასავლეთ ევროპის — უმთავრესად საფრანგეთის და ინგლისის ბურჟუაზიულ ისტორიკოსებს ომში დამნაშავედ მხოლოდ რუსეთი გამოჰყავდათ და სუსტი და უსამართ-

ლოდ დაჯილი“ თურქეთის დაცვა მიაჩნდათ ომში ინგლისისა და საფრანგეთის ჩაბმის მთავარ მიზეზად. თურქეთის ნაციონალისტური ისტორიოგრაფია ომის გაჩაღებას მთლიანად რუსეთის აგრესიულ მიზნებს უკავშირებდა და განგებ მხედველობიდან უშვებდა იმ რევანშისტულ მისწრაფებებს, რაც თურქეთის მმართველ წრეებს ახასიათებდა. რუსეთის თავადაზნაურული და ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია (მ. ი. ბოგდანოვიჩი, ნ. ფ. დუბროვინი, ა. მ. ზაიონჩიკოვსკი და სხვ.) პირიქით, რუსეთის ცარიზმის საგარეო პოლიტიკას ამართლებდა. მის აგრესიულ, შემტევ, რეაქციულ ხასიათს განგებ აფუჩიჩებდა, რუსეთის ჩაბმას ომში მოძმე სლავი ხალხების განთავსუფლების პატრიოტული მისწრაფებებით ხსნიდა. ომს ახასიათებდა „რწმენის, მეფისა და სამშობლოსათვის“ ბრძოლაში რუსეთის ერთიანობის გამოვლინებად.

ყირიმის ომის ბუნების კეშპარიტი ახსნა მოცემულია მარქსის, ენგელსის, ლენინის ნაშრომებში. კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი ამ ომის მომზადების პერიოდში გამოვიდნენ ასპარეზზე, ძირითადი შეუწელებელი ინტერესით ადევნებდნენ თვალყურს ომის მთელ მსვლელობას. მათ ცხადყვეს არა მარტო მეფის რუსეთის საგარეო პოლიტიკის რეაქციული ხასიათი და მისი საშხედრო-ეკონომიური ჩამორჩენილობა, არამედ ინგლის-საფრანგეთის მმართველი წრეების დამპყრობლური ბუნებაც, გამოაშხეურეს ამ ომში მათ მიერ გათამაშებული ვერაგული როლი. ვ. ი. ლენინმა ომის წინ და ომის პერიოდში რუსეთის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების შესანიშნავი ანალიზი მოგვცა და უჩვენა, რომ ყირიმის ომი რუსეთის შინაგანი სიღამპლისა და უძლურების გამოვლინებას წარმოადგენდა.

საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ ყირიმის ომის ისტორიის შესწავლის საქმეში წინ მნიშვნელოვანი ნაბიჯები გადადგა. ამ ომზე, ომში სევესტობოლის გპირულ დაცვაზე გამოცა დოკუმენტები და მასალები. დაიწერა გრავალი გამოკვლევა. საბჭოური ისტორიოგრაფიის დიდი მიღწევაა აკად. ე. ვ. ტარლეს მონოგრაფიული ნარკვევი „ყირიმის ომი“. რომელიც ორ ტომად გამოვიდა სამაშულო ომის წლებში. ამ ნაშრომში მოცეპულა ომის მიზეზების, მისი მომზადების, მსვლელობის, შედეგების ყველაზე სრული, საფუძელიანი დახასიათება.

* * *

ვითარება ომის წინ. 1848 წლის რევოლუციის შემდეგ ნიკოლოზ პირველი ზეიმობდა გამარჯვებას. იგი თავბრუდახვეული იყო წარმატებისაგან დასერიოზულად სჯეროდა, რომ ევროპაში აღარ არსებობდა ძალა, რომელსაც რუსეთის მიწწრაფებათა შეჩერება შეეძლო.

თვით ევროპელი დიპლომატები შემფოთებული უყურებდნენ რუსეთის იარაღისა და დიპლომატიის მიერ ზედინზედ მოპოვებულ წარმატებებს და მათაც სერიოზულად სჯეროდათ, რომ რუსეთის იმპერია წარმოადგენდა ევროპაში უძლიერეს სახელმწიფოს, რომელთანაც ძალის პოზიციიდან ლაპარაკი ნაყოფს ვერ მოიტანდა.

თავისი თავი ძლიერების ზენიტში რომ წარმოიდგინა, ნიკოლოზმა საგარეო პოლიტიკაში ენერგიულად მოჰკიდა ხელი იმ საკითხების გადაწყვეტას, რომელიც თავიდანვე მოსვენებას არ აძლევდა. ეს იყო ახლო აღმოსავლეთის, კერძოდ შავი ზღვის სრუტეების საკითხი. 1848 წლის შემდეგ ნიკოლოზს ეჩვენებოდა ყველაზე ხელსაყრელი ვითარება მოქმედების დასაწყებად. მისი აზრით, რუსეთის წინააღმდეგ მოქმედებას ვერ გაბედავდა ავსტრია, ვინაიდან იგი, ჯერ ერთი, დიდად იყო დასუსტებული უნგრეთის რევოლუციით. მეორეც, ყველაზე მეტად დავალებული იყო სწორედ რუსეთისაგან, რომელმაც დაღუპვას გადაარჩინა. ნიკოლოზს მისი ნებასურვილის აღმასრულებლად მიაჩნდა პრუსიის სამეფო კარი, რომელიც არც იყო დაინტერესებული ახლო აღმოსავლეთით. რაც შეეხება საფრანგეთს, იქ მონარქიული ხელისუფლება ახლა იწყებდა განმტკიცებას და დიდი საგარეო საკითხების იარაღით გადასაწყვეტად ძალები ჯერ კიდევ მობილიზებული არ ჰყოლია. ნიკოლოზს რატომღაც მტკიცედ სწამდა ინგლის-საფრანგეთის წინააღმდეგობათა შერიგების შეუძლებლობა და აქედან გამომდინარე, საფრანგეთი მას საშიშ ძალად არ მიაჩნდა. ახლო აღმოსავლეთში ხელგახსნილი მოქმედებისათვის ყველაზე მეტად ნიკოლოზს აფიქრებდა ინგლისი, მაგრამ გამოსავალს იმაში ხედავდა, რომ ინგლისი ახლო აღმოსავლეთის განაწილებაში პარტნიორად გაეხადა. თანაც მას ზელსაყრელად მიაჩნდა ინგლისის პარლამენტში მომხდარი ცვლილებანი, რომელმაც ქვეყნის სათავეში ჩააყენა კონსერვატული პარტია, ცარიზმისადმი, პირადად ნიკოლოზისადმი, კეთილგანწყობილებას რომ იჩენდა.

ნიკოლოზის ასეთი ვარაუდები ვითარების ღრმა ანალიზს სრულიადაც არ ემყარებოდა, არ ითვალსწინებდა იმ სერიოზულ ცვლილებებს, რაც უკანასკნელ წლებში ევროპის ქვეყნის საშინაო ცხოვრებაში მოხდა. ეს ვარაუდები იმპერატორის სურვილებზე იყო აგებული და მას საფუძვლად ედო უცოდინარობა და მლიქვნელობა. ნესელროდეს და მისი ელჩები ევროპასა და თურქეთში იმპერატორს მოახსენებდნენ არა იმას, რაც სინამდვილეში ხდებოდა, არამედ—რაც იმპერატორს ახიამოვნებდა, მის აკვიატებულ აზრებს დაადასტურებდა.

ნიკოლოზი, პირველ რიგში, სასტიკად ცდებოდა, როცა მხედვე-

ლობიდან უშვებდა ახალ ძალას. ევროპის ქვეყნებში რომ წამოიზარდა და გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა სახელმწიფოებრივი საკითხების გადაწყვეტაში. ეს იყო ბურჟუაზია. ბურჟუაზიის ნებასურვილები, მისი მისწრაფებანი, გეგმები ამოქმედდებდნენ ინგლისის პარლამენტს, მიუხედავად იმისა, მის სათავეში კონსერვატორები იქნებოდნენ თუ დემოკრატები.

ბურჟუაზიის ინტერესები თავის ნებაზე ათამაშებდა საფრანგეთის უკანასკნელ მონარქს ნაპოლეონ მესამესაც, რომელსაც ნიკოლოზზე უკეთ ესმოდა ეპოქის ძალა და ტახტის შენარჩუნების წყურვილი აიძულებდა მახვილი იქეთკენ მიემართა, საითკენაც ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი აზრი ხელს გაიშვერდა. ბურჟუაზიის ინტერესები და გეგმები წინა პლანზე დგებოდნენ ავსტრიაში და პრუსიაში, მიუხედავად იმისა, რომ ფრანც იოსები და ფრიდრიხ ვილჰელმ IV პირადად ზიზღით იყვნენ გამსჭვალული ამ ახალი ძალისადმი და ყველა საშუალებებით ავიწროვებდნენ მის პოზიციებს. ევროპაში მტკიცედ დამკვიდრდა ბურჟუაზიის ბატონობის ეპოქა, რამაც გააძლიერა სწრაფვა ახალი ბაზრებისაკენ, ნედლეულის ახალი წყაროებისაკენ.

ნიკოლოზ I-ს ინგლისი, როგორც აღვნიშნეთ, აღმოსავლეთის საკითხში ყველაზე საშიშ მეტოქედ მიაჩნდა, მაგრამ იმასაც ვარაუდობდა, რომ პარტნიორად გაიხდიდა და გააჩუმებდა. ასეთი ცდა უკვე იყო 1844 წელს, როცა ნიკოლოზი საგანგებო ვიზიტით ეწვია ინგლისის დედოფალ ვიქტორიას. ნიკოლოზს დიდებული შეხვედრა მოუწყვეს. კონსერვატორულ წრეებში საგანგებოდ აღნიშნავდნენ მის დამსახურებას რევოლუციისაგან ევროპის ხსნის საქმეში. კონსერვატორული ბანაკის ლიდერებთან ნიკოლოზმა უკვე წამოიწყო ლაპარაკი მომავალ გეგმებზე ახლო აღმოსავლეთში. კერძოდ, ლორდ ებერდინს გაუზიარა აკვიატებული აზრი თურქეთის აგონიური მდგომარეობის შესახებ.

ამავე საკითხზე ნიკოლოზი რობერტ პილსაც ესაუბრა. საუბრებისას ნიკოლოზი ზაზს უსვამდა თურქეთის საკითხში რუსეთ-ინგლისის კეთილსინდისიერი შეთანხმების აუცილებლობას, ტერიტორიებისა და სფეროების განაწილებას, საფრანგეთის იზოლაციას.

ინგლისში ნიკოლოზს მოუსმინეს, თუმცა მის მიერ დაყენებულ საკითხებზე გარკვეული პასუხი არ მიუციათ, მაგრამ თბილმა გარემომ, რომელშიც ეს საუბრები მიმდინარეობდა, ნიკოლოზს რწმენა განუმტკიცა, რომ ბოლოს და ბოლოს ინგლისთან საერთო ენის გამოთხევას შეძლებდა. მაგრამ იმპერატორი სასტიკად ცდებოდა. მას ვერ წარმოედგინა ან არ სურდა გაეგო, რომ დედოფალი ინგლისის კოლონიურ პოლიტიკაში არავითარ როლს არ ასრულებდა და, რომ

ინგლისის პარლამენტში მომხდარ ცვლილებებს შეეძლო სრულიად გაექარწყლებინა ნიკოლოზის ვარაუდები.

რუსეთის მორალური იზოლაცია ომში ევროპის დემოკრატიულმა აზრამაც განაპირობა. დემოკრატიული ძალები 1848 წლის შემდეგ იმდენად განმტკიცდნენ ევროპაში, რომ სურდათ თუ არა, ევროპის მპართველი წრეები იძულებული ხდებოდნენ მისთვის ანგარიში გაეწიათ. ამ ძალებს კი საშინლად სძულდათ მონარქიული რუსეთი, რომელიც რეაქციის ბურჟს წარმოადგენდა და ევროპის საქმეებში სწორედ დემოკრატიული ფენების საზიანოდ უხეშად ერეოდა. ამ ძალებს კარგად ახსოვდათ მეფის რუსეთის ბნელი საქმიანობა პოლონეთში, უნგრეთში, გერმანიის გაერთიანების წინააღმდეგ მიმართული ღონისძიებანი. დემოკრატია ევროპის ქვეყანათა მპართველ წრეებს აქეზებდა რუსეთთან ბრძოლისათვის, წინ ეღობებოდა და ყოველმხრივ სახელს უტეხდა რუსეთის გეგმებს ახლო აღმოსავლეთში. ახორციელებდა ცარიზმის სრულ იზოლაციას, რაც ბოლოს და ბოლოს რუსეთისათვის საბედისწერო აღმოჩნდა კიდეც.

ომის დასაწყისი. 1850 წელს ჯერ კიდევ პრინც-პრეზიდენტმა ლუი ნაპოლეონმა, ნაციონალური კრების წინააღმდეგ ავანტიურას რომ ამზადებდა, კათოლიკური ეკლესიის მიმხრობის მიზნით წამოიწყო დავა ე. წ. „წმინდა ადგილებზე“ პალესტინაში. პალესტინა მაშინ თურქეთის იმპერიის აზიურ ზონაში შედიოდა. „წმინდა ადგილი“, სადაც თითქოს დაიბადა ქრისტე და იყო „ღვთის საფლავი“, ამ ადგილებზე კათოლიკური მართლმადიდებლური ეკლესიების მესვეურები ძველთაგანვე დაობდნენ. 1740 წელს უპირატესობა კათოლიკეებს ჰქონდათ, XVIII საუკუნის მიწურულიდან იგი მართლმადიდებლებმა მოიპოვეს. ნაპოლეონ მესამემ გადაწყვიტა კათოლიკური ეკლესია თურქეთში ძველს უფლებებში აღედგინა. ამით კლერიკალური წრეები გულსამოგება სურდა.

„იერუსალიმის წმინდა ადგილები“ ნამდვილად არც რუსეთს აინტერესებდა, არც საფრანგეთს. ამ საფარქვეშ მიმდინარეობდა ბრძოლა თურქეთის იმპერიაში გავლენისათვის. თვით კათოლიკური ეკლესია და მისი მამა რომის პაპი მეტად ინდიფერენტულად უყურებდნენ პალესტინის წმინდა ადგილების საკითხს. ასევე გულცივი იყო მისდამი მოსკოვის უმაღლესი სამღვდლოებაც. დათუ საერო ხელისუფალნი ასე დიდ გულისყურს იჩენდნენ ქრისტეს ბაგისა და ზეთლემის გასაღების მიმართ, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ საბაბით სურდათ გაბატონებული პოზიცია დაეკავებინათ თურქეთში. „წმინდა ადგილები“ მოხერხებულ საბაბს წარმოადგენდა თვით თურქეთის წინააღმდეგ და

იმ სახელმწიფოთა წინააღმდეგ ბრძოლასათვის, რომლებიც საფრანგეთს ან რუსეთს დაუპირისპირდებოდნენ ახლო აღმოსავლეთში.

1852 წლიდან ლუი ნაპოლეონმა, რომელსაც სწყუროდა საგარეო ომი და აგრეთვე ნიკოლოზ პირველის მიმართ პირადი შურისძიების გრძნობაც ამოქმედებდა*, თურქეთში წმინდა აღგილებზე დავა განაახლა. 1852 წ. აგვისტოში საფრანგეთის ელჩმა ლავალეტმა სამხედრო მუქარის ვითარებაში ლულოთანი აიძულა კათოლიკეებს მხარე დაეჭირა. 1853 წ. იანვარში ლულოთანის რუმუნებულმა აფიფ ბეიმ კათოლიკური და მართლმადიდებლური ეკლესიების წარმომადგენლებს აცნობა, თუ რომელი რელიგია იქნებოდა მათს განკარგულებაში. კათოლიკური ვერცხლის ვარსკვლავი, რომელზედაც ამოტვიფრული იყო საფრანგეთის ღერბი, დიდი და საჩვენებელი ზეიმით აღშარტეს ბეთლემზე იმ ნიშთან, სადაც ლეგენდად იყო ახლადშობილი ქრისტეს ბაგა. ამავე დროს იერუსალიმის წმინდა საფლავის გასაღებიც კათოლიკებმა ჩაიბარეს. მთელი ეს პროცედურა მიმდინარეობდა განგებ გაბერილი ხმაურის ვითარებაში და მას ანტირუსული დემონსტრაციის ხასიათი ჰქონდა.

ნაპოლეონ III მხრივ ეს იყო გამოწვევა. ნიკოლოზ პირველმა სიამოვნებით მიიღო გამოწვევა და გადაწყვიტა ეს საბაბი მისი აღრინდელი გეგმების პრაქტიკული განხორციელებისათვის გამოეყენებინა.

1853 წლის 9 იანვარს, ლუი ნაპოლეონის მხრივ გამოწვევი პროვოკაციებს წინ, დიდი მთავრის მიხეილ პავლეს ძის სახლში გამართულ ბალზე ნიკოლოზმა სცადა ინგლისის პოზიციის ზონდირება. მან ასეთი საუბარი გამართა პეტერბურგში ლონდონელ ელჩ პაჩიტონ ზეიმურთან:

„— ახლა მე მსურს ვილაპარაკო თქვენთან როგორც მეგობარმა და როგორც ჯენტლმენმა. თუ ჩვენ მივალწევთ შეთანხმებას — მე და ინგლისი — დანარჩენი ჩემთვის არც ისე მნიშვნელოვანია. ჩემთვის სულერთია, თუ რას აკეთებენ ან რას გააკეთებენ სხვები. გულახდილად რომ ვილაპარაკოთ, მე თქვენ პირდაპირ გეუბნებით, თუ ინგლისი ახლო მომავალში ფიქრობს დასახლდეს კონსტანტინოპოლში, ამას მე არ დავუშვებ. მე თქვენ არ მოგაწერთ ასეთ განზრახვებს, მაგრამ მსგავს შემთხვევებში უკეთესია ვილაპარაკოთ გარკვეულად. ჩემის მხრივ მზად ვარ მივიღო ვალდებულება არც მე დავსახლდე იქ, ცხადია, როგორც მესაკუთრე, მაგრამ როგორც დროებითი დამცველი — ეს სხვა საქმეა. შეიძლება მოხდეს. რომ მდგომარეობამ მაიძულო!

* ნიკოლოზ პირველი წინ აღუდგა ნაპოლეონ მესამის კანონიერ მონარქად ცნობას.

დავიკავო კონსტანტინოპოლი, თუ წინასწარ რაიმე გათვალისწინებული არ იქნება, თუ ყველაფერი შემთხვევაზე იქნება დამოკიდებული“. ნიკოლოზი არწმუნებდა სეიმურს, რომ კონსტანტინოპოლს ვერ დაი-საკუთრებს ვერც რუსეთი, ვერც საფრანგეთი, ვერც ინგლისი და ვერც საბერძნეთი.

ნიკოლოზმა მოქმედების დაწყების წინ ინგლისის მმართველ წრე-ებს შესთავაზა ერთობლივი მოქმედება, მაგრამ ამ წინადადებას ინგ-ლისში უარყოფითად შეხვდნენ. მთავრობის საპასუხო წერილში ის აზრი გამოსკვიოდა, რომ ინგლისი ამჟამად ვერ ზედავს რაიმე რეალურ მიზეზს თურქეთის დაცემისა და ინგლისს არ მიაჩნია მიზანშეწონი-ლად რაიმე შეთანხმება თურქეთის შესახებ. თურქეთის გაყოფას, რო-მელსაც ინგლისს სთავაზობს რუსეთი, მხარს არ დაუჭერენ არც ავსტ-რია, არც საფრანგეთი.

ნიკოლოზმა გადასწყვიტა, პირველ რიგში, კონსტანტინოპოლში დაენიშნა ახალი საგანგებო ელჩი და სრულუფლებიანი წარმომადგე-ნელი, რომელსაც ან რუსეთის პრეტენზიების დაკმაყოფილებისათვის უნდა მიეღწია, ან ვითარება ომამდე გაემწვავებინა. ბოლო არჩევანი მას უფრო იზიდავდა და მომავალ საგანგებო ელჩ მენშიკოვთან საუ-ბარში თავის განწყობილებას არც კი ფარავდა.

1853 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში გენერალ-ადიუტანტი მენშიკოვი კონსტანტინოპოლისკენ გაემგზავრა. მენშიკოვი თავისი დიდი ამალით ბესარაბიაში ჩავიდა, კიშინიოვში საარმიო კორპუსის დათვალიერებას დაესწრო, შემდეგ სევასტოპოლში შავი ზღვის სამ-ხედრო ფლოტის დემონსტრაციაში მიიღო მონაწილეობა, ხოლო შემ-დეგ გემ „გრომონოსეცით“ კურსი კონსტანტინოპოლისაკენ აიღო. ყველაფერი ეს თურქეთის მკაცრი გაფრთხილებისათვის იყო გამიზ-ნული.

ინგლისის დიპლომატია გარეგნულად თავს ისე იჭერდა, თითქოს რუსეთ-თურქეთის კონფლიქტში არ ერეოდა. სინამდვილეში ინგლი-სის მმართველი წრეები ფარულად ყველაფერს აკეთებდნენ, რომ ნი-კოლოზის გეგმები ჩაეშალათ, ხოლო თუ რუსეთი უკან არ დაიხევდა, ომისთვის წაექეზებინათ. ინგლისსა და საფრანგეთის მთავრობებს შორის უკვე გაიბა მეგობრული ურთიერთობა. ისინი დარწმუნებული იყვნენ, რომ გაერთიანებული ძალით მოქმედების ვითარებაში რუსე-თი დამარცხებული გამოვიდოდა.

სწორედ მენშიკოვის საგანგებო ელჩობის დროს ინგლისმა შესც-ვალა თავისი ელჩი კონსტანტინოპოლში პოლკოვნიკი როზი და მის ნაცვლად ნიკოლოზის პირადი მტერი, ნიჭიერი დიპლომატი, გამოც-დილი ინტრიგანი სტრადფორდ კანიზგი (რედკლიფი) მიაგვლინა. იგი

ახლო აღმოსავლეთის საქმეთა საუკეთესო სპეციალისტად ითვლებოდა.

მენშვიკოვი როგორც დიპლომატი კანინგთან ახლოსაც ვერ მივიდოდა. იგი რუსეთის იმპერატორის ერთი იმ ფავორიტთაგანი იყო, რომელნიც მაღალ სახელმწიფო პოსტებს აღწევდნენ ხოლმე არა პირადი ნიჭისა და უნარის, არამედ იმპერატორის კეთილგანწყობილებათა მიხედვით. საზღვაო საქმეთა მინისტრი მენშვიკოვი ოცი წელი მსახურობდა საზღვაო უწყებაში, მაგრამ ყველას აოცებდა თავისი უცოდინარობით, იგი ამავე დროს ფინეთს გუბერნატორი იყო, თუმცა ამ ქვეყანაში არ გაეცლო როგორც ტურისტსაც კი. ყოყოჩა რუსი თავადი იმპერატორის დიდი ნდობითა და სიყვარულით სარგებლობდა, მაგრამ სრულებითაც არ ყოფილა ჩახედული იმ დიპლომატიურ ინტრიგებში, რომლითაც საერთოდ განთქმული იყო კონსტანტინოპოლი და, რაც მის წინააღმდეგ სტრადფორდ კანინგის მეთაურობით ინასკვებოდა.

მენშვიკოვს კონსტანტინოპოლში დიდებული შეხვედრა მოუწყვეს. შეშფოთებული სულთანმა თანახმა გახდა გაეღო ზოგიერთი დათმობანი. მენშვიკოვის სურვილისამებრ გადაყენებულ იქნა საგარეო საქმეთა მინისტრი ფუად ეფენდი, რომელმაც ადრე „წმინდა ადგილებზე“ დავაში საფრანგეთის მხარე დაიკავა.

მენშვიკოვმა სულთანს მოსთხოვა არა მარტო მართლმადიდებელთა უპირატესობის აღიარება „წმინდა ადგილების“ მფლობელობაში, არამედ ამასთან დაკავშირებით — სპეციალური ხელშეკრულების დადება რუსეთსა და თურქეთს შორის.

სულთანმა კანინგს ჩაგონებით გამოსცა ფირმანი, რომელიც იერუსალიმში მართლმადიდებელ ქრისტიანთა უპირატესობას აღსატურებდა. როგორც მოსალოდნელი იყო, მენშვიკოვი ამით არ დაკმაყოფილდა, მას თავი გამომწვევად ეკირა და საქმე ომამდე მიჰყავდა. გაგულსებულმა სულთანმა კანინგის ჩაგონებით უარი თქვა ხელშეკრულებაზე ხელი მოეწერა. მენშვიკოვისათვის ეს საკმარისი იყო. 1853 წლის 21 მაისს მან თავისი ამალით დატოვა კონსტანტინოპოლი. ნიკოლოზს საბაბი მიეცა შემდგომი ნაბიჯი გადაედგა. გამოიცა მანიფესტი ღუნაის პროვინციების (მოლდავეთი და ვალახეთი) დაკავების შესახებ. 1853 წლის 21 ივნისს რუსეთის 80-ათასიანი არმია მ. დ. გორჩაკოვის მეთაურობით ღუნაის პროვინციებში შევიდა.

რუსეთის ასეთ ნაბიჯს ინგლისისა და საფრანგეთის მმართველი წრეები საპასუხო ღონისძიებით შეხვდნენ. ნაპოლეონ III საფრანგეთის სამხედრო საზღვაო ფლოტს, ტულონში რომ საბრძოლო მდგომარეობაში იყო თავმოყრილი, უბრძანა კურსი სალამინისაკენ აეღო.

ასეთივე ბრძანება მიიღო ინგლისის ფლოტმა. 1853 წლის ივნისის ბოლო რიცხვებში ინგლის-საფრანგეთის ფლოტი უკვე ბეზიკის ყურეში შევიდა.

ომი ჯერ კიდევ ოფიციალურად გამოცხადებული არ ყოფილა, მაგრამ მეომარი ძალები უკვე ძირითადად დაჯგუფდნენ. ვითარება დაიძაბა. ორთავე მხარს დიპლომატია გაცხოველებით მუშაობდა ავსტრიისა და პრუსიის მისამხრობად.

ავსტრიის დიპლომატია ერთის მხრივ ცდილობდა, რომ რუსეთ-თურქეთის შეთანხმებისათვის მიეღწია და ღუნაის პროვინციებში რუსეთის არმიის შეჭრის საბაბი მოესპო. მეორეს მხრივ, ფარულად ვაჭრობდა ინგლისთან და საფრანგეთთან იმის შესახებ, თუ რას მიიღებდა ავსტრია, უკეთეს იგი ამ ომში რუსეთის წინააღმდეგ გამოვიდოდა. პრუსიის მმართველ წრეებში ჯერ კიდევ მერყეობდნენ. რადგან ერთი გავლენიანი პარტია გენერალ ლეოპოლდ ფონ გერლასის მეთაურობით რუსული ორიენტაციისა იყო. ხოლო მეორე, რომელსაც ლონდონში პრუსიელი ელჩი ბუნზენი წარმართავდა, გერმანიის ბურჟუაზიის ინტერესებისათვის ანტირუსულ პოზიციას იცავდა. უკეთეს შემთხვევაში პრუსიას შეეძლო მხოლოდ ნეიტრალიტეტი აერჩია ამ ომში. რუსეთის ეფექტურ მომხრედ იგი ვერ გამოვიდოდა. რადგან ეს ნიშნავდა რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი გერმანული ბურჟუაზიისადმი დაპირისპირებას. მეორეც, იძულებით ჩაყოლას კონფლიქტში, რისთვისაც იმ პერიოდში პრუსია ჯერ კიდევ დაინტერესებული არ ყოფილა.

ამ მშფოთვარე მომენტში ვენაში შეიკრიბნენ ინგლისის, საფრანგეთისა და ავსტრიის წარმომადგენლები. ავსტრიის საგარეო საქმეთა მინისტრმა შეადგინა პროექტი შეთანხმებისა, რომელსაც რუსეთ-თურქეთის კონფლიქტი მშვიდობიანად უნდა გადაეწყვიტა. შეთანხმება ითვალისწინებდა თურქეთისათვის ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის ვალდებულებათა აღიარებას და დაცვას, ღუნაის პროვინციებიდან რუსეთის არმიის გამოყვანას.

ნიკოლოზი თანახმა გახდა ვენის პირობებისა. ჯერ ოლმიუცში, შემდეგ ვარშავაში ერთმანეთს შეხვდნენ რუსეთის, ავსტრიის, პრუსიის იმპერატორები. მოლაპარაკებანი საიმედოდ მიმდინარეობდა. კანინგსათვის, რომლის უკან იდგნენ რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი და მისი ომში ჩათრევისათვის მებრძოლი წრეები, ხელსაყრელი არ იყო ეს მოლაპარაკება, რომელიც გულდაგულ მომზადებულ ომს აღკვეთას უქადდა. კანინგმა სულთანს ჩააგონა ვენის ნოტის მუხლებზე უარი ეთქვა, კანინგმავე რჩევით სულთანმა 1853 წლის 27 ოქტომბერს რუსეთს ულტიმატუმი წაუყენა და მოითხოვა რუსეთის

არმიისაგან ღუნაის პროვინციების გაწმენდა. ულტიმატუმის ვადა არც კი იყო გასული, რომ 1853 წლის 4 ოქტომბერს თურქებმა რუსეთს ომი გამოუცხადა. ამას მოჰყვა რუსეთის მეფის მანიფესტი თურქეთთან ომის შესახებ.

საომარი ოპერაციების დასაწყისი. 1853 წლის 20 ოქტომბერს თურქთა ნაწილებმა ტურითყაისთან გადალახეს მდინარე ღუნაი და ოლტენიის კარანტინი დაიკავეს.

1854 წლის დასაწყისში რუსეთის დასავლეთი საზღვრების ჯარების და ღუნაის ფრონტის მთავარსარდლად დანიშნული იქნა გრაფი პასკევიჩი. ბალკანეთში ამ ღროს თურქეთის უღელქვეშ მყოფი სლავი და ბერძენი ხალხების დაშარაზმავად ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა, ბოსნიაში და ჰერცეგოვინაში აჯანყება დაიწყო. გააქტიურდნენ ბერძენი პატრიოტები, რომლებმაც 1854 წ. კენძულ კრიტოსზე აჯანყება დაიწყეს. სერბიის აპოქემდებაც არ იყო ძნელი, მაგრამ ნიკოლოზმა და პასკევიჩმა ეს ხელსაყრელი ვითარება უნარიანად ვერ გამოიყენეს. მერყეობა, დაბნეულობა, ხელსაყრელი მომენტებისადმი უყურადღებობა დამახასიათებელი იყო ღუნაის მთელი კომპანიისათვის. მხოლოდ 1854 წლის მარტში გაბედა გორჩაკოვმა გაეჩაღებინა საბრძოლო ოპერაცია. რუსების 50-ათასიანმა კორპუსმა ამ ღროს მდინარე ღუნაი გადალახა და თურქების ციხე-სიმაგრე ჰილისტრიჯა ალყა შემოარტყა. ამ მნიშვნელოვანი ობიექტის ალყა რუსებმა მტკიცედ და გეგმიანად ვერ განახორციელეს. თვით მთავარსარდლობაში არავითარი შეტევითი გეგმები არ მუშავდებოდა. პასკევიჩი რუსეთის არმიის ღუნაიდან გამოყვანას ფარულად თანაუგრძნობდა და იგი ყოველგვარ წინსვლა-წარმატებას შიშით უყურებდა.

სამაგიეროდ ბრწყინვალე იყო რუსეთის სამხედრო საზღვაო ძალების გამარჯვება, რომელიც მათ თურქეთის ფლოტის წინააღმდეგ ბრძოლაში სინოპის ყურესთან მოიპოვეს. სინოპთან — შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროსთან რუსეთის შავი ზღვის ფლოტმა აღმოაჩინა თურქეთის საზღვაო ძალების დაჯგუფება. ვიცე ადმირალმა პავლე სტეფანეს ძე ნახიმოვმა, რომელიც ესკადრას ხელმძღვანელობდა, გადასწყვიტა დაუყოვნებლივ მოეწყო სინოპის ყურის ბლოკირება.

18 ნოემბერს ნახიმოვმა სინოპის ყურეში შეტევა დაიწყო. სულ რაღაც 4 საათის ბრძოლაში თურქეთის ძლიერი ფლოტიდან სინოპთან აღარაფერი დარჩა. თურქეთის 14 გემისაგან 13. სანაპირო ბატარეა და პირადი შემადგენლობის უმრავლესობა განადგურებულ იქნა. ცოცხალი ძალის დანაკარგი ინგლისელთა ცნობით 4 ათასს შეადგენდა. რუსებმა ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე, რომელთა შორის იყო თვით

ფრეგატის მეთაური ოსმან-ფაშა. რუსებმა მხოლოდ 38 კაცი დაჭარგეს.

სინოპთან ბრძოლა თურქეთის დიდ მარცხს მოასწავებდა. მან ცხადყო, თუ რაოდენ უკეთესი იყო თურქულზე რუსეთის სამხედრო-საზღვაო ძალების ტექნიკური აღჭურვილობა და პირადი შემადგენლობის მომზადება. მაგრამ ამავე ბრძოლამ საბოლოოდ მოუღო ბოლო ინგლის-საფრანგეთის მერყეობას და წააქეზა ისინი თვით ეკისრათ რუსებთანააგან შავი ზღვის დაცვის საქმე. აქ კი რუსეთის ფლოტი, მიუხედავად მთელი პირადი შემადგენლობის შესანიშნავი გაწვრთნილობისა, ვერას გააწყობდა, რადგან საქმე ჰქონდა იმ დროს პირველხარისხოვან ფლოტთან, რომლის რაოდენობაც და ტექნიკური სიმძლავრეც რუსეთისას დიდად სჭარბობდა.

სინოპის ბრძოლამ ამ დამაბულს ატმოსფეროში მეხის გავარდნის შთაბეჭდილება მოახდინა. თურქეთის სულთახი დაფრთხა და სტრადფორდ კანინგს მიენდო მთლიანად. კანინგმა სინოპის ტრაგედია მიიჩნია ინგლის-საფრანგეთის საზღვაო ძალების ამოქმედების საუკეთესო საშუალებად. მისი მოხსენება, რომელიც ინგლისის მთავრობას გაეგზავნა, მარცხს შეტად მუქ ფერებში ზატავდა და ინგლისის საზოგადოებრივ აზრს ომში ჩარევისათვის განაწყობდა. პარლამენტში დიდი დავის შემდეგ გადაწყდა ინგლისის ომში ჩაბმა. საფრანგეთის იმპერატორი აღტაცებული იყო ინგლისის ენერტულობის დაძლევიტ და პალმერსტონს აჩქარებდა.

1854 წლის დასაწყისში ინგლის-საფრანგეთის საზღვაო ძალები შავ ზღვაში შევიდნენ. თურქეთის მოკავშირეები ომში ოფიციალურად ჯერ კიდევ ჩაბმულნი არ ყოფილან. რუსეთის მთავრობას მათ გამოუცხადეს, რომ შავ ზღვაში უშიშროების მიზნით აწესებენ საღერმარკაციო ხაზს, რომლის გადალახვა რუსებს ეკრძალებათო. 1854 წლის 22 თებერვალს თურქეთსა, ინგლისსა და საფრანგეთს შორის შეიკრა თავდაცვითი და შეტევითი კავშირი. ხელშეკრულებაში აღნიშნული იყო, რომ ინგლისი და საფრანგეთი დასთანხმდნენ რა სულთანის მიწვევაზე თურქეთის დასაცავად, ვალდებულებას იღებენ გაგზავნონ ამისათვის საჭირო ძალები საომარი მოქმედების როგორც ევროპულ, ისე აზიურ ფრონტებზე.

1854 წლის 15 მარტს ინგლისმა ოფიციალურად ომი გამოუცხადა რუსეთს. მეორე დღეს ასევე მოიქცა საფრანგეთი.

ინგლისისა და საფრანგეთის აგრესიულ წრეებს ამ ომში რუსეთის წინააღმდეგ ფართო გეგმები ჰქონდათ, რაც რუსეთის დანაწილებას და მის ხარჯზე ინგლის-საფრანგეთის შემდგომ გაძლიერებას გულისხმობდა.

ინგლისის აგრესიული წრეების მესვეური პალმერსტონი აშკარად აღიარებდა, რომ ინგლისის ისტორიაში არ ყოფილა ომის უფრო ხელსაყრელი შემთხვევა. არ არსებობს ქვეყანა, რომელიც უფრო ნაკლებს წააგებდა ამ ომისაგან, ვიდრე ინგლისი — ამბობდა იგი. პალმერსტონი ვარაუდობდა რუსეთის წინააღმდეგ იარაღით აემხედრებინა ავსტრია, პრუსია, შვეიცია და ამრიგად, ნარ-ეკალი ამ ქვეყნების ხელით ეგლიჯა. ხოლო თვით, გამარჯვებულს, ყველაზე დიდი ნადავლი მიეღო. გეგმა ითვალისწინებდა შვეიციათთვის ფინეთის და ალანდის კუნძულების დაბრუნებას, ბალტიისპირეთის გადაცემას პრუსიასათვის, პოლონეთის სამეფოს აღდგენას, მოლდავეთის, ვალახეთის და დუნაის შესართავის გადაცემას ავსტრიისათვის, ყირიმის და კავკასიის გადაცემას თურქეთისათვის. ყველაფერ ამას პალმერსტონი, როგორც მისი პრესა აღიარებდა, აკეთებდა „ცივილიზაციისათვის ბარბაროსობის წინააღმდეგ“. ინგლისი თითქოს არაფერს იღებდა, მაგრამ არავისთვის დამალული არ ყოფილა, რომ ამ გადანაწილებათა შემდეგ ინგლისი ახლო აღმოსავლეთის ფაქტიური მფლობელი და ევროპული პოლიტიკის ტონის მიმცემი უნდა გამხდარიყო.

ნაპოლეონ მესამე პალმერსტონის გეგმებს დუმილით შეხვდა. მან კარგად დაინახა, რომ ეს გეგმები შეტისმეტად აძლიერებდა ინგლისს, რაც მისთვის ხელსაყრელი არ იყო. ომის პირველ წლებში ინგლისსაფრანგეთის მმართველ წრეებში ომის გეგმებზე აშკარა ბრძოლა არ გაჩაღებულა, მაგრამ ომის ბოლო პერიოდი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ნაპოლეონმა უნარიანად გამოიყენა, რომ პალმერსტონის მადა შეეკვეცა.

ნიკოლოზი ბოლო ხანებში ეკვის თვალით უყურებდა ავსტრიის პოზიციას, მაგრამ მის ასე აშკარა „ღალატში“ დარწმუნებული არ ყოფილა. ავსტრიამ დუნაის პროვინციებთან დააჯგუფა თავისი ძალები. ტრანსილვანიაში სამოქმედოდ გაგზავნა ერთი კორპუსი. ფაქტიურად რუსეთისადმი მტრული პოზიცია დაიკავა პრუსიამაც. შეუერთდა რა ავსტრიას, ნიკოლოზს მოსთხოვა დუნაის პროვინციებიდან ჯარების გაყვანა. საუკებით იზოლირებულ ნიკოლოზს სხვა არაფერი დარჩენოდა. 1854 წლის ივლისის დასაწყისში დუნაის პროვინციებთან უკვე იდგა ავსტრიის 300 ათასიანი არმია. ავსტრიის ულტიმატუმში რუსეთისადმი — დუნაის პროვინციებიდან ჯარების გაყვანის შესახებ იმას ნიშნავდა, რომ უარის შემთხვევაში რუსეთს გარდა ინგლისისა და საფრანგეთისა, ავსტრიასთანაც უნდა ეომნა, მით უმეტეს, რომ მისი ძალები ამ ფრონტზე ავსტრიისაზე დიდად ნაკლები იყო. ნიკოლოზმა ბევრი იყოყმანა, მაგრამ ბოლოს მაინც იძულებული გახდა გაეცა ბრძანება (1854 წლის სექტემბერში) მოლდავეთიდან და ვალახეთი-

დან ჯარების გაყვანის შესახებ. ღუნაის პროვინციებიდან ჯარების გამოყვანით თითქმის დაკმაყოფილდა ის პრეტენზიები, რომელსაც რუსეთის წინააღმდეგ ომის მიზეზად ევროპის მეომარი სახელმწიფოები აყენებდნენ, მაგრამ ამ დროს ინგლისი და საფრანგეთი უკვე რაღაც იყვნენ შესული. იზოლირებული რუსეთის დამარცხება გარდუვალი ეჩვენებოდათ.

კავკასიის ფრონტი 1858 წელს. კავკასიის ხალხები ომის დასაწყისიდანვე დიდი საშიშროების წინაშე აღმოჩნდნენ. თურქეთის მმართველი წრეები დასავლური „მეგობრების“ წაქეზებით, პირველ რიგში წარმატებას სწორედ კავკასიის ფრონტზე ვარაუდობდნენ. მათ მიზანდასახულობას შეადგენდა აეღოთ რევანში რუსეთთან ადრე განცდილი მარცხის გამო და დაებრუნებინათ ის მიწა-წყალი, რომელიც წინა ომებში რუსეთმა გამოგლიჯა ხელიდან. თურქები ვარაუდობდნენ რუსეთის განდევნას ამიერკავკასიიდან. საქართველოში. სომხეთში, აზერბაიჯანში გაბატონებას.

თურქეთმა კავკასიის ფრონტზე თავიდანვე დიდი ძალები დააჯგუფა. რუსეთის ძალები კავკასიაში გაცილებით ნაკლები იყო, მაგრამ ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ამ ფრონტზე იქნა მოპოვებული ყველაზე მეტი წარმატება. სამართლიანად შენიშნავს ე. ვ. ტარლე, რომ თუ ამ ომში რუსეთისათვის შექმნილი მეტად მძიმე პირობების მიუხედავად კავკასიის ფრონტზე მოპოვებულ იქნა მთელი რიგი ბრწყინვალე გამარჯვებანი და ბოლოს სწორედ ამ გამარჯვებებმა კავკასიაში (თუნდაც მარტო ყარსის აღება) ძალზე დიდი გავლენა მოახდინეს პარიზის საზავო მოლაპარაკებისას — ყოველივე ეს შედეგი იყო არა მარტო მოქმედი არმიის ოპერატიულობისა და მამაცობისა, არამედ ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების პატრიოტიზმისა და მამაცობისა. ამიერკავკასიის ხალხებს ამ ომში კვლავ დაემუქრა ის დიდი საფრთხე, რომელიც მას საუკუნეთა მანძილზე ფიზიკურ გადაშენებას უქადდა. თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლა ბუნებრივი გაგრძელება იყო იმ განმათავისუფლებელი ბრძოლებისა, რომელსაც ეს ხალხები ადრევე ეწეოდნენ, იცავდნენ რა თავიანთ ეროვნულ დამოუკიდებლობას, სახელმწიფოებრივ სუვერენიტეტს. ომი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ამიერკავკასიის მოსახლეობაში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქართველი მოსახლეობის აქტიური მონაწილეობა ომის მთელ მანძილზე მიმდინარე სამხედრო ოპერაციებში, ის შეუპოვრობა, მაღალი ეროვნული თვითშეგნება, რომელიც ქართველმა მოლაშქრეებმა გამოიჩინეს¹.

¹ ყირიმის ომში ქართველი ხალხის როლის შესახებ მონოგრაფიული გამოკვლევა გამოაქვეყნა პროფ. ე. ბ. ურუშაძემ. იხ. მისი „ყირიმის ომი და საქართველო“. 1962 წ.

1853 წ. 15 ოქტომბერს თურქთა რეგულარულმა ნაწილებმა ბა-
შბუზუქთა ბრბოებთან ერთად შეკვეთილის საგულშაგოს შეუტყეს.
ორ დღეს მიმდინარეობდა შეუპოვარი ბრძოლა, მაგრამ თურქებმა
წარმატებას ვერ მიაღწიეს. შეკვეთილის დაცვისთვის ბრძოლებში დი-
დი გმირობა გამოიჩინეს ქართველებმა, კერძოდ ქართველთა რაზ-
მის მეთაურმა გიორგი გურიელმა და მისმა 16 წლის ვაჟმა იოსებ გუ-
რიელმა. ამ ვაჟაკობის შესახებ საგანგებოდაა ლაპარაკი მთავრობი-
სადმი გაგზავნილ მოხსენებითს ბარათებში.

თურქებმა ერთდროულად შეტევითი ოპერაციები გააჩაღეს ალექ-
სანდროპოლზე, ახალციხეში. ისინი ვარაუდობდნენ სწრაფი შეტევით
შეჭრილიყვნენ ამიერკავკასიის სიღრმეში და დაეკავებინათ მეფის-
ნაცვლის სარეზიდენციო ქალაქი, გაეერთიანებინათ ფრონტი კავკა-
სიის მთიელებთან, რომლებიც ამ დროს შამილის მეთაურობით რუსე-
თის წინააღმდეგ იბრძოდნენ. პალმერსტონისა და ლუი ნაპოლეონის
პრესა განგებ ბერავდა თურქეთის ამ პირველ წარმატებებს აზიაში,
შამილის მოძრაობას განმათავისუფლებელი ელფერიტ მოსავდა, რუ-
სეთის კავკასიიდან განდევნის უამის მოახლოებას წინასწარმეტყვე-
ლებდა.

თურქებმა განსაკუთრებით დიდი ძალები ახალციხეს მოაყარეს.
14 ნოემბერს ახალციხის მახლობლად, ფოცხოვთან რუსთა ნაწილები
ქართველ მილიციასთან ერთად ეკვეთნენ მოწინააღმდეგეს და მას
სასტიკი მარცხი აგემეს. თურქთა კორპუსმა დიდი ზარალით უკან და-
ეხია, ანდრონიკაშვილის ნაწილებმა სდიეს მოწინააღმდეგეს და
მთლიანად გასწმინდეს ახალციხის სექტორი. ახალციხისათვის ბრძო-
ლაში დიდად გამოიჩინა თავი ქართულმა მილიციამ. მთავრობამ სპე-
ციალური ჯილდოებით აღნიშნა გენერალ ანდრონიკაშვილისა და
ქართველი მოლაშქრეების ეს დიდი საბრძოლო დამსახურება. ამ გა-
მარჯვებას გამოეხმაურა მთელი ევროპა.

ნოემბრის თვეში თურქებმა მარცხი განიცადეს აგრეთვე ბაინდუ-
რთან, ბაშკადიკლართან, აწყურთან. განსაკუთრებული მნიშვნელობა
ჰქონდა ბაშკადიკლართან გამარჯვებას. ამ უბანზე თურქთა კორპუსს
მეთაურობდა ანატოლელი სერასკირი ახმეტ-ფაშა, რომელსაც რეგუ-
ლარულ ნაწილებს გარდა დიდძალი მოლაშქრენი ჰყავდა. 19 ნოემ-
ბერს გენერალ ბებუთოვის მეთაურობით დაიწყო რუსთა შეტევა.
ძირითადი ნაწილები ბრძოლაში გაიყვანა გენერალ-მაიორმა ბაგრა-
ტიონ-მუხრანსკიმ და თავადმა ჭავჭავაძემ. ცხარე, ხელჩართული
ბრძოლების შემდეგ თურქები შედრკნენ და უკანდახევა დაიწყეს.
დიდი იყო მათი ზარალი.

ამრიგად, კავკასიის ფრონტზე 1853 წლის შემოდგომის კამპანია

ბრწყინვალედ განხორციელდა. საიმპერატორო სასახლეს მზიარული განწყობილება დაეუფლა. ნახიშოვის ბრწყინვალე ოპერაცია შავ ზღვაში და ანდრონიკაშვილისა და ბებუთოვის გამარჯვებანი კავკასიაში თითქმის მიუთითებდნენ თურქეთთან ომის ჰასპურველ შედეგებზე. მაგრამ ამაო იყო ეს ვარაუდები. კავკასიასთან და სინოპში რუსული იარაღის გამომჟღავნებულმა უპირატესობამ დააჩქარა ინგლის-საფრანგეთის ჩაბმა ამ ომში თურქეთის მხარეზე. ხოლო ინგლისის და საფრანგეთის ომში ჩაბმა იმას მოასწავებდა, რომ რუსეთის წარმატებათა პერიოდი დამთავრდა და ომის ყველაზე მძიმე და კრიტიკული ეტაპი დაიწყო.

1854 წლის საომაო კამპანია. 1854 წლის 10 აპრილს მოკავშირეთა ფლოტმა, რომელშიაც 45 ხომალდი იღებდა მონაწილეობას, დაბოძა ოდესა. 12 საათის განმავლობაში ოდესის ფორტებს და ქალაქს განუწყვეტილად უშენდა 200 სახომალდო ბატარეა.

ერთდროულად მოკავშირეებმა ოპერაციები ბალტიის ზღვაში დაიწყეს. ინგლისის მმართველი წრეები ბალტიის ოპერაციაზე დიდ იმედებს აყარებდნენ, მაგრამ ეს იმედები გაუცრუვდათ. მათი მთელი წარმატება ამ ოპერაციაში მხოლოდ იმაში გამოიხატა, რომ ალანდის კუნძულებზე დაპყრობილ იქნა ბოჰარძუნის ციხე-სიმაგრე, რომელსაც ჯერ 1600 კაცი იცავდა და რომლის წინააღმდეგ ინგლისელებმა 30000 კაცი გამოიყვანეს.

ბალტიის ფრონტზე იმედგაცრუების საკომპენსაციოდ მოკავშირეთა ფლოტმა რუსეთის შორეულ საზღვაო სანაპიროებს შეუტია. აგვისტოს შუა რიცხვებში მოკავშირეთა ხომალდებმა დაბომბეს პეტროპავლოვსკი კამჩატკაზე, გადასხეს კიდეც ქალაქში დესანტი 900 მეომრის რაოდენობით. მაგრამ პეტროპავლოვსკის გარნიზონმა ადმირალ ზავოიკოს მეთაურობით ჩაშალა მოწინააღმდეგის ყველა განზრახვა.

ყველაზე სერიოზულ ოპერაციებს მოკავშირეები მაინც სახმელეთო ძალებს აკისრებდნენ. ლუი ნაპოლეონმა სპეციალური დეკრეტით რუსეთის წინააღმდეგ სამოქმედოდ შექმნა განსაკუთრებული აღმოსავლური არმია, რომლის სარდლობა დააკისრა ფათერაქებმა მადიებელ შარშალ სენტ-არნოს. საფრანგეთის ეს არმია, რომელიც 40 ათას კაცს მოითვლიდა, დაჯგუფდა ვარნის რაიონში, რუსეთის სამხრეთში სამოქმედოდ. რუსეთის წინააღმდეგ ვარნის რაიონში თავმოყრა დაიწყო ინგლისელთა ძალებმაც, რომელთა მთავარსარდლობა დაკისრებული ჰქონდა ადმირალ ლორდ რაგლანს. ვარნის რაიონში განლაგდნენ აგრეთვე თურქული ნაწილები ომერ ფაშას მეთაურობით.

ვარნაში მოკავშირეთა არმია ჯერ კიდევ სავსებით დაკომპლექტე-

ბული არ ყოფილა, რომ ივლისის შუა რიცხვებში სენტ-არნოს და რაგლანს ებრძანათ მთელი ძალები მოემზადებინათ ყირიმში ექსპედიციისათვის. ამ მოულოდნელი აჩქარების მიზეზი, როგორც აკად. ტარლე შენიშნავს, იმაში მდგომარეობდა, რომ მოკავშირეებმა ევროპაში ვერც შვეცია და ვერც ავსტრია რუსეთის წინააღმდეგ მოქმედება დაეწყათ. რუსეთის სამხრეთში ეფექტურ ოპერაციებს ამ მხრივ ვითარება უნდა შეეცვალა.

შავი ზღვის სანაპიროთა გასამაგრებლად რუსეთის სარდლობას არავითარი ეფექტური ღონისძიებანი არ მიუღია. ყირიმის მთელ ნახევარკუნძულზე, თუ არ ჩავთვლით სევასტოპოლს, სრულიად გაშვებული იყო და მტრისათვის არავითარ დაბრკოლებას არ წარმოადგენდა. სენტ-არნოს მიერ გამოყოფილმა სადაზვერვო კომისიამ აღმოაჩინა, რომ არავითარი სანაპირო სიმაგრეები ყირიმის ნახევარკუნძულზე არ არსებობდა. ამით გამხსნელებულმა მოკავშირეებმა გეზი ევპატორიაზე აიღეს. 13 — 14 სექტემბერს ევპატორიაში ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე გაღმოსხმნენ მოკავშირეთა ძალები.

ყირიმის სახმელეთო არმიის პირველი შეჯახება ინგლის-საფრანგეთის გაერთიანებულ ძალებთან მდ. ალმას რაიონში სასტიკი შარკით დამთავრდა. ომის წინ რუსები ბევრს ტრაბახობდნენ თავიანთ საბრძოლო ძლიერებაზე. რუსების ურაპატრიოტული პუბლიცისტიკა ლუი ნაპოლეონს მოაგონებდა მისი ბიძის ჰევდრს რუსეთში, რუსეთის არმიამ აქამდე თითქმის არ იცოდა რა იყო სერიოზული მარცხი. სლავოფილები გაბერილად წერდნენ რუსეთის განმათავისუფლებელ მისიაზე ბალკანეთის სლავების მიმართ და ბრწყინვალე ფერებით ასურათებდნენ ომის შედეგებს. სასახლე დარწმუნებული იყო ჰერველსავე სახელოვან გამარჯვებაში და აი უეცრად თავზარდამცემა ცნობა... რუსები გარბიან! მაშინ რუსეთის საზოგადოებრივ აზრს დაეუფლა სამართლიანი შიში და შეშფოთება, გაპოფნილდა პატრიოტული ბანგით გაბრუებული მრავალი გონება და აღიმართა რეალური საშინელება ომის სამარცხვინო დასასრულისა.

ალმათან კატასტროფის შემდეგ რუსთა ძალებმა სევასტოპოლისაკენ დაიხიეს. მაგრამ მენშიკოვმა საჭიროდ არ ჩათვალა თავისი ძალებით ქალაქის გამაგრება. სევასტოპოლისაკენ დაიძრნენ მოკავშირეთა ნაწილები. მათი ძლიერი საზღვაო ესკადრა უკვე ლუკულის კონცხთან იყო თავმოყრილი სრულს საბრძოლო მზადყოფნაში. შავი ზღვის ამ უძლიერეს ფორტზე — სევასტოპოლზე — ჩამოწვა შავი ღრუბლები. ზღვიდან და ხმელეთიდან მას გარს რიცხვწარი და საუკეთესოდ შეიარაღებული მტერი ერტყმოდა.

შავი ზღვის ფლოტის სარდლობა და პირადი შემადგენლობა

ბრძოლაში გამობრძმედილი, მამაცი და პატრიოტი ადამიანებისაგან შედგებოდა. ფლოტს მისი შეიარაღების ვითარებაში შეეძლო ღირსეულად მოეხადა მოვალეობა. ამის აუღლსაჩინო მაგალითი იყო თუნდაც სინოპის ბრძოლა, მაგრამ ახლა, როცა მოკავშირეთა გაერთიანებულ ფლოტთან შეჯახების მომენტი დადგა, ვერც ნახიმოვის და კორნილოვის მხედართმთავრულ ნიქს, ვერც პირადი შემადგენლობის მამაცობასა და გაწვრთნილობას ვეღარ შეეძლო მოწინააღმდეგის ჭარბი ძალისა და დიდი ტექნიკური უპირატესობის გამკლავება. გადაწყდა ფლოტის ჩაძირვა და მოკავშირეებისათვის სევასტოპოლში შესასვლელი გზის ჩახერგვა, ფლოტის მთელი შეიარაღების გამოყენება ქალაქის დასაცავად.

12, 13, 14 სექტემბერს სევასტოპოლის ყურეში გაცხოველებული ბრძოლა გაჩაღდა. ხომალდებიდან გადმოჰქონდათ ზარბაზნები, საბრძოლო საჭურველი, ყველა საჭირო მოწყობილობა სახმელეთო დაცვისათვის. მთელი ეკიპაჟი ხელახლა ფორმდებოდა უკვე მშენებლობის პროცესში მყოფ სიმაგრეთა დამცველ ჯგუფებად. დაცარიელებული ხომალდები ჩაძირულ იქნა და ამრიგად, ზღვიდან სევასტოპოლთან მისასვლელი ჩაიხერგა.

სევასტოპოლის ციხე-სიმაგრის წინააღმდეგ მოკავშირეებმა განაღდეს 67 ათასი მეომარი, 126 ქვემეხი, ქალაქის ახლოს დაჯგუფდა მოკავშირეთა საზღვაო ესკადრა. ზღვიდან და ხმელეთიდან ქალაქი მტრების მკიდრო რკალში მოექცა და სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლისათვის მზადება იწყო.

ფლოტის ჩაძირვის შემდეგ მეზღვაურთა პირადი შემადგენლობისაგან სევასტოპოლში კორნილოვისა და ნახიმოვის მეთაურობით ჩამოყალიბდა 17 ბატალიონი. დაიწყო ქალაქის მისასვლელების გამაგრება. ინჟინერ ტოტლებენის ხელმძღვანელობით სასწრაფოდ აიგო ბასტიონები, სადაც დაიდგა ხომალდებიდან გადმოზიდული ქვემეხები. ამ მშენებლობაში და საერთოდ ქალაქის თავდაცვით სამუშაოებში აქტიურად მონაწილეობდა მოსახლეობა. სევასტოპოლის დაცვა საყოველთაო სახალხო საქმედ იქცა. სევასტოპოლის დამცველთა პირადი შემადგენლობის ლოზუნგი გახდა შეუპოვარი ბრძოლა უკანასკნელი სისხლის წვეთამდე.

სევასტოპოლის მთელი გარნიზონი 30 ათასამდე კაცს ითვლიდა. კორნილოვმა გარნიზონს გასამაგრებლად ძლიერ წაგლიჯა მენშიკოვს 9 ათასამდე მეომარი. ეს იყო და ეს. მოკავშირეთა ძალები კი, რომელთაც საუკეთესო შეიარაღება ჰქონდათ, 60 ათასს აღემატებოდნენ. გარდა ამისა, სევასტოპოლს არ ჰქონდა საკმაო საბრძოლო საჭურველი, სურსათი, ტანსაცმელი. მიუხედავად ყოველივე ამისა, მთელი

გარნიზონი ენთუზიაზმითა და ოპტიმიზმით ემზადებოდა მტრის დასახვედრად.

1854 წლის 5 ოქტომბერს დილის 6 საათიდან დაიწყო სევასტოპოლის ბომბარდირება. პირველად იგი დაიწყო სახმელეთო არტილერიამ. მალე ბრძოლაში მოკავშირეთა ესკადრაც ჩაება. 1400 ქვემეხი განუწყვეტლივ გზავნიდა ქურევებს სევასტოპოლზე, ანგრევდა მის ბასტიონებს, მიწა-თხრილებს, ქალაქს ნაგებობებს. მართო ამ დღეს ქალაქს 60 ათასი ქურვი დააყარეს.

მომდევნო დღეებში მოკავშირეებს აღარ აღმოაჩნდათ შესაძლებლობა გაეგრძელებინათ ინტენსიური ბომბარდირება. მათს რიგებში ნგრევა და ზარალი მეტად საგრძნობი იყო. ახლა უფრო მეტად სევასტოპოლელები აქტიურობდნენ და განუწყვეტლივ უშენდნენ ქურევებს მოწინააღმდეგეს.

სახმელეთო ოპერაციები ყირიმში და კავკასიის ფრონტზე. სევასტოპოლის გარნიზონი გმირულად იცავდა თავს 11 თვის განმავლობაში. მისი შემდგომი ბედი დამოკიდებული იყო იმაზე, შესძლებდა თუ არა რუსეთის სამხრეთის არმია ეხსნა იგი სახმელეთო ალყისაგან. რუსეთს გააჩნდა საამისო ძალები და შესაძლებლობანი.

სევასტოპოლის მიტოვება მენშიკოვის მიერ და ქალაქის მისადგომებთან გაჩაღებული შეუპოვარი ბრძოლის ამბები პეტერბურგში დიდ შეშფოთებას იწვევდნენ. ნიკოლოზს არ ჰურდა სიტყვის გაგონებაც კი სევასტოპოლის ჩაბარების შესახებ და იგი მენშიკოვს, სახმელეთო ძალების სარდალს ყირიმში განკარგულებებს განკარგულებებზე უგზავნიდა, ავალებდა დაუყოვნებლივ შეებმოდა მოწინააღმდეგეს, გაეხსნა გზა სევასტოპოლისაკენ.

თვით მენშიკოვს ამ ოპერაციების წარმატებისა არ სჯეროდა. იგი პესიმისტურად უყურებდა მის შედეგებს, ამჯობინებდა კიდევ თავშეკავებას, მაგრამ პეტერბურგიდან მითითებანი იმდენად კატეგორიული იყო, რომ მან გადაწყვიტა მოქმედება დაეწყო.

მენშიკოვმა თავის ნაწილებს გენერალ დანენბერგის მეთაურობით მიზნად დაუთახა შეტევა ბალაკლავაზე, სადაც ჯერ განლაგებული იყო თურქთა ნაწილები, ხოლო შემდეგ—ინგლისელებისა და ფრანგებისა.

ბალაკლავას ბრძოლა, მიუხედავად ორთავე მხრივ დიდი მსხვერპლისა, უშედეგო აღმოჩნდა, მოსალოდნელი კი იყო, რომ იგი რუსების გამარჯვებით დამთავრებულიყო, რადგან რუსებს აქ ჰქარბი ძალები ჰყავდათ.

წარუმატებლობის მიუხედავად, ბალაკლავის ბრძოლამ ერთგვარად ასწია მენშიკოვის არმიის პირადი შემადგენლობის მორალური

სტულსკვეთება. რუსებს დარჩათ დიდძალი ნადავლი. ბალაკლავის ცნობამ სევასტოპოლის გმირი დამცველებიც გაამხნევა. მოკავშირეთა ბანაკში შეშფოთებამ იმატა. ლელავდნენ ლონდონსა და პარიზშიც, სადაც მოკავშირეთა მთავარსარდლობის ცნობა ბალაკლავასთან „გამარჯვების“ შესახებ მეტად საექვოდ ეჩვენებოდათ.

მოკავშირეთა წინააღმდეგ გენერალური ბრძოლა ინკერმანთან მოხდა. 24 ოქტომბერს გათენებისთანავე რუსთა ნაწილები ცალ-ცალკე ჯგუფებად დაიძრნენ ინკერმანის სიმაღლეებისაკენ, სადაც მოკავშირეთა სიმაგრეები იყო განლაგებული.

ინკერმანის ბრძოლა რუსების მარცხით დამთავრდა. დიდი იყო ზარალი. რუსებმა 12 ათასზე მეტი მეომარი დაჰკარგეს. მოკავშირეთა დანაკარგი 4. 500 უდრიდა. ინკერმანის კატასტროფის მიზეზი იგივე იყო, რაც წინა ოპერაციებისა. მთავარსარდლობის უუნარობამ და ცუდმა შეიარაღებამ ყველაფერი გადაწყვიტა. იერიშებისა და ხიშტით კვეთებაში რუსთა ნაწილებს ვერ უძლებდნენ მოკავშირეები. მაგრამ მათი ცეცხლის ძალა და ტაქტიკური ხერხები რუსებისას გაცილებით სჯობნიდა.

ინკერმანი ყველაზე ცხადი ილუსტრაცია იყო რუსეთის სამხედრო ვილაჯობისა, კაპიტალიზტურ ევროპასთან შედარებით ამ დიდი ჩამორჩენილობისა, რომელიც ყველაფერში უკვე იჩენდა თავს და რაც ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმით იყო შეპირობებული. სწორედ ამ ბრძოლის შედეგებზე წერდა კ. მარქსი: „ნიუ-იორკ ტრიბუნში“ — ეს ბრძოლა გვიჩვენებს, რომ რუსეთის ქვეითთა დიდება ქარწყლდება. იგი გვიჩვენებს, რომ რა წარმატებასაც არ უნდა მიაღწიონ რუსებმა, დასავლეთი წინ მიიწევს სულ ცოტა ორჯერ უფრო სწრაფად და რუსეთს არავითარ შემთხვევაში არ შეუძლია დასძლიოს დასავლეთის ჯარები არა მარტო ძალთა თანასწორობის ვითარებაში, არამედ მაშინ, როცა უპირატესობა აქვთ, როგორც ეს, მაგალითად, ინკერმანთან იყო.

ინკერმანთან კატასტროფის მომაკვდინებელმა ცნობამ, რომელიც ნიკოლოზმა 7 დღის შემდეგ მიიღო, მისი სულიერი განწყობილების სრული მოშლა გამოიწვია. რუსეთის იმპერატორი ახლა იმკიდა თავისი უვიცობის, პატივმოყვარეობის, დესპოტიზმის ნაყოფს. მენშიკოვს ემუდარებოდა გამხსნევებინა არმია, არ მიეტოვებინა ბედის ანაბარა სევასტოპოლი, არ შეერცხვინა რუსული ტრადიცია, ბოლომდე შეეპარჩუნებინა „რუსული სული“. ნიკოლოზი ამ საშინელი შედეგების შემდეგაც კი ვერ მივიდა იმის შეგნებაზე, რომ უნიჭო, თავხედი, სასახლის გაქსუებული მენშიკოვი, რომელსაც პატრიოტი რუსი ოფიცრები მოღალატეს უწოდებდნენ, ყირიმისათვის მოეშორებინა.

ინკერმანის კატაპროფა საშინლად შეურაცხყოფელი აღმოჩნდა რუბის ხალხისათვის. სასახლეში თანდათან ისადგურებდა პანიკა. თვითშეპრობელობის თავგამოდებული დამცელებიც კი აღშფოთდნენ იმ მოუშაადებლობისა და თავგზააბნეულობის გამო, რომელიც ამ ომში ნიკოლოზმა და მისმა ხროვამ გამოიჩინა.

1854 წლის გაზაფხულზე თურქებმა კავკასიაში სამოქმედოდ თავი მოუყარეს დიდ ძალებს. ანატოლიის არმია 60 ათას მეომარს მოითვლიდა. ამ არმიამ მიმართულება აიღო ყარსიდან ალექსანდროპოლისაკენ, რომ ერევნის პლაცდარმზე დაერტყა. სელიმ ფაშას არმია გურჯისტანს, სამეგრელოსა და იმერეთს უმიზნებდა. დიდი საშიშროება მოელოდა საქართველოს აგრეთვე შავი ზღვიდან. მოკავშირეთა ფლოტის შვე ზღვაზე გამოჩენა იმას ნიშნავდა, რომ მოსალოდნელი იყო დესანტების გადმოხტმა.

თურქებმა მარსის ბოლო რიცხვებში აქტიური მოქმედება დაიწყეს დასავლეთ საქართველოს მიმართულებით.

4 ივნისს მოხდა ჩოლოქის სახელგანთქმული ბრძოლა. თურქთა ძალები 35 ათასს აღწევდა. სარდლობდა თვით სელიმ ფაშა. შეჯახება დაიწყო საარტილერიო დუელით, სადაც მამაცაშვილის მეომრებმა დიდ წარმატებას მიაღწიეს. ქართულმა მილიციამ თურქებს მარჯვენა ფლანგიდან დაარტყა. მოღელის კოლონა და კურინსკის პოლკი ხიშტიოთ კვეთებაზე გადავიდნენ, მაგრამ გენერალმა ბრუნერმა ფლანგიდან არ დაუტერა მხარი საფრონტო იერიშებს. აჰან იხსანა სელიმ ფაშა სამარცხვინო ტყვეობისაგან. თურქებმა ისარგებლეს რა ბრუნერის დაყოვნებით, გადავიდნენ კონტრშეტევაზე მოღელის წინააღმდეგ და მას დიდი ზარალი მიაყენეს. ყველაზე კრიტიკულ მომენტში ანდრონიკაშვილმა თავისი კავალერია დაძაბა თურქების წინააღმდეგ. მტერს ზურგიდან შემოუარა, ძლიერმა საფლანგო იერიშებმა და განსაკუთრებით ზურგში დარტყმამ შეარყია თურქთა რიგები. მის რიგებში მამაცურად შეიჭრნენ ხარიტონოვის დონელი კაზაკები, რომელთაც მიჰყვნენ მიქელაძის ცხენოსნები. თურქებმა პირი იბრუნეს, ანდრონიკაშვილის რაზმები კვალდაკვალ მისდევდნენ უწყსრიგოდ უკანდახეულ თურქებს და მუსრს ავლებდნენ. თურქებმა ამ ბრძოლაში 4 ათასზე მეტი მეომარი დაჰკარგეს. ანდრონიკაშვილს დარჩა დიდი დავლა. შერცხვენილი სელიმი თავისი ნარჩენებით ქობულეთს შეეფარა.

ჩოლოქთან ბრძოლაში ქართველთა ლაშქარმა განსაკუთრებული მამაცობა გამოიჩინა. მეომართა ეს საგმირო საქმეები ძალიან ძუნწადაა აღწერილი ოფიციალურ მოხსენებებში, მაგრამ ჩვენთვის ცნობილია თვით ამ ომის მონაწილეთა მოგონებებით. თურქი დამპყრობლებისაგან საუკუნეთა განმავლობაში გამწარებული ქართველობა ახლა

შურს იძიებდა ყველა იმ სისხლისათვის, რაც თურქებმა დაღვარეს ჩვენს მიწა-წყალზე, როცა ისინი რიცხობრივად ჰარბნი, ჩვენს განმარტოებულ ქვეყანას აოხრებდნენ და ქართველების მოსპობას ვარაუდობდნენ.

ჩოლოქთან გაპარჩევის შემდეგ ი. ანდრონიკაშვილის რაზმები თბილისით გაემართნენ ალექსანდროპოლის უბანზე სამოქმედოდ.

თურქებმა მომდევნო ბრძოლებში ზედიზედ მწვავე მარცხი განიცადეს. გენერალ ვრანგელის ნაწილებმა 17 ივლისს ბაიაზეთთან ჩინგილის სიმაღლეებზე სასტიკი მარცხი მიაყენეს თურქებს. ვრანგელი ბაიაზეთში შევიდა და ხელთ იგდო დიდძალი ნადავლი, მათ შორის სურსათის დიდი მარაგი.

თურქების მარცხი აზიის ფრონტზე 1854 წელს დაავიკრავინა ბებუთოვმა, რომელიც ყარსის მიმართულებით მოქმედებდა.

კავკასიის არმიის ამ წარმატებათა ვითარებაში თურქეთმა მოწინააღმდეგისათვის მახვილის ზურგში ჩასაცემად გამოიყენა დაღესტნელი მიურიდები, რომლებიც შამილის მეთაურობით სწორედ იმ დროს დაესხნენ თავს კახეთს, როცა რუსთა ძალები ქართულ ლაშქართან ერთად თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლებში იყვნენ დაკავებული.

დაღესტნის იმამი შამილი, როგორც ცნობილია, თურქეთის ძალების გამოყენებით ვარაუდობდა კავკასიის მთიანეთიდან რუსების განდევნას, კავკასიის მუსლიმანთა ვრცელი სახელმწიფოს შექმნას. თურქი ემისრები აქეზებდნენ მის მოქმედებას და ადრევე აღუთქვამდნენ მხარდაჭერას რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში. შამილს განზრახული ჰქონდა ღრმად შეჭრილიყო საქართველოს სიღრმეში და შეერთებოდა სამხრეთში განლაგებულ თურქთა ნაწილებს, გაეერთიანებინა ფრონტი, რომ უფრო გეგმაზომიერად შეეტია რუსებისათვის და განედევნა.

შამილის მრავალრიცხოვანი ურდოები მოულოდნელად შეიჭრნენ კახეთში, ცეცხლს მისცეს აქაური სოფლები, გაჟლიტეს მოსახლეობა, ააოხრეს ქართველ თავადაზნაურთა მამულები, ალექსანდრე ჰავკავაძისეული წინანდალი, წაასხეს ტყვეები, გარეკეს საქონელი. მართალია, კავკასიის არმიის ნაწილები ამ დროს ფრონტზე იბრძოდნენ, მაგრამ შამილმა მაინც ვერ განახორციელა განზრახვა. შამილს წინააღმდეგ აღსდგა კახეთის მოსახლეობა. მათ სახელდახელო ლაშქარს გვერდით რუსთა ნაწილები ამოუდგნენ. შამილის წინააღმდეგ დაიძრნენ გენერალ ანდრონიკაშვილის რაზმელები, რომლებიც ამ დროს ალექსანდროპოლისაკენ ბებუთოვის დასახმარებლად

მიემართებოდნენ და სურამის უღელტეხილთან გაიგეს შამილის თავდასხმის ამბები.

ამრიგად, 1854 წელს კავკასიის ფრონტზე ნიკოლოზს შეეძლო თავი დამშვიდებულად ეგარძნო. თურქთა გეგმები ჩაიფუშა. ასევე ჩაიფუშა შამილის გეგმაც. კავკასიის ძალები, მოიგერიეს რა თურქთა შემოტევანი, საფუძვლიანად ემზადებოდნენ საომარი ოპერაციების თვით თურქეთის ტერიტორიაზე გადასატანად, მაგრამ საქმეს ეს მაინც არ შველოდა. რუსეთისათვის ყველაზე მძიმე ოპერაციები ამ დროს ყირიმის ნახევარკუნძულზე მზადდებოდა.

სევასტოპოლის გმირული დაცვა. 1854—1855 წლების ზამთრის განმავლობაში ფრონტებზე არსებითი ცვლილებები არ მომხდარა. მოკავშირეთა ძალები ყირიმში გაიზარდა, ინგლისელ და ფრანგ მეომარებს 15 ათასი პიემონტელი ჯარისკაცი შეემატა.

1855 წლის 5 თებერვალს ყირიმის სახმელეთო ნაწილმა ხრულიონის მეთაურობით დაიწყო ევპატორიაზე იერიში. ამ იერიშებს წარმატება არ მოჰყოლია. მოკავშირეთა ძალებმა ქალაქი შეინარჩუნეს, რუსებმა უკან დაიხიეს.

12 თებერვალს ნიკოლოზმა გაიგო ევპატორიაზე იერიშების წარუმატებლობის ამბავი. მის ისედაც მძიმე სულიერ განწყობილებაზე ამ ცნობამ ძალზე ცუდი გავლენა იქონია. იგი გაციებისაგან ლოგინად ჩავარდა. ევპატორიის შემდეგ ნიკოლოზს დიდხანს აღარ უცოცხლია. 17 თებერვალს ღამით გარდაიცვალა. რუსეთში და უცხოეთში გავრცელდა დაჟინებითი ხმები იმპერატორის თვითმკვლელობის შესახებ. ბევრი ნიკოლოზის ასეთ უეცარ აღსასრულს მის კარის ექიმ მანდტს აბრალებდა, რომელმაც ნიკოლოზის სიკვდილის შემდეგ სწრაფად დატოვა რუსეთი.

მთელი ამ ხნის განმავლობაში სევესტოპოლი ურყევად იდგა. ზამთრის განმავლობაში მოკავშირეები ბომბავდნენ მას, თუმცა ძლიერი იერიშების ცდა არ ყოფილა.

თებერვლის შუა რიცხვებიდან ფრანგებმა დაიწყეს მძლავრი იერიშები. სევესტოპოლელებმა ეს იერიშები გმირულად მოიგერიეს და ფრანგები აიძულეს ისევ გადასულიყვნენ საალყო მდგომარეობაზე.

1855 წლის 13 მაისს მოკავშირეებმა საზღვაო ოპერაციების შედეგად, რომელშიც 80-მდე ზომალდი მონაწილეობდა, ქერჩი დაიკავეს.

სევესტოპოლელმა მდგომარეობა კი დღითი დღე უარესდებოდა. მაისიდან ქალაქის ბომბარდირებამ ქრონიკული ხასიათი მიიღო.

მოწინააღმდეგე სევესტოპოლზე ახალ, უფრო მძლავრ იერიშებს ამზადებდა. ივნისის დასაწყისში მოკავშირეთა მთავარსარდლობის ოთბირზე, რომელშიც მონაწილეობდნენ პელისიე, რაგლანი და

ომერ ფაშა, გადაწყდა იერიში სევასტოპოლის პირველ. მეორე და მესამე ბასტიონებზე — მალახოვის ყორღანზე. 5 ივნისს ქალაქის ყველაზე შეუპოვარი და ძლიერი ბომბარდირები უნდა მოეწყოთ, ხოლო შემდეგ, სადამოთი კვლავ შეკრებილიყვნენ. შეეფასებინათ ეითარება, გაენაწილებინათ ძალები და დაეწყოთ იერიშები.

5 ივნისს დილიდანვე დაიწყო სევასტოპოლის საშინელი დაბომბვა, რომელშიც მონაწილეობდნენ მოწინააღმდეგის სახმელეთო და საზღვაო ძალები.

6 ივნისს გათენებამდე ერთი საათით ადრე დაიწყო ფრანგების იერიში. პირველ იერიშზე წავიდა მეირანის დივიზია, მაგრამ თვით მეირანი მოკლეს. მისი დივიზია გრიგალისებურ ცეცხლში მოხვედრილი, იძულებული შეიქნა უკან დაეხია. პელისიემ მალახოვის ყორღანზე იერიშით წაიყვანა თავისი რჩეული ნაწილები. ეს იყო მოწინააღმდეგეთა გააფთრებული შეჯახება, ჯერ კიდევ სიბნელეში მალახოვის ყორღანს ირგვლივ ცეცხლის უწყვეტი რკალი ერტყა.

6 ივნისის ბრძოლაში სევასტოპოლელებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. მოკავშირეთა სარდლობა იძულებული იყო ეღიარებინა, რომ მათმა იერიშებმა სევასტოპოლზე კრაზი განიცადა.

სევასტოპოლის გმირულ დაცვას შეეწირა კორნილოვი, ნახიმოვი.

ნახიმოვთან, ტოტლებენთან, ისტომინთან, ხრულიოვთან და სხვებთან ერთად სევასტოპოლმა უკვდავების სახელი დაუშკვიდრა მრავალ რიგით მეომარს, ჯარისკაცსა და მეზღვაურს, რომლებმაც სევასტოპოლის დაცვის უმძიმეს დღეებში უჩვენეს მხედრული მამაცობის, მოსაზრებულობის უბადლო ნიმუშები და განახორციელეს მტრის ჭარბი ძალების განუწყვეტელი იერიშების ჩაშლა და ქალაქის შენარჩუნება 349 დღის განმავლობაში.

რუსეთის მთავარსარდლობამ ხანგრძლივი მერყეობის შემდეგ ერთხელ კიდევ გაიშვორა ყირიმზე მთელი ძალებით შეტევის ცდა. ჩორნაია რეზაკასთან შეტევა 4 აგვისტოს დაიწყო. მაგრამ ეს ოპერაცია, ისე როგორც წინანდელნი, სათანადოდ მოუმზადებელი აღმოჩნდა. მტრის პოზიციები გაცილებით სჯობდა და იგი ნაკლები მსხვერპლით ახერხებდა რუსთა ძალების შეჩერებას. რუსებმა ვერ განახორციელეს ერთდროული მასირებული შეტევა ორივე მხრიდან. ამ ოპერაციას შეეწირა 8 ათასი კაცი (მოკავშირეების ოთხჯერ ნაკლები), დასახული გეგმა კი ვერ განხორციელდა. ამ ბრძოლის წარუმატებლობას უკვე მომავლადვი პასკევიჩი გორჩაკოვს აბრალებდა, ეს უკანასკნელი კი — ბრძოლას ველზე დაღუპულ გენერალ რეაღს და იმპერატორს ჟინიანოვას, რომელიც მას ავალებდა განხორციელებინა შეტევა. 4 აგვისტოს ბრძოლაში უდანაშაულო იყო მხოლოდ რუსი ჯარისკაცი,

რომელიც ჩვეულებრივი სიმაძაქით იბრძოდა და მდიოდა უეჭველ სიკვდილზე, ხოლო ბრძოლის საველად შედეგების გამო დანაშაული თანაბრად ეკისრებოდა ხელმწიფესაც, გორჩაკოვსაც და პასკევიჩსაც, რომლებიც ამ ბრძოლას აწადებდნენ ისე, რომ მხარეთა შესაძლებლობებს წინასწარ არ ითვალისწინებდნენ.

მეორე დღეს, 5 აგვისტოს, მოკავშირეებმა განაახლეს სევასტოპოლის დაბომბვა. ამჯერად დაბომბვაში მონაწილეობდა მოწინააღმდეგის 800-მდე ქვემეხი. სამი დღის განმავლობაში სევასტოპოლს შეუჩერებლივ ურტყამდნენ ეს ქვემეხები. ეს იყო ყველაზე ხანგრძლივი, ინტენსიური და საშინელი წინანდელ დაბომბვასთან შედარებით. სევასტოპოლელთა გარნიზონი კი ამ დროს მეტად შეთხელებული იყო. მტრის 57 ათას კურგს, რომელიც ქალაქს დააყარეს, რუსების მხრივ მხოლოდ 29 ათასი გასროლა მოჰყვა.

27 აგვისტოს ამ გამანადგურებელი დაბომბვის შემდეგ მოკავშირეებმა დაიწყეს გადამწყვეტი იერიშები. მარტო ფრანგების მხრივ ამ იერიშებში 8 დივიზია (50 ათასზე მეტი მეომარი) მონაწილეობდა. საშაათიანი განუწყვეტელი ბრძოლის შემდეგ მოკავშირეებმა მოახერხეს აჭრა მხოლოდ მაღახოვს ყორღანზე. დანარჩენი, ბასტიონები ქალაქის დამცველებმა ისევ შეინარჩუნეს. მოწინააღმდეგემ იმდენად დიდი ზარალი ნახა, რომ მან იერიშების სიღრმეში განვითარება ვეღარ მოახერხა.

მაგრამ მაღახოვის ყორღანის დაკარგვა სევასტოპოლის დაკარგვას ნიშნავდა. ქალაქის დაცვას აზრი ეკარგებოდა. მტერს ხელში ჩაუვარდა სიმაგრე, რომელსაც გაბატონებული პოზიცია ექირა. ამის შემდეგ სევასტოპოლის მცირე გარნიზონი, როცა სხვა ბასტიონებიც უკვე სანახევროდ დანგრეული იყო, ვეღარ შეძლებდა პოზიციის შენარჩუნებას, თუმცა სევასტოპოლელთა უმრავლესობა კვლავ ქალაქის დაცვისათვის იყო განწყობილი.

გორჩაკოვმა, რომელსაც არ ჰქონდა ამის შემდეგ ქალაქის შენარჩუნების იმედი, ბრძანება გასცა დაეცალათ სევასტოპოლის სამხრეთი ნაწილი. დაიწყო ევაკუაცია. ბასტიონები, საწყობები და სახელდახელოდ აგებული ხიდი, რომელიც ქალაქის სამხრეთ ნაწილს ჩრდილოეთთან აკავშირებდა, ევაკუაციის შემდეგ აფეთქებულ იქნა. მხოლოდ ამის შემდეგ შევიდნენ მოკავშირეები დაცარიელებულ სევასტოპოლში, მაგრამ უაზროდ ჩასთვალეს რა იქ გაჩერება, დაბრუნდნენ პირვანდელ პოზიციებზე. ამგვარად, სევასტოპოლი, რომელიც გმირულად იცავდა თავს 11 თვის განმავლობაში, გმირულად დაეცა.

ომერ ფაშას შემოსევა და ყარსის ომერაციები კავკასიაში. 1854—55 წლის ზამთრის განმავლობაში კავკასიის ფრონტზე ფარ-

თო საომარი ოპერაციები არ ჩატარებულა. ორივე მხარე ლოდინის მდგომარეობაში იმყოფებოდა და ემზადებოდა სერიოზული მოქმედებისათვის, რაც 1855 წლის გაზაფხულზე უნდა გაჩაღებულიყო. ამასთან თურქები ინგლისელ ინჟინერთა დახმარებით საგანგებოდ ამაგრებდნენ ყარსის ციტადელს, რადგან მათთვის ნათელი იყო, რომ კავკასიის სარდლობა სწორედ ამ მიმართულებით უმიზნებდა.

1855 წლის მარტში თბილისში ჩამოვიდა კავკასიის ფრონტის ახალი მთავარსარდალი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე მურავიოვი. მურავიოვის სახელთან დაკავშირებულია ყარსის სახელგანთქმული ოპერაცია, თუმცა, როგორც სამართლიანად მიუთითებენ, ამ ოპერაციაში უფრო დიდი იყო კაზაკთა ნაწილების სახელგანთქმული მეთაურის ბაკლანოვის დამსახურება, ვიდრე მურავიოვისა. ეს მურავიოვი ძმა იყო დეკაბრისტ მურავიოვისა, მაგრამ, როგორც ტარლე შენიშნავს, არ ეკუთვნოდა არც იმ მურავიოვებს, რომლებსაც ახრჩობენ, არც იმათ, რომლებიც ახრჩობდნენ. კავკასიაში დანიშვნის წინ მას არ ჰქონია თვალსაჩინო საბრძოლო დამსახურება, არც თავისი მხედართმთავრული ტალანტით ბრწყინავდა, მაგრამ ბედის გაღიმებამ უეცრად წამოჭიმა ასეთ საპასუხისმგებლო პოსტზე, სადაც გაუმართლდა კიდევ ისეთი მხედართუფროსების დახმარებით, როგორიც იყვნენ ბებუთოვი, ბაკლანოვი და სხვები.

1855 წლის ზაფხულზე დაიწყო კავკასიის ფრონტზე შეტევა ყარსის მიმართულებით. რამდენიმე წარმატებითი ოპერაციის შემდეგ ივლისში რუსები უკვე მიაღწენ თურქთა ამ უძლიერეს ციხესიმაგრეს, „თურქეთის აზიის საზღვრების გასაღებს“ და მას ალყა შემოარტყეს. ყარსი საგანგებოდ იყო გამაგრებული და მისი გარნიზონი თავს მშვიდად გრძნობდა.

ყარსის ციხეზე ალყამ თურქეთის მმართველი წარმომადგენლისა და მათი ინგლისელ-ფრანგი მრჩეველების საფუძვლიანი შიში გამოიწვია. საჭირო იყო არა მარტო ყარსის გარნიზონის გაძლიერება დამხმარე ძალებით, არამედ კავკასიის ფრონტის გარღვევა სხვა მიმართულებით, რომ რუსების ყურადღება სხვა მხარეზეც ყოფილიყო გადატანილი და ყარსზე შეტევის ძალა შესუსტებულიყო. ამ ამოცანას ისახავდა მიზნად ომერ ფაშას საექსპედიციო კორპუსის შეჭრა დასავლეთ საქართველოში. კ. მარქსი აღნიშნავს, რომ თურქთა შეჭრა დასავლეთ საქართველოში წარმოადგენდა „ერთადერთ სტრატეგიულ იდეას, რომელიც ამ ომში წარმოიშვა. იგი ნიშნავდა ექსცენტრული პოზიციის დატოვებას გარემომცველი არმიის მიმართ — მუქარას თბილისისათვის, აზიაში რუსების ძალაუფლების ამ ცენტრალური პუნქტისათვის, მუქარას, რომელიც მურავიოვს იძულებულს

გახდიდა უკან დაეხია ყარსიდან იმის შიშით, რომ იგი მოწყვეტულა იქნებოდა ოპერატიული ბაზისა და საკომუნიკაციო ხაზებისაგან... სამეგრელოს ექსპედიციას არა მარტო უნდა გადაერჩინა ყარსი, არამედ შეექმნა პირობებიც საყოველთაო შეტევითი ტაქტიკისათვის და ამრიგად, მიეღწია ომში შესაძლებელი ყველაზე დიდი უპირატესობისათვის“¹.

1855 წლის სექტემბრის დასაწყისში ომერ ფაშას პირველი 9 ათასმომრიანი ეშელონი ბათუმში გადმოხდა. მისი ძირითადი ძალები ჯერ კიდევ გზაში იყვნენ. ფაშამ ხმა დაარბია, რომ მას თითქმის განზრახვა აქვს უმოკლესი გზით გაემგზავროს ყარსის მიმართულებით და მურავიოვის ძალებს შეეხასო. ნამდვილად ამ ძალებისა მას პანიკურად ეშინოდა და ვარაუდობდა ოპერაციები დაეწყო გურია-სამეგრელოში, სადაც ამ დროს რუსებს მეტად მცირე ძალები ჰყავდათ.

ომერ ფაშას საქართველოში შემოჭრამ მურავიოვი ააჩქარა ყარსზე საიერიშოდ. ეს იერიშები წარუმატებლად დამთავრდა.

ყარსის იერიშების მოგერიებას მოკავშირეთა ბანაკში ზემოზღვრულად. მურავიოვის სულწასულობის გამო გამოწვეული ეს მარცხი მართლაც მძიმე იყო. მაგრამ თურქებმა ვერ გამოიყენეს ხელსაყრელი ვითარება. ისინი კვლავ ყარსში ჩაკეტილნი დარჩნენ. კავკასიის სარდლობა კი ამ მარცხით სულიერად არ დაცემულა და ისევ შეუდგა სამზადისს ყარსის აღებისათვის. ამიერიდან იგი ხანგრძლივი, მომქანცველი ალყის ტაქტიკაზე გადავიდა.

სექტემბერში სოხუმის რაიონში ომერ ფაშამ თავი მოუყარა თურქთა ძირითად ძალებს, რომელთაც დასავლეთ საქართველოს სიღრმეში უნდა შეეტიათ. ბათუმისა და ქობულეთის სანჯაყებში განლაგებული იყო მუსტაფა ფაშას ჯარის ნაწილები, რომლებსაც უნდა შეებოჭათ გურიაში მოქმედი რუსული ნაწილები და ქართული მილიცია. ომერ ფაშას გულუბრყვილოდ სჯეროდა, რომ მის მხარეზე გადავიდოდნენ გურიის, აფხაზეთის, სამეგრელოს თავადები. ამ მიზნით იგი გზავნიდა წერილებს, ეპატიჟებოდა ადგილობრივ წარჩინებულთ, აღუთქვამდა მათ დიდ ჯილდოსა და სულთანის წყალობას. მაგრამ ქართველი მოსახლეობა თავიდანვე ზიზღით და სიძულვილით შეხვდა თურქ დამპყრობლებს. მთელი დასავლეთ საქართველო თურქების წინააღმდეგ საბრძოლველად აღსდგა.

ოქტომბრის დასაწყისში ომერ ფაშა თავისი ნაწილებით აფხაზეთიდან სამეგრელოსაკენ დაიძრა. იგი ტრიაზობდა, რომ „ქუთაი-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, 1938 г. гл. 155.

სამდე თოფის გაუსროლელად ჩაეალო“, სინამდვილეში მას უკვე ირგვლივ ფრონტი ჰქონდა გახსნილი, რადგან ქართველთა და აფხაზთა პარტიზანული რაზმები მოსვენებას არ აძლევდნენ, ხოლო ენგურის ნაპირებზე ბაგრატიონ-მუხრანსკის რაზმები ელოდა.

ენგურთან ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ ომერ ფაშას მრავალრიცხოვან არმიას გმირული დახვედრა მოუწყო. ბრძოლა 25 ოქტომბერს დაიწყო. მტერს გაათრეობით ეკვეთნენ რუსული რეგულარული ნაწილები, ქართველი მოლაშქრენი. ამ ბრძოლებში ისახელეს თავი გრიგოლ დადიანმა, სვიმონ წერეთელმა, პოლკოვნიკმა იოსელიანმა, პოდპოლკოვნიკმა ზვანბაიამ, სივო ჭულუკაძემ, ბებე აგიაშვილმა, დიმიტრი შერვაშიძემ და სხვებმა. მაგრამ მტრის სიმრავლემ ჰძლია ქართველთა რაზმების მამაცობას. მურავიოვის ბრძანებით მუხრან-ბატონმა დატოვა ენგურის პოზიცია და ცხენისწყლისკენ გადაინაცვლა. ომერ ფაშა ზუგდიდში შევიდა. სამეგრელოს მოსახლეობა თურქებს საშინელი სიძულვილით შეხვდა. თურქი მაროდორები მოედნენ სამეგრელოს სოფლებს, დაიწყეს ძარცვა და მოსახლეობის აწიოკება. სამეგრელოს მთავარი ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანისა აღრე გაიხიზნა ლეჩხუმში. ომერ ფაშა ბევრს ცდილობდა მის გადმობირებას და მოთაფლულ წერილებს სწერდა, მაგრამ ეკატერინე ამ წერილებს ბებუთოვს უგზავნიდა და სთხოვდა დაეჩქარებინა თურქებზე გადამწყვეტი შეტევა... ეკატერინე ჭავჭავაძის მაღალი პატრიოტული სული გამოვლიანდა იმაში, რომ იგი თვით ჩაუდგა სათავეში მეგრელთა მილიციას ოურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

სამეგრელოში ხელმოცარულმა ომერ ფაშამ, რომელსაც ახალი დამხმარე ძალები მოუვიდა, კურსი ქუთაისისაკენ აიღო. მაგრამ ცხენისწყლის გადალახვა ვერ გაბედა, რადგან მის მარჯვენა ნაპირზე განლაგებული იყვნენ რუსთა ნაწილები და ქართული ლაშქარი.

მურავიოვს 17 სექტემბრის იერიშების წარუმატებლობის შემდეგაც ყარსისათვის თავი არ მიუხეზებია. ყარსი გარშემორტყმული იყო. მისი დამცველი გარნიზონი უსურსათობის გამო საშინლად მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ციხე-სიმაგრის დამცველები და ქალაქის მოსახლეობა შიმშილისაგან წყდებოდა. კიდევ ერთი თვე გაუძლო ყარსმა. 12 ნოემბერს მურავიოვს შეხვდა ინგლისელი გენერალი ვილიამსი, რომელმაც ყარსის გარნიზონის უფროსის ვასილ ფაშას თანხმობით კაპიტულაცია გამოაცხადა.

გენ. მურავიოვი იმპერატორს მოახსენებდა: „ღვთის წყალობითა და თქვენი კურთხევით აღსრულდა საქმე ჩვენი. ყარსი უკვე თქვენი იმპერატორობითი უდიდებულესობის ფერხთქვეშაა განრთხმული.

დღეს ჩაგვბარდა შემშლითა და გაქირვებით დაუძლურებულა მცირე აზიის ციხე-სიმაგრის გარნიზონი. ჩვენთან ტყვედ იმყოფება ანატოლიის 30-ათასიანი გამქრალი არმიის მთავარსარდალი თვით მუშირი ვასიფ ფაშა. მის გარდა 8 ფაშა, შტაბის ოფიცრობა და უფროსი ოფიცრების მთელი შემადგენლობა, მათთან ერთად, ინგლისელი გენერალი ვილიამსი თავისი შტაბით, ჩვენ გადმოგვეცა 130 ქვემეხი და მთელი შეიარაღება“¹.

ყარსის დაცემამ ყირიმის ომის მსვლელობაში დიდმნიშვნელოვანი გარდატეხა შეიტანა, მან ერთის დაკვრით გააქარწყულა ის აღფრთოვანება, რომლითაც ლონდონში, პარიზში, კონსტანტინოპოლში შეხვდნენ სევასტოპოლში გამარჯვებას. თურქეთის და მისი მოკავშირეების წინაშე აღიმართა რეალური საშიშროება კავკასიის მხრიდან თურქეთის სიღრმეში შეჭრისა. ომში იოლი წარმატებების ილუზიები გაქრა და მისი სწრაფი დამთავრების აუცილებლობა წამოიჭრა. „ყარსის დაცემა — წერდა კ. მარქსი — წარმოადგენს შეტრიალების პუნქტს... ომის ისტორიაში. ყარსის დაცემის გარეშე არ იქნებოდა ხუთი პუნქტი, არ იქნებოდა კონფერენცია, არც პარიზის ხელშეკრულება, ერთი სიტყვით არ იქნებოდა... ზავი“².

ყარსის დაცემის ცნობა თავზარდამცემი აღმოჩნდა ომერ ფაშასთვის, რომელიც მთელი ამ ხნის განმავლობაში ცხენისწყალს ვერ გასცდა და ალყაშემორტყმული ყარსის დასახმარებლად ვერაფერი გააკეთა. მას აქამდეც დიდად უჭირდა დროებით ოკუპირებული დასავლეთ საქართველოს შენარჩუნება. ახლა მთლიანად დაიშინებრა მისი გეგმები, რაც ასე გულმოდგინედ იყო დამუშავებული მოკავშირეთა სარდლობის შტაბში.

ომერ ფაშამ სასწრაფოდ დაიხია ცხენისწყლიდან. იგი მზად იყო გასაქცევად, მაგრამ კავკასიის სამხედრო ძალებმა მისთვის დაუყოვნებლივი დადევნება ვერ მოაწყვეს. დაიწყო შემოდგომის განუწყვეტელი წვიმები, ადიდდა ცხენისწყალი, შეუძლებელი შეიქნა სწრაფი წინსვლა. არ იყო ჭურსათი, რომელიც ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ გაანადგურა სამეგრელოდან უკანდახევის ღროს. უმოქმედობას იჩენდა ბაგრატიონ-მუხრანსკის ნაცვლად გურიის რაზმის სარდლად დანიშნული გენერალ-მაიორი ბრუნერი. ყოველივე ამან ომერ ფაშას შესაძლებლობა მისცა მაინც გამოეზამთრებინა სამეგრელოში. მაგრამ ეს გამოეზამთრება მისი ძალების განუწყვეტელი დნობის ვითარებაში მიმდინარეობდა. იარაღასხმული დასავლეთ საქართვე-

¹ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტები, ტომი XI, გვ. 152.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, გვ. 551.

ლოს მოსახლეობა პარტიზანული თავდასხმებით მუსარს ავლებდა ოკუპანტებს. 1855 წლის დეკემბერში ომერ ფაშას ზუგდიდში თავს დაესხა მეგრელთა ძლიერი რაზმი გრიგოლ დადიანის მეთაურობით და მტერს დიდი ზიანი მიაყენა. ასეთი თავდასხმები თანდათან ძლიერდებოდა. ომერ ფაშა იძულებული შეიქნა გასცლოდა საქართველოს, სადაც მან მისდამი ზიზღისა და შურისძიების გარდა ვერაფერი ნახა. 1856 წლის თებერვალში ომერ ფაშამ მთლიანად დატოვა საქართველო და კონსტანტინოპოლს მიაშურა. ოკუპანტებმა მოასწრეს გაეძარცვათ სამეგრელოს მოსახლეობა. დიდძალი ქონება გაიტაცეს მათ სამეგრელოს დედოფლის სასახლიდან, რომელიც გაძარცვის შემდეგ ცეცხლს მისცეს.

პარიზის კონგრესი. ზავი. 1855 წლის მიწურულისა და 1856 წლის დასაწყისისათვის მეომარ მხარეთა შორის საზავო მოლაპარაკების ხელსაყრელი სიტუაცია შეიქმნა.

რუსეთის მმართველი წრეები ამ დროისათვის უკვე შერიგებულნი იყვნენ აზრს, რომ ომი წააგეს.

ამასთან, თურქეთ-ინგლის-საფრანგეთის კოალიციასთან ორწლიანმა ომმა ფეოდალურ-ბატონყმური რუსეთის ძალები თითქმის გამოფიტვამდე მიიყვანა.

ომმა შთანთქა დიდძალი ფული. ომის ორი წლის განმავლობაში სამხედრო საჭიროებაზე დაიხარჯა 500 მილიონი მანეთი. ახალი სახსრების ამოქაჩვა გაჩანაგებული მოსახლეობიდან შეუძლებელი ხდებოდა. სახელმწიფო ბიუჯეტის დეფიციტი 1855 წლისათვის 282 მილიონ მანეთს უდრიდა და არსაიდან ჩანდა წყაროები მის დასაფარავად.

ამრიგად, სამეურნეო კრიზისი ძლიერდებოდა. უდიდეს მატერიალურ შესაძლებლობათა მიუხედავად ცარიზმს ამ კრიზისის დაძლევა აღარ შეეძლო. იგი საკუთარი ჩამორჩენილობის ბაღეში იყო გახლართული და უმწეოდ ფართხალებდა. ამასთან, იზრდებოდა არა მარტო მასობრივი მოძრაობანი სოფლად, არამედ ოპოზიციური განწყობილება — ინტელიგენტურ წრეებში. სახალხო რევოლუციის მძინარე ვულკანი გამოფხიზლებას იწყებდა. ცარიზმს თავისი არსებობის გადასარჩენად დროულად მიაჩნდა ომის დამთავრება და ანგარიშგასწორება შინაურ ფრონტთან, რომლის მასშტაბები საგარეო ომის წარუმატებლობის ვითარებაში ფართოვდებოდა და საშიშ ხასიათს იღებდა. რუსეთს პანიკურად ეშინოდა აგრეთვე პოლონეთისა და ფინეთისა. იგი სწორად ვარაუდობდა, რომ საომარი ვითარების გახანგრძლივებას და რუსეთის შემდგომ დასუსტებას შესაძლებელია მოჰყოლოდა ახალი აჯანყება პოლონეთში, განმათავისუფ-

ლებელი მოძრაობა ფინეთში. და განა ყოფიდა მას ძალები ამ ქვეყნებში ბატონობის შესანარჩუნებლად?

ომის შემდგომი გაგრძელების საქმეში ერთსულოვნება არც რუსეთის მტრულ ბანაკში იყო. ინგლისის მმართველი წრეები მართლაც არ ჩქარობდნენ ომის დამთავრებას. სევასტოპოლმა ინგლისის არმიას ვერავითარი სახელი და დიდება ვერ მოუხვეჭა. პალმერსტონის დამპყრობლური გეგმების განხორციელება ჯერ კიდევ შორს იყო. კავკასიის ოპერაციებმა ჩაშალეს ეს ვარაუდები. ინგლისის რეაქციული წრეები ვარაუდობდნენ ომის გაკვიანურებით მოეხერხებინათ კავკასიაში ვითარების გამოსწორება, ავსტრიის და შვეციის ომში ჩაბმით რუსეთის დაჩოქება, მისი ტერიტორიული დაქუცმაცება. მაგრამ ასე როდი ფიქრობდნენ საფრანგეთში. ნაპოლეონ მე-სამემ ამ ომით თავის მიზანდასახულობას მიაღწია. მსოფლიოში უკვე ლაპარაკობდნენ საფრანგეთის შეიარაღებული ძალების ძლიერებაზე, მისი სარდლობის მაღალ უნარზე. რუსეთის დასასჯელად და საკუთარი პრესტიჟის განსამტკიცებლად საკმარისი იყო ის, რაც ფრანგებმა სევასტოპოლთან გააკეთეს. ომის შემდგომი გაგრძელება კი ინგლისის გაძლიერებას ემსახურებოდა, რაც ნაპოლეონ III-ისათვის სრულიადაც არ იყო ხელსაყრელი.

რაც შეეხება ავსტრიას, ხანგრძლივი მერყეობის შემდეგ მისი სასწორი მოკავშირეთა მხარეზე გადაიხარა. ავსტრიამ გადაწყვიტა ეომა რუსეთის წინააღმდეგ, თუ დაუყოვნებლივ არ დაიდებოდა ზავი და არ დაკმაყოფილდებოდა ავსტრიის პრეტენზიები. ფრანც იოსებისა და ბუოლის ეს გადაწყვეტილება გამოხატულ იქნა ულტიმატუმით, რომელიც 1855 წლის დეკემბერში რუსეთს წარედგინა. ულტიმატუმში მოითხოვდა: მოლდავეთზე, ვალახეთზე და სერბეთზე რუსეთის პროტექტორატის შეცვლას ყველა დიდი სახელმწიფოს პროტექტორატით, ღუნაის შესართავზე თავისუფალი ნაოსნობის დაწესებას, ბოსფორიდან და დარდანელიდან შავ ზღვაში ვისიმე ესკადრის გაშვების დაუშვებლობას, რუსეთისა და თურქეთისათვის შავ ზღვაზე სამხედრო-საზღვაო ფლოტის ყოლისა და ამ ზღვის ნაპირებზე არსენალისა და სამხედრო სიმაგრეების აკრძალვას, რუსეთის უარს სულთანის მართლმადიდებელ ქვეშევრდომთა მფარველობაზე, მოლდავეთის სასარგებლოდ რუსეთისაგან ბესარაბიის დათმობას. ეს პუნქტები (განსაკუთრებით მეხუთე) გაცილებით უფრო მძიმე და დამამცირებელი იყო რუსეთისათვის, ვიდრე წინანდელი. ავსტრიამ რუსეთს ყელში ხელი წაუჭირა მისთვის ყველაზე მძიმე წუთებში. იგი ომით იმუქრებოდა. სწორედ იმავე პერიოდში ცხადი შეიქნა აქამდე შენიღბული პოზიცია პრუსიისა. პრუ-

სიის მეფე ფრიდრიხ ვილჰელმ IV ალექსანდრე მეორისადმი წერილში აშკარად მიუთითებდა — თუ რუსეთი ავსტრიის ულტიმატუმს არ მიიღებს, პრუსია რუსეთის წინააღმდეგ იომებსო.

1855 წლის დეკემბერსა და 1856 წლის იანვარში ალექსანდრე მეორის თავმჯდომარეობით სასახლის უმაღლეს მოხელეთა რამდენიმე თათბირი შედგა; აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ საბოლოოდ მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება ავსტრიის ულტიმატუმის საფუძველზე საზავო მოლაპარაკების დაწყების შესახებ.

საზავო კონგრესზე, რომელიც პარიზში იქნა დანიშნული, მივლინებულ იქნენ გამოჩენილი დიპლომატები ორლოვი და ბრუნოვი. ბრუნოვს 14 და 16 თებერვალს შეხვედრა ჰქონდა კონგრესის თავმჯდომარე საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ ვალევისკისთან (ნაპოლეონ I უკანონო შვილი). პირველმა მოლაპარაკებამ ცხადყო, რომ საფრანგეთის მესვეურები რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი არ ყოფილან. საფრანგეთის იმპერატორი შეპირდა რუს დიპლომატებს ინგლისისა და ავსტრიის ფართო პრეტენზიების შეკვეცას და რუსეთისათვის შეღავათიან საზავო პირობებზე მხარდაჭერას.

პარიზის კონგრესის პირველი პლენუმი 1856 წ. 25 თებერვალს შედგა. გადაწყდა დროებითი დაზავება. უნდა შეწყვეტილიყო საომარი მოქმედება ხმელეთზე; ზღვაზე ბლოკადის უფლება მოკავშირეთა ესკადრებს ისევ დარჩათ, ოღონდ ორლოვის წინადადებით გადაწყდა — ეცნობებინათ ესკადრების მეთაურთათვის, თავი შეეკავებინათ აქტიური საბრძოლო მოქმედებისაგან.

კონგრესის შემდგომ სხდომებზე რუსეთის, ინგლისისა და ავსტრიის წარმომადგენელთა შორის შეუპოვარი ბრძოლა გაიშალა. პირველი დიდი დავა ბესარაბიას შეეხებოდა. ავსტრიის წარმომადგენელი ბუოლი დაჟინებით მოითხოვდა რუსეთისათვის ბესარაბიის ჩამოჭრას. ინგლისი დიდად არ ყოფილა დაინტერესებული ბესარაბიით, მაგრამ ავსტრიის მომხრედ გამოვიდა. რუსეთმა ბესარაბია დათმო.

ინგლისის წარმომადგენელმა დააყენა საკითხი კავკასიაში რუსეთის მფლობელობის შესახებ. კავკასიის რუსეთიდან განდევნა პალმერსტონის გეგმების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ნაწილს წარმოადგენდა. მაგრამ ინგლისის ამ პრეტენზიებს შეუპოვრად შეებრძოლა ორლოვი. ამ შემთხვევაშიც მას ნაპოლეონის მხარდაჭერის იმედი ჰქონდა. საკითხის განხილვა კონგრესზე გაჭინურდა, მაგრამ ინგლისის წარმომადგენელმა ვერ მიაღწია ვერავითარ წარმატებას, ყარსის თურქეთისათვის ჩაბარება ვალევისკიმ გამოაცხადა რუსეთის მხრივ დიდ მშვიდობისმოყვარე და დამთმობლურ ნაბიჯად,

ზოლო ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებზე ინგლისის მფარველობის მოთხოვნა — უკანონოდ. ეს რუსეთისათვის დიდმნიშვნელოვან გამარჯვებას წარმოადგენდა.

სამაგიეროდ ორლოვი იძულებული შეიქნა დაეთმო შავი ზღვის ნეიტრალიზაციის საქმეში, თუმცა მიაღწია უარყო ინგლისის დაუინტერესოებლობის მოთხოვნა აზოვის ზღვის ნეიტრალიზაციისა.

ავსტრია, რომელმაც ამ ომში თავისი მხსნელი და მეგობარი რუსეთი გასწირა, ვარაუდობდა, რომ ჯილდოდ მიიღებდა დუნაის პროვინციებს, რომლის ოკუპაცია უკვე განხორციელებული ჰქონდა. კონგრესზე ავსტრიის და ინგლისის წარმომადგენლები რუსეთის ყველაზე შეუპოვარ მოწინააღმდეგედ გამოდიოდნენ. ამ პროვინციების ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო ლუი ნაპოლეონის მიერ და გრაფმა ვილფსკიმ კონგრესის დასასრულს ბულოს მოსთხოვა წარმოედგინა ვადები, როცა მოლდავეთიდან და ვალახეთიდან ავსტრია თავის ჯარებს გაიყვანდა. ამრიგად, ავსტრია პირში ჩალაგამოვლებული დარჩა. ინგლის-საფრანგეთისათვის ერთგული საქსახურის საფასური ვერ მიიღო.

კონგრესზე მხარეთა შეუპოვარი ბრძოლა 18 მარტამდე გრძელდებოდა. 18 მარტს კონგრესის მონაწილეებმა ხელი მოაწერეს პარიზის ზავს, რომლებმაც დაამთავრა ეს სისხლიანი, ხანგრძლივი და ხალხთათვის ყოვლად უსარგებლო ომი.

პარიზის საზავო ხელშეკრულების ძირითადი მუხლები ითვალისწინებდნენ: თურქეთისათვის ყარსის გადაცემას და ყველა იმ ტერიტორიის უკანვე დაბრუნებას, რომელიც ომის პერიოდში რუსებმა დაიკავეს. სანაცვლოდ რუსეთს დაუბრუნდა ქალაქები და ნავსადგურები: სევასტოპოლ, ბალაკლავა, კამიში, ევპატორია, კერჩენი-კალე, კინბურნი და ყველა ეს ადგილები, რომელიც ომის დროს მოკავშირეებს ჰქონდათ ოკუპირებული. სამხედრო ტყვეები დაუყოვნებლივ უბრუნდებოდნენ როგორც ერთ, ისე მეორე მეომარ მხარეს. ომის მონაწილე ყველა ქვეყანამ აღიარა თურქეთის დამოუკიდებლობა და ხელშეუხებლობა, რაც უზრუნველყოფილი იქნებოდა ამ ქვეყნების საერთო შეთანხმების საფუძველზე.

შავი ზღვა გამოცხადდა ნეიტრალურად. აიკრძალა მასში სამხედრო ფლოტის შეყვანა. ნებადართული იქნა ზღვით სარგებლობა ყველა ქვეყნის მხოლოდ სავაჭრო ფლოტისათვის. რუსეთს ეკრძალებოდა შავ ზღვაში ჰყოლოდა სამხედრო ფლოტი, ზღვის სანაპიროებზე ჰქონოდა სამხედრო-საზღვაო არსენალები. ბესარაბიის სამხრეთ ნაწილი გადაეცა მოლდავეთს. მოლდავეთისა და ვალახეთის სამთავროები, სერბეთი აღიარებულ იქნა პორტას უმადლესი ხელისუფლე-

ბის ქვეშ და ხელშეკრულების დამდები ქვეყნების თავდებობით დაუმტკიცდათ შეღავათები, რომლებითაც ომამდე სარგებლობდნენ. აიკრძალა რომელიმე ქვეყნის კერძო მფარველობა ამ პროვინციებისადმი, გაუქმდა მათ შინაგან საქმეებში ჩარევის განსაკუთრებული უფლება. თურქეთის ქრისტიანული ქვეშევრდომებისადმი მფარველობა ევროპის დიდ სახელმწიფოებს დაეკისრა.

საზავო ტრაქტატს თან დაერთო დარღწევისა და ბოსფორის სრუტეების განსაკუთრებული კონვენცია, შავ ზღვაზე რუსეთისა და თურქეთის სამხედრო გემების, ალანდის კუნძულების შესახებ. სრუტეები ამიერიდან ყველა უცხო სახელმწიფოსათვის დაიკეტა. მოლაპარაკებაში მონაწილე მხარეებმა იკისრეს არ ჰყოლოდათ შავ ზღვაში სამხედრო გემები, იმის გარდა, რომელთა რიცხვი, ძალა და მოცულობა კონვენციის მუხლებში იყო განსაზღვრული. რუსეთის მთავრობამ იკისრა არ გაემარებინა ალანდის კუნძულები, არ აეგო მათზე არავითარი სამხედრო ან საზღვაო დაწესებულებანი.

პარიზის ზავი რუსეთისათვის გაცილებით უფრო ნაკლებად მძიმე და დამამცირებელი აღმოჩნდა, ვიდრე ეს მოსალოდნელი იყო. ჩაფუშა ავსტრიის ვარაუდები. ინგლისმა ვერ განახორციელა თავისი ფართო მიზან-დასახულობანი. საფრანგეთის მოგება კი იმაში მდგომარეობდა, რომ განიმტკიცა საშინაო მდგომარეობა საგარეო ომის ხარჯზე და მიიღწია რუსეთთან დაახლოებას. საერთოდ ომის შედეგები გაცილებით ნაკლები აღმოჩნდა ყველა მეომარი მხარისათვის, ვიდრე ვარაუდობდნენ. ფრანგების ელჩმა ვენაში ბარონ დე ბურკენემ ასე შეაფასა ეს ზავი: „ამ დოკუმენტს რომ ეცნობი, არავითარ შემთხვევაში არ შეგიძლია მოისაზრო ვინაა გამარჯვებული და ვინაა დამარცხებული“.

* * *

1853—1855 წლების ყირიმის, ანუ სხვაგვარად აღმოსავლეთის, ომი თავისი მიზანდასახულობით და შინაარსით უსამართლო ომების კატეგორიას განეკუთვნება. რუსეთის ცარიზმი და მისი მოწინააღმდეგენი ამ ომში მიზნად ისახავდნენ სხვისი ტერიტორიის მიტაცებას, ახალი ბაზრების, ნედლეულის წყაროების შეძენას, გავლენის სფეროების გაფართოებას. ეს მიზანდასახულობა სრულიად არ შეესაბამებოდა ხალხთა მასების ინტერესებს. ომმა სამამულო ხასიათი რუსეთისათვის მიიღო მხოლოდ მას შემდეგ, როცა მის ტერიტორიაზე ფრანგი, ინგლისელი, თურქი დამპყრობლები შეიჭრნენ. სევასტოპოლის გმირული დაცვა წარმოადგენდა რუსი

ხალხის პატრიოტიზმის, მამაცობის, სამშობლოსადმი თავდადებას ნათელ ილუსტრაციას. სევასტოპოლმაც სავსებით სამართლიანად დაიმკვიდრა რუსეთის დიდების ქალაქის სახელი. ასევე, ომი სამამულოდ გადაიქცეოდა ფრანგი ან ინგლისელი ხალხებისათვის, რუსებს რომ საფრანგეთის ან ინგლისის ტერიტორიაზე შექრა და მათი პროვინციების ოკუპაცია განხორციელებოდა.

რა მოჰყვებოდა ომში მეფის რუსეთის გამარჯვებას? იგი გამოიწვევდა ცარიზმის, როგორც საერთაშორისო რეაქციის ბურჯის განმტკიცებას, ხოლო ცარიზმი თავისი პრინციპების თანახმად ევროპის დემოკრატიული მოძრაობის ჩასახშობად ძალასა და ენერგიას არ დაიშურებდა. ცარიზმის სრული კატასტროფა ამ ომში კი დიდად სასარგებლო ჩანდა იმ საერთო ევროპული რევოლუციური მოძრაობისათვის, რომელიც 1848 წლის შემდეგ ისევ იწყებდა აღმავლობას ევროპაშიც და რუსეთშიც. მარქსი და ენგელსი სამართლიანად მიუთითებდნენ, რომ ცარიზმის სრული დამარცხება უდიდესი პროგრესული მნიშვნელობის ფაქტი იქნებოდა, რადგან იგი ევროპის რევოლუციის ძალებს გზას გაუწმენდდა. შემთხვევითი როდია საფრანგეთის, ინგლისის, ავსტრიის მმართველი წრეების თავშეაყვება ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რევოლუციური აფეთქების ქამს ცარიზმი მათ ყოველთვის მხსნელ ძალად მიაჩნდათ. რუსეთის იმპერიის განაპირა ხალხებისათვის, ბალკანეთის სლავი ხალხებისათვის დიდი უბედურება იქნებოდა ინგლისის დამპყრობლური გეგმების განხორციელება, რადგან ეს გეგმა მათ კოლონიური ჩაგვრის ახალ უღელს უშვადებდა.

ომი ყველაზე შედეგიანი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ რუსეთის დემოკრატიული მასა და ევროპის რევოლუციური ბანაკი ერთსულოვნად აღსდგებოდნენ ცარიზმის. ინგლისისა და საფრანგეთის „ოქროს კერპის“ ფილი, პირმოთნე და უნაშუსო თავყვანისმცემელთა წინააღმდეგ, ე. ი. ინგლისისა და საფრანგეთის მაშინდელი მთავრობების წინააღმდეგ. მაგრამ ეს არ მოხდა. არც ევროპაში, არც რუსეთში რევოლუციური ძალები მაშინ სათანადოდ მობილიზებული არ ყოფილან. ამიტომ ტყუილუბრალოდ დაიდვარა აურაცხელი სისხლი. „40 წლის განმავლობაში ევროპამ არ იცოდა ომის ასეთი საშინელება... მაგრამ ომის შედეგად არ შერყეულა ევროპის არც პოლიტიკური, არც სოციალური წყობილება. ყველა ამ ვეებერთელა ხარჯებმა და დაღვრილი სისხლმა

ნიაღვრებმა ხალხს არაფერი არ მისცა“ — მიუთითებენ მარქსი და ენგელსი¹.

მაგრამ ომმა რუსეთისათვის მაინც მოიტანა სასარგებლო შედეგები. მან, როგორც ვ. ი. ლენინი შენიშნავს, გამოავლინა ცარიზმის სრული სიდამპლე და უძლურება. ომმა გააშიშვლა ცარიზმისა და ბატონყმობის უკუერნებელი წყლულები, თვალი აუხილა ამ სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის ფანტიკურ დამცველებს. ომმა გამოაფხიზლა თავბრუდახვეული ულტრაპატრიოტებიც, რომლებსაც რუსეთის აწმყო ბრწყინვალედ წარმოუდგებოდათ და ცარიზმისა და რუსეთის სახელმწიფოებრივი ცხოვრების სიდიადეს ბატონყმობის მარადიულობაში ხედავდნენ. ომმა გააძლიერა გლეხთა მასობრივი მოძრაობანი, გააბატონა „პორაენცული“ განწყობილებანი ინტელიგენტურ წრეებში. ცარიზმის გამოუვალი კრიზისი დაიწყო. ბატონყმურ-ფეოდალური სისტემა გამოუვალ ჩიხში მოექცა. მომწიფდა სახალხო რევოლუციის ვითარება.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, 1958, гл. 596.

თ ა ვ ი X

რევოლუციური სიტუაციის მოგვიფხვება

(1850—1861 წწ.)

რევოლუციური სიტუაცია ისეთი ვითარებაა, როცა ქვეყანაში მომწიფებულია პირობები არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ შეიარაღებული გამოსვლისათვის; როცა მოვლენათა ობიექტური განვითარება-ცვლილებები იწვევენ კლასების სამკვდრო-სასიცოცხლო შეჯახებას დამოუკიდებლად მათი ნებისა; როცა გაბატონებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმი, ამოსწურა რა თავისი თავი, ახალი, უფრო პროგრესული ცხოვრებით, ადამიანების ინტერესებთან შესაბამისი წყობილებით უნდა შეიცვალოს. ვ. ი. ლენინი რევოლუციურ სიტუაციას რომ ახასიათებს, შემდეგ ძირითად ნიშნებზე მუთითებს: „1) შეუძლებლობა გაბატონებული კლასებისათვის — შეინარჩუნონ უცვლელი სახით თავიანთი ბატონობა; „ზედაფენების“ ესა თუ ის კრიზისი, გაბატონებული კლასების პოლიტიკის კრიზისი, რომელიც ქმნის ბზარს, რაშიც ამოხეთქავს ჩაგრული კლასების უკმაყოფილება და აღშფოთება. რევოლუციის დაწყებისათვის ჩვეულებრივ საკმარისი არ არის, რომ „ზედაფენებს არ უნდოდეთ“ ძველებურად ცხოვრება, არამედ საჭიროა კიდევ, რომ „ზედაფენებს არ შეეძლოთ“ ძველებურად ცხოვრება. 2) ჩაგრული კლასების გაჭირვებისა და უბედურების გამწვავება ჩვეულებრივზე მეტად. 3) აღნიშნული მიზეზების გამო მასების აქტივობის მნიშვნელოვნად გადიდება; ისინი „მშვიდობიან“ ეპოქაში მშვიდად აძარცვინებენ თავს, ხოლო მღელვარე ხანაში, როგორც კრიზისის მთელი ვითარება, იხე თ ვ ი თ ო ნ „ზედაფენები“ იწვევენ მათ დამოუკიდებელ ისტორიულ გამოსვლას“¹.

XIX საუკუნის ორმოცდაათიანი წლების მიწურულიდან რუსეთ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21. გვ. 248.

ში რევოლუციური კრიზისის მომწიფება შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებს. მარქსი იმედიანად შეპყურებდა ომის შემდეგ რუსეთში გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობას, მიუთითებდა ზედაფენებში გამოუვალ მდგომარეობაზე და წინასწარმეტყველებდა რუსეთისათვის ისეთ დიდ და ფართო რევოლუციურ აფეთქებას, როგორიც იყო საფრანგეთში 1789 წელს. 1859 წ. იანვარში მარქსი ენგელსისადმი წერილში აცხადებდა აზრს რუსეთში მოსალოდნელი რევოლუციის შესახებ და მიუთითებდა: რუსეთის იმპერატორი, ეწევა რა ქიდილს სახელმწიფოებრივ აუცილებლობასა და პრაქტიკულ მიზანშეწონილობას შორის, აზნაურების წინაშე შიშსა და გაჩანაგებული გლეხების წინაშე შიშს შორის ალბათ განაგრძობს მერყეობას. ყმები, რომლებიც უკიდურესობამდე აღგზნებული არიან განთავისუფლების მხარედი მოლოდინით და ფიქრით იმაზე, რომ მეფე მათ მხარეზეა, მაგრამ აზნაურთა ტყვეობაში იმყოფება, ახლა უეჭველად, ვიდრე ოდესმე, დაიწყებენ აჯანყებას. ხოლო თუ ეს მოხდება, მაშინ დადგება რუსეთის 1793 წელი.

3. ი. ლენინმა არა მარტო მიუთითა 1859—1861 წლებზე, როგორც რუსეთში რევოლუციური სიტუაციის პერიოდზე, არამედ კონკრეტულად ჩამოთვალა კიდეც კომპონენტები, რომლებიც ერთად აღებული ამ სიტუაციას განაპირობებდნენ. „დემოკრატიული მოძრაობის გამოცოცხლება ევროპაში, მღელვარება პოლონეთში, უკმაყოფილება ფინეთში, პოლიტიკური რეფორმების მოთხოვნა მთელი პრესის და მთელი თავადაზნაურობის მიერ, „კოლოკოლის“ გავრცელება მთელს რუსეთში, ძლიერი ქადაგება ჩერნიშევსკისა, რომელსაც ლეგალური სტატიებითაც კი შეეძლო ნამდვილი რევოლუციონერების აღზრდა, პროკლამაციების გაჩენა, მღელვარება გლეხებისა, რომლებსაც „ძალიან ხშირად“ სამხედრო ძალისა და სისხლისღვრის საშუალებით აიძულებდნენ იმ „დებულების“ მიღებას, რომელიც სულიან-ხორციანად ფცქვნიდა მათ, აზნაურ მომრიგებელ მოსამართლეთა კოლექტიური უარი ასეთი „დებულების“ გატარებაზე, სტუდენტების არეულობა — ასეთ პირობებში უადრესად ფრთხილსა და ფხიზელ პოლიტიკოსსაც კი უნდა ელიარებინა, რომ რევოლუციური აფეთქება სავსებით შესაძლო იყო და გლეხთა აჯანყება მეტად სერიოზულ საფრთხეს წარმოადგენდა“¹. ამრიგად, 1859—1861 წწ. რუსეთში, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, მასობრივი სახალხო აჯანყება თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ, სავსებით მომწიფებული აღმოჩნდა, რუსეთი

¹ 3. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 34—35.

დიდი სახალხო რევოლუციის წინაშე იდგა და სწორედ ამ რევოლუციისადმი შიშმა აიძულა თვითმპყრობელობა წასულიყო რაგ დათმობებზე, შეეზღუდა საკუთარი ბატონობა და ერთგვარად მაინც გაეწია ანგარიში საზოგადოებრივი მოთხოვნილებებისათვის.

მაგრამ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის გამოუვალი კრიზისის და საზოგადოებრივი მოძრაობის მძლავრი გაქანების მიუხედავად, რევოლუცია მაინც არ მომხდარა. თვითმპყრობელობამ მოახერხა მისი თავიდან აცილება იმ მცირედი დათმობებით, რაც 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმების სახით გაიღო. ნამდვილი მიზეზი იმისა, რომ რუსეთში 1789 წელი ვერ დადგა, თვითმპყრობელობა დალუპვას გადაურჩა და მემამულეებმა ნაწილობრივ მაინც შეინარჩუნეს თავიანთი ყოვლისშემძლეობა, მასების პოლიტიკური აქტივობის სისუსტეში მდგომარეობდა. მარქსიზმის კლასიკოსები მიუთითებენ, რომ ყოველი რევოლუციური სიტუაცია ვერ გადაიქცევა რევოლუციად. რევოლუციური სიტუაციის რევოლუციად გადაქცევისათვის ობიექტური მიზეზების გარდა საჭიროა სუბიექტური მიზეზების არსებობაც, ანუ რევოლუციური კლასის უნარი და მზადყოფნა ამხედრდეს გაბატონებული კლასის დამხობისათვის.

ვ. ი. ლენინი წერს: რევოლუცია წარმოიშობა ისეთი რევოლუციური სიტუაციისაგან, როდესაც „ობიექტურ ცვლილებებს ემატება სუბიექტური ცვლილება; სახელდობრ: ემატება რევოლუციური კლასის რევოლუციური მასობრივი მოქმედების უნარი, ამასთან ეს მოქმედება საკმაოდ ძლიერი უნდა იყოს, რომ გასტეხოს (ან შეარყიოს) ძველი მთავრობა, რომელიც არასოდეს, კრიზისების ეპოქაშიც კი, არ „წაიქცევა“, თუ არ „წააქციეს“¹.

განვიხილოთ რა პირობებში მომზადდა 1859—1861 წწ. რევოლუციური სიტუაცია, როგორი იყო მისი ხასიათი, შედეგები, როგორ შეძლო მთავრობამ ამ პირველი სახალხო იერიშის მოგერიება.

ფეოდალურ-ბატონყმური ეკონომიკის კრიზისი. XIX საუკუნის დასაწყისიდან რუსეთში მძლავრად ვითარდებოდა კაპიტალიზტური მრეწველობა. 44 წლის განმავლობაში (1815 წლიდან 1859 წლამდე) საწარმოთა რიცხვი რუსეთში, სამთამადნო, არყისა და ლუდის სახდელი ქარხნების მიუთვლელად, გაიზარდა 4 1189-დან 12 259-მდე, ხოლო მუშათა რაოდენობა 172 882-დან 548 921-მდე. როგორც ვხედავთ, საწარმოთა რიცხვი რეფორმამდელი პერიოდისათვის საუკუნის დასაწყისთან შედარებით სამჯერ გაზარდა, მუ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, გვ. 249.

შათა რაოდენობა კი უფრო მეტადაც. ზრდის ეს განუხრელი პროცესი იმაზე მიუთითებდა, რომ რუსეთს კაპიტალისტური განვითარების გზიდან ვერავითარი ძალა ვერ გადაახვევინებდა და ამ განვითარების ხელშეშლელი ურთიერთობანი დალუპვისათვის იყვნენ განწირულნი.

რუსეთის მრეწველობაში, მის ზრდა-განვითარებასთან ერთად, გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებდა თავისუფალი მუშახელი. მკვლევარ მ. ზლოტნიკოვის გამოანგარიშებით ნებით დაქირავებულ მუშათა რაოდენობა რუსეთის მრეწველობაში 1825 წლისათვის მუშათა საერთო რაოდენობასთან შეფარდებით 33%-მდე აღწევდა, ხოლო 1860 წლისათვის 61,4%-მდე გაიზარდა¹. ამ დროისათვის ნებით დაქირავებულ მუშათა აბსოლუტური რიცხვი 528 650-ს შეადგენდა.

XIX ს. მეორე მეოთხედში რუსეთის მრეწველობისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენდა წარმოების მექანიზაციის ზრდა. ყოველწლიურად იზრდებოდა ევროპიდან შემოტანილი მანქანების რაოდენობა. მაგალითად, მარტო 1830 წლიდან 1840 წლამდე მანქანების შემოზიდვა (ლირებულების მიხედვით) 12¹/₄-ჯერ გაიზარდა. 1856—1860 წლებში რუსეთში შემოტანილი იყო 7 513 ათასი მანეთის ლირებულების მანქანა. განვითარებას იწყებდა სამამულო მანქანათმშენებლობაც. მანქანური წარმოების ზრდის პროცესი მკაფიოდ ჩანს მოსკოვის გუბერნიის მაგალითზე. 1848 წელს მოსკოვის გუბერნიაში აღრიცხული იყო 67 ორთქლის ძრავა 1203 ცხენის ძალის საერთო სიმძლავრით, 1858 წელს — 152 ორთქლის ძრავა 3115 ცხენის ძალის საერთო სიმძლავრით. განსაკუთრებით სწრაფად იზრდებოდა მანქანური შრომა საფეიქრო მრეწველობაში, სადაც აკად. ს. სტრუმილინის გამოანგარიშებით, ბამბის დამუშავების პროცესში მანქანური პროდუქცია ფულადი შეფარდებით საერთო ჯამის 80%-ს აღემატებოდა.

მანქანური წარმოების გაფართოებასთან დაკავშირებით მიმდინარეობდა შრომის ნაყოფიერების ინტენსიური ზრდა. იმავე სტრუმილინის გამოანგარიშებით, ერთი მუშის წლიური გამომუშავება შეადგენდა: 1804 წელს — 156 მანეთს; 1825 წელს — 195 მანეთს; 1845 წელს — 269 მანეთს და 1863 წელს — 764 მანეთს². როგორც

¹ Т. Злотников, От мануфактуры к фабрике, жур. «Вопросы истории», 1946, № 11—12.

² С. Струмилин, Промышленный переворот в России, 1944, гл. 44.

ვხედავთ, საუკუნის მეორე მეოთხედში შრომის ნაყოფიერების ზრდა თითქმის 400%-მდე ასულა.

კაპიტალისტური მრეწველობის წინსვლა-განვითარების მთელი პროცესი მიმდინარეობდა არსებულ ფეოდალურ წარმოებით ურთიერთობათა პირობებში, რაც მისი პროგრესის გზაზე ხელშეშლელ, გადაულახავ დამბარკოლებელ მიზეზებს წარმოადგენდა. ახალ ურთიერთობათა მიერ გზის გაკაფვას თან ახლდა ძველის მსხვერვეა. მის თვალსაჩინო გამოვლინებას წარმოადგენდა, მაგალითად, ყმურ შრომაზე დაფუძნებული საბატონო და პოსესიური მანუფაქტურის დაცემა, რომელიც მეტად დაბალი შრომის ნაყოფიერებით ხასიათდებოდა. არც საბატონო, არც პოსესიურ წარმოებას არ შეეძლო კონკურენცია გაეწია კაპიტალისტური მანუფაქტურისათვის და ისინი ჩანაგდებოდნენ.

რუსეთში ყმური შრომა ყველაზე მეტად მეტალურგიულ მრეწველობაში გამოიყენებოდა. ეს კი შემაპირობებელი იყო იმ ჩამორჩენისა, რითაც მრეწველობის ეს უმნიშვნელოვანესი დარგი ხასიათდებოდა.

მეტალურგიული მრეწველობის ჩამორჩენა თავის მხრივ აპირობებდა მანქანათმშენებელი მრეწველობის დაბალ დონეს. შრომის იარაღების წარმოების ხვედრითი წონა რუსეთში დამუშავებელი მრეწველობის ორ პროცენტსაც კი არ შეადგენდა. რუსეთის სამრეწველო მუშათა 860-ათასიანი კადრიდან მექანიკურ ქარხნებში 1860 წლისათვის დასაქმებული იყო მხოლოდ 11.6 ათასი კაცი, რუსეთში ორთქლის ძრავების სიმძლავრე 1860 წელს უდრიდა 200 ათას ცხენის ძალას, მაშინ როცა გერმანიაში იგი აღწევდა 850 ათასს, საფრანგეთში — 1150 ათასს. ხოლო ინგლისში — 2400 ათასს¹.

მრავალი ფაქტობრივი მასალის მოტანა შეიძლება იმის საილუსტრაციოდ, რომ ახალი მწარმოებლური ძალები განვითარებას აღწევდნენ მრეწველობის მხოლოდ იმ დარგებში, სადაც გაბატონებული იყო კაპიტალისტური ურთიერთობანი, ე. ი. იქ, სადაც წამყვან ძალას ნებით დაქირავებულ მუშათა შრომა წარმოადგენდა (მაგ., საფეიქრო, შაქრის მრეწველობა), მაგრამ ცნება — „ნებით დაქირავებული მუშა“ ბატონყმურ რუსეთში პირობითია. ისინი არ იყვნენ სავსებით თავისუფალნი და სინამდვილეში მემამულის მიერ ღალაზე გაშვებულ ყმებს წარმოადგენდნენ. ამასთან, მეწარმენი იძულებული იყვნენ ზედმეტი ღირებულების ნაწილი მიეცათ მემამუ-

¹ Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права, М., 1965, гл. 67.

ლისათვის, რაც ერთგვარად აფერხებდა გაფართოებულ აღწარმოებას. ბატონყმური წყობილება აკანონებდა უშუალო მწარმოებლის იძულებით მაჯაჰკას მემამულეზე, რის შედეგადაც რუსეთის კაპიტალისტური მრეწველობა მუშახელის მუდმივ შიმშილს განიცდიდა. მისთვის გამორიცხული იყო შრომის სარეზერვო არმია, რომლის გარეშე მას ფრთების გაშლა არ შეეძლო.

კაპიტალისტური მრეწველობის გაფართოების მძლავრ დამაბრკოლებელ მიზეზს წარმოადგენდა რუსეთის საშინაო ბაზარიც, რომლითა შესაძლებლობებს ზღუდავდა ბატონყმური სისტემა. რუსეთის მოსახლეობის 40% — ყმა გლეხები მოკლებული იყვნენ მსყიდველობით უნარს და იკეტებოდნენ ნატურალური მეურნეობის კედლებში. რუსეთის ფარგლებს გარეთ კი ეს მრეწველობა ბაზარს აღვილად ვერ დაიმკვიდრებდა, რადგან ევროპის ქვეყნებში დამზადებულ პროდუქციასთან მას არც ხარისხით, არც თვითღირებულებით შეჯიბრება არ შეეძლო.

ბატონყმური ეკონომიკის კრიზისი არა ნაკლებ თვალსაჩინოდ ვლინდებოდა სოფლის მეურნეობაში, სადაც ახალი საწარმოო ძალები მოკლებული იყვნენ წინსვლა-განვითარების შესაძლებლობას, შრომის ნაყოფიერება თანდათანობით მცირდებოდა, დაცემის გზით მიემართებოდნენ საბატონო და საგლეხო მეურნეობანი.

XIX ს. მეორე მეოთხედიდან სოფლის მეურნეობაში, ისევე როგორც მრეწველობაში, შესამჩნევი ხდება მანქანური შრომის გამოყენება. სასოფლო-სამეურნეო მანქანები შემოაქვთ უცხოეთიდან. თვით რუსეთშიაც იწყება მათი წარმოების განვითარება. მოსკოვში დაარსებულმა ძმები ბუტენოვების სასოფლო-სამეურნეო იარაღების ქარხანამ 1853 წელს გააყიდა 140 ათასი მანეთის სხვადასხვა მანქანა. გარდა ამისა ამუშავდა სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს 19 ქარხანა. სოფლად ინერგება აგრონომიული ღონისძიებანი. მრავალი მემამულე ცდილობს რაციონალურად მოაწყოს თავისი მეურნეობა. ზოგი ცდილობს ნებით დაქირავებულ მუშათა გამოყენებით წარმართოს მეურნეობა. იზრდება ტექნიკური კულტურების (შაქრის ქარხლის, მზესუმზირის, თამბაქოსა და სხვ.) მოყვანა. ერთგვარი წინსვლა შეიმჩნევა გლეხურ მეურნეობაშიც. ახალი მწარმოებლური ძალები პროგრესისაკენ მიისწრაფვიან და მუდმივ წინააღმდეგობაში იმყოფებიან ძველ, დახვეწებულ ფეოდალურ-ბატონყმურ წარმოებით ურთიერთობებთან, რაც გლეხის იძულებით შრომაზე, რუტინულ ტექნიკაზე, ნატურალურ კარჩაკეტილობაზეა დაფუძნებული და ვერავითარ სიახლეს, პროგრესს ვერ ეგუება.

XIX საუკუნის მეორე მეოთხედში რუსეთში მეტი ინტენსივო-

ბით მიმდინარეობს სავაჭრო-ფულადი ურთიერთობის ზრდა. მემამულეს მეურნეობა ნატურალური კარჩაკეტილობიდან გამოდის და საბაზრო ურთიერთობის ორბიტაში ექცევა. ბაზარზე კონკურენცია და მეტი მოგების მიღების წყურვილი მემამულეს აიძულებს თავის მეურნეობაში შრომის ნაყოფიერების დონის ამაღლებაზე, მეტი სასაქონლო პროდუქციის დამზადებაზე იფიქროს. ეს კი შეუძლებელია ჩამორჩენილი და განუვითარებელი ტექნიკის პირობებში. ზოგიერთი მსხვილი მემამულის ცდა მეურნეობის რაციონალიზაციისა ყმურა შრომის ვითარებაში თვალსაჩინო ეფექტს ვერ იძლევა. ამასთან, ასეთი რაციონალიზაციის შესაძლებლობა მხოლოდ ერთეულებს გააჩნიათ, რადგან არ არსებობს მანქანების შეძენისათვის საჭირო კაპიტალი. მემამულეთა ნაწილი ასეთი კაპიტალის დაგროვების მიზნით მამულს აგირავებს. 30-იან წლებში მათი დავალიანება მკვეთრად იზრდება. ზაბლოცკ-დესიატოვსკის გამოანგარიშებით მემამულეთა დავალიანება პრიკაზებში 1833 წლისათვის შეადგენდა 270 მილიონს (ვერცხლით). ხოლო 1859 წლისათვის — 425 მილიონ მანეთს. დაგირავებული ყმების რიცხვი სწრაფად იზრდება. მთელ რიგ გუბერნიებში იგი 50-იანი წლების მიწურულისათვის 70—80% შუა მერყეობს. ბანკებიდან აღებული სესხის დიდი ნაწილი არ ხმარდება მეურნეობის გაუმჯობესებას და იხარჯება პარაზიტული ცხოვრებისათვის. ამრიგად, მემამულურ მეურნეობათა დიდი ნაწილი არათუ გაუმჯობესების გზას ადგია, არამედ ჩანაგდება; პრიკაზებში აღებული ვალი კი ნიავედება.

მემამულეთა მეორე ნაწილი კრიზისული მდგომარეობიდან თავის დაღწევას ცდილობს ყმების ზედმეტი შრომის გადიდებით. ძირითადი შეტევა გლეხთა ნაკვეთებზე მიმდინარეობს. მაგალითად, 1848—1861 წლების მანძილზე ყმა გლეხთა მიერ მიწათსარგებლობა პოდოლსკისა და კიევის გუბერნიებში შემცირდა დაახლოებით 20%-ით. მემამულეებმა გლეხებს საუკეთესო მიწები წაართვეს. ამასთან, გადიდდა საბატონო სამუშაოთა რაოდენობა. თითოეულ სარევიზიო სულზე გლეხთა ექსპლოატაცია დაახლოებით 30%-ით გაიზარდა¹. საბატონო სახნავის ზრდასა და გლეხური ნაკვეთების შემცირებას ადგილი აქვს რუსეთის თითქმის ყველა გუბერნიაში. მაგრამ საბატონო სახნავის გადიდებაც ხომ განსაზღვრულ ნორმამ-

¹ А. В. Барбай. Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации 1858—1861 гг. сб. крებული «Революционная ситуация в России в 1858—1861 гг.», гз. 29—42.

დე შეიძლება! ბევრ მამულში შეინიშნება ყმების მოყალნეყოფილებად გადაყვანის პროცესი. ეს იმას ნიშნავს, რომ მემამულე თავის ყმას სავსებით „ათავისუფლებს“ ნაკვეთისაგან, რომელსაც თავის სახნავს უერთებს, ხოლო ყმას აიძულებს—ან სადმე საშოვარზე წავიდეს, ან დარჩეს მემამულესთან როგორც ხელზე მომუშავე.

საბატონო სახნავის ზრდასთან დაკავშირებით, ბუნებრივია, იზრდებოდა ყმის საბეგარო დღეების რაოდენობა. მაგრამ ბეგარის ეს განუწყვეტელი ზრდა აუარესებდა არა მარტო ყმა გლეხის მდგომარეობას, არამედ ზიანს აყენებდა თვით მემამულის მეურნეობასაც, სადაც ეცემოდა შესრულებული სამუშაოს ხარისხი, იკლებდა შრომის ნაყოფიერება.

საბატონო სახნავის ზრდა გლეხური ნაკვეთების ხარჯზე ბოლოს და ბოლოს იწვევდა იმას, რომ მრავალი გლეხი სავსებით ტოვებდა თავის ნაკვეთს და ე. წ. „მესიაჩინის“ მდგომარეობაში გადადიოდა. ამრიგად, გლეხს ხელიდან ეცლებოდა წარმოების საშუალებები და მთლიანად ბატონის მოწყალებაზე ხდებოდა დამოკიდებული. ეს პროცესი არღვევდა თვით ბატონყმურ სისტემას. შრომის ნაყოფიერების ზრდისათვის ბევრი მემამულე უკიდურეს ღონისძიებებს მიმართავდა. მაგალითად, იმისათვის, რომ საბატონო დღეებში გლეხებს შეუსვენებლივ ემუშავათ, ზოგჯერ მათ კისერზე უღელსაც კი აღგამდნენ, მაგრამ ყველა მიღებული ღონისძიება უშედეგო რჩებოდა, ყმა გლეხი უგულოდ ეკიდებოდა სამუშაოს, ამტკრევდა ინვენტარს, როცა მოახელებდა, უქმად ატარებდა სამუშაო დროს და სხვ.

არაშემიწანიადაგვიან ზოლში შესამჩნევი იყო საბატონო მეურნეობის შემცირება და ყმა გლეხების ღალატზე გადაყვანა. მოსკოვის გუბერნიაში XVIII საუკუნის ბოლოს მეღალე გლეხები ყმური მოსახლეობის 36%-ს შეადგენდნენ. XIX ს. 50-იანი წლების ბოლოსათვის კი მათი რიცხვი 68%-მდე გაიზარდა. ვლადიმირის გუბერნიაში მეღალეები 50-იანი წლების ბოლოსათვის 70%-ს შეადგენდნენ, იაროსლავისა და კოსტრომისაში კი — 87,5%¹. მეღალეების ზრდასთან ერთად იზრდებოდა თითოეულ სულ ყმაზე ღალის რაოდენობა. თუ XVIII საუკუნის ბოლოსათვის ღალის საშუალო რაოდენობა სულზე 5 მანეთს შეადგენდა, XIX საუკუნის 50-იანი წლებისათვის იგი 23 მანეთზე ავიდა. ზოგიერთი მემამულე ამ მხრივ ზომიერებას ჰკარგავდა.

¹ ე. ა. მოროზოვი. 1861 წლის საგლეხო რეფორმა, თბილისი, 1938, 33-46.

მრავალი მებატონე ყმა გლეხს ერთდროულად აკისრებდა ღალასაც და საბატონო სამუშაოსაც, ანუ შერეულ გადასახადს, რაც გლეხების მდგომარეობას მეტისმეტად აუარესებდა.

ასე გატაცებით ყმა გლეხის ღალაზე გადაყვანა, იაევე როგორც საბატონო სამუშაოს ზრდისაკენ მისწრაფება, საფუძველშივე მლიდა და ანგრევდა თვით ბატონყმურ სისტემას. პირველ შემთხვევაში გლეხი სავსებით ბოგანოვდებოდა, დატაცდებოდა, კარგავდა საკუთრებას წარმოების საშუალებებზე, მონის მდგომარეობაში ვარდებოდა. არსებობის შესანარჩუნებლად მას ისლა დარჩენოდა, რომ ხელში იარაღი აეღო და ისე დაეცვა თავისი მეურნეობა. მეორე შემთხვევაში, ისპობოდა თვით მემამულეს მეურნეობა, რჩებოდა მარტო შიშველი ბატონყმური დამოკიდებულება, როდესაც მეღალე გლეხის ჯიბიდან ფული ბატონის ჯიბეში გადადიოდა.

მემამულური მეურნეობის დეგრადაცია, დაბალი შრომის ნაყოფიერება, ყმური შრომის არარენტაბელობა XIX საუკუნის 40-50-იანი წლების რუსეთის ყველაზე უფრო მტკივნეული საკითხი იყო. საქმეს ვერ შველოდნენ ის მრავალი სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებანი, რომლებიც რუსეთში იქმნებოდნენ და ათასგვარ საშუალებებს იგონებდნენ სოფლის მეურნეობის პროდუქტიულობის ასამაღლებლად. საქმეს ვერ შველოდნენ ის რაციონალური მეურნეობასიც, რომლებიც, ისე როგორც თაზისი უდაბნოში, აქაიქ ბოგინობდნენ. მემამულეები, რომელთა ნაწილს ევროპაში საფუძვლიანი ჯანათლება ჰქონდა მიღებული, გრძნობდნენ, რომ გამოუვალი კრიზისის წინაშე იდგნენ, რომ სოფლად საჭირო იყო მკვეთრი, საფუძვლიანი გადახალისებანი. ბევრი იმათგანი პრესაშიც კი გამოვიდა ყმური, იძულებითი შრომის წინააღმდეგ და ყმა გლეხების ნებით დაქირავებულ შრომაზე გადაყვანას მოითხოვდა.

ბატონყმობა — ეს მთავარი ბოროტება სოფლის მეურნეობაში, ისევე როგორც მრეწველობაში, წინ ეღობებოდა, აფერხებდა კაპიტალიზმის განვითარებას, ბოკავდა საწარმოო ძალებს, იგი შიმშილისა და სიღატაკის მუდმივი სათავე იყო, აბრკოლებდა მეურნეობის ინტენსიფიკაციას, აზშობდა მოსახლეობაში სამეურნეო პერსპექტივას. შეუძლებელი იყო სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენილობის დაძლევა ბატონყმობის ურთიერთობის შენარჩუნების პირობებში. მთავრობისა და მემამულეების ყოველი წამოწყება ამ მხრივ დალუპვისათვის იყო განწირული. ხსნის ერთადერთ საშუალებად რჩებოდა ძველი, დრომოკმეული, დახავსებული წარმოებით ურთიერთობათა დამსხვრევა-აფეთქება და გზის გაკათვა იმ ახალი საწარმოო

ძალეებისათვის, რომლებიც ამ დროს სოფლის მეურნეობაშიც უკვე მძლავრად იყვნენ ფეხმოკიდებული და გასაქანს ექებდნენ.

კრიზისი ზედაფენებში. ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის უყარგისობისა და სიღამბლის ნათელი დემონსტრაცია იყო ყირიმის ომი, რომელშიც რუსეთმა სასტიკი დამარცხება განიცადა. ყირიმის ომამდე, როგორც ცნობილია, მეფის რუსეთის სამხედრო დიდება მთელს ევროპაში ქუხდა. რუსეთის ვეებერთელა იმპერიის გარეგანი ბრწყინვალეობა თვალებს სჭრიდა საზღვარგარეთელ მტრებსაც და მოყვრებსაც. ევროპაში მაშინ არ იცოდნენ, რომ გარეგნულად ბრწყინვალე ბუმბერაზი თიხის ფეხებზე იყო შემდგარი და შინაგან ღვინვას განიცდიდა. სამხედრო ტრიუმფებით თავბრუდახვეული ნიკოლოზი და მისი მლიქვნელი მოხელეები ვერ ამჩნევდნენ რუსეთის ჩამორჩენილობას ევროპის კაპიტალისტურ ქვეყნებთან შედარებით. ბატონყმობისა და თვითმპყრობელური რეჟიმის უპირატესობის შეგნება მათ ძვალსა და რბილში ჰქონდათ გამჯდარი, მათთვის გაუგებარი, უცნობი იყო ის დიდი წინსვლა ტექნიკაში, რომლითაც კაპიტალისტური ევროპა ხასიათდებოდა.

მაგრამ ომმა, რომელიც ქვეყნის მატერიალური და სულიერა ძალების უმკაცრეს გამოცდას წარმოადგენს, ფარდა ახადა რუსეთის ამ შინაგან წყლულებს. გამოაშკარავა, რომ იგი ჩამორჩებოდა კაპიტალისტურ ინგლისსა და საფრანგეთს არა მარტო არმიის შეიარაღებისა და ტრანსპორტის საშუალებათა განვითარებაში, არამედ ქარისკაცების გაწვრთნილობაში, რითაც რუსეთი ყოველთვის სამართლიანად ამაყობდა. რუსეთის მეტალურგიულ მრეწველობას სანახევროდაც არ შეეძლო დაეკმაყოფილებინა არმიის მოთხოვნილება რკინაზე, თუჩსა და ფოლადზე.

რუსეთში რკინის გამოდნობა 290 000 ტონას უდრიდა, გერმანიაში — 402 000 ტონას, ინგლისში კი — 2 250 000 ტონას. მოსახლეობის ერთ სულზე თუჩის მოხმარება XIX საუკუნის 50-იანი წლებისათვის რუსეთში შეადგენდა მხოლოდ 9,7 გირვანქას, მაშინ როცა საფრანგეთში იგი უდრიდა 43, ხოლო ინგლისში — 138 გირვანქას.

ნიკოლოზი ომის პერიოდშივე დარწმუნდა, თუ რამდენად მოჩვენებითი, არარეალური იყო მისი აკვიატებული რწმენა გამარჯვებისა. იგი დარწმუნდა თავისი ქვეყნის ჩამორჩენილობაში, ნაწილობრივ — მის მიერ აღებული კურსის უგუნურობაში. მაგრამ ნიკოლოზი არ მოსწრებია რუსეთის სრულ კატასტროფას. იგი სევასტოპოლის კაპიტულაციამდე, ომში რუსეთის საბოლოო დამარცხებამდე გარდაიცვალა. მის გარშემო შემოკრებილი მოხელეები, რომლე-

ბიც რუსეთის ჩამორჩენილობაზე ან იმპერატორის შიშით სდუმდნენ, ან ადრე ამას მართლაც ვერ ამჩნევდნენ, მხოლოდ პარიზის ზავის შემდეგ ალაპარაკდნენ მრეწველობის განვითარების, რკინიგზის ქსელის გაფართოების აუცილებლობაზე (რაც მხოლოდ კაპიტალისტური გზით იყო შესაძლებელი). ახლა, თვითონ დაიწყეს საკუთარი წყულებების სააშკარაოზე გამოტანა. ენგელსი წერდა — ცარიზმმა განიცადა სამარცხვინო მარცხი. მან სახელი გაუტეხა რუსეთს მთელი მსოფლიოს წინაშე და ამასთან ერთად საკუთარი თავის, თვით რუსეთის წინაშე. დაიწყო არნახული გამოფხიზლება. ახლა ქვეყნის მმართველი ზედაფენისათვისაც ნათელი გახდა — საჭირო იყო რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის გადახალისება, ლიკვიდაცია იმ ხელშემშლელი მიზეზებისა. რომლებიც აბრკოლებდნენ ქვეყნის წინსვლას, ელობებოდნენ მის პროგრესს.

რუსეთის ჩამორჩენილობაზე, მისი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის უვარგისობაზე, რუსეთში სერიოზული რეფორმების გატარების აუცილებლობაზე ალაპარაკდნენ ცარიზმის აპოლოგეტები. ცნობილი ისტორიკოსი, ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის მეზობტე მ. პ. პოგოდინი შეშფოთებით წერდა რუსეთში რევოლუციის მოსალოდნელობაზე და ურჩევდა მთავრობას, ვიდრე გვიან არ იყო დაეწყო რეფორმათა განხორციელება.

რუსი ლიბერალი ისტორიკოსი და იურისტი ჩიჩერინი ყარამის ომისშემდგომ რუსეთზე წერდა: რუსეთში სევასტოპოლის განადგურების შემდეგ, უკანასკნელი უბედური ომის შემდეგ, მმართველობის ძველი სისტემა თავისთავად ინგრევა. ცხადი შეიქნა, რომ ძველი გზით სიარული შეუძლებელი გახდა.

ლიბერალი მემამულეები ა. ი. კოშელიოვი, ი. ფ. სამარინი, კ. დ. კაველინი და სხვ. გამოვიდნენ ბატონყმური რეჟიმის მოსპობის მოთხოვნით, ცხადია, მთავრობის რეფორმების გზით. ცარიზმის ამ კრიტიკოსებს ახლა მზის სინათლეზე გამოჰქონდათ ყოველივე ის მანკიერი, დრომოკმული, სასაცილო და საზიზღარი, რითაც ხასიათდებოდა ნიკოლოზ პირველისეული დესპოტიზმი. ლიბერალთა მთელი ეს პლეადა ახლა თვალმიპყრობილი იყო რუსეთის ახალი მონარქისაკენ და მისგან მოელოდა ხსნას იმ რევოლუციისაგან, რომლის მიწისქვეშა ხმაური შიშის ზარს სცემდა გაბატონებულ კლასს. კრიზისი „ზედაფენებში“ — რევოლუციური სიტუაციის ეს ძირითადი კომპონენტი ახლა თავს იჩენდა მთელი სიგრძე-სიგანით. უკვე თვალსაჩინო იყო ყველაშათვის, რომ გაბატონებულ კლასს აღარ შეეძლო შეენარჩუნებინა ბატონობა უცვლელ ფორმებში. ეს კრიზისი უკვე

შესამჩნევი გახდა ჯერ კიდევ ომის წლებში და განსაკუთრებულ-სიმძლავრით იჩინა თავი ომის შემდეგ.

ბატონყმური მონარქიის მოტრფიალე პუბლიცისტებმა და ლიბერალმა ისტორიკოსებმა (განსაკუთრებით კაველინი, პოგოდინი, ჩიჩერინი, შემდეგში — ტატიშჩევი, კორნილოვი, ჯანშიევი და სხვ.) 60-იანი წლების რეფორმების ინიციატორად წარმოგვიდგინეს ნიკოლოზ პირველის შემდეგ რუსეთის ტახტის მფლობელი ალექსანდრე მეორე (1855—1881 წწ.), რომელსაც მეტსახელად „მეფე განმათავისუფლებელი“ შეარქვეს. ალექსანდრეს კეთილშობილურად ღვწოდა, მისი „მშვიდი“, „კაცთმოყვარე ბუნება“, მისი თითქოს „სიყვარული რუსი ხალხისადმი“ და „პროგრესული განწყობილება“ მონარქისტულად და ლიბერალურად მოაზროვნე ისტორიკოსებს 60-იანი წლების რეფორმების საფუძვლად მიაჩნდათ. მათ არ ესმოდათ საზოგადოების განვითარების ობიექტური კანონების ძალა, არ გააჩნდათ სხვა საფუძველი იმ სწრაფი გარდაქმნების ასახსნელად, რომელთა განხორციელება მართლაც დაიწყო რუსეთში ნიკოლოზ პირველის სიკვდილისა და ალექსანდრე მეორის გამეფება პერიოდში.

ლიბერალ ისტორიკოსთა ეს შეხედულება ძირშივე მცდარია. ნიკოლოზ პირველის უეცარი გარდაცვალება მაშინ, როცა ყირიმის ომი უკვე ფინალურ აქტში იმყოფებოდა და რუსეთის დამარცხება ყველასათვის აშკარა იყო, წარმოადგენდა რუსეთის საზოგადოებრიობის გამოყვანას იმ დაჭიმულობისაგან, რომლითაც იგი, ომის ბოლო წლებში იყო შეპყრობილი. საზოგადოებამ, დიდი ხნის დუმილის შემდეგ ერთბაშად ღრმად ამოისუნთქა, თითქოს გადაგორებულ იქნა ლოდი, რომელიც საზოგადოებრივ აზრს, ცოცხალ გონებას აწვა და გასაქანს არ აძლევდა. იმედის ნაპერწკალი ჩაისახა პროგრესულად განწყობილ ადამიანებში, თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის თავდავიწყებულმა მოტრფიალებმაც კი საიმპერატორო ტახტზე ცვლილება მათი წოდების დაღუპვისაგან გადარჩენის საშუალებად მიიჩნიეს.

ეპოქის ფხიზელი მეთვალყურე ცენზორი ნიკიტენკო ამ დღეებში თავის დღიურებში აღნიშნავდა: „ახლანდელ ვითარებაში მისი სიკვდილი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მოვლენაა, რომელსაც შეუძლია მიგვიყვანოს მოულოდნელ შედეგამდე. რუსეთისათვის ცხადი ხდება, რომ ღვება ახალი ხანა. იმპერატორი მოკვდა, გაუმარჯოს იმპერატორს! გრძელი და, უმჯობესია გამოვტყდეთ, უსიხა-

რულო გვერდი რუსეთის სამეფოს ისტორიაში პოლომდე დაიწერა¹.

„ნიკოლოზი მოკვდა, — წერს ნ. ვ. შელგუნოვი თავის მოგონებაში, — უნდა გეტყვოდეს კაცს იმ ეპოქაში, რომ გაგვეგო „ახალი აღმშენებლის“ საზღვრო აღტაცება. თითქმის ჩვენს ზემოთ ზეცა გაიზინა, თითოეულ ჩვენთაგანს გულმკერდიდან დაუტყურდა ფუთიანო ქვა, ჩვენ სადღაც მაღლა განიერ სივრცეში ავტომატურად, მოგვინდა ფრენა“².

ნიკოლოზ პირველის გარდაცვალებას აღფრთოვანებით შესვლენ რუსეთში და ემიგრაციაში მყოფი დემოკრატები. გერცენი რუსეთის სულს შემსუთველი დესპოტის გარდაცვალებაზე დიდ იმედებს ამყარებდა და მიაჩნდა, რომ რუსეთის ცხოვრებაში ახალი ხანა დაიწყო.

ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე, რომელიც 1855 წლის 19 თებერვალს (ძველი სტილით) რუსეთის საიმპერატორო ტახტზე ავიდა, 37 წლის იყო. გონებრივად სავსებით მომწიფებული, ნიკოლოზს აქვდა ეპოქის კრიტიკული აღსასრულის მეთვალყურე, გაბატონებული კლასების ფეხქვეშ ნიადაგის რყევის უშუალო მოწმე, ალექსანდრე მეორე შეუდგა საქვეყნო საქმეების გარიგებას. მას კარგად გაეგებოდა ეპოქის ტკივილი. მის თვალწინ მომწიფდა რიგი გადაუდებელი საკითხებისა, რომელთა გადაწყვეტის გარეშე მოსალოდნელი იყო თვითმპყრობელური ტახტის სრული ნგრევა.

რა თქმა უნდა, ალექსანდრე II თავის წინამორბედთან არსებითად არ გამოირჩეოდა „გულჩვილობით“, „კაცთმოყვარეობით“, „მშვიდობიანი განწყობილებით“, როგორც იგი მისმა მეხოტბე იმპერატორისებმა მონათლეს.

ალექსანდრე მეორის პოლიტიკური მრწამსით რუსეთი აუცილებლად უნდა დარჩენილიყო თვითმპყრობელურ-ბატონყმურ ქვეყნად. მაგრამ, ყირიმის ომის სავალალო შედეგებმა ალექსანდრეზე, ისე როგორც ადრე ნიკოლოზზე, გამომაფიხილებელი გავლენა მოახდინა. ახლა მის გარშემო ყველა აღაპარაკდა რუსეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სხეულის გამოსაჯანსაღებლად მნიშვნელოვან ღონისძიებათა გატარების აუცილებლობაზე. ახლა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თვით რეაქციონერი შემამულე-მოხელეებიც კი თანახმა იყვნენ მცირედი დათმობისა, მთავარის შესანარჩუნებლად.

¹ А. Никитенко, Моя повесть о самом себе и о том, чему свидетелем в жизни был, т. I, гл. 352.

² Н. В. Шелгунов, Воспоминания, М.-Л., 1928, гл. 26.

ამრიგად, შექმნილი სიტუაცია ალექსანდრე მეორეს უკარნახებდა წასულიყო მმართველობას იმ მეთოდით, რომელიც გულისხმობდა მცირედ დათმობას მთავარის შენარჩუნებისათვის, ხალხის მიუყრებას ნამცეცების მიგდებით, ე. ი. საზოგადოებრივი აზრების დაშოშმინებას დაპირებითა და მცირედი მსხვერპლით. ეს მეთოდი, ჯერ კიდევ, ალექსანდრე პირველისათვის იყო ცნობილი.

მაგრამ ეს მაინც არ ნიშნავს იმას, რომ რუსეთში 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმების, პირველ რიგში, საგლეხო რეფორმის გატარების ინიციატივა მთლიანად გაბატონებული კლასებიდან მომდინარეობდა და მისი სულსჩამდგმელი იმპერატორი იყო, რასაც თავგამოდებით ამტკიცებდნენ ლიბერალი ისტორიკოსები; ან იმას, რომ აქ წამყვანი იყო მემამულის ეკონომიურა დაინტერესება, როგორც ამას ფიქრობდნენ ისტორიკოსები პოკროვსკი და როჟკოვი.

1861 წლის საგლეხო რეფორმა და მისი მომდევნო ბურჟუაზიული რეფორმები შედეგი იყო ბატონყმური წყობილების შენადგანი წინააღმდეგობის გაღრმავებისა და კლასობრივი ბრძოლის უკადრესობამდე გამწვავებისა, რის საფუძველსაც ქმნიდა ქვეყნის ეკონომიური განვითარება, რომელიც რუსეთს კაპიტალიზმისაკენ მიაქანებდა. მემამულე-მებატონეები ობიექტური აუცილებლობას გამოიძულებული იყვნენ რეფორმაზე დათანხმებულიყვნენ. იძულებითი დათანხმების შემდეგ კი ცდილობდნენ მაქსიმალურად დაეკმაყოფილებინათ თავიანთი ეკონომიური ინტერესი — რაც შეიძლება ნაკლები დაეთმოთ და მეტი შეენარჩუნებინათ.

მშრომელთა რევოლუციური აქტივობის ზრდა. რევოლუციური სიტუაციისათვის არაა საკმარისი, რომ ზედათუნებს არ შეეძლოთ ძველებურად ცხოვრება. მისთვის დამახასიათებელია ჩაგრული კლასების მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესება და, რაც მთავარია, ამ კლასების აქტივობის ზრდა; რეფორმამდელ რუსეთში რევოლუციური სიტუაციის ეს კომპონენტები სახეზე იყო.

XIX საუკუნის მთელი პირველი ნახევარი გლეხთა მღელვარების განუწყვეტელი აღმავლობით ხასიათდებოდა. განსაკუთრებით შეუპოვარი ხასიათი ამ მოძრაობამ 40—50-იან წლებში მიიღო. თუ XIX ს. პირველ მეოთხედში რუსეთზე ყოველწლიურად საშუალოდ 11 მღელვარება მოდიოდა, 1826 — 1854 წწ. ორი ორჯერ გაიზარდა, ხოლო 1855—1861 წწ. ეს რიცხვი 80-მდე ავიდა. გლეხთა მოძრაობა რიცხობრივ მატებასთან ერთად თვისობრივ ცვლილებასაც განიცდიდა. გლეხთა მასებში თანდათან მაღლდებოდა შეგნების დონე, იმის გაგება. რომ ბატონყმობა სრულებითაც არ იყო უფთხსმოვლენილი. მარადუცვლელი რეჟიმი, რომ გლეხობას ა-

ქვეყნიური სიკეთით სარგებლობის უფლება გააჩნდა ისევე, როგორც მემამულეს, რომ გლეხთა განთავისუფლება მეზატონეთა უღლისაგან თვით გლეხთა საქმეა და სხვ.

გლეხთა მღელვარებამ მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო ყირიმის ომის პერიოდში და განსაკუთრებით მის შემდეგ. ომის სიძნელეებ, რუსეთის მწარმოებლურ მოსახლეობას დააწვა მხრებზე. გაიზარდა სახელმწიფო გადასახადები. მემამულე-მეზატონეებმა გააძლიერეს ექსპლოატაცია. გლეხობაში, თვითმპყრობელობის სიძლიერის რწმენა რომ შეირყა, გაჩნდა მოძრაობის ახალი ფორმები. 1854 წელს გლეხთა დიდ მღელვარებებს ჰქონდა ადგილი პეტერბურგის, ნოვგოროდის, ტვერის გუბერნიებში. მღელვარება მოედო ვოლგისპირეთსაც. მთავრობის მიერ დაწყებულ მოხალისეთა რაზმების შეგროვებასთან დაკავშირებით სოფლებში ხმა დაიბრუნა ყმობიდან განთავისუფლების შესახებ. აღფრთოვანებული გლეხთა ათასეულები დაიძრნენ მოსკოვისა და პეტერბურგისაკენ. მთავრობას საგანგებო ღონისძიებათა მიღება დასჭირდა ამ ხმების გასაქარწყლებლად.

გლეხთა მღელვარება მასობრივად მოედო რუსეთის შიდა გუბერნიებს და მალოროსიას. 1856 წელს ეკატერინოლარის, ხერსონის, კიევის გუბერნიებიდან ყირიმისაკენ დაიძრა გლეხთა უდიდესი მასები, თავრიდში ოქროს პალატში მჯდარი მეფისაგან თავისუფლების მისაღებად. უკრაინის გლეხობა, სჯეროდა რა ამ მითისა, უფრო თავგამოდებით იბრძოდა მემამულე პანების წინააღმდეგ, რომლებიც მათი რწმენით მეფის მიერ გლეხებისათვის ნაბოძებ თავისუფლებას ითვისებდნენ.

გლეხთა მღელვარების ერთ-ერთი ტიპიური მაგალითია 1857 წლის სამეგრელოს გლეხთა აჯანყება უტუ მიქაეას მეთაურობით. ამ აჯანყების გამოკვეთილი ანტიზატონეზმური ხასიათის განზოგადებით შეიძლება ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ იმ განწყობილებათზე, რომელიც ჰქონდა რუსეთის გლეხობას რეფორმისწინა პერიოდში.

გლეხთა მღელვარების მასობრივმა და შეუპოვარმა ხასიათმა შეაშფოთა თვითმპყრობელობის აპოლოგეტი ლიბერალები. კ. დ. კაველინი 1855 წელს აღნიშნავდა, რომ ხალხს ძალიან ეძიძიება ყმური დამოკიდებულება და არახელსაყრელ პირობებში ამ გაღიზიანებისაგან შეიძლება იფეთქოს და გაჩნდეს ისეთი ხანძარი, რომლის შედეგების წინასწარ დანახვა ძნელიაო.

ქვეყნის წინსვლის, მისი პროგრესული განვითარების ობიექტური ინტერესები მოითხოვდნენ და გადაუდებელ ამოცანად აყენებდნენ ზატონეზმური ურთიერთობის ლიკვიდაციას, რადგან ამ ურთიერ-

თობამ ამოწურა თავისი თავი. ცარიზმი მიხედა, რომ აუცილებელი იყო დათმობა ქვეყანაში ობიექტური აუცილებლობით მომწიფებული ახალი პირობების წინაშე, ვიდრე ეს ბატონყმური სახელმწიფო მთლიანად ქვემოდან არ იქნებოდა აფეთქებული.

ვ. ი. ლენინს მოცემული აქვს 1861 წლის საგლეხო რეფორმის მიზეზების კონკრეტული, მაგრამ ამომწურავი დახასიათება. — რა ძალამ აიძულა მებატონეები — სვამს კითხვას ვ. ი. ლენინი — ხელი მოეკიდათ რეფორმისათვის, და უპასუხებს: „...ეკონომიური განვითარების ძალამ, რომელიც კაპიტალიზმის გზაზე აყენებდა რუსეთს. მემამულე-მებატონეთ არ შეეძლოთ ხელი შეეშალათ სასაქონლო გაცვლა-გამოცვლის ზრდისათვის რუსეთსა და ევროპას შორის; არ შეეძლოთ შეენარჩუნებინათ მეურნეობის ძველი, დაშლის პროცესში მყოფი ფორმები. ყირიმის ომმა ცხადყო ბატონყმური რუსეთის სიღამპლე და უძლურება. გლეხთა „ამბოხებებმა“, რომლებიც განთავისუფლებამდე ფართოვდებოდა ყოველ ათწლეულში, აიძულა პირველი მემამულე, ალექსანდრე II, ელიარებინა, სჯობს გავათავისუფლოთ ზ ე ვ ი დ ა ნ, ვიდრე ქ ე ვ ე ი დ ა ნ დაგვამხობდნენ“¹.

რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია. 50-იანი წლების დასასრულისა და 60-იანი წლების დასაწყისის რევოლუციური სიტუაციის შემაპირობებელ კომპონენტს წარმოადგენდა რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების მძლავრი განვითარება. 40-იანი წლების იდეურ ბრძოლაში გამოწრთობილი აზრი გამოდას გლეხთა ინტერესების ერთადერთ დამცველად და გაბედულად ქადაგებს სახალხო რევოლუციას, რევოლუციას ქვევიდან, რომელმაც უნდა დაამხოს ფეოდალურ-ბატონყმური წყობა.

ლიბერალური თავადაზნაურობის, ლიბერალური ბურჟუაზიისა და რევოლუციური დემოკრატიზმის წარმომადგენელთა შორის 40-იან წლებში დაწყებულმა ბრძოლამ, რუსეთის მომავლის შესახებ. 60-იან წლებში გარკვეული სახე მიიღო. კლასობრივი ანტაგონიზმის უაღრესად გამწვავებამ არსებული რეჟიმის შეცვლის აუცილებლობის საკითხი დააყენა. რევოლუციის პრაქტიკულმა გარდუვალობამ დახვეწა და ჩამოაყალიბა საზოგადოებრივი ჯგუფების საბრძოლო პროგრამა. ადვილი შესამჩნევია გახდა, რომ თვითმპყრობელობის გუშინდელი ოპოზიციონერები — თავადაზნაური და ბურჟუაზიული ლიბერალები არსებითად წინააღმდეგი იყვნენ ქვეყნის ძირ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 127.

ვესვიანი გადახალიებისა, მისი ბერეუაზიულ-დემოკრატიული გარდაქმნისა. ამავე ბრძოლაში გამოჩნდა დემოკრატიული აზრის თანამიმდევრობა, მისი ბოლომდე რევოლუციური ხასიათი, მისი შეუპოვრობა. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის რევოლუციურ-დემოკრატიულმა აზრმა წინ გადადგა ახალი, მძლავრი ნაბიჯი. იგი ამალ-ლდა ერთი ეტაპით; კეშმარიტი რევოლუციური ძიების გზაზე მან დაამთავრა ერთი პერიოდი, დასაბამი მისცა მეორეს. ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, დეკაბრისტების, ხოლო შემდეგ გერცენის მიერ დაწყებული „აგიტაცია განაგრძეს, გააფართოვეს, განამტკიცეს, გამოაწირეს რევოლუციონერმა რაზნოჩინელებმა, ჩერნიშევსკით დაწყებული და „ნაროდნაია ვოლიას“ გმირებით დამთავრებული. უფრო გაფართოვდა მებრძოლთა წრე, უფრო დაუახლოვდნენ ისინი ხალხს, „მომავალი ქარიშხლის ახალგაზრდა შტურმანები“ — ასე უწოდებდა მათ გერცენი“¹.

„რაზნოჩინელი“ — ეს ახალი ტერმინი რუსეთში კრიზისულ ვითარებაში შეიქმნა. ამ სახელს ატარებდნენ ადამიანები, რომლებიც დემოკრატიის მხურვალე მოსარჩლენი გახდნენ და გაბედულად წამოაყენეს სახალხო რევოლუციის იდეა.

ჩერნიშევსკის თანამედროვე რევოლუციონერი, პუბლიცისტი ნ. ვ. შელგუნოვი შენიშნავს, რომ რაზნოჩინელი არის ზეადმაღალი ნაწილი ხალხისა, რომელთანაც იგი დაკავშირებულია თავისი ფესვებით. ეს ინტელიგენცია ახალ ფორმაციას ეკუთვნოდა, იგი გამო-სული იყო დაბალი მოხელეების, სასულიერო პირების, ვაჭრების. მოქალაქეების, გლეხების წრიდან და გამოხატავდა მათ ინტერესებს.

ვ. ი. ლენინი 60-იანი წლებიდან 90-იან წლებამდე განმათავისუფლებელ მოძრაობას რაზნოჩინულ პერიოდს უწოდებს. „ბატონყმობის დაცემამ — აღნიშნავს ლენინი — გამოიწვია რაზნოჩინელის. როგორც მთავარი მასობრივი, განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწის გამოჩენა“.

რაზნოჩინელ რევოლუციონერთა თაობამ თავის წრეში წარმოშვა ისეთი გამოჩენილი მოაზროვნენი და რევოლუციური მოღვაწენი, როგორიც იყვნენ ჩერნიშევსკი. დობროლიუბოვი და მაიი თანამებრძოლები — შელგუნოვი, მიხაილოვი, სერნო-სოლოვიოვიჩი. ვლადიმერ და ნიკოლოზ ობრუჩევები, ელისეევი და სხვ. ამ ახალი თაობის ხელმძღვანელი და პოლიტიკური ბელადი იყო ნ. გ. ჩერნოშევსკი.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 19.

დიდი რუსი დემოკრატი, მეცნიერი და რევოლუციონერი ნიკოლოზ გაბრიელის ძე ჩერნიშევსკი რუსეთის XIX ს. მეორე ნახევრის უდიდესი მოღვაწეა. მისი ხელმძღვანელობით რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკი 60-იან წლებში შეუპოვრად გამოვიდა გლეხობის ინტერესების დასაცავად თავადაზნაურულ-მემატონეთა და ბურჟუაზიულ ლიბერალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ჩერნიშევსკის მეთაურობით და მისი გავლენით წამოიზარდნენ რევოლუციონერთა მომდევნო თაობები.

თ ა ვ ი X I

იი-იანი წლების გურუშაზიული რეფორმები

მთავრობის პირველი ღონისძიებანი

1856 წლის მიწურულში ახალმა იმპერატორმა მასივე თავმჯდომარეობით საბატონო გლეხების მოსაწყობ ღონისძიებათა შემსწავლელი საიდუმლო კომიტეტი ჩამოაყალიბა. კომიტეტის შემადგენლობაში თვითმპყრობელობის ერთგული მსახური და ბატონყმური ფსიქოლოგიით გამსჭვალული პირები შევიდნენ (სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე ორლოვი, შინაგან საქმეთა მინისტრი ლანსკო, ფინანსთა მინისტრი ბროკი, სახელმწიფო ქონების მინისტრი მურავიოვი, სასახლის მინისტრი ადელბერგერი, ჟანდარმათა შეფი დოლგორუკოვი, სახელმწიფო საბჭოს წევრი გაგარინი. ბარონი კორფი და სხვ.). კომიტეტმა მიზნად დაისახა განესაზღვრა ის საწყისები და გეგმა, რომელზედაც უნდა აგებულიყო გლეხთა განთავისუფლება შინაარსი. მაგრამ კომიტეტის მიერ დაყენებული კითხვების ანალიზიდან ცხადი ხდება, რომ მემამულე-მებატონეთა ეს შემადგენლობა ჯერ კიდევ ვერ ბედავდა შეჭხებოდა ძირითადს ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და დღის წესრიგში მხოლოდ მეორეხარისხოვან საკითხებს აყენებდა. ასე მაგალითად, შესაძლებელია თუ არა ნება მიეცეს ყმა გლეხებს იქორწინონ მემამულის ნებართვის გარეშე; შეიძლება თუ არა მიეცეს საბატონო გლეხებს უფლება შეიძინონ საკუთრება მემამულის თანხმობის გარეშე; რა ზომით უნდა შეიზღუდოს მემამულის უფლება გლეხთა დასჯის საქმეში; შეიძლება თუ არა დაშვებულ იქნას გლეხთა საჩივრები მებატონის წინააღმდეგ და სხვ.

კომიტეტის 14 და 17 აგვისტოს სხდომებზე ირჩეოდა მომავალი რეფორმის განხორციელების საკითხი. უმრავლესობა მაინც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ არც გლეხობა, არც მთავრობა ასეთი რეფორმის დაუყოვნებლივი გატარებისათვის მომზადებული არაა, და უმჯობესია მისი განხორციელება თანდათანობითო; კომიტეტმა მიზან-

შეწონილად სცნო რეფორმის მოსამზადებელი, გარდამავალი და საბოლოო პერიოდებას დაწესება და დაწერილებით შეუდგა პირველი, ანუ მოსამზადებელი პერიოდის ღონისძიებათა განხილვას.

ამგვარად, საიდუმლო კომიტეტმა გლეხთა განთავისუფლების საქმე არსებითად ისევ გაუჩვეველი დროისათვის გადადო. ვითარება რუსეთში კი უფრო და უფრო დაძაბული ხდებოდა: იზრდებოდა გლეხთა მოძრაობა, ფართოვდებოდა ოპოზიციური ბანაკი, გუბერნატორთა მოხსენებები აღსავსე იყო შიშით ხვალინდელი დღისადმი. თავადაზნაურობის ზოგი წინადაცხადებული საგუბერნიო წინამძღოლი აყენებდა რეფორმის დაუყოვნებლივ განხორციელების საჭიროებას. ასეთი განცხადებით მიმართეს მეფეს ვილნოს, კოვნოს, გროდნოს გუბერნიების თავადაზნაურთა წინამძღოლებმა. ამასთან დაკავშირებით, 1857 წლის 20 ნოემბერს ალექსანდრე მეორემ გამოსცა რესკრიპტი ვილნოს გენერალ-გუბერნატორ ნაზიმოვისადმი. იმპერატორი თავადაზნაურობას უფლებას ანიჭებდა შედგომოდნენ პროექტების შედგენას „საბატონო გლეხთა ყოფა-ცხოვრების აგებულებისა და გაუმჯობესების შესახებ“. ამ საქმეს რესკრიპტი საგუბერნიო კომიტეტს აკისრებდა, რომელსაც უხელმძღვანელებდა თავადაზნაურთა საგუბერნიო წინამძღოლი, ხოლო წევრებად შევიდოდნენ ყველა მაზრის თავადაზნაურთა თითო წარმომადგენელი და ორი გამოცდილი მემამულე გუბერნატორის წარდგინებით. ამავე წლის 5 დეკემბერს გამოცემულ იქნა რესკრიპტი პეტერბურგის გენერალ-გუბერნატორ იგნატოვისადმი. იმპერატორი ნებას რთავდა პეტერბურგის გუბერნიის თავადაზნაურობას შეექმნა საგუბერნიო კომიტეტები გლეხთა ყოფაცხოვრების გაუმჯობესების ღონისძიებათა განსახილველად. 1858 წლიდან „თავადაზნაურთა თხოვნის“ საფუძველზე, საგუბერნიო კომიტეტების ჩამოყალიბება დაიწყო რუსეთის სხვა გუბერნიებშიც.

ამრიგად, რესკრიპტი ნაზიმოვისადმი იყო მთავრობის პირველი საჯარო, ოფიციალური განცხადება საგლეხო რეფორმისათვის სამზადისზე. ამ განცხადებას რუსეთის საზოგადოების წრეებში სხვადასხვაგვარი გამოხმაურება მოჰყვა. ლიბერალები მთავრობის ინციტივას ტაშისცემით შეხვდნენ. რესკრიპტი მათ უკვე თავისუფალი რუსეთის საწყის დოკუმენტად მიიჩნიეს. 28 დეკემბერს ლიბერალებმა კატკოვმა და კაველინმა პოგოდინთან ერთად მოსკოვში საზეიმო ბანკეტი მოაწყვეს. სადაც წარმოთქმულ იქნა სადღეგრძელოები მეფე „განმათავისუფლების“ სადიდებლად.

მმართველ წრეებს არ ახალისებდა ლიბერალების ეს აღფრთოვანება და ტაშისცემა. განცხადებამ, მოლოდინის მიუხედავად, ში-

შის ზარი დასცა მემამულეთა უმრავლესობას და თავადაზნაურთა უკმაყოფილება გამოიწვია, რამაც მთავრობას ახალი საზრუნავი გაუჩინა. ცენზურას მითითება მიეცა ჟურნალებში არ დაეშვათ მეტისმეტი აღფრთოვანება, ხოლო გუბერნატორებს დაევალიათ უხმაუროდ, მხოლოდ თავადაზნაურთა მონაწილეობით, განეხილათ გლეხთა მოწყობის საქმე და ყოველ შემთხვევისათვის მზად ჰყოლოდათ შეიარაღებული ძალები „უწყობათა“ დაუყოვნებლივ აღმოსაფხვრელად.

* * *

საგუბერნიო კომიტეტებში 1858 წლიდან გაიშალა მუშაობა საგლეხო რეფორმის პროექტების შემუშავებისათვის. კომიტეტების თავადაზნაურული შემადგენლობა. რაც იმპერატორის რესკრიპტის თანახმად მტკიცედ იყო გატარებული ყველა გუბერნიაში, თითქოს იმის თავდები უნდა ყოფილიყო, რომ რეფორმის საკითხზე შემუშავებულიყო ერთი თვალსაზრისი. სინამდვილეში ასე არ მომხდარა, საგლეხო კომიტეტებში რეფორმის გარშემო შეხედულებათა ბრძოლა გაიშალა. ცხადია, ეს ბრძოლა არ იყო ანტაგონისტური. ეს იყო ბრძოლა ერთი კლასის შიგნით, გამოჰდინარე ამავე კლასის ინტერესებიდან, ბრძოლა გლეხობისადმი დათმობის ფორმებისა და ზომებისათვის. ლიბერალმა ისტორიკოსებმა ეს ე. წ. ბრძოლა რეაქციონერ და ლიბერალ თავადაზნაურობას შორის მეტისმეტად შეაღამაზეს, გაბერეს და საქმე ისე წარმოადგინეს, თითქოს ლიბერალობა რუსეთში თავისუფლებისათვის თანმიმდევრული მებრძოლი ძალა იყო. სწორედ ამ შეხედულებათა სიყალბის გამოსაშვარავებლად ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა: „მებატონეთა და ლიბერალთა ყბადაღებული ბრძოლა, რომელსაც ესოდენ აზვიადებენ და აღამაზებენ ჩვენი ლიბერალური და ლიბერალურ-ნაროდნიკული ისტორიკოსები, წარმოადგენდა ბრძოლას გაბატონებული კლასების შიგნით, მეტწილად მემამულეების შიგნით, ბრძოლას მხოლოდ და მხოლოდ დათმობათა ოდენობისა და ფორმის გულსათვის. ლიბერალები ისევე, როგორც მებატონეები, იღვნენ მემამულეთა საკუთრებისა და ბატონობის აღიარების ნიადაგზე, ისინი აღშფოთებით ჰგმობდნენ ყოველგვარ რევოლუციურ აზრს ამ საკუთრების მოსპობის შესახებ, ამ ბატონობის სრული დამხობის შესახებ“¹.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 128.

ზოგიერთ საგუბერნიო კომიტეტში წარმოდგენილი იყო მთლიანად რეაქციონერ მებატონეთა შემადგენლობა. ცხადია, ასეთი კომიტეტი მხოლოდ და მხოლოდ მემამულეთა ინტერესების დაცვაზე ფიქრობდა და მათ მიერ შემუშავებული პროექტები არა ყმა გლეხობის, არამედ მემამულეთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას ითვალისწინებდა. ისეთი კომიტეტების პროექტები, რომლის შემადგენლობაში ლიბერალი მემამულეები ქარბობდნენ, უფრო პროგრესული იყო, თუმცა არც ისინი იცავდნენ გლეხთა ინტერესებს.

რუსეთის გლეხთა განთავისუფლების საკითხში საგუბერნიო საგლეხო კომიტეტების მუშაობის პროცესში ძირითადად სამი პოზიცია გამოიკვეთა: მებატონური, ლიბერალური და დემოკრატიული. პირველი ორი, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, გაბატონებული კლასის ინტერესებს ასახავდა, მესამე — მასებისას. განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

მებატონეთა პოზიცია. რუსეთში საგლეხო რეფორმის გატარების ყველაზე თავგამოდებული მოწინააღმდეგენი მცირემიწიანი აზნაურები და საადგილმამულო დიდკაცები იყვნენ. პირველი, რუსეთის თავადაზნაურობის 40%-ს აღემატებოდა, მაგრამ თავადაზნაურული მამულის მთელი შემადგენლობის სამ პროცენტზე ნაკლებს ფლობდა. ეს, ე. წ. „გოგოლის ტიპის აზნაურები“, ეწოდნენ ნატურალურ მეურნეობას. მათთვის გამორიცხული იყო მეურნეობის კაპიტალისტურ ყაიდაზე გარდაქმნა. მათი აზრით, ყმების განთავისუფლება მოშლიდა მამა-პაპური ადამ-წესებით აწყობილ მეურნეობას და გააჩანაგებდა მემამულეებს, რომელთაც არ გააჩნდათ საჭირო კაპიტალი მეურნეობის კაპიტალისტურ ყაიდაზე გარდასაქმნელად და არც რაიმე სხვა საქმისათვის შეეძლოთ მოეკიდათ ხელი. ისინი მთელი არსებით ებლაუჭებოდნენ ყმებს და მიაჩნდათ, რომ მათ გარეშე დაღუპვისათვის იყვნენ განწირულნი.

გლეხთა განთავისუფლება უზრუნველი, დიდი შემოსავლის დაკარგვას უქადდა სასახლეებში განცხრომით მცხოვრებ, ვეებერთელა ლათიფუნდების მფლობელ ფეოდალურ დიდკაცობასაც. ეს მემამულეები მეურნეობას თვითონ არ აწარმოებდნენ, მათ მიერ დანიშნული ზედამხედველები ყმა გლეხების ექსპლოატაციის ზრდის ხარჯზე თავადაც მდიდრდებოდნენ და მემამულესაც დიდ თანხებს უგზავნიდნენ. საადგილმამულო დიდკაცობას მიაჩნდა, რომ გლეხთა განთავისუფლება მათ ამ უზრუნველ შემოსავალს ხელიდან გამოაცილიდა.

მემამულე-მებატონეთა რეაქციული პოზიციის მთავარი მესვეურები იყვნენ: ო. პ. გოლიცინი, ნ. ა. ბეზობრაზოვი, ა. დ. ქელტუხი-

ნი, გრაფი შუვალოვი, თავადი გაგარინი და სხვები. მათი ინტერესების თავგამოდებულ დამცველად გამოვიდა მოსკოველი მემამულე ს. პ. გოლიცინი, რომელმაც ამ საკითხს სპეციალური ბროშურა უძღვნა. ამ ბროშურაში გოლიცინმა მიზნად დაისახა ყმებისათვის განემარტა მეფის მიერ გათვალისწინებული რეფორმის არსი. მისი აზრით, მთელი მიწა-წყალი მემამულეთა საკუთრებას შეადგენს, გლეხობას მხოლოდ თავიანთი ქობის გამოსყიდვის შესაძლებლობა ექნება; ბეგარა ძალაში ღარჩება რეფორმის შემდეგაც, გლეხები კვლავ ვალდებული იქნებიან მოიხადონ თავიანთი მოვალეობა მემატონისა და სახელმწიფოს წინაშე და სხვ. ამ „დებულებათა“ დასამტკიცებლად გოლიცინი ბურჟუაზიულ პოლიტიკურ ეკონომიასაც კი იმარჯვებდა. გლეხობის ხელში უძრავი ქონების ნაწილის გადასვლა მას წარმოუდგებოდა როგორც საბაზრო გაცვლა, ე. ი. აზნაურები გამოვლენ გამყიდველების, ყმა გლეხები კი მყიდველების როლში, ამიტომ. ყოველივე. რის გადაცემასაც გლეხობისათვის რეფორმა გაითვალისწინებს, წინასწარ უნდა შეფასდეს¹. გოლიცინი გლეხობას მიმართავდა არ დაევიწყებინათ ის „სიკეთე“, რომელიც მათ ბატონების ხელში გააჩნდათ, ყოველთვის ხსოვებოდათ, რომ გლეხის ყოფა-ცხოვრება რუსეთში ბევრად უკეთესია. ვიდრე საზღვარგარეთ, ამიტომ ისინი არ უნდა აპყვნენ ბოროტ ხმებს განთავისუფლების შესახებ.

მემატონეთა პოზიციის აშკარა დამცველად, რესკრიპტის გამოქვეყნების შემდეგ, გამოვიდა ნ. ბეზობრაზოვიც, მან 1858 წელს ბერლინში დაბეჭდა ბროშურა მემამულეთა მიწათმფლობელური უფლებების შესახებ. გლეხობა ამ ბროშურაში წარმოდგენილი იყო როგორც თავადაზნაურობისადმი მთლიანად დაქვემდებარებული წოდება. ბეზობრაზოვის აზრით, რუსეთში არ არსებობს და არც უნდა არსებობდეს არავითარი გლეხთა საკითხი, რომ ლაპარაკი შეიძლება მხოლოდ აზნაურობის სამამულო უფლებებზე. გლეხობას კი არავითარი უფლება, აზნაურთა წინაშე მოვალეობის გარდა არ აკისრია და არც შეიძლება რომ ეკისრებოდესო.

მემამულე აზნაურების ინტერესების უფრო ფრთხილ დამცველად გამოვიდა „მიწათმფლობელთა ჟურნალის“ რედაქტორი ა. დ. ეელტუზინი. მისი შეხედულებანი გლეხთა რეფორმის საკითხზე ყველაზე დასაბუთებულად და გამოკვეთილად ჩამოყალიბებულია ამ ჟურნალის შექვეყნებულ ტომში.

¹ Н. Каратаев, Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40—60 годы XIX века), М., 1957, гл. 89.

უელტუზინი პრინციპულად წინააღმდეგი იყო გლეხთა განთავისუფლებისა, ბატონყმობის გაუქმებისა. აგი მოითხოვდა მხოლოდ გლეხთა პირობების თანდათანობით გაუმჯობესებას. მემამულეებამისი აზრით, თვითონ უნდა ცდილობდნენ გლეხთა ყოფა-ცხოვრების უკეთ მოწყობას, მაგრამ ეს არ უნდა მოხდეს მემამულეთა გაჩანაგების ანგარიშზე. რეფორმის შემდეგაც მიწა მთლიანად მემამულის საკუთრებაში უნდა დარჩეს. გლეხობას მიეცემა მხოლოდ საკარმიდამოს გამოყენების უფლება. მიწის სათემო მფლობელობა მოიხსობა. თემის კუთვნილ მიწებს ყმა გლეხებს გაუნაწილებს თვით მემამულე, რომლის არენდატორებად ეს გლეხები გადაიქცევიან. გლეხები რეფორმით უნდა განთავისუფლდნენ მხოლოდ მებატონის დამოკიდებულებისაგან. ამის შემდეგ თითოეულ გლეხს უფლება ექნება დატოვოს თავისი კარ-მიდამო, რომელიც მემამულის საკუთრებაში დარჩება და მას, სურვილს თანახმად იჯარით სხვაზე გასცემსო¹.

მებატონეთა პოზიციის ტიპური წარმომადგენელია, აგრეთვე. გლეხთა მთავარი კომიტეტის წევრი გაგარინი. გაგარინი გამოხატავდა ინტერესებს იმ მსხვილი საადგილმამულო არისტოკრატიისა, რომელსაც არ სურდა რეფორმის შედეგად დაეკარგა უზრუნველი შემოსავალი, რომელიც მსხვილი ყმური მეურნეობიდან ეძლეოდა.

გაგარინის თვალსაზრისს თითქმის ემთხვეოდნენ პეტერბურგის საგუბერნიო კომიტეტის წევრების მემამულეების შუევალოვისა და პლატონოვის პროექტები. ისინი გადაჭრით წინააღმდეგნი იყვნენ გლეხთა მიწიანად განთავისუფლებისა, აყენებდნენ წინადადებას განთავისუფლებული გლეხებისათვის მიწის „უვადო სარგებლობაში“ გადაცემის შესახებ. ეს იმას ნიშნავდა, რომ გლეხები ისევ მოიხდიდნენ ამ მიწასთან დაკავშირებულ ბეგარა-ვალდებულებას, ისევ რჩებოდა მემამულის ძალაუფლება.

ლიბერალთა პოზიცია. ლიბერალური მოძრაობა 50-იანი წლების მიწურულში, ისე როგორც ორმოციან წლებში, იფარგლებოდა თვითმპყრობელური ხელისუფლების ოპოზიციის ჩარჩოებით. ეს მოძრაობა არ მისულა რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმისადმი მკვეთრ თანმიმდევრულ წინააღმდეგობამდე.

ყირიზის ომში რუსეთის დამარცხებამ, გლეხთა მღელვარების ზრდამ ქვეყანაში, რუსეთის ეკონომიური ჩამორჩენილობის გამომჟღავნებამ, ლიბერალები გაააქტიურა. რუსეთის მომავალზე მედისა-

¹ Н. Каратаев, Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40—60 годы XIX века), М., 1957, гл. 90—91.

ლეთეთა და სლავოფილთა შეხედულებებში არსებული უთანხმოებანი ახლა უკანა პლანზე გადაიწია. ძირითადი პრობლემა, რომელიც როგორც ერთი, ისე მეორე ბანაკის წინაშე დაისვა, რუსეთის კრახსული ვითარებიდან გამოყვანის, მისთვის სახალხო რევოლუციის თავიდან აცილების პრობლემა იყო.

ლიბერალებს ხანძარივით ეშინოდათ სახალხო რევოლუციისა. ისინი, ასახავდნენ რა მემამულეების და მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესებს, მტკიცედ იყვნენ დაკავშირებული მთავრობასთან. „ქვედაფენებში“ რევოლუციური აქტივობის ზრდის ვითარებაში მათში თანდათან იზრდებოდა შიში სოციალურ-პოლიტიკური პრივილეგიების მოსპობისა.

„ლიბერალებს“ — წერს ვ. ი. ლენინი — უნდოდათ რუსეთი „გაეთავისუფლებინათ“ „ზევიდან“, არ დაერღვათ არც მეფის მონარქია, არც მემამულეთა მიწათმფლობელობა და ბატონობა, და მხოლოდ ურჩევდნენ მათ „დაეთმოთ“ დროის მოთხოვნილებისათვის. ლიბერალები იყვნენ და დარჩნენ ბურჟუაზიის იდეოლოგებად. ბურჟუაზიისა, რომელსაც არ შეუძლია შეურიგდეს ბატონყმობას. მაგრამ ეშინია რევოლუციისა, ეშინია მასების მოძრაობისა, რასაც შეუძლია მონარქიის დამხობა და მემამულეთა ბატონობის მოსპობა. ამიტომ ლიბერალები სჯერდებიან „რეფორმებისათვის ბრძოლას“, „უფლებებისათვის ბრძოლას“, ე. ი. მებატონეებსა და ბურჟუაზიას შორის ძალაუფლების გაყოფას¹.

რუსი ლიბერალები ძირითადად დაჯგუფებული იყვნენ ჟურნალების — „რუსკაია ბესედა“, „რუსკი ვესტნიკის“ და „ეკონომიჩესკი უკაზატელის“ გარშემო.

„რუსკაია ბესედა“ სლავოფილების პერიოდული ორგანო იყო. რომელიც კოშელიოვის რედაქტორობით 1856 — 1860 წლებში მოსკოვში გამოდიოდა. ჟურნალის ყველაზე აქტიური თანამშრომლები იყვნენ ხომიაკოვი, ი. სამარინი, აქსაკოვი, ჩერკასკი. გამოცემელი რუსი მილიონერი კოკორინი თანაუგრძნობდა რა ჟურნალის თვალსაზრისს, მას მსხვილ სუფსიდიებს აძლევდა.

ჟურნალი მიზნად ისახავდა მოექმენა ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისიდან მშვიდობიანი თავის დაღწევის გზა. თავგამოდებული ეწინააღმდეგებოდა რევოლუციის ყოველგვარ გამოვლინებას. იგი ჟურნალისტთა სამყაროში ასეთი პროგრამით შევიდა: კულტურის ხალხურობა, თემური წყობილება, როგორც რუსეთისათვის ძველთაძველი და მუდმივი ინსტიტუტი. თურქეთის და ავს-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 129.

ტრიის ძალაუფლების ქვეშ მყოფ სლავებთან მტკაცე კავშირ-ურთიერთობა, მართლმადიდებლობა, როგორც მთელი რუსეთის ცხოვრების საფუძველი.

საგლეხო რეფორმის საკითხების გასაშუქებლად ჟურნალთან შეიქმნა დამატება „სელსკოე ბლაგოუსტროისტო“. სადაც იბეჭდებოდა სტატიები რეფორმის ხასიათის, რუსული თემის შემდგომი ბედისა და სხვათა შესახებ. ჟურნალი მიისწრაფოდა შეგუებოდა რუსეთში განვითარების პროცესში მყოფ კაპიტალისტურ ურთიერთობას. აყენებდა კიდევ საკითხებს კაპიტალისტურ საწარმოთა გაფართოების შესახებ, ეწეოდა პროტექციონიზმის პროპაგანდას და სხვ. ყველაფერი ეს უნდა მომხდარიყო საგლეხო რეფორმასთან ერთად. მაგრამ ამ რეფორმას, ჟურნალის აზრით, არ უნდა დაეზარალებინა მემამულენი, მათ უნდა მიეღოთ ფულადი ანაზღაურება გლეხთა განთავისუფლების ხარჯზე; არ უნდა შერყეულიყო რუსეთის თვითმპყრობელური ძალაუფლება. რუსეთში შეუძლებელია სხვა რომელიმე პოლიტიკური წყობილება, გარდა თვითმპყრობელობისაო — ამტკიცებდა ჟურნალი.

ჟურნალის აქტიური თანამშრომელი ი. ფ. სამარინი გამოვიდა გლეხთა განთავისუფლების საკუთარი პროექტით. იგი უმთავრესად სუსტად დასახლებული სატრამპლო ზოლის მემამულეთა ინტერესებს გამოხატავდა. სამარინს სამართლიანად მიაჩნდა გლეხთა განთავისუფლება, ყოფილი ყმებისათვის გამოსყიდვით შიწების გადაცემა, ოღონდ გარკვეული გარდამავალი პერიოდის (10—12 წ.) დაწესებით, „ვიდრე თავისთავად არ ჩამოვარდებოდა წონასწორობა თავისუფალი შრომის მოთხოვნასა და მიწოდება-შეთავაზებას შორის“¹. ცხადია, — წერდა ი. სამარინი, რომ ამჟამად მემამულეებსა და გლეხებს შორის არსებული ურთიერთობის ნასკვი გვიკარნახებს დაუყოვნებლივ და უსიტყვოდ ბატონყმობის გაუქმებას: მისი შემონახვა თუნდაც მცირედი ზომითაც, ჩვენ ისევ ჩავაყენებდა გარდამავალ მდგომარეობაშიო.

ლიბერალების, უმთავრესად მედასავლეთეების, პერიოდული ორგანო რეფორმის პერიოდში იყო ჟურნალი „რუსკი ვესტნიკი“, რომელსაც რედაქტორობდა მ. ნ. კატკოვი. ეს კატკოვი ჯერ რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეებს თანაუგრძნობდა, მაგრამ 1848 წ. რევოლუციის შემდეგ თანდათან იწყო მარჯვნივ გადაანაცვლება და 70-იანი წლებისათვის პირწავარდნილი რეაქციონერი გახდა. რეფორმის წინა ხანებში იგი ტიპიურ ლიბერალს განასახიერებდა.

¹ ე. ა. მოროხოვეცი, 1861 წლის საგლეხო რეფორმა, თბილისი, 1938, გვ. 93.

1855 წ. მიიღო უფლება ჟურნალ „რუსკი ვესტნიკის“ გამოცემა-სა. ჟურნალის აქტიური თანამშრომლები იყვნენ: პ. მ. ლეონტიევი, ისტორიკოსები სოლოვიოვი, კაველინი, ჩიხერინი, ლიბერალი ეკონომისტი ბეზობრაზოვი, უნკოვსკი და სხვები. ჟურნალი ასახავდა რა „ზედაფენების“ შიშს და შეშფოთებას ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისის გამწვავების, სახალხო რევოლუციის მოახლოვების გამო, ხსნას რუსეთის მონარქსა და მისი ხელმძღვანელობით გატარებულ მშვიდობიან რეფორმაში ზედაფენებს.

„წმინდა და გულწრფელი სიყვარულით, — წერდა კატკოვი ამ ჟურნალის საპროგრამო სტატიის — ჩვენს მზერას მივაპყრობთ ტახტისაკენ. ყველაფერს, რაც კი ჩვენში ძალა და ენთუზიაზმია, მოვახმართ ჩვენს მეფე ბელადს.. ჩვენი ბელადის დროშაა ქვეშა-რიტება, სინიღისი, ჩვენი სამშობლოს სინათლე და სიკეთე...“¹.

გლახთა მიწით განთავისუფლების მომხრე იყო ლიბერალი ა. მ. უნკოვსკი, რომელიც აქტიურად თანამშრომლობდა ჟურნალ „რუსკი ვესტნიკის“ ფურცლებზე. უნკოვსკიმ 1857 წელს იმპერატორს წარუდგინა მოსაზრებანი გლახთა საკითხზე. უნკოვსკი თავის პროექტში ასახავდა მეურნეობის ბურჟუაზიულ ყაიდაზე გარდაქმნას მოსურნე მემამულეთა სულისკვეთებას. მისთვის ხელსაყრელი იყო ბატონყმობის მოსპობა, გლეხის იურიდიული განთავისუფლება. რომ კაპიტალისტურ მეურნეობაში დაქირავებულ მუშახელს არჩე-ვანი ჰქონოდა. მაგრამ მეურნეობის ახალ ყაიდაზე მოსაწყობად სა-ჭირო იყო თანხები, რომელიც მემამულეს სახელმწიფოსაგან უნდა მიეღო გლეხის პირადი თავისუფლების საფასურში. „გავათავისუფ-ლოთ გლეხები არა სიტყვით, არამედ საქმით, არა თანდათანობით, არამედ ერთბაშად“, მოითხოვდა იგი. მაგრამ ასეთი განთავისუფლე-ბის შემდეგ მებატონეებს უნდა აუნაზღაურდეს საფასური როგორც იმ მიწისა, რომელიც მათი მფლობელობიდან გლეხობას გადაეცემა, ისე თვით გლახთა პირადი თავისუფლებისათვისა.

„...მემამულეთა ზარალის ანაზღაურება უნდა შედგებოდეს ორი ელემენტისაგან, — წერდა უნკოვსკი — გასამრჩელო აღაშიანები-სათვის, რომელიც მათი მფლობელობიდან გადის, ხოლო მეორე — მიწისათვის. ამათგან პირველი უნდა დაეკისროს სახელმწიფოს, მეორე — თვით განთავისუფლებულ გლეხობას. ჩვენის აზრით ეს გასამრჩელო უნდა შეფასდეს ისე როგორც ფულადი კაპიტალი და გადაეცეს მემამულეს ობლიგაციებით, რომელიც პროცენტებს მოი-

¹ Б. П. Козьмин. Журналистика шестидесятих годов XIX века, М., 1948, стр. 56.

ტანს და სავსებით უზრუნველყოფილი იქნება. კაპიტალის ასეთი გაცემა სრულიად აუცილებელია მემამულის მეურნეობის დასახმარებლად, მათ შესაგუებლად მამულის დაქირავებული შრომით და-მუშავეებისათვის“¹.

ბურჟუაზიული კლასის ინტერესებიდან მომდინარეობდა ცნობი-ლი ლიბერალის კაველინის შეხედულებანი 1861 წლის საგლეხო რე-ფორმაზე. იგი დაუნდობლად აკრიტიკებდა ბატონყმურ რეჟიმს, უწოდებდა მას დრომოკმულს, რომელიც აფერხებდა მრეწველო-ბის განვითარებას, ჰკლავდა ზნეობრივ და მატერიალურ წარმატე-ბას მთელი ხალხისას. კაველინი მოითხოვდა გლეხობის დაუყოვნებ-ლივ განთავისუფლებას მიწით, ხოლო თავადაზნაურობის უხვად დაჯილდოვებას ამ მსხვერპლის გაღებისათვის. გლეხთა განთავისუფ-ლება, მისი აზრით, მემამულეთა მეურნეობას კომერციულ ფეხებზე დააყენებს, რისთვისაც აუცილებელია მსხვილი თანხები, რაც მემამულეს გლეხთა განთავისუფლების გამოცხადებისას ხელთ უნდა ჰქონდეს.

საგლეხო რეფორმაზე მებატონეთა და არსებითად ლიბერალთა ის შეხედულებანი, რომლებიც ჩვენ ზევით დავახასიათეთ, რუსეთის ეკონომიური განვითარების ორი შესაძლო გზიდან (პრუსიული და ამერიკული გზიდან) მხოლოდ პირველს გულისხმობდა. ეს იყო მე-მამულური მეურნეობების მაქსიმალური შემონახვის, მემამულური პრივილეგიების შენარჩუნების გზა; მემამულური მეურნეობის ბურ-ჟუაზიულ მეურნეობაში ნელი გადაზრდის გზა, რომლის დროს გლეხობა განწირულია ყველაზე უხეში, აუტანელი ექსპლოატაცი-ისათვის. ყველა ეს პროექტები „... ხდებოდნენ ისეთი ტიპის კაპი-ტალისტური ევოლუციის დამცველებად, რომელიც ყველაზე მე-ტადაა დამძიმებული მემამულური ტრადიციებით, ყველაზე მეტა-დაა დაკავშირებული ბატონყმურ წარსულთან, ყველაზე ნელა და აველაზე ძნელად თავისუფლდება მისგან“².

გლეხობას ასეთი გზა არ აწყობდა და მემამულური უღლისაგან სრული განთავისუფლებისაკენ მიისწრაფოდა. მათი ინტერესები ამ მომენტში დაკმაყოფილებული იქნებოდა მხოლოდ იმით, თუ განად-გურდებოდა მემამულური ლატიფუნდიები, მოისპობოდა ექსპლოა-ტაციის ყველა ბატონყმური და კაბალური მეთოდები, თუ გაფარ-თოვდებოდა თავისუფალი გლეხური მიწათმფლობელობა, ეს იყო საკითხის გადაწყვეტის რევოლუციურ-დემოკრატიული მხარე, რომ-

¹ Г. Д ж а н ш н е в, А. Н. У н к о в с к и й и освобождение крестьян, М., 1891, გვ. 63—67.

² ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზ., ტ. 17, გვ. 117.

ლის განხორციელება მხოლოდ მძლავრი სახალხო რევოლუციით შეიძლებოდა. ეს რევოლუციურ-დემოკრატიული გზა (ანუ ამერიკული გზა) დიამეტრულად უპირისპირდებოდა მებატონეთა და ლიბერალების მიერ არჩეულ გზას. განვითარების ამერიკული გზის მოტრფიალენი იყვნენ გლეხობის გულწრფელი მოსარჩლე რაზნოჟინელები, რევოლუციონერ-დემოკრატები, რომლებმაც რევოლუციურ სიტუაციის მთელ პერიოდში შეუპოვარი ბრძოლა გააჩაღეს მშრომელთა მასების ინტერესების დასაცავად.

რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიცია. საგლეხო რეფორმისათვის სამშაღისის პერიოდში რუსეთის თავადაზნაურულ და გლეხთა კლასებს შორის ანტაგონისტურმა შეურიგებელმა ბრძოლამ წინანდელთან შედარებით უფრო მწვავე ხასიათი მიიღო.

მემამულეებმა, იგრძნეს რა რეფორმის გარდუვალობა, წინასწარ დაიწყეს მამულების გაყიდვა და ყმებთან ურთიერთობის იმგვარად მოწყობა, რომ მოსალოდნელი რეფორმის შემთხვევაში მაქსიმალური სარგებლობა მიეღოთ. ზოგი მემამულე მისთვის ძალიან ხელსაყრელ პირობებში შეუდგა გლეხების „განთავისუფლებას“, ზოგიც ყმა გლეხებს მოსავლიანი ადგილიდან ყველაზე ცუდ მიწებზე ასახლებდა. ყმა გლეხების მიწიდან აყრის შემთხვევები მთელ რიგ გუბერნიებში მასობრივი გახდა.

მემამულეთა ასეთ ღონისძიებებს, რა თქმა უნდა, ყმა გლეხობის მხრივ წინააღმდეგობის ზრდა მოჰყვა. მომავალი რეფორმის ხმამ გლეხობამდეც მიაღწია. იგი მოუთმენლად ელოდა თავისუფლებას. ამ მოლოდინში უფრო დაძაბული, მემამულის პრეტენზიებისადმი შეურიგებელი გახდა. გლეხობაში თავისუფლების რწმენა განმტკიცდა. ასეთ ვითარებაში გახშირდა მემამულეებისა და გლეხების შეტაკების შემთხვევები, გლეხთა ურჩობამ კიდევ უფრო მასობრივი ხასიათი მიიღო.

გლეხთა რევოლუციური მოთხოვნების მოსარჩლე, მასების ინტერესების დამცველი ამ დროის საზოგადოებრივ მოძრაობაში მხოლოდ რევოლუციონერ-დემოკრატები იყვნენ. რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ ახალი ეტაპის დასაწყისში მძლავრად გაისმა რუსი გლეხების აჯანყებისაკენ მომწოდებელი ყვირიანი. ამ ბანაკის სათავეში 60-იანი წლების განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადები ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი იყვნენ. რუსეთში გაჩაღებულ მოძრაობას საზღვარგარეთიდან ბანს აძლევდა ა. გერცენი.

ევროპის 1848 წლის რევოლუციაზე გულგატეხილმა ა. ი. გერცენმა თავისი ყურადღება ისევ რუსეთს მიაპყრო და მასში სოცია-

ლიზმის განხორციელების ყველაზე საუკეთესო შესაძლებლობა დაიწახა. 1853 წელს გერცენმა, რომელიც პარიზის მღელვარე დღეების შემდეგ ლონდონში დასახლდა, შექმნა „თავისუფალი რუსული სტამბა“. გერცენის გეგმის მიხედვით ამ სტამბის პროდუქციასაქვეყნოდ უნდა ელიარებინა რუსული ცხოვრების სიმართლე, ცენზურისაგან თავისუფალ სიტყვაში გამოეაშკარაებინა რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის უვარგისობა. დაერაზმა პროგრესისათვის მებრძოლი ძალები. პროგრამა გერცენმა ასე ჩამოაყალიბა: „სიტყვის განთავისუფლება ცენზურისაგან! გლეხთა განთავისუფლება მემამულეთაგან! მოხარკეთა განთავისუფლება ცემა-ტყეპისაგან!“¹.

„თავისუფალი რუსული სტამბის“ პირველი ნაბეჭდი პროდუქცია იყო გერცენის მიერ დაწერილი მოწოდება „იურის დღე! იურის დღე!“. გერცენს ამ პერიოდში ჯერ კიდევ სჯეროდა, რომ რუსეთის მემამულეთა კლასი, ხედავდა რა კრიტიკულ მდგომარეობას, თვით აიღებდა ხელში გლეხთა განთავისუფლების ინიციატივას. იგი მიმართავდა რუსეთის თავადაზნაურობას მიებაძათ მათი რიგებიდან დაღუპულ საუკეთესო ადამიანებისათვის, მიეცათ გლეხობისათვის თავისუფლება, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სულერთია, მათ წალეკავდა გლეხური რევოლუცია. სოფელში ცხოვრება ახლა აღარაა იოლი — წერდა გერცენი — გლეხები პირქუშად გამოიყურებიან, შინამოსამსახურეები გაუგონარნი გახდნენ, ხმები დადის — სადღაც მემამულე ოჯახიანად ამოუწევთ; მეორე ჯაჭვებითა და ფიწლით მოუკლავთ; სადღაც მოურავი მინდორში ქალებს მიუხრჩვიათ; სადღაც კამერპერი გაუროზგავთ და ხელწერილი ჩამოურთმევიათ, რომ ხმა არ ამოიღოს. ყმური მდგომარეობა აშკარად მობეზრდა გლეხობას, მათ მხოლოდ ძალა არ შესწევთ გაერთიანებულად გამოვიდნენო... ამ პროკლამაციაში გერცენი მემამულეებს მოაგონებდა პუგაჩოვშჩინას და წინასწარმეტყველებდა გლეხთა ბუნტის უფრო დიდი მასშტაბით აზღვაებას, თუ დაუყოვნებლივ არ განხორციელდებოდა განთავისუფლება.

1855 წელს გერცენმა ლონდონში დაიწყო ჟურნალ „პოლიარნაია ზევზდას“ გამოცემა. ამ ჟურნალის გარეკანზე ნიკოლოზ პირველის მიერ ჩამოხრჩობილი ხუთი დეკაბრისტის პორტრეტი იმას მოასწავებდა, რომ ჟურნალი მათ ტრადიციებს აგრძელებდა. მაგრამ გერცენი „პოლიარნაია ზევზდამ“ ვერ დააკმაყოფილა. მან ნ. ოგარიოვთან ერთად 1857 წელს დაიწყო ახალი ჟურნალის — რუსეთის

¹ Б. П. К о з ь м и н. Журнально-публицистическая деятельность А. И. Герцена, «Полярная звезда» и «Колокол», М., 1952, гл. 25.

რევოლუციური მოძრაობის ისტორიაში სახელმძღვანელო ორგანოს — „კოლოკოლის“ გამოცემა. „კოლოკოლის“ პირველი ნომერი გამოვიდა 1857 წლის პირველ ივლისს. 1858 წლამდე იგი გამოდიოდა თვეში ერთხელ, 1858 წლიდან კი — თვეში ორჯერ.

გერცენს ამ პერიოდში სჯეროდა, რომ თვითმპყრობელურ ხელისუფლებას, თუ იგი გონიერებას გამოიჩენდა, თვით შეეძლო ეთავაზა ხალხის განთავისუფლების საქმე. „ახლანდელ მთავრობას აქვს თავის ხელში ძალაუფლება და ეყრდნობა რა, ერთი მხრივ, ხალხს, მეორე მხრივ — რუსეთის ყველა მოაზროვნე და განათლებულ პირს, შეუძლია მოახდინოს სააწაულები, მისთვის მცირელი საშიშროების გარეშე“¹ — წერდა იგი „კოლოკოლის“ ფურცლებზე. ალექსანდრე მეორეს გერცენი მიმართავდა გულწრფელი თხოვნით: „ხელმწიფევ, მიეცი თავისუფლება რუსულ სიტყვას. ჩვენი აზრი შხამავს სულსა და გულს სივრცის უქონლობის გამო, იგი კვნესის ცენზურის ხუნდებში. მოგვეცით თავისუფალი სიტყვა, ჩვენ გვაქვს სათქმელი ქვეყნისა და ჩვენიანებისათვის. მიეცით მიწა გლეხებს, იგი ისედაც ეკუთვნით მათ. ჩამორეცხეთ რუსეთს ბატონყმობის სამარცხვინო დალი, მოაშუშეთ ჩვენს მამათა ზურგზე დალურჯებული კრილობები, ადამიანისადმი ზიზღის ეს საშინელი კვალი“. როგორც ამ ამონაწერებიდან ვხედავთ, გერცენი მთელ თავის იმედებს მაშინ ალექსანდრე მეორეზე ამყარებდა. მას არ ესმოდა, რომ თვითმპყრობელობა — ბატონყმური წყობილების ზედნაშენი ბატონყმობის საფუძველს ნებაყოფლობით არ მოშლიდა, რომ ალექსანდრე მეორე, როგორი კეთილი ბუნების ადამიანიც არ უნდა ყოფილიყო, მაინც მხოლოდ შემამულე აზნაურთა ინტერესებს დაიცავდა.

გერცენი, რუსეთის ლიბერალების მსგავსად, დიდი აღფრთოვანებით შეხვდა მთავრობის პირველ ოფიციალურ განცხადებას საგლეხო რეფორმისათვის მზადების შესახებ. მან საკვებით გაიზიარა რუსი ლიბერალების შეხედულება იმპერატორზე, რომლებმაც ალექსანდრე „განმათავისუფლებლად“ გამოაცხადეს. სწორედ 1858 წ. 15 თებერვალს იგი „კოლოკოლში“ იმპერატორის მისამართით წერდა: „შენ გაიმარჯვე გალილეველო!“... „და ჩვენთვის ადვილია ამის თქმა იმიტომ, რომ ჩვენს ბრძოლაში არ ყოფილა არც პატივმოყვარეობა, არც პიროვნულობა... იმ დღიდან, როცა ალექსანდრე მეორემ ხელი მოაწერა პირველ აქტს, როცა მან საჯაროდ წარმოასთქვა.

¹ А. А. Корнилов, Общественное движение при Александре II (1855—1881), М., 1909, стр. 95.

რომ იგი გლეხთა განთავისუფლების მხარეზეა, რომ მა, ეს სურს, იმ დღიდან ჩვენი დამოკიდებულება მისადმი შეიცვალა... ალექსანდრე მეორის სახელი ამიერიდან ისტორიას ეკუთვნის... რაც შეგვეხება ჩვენ, ჩვენი გზა წინასწარ განსაზღვრულია, ჩვენ მასთან ერთად მივავთჩებთ, ვინც ანთავისუფლებს და ვიდრე ის ანთავისუფლებს. ამ მხრივ ჩვენ თანმიმდევრული ვართ მთელი სიცოცხლის განმავლობაში“¹.

გერცენი ლიბერალიზმის დროებით ტყვეობაში იმყოფებოდა იმ დრომდე, ვიდრე არ გამოქვეყნდა რეფორმის ძირითადი დოკუმენტები და ნათელი არ გახდა მისი ბატონყმური მმართველური ხასიათი. მას გულწრფელად სჯეროდა იმპერატორისა, სარედაქციო კომისიისა, სჯეროდა „ზევიდან“ უმტკივნეულოდ განთავისუფლებისა და ერთგვარ უკმაყოფილებასაც კი ამჟღავნებდა იმ რუს რევოლუციონერთა მიმართ, რომლებიც მთავრობის ამ სამზადისში ხედავდნენ გლეხთა მორიგი მოტყუების აქტს და სწამდათ, რომ გლეხთა განთავისუფლება რუსეთში მხოლოდ რევოლუციის გზით უნდა მომხდარიყო. მაგალითად, 1859 წლის „კოლოკოლის“ 44-ე ნომერში გერცენი თავის სტატიაში „Very dangerous“ („ფრიალ საშიშია“) თავს დაესხა „სოვრემენიკს“ და მის ლიდერებს ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვს, თუმცა მათი გვარები არ დაუსახელებია. იგი წერდა, რომ ქურნალის მიერ აღებული ტონი უვარგისია, რომ ასეთი კრიტიკა, პირიქით მთავრობის წისქვილზე ასხამს წყალს, ეს ქუჩაში სტვენა „არ შეიძლება ეპატიოს სერიოზულ ქურნალს“, და სხვ. იმ დიდი გავლენის გამო, რომლითაც „კოლოკოლი“ რუსეთში სარგებლობდა, ამ სტატიას შეეძლო „სოვრემენიკისათვის“ დიდი ზიანი მიეყენებია და ჩერნიშევსკი იძულებული გახდა გერცენთან მოსალაპარაკებლად ლონდონში გამგზავრებულიყო.

თავის მხრივ „სოვრემენიკის“ და ჩერნიშევსკის ირგვლივ შემოკრებილი კოლექტივი გერცენის შეხედულებათა წინააღმდეგ გამოდიოდა. მას ახლა საჭიროდ მიაჩნდა არა მონარქიისადმი ხევწნა-მუდარა, არამედ ხალხში რევოლუციური ხანძრის გაღვივება.

მაგრამ გერცენის ლიბერალიზმი თავისი გულწრფელი, თანამიმდევრული, ღრმად შეგნებული, პირდაპირი შეხედულებებით რუსულ ცხოვრებაზე დიდად განსხვავდებოდა რუსი ლიბერალებისაგან, მისი მსჯელობა გამომდინარეობდა პირადი შეხედულებებიდან რუსეთის რევოლუციურ და რეაქციულ ძალთა განლაგებაზე. თუ ლი-

¹ А. А. Корнилов, Общественное движение при Александре II (1855—1881), М., 1909, гл. 96.

ბერალები მეფეს იმიტომ მიმართავდნენ ხელში აეღო გლეხთა განთავისუფლება, რომ რუსეთში აზღვეებული სახალხო რევოლუციისა ეშინოდათ, გერცენი პირიქით, იმპერატორზე მთელ იმედებს სწორედ იმიტომ ამყარებდა, რომ რუსეთში მას ვერ მოენახა სხვა ძალები, რომლებიც შეძლებდნენ ბატონყმური რეჟიმის აფეთქებას.

1858 წ. ივნისში გერცენი უკვე აშკარად გამოთქვამდა თავის უმაცოფილებას გლეხთა განთავისუფლების საკითხში მთავრობის კურსის გამო და ალექსანდრე მეორის მისამართით, რომელსაც აღრე განმათავისუფლებელს უწოდებდა. იგი ამბობდა: „ალექსანდრე II არ გაამართლა ის იმედები, რაც რუსეთს ჩაესახა მისი გამეფების პერიოდში... მან გადაუხვია: მარცხნიდან მარჯვნივ... მას მიაქანებენ სასახლის მეეტლეები. რომლებიც იმით სარგებლობენ, რომ მან გზა არ იცის. და ჩვენი „ზარიც“ ტყუილბრალოდ რეკს მისთვის. მან დაჰკარგა სწორი გზა-კვალი“¹.

თანამიმდევარი რუსი ლიბერალები ჰკიცხავდნენ ამისათვის გერცენს. 1858 წელს მათმა მამამთავარმა ნ. პ. ჩიჩერინმა „კოლოკოლში“ გამოაქვეყნა წერილი, სადაც მკაცრად გააკრიტიკა გერცენის პოზიცია. ეს „საბრალმდებლო აქტი“, როგორც გერცენი უწოდებდა სტატიას, ჟურნალს ადანაშაულებდა იმაში, რომ იგი „აღვივებს ხანძარს“ რუსეთში, ალაგზნებს ადამიანებს და ალიზიანებს ბრძოლისათვის, ნაცელად იმისა. რომ დაამშვიდოს ისინი. გერცენის პროპაგანდას — აღნიშნავდა ჩიჩერინი — შეუძლია გამოიწვიოს ბრბოს ულმობელი თვითნებობა. იგი მოუწოდებდა გერცენს, აეღო მშვიდი, ზომიერი ტონი, დაემშვიდებია ისედაც გალიზიანებული მასა, ერთი სიტყვით ემოქმედა ყველა ლიბერალის მსგავსად. ასეთივე ბრალდებებს უყენებდა გერცენს კაველინი.

რევოლუციური სიტუაციის პერიოდში გერცენი მიხვდა, რომ მისი იმედები მთავრობის მიმართ გაცრუებული იყო. იგი „გამოემშვიდობა“ ალექსანდრე მეორეს და განაცხადა. რომ მათი გზები ამიერიდან გაიყარა. გერცენის ამ გამოფხიზლებას დიდად შეუწყო ხელი რუსეთში მოღვაწე რევოლუციონერთა კრიტიკამ. „რუსი ადამიანის“ ხელმოწერით „კოლოკოლის“ ფურცლებზე დაბეჭდილი წერილის პასუხში გერცენი აღნიშნავდა, რომ „სოვრემენიკის“ ხელმძღვანელ რევოლუციურ-დემოკრატიული ჯგუფისა და მისი თვალსაზრისის სხვადასხვაობა მდგომარეობს არა იდეებში, არამედ საშუალებებში. ეს იმას ნიშნავდა, რომ გერცენი და მისი თანაშემწეები ოგარიოვი, ისე როგორც ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი,

¹ А. А. Корнилов, Общественное движение при Александре II (1855—1881), М., 1909, гл. 96—100.

გულწრფელი მოსარჩლენი იყვნენ გლეხობისა და მის სრულ განთავისუფლებას უჭერდნენ მხარს. გერცენს ჯერ კიდევ სჯეროდა, რომ ამის მისაღწევად საკმარისი იყო მშვიდობიანი ბრძოლა, ჩერნიშევსკისა და მის ჯგუფს კი მშვიდობიანი გზა გადაჭრილად მიაჩნდათ. გერცენი საერთოდ არ უარყოფდა რევოლუციას, მაგრამ ნაჯახის აღმართვა მას შემონახული ჰქონდა როგორც უკიდურესი ღონისძიება. ნაჯახისაკენ, გაჭირვებულთა „ამ „ultimo ratio“-სკენ, ჩვენ ვერ მოვუწოდებთ, — მანამ, ვიდრე დარჩენილია თუნდაც ერთი გონივრული იმედი უნაჯახოდ საკითხის გადაწყვეტისათვის“ — წერდა გერცენი.

რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულმა ბანაკმა, ჩერნიშევსკის მეთაურობით, ადრე აუღო ალღო რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს და მთელი მუშაობა გააჩაღა იმ მიმართულებით, რომ გლეხობას თვითონ აეღო ხელში მისი განთავისუფლების საქმე.

ჩერნიშევსკი თავის უახლოეს თანამებრძოლებთან ნ. დობროლიუბოვთან, მ. მიხაილოვთან, ნ. შელგუნოვთან, სიკოლოზ და ალექსანდრე სერნო-სოლოვიოვიჩებთან ერთად ემზადება თვითმპყრობელურ რუსეთზე იერიშისათვის. იგი „სოვრემენიკის“ ფურცლებზე კავშირს ამყარებს მოწინავე რუს ოფიცრებთან, რამდენადაც ეს მოსახერხებელია ცენზურის მეთვალყურეობის ქვეშ, ეწევა გლეხთა მიწიანად განთავისუფლების პროპაგანდას.

რუსი რევოლუციონერების ღრმა რწმენით, რუსეთში რევოლუციისათვის საჭირო ძალები მოიპოვება, საჭიროა რევოლუციის პროპაგანდა, მასების გამოფხიზლება, მათთვის იმის ჩაგონება, რომ არავითარი განთავისუფლება არ მოხდება იარაღის გარეშე. ჩერნიშევსკის თანამებრძოლები აქტიურ მონაწილეობას იღებენ იმ საკვირაო სკოლებში, რომელთა გახსნა მთავრობამ ჯაიწყო 1859 წლიდან. ამ სკოლებში თავი მოიყარეს უმთავრესად მშრომელებმა, სწავლას მოწყურებულმა ღარიბმა ახალგაზრდობამ. დემოკრატიული ბანაკის ზრდის პირობებში მთავრობა ამ სკოლების მიმართ უშეგბდა ერთგვარ შედავათებს. სკოლის მასწავლებელთა დაკომპლექტება არ იყო შეზღუდული.

სკოლის წამყვან დისციპლინებში მასწავლებლებად აღმოჩნდნენ რევოლუციურად განწყობილი პირები და სკოლები რევოლუციური პროპაგანდის კერებად იქცა. საკვირაო სკოლების ორგანიზაციასა და მუშაობაში ცხოველ მონაწილეობას იღებდნენ ჩერნიშევსკის მეგობრები ნ. სერნო-სოლოვიოვიჩი, ს. რიმაჩენკო, ა. სლევცოვი და სხვები.

რუსი რევოლუციონერები ამ პეროდში უკვე მდიან იმ დასკვნამდე, რომ პრაქტიკული მუშაობისათვის საჭიროა საიდუმლო ორგანიზაციის შექმნა. ეს ორგანიზაცია თავს მოუყრიდა რუსეთის ყველა მებრძოლს, წარმართავდა მათ მოქმედებას წინასწარ დასახული გზით. ჩერნიშევსკი ეწეოდა სამზადისს რუსეთში ასეთი ხელმძღვანელი რევოლუციური ცენტრის შესაქმნელად. ზოგიერთ მკვლევარს საკმაო საბუთი მოჰყავს იმის ნათელსაყოფად, რომ ჩერნიშევსკის გამგზავრება ლონდონს და მისი თათბირები გერცენთან პრაქტიკულ რევოლუციურ საკითხებთან იყო დაკავშირებული.

რუსეთში რევოლუციური ორგანიზაციის შექმნის გეგმები, როგორც ჩანს, დასახული ჰქონიათ გერცენსა და ოგარიოვსაც. შემონახულია დოკუმენტური მასალა, რომელიც ადასტურებს ოგარიოვის მუშაობას ამ მიმართულებით. ნ. ოგარიოვს გერცენის თანხმობით შეუდგენია „რუსეთის საყოველთაო ახალი აგებულება“. აქ წამოყენებულია რუსეთში ბატონყმური ურთიერთობის დაუყოვნებლივ მოსპობის, საყოველთაო სახალხო არჩევნების საფუძველზე საეროებო კრების მოწვევის წინადადება. პროგრამაში ნათლადაა მოთითებული, რომ, თუ მეფე არ მოიწვევს სახალხო კრებას, არ მოსპობს ბატონყმობას, რუსეთში უნდა მოხდეს აჯანყება. ასეთი აჯანყება აუცილებელია, რადგან მთავრობა არ იცავს ხალხის ინტერესებს. საჭიროა აჯანყების წინასწარი ორგანიზაცია. მომავალ აჯანყებაში ოგარიოვი გადამწყვეტ როლს არმიას აკუთვნებდა. რევოლუციური რუსეთის მომავალი მას წარმოდგენილი ჰქონდა როგორც დემოკრატიული ფედერაცია.

ამრავად, რევოლუციური ორგანიზაციების კერების აღმოცენება 1859—1860 წლებში მზადდებოდა რუსეთშიც და ლონდონშიც. ძირითადად, გამაერთიანებელი ცენტრი ნავარაუდევია იყო რუსეთში. წრის ორგანიზაციული გაფორმება საგლეხო რეფორმის წინ ვერ მოხერხდა. თვითმპყრობელობა ფხიზლად უთვალთვალებდა რუს რევოლუციონერთა ყოველ ნაბიჯს და თანდათანობით ამცირებდა მათ რიგებს საუკეთესოთა დაპატიმრებით და გადასახლებით.

საგლეხო რეფორმის მომზადება და გამოცხადება. ალექსანდრე II მთავარ საგლეხო კომიტეტს იმთავითვე განუსაზღვრა მიმართულება — გლეხებმა დაუყოვნებლივ უნდა იგრძნონ, რომ მათი ყოფა-ცხოვრება გაუმჯობესდა; მემამულეები დაუყოვნებლივ უნდა დამშვიდნენ იმის შეგნებით, რომ მათი ინტერესები დაცულია; ძველი ხელისუფლება ადგალებზე ერთი წუთითაც არ უნდა შეირყეს და ერთი წუთითაც არ უნდა დაირღვეს საზოგადოებრივი წესრიგი — ასეთი იყო ხელმწიფის მითითება.

საგუბერნიო კომიტეტებმა 1858 წლის მაშურულსათვის ასეთე ისე მუშაობა დაასრულეს. მათ მიერ წარმოდგენილმა მასალებმა თავი მოიყარეს მთავარ საგლეხო კომიტეტში, სადაც საჭირო იყო ამ მასალების საფუძველზე პროექტის შედგენა.

მთავარმა კომიტეტმა საგუბერნიო კომიტეტებისაგან წარმოდგენილი მასალების დასამუშავებლად 1859 წ. მარტის დასაწყისში ჩამოაყალიბა სარედაქციო კომისიები¹, რომლებიც თავიანთ მუშაობაში ხელმძღვანელობდნენ ალექსანდრე მეორის მითითებით. მაგრამ აქაც, ისე როგორც საგლეხო საგუბერნიო კომიტეტებში, არ ყოფილა აზრთა სრული ერთიანობა. ამის მიზეზი იყო მასში სხვადასხვა წრის წარმომადგენელ მემამულეთა მონაწილეობა.

სარედაქციო კომისიების საქმიანობა ასე იყო გათვალისწინებული: მათ მიერ შედგენილი საერთო „შავი“ პროექტის ფართო განხილვისათვის მოწვეული იქნებოდნენ დეპუტატები საგუბერნიო კომიტეტებიდან (ასეთ წარმომადგენლობას რუსეთის თავადაზნაურობას იმპერატორი 1858 წ. ზაფხულში რუსეთში მოგზაურობის დროს შეპირდა). წარმომადგენლობასთან ერთად მსჯელობისას ეს „შავი“ პროექტი შესწორდებოდა, დაზუსტდებოდა, შემდეგ კვლავ განიხილებოდა წარმომადგენლობათა თათბირებზე და ამგვარად სავსებით დამუშავებული წარედგინებოდა მთავარ კომიტეტს.

1859 წლის გაზაფხულიდან სარედაქციო კომისიები შეუდგნენ გაცხოველებულ მუშაობას, კომისიებმა, გამოხატავენ რა „სახელმწიფოებრივ თვალსაზრისს“, უმჯობესად ჩათვალეს უკუეგდომ გლეხთა უმიწოდ განთავისუფლების თვალსაზრისი. „განთავისუფლებულ“ გლეხს უნდა მისცემოდა მიწის განსაზღვრული ნაკვეთი, რომელიც უზრუნველყოფდა არა მარტო გლეხის არსებობას, არამედ სახელმწიფოებრივ ვალდებულებათა მოხდასაც. გლეხთა უმიწოდ განთავისუფლება სახელმწიფოს ხელიდან აცლიდა გადასახადის ასაკრებ ბაზას და ამავე დროს ქმნიდა უფლებრივად თავისუფალ, მაგრამ არაფრის მქონეთა ვეებერთელა არმიას, ე. ი. პროლეტარიატს. მთავრობას კი, კაპიტალისტური ევროპის მაგალითზე, პანიკურად ეშინოდა პროლეტარიატისა.

სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისის პოზიციიდან განისაზღვრა აგრეთვე ნადელებისა და მასთან დაკავშირებულ ვალდებულებათა

¹ თავდაპირველად შექმნილ იქნა ორი კომისია, რომელთაგან პირველს უნდა შეედგინა ყველა გუბერნიისათვის საერთო დებულება, მეორეს — ცალკეული რაიონებისათვის ადგილობრივი დებულებანი, შემდეგში ეს ორი კომისია გაერთიანდა, მაგრამ დარჩა პირვანდელი სახელწოდება „სარედაქციო კომისიები“.

რაოდენობა. ამ მხრივ სარედაქციო კომისიებმა გაიღეს გლეხობის მიმართ მეტი დათმობანი და შეღავათებო, ვიდრე ამას საგუბერნიო პროექტები ითვალისწინებდნენ. ასეთი გადაზვევა მარცხნივ უკმაყოფილებას იწვევდა თავადაზნაურულ წრეებში. მოსალოდნელი იყო ძლიერი ოპოზიცია თავადაზნაურთა იმ წარმომადგენლობაში, რომელიც პროექტის ამ პირველსახის განსახილველად იყო მოწვეული. მთავრობამ ეს გაითვალისწინა და მიიღო წინასწარი ღონისძიებანი ამ წარმომადგენლობის შესაზღუდავად.

სარედაქციო კომისიების მიერ შემუშავებული პროექტი 1860 წ. ოქტომბერში წარედგინა განსახილველად მთავარ კომიტეტს. მთავარ კომიტეტში ძლიერი პოზიცია ბატონყმური თვალსაზრისის დამცველებს ეკავათ. გრაფი ადელბერგერი, მურავიოვი, დოლგორუკოვი, კნიაჟევიჩი, გაგარინი და სხვ. ამ პროექტს თავს დაესხნენ, როგორც ლიბერალურს. პროექტის მთლიანად უარყოფა რეაქციონერებმა ვერ მოახერხეს, მაგრამ მასში მაინც შეიტანეს შესწორებები თავადაზნაურობის სასარგებლოდ და გლეხების საზიანოდ.

1861 წლის იანვრის ბოლოს საბოლოოდ დამუშავებული პროექტი განსახილველად სახელმწიფო საბჭოს გადაეცა. 26 იანვრიდან 16 თებერვლამდე პროექტი იხილებოდა სახელმწიფო საბჭოში, რომლის სხდომები ზოგჯერ მთავარი საგუბერნიო კომიტეტის მონაწილეობით მიმდინარეობდა. სახელმწიფო საბჭოშიც აღმოჩნდნენ პირები, რომლებიც წარმოდგენილ პროექტს თავადაზნაურობის ინტერესების საზიანოდ მიიჩნევდნენ. მათ დასამშვიდებლად იყო წარმოთქმული იმპერატორის სიტყვები: „...რაც კი შეიძლება გაკეთებულიყო თავადაზნაურობის სასარგებლოდ. გაკეთებულია...“ რეაქციონერებმა სახელმწიფო საბჭოშიც შეძლეს პროგრამა თავადაზნაურობის სასარგებლოდ და გლეხთა საზიანოდ შეესწორებინათ. მაგალითად, გაგარინის წინადადებით, თუ გლეხი თანახმა იქნებოდა მიეღო თავისი ნადელის ერთი მეოთხედი, იგი მას დაუყოვნებლივ და უფასოდ გადაეცემოდა. ეს იყო ერთგვარად წამქეზებული პუნქტი იმისათვის, რომ გლეხობას მიეღო „საობლო“, „საგლახაკო“ ნადელი და მიწათმფლობელის ინტერესები შეულახავი დარჩენილიყო.

მთავრობაში დიდი ყურადღება მიექცა მანიფესტის შექმნას. პირველად იგი დაავალეს იური სამარინს. რომლის ტექსტი დაწუნებულ იქნა. დაიწუნეს გრაფ პანინის ტექსტიც. იმპერატორის დავალებით ეს საქმე პირწავარდნილ რეაქციონერ მოსკოვის მიტროპოლიტ ფილარეტს დაევალა. ფილარეტმა ყველაზე უკეთ გაართვა

თავი ამ დავალებას. მისი საზეიმო ტონით შედგენილი მანიფესტ-ფარავდა რეფორმის ნამდვილ არსს.

1861 წ. 19 თებერვალს იმპერატორმა ალექსანდრე მეორემ ხელი მოაწერა მანიფესტს, თუმცა მისი გამოქვეყნება 5 მარტამდე და-აბრკოლეს, ვიდრე ნათლისღების პერიოდში ღვთისმშობლის შემდეგ რუ-სეთის გლეხობა ისევ ხანგრძლივი მარხვის მარტოობაში არ ჩაიკე-ტებოდა.

მთავრობა კარგად გრძნობდა, თუ როგორი იქნებოდა მანიფეს-ტისადმი გლეხობის დამოკიდებულება. ამიტომ წინასწარ იქნა მო-ღებულის ზომები ყოველგვარ გაუგებრობათა დაუყოვნებლივ აღ-საკვეთად. გუბერნატორები სპეციალური ცირკულარით გააფრთხი-ლეს მზად ჰყოლოდათ სამხედრო ნაწილები და სათავეშივე ჩაეხ-შოთ უკმაყოფილების ყოველგვარი გამოვლინება.

19 თებერვლის დებულებანი. 1861 წლის 19 თებერვლის დებუ-ლებანი წარმოადგენს კანონთა კრებულს, რომელიც ბატონყმური ურთიერთობის გაუქმებისა და მის შემდეგ გლეხთა მოწყობის სხვა-დასხვა საკითხებს შეეხება¹. გლეხთა განთავისუფლების ძირითადი პირობები ჩამოყალიბებულია „საერთო დებულებაში იმ გლეხთა შესახებ, რომლებიც ბატონყმური დამოკიდებულებისაგან განთავი-სუფლდებიან“.

დებულების შესავალი ნაწილის პირველსავე მუხლში ნათქვამია: „ბატონყმობა იმ გლეხებზე, რომლებიც დასახლებულნი არიან მე-მამულეთა მიწებზე, და აგრეთვე შინამოსამსახურეებზე, უქმდება სა-მუდამოდ... მომდევნო მუხლებში აღნიშნულია, რომ გლეხობას ნაბოძები აქვთ პირადი თავისუფლება და თავისი ქონების მოხმარე-ბის უფლება. მემამულეები ინარჩუნებენ მათ მიერ კუთვნილი მი-წებისადმი საკუთრების უფლებას, მაგრამ ვალდებული არიან გლე-ხებს მუდმივ სარგებლობაში გადასცენ საკარმიდამო და სხვა ნა-კვეთი, რომ გლეხმა შეძლოს მოაწყოს თავისი ყოფა-ცხოვრება და შეასრულოს ვალდებულებანი სახელმწიფოსა და მემამულის წინა-შე. გლეხს მხოლოდ 9 წლის შემდეგ შეეძლო უარი ეთქვა იმ ნაკვეთ-ზე, რომელიც მემამულისაგან აიღო და მაშასადამე განთავისუფ-ლებულიყო ნაკვეთთან დაკავშირებულ ბეგარა-ვალდებულებისაგან.

მემამულისაგან გლეხის მიერ მიწის ნაკვეთის აღების დაკანონება უქმს ჰფენს რეფორმის მძარცველურ, კემამულურ ხასიათს. საქმე იმაშია, რომ გლეხისათვის მისაცემი ნაკვეთის სახელმწიფოს მიერ

¹ Крестьянская реформа в России 1861 года, Сборник законодательных актов, М., 1954.

დადგენილი ნორმები და მის არჩევაში მემამულისათვის მიკუთვნებული პრივილეგიები გლახს უკარნახებდა საცესობით აედო ხელი ნაკვეთზე. რადგან იურიდიულად სრულებითაც არ ხდებოდა მისი მესაკუთრე და იმდენი ვალდებულებანი ახლდა. რომ თითქმის არაფერი არ იცვლებოდა მის ყმურ მდგომარეობასთან შედარებით. ყმა, რომელმაც პირადი თავისუფლება მიიღო, ამჯობინებდა სრულიად გასცლოდა მემამულეს, მის ნაკვეთს, მძიმე ვალდებულებებს და სხვაგან ეძია ბედი — თავისი სამუშაო ძალა გაეყიდა ბაზარზე, ეს კი არც მემამულისათვის და არც სახელმწიფოსათვის არ იყო ხელსაყრელი. პირველს მუშახელი სჭირდებოდა. რომელიც მის მიწებს დაამუშავებდა და ამ ნაღელთან დაკავშირებულ ვალდებულებათა მოზღდით უზრუნველყოფდა მემამულის ეკონომიურ ბატონობას. სახელმწიფო კი გლახის მიწაზე მიმაგრებით მისი ბიუჯეტის შესაქმნელად საგადასახადო ერთეულს ქმნიდა, რომელსაც რეფორმის შემდეგაც უნდა ეზიდა თვითმპყრობელური სახელმწიფოს ექსპლოატატორული სისტემის მთელი სიმძიმე. აქვე მხედველობაში იყო მიღებული პროლეტარიატის გაჩენის შიში. თუ ყოფილ ყმა სახელმწიფო ნებაზე მიუშვებდა, იგი გაეცლებოდა სოფელს, გაეცლებოდა ფაქტიურად ისევ შემონახულ ყმურ მდგომარეობას და ქალაქს მიაშურებდა. პროლეტარად იქცეოდა. დასავლეთ ევროპაში პროლეტარული მოძრაობის გამოცდილება რუსეთის რეაქციონერ მმართველებს უკარნახებდა იურიდიულად თავისუფალი გლეხებისათვის ისევ დაედოთ ბორკილები. გლეხებისადმი ბოძებული ნაღელის და მასთან დაკავშირებული ვალდებულების რაოდენობა განისაზღვრებოდა მემამულისა და თემის ურთიერთშეთანხმებით. დებულებაში მოცემული იყო მხოლოდ ფარგლები, რომელშიც უნდა მომხდარიყო ეს გარიგება. რეფორმის გამოქვეყნებიდან ორი წლის განმავლობაში უნდა დამთავრებულიყო ყმებისათვის მიწების გადაცემა, ე. ი. უნდა შედგენილიყო ე. წ. გარიგების სიგელები. ამ სიგელების გაფორმება ხდებოდა არა ცალკეულ გლეხთან, არამედ მთელ სასოფლო თემთან, რომელიც ვალდებული იყო შემდეგ თვით დანაწილებინა გლეხებზე მემამულის მიწა და მოეხადა მასთან დაკავშირებული ბეგარა-ვალდებულებანი. რადგან სანადელო ვალდებულებანი თემს ეკისრებოდა, იგი დაინტერესებული იყო, რომ შემოენახა მუშახელი, არ გაეშვა გლეხი თემიდან, ამრიგად, ბატონყმობის შემდეგ, გლეხის შემბოჰველ დაწესებულებად ისევ რჩებოდა თემი და მის მიერ დამკვიდრებული ურთიერთთავდებობა. გლეხის დამმონებელ ორგანოდ ამიერიდან თემი გამოდიოდა.

დებულებაში მითითებული იყო, რომ გლახს შეეძლო საკარმი-

დამო ნაკვეთის დაუყოვნებლივ გამოსყიდვა, თუ მასზე რაიმე ვალი არ ირიცხებოდა. სახნავ-სათესი ნაკვეთის გამოსყიდვა კი მემამულის ნებასურვილზე იყო დამოკიდებული, მემამულეს უფლება ეძლეოდა დაეცალდებულებინა გლეხი ამ გამოსყიდვაში. მემამულეებს შეეძლოთ ჩამოეჭრათ თავიანთი ყოფილი ყმისათვის იმ ნაკვეთიდან, რომელსაც რეფორმამდე ამუშავებდნენ. ამ ჩამონაჭრებმა შემდეგ მიწის ვეებერთელა ფონდები შეადგინეს. ტყე სავალდებულო ნაკვეთში არ შედიოდა. მხოლოდ რუსეთის ჩრდილო-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ გუბერნიებში, სადაც ტყე საბაზრო ღირებულებას ნაკლებად წარმოადგენდა, ტყის უბნები სარგებლობისათვის ეძლეოდა თემს, თუკი ეს უბნები მას რეფორმამდე ეკუთვნოდა. მემამულესვე ეძლეოდა უფლება მოეგვარებინა საძოვარზე და წყლის დასაღევად საქონლის გასარეკი ადგილის გაცემა, შეხედულებისამებრ მოეწყვსრიგებინა გლეხებისა და მემამულის მიწების ხარვეზიანობა, სიჭრელე (ე. ი. ნაკვეთების დაქსაქსულობა), მიწების გამიჯვნის საკითხი და სხვ.

19 თებერვლის კანონის „აღდილობრივი დებულებანი“ აწესრიგებდნენ მემამულისა და ყოფილი ყმის ურთიერთობას, შეიცავდნენ იმ წესებს, რის მიხედვითაც უნდა განსაზღვრულიყო ნადელის სიდიდე, მასთან დაკავშირებული ბეგარა-ვალდებულებანი.

ნადელის ზომა ყველგან არ იყო ერთნაირი. დებულება იმ გუბერნიებისათვის, რომელთაც რეფორმა შეეხოთ, სამ ზონას აწესებდა: არაშავნიადაგიანს, შავნიადაგიანს და სატრამალოს. თითოეულ ამ ზონაში ნადელის განსაზღვრული ოდენობა იყო დაწესებული. მაგალითად, არაშავნიადაგიან ზოლში უმაღლესი სასულადო ნაკვეთი მერყეობდა სამიდან შვიდ დესეტინამდე, უდაბლესი ერთიდან ორ და ერთმესამედ დესეტინამდე. შავნიადაგიან ზოლში ეს ნორმები უფრო დაბალი იყო. ნადელების ზომა უფრო დიდი იყო ჩრდილოეთის რაიონში, სადაც მემამულეებს დიდი მამულები ჰქონდათ და მიწა არ წარმოადგენდა დიდ საბაზრო ღირებულებას. სასულადო ნაკვეთი, უმეტეს შემთხვევაში ნაკლები იყო, ვიდრე მიწის ის ნორმები, რომლებსაც გლეხები რეფორმამდე ფლობდნენ. ამიტომ იყო, რომ მემამულეებისათვის ჩამონაჭრების უფლება დიდად სასარგებლო აღმოჩნდა. როგორც წესი, მემამულეები გლეხებს საუკეთესო მიწებს აჭრიდნენ და ამით დიდად აუარესებდნენ მათ მდგომარეობას. მემამულეებმა გლეხებს რეფორმის შემდეგ 5320 ათასი დესეტინა მიწა ჩამოაჭრეს.

როგორც ზევით დავინახეთ, 19 თებერვლას კანონი მიწას ისევ მემამულის საკუთრებად ტოვებდა. გლეხებს ამ მიწის გარკვეული

რაოდენობა მხოლოდ „მუდმივ სარგებლობაში“ ეძლეოდათ. ეს სარგებლობაც არ იყო მყარი, „მუდმივი, რადგან მთელი რიგი პრივილეგიები მემამულეს უფლებას ანიჭებდა გლეხებისათვის ნაკვეთები შეეცვალა. ვიდრე გლეხი თავის ნაღელს საბოლოოდ არ გამოისყიდდა, იგი ვალდებული იყო მოეხადა ნადელთან დაკავშირებულ ყველა ვალდებულება. ასეთ გლეხს დროებით ვალდებული ეწოდებოდა. მესაყუთრედ იგი ნადელის გამოსყიდვის შემდეგ ხდებოდა.

დროებით ვალდებული გლეხი ყოველწლიურად მემამულეს მისი კუთვნილი მიწის სარგებლობის საფასურად უხდიდა ფულად გამოსაღებს, ღალას, რომელიც დაახლოებით რეფორმამდელი ღალის რაოდენობას უდრიდა. თითოეულ სასულადო მონაკვეთზე იგი მერყეობდა 8-დან 12 მანეთამდე. ამასთან, მემამულეს უფლება ჰქონდა ეშუამდგომლა ღალის გადიდების შესახებ იმ შემთხვევაში, თუ მის მიწას თავისი ადგილმდებარეობით რაიმე განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ღალის გადახდაში დაწესებული იყო ე. წ. „გრადაცია“, რომლის მიხედვით გლეხისათვის მოზომილი პირველი დესეტინა მეტად ფასობდა, ვიდრე დანარჩენი. ამდენად, თუ გლეხი არასრულ ნაკვეთს მიაღებდა, მისი ნადელი ძვირი ჯდებოდა. მკვეთრი გრადაცია უმთავრესად წესდებოდა არაშავენიადგვიან ზოლში. ნაკლებად მკვეთრი იყო იგი შავენიადგვიან და საველე ზოლებში. მალოროსიულ, სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ გუბერნიებში გრადაცია არ ყოფილა¹.

სასულადო ნაკვეთი ღალის ან ბეგარის ვალდებულებას შეიცავდა. ბეგარა ან საბატონო სამუშაოს რაოდენობა სასულადო ნაკვეთზე მემამულისა და გლეხის პირადი შეთანხმებით წესდებოდა, ჩვეულებრივ რეფორმამდელი ბეგარის ნორმებში. ამ შემთხვევაშიც „დებულება“ ითვალისწინებდა სავალდებულო ნორმას თითოეულ სასულადო ნაკვეთზე. ეს ნორმა მამაკაცისათვის განისაზღვრებოდა 40 სამუშაო დღით, დედაკაცისათვის — 30 სამუშაო დღით წელიწადში. ამასთან ისინი მემამულესთან სამუშაოდ თავისი ინვენტარით უნდა გამოცხადებულიყვნენ. ბეგარას იხდიდა ყველა დროებით ვალდებული მამაკაცი 18-დან 55 წლამდე, ქალი — 17-დან 50 წლამდე. (ამ სავალდებულო სამუშაო დღეების $\frac{3}{5}$ მოდიოდა ზაფხულზე, როცა ყველაზე დამაბუღი სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობა იყო გაჩაღებული). გლეხის „შელავათს“ დებულება იმ მხრივ ით-

¹ ე. ა. მოროხოვეცი, 1861 წლის საგლეხო რეფორმა, თბილისი, 1935; გვ. 119.

ვალისწინებდა, რომ მას შეეძლო ბეგარიდან ღალატზე გადასვლა მოეთხოვა.

სახნავ-სათესი ნაკვეთის გამოსყიდვა გლეხს, როგორც აღვნიშნეთ, ნებისმიერად არ შეეძლო. რეფორმიდან 9 წლის განმავლობაში გლეხი ღრობებით ვალდებულის მდგომარეობაში უნდა დარჩენილიყო. ამის შემდეგ შეეძლო აღედგრა საკითხი მემამულესთან გამოსყიდვის შესახებ, თუ მასზე რაიმე დავალიანება არ ირიცხებოდა.

გამოსყიდვის ოპერაცია მემამულისა და გლეხის ურთიერთობა-ლაპარაკების შედეგად უნდა გადაწყვეტილიყო. თუ პირადი შეთანხმება ვერ მოხერხდებოდა, დებულებას მოიშველიებდნენ, სადაც დადგენილი იყო გამოსასყიდი თანხის გაანგარიშების წესი. ეს წესი შემდეგში მდგომარეობდა: გლეხს სასულადო ნაკვეთის საფასურად უნდა გადაეხადა ნაკვეთის საღალღო ღირებულების ექვსი პროცენტი კაპიტალიზაციის გზით. ეს ნიშნავდა სასულადო ნაკვეთზე დადგენილი ღალის 16 $\frac{2}{3}$ -ჯერ ნამრავლს. მაგალითად, თუ სასულადო ნაკვეთზე დადგენილი ღალის რაოდენობა 10 მანეთს უდრიდა, მი-

სი გამოსასყიდი თანხა ასეთი იქნებოდა: $100:6 = X:10 = \frac{100 \times 10}{6} =$

$= 166$ მან. 66 კაპ. თუ მემამულე ამ თანხას ბანკში შეინახავდა, წლიური 6%-ის ანგარიშით, იგი ყოველწლიურად პროცენტის სახით მიიღებდა 10 მან., ე. ი. სასულადო ნაკვეთზე გლეხის წლიურ ღალის რაოდენობას. ეს იყო ძალზე დიდი თანხა, რომლის გადახდა ჩვეულებრივად გლეხს, თუ იგი ძალზე შეძლებული არ იქნებოდა, არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო. მაგრამ აქ მემამულისა და გლეხის დამხმარის როლში სახელმწიფო გამოდიოდა, რომელიც გლეხს სესხად აძლევდა გამოსასყიდ თანხას, მემამულეს კი ამ თანხის ერთ-ბაშად მიღებით საშუალება ეძლეოდა მეურნეობა ახალ ყაიდაზე მოეწყო.

გამოსასყიდ დებულებაში ნათქვამია, რომ სახელმწიფო გლეხს აძლევდა სესხად სრულ სასულადო ნაკვეთზე ამ ნაკვეთის ღირებულების 80%-ს, არასრულ ნაკვეთზე — მისი ღირებულების 75%-ს. ეს თანხები მემამულეს (მასზე დავალიანების გამორიცხვით) ეძლეოდა ან ხუთპროცენტიანი სახელმწიფო საბანკო ბილეთების, ან გამოსასყიდი მოწმობის სახით, რომელიც ხაზინაში წარდგენისთანავე განადღებული იქნებოდა. რაც შეეხება გლეხებს, ისინი მემამულეებს უხდიდნენ ნაკვეთის ღირებულების დანარჩენ 20 ან 25%-ს. ხოლო სახელმწიფოს 49 წლის განმავლობაში იმ სესხს, რომელიც მან მემამულის დასაკმაყოფილებლად გაიღო. ყოველ-

წლიურად მათ ხაზინაში უნდა შეეტანათ გამოსასყიდი ანუ „დასახსნელი“ გადასახადი გამოსასყიდი თანხის 6%. თანხა, რომელსაც გლეხი მემამულეს და სახელმწიფოს უხდიდა მიწის ნაკვეთის საფასურად, დიდად აღემატებოდა ამ ნაკვეთის საბაზრო ფასს. თუ გლეხების მიერ გამოსყიდული საბაზრო მიწის ფასი 1854—1858 წწ. ფასების მიხედვით უდრიდა 544 მილიონ მანეთს, გამოსყიდვით გლეხობამ მასში 867 მილიონი მანეთი გაიღო, მძარცველის როლში მემამულესთან ერთად გამოდიოდა სახელმწიფო, რომელიც სესხიდან პროცენტებსაც იღებდა. სამართლიანად მიუთითებს ვ. ი. ლენინი, რომ მთელი ეს გამოსასყიდი გადასახადები იყო მემამულესა და სახელმწიფოს მიერ დაკანონებულ ფორმებში გლეხის შენობული გაძარცვა, ის ხარკი, რომელიც გლეხობამ მონობისაგან განთავისუფლებისათვის გაიღო.

განსაკუთრებული დებულება იყო შემუშავებული შინაყმებისათვის. ისინი 19 თებერვლის კანონით მხოლოდ პიროვნულ თავისუფლებას იღებდნენ, ისიც რეფორმიდან ორი წლის შემდეგ. მათ არ ეძლეოდათ არც საკარმიდამო, არც სახნავ-სათესი ნაკვეთი.

ცალ-ცალკე დებულებანი იყო შემუშავებული ე. წ. მცირემაძე-ლიანი მებატონეებისათვის, პოსესიური და ბატონყმური მემამული-სათვის.

ყველა ეს დებულება იმგვარად იყო შედგენილი, რომ იცავდა მიწათმფლობელთა ინტერესებს და „თავისუფლების“ საფასურად გლეხობას სულხორციანად ატყავებდა.

როგორიღა უნდა ყოფილიყო ბატონყმური ვალდებულებიდან განთავისუფლებულ გლეხთა უფლებები, მათი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია? ამის შესახებ მითითებულია საერთო დებულების შესავლის მეორე მუხლში. ყოფილი ყმა გლეხები რეფორმის შემდეგ ხდებოდნენ პირადად და ქონებრივად თავისუფალ სოფლის მოქალაქეებად. ამიერიდან მათ შეეძლოთ ეწარმოებინათ ყოველგვარი გარიგება, ვაჭრობა და მრეწველობისათვის მოეკიდათ ხელი, ჰქონოდათ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება. მემამულეს ამიერიდან არ შეეძლო ჩარეულიყო გლეხების პირად ცხოვრებაში, მის საოჯახო საქმეებში, ეზარუნა მის საგადასახადო ან სამხედრო ვალდებულების მოხდის საქმეზე. დებულება ითვალისწინებდა ყმობისაგან განთავისუფლებული გლეხების ორგანიზაციას სასოფლო საზოგადოებებად. რამდენიმე ასეთი სასოფლო საზოგადოება შეადგენდა თემს, რომლის სარევიზიო სულთა რაოდენობა 300-ზე ნაკლები არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. სოფლის საზოგადოების მმართველობის ორგანო იყო სასოფლო ყრილობა, რომელზედაც ხდებოდა მამა-

სახლისის და სხვა თანამდებობის პირთა (გადასახადების ამკრეფურ პურის მაღაზიების მეთვალყურე და სხვ.) არჩევნები. ყრილობას იწვევდა მამასახლისი. თემის უმაღლესი ორგანო იყო სათემო ყრილობა, რომელიც სასოფლო საზოგადოების წარმომადგენელთაგან შედგებოდა. აქ ხდებოდა არჩევა სათემო გამგეობისა, რომლის სათავეში უნდა ყოფილიყო თემის მამასახლისი და სათემო სასამართლო.

რაფორმის შემდეგ მემამულეებს ისევ დარჩათ დიდი უფლებები. მათ შერჩათ ღროებით ვალდებულ გლეხებზე მეურვეობის უფლება. მემამულეს ემორჩილებოდნენ პოლიციური თვალსაზრისით სოფლის ხელისუფალნი. ის უფლებამოსილი იყო შეეჩერებინა სოფლის ყრილობის დადგენილება, გადაეყენებინა სოფლის თანამდებობის პირნი, მოეთხოვა მისთვის არასასურველი გლეხის საზოგადოებიდან გარიცხვა. მასვე დაეკისრა სათემო სასამართლოს შემოღებამდე გლეხების მიმართ სამართლის წარმოება.

სოფლის მამასახლისი გარკვეულ ადმინისტრაციულ-საპოლიციო უფლებებს ფლობდა. იგი უშუალოდ ემორჩილებოდა თემის მამასახლისს. მის მოვალეობაში შედიოდა სოფლად წესრიგის დაცვა, გადასახადების აკრეფისათვის ხელმძღვანელობა, სოფლის მცხოვრებთა ქონებისა და პიროვნული უფლებების დაცვა ბოროტგამზრახველებისაგან. ამდენად ის იყო უდაბლესი პოლიციური მოხელე, რომელიც უზრუნველყოფდა წესრიგს და უშიშროებას და ახორციელებდა მთავრობის ვალდებულებათა შესრულებას.

ასეთივე იყო თემის მიმართ თემის მამასახლისის მოვალეობა, რომელიც იცავდა წესრიგს მისადმი რწმუნებულ თემში, იწვევდა სათემო ყრილობებს, თვალყურს ადევნებდა თემში ზემდგომი ორგანოების განკარგულებათა შესრულებას.

ყოველწლიურად სათემო ყრილობა ირჩევდა სათემო სასამართლოს. იხილავდა წერილმან საქმეებს, რომლებიც უშუალოდ სოფლის ინტერესებს შეეხებოდა. მას უფლება ჰქონდა დამნაშავეისათვის დაეკისრებინა ერთი კვირის იძულებითი საზოგადო მუშაობა, ამავე ვადით დაეპატიმრებინა, დაედო ჯარიმა სამი მანეთის ფარგლებში, მიესაჯა გაჯოხვა — როზგის ოცჯერ დარტყმით (გაროზგვა არ შეეხებოდა სოფლის ან თემის თანამდებობათა პირებს).

სასოფლო და სათემო მმართველობის ორგანოები თავიანთ უფლებებში მეტად შეზღუდული იყვნენ. შეზღუდული და რეგლამენტირებული იყო სასოფლო და სათემო ყრილობებიც. ეს საგლეხო მმართველობანი უსიტყვოდ ემორჩილებოდნენ ყველაზე ზემდგომი დაწესებულების განკარგულებებს. მომრიგებელი შუამავა-

ლიც მათი უფროსი იყო, რომლის მოვალეობას შეადგენდა გარიგების სიგელების შედგენა და საერთოდ ყველა იმ უთანხმოებათა მოწესრიგება, რომელნიც რეფორმასთან დაკავშირებით, მემამულესა და გლეხს შორის წამოიჭრებოდა.

მომრიგებელ შუამავალს შეეძლო გაეუქმებინა ყრილობის დადგენილება, სასჯელი დაედო გლეხთა ამორჩეული პირებისათვის. მომრიგებელ შუამავლებს ნიშნავდა გუბერნატორი მიწათმფლობელთა წრიდან, ყველა თემის მომრიგებელ-შუამავლები შეადგენდნენ სამაზრო ყრილობას, რომელსაც თავადაზნაურობის სამაზრო წინამძღოლი თავმჯდომარეობდა.

არსებობდა აგრეთვე გლეხთა საქმეების საგუბერნიო საკრებულო, რომელიც მთავრობის მოხელეებისაგან და ადგილობრივ თავადაზნაურთა წარმომადგენლებისაგან შედგებოდა. იგი გუბერნატორის თავმჯდომარეობით იკრიბებოდა.

ამრიგად, რეფორმის შემდეგაც გლეხობის მოქალაქეობრივი უფლებებიც ერთგვარად შეზღუდული იყო და ეს ვითომც არჩევითი სასოფლო და სათემო დაწესებულებანი მემამულური საზოგადოებისა და მოხელეთა აპარატების არტახებით იყო შებოჭილი.

19 თებერვლის დებულება რუსეთის ყველა კუთხეს არ შეხებია. ბატონყმურ ურთიერთობას ცარიზმი ხელუხლებლად ტოვებდა, მაგალითად, განაპირა ნაციონალურ გუბერნიებში. მაგრამ ეკონომიური განვითარების ძალა, გლეხთა მღელვარების ზრდა ცარიზმს აიძულებდა ნაციონალურ გუბერნიებშიც დამოძვრებზე წასულიყო და მოესპო ბატონყმური დამოკიდებულება.

რეფორმების გატარების საქმე ცარიზმმა განაპირა მხარეებშიც თავადაზნაურობას მიაწდო. მაგალითად, როგორც ცნობილია, რეფორმით გლეხობა უფრო მეტად დაზარალდა საქართველოში, ვიდრე რუსეთში. ცარიზმს თავადაზნაურობა განაპირა მხარეებში მიხიკოლონიური ბატონობის დასაყრდენ ძალად მიაჩნდა და გლეხობის ხარჯზე გულუხვად ასაჩუქრებდა.

1861 წლის საგლეხო რეფორმა, როგორც ზევით ვნახეთ, ცარიზმმა მემამულე-მებატონეთა ინტერესების დაცვით განახორციელა. რეფორმამ ვერ გააუმჯობესა გლეხთა მდგომარეობა. გლეხები გაძარცვული აღმოჩნდნენ. ცარიზმმა ისევ შემოინახა მემამულეთა მსხვილი მიწათმფლობელობა. „ყბადღებული „განთავისუფლება“ — წერს ვ. ი. ლენინი — იყო გლეხების ყოვლად უსინდისო გაძარცვა, იგი წარმოადგენდა მათ მიმართ მთელ რიგ ძალმომრეობას და პირდაპირ დაცინვას. „განთავისუფლების“ გამო გლეხთა მიწებს შევნიშნაღიან გუბერნიებში ჩამოაჭრეს ერთ მეხუთედზე მეტი.

ზოგიერთ გუბერნიაში ჩამოაჭრეს, წაართვეს გლეხებს მათი მიწის ერთ მესამედამდე და ორ მეხუთედამდეც კი. „განთავისუფლების“ გამო გლეხთა მიწებს იხე მიჯნავდნენ მემამულეთა მიწებისაგან, რომ გლეხები ესახლებოდნენ „ქვიშაზე“, ხოლო მემამულეთა მიწები სოლებად იჭრებოდა გლეხთა მიწებში, რათა კეთილშობილ თავად-აზნაურთ უფრო ადვილად შესძლებოდათ გლეხების დამონება და მათთვის საფასუო ფასებში მიწის მიცემა იჯარით. „განთავისუფლების“ გამო გლეხები აიძულეს „გამოესყიდათ“ მათი საკუთარი მიწები, ამასთან მათ წაგლიჯეს მიწის ნამდვილ ფასზე ორჯერ და სამჯერ მეტი. საერთოდ 60-იანი წლების მთელმა „რეფორმათა ეპოქამ“ გლეხი გადატაკებული, დაბეჩავებული, უმეცარი, მემამულე-მეზბატონეებისადმი დამორჩილებული დატოვა სასამართლოშიც, მართვა-გამგეობაშიც, სკოლაშიც, ერობაშიც.

„დიდი რეფორმა“ ბატონყმური რეფორმა იყო და არც შეიძლებოდა სხვაგვარი ყოფილიყო, ვინაიდან მას ახორციელებდნენ მეზბატონეები“¹.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, 1861 წლის საგლეხო რეფორმას რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში პროგრესული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. იგი თავისი შინაარსით, როგორც ამას ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, ბურჟუაზიული რეფორმა იყო. „ეს იყო ნაბიჯი რუსეთის ბურჟუაზიულ მონარქიად გადაქცევის გზაზე. საგლეხო რეფორმის შინაარსი ბურჟუაზიული იყო, და ეს შინაარსი მით უფრო ძლიერად აშკარავდებოდა, რაც უფრო ნაკლებად იკვეცებოდა გლეხთა მიწები, რაც უფრო სრულად ეყოფოდნენ ისინი მემამულეთა მიწებს, რაც უფრო მცირე იყო მეზბატონისათვის მისაცემი ხარკის (ე. ი. „გამოსასყიდის“) ოდენობა, რაც უფრო თავისუფლად ეწყობოდნენ მეზბატონეთა გავლენისა და ზემოქმედებისაგან ამა თუ იმ ადგილის გლეხები. რამდენადაც გლეხი თავს აღწევდა მეზბატონის ძალაუფლებას, იმდენად იგი ემორჩილებოდა ფულის ბატონობას, ვარდებოდა სასაქონლო წარმოების პირობებში, დამოკიდებული ჰდებოდა ახლად აღმოცენებული კაპიტალისაგან. და 61 წლის შემდეგ კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში ისეთი სისწრაფით წარიმართა, რომ რამდენიმე ათწლეულის განმავლობაში ჰდებოდა ცვლილებანი, რომლებსაც ევროპის ზოგიერთ ძველ ქვეყანაში მთელი საუკუნეები მოუხდა“².

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 17, გვ. 126—127.

² იქვე, გვ. 127—128.

მართალია, რეფორმამ გაძარცვა გლეხობა, შეამცირა მისი მიწის ფონდი, მაგრამ მას პირადი თავისუფლება მიანიჭა. ეს ნიშნავდა ყმების ექსპლოატაციაზე იმ მონოპოლიურ უფლებათა ლიკვიდაციას, რაც მანამ შემამუღელ-მებატონეებს ჰქონდათ. მუშახელი, მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი მასა განთავისუფლდა ბატონყმური ბოროტისაგან, იურიდიულად თავისუფალ გლეხს უფლება მიეცა თავისი სამუშაო ძალა სურვილისაშებრ გამოეყენებინა.

რეფორმამ არა თუ მოსპო დაბრკოლებანი, რომლებიც წინ ეღობებოდნენ კაპიტალისტური ფორმაციისათვის აუცილებელი თავისუფალი მუშახელის ფორმირებას, სამრეწველო პროლეტარიატის ფორმირებას, არამედ მძლავრი ბიძგი მისცა პროლეტართა დიდი სარეზერვო არმიის შექმნას. მან დაახლოებით 10 მილიონი გლეხი გაათავისუფლა მებატონეთა პირადი დამოკიდებულებისა და მიწისაგან. ამით გადაჭრა კაპიტალიზმის განვითარების ძირითადი საკითხი—უხვად მიაწოდა თავისუფალი მუშახელი. რეფორმამ ამასთან შექმნა სრულებით უმიწაწყლო გლეხთა 4 მილიონიანი არმია, რომელსაც არსებობა მხოლოდ სამუშაო ძალის ბაზარზე გაყიდვით შეეძლო.

რეფორმამ, მართალია დიდი დაბრკოლებით, გლეხობა თანდათან მესაკუთრედ გადააქცია. ამან კი ხელი შეუწყო სასაქონლო-ფუტლადი ურთიერთობის, კაპიტალისტური ურთიერთობის გაჩაღება-განვითარებას. გლეხური მეურნეობა ამიერიდან დადგა საბაზრო პროდუქციის წარმოების აუცილებლობის წინაშე, იგი ფულის ბატონობაში მოექცა. რეფორმის შემდეგ შეიქმნა პირობები შემამუღური მეურნეობის კაპიტალისტურად გარდაქმნისათვისაც. თავისუფალი კონკურენციის პირობებში შემამუღეები იძულებულნი გახდნენ მიემართათ მეურნეობის წარმოების უფრო გაუმჯობესებულს, ე. ი. კაპიტალისტური ფორმირებისათვის. თავისუფალმა მუშახელმა გზა გაიკაფა სოფლის მეურნეობაშიც. საბაზრო პროდუქციის მეტი რაოდენობით და იაფად წარმოება ახლა მეურნეობის არსებობის პირობა გახდა; რეფორმამ მოახდინა წარმოების ფეოდალური წესის საფუძვლების ლიკვიდაცია. მართალია, ცარიზმმა დროებით ვალდებულთა ინსტიტუტის შექმნით ისევ გაახანგრძლივა გარე ეკონომიური იძულება, მაგრამ ცხოვრებამ დებულებაშეთვით შეიტანა შესწორებანი. შემამუღეები თვით იყვნენ დაინტერესებული „დროებით ვალდებულებს“ რაც შეიძლება ადრე გამოეყიდათ თავი, რათა მიღებული თანხებით მეურნეობა ბურჟუაზიულ ყაიდაზე მოეწყოთ.

რეფორმამ არ მოსპო რუსეთში მსხვილი მაწათმფლობელობა.

ცარიზმმა შემოინახა თავისი ბატონობის ეს ეკონომიური საფუძველი. ბატონყმური ურთიერთობის მძლავრი გადმონაშთები შემორჩა რუსეთს მისი შემდგომი განვითარების მთელ გზაზე, ეს ნაშთები ზელს უშლიდნენ კაპიტალიზმის განვითარებას, აპირობებდნენ რუსეთში კაპიტალისტური ფორმაციის თავისებურ სახეს, რამაც აშკარად იჩინა თავი მის ლბობად სტადიაში. მათვე განაპირობეს ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცია. რომელსაც პირველ რიგში უნდა გადაეწყვიტა ის საკითხები, რომლებიც 1861 წლის საგლეხო რეფორმამ ვერ გადაწყვიტა.

* * *

1861 წლის¹ საგლეხო რეფორმამ, რომელმაც ფეოდალურ-ბატონყმური რუსეთის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების საძირკველი დაანგრია და ბურჟუაზიულით შეცვალა, შეაპირობა მომდევნო ბურჟუაზიული რეფორმების გატარება. ეს რეფორმები შეეხებოდა ქვეყნის მმართველობის ახლებურ ორგანიზაციას, სასამართლოს, ფინანსებს, განათლებას, სამხედრო საქმეს და სხვ. და მიზნად ისახავდა რუსეთში ახალი ბაზისის შესაფერისი ზედნაშენის დამკვიდრებას.

ამ რეფორმებს, ისე როგორც საგლეხო რეფორმას, ცარიზმი ახორციელებდა არა ნებაყოფლობით, არა თავისი ინიციატივით, არამედ იძულებით. ყველა ეს რეფორმები წარმოადგენდნენ ცარიზმის დათმობას საზოგადოებრივი აზრის წინაშე. რევოლუციური მოძრაობის მძლავრი გაქანება 60-იანი წლების დასაწყისში ცარიზმს უკარნახებდა კვლავ წინ გადაედგა ნაბიჯები ქვეყნის ბურჟუაზიული განვითარების გზაზე.

რუსეთის სახელმწიფოებრივი მმართველობის სისტემის უვარგისობა გონიერი ადამიანებისათვის ადრევე ცხადი იყო. როგორც ცნობილია, ამ სისტემის გადასახალისებლად ხანგრძლივად მუშაობდნენ და სხვადასხვა პროექტებს ადგენდნენ თვით ცარიზმის ერთგული პირები, მაგრამ მათ პროექტებს წარმატება არ ჰქონია, რადგან ფეოდალურ-ბატონყმურ ბაზისზე აღმოცენებული სახელმწიფოებრივი სისტემა არსებითი ხასიათის ვერავითარ გაუმჯობესებას ვერ ეგუებოდა.

საგლეხო რეფორმის მომზადების პერიოდში ლიბერალ თავადაზნაურთა ერთმა ჯგუფმა იმპერატორს შესთავაზა სახელმწიფოებრივ მმართველობაში ერთგვარი ცვლილებების შეტანა. უნდა შექმნილიყო სათათბირო-წარმომადგენლობითი დაწესებულება, რომელიც არ შეზღუდავდა თვითმპყრობელურ-პოლიციურ წყობილებას, მაგრამ

ერთგვარად მაინც შეუგუებდა მას ბურჟუაზიული ეპოქის მოთხოვნ-
ნილებებს. რუსეთის იმპერატორმა მაშინ ეს წინადადება მეტისმე-
ტად რადიკალურად მიიჩნია და მისი ავტორები გააფრთხილა კი-
დეც თავიდან ამოეღოთ ასეთი აზრები.

წარმომადგენლობითი დაწესებულების შექმნის პროექტზე 1859
წელს მუშაობდა ჭკვიანი ლიბერალი მოხელე ნ. ა. მილიუტინიც,
მაგრამ მეფის გარშემო შემოკრებილმა რეაქციონერებმა იგი თავი-
დან მოიცილეს. 1861 წ. შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტზე და-
ნიშნული პ. ა. ვალუევიც თავისი რეაქციული შეხედულებების მიუ-
ხედავად, ბოლოს და ბოლოს იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ რუსეთის
თვითმპყრობელობის გადასარჩენად აუცილებელი იყო მმართველო-
ბის სისტემის ახლებური ორგანიზაცია, ბურჟუაზიული მოთხოვ-
ნებისადმი ზოგიერთი დათმობა. ალექსანდრე მეორისადმი მიმარ-
თულ წერილში ვალუევიც აღიარებდა რუსეთის მმართველობის ორ-
განიზაციის უვარგისობას. რევოლუციური მოძრაობის შესაჩერებ-
ლად საჭიროდ მიიჩნდა მთელი რიგი ისეთი რეფორმების გატარება,
რომლებიც განამტკიცებდნენ ქვეყნის სახელმწიფოებრივ ნაგებო-
ბას. ვალუევიც თავის პროექტში არ ვარაუდობდა თვითმპყრობელუ-
რი ძალაუფლების ოდნავ შეზღუდვასაც კი, მაგრამ საჭიროდ აღიარ-
ებდა სახელმწიფოს სხვადასხვა წოდების წარმომადგენელთა მო-
ნაწილეობას სათათბირო ხმის უფლებით, საკანონმდებლო საქმეებ-
სა და საერთო სახელმწიფოებრივ მეურნეობაში. ასეთ დაწესებულე-
ბად მას ესახებოდა სახელმწიფო ხმოსანთა ყრილობა, რომლის ერ-
თი ნაწილი აირჩეოდა, მეორე დაინიშნებოდა მთავრობის მიერ.

1863 წლის 13 აპრილს ვალუევიც თავისი ახალი პროექტი
ხელმწიფეს წარუდგინა. 15 აპრილს იმპერატორთან უმაღლეს მოხე-
ლეთა თანდასწრებით ვალუევიც წაიკითხა თავისი პროექტი. მის
წინააღმდეგ გაილაშქრეს გაგარინმა, პანინმა, გორჩაკოვმა, ბლუ-
დოვმა, კორფმა და სხვა რეაქციონერებმა. ის, რასაც ახლა გვთავა-
ზობენ, კონსტიტუციაა და ორი პალატაა — წამოიძახა გორჩაკოვმა.
ვალუევიც მხარეზე აღმოჩნდნენ მხოლოდ მილიუტინი და დოლგო-
რუკოვი¹. ხელმწიფემ რეაქციონერთა თვალსაზრისი გაიზიარა და
ვალუევიცის პროექტი მათუღქვეშ ამოღო.

ამრიგად, ცარიზმი თავისი ბუნებით ვერ ეგუებოდა ვერავითარ
ბურჟუაზიულ დაწესებულებებს, ვერ ეგუებოდა თვითმპყრობელუ-
რი ძალაუფლების ვერავითარ შეზღუდვას; იგი მხოლოდ ისეთ დათ-

¹ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, 1861—1864, М., 1961, гл. 218.

მობაზე მიდიოდა, რომლებიც მის ყოვლისშემძლეობას არ შეეხებოდნენ და მხოლოდ ერთგვარად, დროებით აღმჯობესებდნენ მმართველობას და ამშვიდებდნენ ლიბერალ ოპოზიციონერებს. პირველი ასეთი დათმობა, რომელიც ცარიზმმა 1861 წ. საგლეხო რეფორმის შემდეგ გაიღო, ეს იყო რუსეთში ერობათა შემოღება.

საეროზო რეფორმა. 1864 წლის პირველ იანვარს იმპერატორმა ხელი მოაწერა დებულებას რუსეთში ერობათა შემოღების შესახებ. დებულებაში მთავრობა აცხადებდა, რომ იმ საქმეთა წარმართვისათვის, რომლებიც თითოეული გუბერნიის და თითოეული მაზრის ადგილობრივ სამეურნეო სარგებლობას ითვისებდნენ, ჩამოყალიბებული იქნება საგუბერნიო და სამაზრო საეროზო დაწესებულებანი. იმ სამეურნეო საქმიანობაში, რომელსაც მთავრობა ერობათა მოქმედების სფეროდ აღიარებდა, იგულისხმებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის ჯანმრთელობასა და განათლებაზე ზრუნვა, გზების გაყვანა-მოვლა, ვაჭრობა-აღებშიცემობისათვის ხელშეწყობა და სხვ.

ერობები არჩევით პრინციპზე ეწყობოდა. არჩევნები ტარდებოდა 3 წელიწადში ერთხელ. სამაზრო ერობაში არჩევნებისათვის ეწყობოდა 3 კურია. პირველ კურიაში შედიოდნენ ის მიწათმფლობელები, რომელთაც ჰქონდათ არა ნაკლებ 200 დესეტინა მამული, ან 15 ათასი მანეთის უძრავი ქონება. თვით ამ კურიაშიც ხმები ტოლფასიანი არ ყოფილა. მაგალითად, ყველაზე მსხვილი მიწათმფლობელის ხმა 20 წვრილი აზნაურის ხმას უტოლდებოდა. ამ გრადაციით მთავრობა უზრუნველყოფდა ერობებში მსხვილი მიწათმფლობელობის უმრავლესობას.

მეორე კურიას შეადგენდნენ ვაჭრები, რომლებიც 3—5 ათას მანეთამდე უძრავ ქონებას ფლობდნენ. აქვე შედიოდნენ ის სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებანი, რომელთა წლიური ბრუნვა 6 ათას მანეთს აღწევდა. როგორც ვხედავთ, ეს ამომრჩეველთა ჯგუფი მსხვილ ბურჟუაზიას აერთიანებდა.

მესამე კურიაში გლეხთა საზოგადოებების წარმომადგენლები შედიოდნენ.

საგუბერნიო ერობებში არჩევნები სამაზრო ერობათა ყრილობებზე ტარდებოდა (ერთი საგუბერნიო ხმოსანი 6 მაზრაზე).

ერობებში არჩევნებს, როგორც ვხედავთ, საფუძვლად ედოთ ქონებრივი ცენზი, მაგრამ ცარიზმმა საქმე მაინც ისე მოაწყო, რომ უპირატესობა ამ დაწესებულებებშიც მსხვილ მიწათმფლობელებს დარჩათ. 1865—1867 წწ. მონაცემებით სამაზრო ერობებში თავდაზნაურობა შეადგენდა 41,68 %, სასულიერო პირები — 6,5 %,

ვაჭრები — 10,43%, გლეხობა — 38,41%. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ახალ პირობებში მემამულე-თავადაზნაური და მსხვილი ვაჭარი ერთ ბლოკში გამოდიოდა, გლეხობის ინტერესები შელახული რჩებოდა. სურათი უფრო თვალსაჩინო იყო საგუბერნიო ერობებში, სადაც თავადაზნაურობა შეადგენდა 74,2%, ვაჭრები — 10,9%, გლეხობა — 10,6% და სხვ. წოდებანი — 4,3 პროცენტს.

საერთო ყრილობათა შეკრება ხდებოდა ყოველწლიურად შემოდგომაზე 10 დღით. ამ ყრილობის თავმჯდომარედ მაზრის თავადაზნაურობის წინამძღოლი ინიშნებოდა. ყრილობებზე ტარდებოდა საერთო გამგეობათა არჩევნები, რომლებიც მუდმივმოქმედ, აღმასრულებელ ორგანოებს წარმოადგენდნენ. გამგეობებში, როგორც წესი, უმეტესობას თავადაზნაურობა შეადგენდა.

ერობანი, გარდა იმისა, რომ მტკიცედ შეზღუდული იყვნენ თავიანთი საქმიანობით და არავითარ მნიშვნელოვან გადაწყვეტას არ ფლობდნენ, მოქცეული იყვნენ მთავრობის მტკიცე ზედამხედველობის ქვეშ. სამაზრო გამგეობის თავმჯდომარეს ამტკიცებდა გუბერნატორი, საგუბერნიო ერობის გამგეობის თავმჯდომარეს — შინაგან საქმეთა მინისტრი. გუბერნატორს და შინაგან საქმეთა მინისტრს უფლება ჰქონდათ შეეჩერებინათ სამაზრო და საგუბერნიო ერობათა დადგენილებანი.

თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მთავრობამ განგებ არ შექმნა სათემო და საერთო-სახელმწიფოებრივი ერობანი, რომელთაც შეეძლოთ ერთგვარი ზეგავლენა მაინც მოეხდინათ სახელმწიფო ხელისუფლებაზე, მაშინ დავრწმუნდებით, რომ ამ დაწესებულებას არაფერი ჰქონია საერთო იმ წარმომადგენლობით ხელისუფლებასთან, რომელსაც რუსეთის ბურჟუაზიული და დემოკრატიული წრეები მოითხოვდნენ. ერობა, როგორც თანამედროვენი დაცინვით შენიშნავდნენ, იყო შენობა საძირკვლისა და სახურავის გარეშე. იგი ჰაერში იყო გამოკიდებული და თვითმპყრობელური მთავრობისათვის არავითარ საშიშ დაწესებულებას არ წარმოადგენდა. „ერობას“ — წერდა ვ. ი. ლენინი — იმთავითვე არგუნა ბედმა რუსეთის სახელმწიფოებრივი მართვა-გამგეობის ურმის მეხუთე თვალი ყოფილიყო, ისეთი თვალი, რომელსაც ბიუროკრატია მხოლოდ იმდენად ითმენდა, რამდენადაც მისი ყოვლისშემძლეობა არ ირღვეოდა, ხოლო მოსახლეობისაგან არჩეული დეპუტატების როლი განისაზღვრებოდა მარტოოდენ პრაქტიკით, იმ ამოცანათა უბრალო ტექნიკური ასრულებით, რომლებიც იმავე მოხელეებმა დასახეს. ერობებს არ გააჩნდათ თავიანთი აღმასრულებელი ორგანოები, მათ უნდა ემოქმედნათ პოლიციის საშუალებით; ერობები არ იყვნენ

ურთიერთშორის დაკავშირებული და ერთბაშად დაექვემდებარენ ადმინისტრაციულ კონტროლს. და თავისთვის ასეთი უვნებელი ღათობის შემდეგ მთავრობა ერობის შემოღების მეორე დღესვე შეუდგა მის სისტემატურად შევიწროებასა და შეზღუდვას: ყოვლისშემძლე მოხელეთა ხროვას არ შეეძლო შეგუებოდა ყველა წოდებათაგან არჩეულ წარმომადგენლობას და ყოველნაირად სდევნიდა მას“¹.

მთავრობა ერობებისადმი მტრულად იყო განწყობილი. ეს იქედანაც ჩანს, რომ მის ისედაც უმნიშვნელო უფლებებს სისტემატურად კვეცავდა და ავიწროებდა. ერობებს 1866 წელს შეუზღუდეს სავაჭრო და სამრეწველო დაწესებულებების დაბეგვრის უფლება. იმ ერობებს, რომლებიც ბედავდნენ ხმის ამაღლებას მთავრობის შემავიწროებელ ღონისძიებათა წინააღმდეგ, ხურავდნენ, დევნიდნენ და ციხეში ამწყვდედნენ ერობის რადიკალურ მოღვაწეებს. მთავრობის ასეთმა დამოკიდებულებამ ერობებისადმი გააცვივა საზოგადოების ინტერესი. 70-იან წლებში საერობო მოძრაობა მიწეწდა.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, ერობებს მაინც პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდათ. მათ მრავალ გუბერნიაში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოჰყავდათ გლეხობის წარმომადგენლები, აღვიძებდნენ ერთგვარ ინტერესს საზოგადოებრივი საქმისადმი იმ ადამიანებში, რომლებსაც საუკუნეთა განმავლობაში ენატრებოდათ იდამიანური დამოკიდებულება. ერობები თავიანთი სახსრების სიმცირის მიუხედავად მაინც ახერხებდნენ წინ წაეწიათ მაზრებსა და გუბერნიებში განათლების, ჯანმრთელობის დაცვის საქმე. მაგალითად, 80-იანი წლების მონაცემებით საერობო გუბერნიაში 12 ათასი საერობო სკოლა მოქმედებდა. თითოეულ მაზრაზე საშუალოდ 3 საერობო ექიმი მოდიოდა. მაშინდელი რუსეთისათვის ეს მნიშვნელოვანი პროგრესი იყო.

რუსი ლიბერალები ერობებს კონსტიტუციის ნაწილს უწოდებდნენ და მისით დიდად აღფრთოვანებული იყვნენ. მრავალ ლიბერალს ერობა რუსეთისათვის საკმარისად მიაჩნდა. ლენინი ასეთ ლიბერალებს დასცინოდა. ერობას კი იგი უწოდებდა მხოლოდ ისეთ ნაგლეჯს კონსტიტუციისა, რომელიც მთავრობას საზოგადოებრივი აღგზნების ძალამ გამოსტაცა.

სასამართლო რეფორმა. რეფორმამდელი რუსეთის მართლმსაჯულება და სასამართლო ორგანიზაცია წოდებრიობაზე იყო დამყარებული. იგი შუასაუკუნეობრივი სისასტიკით ხასიათდებოდა და

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 42—43.

სრულიადაც ვერ ეგუებოდა იმ შედარებით ჰუმანურ პრინციპებს, რომელიც მართლმსაჯულების საქმეში ცივილიზაციის ეპოქამ დაამკვიდრა. სასამართლო პროცესი რუსულ სასამართლოებში დახურულად მიმდინარეობდა, მხარეთა კამათის, ადვოკატების მონაწილეობის გარეშე. სასამართლო პალატას მხოლოდ თავადაზნაურთა წრიდან არჩეული პირები თავმჯდომარეობდნენ. სასამართლო დაწესებულებებში გამეფებული იყო სრული თვითნებობა, ბიუროკრატიზმი, მექრთამეობა. ყველაზე დამამცირებელი რუსეთის მართლმსაჯულების სისტემაში როზგი იყო. რუსეთის გლეხობის მრავალმლიონიანი მასა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მძიმე დანაშაულს, მთლიანად მემამულეთა იურისდიქციას ემორჩილებოდა, ხოლო ეს იურისდიქცია უმეტეს წილად სხვადასხვაგვარ ფიზიკურ დასჯაში გამოიხატებოდა. ამასთან, რუსეთის არაპირვილეგირებული წოდების პირთათვის თავისუფლების აღკვეთას თან ახლდა ფიზიკური სასჯელიც. დადაღვა და მათრახები 30-დან 100 დარტყმამდე ყოველი საკატორლო სასჯელის აუტანელი შემადგენელი ნაწილი იყო. ძველ სასამართლოს როზგი აუცილებელ ატრიბუტად მიაჩნდა ციმბირში გადასახლების, გამასწორებელი სასჯელის, ციხის სანაცვლოდ დასჯის შემთხვევებში. მკაცრი ფიზიკური სასჯელი — შპიცრუტენები და მათრახები გამეფებული იყო არმიაში.

ამრიგად, რუსეთში მართლმსაჯულება სისხლიანი იყო. მოედნებზე, მემამულეთა თავლებში, საპოლიცო უზნებში იღვრებოდა ადამიანთა სისხლი და ისმოდა კვნესა¹. ივანე აქსაკოვი რეფორმადელი სასამართლოს შესახებ ამბობდა: ძველი სასამართლო! მის მხოლოდ გახსენებაზეც კი თმები ყალყზე მიდგება და ტანში ჟრუანტელი მივლისო.

მოწინავე ადამიანები რუსეთის მართლმსაჯულებაში ცვლილების შეტანის აუცილებლობას დიდი ხანია გრძნობდნენ. დესპოტიზმიდან განთავისუფლებული რუსეთის უპირველეს ამოცანად დეკარისტებს დემოკრატიული მართლმსაჯულების დამკვიდრება მიაჩნდათ. სასამართლო წესების შეცვლის საჭიროებაზე არაერთხელ ალაპარაკდნენ ნიკოლოზ პირველის ეპოქაშიც. მაგრამ ბურჟუაზიული სასამართლო ჭირივით ეზიზღებოდა ნიკოლოზ პირველს და ვერავითარ რჩევას ამ მხრივ ვერ იტანდა. მაგალითად, როდესაც მოსკოვის გენერალ-გუბერნატორმა გოლიცინმა ნიკოლოზს შეხება რუსეთში ადვოკატთა ინსტიტუტის შემოღება, იმპერატორმა მას ასე

¹ А. П. Стеблев, Очерки культурной истории России в XIX веке, М., 1910, гл. 228—229.

უპასუხა: შენ, როგორც ვხედავ, დიდხანს ცხოვრობდი პარიზში და მგონია რევოლუციის დროს, ამიტომ საკვირველიც არაა, რომ უცხოური წესები შეგითვისებია, მაგრამ ვინ დალუბა საფრანგეთო, თუ არა ადვოკატებმა, აბა კარგად გაიხსენე! ვინ იყვნენ მირაბო, მარატი, რობესპიერი და სხვები? არა, თავადო, ვიდრე მე შეფე ვიქნები, რუსეთს არ ესაჭიროება ადვოკატები, როგორმე მათ გარეშეც ვიცხოვრებთო.

ბატონყმობის გაუქმებამ, რომელმაც წოდებრიობის საფუძველი მოსპო, და ამასთან რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის აღმავლობამ ცარიზმი აიძულა მართლმსაჯულებისათვისაც მიეხედა. რუსული სასამართლო წესების უვარგისობაზე რევოლუციური სიტუაციის პერიოდში აშკარად ლაპარაკობდნენ არა მარტო დემოკრატიული ბანაკის წარმომადგენლები, არამედ თვითმპყრობელობის ერთგული მსახურებიც კი. 1861 წლის მარტში იმპერატორს ნ. ორლოვმა წარუდგინა მოხსენება, რომელშიაც ასაბუთებდა რუსეთში ფიზიკური სასჯელის გაუქმების აუცილებლობას. ეს მოხსენება განსახილველად გადაეცა განსაკუთრებულ კომიტეტს, რომელმაც მოიწონა ორლოვის წინადადებანი. 1863 წლის 17 აპრილს ალექსანდრემ ხელი მოაწერა ბრძანებულებას რუსეთში ფიზიკური დასჯის მოსპობის შესახებ. სასჯელის სისტემაში ეს მთელ გადატრიალებას მოასწავებდა.

1862 წელს ალექსანდრე მეორემ ნება დართო რუსეთის სასამართლო წარმოება და მართლმსაჯულება, თანამედროვეობის მოთხოვნათა საფუძველზე, ევროპის ქვეყნების გამოცდილებათა გათვალისწინებით გადაეხალისებინათ. ამ საქმეში ჩაბმულ იქნენ გამოცდილი იურისტები. დამუშავდა სასამართლო რეფორმის პროექტი. რეფორმის მომხრეებად გამოვიდნენ მილიუტინი, ბლუდოვი, ბუკოვსკი, როვინსკი და სხვები. მართლმსაჯულებაში ცვლილების შეტანის წინააღმდეგი იყვნენ მიტროპოლიტი ფილარეტი, გრაფი პანინი და სხვ. რეაქციონერები. რეაქციონერთა ხელის შეშლის მიუხედავად 1864 წლის 20 ნოემბერს სასამართლო წესდების ახალი პროექტი იმპერატორის მიერ ხელმოწერილ იქნა და ძალაში შევიდა.

ახალი სასამართლო წესდება ბურჟუაზიულ პრინციპებზე იყო დაფუძნებული და როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, ყველაზე უფრო თანმიმდევრული და ბურჟუაზიული იყო XIX საუკუნის 60-იანი წლების რეფორმათა შორის.

სასამართლო რეფორმამ ბოლო მოუღო წოდებრიობას. მან რუ-

სეთის ყველა წოდების პირთათვის შემოიღო ერთიანი სასამართლო, ყველა მოქალაქეზე გაავრცელა ერთი კანონი.

რეფორმამ სასამართლო ხელისუფლება გააცალკევა, როგორც საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ასევე ადმინისტრაციული ხელისუფლებისაგან. ამით მას დამოუკიდებლობა მისცა, ასწია მისი ავტორიტეტი. სასამართლო დაზღვეულ იქნა ადმინისტრაციული თვითნებობისაგან.

რეფორმით შემოიღეს ღია სასამართლოები, საჯარო პროცესები. ამ ღონისძიებამ რუსეთის სასამართლო გამოიყვანა კანცელარიების ჯურღმულებიდან და ჩამოაცილა საილუმოებანი. სასამართლო ბეჭდვითი სიტყვის, საზოგადოებრივი აზრის კონტროლქვეშ მოექცა. სასამართლო პროცესში დამკვიდრდა მხარეთა მონაწილეობა. მოდავე მხარეებს შეეძლოთ ან თვით გამოსულიყვნენ პროცესზე, ან მათი ინტერესების დაცვა ვეჭილისათვის მიეწოდოთ. საპაექრო პროცესი დამკვიდრდა აგრეთვე სისხლის სამართლის საქმეებში, სადაც ბრალმდებელ მხარედ გამოდიოდა პროკურორა, ხოლო ბრალდებული ან თვით იცავდა თავს, ან ამ საქმეს ადვოკატს ანდობდა.

სისხლის სამართლის საქმეებში წინასწარი ძიება, რომელსაც წინათ პოლიცია აწარმოებდა, გადაეცა სასამართლო უწყების მოხელეებს — სასამართლო გამომძიებლებს, რომელთაც იურიდიული განათლება უნდა ჰქონოდათ. შეიქმნა ადვოკატთა ინსტიტუტი, რომელიც დაინტერესებულ პირებს უწევდა დახმარებას, რისთვისაც პონორარს იღებდა. მართალია, უქონელ დამნაშავეებს ადვოკატები უფასოდ ენიშნებოდათ, მაგრამ დაცვა ამ შემთხვევაში ფორმალურ ხასიათს ატარებდა.

ახალი სასამართლო წესდებით ყოველ გუბერნიაში დაწესებულ იქნა საოლქო სასამართლო. ამ სასამართლოს გადაწყვეტილება სისხლის სამართლის საქმეებზე, თუ პროცესში მონაწილეობდნენ ნაფიცი მსაჯულები, საბოლოო იყო და გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. თუ ნაფიცი მსაჯულები არ მონაწილეობდნენ, მაშინ განაჩენის გასაჩივრება შეიძლებოდა სასამართლო პალატაში (იგი რამდენიმე საოლქო სასამართლოს აერთიანებდა), რომლის გადაწყვეტილება საბოლოო იყო. თუ საოლქო სასამართლოში, ან სასამართლო პალატაში სასამართლო წარმოების დაკანონებული წესი დარღვეული აღმოჩნდებოდა, განაჩენი კასაციის წესით შეიძლებოდა გასაჩივრებულიყო უმაღლეს ორგანოში — სენატში, რომელსაც მინიჭებული ჰქონდა უფლება დაერღვია განაჩენი და დაებრუნებია იგი სასამართლოსათვის ხელახლა განსახილველად.

წერილმანი სასამართლო საქმეების განაჯა, რომლებიც მხარეთა შერიგებას ითვალისწინებდა, დაეკისრა მომრიგებელ მოსამართლეებს. მომრიგებელ მოსამართლეთა არჩევა ხდებოდა სამაზრო, საერო და საქალაქო სათათბიროების კრებებზე. მომრიგებელ მოსამართლედ ჩვეულებრივ შეძლებულ პირებს ირჩევდნენ, სავალდებულო იყო განსაზღვრული ქონებრივი ცენზი. ქონებრივი და განათლების ცენზი ზღუდავდა ნაფიც მსაჯულთა არჩევნებასაც.

მიუხედავად ბურჟუაზიული ხასიათისა, 1864 წლის სასამართლოს წესდებამ მაინც საკმარისად შემოინახა ბატონყმური ელემენტები. ჯერ ერთი, ისევ ძალაში დარჩა ის გლეხური წოდებრივი სასამართლოები, რომელიც 1861 წლის 19 თებერვლის დებულებით იქნა შემოღებული. ძალაში დარჩნენ აგრეთვე სასულიერო და სამხედრო სასამართლოები, რომლებსაც ახალი დებულებისაგან განსხვავებით თავისი სასამართლო წარმოება და მართლმსაჯულება ჰქონდათ.

სასამართლო რეფორმის შემდეგ გამოცემული მთელი რიგი განმარტებები და დამატებითი კანონები თანდათან ზღუდავდნენ ახალი წესდების ბურჟუაზიულ ხასიათს. მაგალითად, 1866 წელს დამატებითი კანონით საოლქო სასამართლოება ჩამოერთვათ ბეჭდვითი სიტყვის საქმეში სამართლის წარმოება. იგი გადაეცა სასამართლო პალატებს 1871 წ. კანონით პოლიტიკური საქმეების ძიება გადაეცა ჟანდარმერიას. 1878 წლის ბრძანებით პოლიტიკური საქმეების დიდი ნაწილი გადაეცა სამხედრო სასამართლოს, რომელსაც უფლება ჰქონდა გამოეყენებინა განსაკუთრებით მკაცრი კანონები.

საერთოდ პოლიტიკური საქმეები აღრეც განსაკუთრებული წესით იხილებოდა. აქ საქმის განხილვაში ნაფიცი მსაჯულები არ მონაწილეობდნენ. პოლიტიკურ საქმეებს იხილავდა ან სასამართლო პალატა, ან უმაღლესი სისხლის სამართლის სასამართლო. სასამართლო პალატებში ამ დროს ნაფიცი მსაჯულების ნაცვლად საქმის გარჩევაში მონაწილეობდნენ თავადაზნაურობის წინამძღოლები, ქალაქის თავი და თემის მამასახლისი.

ადმინისტრაციის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ სასამართლო მოხელეები, რომლებიც, როგორც წესი, ძიებას და საქმის წარმოებას ისე წარმართავდნენ, რომ უფროსთა გული მოეგოთ, შემდეგში თანდათანობით შეზღუდულ იქნა საჯარო პროცესებიც.

ახალი სასამართლო წესები რუსეთის მთელ იმპერიაზე არ გავრცელებულა. ცარიზმმა თავი შეიკავა ბურჟუაზიული სასამართლო წარმოება შემოეღო განაპირა მხარეებში (ციმბირში, ახლადშეერთებულ შუა აზიაში, არხანგელსკის, უფის, ორენბურგის, ასტრახანის

გუბერნიებში). ცარიზმმა შეკვეცა სასამართლო შესდების ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ხასიათი პოლონეთისა და კავკასიისათვის. მაგალითად, კავკასიაში, სადაც სასამართლო რეფორმა გატარდა საგლეხო რეფორმასთან ერთად, შემოდებული არ ყოფილა ნაფიც მსაჯულთა არჩევითობა. საოლქო სასამართლოები აქ საქმეებს ნაფიც ვეჭილთა მონაწილეობის გარეშე არჩევენ. ასეთ შეზღუდვებს ცარიზმი იმით ამართლებდა, ათქმის კავკასიის მოსახლეობა ჯერ კიდევ არ იყო მომზადებული დემოკრატიული რეფორმებისათვის.

სასამართლო მოხელეები კავკასიაში რუსები იყვნენ. მომრიგებელ მოსამართლეებადაც ჩვეულებრივ რუსები ინიშნებოდნენ. გამოძიება და სასამართლო წარმოება რუსულად მიმდინარეობდა. ადგილობრივი მოსახლეობის თვალში ეს სასამართლო ყოველთვის იყო პოლიტიკური და ნაციონალური ჩაგვრის ორგანო. ცარიზმი ახალ ვითარებაშიც ახერხებდა ამ სასამართლოთა მეშვეობით კოლონიური ხალხები მორჩილებაში ყოლოდა.

საქალაქო რეფორმა. საქალაქო რეფორმაც, რომელიც ცარიზმმა 1870 წელს განახორციელა, იმავე საწყისებზე იყო დაფუძნებული, რაზედაც საეროთა თვითმმართველობა.

საქალაქო თვითმმართველობის აღმოცენება რუსეთში, როგორც ცნობილია, პეტრეს ეპოქიდან იწყება. მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი საქალაქო მმართველობაში განახორციელა ეკატერინე მეორემ, რომელმაც შემოიღო საქალაქო სათათბიროები. მაგრამ ეს სათათბიროები, როგორც ყველა სხვა დაწესებულება იმ დროის რუსეთში, წოდებრივ პრინციპზე იყო აგებული და საქალაქო მართვა-გამგეობაში მხოლოდ თავადაზნაურობის მონაწილეობას ითვალისწინებდა. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთის ქალაქები გაიზარდნენ. შეიცვალა მათი სოციალური შემადგენლობა, საქირო შეიქნა ქალაქების სამეურნეო ცხოვრების სამეთვალყურეო მოქნილი ორგანოების შექმნა. საეროთა რეფორმის განხორციელების შემდეგ გადაუდებელ საკითხად დაისვა ქალაქების მართვის საქმეში ფართო წრეების ჩაბმა. რეფორმისათვის სამზადისი დაიწყო 1862 წლიდან. 1864 წლისათვის იგი უკვე მზად იყო, მაგრამ მთავრობა დიდხანს თავს იკავებდა მის გამოქვეყნებაზე და მხოლოდ 6 წლის შემდეგ გაატარა იგი.

საქალაქო მმართველობაში ახალი დებულებით მომხდარი ცვლილება ისევ და ისევ წოდებრივი საფუძვლების გაუქმებას შეეხებოდა. წოდებრიობა ახლა ქონებრივი ცენზით შეიცვალა.

დებულებაში აღნიშნული იყო, რომ ქალაქის მეურნეობასა და

კეთილმოწყობაზე მზრუნველობა და განკარგულება ეკისრება ქალაქის საზოგადოებრივ მმართველობას, ხოლო მისი კანონიერი შესრულებისადმი მეთვალყურეობა — გუბერნატორს.

ქალაქის ეს საზოგადოებრივი მმართველობა აირჩეოდა ქალაქში მაცხოვრებელი ყველა წოდების პირთაგან. არჩევნებში მონაწილეობის უფლება ენიჭებოდა ყველას, ვინც ამ ქალაქში ცხოვრობდა და გადასახადს იხდიდა.

ქონებრივი ცენზის პრინციპით ამომრჩევლები 3 კურიად იყოფოდნენ და თითოეული კურია ხმოსანთა ერთ მესამედს აირჩევდა. პირველ კურიაში, ანუ პირველ კრებაში მსხვილი გადამხდელები მონაწილეობდნენ, მეორეში — საშუალო, მესამეში — წვრილი. მუშები, მოსამსახურეები, ინტელიგენტები, რომლებიც ჰაქალაქო გადასახადს არ იხდიდნენ, არც მონაწილეობდნენ არჩევნებში. მსხვილი და საშუალო გადამხდელების ბლოკი (მსხვილ სამრეწველო წარმოებათა მფლობელები, ბანკირები, სახლთმფლობელები, მსხვილი ვაჭრები) სათათბიროში ყოველთვის უმრავლესობას ჰქმნიდა და უზრუნველყოფდა პრივილეგირებული კლასების ინტერესებს დაცვას.

ქალაქის მმართველობის ფუნქციები რეგლამენტირებული იყო და როგორც აღვნიშნეთ, სამეურნეო ჩარჩოებს არ სცილდებოდა. ეს ფუნქციებია: ქალაქის გარეგანი კეთილმოწყობა, ბაზრების კეთილმოწყობა, ჯანმრთელობის დაცვასა და განათლებაზე ზრუნვა, ადგილობრივი ვაჭრობა-მრეწველობის მეთვალყურეობა და წახალისება, ხანძარსაწინააღმდეგო ღონისძიებანი და სხვ. ეს მმართველობანი ისე როგორც ერობები მაიძულებელ ხელისუფლებას არ ფლობდნენ, ამავე დროს მოქცეული იყვნენ ადმინისტრაციის ზედამხედველობის ქვეშ. დიდ ქალაქებში ქალაქისთავეებს, როგორც წესი, შინაგან საქმეთა მინისტრი ამტკიცებდა.

70-იან წლებში საქალაქო რეფორმის დებულების საფუძველზე მოეწყო საზოგადოებრივი მმართველობანი იმპერიის ქალაქებში, პოლონეთის, ფინეთისა და შუა აზიის გამოკლებით. კავკასიაში საქალაქო რეფორმა 1874 წ. განხორციელდა და მხოლოდ თბილისს როგორც სამეფოსნაცვლო რეზიდენციას შეეხო. განაპირა მხარეებში საქალაქო თვითმმართველობა კიდევ უფრო შეიზღუდა და გუბერნატორების ძალაუფლების ქვეშ მოექცა. შექმნა რა ასეთი დაწესებულება, ცარიზმმა ისევე დაიწყო მისი შევიწროება, როგორც ერობებისა.

სამხედრო რეფორმა. სამხედრო რეფორმა წარმოადგენს უკანასკნელ რგოლს 60—70-იანი წლების ბურჟუაზიულ რეფორმათა

ჯაჭვში. მისი განხორციელებაც დაკავშირებული იყო რუსეთში ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციასთან.

ყირიმის ომში რუსეთის დამარცხებამ ცხადყო რუსეთის შეიარაღებული ძალების დაკომპლექტებისა და სწავლების ორგანიზაციის ძირფესვიანი გადახალისების აუცილებლობა. ერთ დროს სახელგანთქმული და ევროპაში უძლეველად აღიარებული რუსეთის შეიარაღებული ძალები ამ ომში მარცხს მარცხზე განიცდიდნენ.

ამ მარცხის ერთ-ერთი მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთის არმია წოდებრივ პრინციპებზე იყო აგებული. იგი რუსეთის დრომოჭმულ ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ყველა უარყოფით თვისებას შეიცავდა, ანგარიშს არ უწევდა ყოველივე იმ ახალსა და პროგრესულს, რაც ბურჟუაზიულმა ეპოქამ მოიტანა საერთოდ და კერძოდ არმიის ორგანიზაციასა და წვრთნაში.

ცივილიზაციის ეპოქისათვის სავსებით შეუფერებელი იყო, მაგალითად, რუსეთში არმიის დაკომპლექტების არსებული წესი — პეტრე პირველის მიერ შემოღებული რეკრუტობა. გაუთავებელი სამხედრო სავალდებულო სამსახური (15—20 წელი) ჯარისკაცს სიცოცხლეს აბეზრებდა. სამხედრო სავალდებულო სამსახური ყმურ მოსახლეობას ჰქონდა დაკისრებული. არმიის მეთაურთა შემადგენლობა მხოლოდ თავადაზნაურული წოდებისაგან უნდა დაკომპლექტებულიყო. ეს შემადგენლობა არმიაში აგრძელებდა ჯარისკაცთა მასებისადმი ბატონკაცურ დამოკიდებულებას, ქმნიდა ანტაგონისტურ უფსკრულს, ამეფებდა ჯოხის დისციპლინას. ნიკოლოზ პირველის ეპოქაში სავსებით მივიწყებული იყო სუვოროვისა და კუტუზოვისებური აღზრდის ტრადიციები. რუსეთის არმიის უფროსთა შემადგენლობა მთავარ ყურადღებას არმიის გარეგნულ ბრწყინვალეობას აქცევდა, სწავლების უმეტეს დროს პარადმანიასა და სამუშაორო მომზადებას ანდომებდა, ხოლო სამხედრო ხელოვნებაში ნაპოლეონის, სუვოროვისა და კუტუზოვის შემდეგ მოპოვებული წარმატებების განზოგადებასა და დანერგვას ყურადღებას არ აქცევდა.

ყველაფერი ეს სამხედრო საქმის მცოდნე ადამიანებისათვის ცხადი იყო. მაგრამ ცარიზმი კიდევ დიდხანს იკავებდა თავს ძირფესვიანი რეფორმების განხორციელებისაგან და მხოლოდ 1874 წლის პირველი იანვრისათვის გაბედა დაეწყო არმიის გარდაქმნა ბურჟუაზიულ ყაიდაზე.

რუსეთში სამხედრო რეფორმის ერთ-ერთი ყველაზე თავგამოდებული მომხრე და ინიციატორი იყო დ. ა. მილიუტინი, მან სამ-

ხედრო მინისტრის პოსტზე მუშაობის პერიოდში კიდეც შეძლო გაეტარებინა ზოგიერთი ღონისძიება, რომლებიც რუსეთის შეიარაღებული ძალების გაუმჯობესებას ემსახურებოდნენ. ამ ღონისძიებათა შორის აღსანიშნავია, მაგალითად, სამხედრო სამსახურის ვადების შემცირება, ახალი შეიარაღების შეტანა არმიაში, სამხედრო გიმნაზიების შემოღება, იმპერიის სამხედრო ოლქებად დაყოფა და სხვ. ყველა ეს ღონისძიება მაინც პალიატიური ჩანდა, თუ არ განხორციელდებოდა წოდებრიობის პრინციპის ლიკვიდაცია.

1874 წ. პირველი იანვრის დებულებამ რუსეთის არმიის დაკომპლექტებაში ძირფესვიანი ცვლილებები შეიტანა. დაწესდა საყოველთაო სამხედრო სავალდებულო სამსახური. ეს სამსახური ამიერიდან ეკისრებოდათ არა მარტო გადამხდელ წოდებებს, ე. ი. გლეხებს, მუშებს, ხელოსნებს, არამედ იმპერიის მთელი მოსახლეობის მამაკაცებს, განურჩევლად წოდებისა. დაწესდა სამხედრო სავალდებულო სამსახურის მტკიცე ვადები: სახმელეთო ჯარებისათვის 6 წელი არმიაში ყოფნა, 9 წლის თადარიგობა. საზღვაო ჯარებისათვის — 7 წელი სავალდებულო სამსახური, 3 წლის თადარიგობა. თადარიგობის დაწესებით იქმნებოდა ის საჭირო რეზერვები, რომელსაც მთავრობა გამოიყენებდა ომის შემთხვევაში. დაწესდა გარკვეული შეღავათები ოჯახური მდგომარეობის მიხედვით, განათლების შემთხვევაში და სხვ.

სამხედრო რეფორმაც, ისე როგორც 60—70-იანი წლების სხვა რეფორმები, ცარიზმმა ბოლომდე არ მიიყვანა და იგი მაინც შეზოკა თვითმპყრობელურ-ფეოდალური არტახებით.

ჯერ ერთი, რუსეთის არმიაში ამ რეფორმის შემდეგაც ოფიცერთა შემადგენლობა ისევე აზნაურული დარჩა. მისი კასტობრივი კარჩაეკეტილობა და ყოყმოზობა რუსეთის შეიარაღებულ ძალებში შემორჩა თვით ცარიზმის დამხობამდე. თავდაზნაურულ წოდებაზე არმიაში მრავალი შეღავათი ვრცელდებოდა. გლეხკაცის შვილს კი წინ იმდენი დამრცოლება ეღობებოდა, რომ ოფიცერთა შემადგენლობაში მისი შესვლა განსაკუთრებული შეუპოვრობით თუ იყო შესაძლებელი.

მართალია, ჯარისკაცების გაჯოჯვა მოისპო, მაგრამ ჯარისკაცის ფიზიკური შეურაცყოფა ისევ დარჩა პრაქტიკაში. საყოველთაო სამხედრო სავალდებულო ბეგარაც ქალაქებში დარჩა, რადგან ცარიზმი თავს იკავებდა არმიის რიგებში გაეწვია ზოგიერთი კოლონიური მხარის ახალგაზრდები, სექტანტები და სხვ.

ყოველივე ამის მიუხედავად 1874 წ. სამხედრო რეფორმამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა რუსეთის შეიარაღებული ძალების

ბრძოლისუნარიანობის ამალგებამი. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ 1877 — 1878 წწ. ომი, სადაც რუსულმა იარაღმა დიდ წარმატებას მიაღწია.

საფინანსო, განათლებისა და საცენზურო რეფორმები. 60 — 70-იან წლებში რუსეთის ცარიზმმა განახორციელა რიგი ბურჟუაზიული რეფორმებისა, რომელთა შორის აღსანიშნავია საფინანსო, განათლებისა და საცენზურო რეფორმები.

საფინანსო. რეფორმა იმპერიის ბურჟუაზიულ კაიდაზე გარდაქმნის მომჭიფებულ მოთხოვნებს უპასუხებდა. 1860 წელს, მაგალითად, დაარსებულ იქნა სახელმწიფო ბანკი, რომელიც ვაჭრობისა და მრეწველობის გამოცოცხლებისათვის იყო გამოიწველი. გაუქმდა არყის იჯარა და შემოღებულ იქნა სააქციზო ჰისტემა, რომლითაც ნებადართულ იქნა არყის თავისუფალი გაყიდვა სააქციზო გადასახადის გადახდით.

მნიშვნელოვან ღონისძიებას წარმოადგენდა ცალკეულ უწყებებზე თანხების გაცემა ხარჯთაღრიცხვის მიხედვით. უწყებათა მიერ შედგენილი ხარჯთაღრიცხვები ფინანსთა სამინისტროში უნდა შემოწმებულიყო და სახელმწიფო საბჭოს დასტურით შედიოდა ძალაში. 1864 წელს გადახალისებულ იქნა სახელმწიფო კონტროლი. გუბერნიებში შეიქმნა საკონტროლო პალატები, რომლებიც ადგილობრივ დაწესებულებათა გასაგავლს ამოწმებდნენ და ანგარიშვალდებული იყვნენ სახელმწიფო კონტროლორის წინაშე.

1864 წელს დამტკიცებულ იქნა „დებულება დაწყებითი სახალხო სასწავლებლების შესახებ“. საზოგადოებრივ ორგანიზაციებს და კერძო პირებს ნება დაერთო ზემდგომი ორგანოების სათანადო დასტურის შემთხვევაში გაეხსნათ დაწყებითი სასწავლებლები. სასწავლო პროცესის ხელმძღვანელობისათვის არსდებოდა სამაზრო და საგუბერნიო სამასწავლებლო საბჭოები, რომელშიც უწყებათა წარმომადგენლებთან ერთად მონაწილეობას მიიღებდნენ საერო და წესებულებათაგან წარგზავნილი პირები. გამოსცა რა დებულება, ცარიზმმა თვით მოხაზა ასეთი დაწყებითი სასწავლებლების პროგრამა, რომელიც, პირველყოვლისა, ახალგაზრდობის რელიგიურ და საიმედო ქვეშევრდომის სულისკეთებით აღზრდას ითვალისწინებდა. ამასთან, ასეთი ტიპის სასწავლებლებში სწავლება იმპერიის მასშტაბით ნებადართული იყო მხოლოდ რუსულ ენაზე.

1864 წლის დებულებით მნიშვნელოვანი ცვლილებები განხორციელდა საგიმნაზიო ყოფა-ცხოვრებაში. აქაც აღიარებულ იქნა საერთო წოდებრივი პრინციპი. ესე იგი გიმნაზიაში შესვლა ნებადართული იყო რუსეთის ყველა მოქალაქისათვის. მაგრამ სწავლას

ქირა იმდენად დიდი იყო, რომ მისი გადახდა მხოლოდ შეძლებულ ოჯახებს შეეძლოთ. გიმნაზიები გაიყო ორ ჯგუფად: კლასიკური და რეალური. პირველი სახის გიმნაზიებში განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა კლასიკური ენების (ბერძნული, ლათინური) სწავლებას, მეორეში — მათემატიკისა და ბუნებისმეტყველებისას. სწავლების ვადა ორივე ტიპის გიმნაზიებში განისაზღვრა 7 წლით. კლასიკური გიმნაზიის კურსდამთავრებულები უფლებამოსილი იყვნენ უგამოცდოდ შესულიყვნენ უნივერსიტეტში, რეალურა გიმნაზიის კურსდამთავრებულებს სწავლა უმაღლეს ტექნიკურ სასწავლებლებში უნდა გაეგრძელებინათ.

ყურადღება მიექცა ქალთა განათლებასაც. გაიხსნა კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტი, ქალთა გიმნაზიები. 1862 წელს გამოიცა ქალთა სასწავლებლების დებულება. სასწავლო პროგრამა აქ შეკვეცილი იყო და უმთავრესად ითვალისწინებდა ქალებისათვის „ოჯახის მომავალი დედობისათვის“ საჭირო აღზრდა-განათლების მიცემას.

საზოგადოებრივი მოძრაობის მალაღმა დონემ, განსაკუთრებით სტუდენტთა მღელვარებებმა მთავრობა აიძულა უმაღლესი სასწავლებლებისათვის მოეხსნა ის პოლიციური ზედამხედველობანი, რომელიც ნიკოლოზის ეპოქაში დაწესდა. 1863 წლის დებულებით აღდგენილ იქნა საუნივერსიტეტო ავტონომია. უნივერსიტეტების ყოფა-ცხოვრების გამგებლობა ისევ პროფესორთა კოლექტივს, მათს საუნივერსიტეტო და საფაკულტეტო საბჭოებს დაეკისრა. არჩევითი გახდა რექტორის, დეკანების თანამდებობა. მაგრამ უნივერსიტეტებს არც ახლა მისცემია მოქმედების სრული თავისუფლება. ჯერ ერთი, სამინისტრო ამტკიცებდა არჩეულ პროფესორებს, ზოგჯერ ნიშნავდა კიდევ მათ. ამასთან ოლქის მზრუნველები, როგორც წესი, ეცნობოდნენ უნივერსიტეტის საბჭოს დადგენილებებს და უფლებამოსილი იყვნენ შეეჩერებინათ ისინი.

მთავრობამ მოიგერია რა რევოლუციური ძალების შეტევა, ნელ-ნელა თვითონ გადავიდა კონტრშეტევაზე. ეს განათლების დარგსაც შეეხო. 1868 წლიდან განათლების მინისტრის პოსტზე დანიშნულმა დ. ა. ტოლსტოიმ, რომელმაც გენერალი ა. ვ. გოლოვინი შეცვალა, დაიწყო შეტევა განათლების დარგში გატარებულ ღონისძიებებზე და მათი მნიშვნელობა თითქმის აარაობამდე დაიყვანა. მაგალითად, მისი ბრძანებით გადაისინჯა გიმნაზიის წესდება. 1871 წელს გამოცემული დებულებით ღარჩა მხოლოდ კლასიკური გიმნაზიები, გაიზარდა სწავლის ხანგრძლივობა. გადიდდა კლასიკური ენების საათები სიტყვიერების ხარჯზე, შემოიღეს კლასის დამ-

რიგებლების სისტემა, შემუშავდა მოსწავლეთა დანაშაულის მთელი კოდექსი.

რეალური გიმნაზიების ნაცვლად დაარსდა ექვსკლასიანი რეალური სასწავლებლები, რომელთათვისაც უმაღლესი სასწავლებლის კარები დაიკეტა.

სამინისტროს მხრივ დაწყებით სკოლებზე მტკიცე კონტროლის უზრუნველყოფის მიზნით დაწესებულ იქნა სახალხო სასწავლებლების ინსპექტორის თანამდებობა. გადაისინჯა და ერთგვარად შეიზღუდა საუნივერსიტეტო წესდებაც.

1865 წელს გამოიცა ახალი საცენზურო (დროებითი) წესდება, რომელიც ძალაში დარჩა 1905 წლამდე. წინასწარი ცენზურა, ისეთი წიგნებისა და ბროშურების გარდა, რომლებიც მასობრივი მკითხველისათვის იყო განკუთვნილი, გაუქმდა. წინასწარი ცენზურისაგან თავისუფლდებოდნენ პერიოდული გამოცემებიც, თუ ისინი ხაზინაში 2500—5000 მანეთს შეიძენდნენ. მაგრამ საცენზურო წესდების დარღვევის შემთხვევაში პასუხს აგებდნენ სასამართლოს ვადაწყვეტილებით. შინაგან საქმეთა სამინისტროს უფლება ჰქონდა ამა თუ იმ პერიოდული გამოცემისათვის მოეხსნა წინასწარი ცენზურა. მაგრამ იგივე სამინისტრო უფლებამოსილი დარჩა დროებით შეეჩერებინა ან სავესებით აეკრძალა ესა თუ ის ვაზეთი ან ჟურნალი. ცარიზმმა სასულიერო ცენზურა ხელუხლებელი დატოვა.

განახორციელა რა ეს ზოგადი ბურჟუაზიული ხასიათის ღონისძიებანი ცენზურის დარგში, მომდევნო წლებში ცარიზმმა სხვადასხვა განმარტებებითა და დამატებითი მუხლებით იგი ისევ შებოჭა და ე. წ. პრესის ისედაც მოჩვენებითი ბურჟუაზიული თავისუფლებაც იმგვარად შეკვეცა, რომ მისი ყოვლისშემძლეობა პრესის მხრივ თავდასხმისა და კრიტიკისაგან დაზღვეული აღმოჩნდა.

1860—1870-იანი წლების რეფორმები მშვენივრად ასახავდნენ მაშინდელი რუსეთის კლასობრივ ძალთა თანათარღობას და შესაძლებლობებს, ფეოდალურ-თვითმპყრობელური ბანაკი იმის გამო, რომ სახალხო რევოლუციის რეალური საშიშროების წინაშე იდგა, იძულებული იყო დაეთმო და გზები გაეკაფა რუსეთის ბურჟუაზიული განვითარებისათვის, რაც ეპოქის საერთო სულაჰკვეთებას შეესაბამებოდა. 1861 წლის საგლეხო რეფორმა და მისი მომდევნო რეფორმები თავისი შინაარსით ბურჟუაზიული იყო და რუსეთის ბურჟუაზიულ მონარქიად გარდაქმნას უწყობდა ხელს. რუსეთის თვითმპყრობელურ ხელისუფლებას არ შეეძლო ძველი წესების შენარჩუნება, არ შეეძლო ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის დაცვა

და იგი ნებაყოფლობით ატარებდა ზოგიერთ ისეთ ღონისძიებას, რაც მასვე ზღუდავდა.

მაგრამ ცარიზმი, აზორციელებდა რა ასეთ რეფორმებს ზევიდან და ნებაყოფლობით, მათ ყოველთვის საზოგადოებრივი მოძრაობის აღმავლობის დონეს უფარდებდა, იგი ყოველთვის კეცავდა რეფორმებს. ბოლომდე არ მიჰყავდა მისი ბურჟუაზიული შინაარსი, თავისთვის იტოვებდა უფლებას შეელამაზებინა, შეესწორებინა ესა თუ ის დებულება იმგვარად, რომ ბოლოს და ბოლოს იგი არარაობამდე დაეყვანა.

თავის მხრივ, ბურჟუაზიული რეფორმების არათანამიმდევრობასა და არასრულყოფილობაზე ერთგვარი გავლენა თვით რევოლუციის ძალთა შეუკავშირებლობამ, მათი დაწოლის უკმარობამ მოახდინა. მთავრობამ ადრე აუღო ალღო ამ ვითარებას, მან ოპოზიციურ ელემენტებს მიუგდო ნასუფრალი, ადვილად მოიგო ლიბერალთა გული ამ რეფორმებით, ხოლო რევოლუციურ-დემოკრატიულ ბანაკს ანგარიში გაუხსნოა მკაცრი რეპრესიებით. 1859—60-იან წლებში რევოლუციის შეტევითი ძალა უფრო მძლავრი რომ ყოფილიყო, რევოლუციის სუბიექტური ფაქტორები რომ მომწიფებულიყო, მთავრობა, ცხადია, ვერ გაბედავდა თუნდაც ამ ზემოდან გატარებული რეფორმებისათვის ფრთები ძირშივე შეეკეცა. მისი დამთმობლობა გაცილებით უფრო შორს წავიდოდა.

ამრიგად, ისარგებლა რა რევოლუციის ძალთა გათიშულობითა და საერთო სისუსტით, ცარიზმმა მაინც შეძლო შეენარჩუნებინა ძველი ბაზისის ნაშთები. ხოლო ძველი ბაზისის ნაშთების შემონახვით ზედნაშენურ დაწესებულებებშიც შემოინახა ფეოდალურ-ბატონყმური გადმონაშთები.

შეზღუდულობის მიუხედავად, რეფორმები მაინც წარმოადგენდნენ წინგადადგმულ ნაბიჯს. „თუ ზოგადად თვალს გადავაკლებთ რუსეთის სახელმწიფოს მთელი წყობის ცვლილებას 1861 წელს, უნდა ვაღიაროთ, რომ ეს ცვლილება წინგადადგმული ნაბიჯი იყო ფეოდალური მონარქიის ბურჟუაზიულ მონარქიად გადაქცევის გზაზე. ეს სწორია არა მარტო ეკონომიური, არამედ პოლიტიკური თვალსაზრისითაც. ჰაკმარისია გავიხსენოთ რეფორმის ხასიათი სასამართლოს, მართვა-გამგეობის, ადგილობრივი თვითმმართველობისა და სხვა ამგვარი რეფორმების სფეროში, რომლებიც მოჰყვა 1861 წლის საგლეხო რეფორმას, — რომ დავრწმუნდეთ ამ დებულების სისწორეში“¹.

თ ა ვ ი XII

რეფორმისადმი გლეხობის დამოკიდებულება 18-იან წლებში

რეფორმისადმი გლეხობის დამოკიდებულება. 19 თებერვლს დებულებანი რუსეთის ყმა გლეხობის სასიცოცხლო ინტერესებს არ უპასუხებდნენ. რეფორმამ ნანატრი თავისუფლების პოლოდინი არ გაამართლა. გაბატონებულმა კლასებმა ყველაფერი გააკეთეს, რათა გლეხთა გაძარცვის ხარჯზე უზრუნველყოთ თავისი კეთილდღეობა.

მთავრობა მოელოდა რეფორმისადმი გლეხობის მტრულ დამოკიდებულებას. მისი წინასწარი ღონისძიებანი სამხედრო გარნიზონების საბრძოლო მობილიზების შესახებ გლეხთა მოსალოდნელი მღელვარებების ჩასახშობად იყო გამოიზნული. გლეხობამ, მართლაც, ვერ იპოვა რა რეფორმაში ნანატრი თავისუფლება, მეტის ინტენსივობით და შეუპოვრობით განაგრძო ბრძოლა მისი ძალით მოპოვებისათვის. 1861 წ. თებერვლის შემდეგ გლეხთა გამოსვლებმა რუსეთში საყოველთაო ხასიათი მიიღო. 1861 წლის განმავლობაში გლეხთა ურჩობის შემთხვევები მოხდა 2 ათას სოფელში. 337 მამულში გლეხთა მღელვარებების ჩახშობაში 1861 წ. უშუალოდ მონაწილეობდა 47 ბატალიონი, 187 ქვეითი ასეული. კავალერისტთა 38 ესკადრონი და კაზაკთა 3 ასეული¹.

რუსეთის ქალაქებსა და სოფლებში შარტის თვეში მიმდინარეობდა მანიფესტის და დებულების საჯარო კითხვა. თანამედროვენი გადმოგვცემენ, რომ მანიფესტს არ მოუხდენია გლეხობაზე არავითარი სასიკეთო შთაბეჭდილება. იმედგაცრუებულ გლეხობას არც კი სჯეროდა, რომ ისინი ასე მოატყუეს და ავრცელებდნენ ხმებს მანიფესტის „მეორე ნაწილის“ შესახებ, რომელშიც თითქმის აღიარებული იქნებოდა ყმების განთავისუფლება.

¹ П. А. Запорожский, Отмена крепостного права в России, М., 1960, гл. 164.

1861 წლის მარტიდან გლეხთა მღელვარებანი იმპერიის მრავალ გუბერნიას მოედო. ყველაზე მასობრივი და შეუპოვარი ხასიათი ჰქონდა მას ყაზანის, პენზის, ტამბოვის გუბერნიებში.

პენზის გუბერნიის ჩემბარის და კერენსკის მაზრების მღელვარებაში მონაწილეთა რიცხვი 13 ათას ზულს აღემატებოდა. გლეხობაში აქ გავრცელდა ხმა იმის შესახებ, რომ მემამულეებმა მათ განგებ დაუშალეს მეფის ის მანიფესტი, რომელშიც ნათქვამია გლეხთა ნამდვილ განთავისუფლებაზე. ამ ახალი მანიფესტის ძიებაში გაბოროტებული გლეხობა ანგრევდა მემამულეთა სახლკარს, თვითნებურად ეპატრონებოდა ბატონის მამულს იმ მოტივით, რომ „მიწა ამიერიდან მათი (გლეხობის) საკუთრებაა“. მთავრობა იძულებული გახდა გლეხთა წინააღმდეგ ჯარის ნაწილები გამოეყვანა. გლეხობა მთავრობის ჯარს მამაცურად დახვდა. ბატალიონებს უხდებოდათ იერიშით აედოთ სოფლები და გლეხობა მემამულეთა მიწებიდან გამოედევნათ. განსაკუთრებული შეუპოვრობა გამოიჩინეს სოფელ კანდეევკის გლეხებმა, რომლებმაც 18 აპრილს ჯარის ნაწილებს მელგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს, რომლის დროსაც 8 კაცი მოჰკლეს და 27 დასჭრეს. გაბოროტებული გლეხები აცხადებდნენ: „მოგვკალით. აქედან კი ფეხს არ მოვიცვლით“. მთავრობამ საგანგებო ღონისძიებანი განახორციელა. 400-ზე მეტი აჯანყების მონაწილე გლეხი დასაჯა გაჯოხვით, მრავალი ციხიბირში საკატორღო სამუშაოებზე გადაასახლა.

ყაზანის გუბერნიაში მოდებულ მღელვარებათაგან მეტად დამახასიათებელია სპასკის მაზრის სოფელ ბეზდნას ტრაგედია, რაც შემდეგნაირად მოხდა:

სოფელ ბეზდნას გლეხებმა, რადგან წერა-კითხვა არ იცოდნენ. 19 თებერვლის მანიფესტის წაკითხვა და მისი შინაარსის თხრობა ამ სოფლის მცხოვრებ ყმა გლეხს ანტონ პეტროვს დაავალეს. იგი ჩაუჭდა დებულებას, მაგრამ მასში ვერ იპოვა ის, რაზედაც მისი თანამოქმედები ოცნებობდნენ. პეტროვი ამ მდგომარეობამ არ დააღონა. მთავრობის „წყალობა“ მან სწორედ ისე შეაბრუნა, როგორც ივა გლეხობისათვის იყო ხელსაყრელი. თანასოფლელებს მან მოუთხრო. რომ ეს დებულება მეფეს დიდი ხანია, ჯერ კიდევ მეათე რევიზიის დროს (1858 წ.) ჰქონდა გამოცემული, მაგრამ მას თავადაზნაურები მალავდნენ, რადგან მეფის „წყალობა“ გლეხობას აკმაყოფილებს. მემამულეებს ამიერიდან ჩამორთმეული აქვთ საუკეთესო მიწები და იგი გლეხობის საკუთრებაში გადადის, თუ რომელიმე მემამულე კვლავ შეეცდება გლეხებს მიწა წაართვას, დასჯის ღირსია და გლეხებს მეფისაგან ნებადართული აქვს მას თავი წააცალონ; ამიერი-

დან გლახობა თავისუფალია ყოველგვარი ვალდებულებებისგან ბატონის წინაშე. ასეთი ხმების გავრცელებით ანტონ პეტროვმა გლახობა ფართო მასა შემოიკრიბა. მისი ქადაგების მოსასმენად მოდიოდნენ მეზობელი მაზრებიდან. იგი ღაღად პოპულარული პიროვნება გახდა. პეტროვმა ხმა დაარხია, რომ თითქოს მეფემ ბრძანა გლახებმა ყოველმხრივ დაიცვან ის აღამიანი, რომელმაც აღმოაჩინა ეს თავისუფლება.

— თქვენთან მოვლენ მეფის სახელათ, გეტყვიან რომ იარაღი დაჰყარათ, გასცეთ თქვენი მეთაური, დაუბრუნდეთ თქვენს საქმეს, არ შეცდეთ და მათ არ დაუჭეროთ, გარს შემოერთყით თქვენი მქადაგებლის ქოხს, დაიცავით იგი.

ქვეშარიტი თავისუფლება არ დამყარდება მანამ, ვიდრე არ დაიდგრება ქრისტიანთა ბევრი სისხლი... თუ თქვენ თავადები და აზნაურები თოფებს გესვრიან, არ დაინდოთ ისინი, ჩეხეთ ნაჯახებით — ურჩევდა ანტონი გლახებს.

გლახებმა ანტონ პეტროვს მართლაც დაუჭერეს. მათ ხელი აიღეს ყმურ ვალდებულებათა შესრულებაზე, სოფლიდან გააძევეს მთავრობის მოხელეები, თავადაზნაურობის წინამძღოლი.

ბეზდნელ გლახებს შეუერთდნენ მეზობელი სოფლის გლახები სისტოპოლსკის და ლაიშევსკის მაზრებიდან. მდგომარეობა დაიძაბა. მემამულეებმა იჩივეს გუბერნატორთან და სამხედრო ძალების მოშველიება მოითხოვეს. გუბერნატორიც დაფრთხა. დეპეშა აფრინა ალექსანდრე მეორესთან. გუბერნიიდან ბეზდნაში გაგზავნეს ჯარისკაცთა ასეული, რომელსაც თან ახლდა მეფის გენერალ-ადიუტანტი გრაფი აპრაქსინი.

12 აპრილს ჯარისკაცთა ასეულმა სოფელ ბეზდნაში ალყა შემოარტყა გლახთა დიდ რაზმს, რომლის შუაგულში მათი მეთაურის ანტონ პეტროვის ქოხი იდგა. მთავრობის წარმომადგენლებმა ხალხს ურჩიეს გაეცათ მათი მეთაური პეტროვი. აჯანყებულები არ დათანხმდნენ. საქმეში ადგილობრივი მღვდელი ჩაერია, რომელმაც ჯერ თხოვნა, ხოლო შემდეგ მუქარა დაუწყო ხალხს.

ურჩი გლახებს ტყვიები დაუშინეს. მოკლული და დაჭრილი 350 კაცს უდრიდა. გლახები გაიფანტნენ. პეტროვი დააპატიმრეს, გაასამართლეს და დახვრიტეს.

მთავრობა გლახთა მღელვარებებს რუსეთის სხვა გუბერნიებშიც ჯარების საშუალებით გაუსწორდა. გლახთა ამ გამოსვლებს აკლდა ორგანიზებულობა, ერთსულოვნება, მიზნის სიცხადე. ისინი სპორადულად აღმოცენდებოდნენ ხოლმე სხვადასხვა დროს და ცა-

რიზმს არ გასჭირვებია ცალკეული კერების აღმოცენებისთანავე ჩახშობა.

გლეხთა მღელვარებები შემდგომ წლებშიც გრძელდებოდა. 1862 წელს მღელვარებას ადგილი ჰქონდა 400 მამულში, აქედან 193-ში საკირო გახდა ჯარების შეყვანა, 1863 წელს — 386 მამულში. მღელვარებანი მომდევნო წლებში კიდევ და კიდევ უფრო მცირდებოდა. მთავრობამ მოახერხა სოფლებში დროებით „წესრიგის“ აღდგენა, სოფლად რევოლუციური იერიშები მოგერიებულ იქნა. გულდამშვიდებული ცარიზმი ამის შემდეგ საერთო კონტრიერშივე გადავიდა და რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის ლიკვიდაციას მიჰყო ხელი.

რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის აღმავლობა. რევოლუციური დემოკრატები რუსეთის საზოგადოებრიობას ადრევე აფრთხილებდნენ, რომ ცარიზმის ხელიდან სასიკეთო არაფერი გამოვიდოდა; რუსეთის მთავრობა ყველაფერს აკეთებდა არა გლეხობის, არამედ თავადაზნაურობის ინტერესების დასაცავად, საფუძვლებმომშაალი თავადაზნაურული იმპერიის გადასარჩენად; გლეხებს მთავრობა ათავისუფლებდა არა მარტო ყმური დამოკიდებულებისაგან, არამედ მიწიდანაც, რასაც იგი ისევ მემამულეს უტოვებდა, რათა ახლა სხვაგვარ ურთიერთობაში აღედგინა ბატონყმური დამოკიდებულება.

რეფორმის გამოქვეყნების შემდეგ რევოლუციონერ-დემოკრატთა მთელი საქმიანობა წარიმართა მასების გამოსაფხიზლებლად და დასარაზმავად, რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის განსახორციელებლად.

1862 წლის დასაწყისში ჟურნალ „სოვრემენიკისათვის“ ჩერნიშევსკიმ დაწერა „უმისამართო წერილები“. ეს „წერილები“, ასეთი სათაურის მიუხედავად, რუსეთის იმპერატორის მისამართით იყო დაწერილი და ამხელდა რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს. „უმი-სამართო წერილები“ არ გამოქვეყნებულა, ცენზურამ იგი შეაჩერა.

ჩერნიშევსკიმ ამ წერილებში საგლეხო რეფორმის შესანიშნავი ანალიზი მოგვცა. მან დაამტკიცა, რომ რეფორმა, რომელიც მთავრობის ხელიდან გამოვიდა, არ შეიძლებოდა გლეხობისათვის მისაღები ყოფილიყო, რომ გლეხობამ სავსებით სამართლიანად შეაქცია მას ზურგი და იგი კვლავ მოელის ნამდვილ თავისუფლებას. ჩერნიშევსკი გლეხობას და არმიას აჯანყებისა და ცარიზმის დამხობისაკენ მოუწოდებდა.

„გლეხებმა — წერს ჩერნიშევსკი, — ერთმანეთს შორის შეთანხ-

მება უნდა დადონ, საჭიროების შემთხვევაში ერთსულოვნები იყვნენ, ვიდრე დრო არ დამდგარა, ძალებს უნდა გაუფრთხილდნენ, თავი ტყუილუბრალოდ უბედურებაში არ ჩაიგდონ. სიმშვიდე შეინარჩუნონ და არავის თვალში არ მოხვდნენ... რა სარგებლობის მოტანა შეუძლია ბუნტის დაწყებას ერთ სოფელში, როცა საამისოდ არაა მომზადებული სხვა სოფლები? ეს საქმის გაფუჭებას და თავის ტყუილუბრალოდ დაღუპვას ნიშნავს. მაშინ კი, როცა ყველანი მზად იქნებიან და მხარდაჭერა უზრუნველყოფილი იქნება, დაიწყებოქმედება. მანამდე კი ხელებს თავისუფლებას ნუ მისცემ, დამშვიდებული სახე მიიღე, შენს ძმა გლეხს აუხსენი ყოველივე, რომ მასაც საქმეზე ნათელი წარმოდგენა ჰქონდეს. როცა თქვენ შორის სრული ერთსულოვნება იქნება, დადგება დრო მოქმედებისა. ჩვენ თვითონ ვნახავთ, როცა ასეთი დრო დადგება და საგანგებოდ გაცნობებთ“¹.

ეს დოკუმენტი მიუთითებს რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის ბელადის მიზანდასახულობაზე. აქ გარკვევითაა მითითებული რუსეთში სახალხო რევოლუციის გარდუვალობაზე. ჩერნიშევსკის ასეთი რევოლუცია რუსეთში მომწიფებულად მიაჩნია. იგი მიესალმება მას და გლეხობას მოუწოდებს სრული დარაზმულობისაკენ, კიცხავს თვითნებურ, განცალკევებულ მოქმედებას, სტიქიურ ბუნტებს და გლეხობას პირდება, რომ მას თავისუფლებისათვის ბრძოლაში წინ გაუძღვება რევოლუციური ინტელიგენცია. ჩანს, რევოლუციურ-დემოკრატთა ხელმძღვანელ წრეში უკვე მუშავდებოდა სახალხო რევოლუციის კონკრეტული გეგმა, ზუსტდებოდა მისი დაწყების ვადები.

საგლეხო რეფორმა სწორად შეაფასეს ა. ი. გერცენმა და ნ. პ. ოგარიოვმა. „კოლოკოლი“, რომელსაც ადრე ლიბერალობასთან ერთგვარად შემარჩივებელი პოზიცია ეკავა და იმედს არ ჰკარგავდა გლეხთა „ზემოდან“ განთავისუფლების უსისხლოდ განხორციელებისა, მანიფესტის გაცნობის შემდეგ რეფორმის ბატონყმური ბუნების მკაცრი მამხილებელი გახდა. „განთავისუფლება“ ხალხის მოტყუება აღმოჩნდა, — წერდა „კოლოკოლი“, — მაგრამ მანვე კიდევ უფრო გაამწვავა ხალხის მისწრაფება ნამდვილი თავისუფლებისადმი.

მძიმე შთაბეჭდილება დატოვა გერცენსა და მის თანამებრძოლებზე გლეხთა მოძრაობისადმი მთავრობის სისხლიანმა ანგარაშწორებამ. ისინი საბოლოოდ იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ რუსეთ-

¹ Н. Г. Чернышевский, Избр. соч., т. I, М.-Л., 1928, гл. 149—152.

ში თავისუფლების მოპოვება მხოლოდ სისხლით შეძლებოდა, მეფე და მისი ხროვა მატყუარები იყვნენ და მათდამი ნდობა თვითმოტყუება იქნებოდა. 1861 წ. აგვისტოში „კოლოკოლმა“ რუსეთის გლეხობას მიმართა მგზნებარე მოწოდებით დარაზმულაყვნენ მჩაგვრელების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის.

გერცენმა შესანიშნავად გაიგო რევოლუციის გამოცხადების შემდეგ რუსეთში აზღვაებული რევოლუციური ტალღის ხმაური, მისი მიმართულება. იგი სულითა და გულით მიესალმა მძინარე ჩრდილოელი ბუმბერაზის უეცარ გამოღვიძებას, რუსეთის ახალგაზრდობას, რომელიც თავნაირი რევოლუციური ენთუზიაზმით ავანგარდში იდგა, მოუწოდა თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის კეტმოღერებულ მასას გაძლიერებოდა.

1861 წ. 1 ნოემბრის „კოლოკოლში“ გერცენი აღფრთოვანებით წერდა: „დიახ, მძინარე ჩრდილოელი კოლოსი“, „გოლიათი, მეფის მორჩილი“ იღვიძებს და სრულიად ადარაა ისეთი გამგონე, როგორიც აქო გაბრაულ რომანის ძე დერჟავინის დროს.

დილა მშვიდობისა შენ, დროა, დრო! დევგმირული იყო შენი ძილი, და დევგმირად გაიღვიძე! გაიჭიმე მთელი საგრძნობი-სიგანით, ჩაისუნთქე დილის სუფთა, მაცოცხლებელი ჰაერი და ცხვირს დააცემინე, რომ განიფანტოს სვავების, ყვავების, ვამპირების, პუტიატიანების, მურავიოვების და სხვ. დამურების მთელი ხროვა!... დააცემინე გოლიათო და მათგან არ დარჩება კვალის კი, გარდა პოლონელების და გლეხების სისხლის მოუცოლებელი ლაქებისა“¹.

გერცენი აქვე მიმართავს სტუდენტ ახალგაზრდობას, რომელსაც მღელვარებათა გამო უნივერსიტეტების კარები დაუკეტეს.

„...ყური მიაპყარით. ბნელი უქუნეთი არ გვიშლის მოსმენას. ჩვენი უზარმაზარი სამშობლოს ყოველი მხრიდან ღონიდან და ურალიდან, ვოლგადან და დნეპრიდან იზრდება გმინვა, ისმის დრტვინვა. ეს ზღვის ტალღის პირველი ღრიალია. ის ქაფდება და საშინლად მომქანცველი სიჩუმის შემდეგ წარმოშობს ქარიშხლებს. ხ ა ლ ხ შ ი! ხ ა ლ ხ თ ა ნ! — აი თქვენი ადგილი“².

„კოლოკოლის“ 1861 წლის პირველი ივლისის ნომერში გამოქვეყნდა გერცენის თანამებრძოლის ნ.პ. ოგარიოვის მიერ დაწერილი შესანიშნავი სტატია „რა ესაჭიროება ხალხს“. სადაც დასაბუთებულია მსხვილი მიწათმფლობელობის უკანონობა და მოცემულია

¹ А. И. Герцен, Полн. собр. соч., т. XI, II, 1949, гл. 258—260.

² იქვე, გვ. 260.

პროგრამა იმ სახალხო რევოლუციას, რომელსაც რუსეთში ცარ-ზ-მი და მისი საფუძვლები უნდა დაენგრია.

სტატია მიუთითებს, რომ სულ წინათ, შორეულ წარსულში მაწა ხალხს ეკუთვნოდა, და ბუნების მთელი სიკეთეს ბატონ-პატრონი მიწის მუშა იყო, მაგრამ შემდეგ მიწა მემამულეებმა ჩაიგდეს ხელთ, ხალხს მონობის უღელი დაადეს. მთავრობამ და მემამულეებმა მხოლოდ ახლა დაინახეს, რომ ძველებურად ცხოვრება აღარ შეიძლება. 4 წლის განმავლობაში ამზადებდნენ რაღაც რეფორმას. ხალხი მიენდო მათ, მაგრამ სასტიკად მოტყუებული დარჩა.

„რა უნდა ხალხს?

— მიწა, თავისუფლება, განათლება“ — აღნიშნავს ოგარიოვი და მიუთითებს იმ ღონისძიებებზე, რომლებიც უნდა განახორციელოს ხალხმა ჰეშმარიტი თავისუფლების მოსაპოვებლად. ოგარიოვის ეს წერილი საფუძვლად დაედო რუსეთში 60-იან წლებში აღმოცენებული რევოლუციური ორგანიზაციის პროგრამას.

ჩერნიშევსკისთან, გერცენთან და ოგარიოვთან ერთად დაუცხრომელ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდა რევოლუციონერ რაზნოჩინელთა ის ჯგუფი, რომელიც ჟურნალ „სოვრემენიკის“ გარშემო იყო თავმოყრილი. ეს იყო ლიტერატორთა შესანიშნავი თაობა, აღზრდილი რუს განმანათლებელთა ტრადიციებზე, თავისი ცხოვრების მოწოდებას იგი ხალხის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში ხედავდა. ამ თაობის შესანიშნავ ადამიანთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩევიან ნ. გ. შელგუნოვი, მ. ი. მიხაილოვი, ძმები ნ. და ა. სერნო-სოლოვიოვიჩები, არგიროპულო და მრავალი სხვ.

ამ ჯგუფმა ნ. ჩერნიშევსკის ხელმძღვანელობით 1861 წლის გაზაფხულიდანვე გააჩალა პრაქტიკული საქმიანობა სახალხო რევოლუციისათვის მასების მოსამზადებლად. ამ მხრივ ისინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ პროკლამაციების გამოცემას და ხალხში გავრცელებას. პროკლამაციებს ხალხისათვის უნდა ეთქვა სიმართლე რეფორმის შესახებ, აღეზნო და დაერაზნა იგი ერთსულოვანი შეიარაღებული მოქმედებისათვის. როგორც ჩანს, პროკლამაციების გამოცემის გეგმაც წინასწარ იყო შედგენილი. „...გეგმა შედგენილი იქნა წარმატებით — იგონებს ა. ა. სლუპოვი, — მხედველობაში იყო მიღებული თანდათანობითი მიმართვა... ყველა იმ ჯგუფისადმი, რომელთაც რეაგირება უნდა მოეხდინათ ხალხის მომტყუებელ 19 თებერვლის რეფორმაზე... ჩერნიშევსკის, როგორც გლახთა საყრდნის მცოდნეს... უნდა დაეწერა გლახებისადმი მიმართული პროკლამაცია; შელგუნოვი და ნიკოლოზ ობრუჩევი თავისთავზე იღებდნენ ჯარისკაცებისადმი მიმართვას, სექტანტებიც... ნიკოლოზ გაბრიელის-

ძეს გადასცეს, ახალგაზრდა თაობისადმი მიმართვა შელგუნოვმა და მიხაილოვმა იკისრეს¹.

პროკლამაციის გავრცელების მეორე დღესვე ჟანდარმერიამ მიხაილოვის ბინაზე ჩხრეკა მოაწყო და იგი დააპატიმრა. პეტერბურგის მოწინავე ლიტერატორთა საზოგადოება აღსდგა თავისი სახელოვანი თანამოქალმის დასაცავად, განათლების მინისტრს პუტიატინს წარუდგინა პეტიცია, მაგრამ ხელმწიფის განკარგულებით ლიტერატორთა დეპუტატები დააპატიმრეს.

მთავრობამ მიხაილოვის საქმე სწრაფად დაამთავრა. სენატის სასამართლომ, დაპატიმრებიდან 2 თვის შემდეგ, მიუსაჯა 15 წლის საკატორღო მუშაობა ციმბირის მალაროებში (ხელმწიფემ ეს ვადა 7 წლამდე შეამცირა). მ. ლ. მიხაილოვი დაუყოვნებლივ გადასახლეს ციმბირში, სადაც იგი, სრულიად ახალგაზრდა გარდაიცვალა (1865 წელს).

1861 წლის ზაფხულის დასაწყისში, რუსეთში იმავე რევოლუციურ-დემოკრატიული ჯგუფის თაოსნობით გამოიცა პროკლამაცია „ველიკორუსის“ სამი ნომერი, რომელთაც ღრმა კვალი დატოვეს რუსეთის 60-იანი წლების განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიაში.

პეტერბურგს, რომელიც ამ დროს ახალგაზრდების რევოლუციური მოძრაობის ცენტრს წარმოადგენდა, მხარში ამოუდგა მოსკოვის ახალგაზრდობაც.

ჟერ კიდევ 1859 წელს მოსკოველ სტუდენტთა შორის ჩამოყალიბდა რევოლუციური წრე, რომლის მესვეურები იყვნენ მალოსოვი, შატილოვი, სულინი და სხვ. 1861 წლიდან ამ წრემ მიიღო გამოკვეთილი რევოლუციური ზასიათი. წრის წამყვანი წევრები გახდნენ ზაიჩნევესკი და არგიროპულო, რომლებიც საკვირაო სკოლების დიდი ენთუზიასტები იყვნენ და ხალხში რევოლუციურ იდეებს ქადაგებდნენ.

6. შელგუნოვის სიტყვებით რომ ვთქვათ, რუსეთის ისტორიაში დაიწყო „პროკლამაციების პერიოდი“. რევოლუციური საზოგადოებრიობა ხარბად ეტანებოდა ამ ფურცლებს, იგი ღელავდა, უკვე პრაქტიკული რევოლუციური მოღვაწეობისათვის იყო შემზადებული.

უშეველია, რომ რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის ხელმძღვანელ ჯგუფში ამ პერიოდში დაისვა პრაქტიკული რევოლუციუ-

¹ В. И. Бовыкин, С. С. Дмитриев, И. Д. Ковальченко. К. Н. Тарновский, Очерки истории СССР, 1861—1904, М., 1960.

რი მუშაობის გაჩაღების საკითხი. რუსეთი დიდი რევოლუციის წინაშე იდგა. საჭირო იყო სახალხო გამოსვლები პრაქტიკული შემზადება. ამას კი ორგანიზაცია სჭირდებოდა. საიდუმლო ორგანიზაციის შექმნა, როგორც ჩანს, დროულად მიაჩნდა გერცენს და ოგარიოვს. ოგარიოვს უკვე მზად ჰქონდა მონახაზი რუბეჟში რევოლუციური ორგანიზაციის აგებულებისა.

1862 წლის დასაწყისისათვის რევოლუციურმა დაძაბულობამ უმაღლეს დონეს მიაღწია. ბევრი გაეეთდა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების პროპაგანდის საქმეში. საჭირო იყო მორიგი ნაბიჯების გადადგმა პრაქტიკული საქმიანობისაკენ. 1861 წლის მიწურულისათვის ჩერნიშევსკის ახლო მეგობართა წრემ დაიწყო საიდუმლო რევოლუციური ორგანიზაციის ფორმირება. ეს პროცესი გრძელდებოდა 1862 წლის განმავლობაში. ორგანიზაციის შემქმნელთათვის მძიმე დარტყმას წარმოადგენდა ჩერნიშევსკის დაპატიმრება და ის რეპრესიები, რომელიც მთავრობამ წამოიწყო. მიუხედავად რიგი დაბრკოლებებისა, 1862 წლის გაზაფხულისათვის საიდუმლო ორგანიზაცია გაფორმდა. მისი მთავარი ორგანიზატორები იყვნენ ალექსანდრე სლევცოვი, ძმები ნიკოლოზ და ალექსანდრე სერნო-სოლოვიოვიჩები, ნიკოლოზ ობრუჩევი, პოეტი-სატირიკოსი ვ. კუროჩკინი და სხვები.

დეკაბრისტების შემდეგ ამ პირველ მსხვილ ფარულ ორგანიზაციას რუსეთში მისმა ორგანიზატორებმა „ზემლია ი ვოლია“ („მ-წა და თავისუფლება“) უწოდეს. ეს არ იყო შემთხვევითი. რეფორმით მოტყუებულ რუსეთის გლეხობას, რომელიც მაშინ ერთადერთ ჩაგრულ კლასს წარმოადგენდა და რევოლუციის ძირითადი მამოძრავებელი ძალა იყო, სწორედ მიწა და თავისუფლება სწყუროდა. მთავრობამ არც ერთი, არც მეორე არ გაიმეტა. მაშასადამე, რჩებოდა მისი ძალით მოპოვების გზა. რუსეთის გლეხობის ეს მისწრაფებანი, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, შესანიშნავად გამოხატა ოგარიოვმა თავის სტატიაში „რა უნდა ხალხს“, რომლის პირველივე სტრატეგონები გარკვევით მიუთითებდნენ, რომ „ხალხს უნდა მიწა და თავისუფლება“.

1862-63 წლები „ზემლია ი ვოლიას“ ორგანიზაციის წლები იყო. მის ხელმძღვანელებს მოფიქრებული ჰქონდათ ქსელის გაშლა მთელი იმპერიის მასშტაბით. ფრიად კონსპირაციულად, მაგრამ გაცხოველებით მიმდინარეობდა ფილიალების შექმნა მოსკოვში, ყაზანში, ვლადიმირში, ტვერში, კურსკში, პოლტავაში, პერმში, ახტრახანში, ვოლოგდასა და სხვ. ქალაქებში. საიდუმლო ორგანიზა-

ციის ცენტრს 1862 წლის აგვისტოში ეწოდა ცენტრალური სახალხო კომიტეტი. ფორმირების პროცესში „ზემლია ი ვოლიამ“ შექმნა თავისი ნაბეჭდი ორგანო „სვობოდა“.

„ზემლია ი ვოლიას“ პროგრამა 60-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიკულ იდეალებს უპასუხებდა. იგი რეაქციულად, დრომოჭმულად, მავნედ აცხადებდა რუსეთის თვითმპყრობელობას. „დესპოტიზმის ჯაჭვები, რომლებიც ღრმად შეჭრილან სახალხო ორგანიზმში, უნდა დაიმსხვრეს. სისხლი უკვე დაიღვარა. ეს სისხლი რომ თვითმპყრობელობისადმი პროტესტი იყო, ეს მათ თვით აღიარეს. უკანდახევა შეუძლებელია. იმ ადამიანებისათვის, რომლებმაც მთელი თავიანთი ენერგია ხალხის განთავისუფლებისათვის სამსახურს მოახმარეს, არსებობს მხოლოდ ერთი გამოსავალი. ესაა განუხრელი ბრძოლა რუსი ხალხის მტრის — საიმპერატორო მთავრობის წინააღმდეგ, მთავრობისა, რომელიც ყოველთვის გვატყუებდა ჩვენ, ყოველთვის ფეხქვეშ თელავდა ჩვენს უფლებებს, ღვრიდა ჩვენს სისხლს, ლუპავდა ჩვენს ძმებს და შვილებს, გვიკარგავდა მოსვენებას, ანგრევდა ჩვენს ნაშრომს, აპარტახებდა ჩვენი ქვეყნის სიმდიდრეს“ — აცხადებდა სახალხო კომიტეტი. იგი რუსეთის პროგრესულ ძალებს აღუთქვამდა შეუწელებელ და შეუპოვარ ბრძოლას განთავისუფლებისათვის, დესპოტიზმის დამხობას და მის ნანგრევებზე ხალხის წარმომადგენლობითი ხელისუფლების შექმნას ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის პროგრამის ჩარჩოებში¹.

„ზემლია ი ვოლია“ დად იმელებს ამყარებდა პოლონეთში აზვირთებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე. იგი მხარს უჭერდა რუსეთის და პოლონეთის რევოლუციურ ძალთა კოორდინაციას და ურჩევდა პოლონელ რევოლუციონერებს დაეწყათ მოქმედება მაშინ, როცა რუსეთში იფეთქებდა სახალხო რევოლუცია.

„ზემლია ი ვოლიამ“ ვერ მოასწრო პრაქტიკული რევოლუციური საქმიანობის გაჩაღება. ამის მიზეზი ძირითადად იმაში უნდა ვეძიოთ. რომ მისი აღმოცენება დაიწყო რევოლუციური მოძრაობის დაღმავლობის პერიოდში, მაშინ, როდესაც მთავრობამ პირველი იერიშებიდან სული მოითქვა და თვით იწყო კონტრშეტევა. პოლონეთის და რუსეთის მეზობელ ძალთა გაერთიანება შეუძლებელი გახდა. მარტოდმარტო მეზობელ პოლონეთს ცარიზმმა სისხლიანი ანგარიშსწორება მოუწყო. ასეთ ვითარებაში „ზემლია ი ვოლია“

¹ Т. В. Нечкина, «Земля и Воля» 1860-х годов, журн. «История СССР», 1967 г., кн. 1.

დაიშალა ისე, რომ მთავრობამ მისი ძირითადი წევრების აღმოჩენა ვერ მოახერხა.

სტუდენტთა მღელვარებანი. სტუდენტთა მოძრაობა რუსეთში ფართოდ იჩენს თავს XIX საუკუნის 50-იანი წლების მეორე ნახევარში. ყირიმის ომში დამარცხების შემდეგ რუსეთში შექმნილი განწყობილება, პროგრესული ძალების გააქტიურება, რაც ნიკოლოზ პირველის დესპოტიზმის დასასრულს მოჰყვა, თავის გავლენას ახდენს სტუდენტობაზე. იგი ცდილობს თავი დააღწიოს იმ პოლიტიურ შეზღუდულობას, რომელშიც მთავრობამ უმაღლესი სასწავლებლები ჩააყენა. აღსანიშნავია ისიც, რომ იმ პერიოდისათვის იმპერიის უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტთა კონტინგენტში საკმაოდ მომძლავრებული იყო რაზნოჩინული ნაკადი, ისინი მხურვალედ ეხმაურებოდნენ ყველა იმ მოთხოვნებს, რასაც რუსული ცხოვრების ძირფესვიანი გარდაქმნისათვის გერცენის და ჩერნიშევსკის ბანაკი აყენებდა.

ნიკოლოზ პირველის ეპოქაში, როგორც ცნობილია, უნივერსიტეტებმა დაჰკარგეს თავიანთი ავტონომია, მთავრობას უნივერსიტეტი საზოგადოებრივი მღელვარებას საშიშ კერად მიაჩნდა და მასზე მძლავრი მეთვალყურეობა ჰქონდა დაწესებული. განსაკუთრებით მწვავე იყო სტუდენტობასთან პოლიციისა და ჟანდარმერიის დამოკიდებულება. ისინი მცირე საბაბის შემთხვევაშიც კი სტუდენტ ახალგაზრდებს აპატიმრებდნენ.

ყირიმის ომის შემდგომ შექმნილმა ვითარებამ სტუდენტები გამოაფხიზლა. საერთო განწყობილებამ უნივერსიტეტის კედლებშიც ოპოზიციური ატმოსფერო გააბატონა. სტუდენტობა ახლა თავისი შელახული თავმოყვარეობის აღდგენისათვის დაირაზმა და პრძოლა გამოუცხადა ერთი მხრივ პოლიციის ხელისუფალთა აღმაშფოთებელ თვითნებობას, მეორე მხრივ იმ სქოლასტიკურ მონურ ატმოსფეროს, რომელსაც სასწავლებლების ადმინისტრაცია წერგავდა.

1856—1858 წლებში სტუდენტთა ფართო მღელვარებები მოედო კიევის, მოსკოვის, პეტერბურგს, ხარკოვს და სხვ. ქალაქებს. ამ მღელვარებათა საბაბი იყო ინციდენტი პოლიციის მოხელეებთან. ცალკეული სტუდენტების მიმართ პოლიციის უხეში დამოკიდებულება სტუდენტობამ მიიღო როგორც საერთო შეურაცხყოფა. მაგალითად, მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტებმა დაანგრეს ის საპოლიციო უბანი, სადაც მათი ამხანაგი იყო დაპატიმრებული და ქუჩაში დემონსტრაცია მოაწყეს. სტუდენტების მოქმედება იმდენად ერთსულოვანი აღმოჩნდა, რომ მთავრობა იძულებული შეიქნა მისთვის

ანგარიში გაეწია --- სასტუკოდ დაესაჯა პოლიციის მოხელეები და მეორეც, სტუდენტებათვის დაეთმო დეპუტაციის უფლება.

თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმის ის მძლავრი კრიტიკა: რომელიც 50-იანი წლების მეორე ნახევრიდან საერთო მოვლენად იქცა და გაბატონებული კლასის წარმომადგენლებიც კი ჩაითრია, სტუდენტობაზე გამომათხიზლებელ და გამარეგოლუცოვნერებელ გავლენას ახდენდა. ნიკოლოზის დესპოტიზმისაგან განთავისუფლებულმა პროფესურამ საუნივერსიტეტო ლექციების კურსს მოხერხებულად შეუხამა თანამედროვეობის ცხოველყოფელი საკითხები. ლიბერალურ-დემოკრატიული განწყობილებით გაუღნთილი ლექციებისადმი ინტერესი იმდენად გააზარდა, რომ მან ფართო საზოგადოებაც მიიზიდა. სტუდენტთა რიცხვი ყველა უნივერსიტეტში სწრაფად აზრდებოდა და ამასთან ერთად უნივერსიტეტების კარები ამ დროს ფართოდ გაიხსნა ყველა მსურველისათვის. ლექციებზე შეიძლებოდა გენახათ მოხელეები, ოფიცრები, მღვდლები, მილიოდნენ ქალებიც — იგონებს ა. ვ. ნიკიტენკო.

ყოველ ლექციას ახლდა აზრთა გაცვლა-გამოცვლა, ცხარე მსჯელობანი. სტუდენტები ტაშით აჯილდოვებდნენ იმ პროფესორებს. რომლებიც დემოკრატიული პოზიციებიდან უდგებოდნენ ევროპისა და რუსეთის ცხოველყოფელ საზოგადოებრივ მოვლენათა შეფასებას, ობსტრუქციას უწყობდნენ იმათ, რომლებიც მტრულად იყვნენ განწყობილი ყოველივე სიახლისადმი მეცნიერებასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ახალგაზრდა თაობის ფიქრთა მპყრობელებს ამ დროს წარმოადგენდნენ გერცენი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, „სოკრემენიკი“ და „ეოლოკოლი“ ხელიდან ხელში გადადიოდა. ამ ჟურნალებში გამოქვეყნებული ყოველი სტატია სტუდენტებს აღმოჩენად, მათდამი მიმართულ მოწოდებად მიაჩნდათ. ეს ჟურნალები, თავის მხრივ, ახალგაზრდობას განსაკუთრებული ყურადღებით ეკიდებოდნენ და მათ აკისრებდნენ ავანგარდულ როლს თვითმპყრობელურ-ბატონყმურ რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ასეთი მოწოდებანი, უფროსი თაობის ასეთი ნდობა, სტუდენტი ახალგაზრდობის ყოველგვარი საპროტესტო მოქმედებისადმი საზოგადოებრიობის მაღალი ყურადღება და მოწონების ტაში გამაღიზიანებლად მოქმედებდა ახალგაზრდებზე, იწვევდა მასში საბრძოლო რომანტიკის გაღვივებას. სტუდენტი ახალგაზრდობის წრიდან გამოსული პისარევი 1860 წ. მებრძოლი სულისკვეთების მქონე სტუდენტების სახელით წერდა: მოგვეცით ნება ჩვენ, — ახალგაზრდებს, ვილაპარაკოთ, ვწეროთ და ვებჭდოთ. მოგვეცით ნება ჩვენი თანდაყოლილი სკეპტიციზმით ზურ-

გიდან ჩამოვიპერტყოთ ის ჩამოწოლილი ნივთები, ის მოძველებული ხარა-ხურა, რომელსაც თქვენ საერთო ავტორიტეტს უწოდებთ...

...აი როგორია ჩვენი ახალგაზრდული ბანაკის დასკვნითი სიტყვა: ის რაც შესაძლებელია და-მტვრეს, უნდა დაიმტვრეს, ის რაც დარტყმას გაუძლებს, ვარგ-სია, რაც დაიმსხვრევა, ის ხარა-ხურაა. ყოველი შემთხვევისათვის ურტყი მარჯვნივ და მარცხნივ ეს არაა და არც შეიძლება იყოს მავნე საზოგადოებისთვისო.

სტუდენტთა განწყობილება ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ ამ დროს თითქოს ყველა სტუდენტი ერთნაირად მტრულად იყო განწყობილი თვითმპყრობელურ-ბატონყმურა რეჟიმისადმი და წარმოადგენდა ერთ მთლიან ნაკადს. სტუდენტთა შორის საკმაოდ იყვნენ ბრწყინვალე წოდების წარმომადგენელთა შვილები, რომლებიც თავიანთი ოჯახების განწყობილებას უნივერსიტეტის კედლებშიც ინარჩუნებდნენ და მტრულად იყვნენ გამსჭვალული მებრძოლი დემოკრატი ახალგაზრდებისადმი. სტუდენტთა სხვადასხვა ფენებს შორის უმაღლეს სასწავლებელთა კედლებშიც შეურიგებელი ბრძოლა მიმდინარეობდა და ასახავდა იმ კლასობრივ ბრძოლას, რომელიც ამ დროს რუსეთის საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ცხოვრებაში იყო გაშლილი და მეტად მწვავე ხასიათს ატარებდა.

ამ ეპოქის სტუდენტთა შემადგენლობა ძირითადად სამად იყოფოდა: 1. არისტოკრატიული ნაწილი, რომელიც უნივერსიტეტის ადმინისტრაციის პოლიტიკას სრული თანაგრძნობით ეკიდებოდა და სარგებლობდა მისი მფარველობით; 2. ზომაერი ნაწილი, რომელიც თავის ოპოზიციურ განწყობილებას მეტად შეზღუდულ ფორმებში გამოხატავდა და კმაყოფილებოდა აკადემიური რეფორმებით; და 3. რადიკალური ნაწილი, რომელსაც აღშფოთებდა არა მარტო უნივერსიტეტებში დამკვიდრებული სულისშემზუთველი ატმოსფერო. არამედ გაბატონებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის უსამართლობა. ეს მესამე ნაწილი მხურვალედ ეხმაურებოდა რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის ყველა მოწოდებას და თანდათან ფორმდებოდა როგორც დემოკრატიული ინტელიგენციის ავანგარდი.

1861 წლის საგლეხო რეფორმას სტუდენტი ახალგაზრდობის რადიკალური ნაწილი მტრულად შეხვდა. მიიჩნია იგი გლეხთა მასების მოტყუებად და დადგა დაჩაგრული ხალხის მხარდამხარ ნამდვილი თავისუფლებისათვის საბრძოლველად. მეტად საინტერესოა ამ მხრივ ყაზანის უნივერსიტეტის ცხოვრებაში მომხდარი ფაქტი.

ყაზანის უნივერსიტეტში უფრო მძლავრად იყო წარმოდგენილი დემოკრატიული ბანაკი. ამიტომაც მეტა შეუპოვრობითა და რა-

დიკალობით ხასიათდებოდა მათი მოძრაობაც. დამახასიათებელია, მაგალითად ის ობსტრუქცია, რომელიც მოუწყვეს იდეალისტურად მოაზროვნე რეაქციონერ ბერვის, რომელიც ყოველგვარ ახალ აღმოჩენას ფიზიოლოგიაში უარყოფითად აფასებდა და სტუდენტობას უმაღავდა. სტუდენტებმა შეძლეს თავიდან მოეცილებინათ მეცნიერებას ჩამორჩენილი ობსკურანტი ბერვი. ყაზანელი სტუდენტების მხარე დაიკავა ჟურნალმა „სოვრემენიკმა“, რომელმაც გამოაქვეყნა დობროლიუბოვის რეცენზია ბერვის წიგნზე და კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა იგი მეცნიერებაში ჩამორჩენილობისა და უპირობისათვის.

ყაზანის უნივერსიტეტის სტუდენტობა აღშფოთებით შეხვდა ცნობას სოფელ ბეზდნაში გლეხებისათვის ანგარიშსწორების შესახებ. სტუდენტობამ გადასწყვიტა დაეგმო მთავრობის ეს სისხლიანი ღონისძიება. მათ ასეთ განწყობილებას კიდევ უფრო აღვივებდა ისტორიის პროფესორი რევოლუციონერ-დემოკრატი ა. პ. შჩაპოვი. რომელიც სტუდენტთა დიდი სიყვარულთ სარგებლობდა. შჩაპოვი სტუდენტობას აქეზებდა რევოლუციური ბრძოლებისათვის, ასწავლიდა, თუ როგორ დაეწყათ პრაქტიკული რევოლუციური საქმიანობა.

სტუდენტებმა მოითათბირეს 17 აპრილს საჯარო პანაშვიდი და დემონსტრაცია მოეწყოთ სოფელ ბეზდნაში დაღუპულ გლეხთა პატივსაცემად. დანიშნულ დღეს ყაზანის უნივერსიტეტის სტუდენტთა დიდი ჯგუფი, რომელსაც სასულიერო აკადემიის სტუდენტებიც შეუერთდნენ, დაიძრა სასაფლაოსაკენ. პანაშვიდი რომ დამთავრდა, ეკლესიის აივანზე ავიდა პროფესორი შჩაპოვი და წარმოსთქვა მგზნებარე სიტყვა, რომელზედაც შემდეგ აღტაცებული ლაპარაკობდა მთელი რევოლუციური რუსეთი და რომლის ტექსტი მხოლოდ საბჭოთა ეპოქაში გამოქვეყნდა.

„თქვენ პირველებმა დაარღვიეთ — მიმართავდა შჩაპოვი ცარიზმის მსხვერპლთ — ჩვენი ძილი. თქვენი ინიციატივით დაასამარეთ ჩვენი უსაფუძვლო ეჭვი იმისა, თითქოს ჩვენი ხალხი უუნაროა. ინიციატივა გამოიჩინოს პოლიტიკურ მოძრაობაში... მიწა, რომელსაც თქვენ ამუშავებდით. რომლის ნაყოფითაც ჩვენ გვკვებავდით, რომლის კანონიერად დასაკუთრება ეხლა გასურდათ და რომელმაც თქვენ თავის წიაღში მიგიღოთ. როგორც წამებულნი. ეს მიწა მოუწოდებს ხალხს აჯანყებისა და თავისუფლებისაკენ... სამუდამო განსვენება თქვენ და მარადიული ისტორიული ხსოვნა თქვენს თავგანწირულ გმირობას.

გაუმარჯოს დემოკრატიულ კონსტიტუციას¹.

პოლიტიკური ხასიათი ჰქონდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთა გამოსვლას 1861 წლის შემოდგომაზე. თვითმპყრობე-ლური რეჟიმისადმი სიძულვილით გამსჭვალულმა სტუდენტობამ, იმ დღეებში, როცა რუსეთს მოედო პოეტ მიხაილოვისა და შელგუ-ნოვის პროკლამაცია „ახალგაზრდა თაობას“, მტკიცედ აღიმალა: ხმა შეზღუდვათა წინააღმდეგ და მოქმედების თავისუფლება მოი-თხოვა. უნივერსიტეტის რექტორმა პლეტნიოვმა შეძლო ახალგაზრ-დობის დაწყნარება. დაიწყო შეკრებანი, დემონსტრაციები. მთავრო-ბამ პოლიციას მოუხმო და სტუდენტთა დემონსტრაცია დაპატიმრე-ბულ იქნა. მთავრობამ პეტრე-პავლეს ციხეში ჩასვა 250 სტუდენტ-ზე მეტი. დაპატიმრებულთა შორის იყო მრავალი ქართველი ახალ-გაზრდა, რომლებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ სტუდენტთა მღელვარებაში².

სტუდენტთა მღელვარებები სერიოზულ ხასიათს აღებდა. მთავ-რობამ საგანგებო ღონისძიებანი მიიღო. ყაზანის და პეტერბურგის უნივერსიტეტები ღროებით დაიხურა. მეამბოხე სტუდენტებს აპა-ტიმრებდნენ, იძულებით ასახლებდნენ თავიანთ საცხოვრებელ ად-გილებში.

მთავრობის რეპრესიებმა სტუდენტობა ვერ დააშინა. სწორედ ამ ხანებში „კოლოკოლში“ დაიბეჭდა გერცენის „ბუმბერაზი იღვი-ძებს“. „ჩვენ ცას ვეწიეთ სიხარულისაგან — იგონებს პეტერბურ-გის სტუდენტთა მღელვარების აქტიური მონაწილე, ცნობილი ქარ-თველი საზოგადო მოღვაწე ნიკო ნიკოლაძე — ეს ხომ ჩვენი სახით იღვიძებდა პირველად ბუმბერაზი რუსეთი. ჩვენი მღელვარება აქ აღწერილი იყო, როგორც ახალ ხანის დასაწყისი რუსეთის სახელ-მწიფოს ისტორიაში“...³.

რუსეთის რევოლუციურ ახალგაზრდობაზე უდიდესი გამარევი-ლუციურებელი გავლენა მოახდინა ნ. გ. ჩერნიშევსკის რომანმა „რა ვაკეთოთ?“, რომელიც მან დაწერა 1862 წელს ცაზეში ყოფნის დროს. რომანში, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ჩერნიშევსკიმ აღწერა დესპოტური წყობილების წინააღმდეგ ახალი თაობის შეუპოვარი ბრძოლა, დახატა დახავსებულობის წინააღმდეგ მებრძოლთა შესა-

¹ Хрестоматия по истории СССР, т. III.

² ნიკო ნიკოლაძე, მოგონებანი სამოციან წლებზე, თბ., ტ. I, ქარ-თული წიგნი, გვ. 89—144.

³ იქვე, გვ. 120.

ნიშნავი ტიპები, რომლებიც საზოგადო საქმისთვის სწირავდნენ ყოველივე პირადულს.

იშუტინელები და ნეჩაეველები. ახალგაზრდობამ, რომელიც 60-იან წლებში ჩერნიშევსკის იდეურა ზეგავლენით დავაჟკაცდა, თავის რიგებში მრავალი რევოლუციონერი-ფანატიკოსი აღზარდა. ერთ-ერთი მათგანია ნიკოლოზ ანდრიას ძე იშუტინი (1840—1879), რომელიც მოსკოვის უნივერსიტეტის თავისუფალ მსმენელად ყოფნის პერიოდში მთელი გატაცებით ჩაება რევოლუციურ მოღვაწეობაში. იგი ცდილობდა ჩერნიშევსკის რომანის „რა ვაკეთოთ?“ გმირთა მაღალი თვისების მატარებელი ყოფილიყო. მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტთა შორის ეწეოდა აგიტაციას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ჩამოაყალიბა საიდუმლო ორგანიზაცია. რომელშიც შევიდნენ უნივერსიტეტისა და პეტროვსკის სასოფლო-სამეურნეო აკადემიის სტუდენტები (ი. ხუდიაკოვი, პ. ნიკოლაევი, პ. ერმოლოვი, ვ. შაგანოვი, დ. კარაკოზოვი და სხვ.).

იშუტინი თავისთავს ჩერნიშევსკის და დობროლიუბოვის მოძღვრების მიმდევრად თვლიდა, მაგრამ ამ მოძღვრებას არსს ვერ ჩასწვდა და მას გადაუხვია; იშუტინელებმა ვერ გაიგეს ჩერნიშევსკისეული სახალხო რევოლუციის იდეა და ბოლოს ინდივიდუალური ტერორის ტაქტიკამდე მივიდნენ.

იშუტინელები ვარაუდობდნენ სახელმწიფო გადატრიალებას რუსეთში და სოციალისტური წყობილების დამყარებას. მათი აზრით, რევოლუცია მიწას გადააქცევდა საზოგადოებრივ საკუთრებად. მისი მფლობელები იქნებოდნენ არა მუქთახორები, არამედ არტელები, რომლებიც მის ნაყოფს თანაწიწორად გაანაწილებდნენ თემის წევრებზე.

იშუტინელები მიზნად ისახავდნენ რუსული საზოგადოებრიობის მომზადებას სახელმწიფო გადატრიალებისათვის. ეს მომზადება უნდა მომხდარიყო პროპაგანდის საშუალებით. როცა ხალხი მზად იქნებოდა სოციალისტური წყობილებისათვის, სახელმწიფოს მესვეურებს წინადადება უნდა მისცემოდათ დაეკმაყოფილებინათ რევოლუციონერთა ნება-სურვილი. წინააღმდეგობის შემთხვევაში დაიწყებოდა რევოლუცია, რომელიც ხალხს ძალით მოუპოვებდა იმას, რაც მთავრობამ ნებაყოფლობით არ ისურვა.

იშუტინელთა შორის 1865 წლიდან უთანხმოებამ იჩინა თავი. წრის წევრთა უმრავლესობა იმ აზრით იმსჯელებოდა, რომ მშვიდობიან აგიტაციას არავითარი შედეგების მოტანა არ შეეძლო. ამ უკიდურეს ფრთაში ფეხი მოიკიდა აზრმა ინდივიდუალური ტერორის უპირატესობის შესახებ. მათ ეგონათ, რომ მეფის მოკვლა რუ-

სეთში იყო სახელმწიფოებრივი გადატრიალების დაჩქარების ყველაზე ეფექტური საშუალება. წრის ერთი ჯგუფი შეეცადა კიდეც გაეფორმებინა თვით ამ ორგანიზაციისაგან ფარული წრე — „ჯოჯოხეთი“, რომელიც მთლიანად ინდივიდუალური ტერორის ტაქტიკაზე იქნებოდა აგებული.

ინდივიდუალური ტერორის ტაქტიკის მხურვალე მომხრედ და „ჯოჯოხეთის“ ორგანიზაციის დაარსების ინიციატორად გამოვიდა იშუტინის ბიძაშვილი დ. ვ. კარაკოზოვი, რომელაც პირველად ყაზანის უნივერსიტეტში სწავლობდა, ხოლო შემდეგ მოსკოვის უნივერსიტეტის მსმენელი გახდა და იშუტინის წინადადებით 1865 წელს ჩაება საიდუმლო წრეში.

კარაკოზოვის და მის თანამოაზრეთა ეს უკიდურესი პოზიცია ერთსულოვნად არ ყოფილა გაზიარებული. კარაკოზოვი მისი ამხანაგების პროტესტის მიუხედავად გაემგზავრა პეტერბურგს, რომ მოეკლა რუსეთის იმპერატორი. 1866 წლის 14 მარტს კარაკოზოვმა საზაფხულო პარკთან ესროლა იმპერატორს, მაგრამ დააცალა. იგი იქვე შეიპყრეს და მოათავსეს ალექსანდრეს რაველინაში, მალე გაასამართლეს და 3 სექტემბერს ჩამოახრჩვეს.

კარაკოზოვის აქტის შემდეგ იშუტინელთა წრის საქმიანობა გამოქვდავდა. ყველა ისინი დააპატიმრეს. იშუტინს მიუსაჯეს სიკვდილით დასჯა, მაგრამ ეშაფოტზე აყვანის დროს გამოუცხადეს იმპერატორის შეწყალება. იგი შლიელებურგის ციხეში კქუდიდან შეიშალა. მიუხედავად ამისა ციმბირში გაგზავნეს საკატორღო სამუშაოზე, სადაც ჭლექით გარდაიცვალა 1872 წელს.

სერგეი გენადის ძე ნეჩაევმა პეტერბურგის უნივერსიტეტში სტუდენტთა საიდუმლო წრე შექმნა. იგი უნივერსიტეტის თავისუფალი მსმენელი იყო. 1869 წ. გაემგზავრა შვეიცარიაში. დაუახლოვდა ბაკუნინს და მოექცა მისი მსოფლმხედველობის ტყვეობაში. რუსეთში დაბრუნებისას შექმნა საიდუმლო ორგანიზაცია. მის მიზანს შეადგენდა პოლიტიკური გადატრიალების მოხდენა რუსეთში, რისთვისაც წინასწარ უნდა შემზადებულიყო ჯერ სტუდენტი ახალგაზრდობა, შემდეგ მის მეშვეობით — რუსი ხალხი. 1870 წლის გაზაფხულზე ნეჩაევის აზრით რუსეთში უნდა დაწყებულიყო სახალხო აჯანყება. ნეჩაევის მიერ შედგენილი საზოგადოების გადახალისების პროგრამა წარმოადგენდა ანარქიზმისა და უტოპიური სოციალიზმის ეკლექტურ ნარევს. მარქსი და ენგელსი მას „ყაზარბული კომუნისმის“ ნიმუშს უწოდებდა. დაუშვებელი იყო ის მეთოდებიც, რომლითაც ნეჩაევი ცდილობდა საიდუმლო ორგანიზაციაში ახალგაზრდობის შემოკრებას! ნეჩაევმა ვერ შეძლო პეტერბურგის სტუ-

დენტოა შორის ავტორიტეტის მოპოვება. შემდეგ მოსკოვის სტუ-
დენტობაში დაიწყო მუშაობა „სახალხო შურისგების“ ორგანიზაცი-
ის მოსაწყობად, მაგრამ მისი მეთოდები, რომელიც წრის წევრთა
მონურ მორჩილებას მოითხოვდა, აქაც ახალგაზრდობისათვის უცხო
აღმოჩნდა. ნეჩაევი 1872 წელს შვეიცარიაში დააპატიმრეს და გადას-
ცეს რუსეთის ხელისუფლებას, რომელმაც ოცი წლის კატორღა მი-
უსაჯა. გარდაიცვალა 1872 წელს.

იშუტინის და ნეჩაევის პრაქტიკული რევოლუციური საქმიანო-
ბა უკან გადადგმული ნაბიჯი იყო 60-იანი წლების დასაწყისის რე-
ვოლუციურ მოღვაწეობასთან შედარებით. ეს იყო რევოლუციურ-
დემოკრატიული ბანაკის მსოფლმხედველობის მანკიერი მხარეების
უკიდურესობამდე მიყვანა. ინდივიდუალური ტერორის ტაქტი-
კა, რომელიც იშუტინელთა ერთმა ნაწილმა აღიარა, იყო შეცდომე-
ბის კიდევ უფრო გაღრმავება, ჰეშმარიტი რევოლუციური დემოკრა-
ტიზმისაკენ გადახვევა. ასევე მავნე იყო რევოლუციისათვის ნეჩაე-
ვისებური შეთქმულების, ბუნტარობის, უპრინციპო ტერორიზმის
ტაქტიკა. ასეთი მიმართულებების შექმნა რევოლუციურ-დემოკრა-
ტიულ მოძრაობაში იმასაც მოასწავებდა, რომ 60-იანი წლების მოძ-
რაობა უკვე დაღმავალი ხაზით მიემართებოდა და მთავრობა თვით
აწარმოებდა კონტრშეტევას.

რევოლუციური მოძრაობის შენელება. მთავრობის გადასვლა კონტრშეტევაზე

რუსეთის ცარიზმმა მისთვის ყველაზე კრიზისულ პერიოდში მო-
ხერხებულად მოიშველია საგლეხო რეფორმა, რომელმაც იმ კონკ-
რეტული ისტორიული პერიოდისათვის უსათუოდ შეასრულა რე-
ვოლუციური აფეთქებისაგან დამცველი სარქველის როლი. ამ რე-
ფორმამ, მიუხედავად მისი შენიღბული ბატონყმური ხასიათისა, ცა-
რიზმის მტრული ძალების ერთ ნაწილს შეუქმნა სოციალური კონფ-
ლიქტის მშვიდობიანი გადაჭრის ილუზიები, ხოლო რუსული ლიბე-
რალიზმი, რომელიც 1856—1860 წწ. მანძილზე რევოლუციურ ბა-
ნაკს იყო მიტმასნებული, სავსებით დააკმაყოფილა და გადააქცია
ცარიზმის მოკავშირედ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცი-
ის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

თავისებური უარყოფითი როლი შეასრულა, აგრეთვე, თვით რე-
ვოლუციურ-დემოკრატიულ ბანაკში არსებულმა უთანხმოებამ რე-
ვოლუციის მიზნებსა და მეთოდებზე. რევოლუციონერ-დემოკრა-

ტებმა ვერ მოახერხეს მთელი ძალებსა დარაზმვა გლებთა იმ საერთო რუსული გამოსვლის ორგანიზაციისათვის, რაც 1863 წლისათვის მზადდებოდა. რევოლუციისათვის საპედისწერო აღმოჩნდა რუსეთის გლებობისა და პოლონეთის აჯანყების ძალთა გათიშულობაც და ის სასტიკი მარცხი, რომელიც ცარიზმმა პოლონეთს მიაყენა.

ცარიზმი 1862 წლადან, როგორც კი ოდნავ სული მოითქვა გლებთა აჯანყებისაგან, რევოლუციური ბანაკის წინააღმდეგ პარველ კონტრშეტევებზე გადავიდა.

1862 წლის მაისში პეტერბურგში გაჩნდა ხანძარი. დაიწვა მთელი უბანი. მოსახლეობა აღელდა. 4 დღის შემდეგ ხანძარი მოედო აპრაკსინის სასახლეს და იქაც მთელი უბანი დაიფერფლა. ეს იყო სწორედ ის დღეები, როცა რუსეთში გაჩნდა მახაილოვისა და შელგუნოვის პროკლამაცია. რეაქციულმა პირებმა ხალხში ხმა დაარხაეს, რომ თითქოს ცეცხლისწამკიდებლები იყვნენ სტუდენტები, რუპო რევოლუციონერები და პოლონელები. კატკოვმა პეტერბურგის ხანძარი პროკლამაციას დაუკავშირა. გააფთრებული მოსახლეობის ერთი ნაწილი წამოეგო ამ ანკესს და მზად იყო მოეწყო სისხლანთი ანგარიშსწორება „ნიჰილისტებისათვის“. როგორც მაშინ რევოლუციონერებს ეძახდნენ.

მთავრობამ მოხერხებულად ისარგებლა რა ხანძართა და დეკაქალაქის საზოგადოების ერთი ნაწილის განწყობილებით, დაიწყო რეპრესიები. 1862 წ. ივლისში მრავალი რევოლუციონერი დააპატიმრეს, მათ შორის ჩერნიშევსკი, ნიკოლოზ სერნო-სოლოვიევიჩი, მალე დააპატიმრეს დ. პისარევიც. აიკრძალა საკვირაო სკოლები.

მთავრობის დავალებით საგამომძიებლო ორგანოები ყველა ზომას მიმართავდნენ ჩერნიშევსკის ღანწაშავედ გამოსაყვანად. მის წინააღმდეგ მრავალი ხელოვნური ბრალდება შეითითხნა. სასამართლო ორგანოებმა 1864 წ. 7 თებერვალს ჩერნიშევსკის მიუსაჯა 14 წლის კატორღა ყველა სამოქალაქო უფლების ჩამორთმევით და შემდეგ ციმბირში გადასახლებით. ამის გარდა, 1864 წ. 19 მაისს მიტინინის მოედანზე მოეწყო ჩერნიშევსკის სამოქალაქო დასჯა. „ღაქნაშავე“ ჩერნიშევსკი აქ სამარცხვინო ბოძზე მიაბეს. ხოლო ქალათმა მას თავზე ხმალი გადაამტვრია. მთავრობას ამით სურდა გამოეწვია დამსწრეთა ზიზღი „სახელმწიფო დაძნაწავისადმი“. გამოვიდა პირიქით, ჩერნიშევსკის ხალხიდან თაიგულა ესროლეს. დიდი რევოლუციონერისადმი სიმპათიები ამით უფრო გაიზარდა. ამ ველური აქტის გამო გერცენი „კოლოკოლის“ ფურცლებზე ცარიზმის მისამართით წერდა: ჩერნიშევსკი თქვენ მხოლოდ მეოთხედი

საათით მიაჯაჭვეთ სამარცხვინო ბოძთან. თქვენ კი ვინ იცის, რაჲ-
დენ ხანს დარჩებით მძაზე მიჯაჭვულიო.

მთავრობის რეპრესიება კიდევ უფრო გაძლიერდა კარაკოზო-
ვის გასროლის შემდეგ. ალექსანდრე მეორემ გამოსცა რესკრიპტი
სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარის გაგარინის სახელზე, სადაც
მოითხოვა გატარებულიყო რიგი ღონისძიებებისა, „სახელმწიფო
უშიშროების“ უზრუნველსაყოფად. პირველ რიგში აკრძალეს რე-
ვოლუციური მიმართულების ჟურნალების „სოვრემენიკისა“ და
„რუსკოე სლოვოს“ გამოცემა. დააპატიმრეს რადიკალურად განწყო-
ბალი ლიტერატორები (ლავროვი, სოკოლოვი, ზაიცევი და სხვ.).
ცენზურას მიეცა მტკიცე მითითება არ გაეჟაჭანებინა რევოლუციუ-
რი აზრის მატარებელი გამოცემანი. განათლების სამინისტროს სა-
თავეში ცარიზმმა დააყენა პირწაყარდნილი რეაქციონერი დ. ტოლ-
სტოი, რომელმაც დაიწყო გიჟნაზიებისა და უმაღლესი სასწავლებ-
ლების ყაზარპულ დაწესებულებებად გადაქცევა, ერობათა თავმჯ-
დომარეებს უფლება მიეცათ შეეჩერებინათ ან დღეს წესრიგიდან
სავსებით მოეხსნათ ის საკითხები, რომლებიც მათი აზრით არ შე-
ეფერებოდნენ სახელმწიფოებრივ მიმართულებას და სხვ. ამრიგად
მთავრობამ ნელნელა დაიწყო ქანჩების მოქერა და თავისი პოზიციე-
ბის განმტკიცება.

მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლას, რომ ყოველი რევოლუციური
სიტუაცია რევოლუციაში ვერ გადაიზრდება, რადგან ასეთი გადაზრ-
დასათვის რევოლუცია მხოლოდ ისეთი სიტუაციიდან წარმოიშობა,
როდესაც ჩვენთვის უკვე ცნობილ ობიექტურ ცვლილებებს ემატე-
ბა „რევოლუციური კლასის რევოლუციური მასობრივი მოქმე-
დების უნარი, ამასთან ეს მოქმედება საკმაოდ ძლიერი უნდა
იყოს, რომ გასტეხოს (ან შეარყიოს) ძველი მთავრობა, რომელიც
არასოდეს, კრიზისების ეპოქაშიც კი არ „წაიქცევა“, თუ არ „წა-
აქციეს“¹.

ეს სუბიექტური ფაქტორი 1859—1861 წწ. რევოლუციურ სი-
ტუაციაში თავისი შესაძლებლობით არ ამოქმედებულა. მართალია,
გლეხთა მოძრაობამ მასობრივი ხასიათი მიიღო, მაგრამ იგი მოკლე-
ბული აღმოჩნდა ორგანიზებულობას, მიზანსწრაფულობას. გლეხთა
აჯანყებანი სპორადულ ხასიათს ატარებდნენ. იშვიათ შემთხვევა-
ში სცილდებოდნენ თავის პირვანდელ კერას. ასეთ ვითარებაში მთავ-
რობა ადვილად ახერხებდა თავისი ძალების მანევრირებას და გლეხ-
თა გამოსვლებს თავის საწყის სტადიაშივე ახშობდა. რუსეთის გლე-

¹ ვ. ი. ლენინი. თხზ. ტ. 21, გვ. 249.

ზობა ჯერ კიდევ ვერ ამალღებულყო არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ პოლიტიკური ბრძოლის დონემდე. მასში ძლიერი იყო რწმენა კეთილი მეფისა, იგი მხოლოდ მიწის ნაკვეთისათვის იბრძოდა და მიაჩნდა, რომ მისი სოციალურ-პოლიტიკური ჩაგვრის ერთადერთი მიზეზი მისი უშუალო ბატონი ან მემამულე იყო. ასეთი შეგნების გლეხის მომზადება დიდი პოლიტიკური გადატრიალებისათვის თათქმის შეუძლებელი ჩანდა.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთის

იმპერიაში XIX საუკუნის 60—70-იან წლებში

XIX საუკუნის 60—70-იანი წლების რუსეთი არა მარტო რევოლუციური დემოკრატიზმის აღმავლობით, არამედ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დიდი გაცხოველებითაც ხასიათდება. რა თქმა უნდა, ეს გაცხოველება რევოლუციურ-დემოკრატიული რევოლუციის უშუალო ზეგავლენით მიმდინარეობს, აფართოებს და აღრმავებს მისი მოქმედების მასშტაბებს. ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ განაპირა კოლონიური მხარეების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, ისე როგორც მისი საერთო წყარო — რევოლუციური დემოკრატიზმი, პროგრესული მოვლენაა ქვეყნის ცხოვრებაში, რადგან რუსეთის რევოლუციური გარდაქმნის საქმეს ემსახურება. შემთხვევითი როდია, რომ მეფის რეაქციული მოხელეობა „ნიჰილიზმს“ (ე. ი. რევოლუციურ ბრძოლას არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ) და „სეპარატიზმს“ (ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას) ერთ სიბრტყეზე აყენებს. ერთნაირად საშიშრად აცხადებს თვითმპყრობელური იმპერიისათვის და ერთნაირის გააფთრებოთ იბრძვის როგორც პირველის, ისე მეორის წინააღმდეგ.

მოკლედ განვიხილოთ ის მიზეზები, რომლებიც აპირობებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

წყნარი ოკეანიდან ნემანამდე და შავი ზღვიდან ჩრდილოეთის ყინულოვან ოკეანემდე გადაჭიმული რუსეთის ვეებერთელა იმპერია XIX საუკუნის მიწურულისათვის თავის შემადგენლობაში ევლიკორუსებთან ერთად მრავალ არარუს ერს აერთიანებდა. 1897 წლის აღწერის მონაცემებით იმპერიის ეროვნული შემადგენლობა ასეთ სურათს იძლეოდა: ევლიკორუსები — 43,3%; უკრაინელები — 17,4%; პოლონელები — 6,17%; ბელორუსები — 4,7%; ყარაიზები — 3,18%; თათრები — 3,18%; ბაშკირები — 1,12%; ქართველები — 1,05%; სომხები — 0,19% და სხვ.

ყველა ეს ხალხი რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში სხვადასხ-

ვა დროს მოექცნენ. ამ ხალხების შემდგომ ისტორიულ ცხოვრებაში რუსეთთან შეერთებამ ობიექტურად პროგრესული შედეგები მოიტანა, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ამ ხალხებს ცარიზმმა, მოაქცია რა ისინი იმპერიის შემადგენლობაში, ბედნიერი ცხოვრება დაუმკვიდრა და ამით ჩაახშო მათში ანტირეჟიმული მოძრაობის სულისკვეთება. როგორც ცნობილია, რუსეთის თავადაზნაურულ-თვითმპყრობელური რეჟიმი მძიმე უღლად აწვა, პირველ რიგში, თვით რუს ხალხს. მაგრამ ეს რეჟიმი მეტი დაუნდობლობით ჩაგრავედა არარუს ხალხებს, რომელთაც ცარიზმის არსებობის მთელ მანძილზე წელში ღუნავდა ორმაგი უღელი — სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისა.

რუსეთის ცარიზმი დაპყრობილი ხალხების გაბატონებულ ფენებში პოულობდა თავის დასაყრდენს; იგი იცავდა პოლონელი, უკრაინელი, ბელორუსი, კავკასიელი და სხვა ქვეყნების თავადაზნაურების, პანების, ბარონების, ბეგებისა და ხანების ინტერესებს, მათ სოციალურ, წოდებრივ პრივილეგიებს, აკანონებდა მათ ბატონობას. მაგრამ იგი უღმობლად უსწორებდა ანგარიშს სოციალურ-პოლიტიკური უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის ყოველგვარ გამოვლინებას. არმიის, ჟანდარმერიის, პოლიციის ხიშტებითა და მათრახებით უკაფავდა გზას მეტროპოლიის ბურჟუაზიას და ერთგულ დარაჯად ედგა მშრომელი მასების ძარცვის გზით მოპოვებულ სიმდიდრეს. ცარიზმი ყველა შესაძლებლობას მიმართავდა, რომ შეეფერხებინა განაპირა ნაციონალური მხარეების განვითარება, ეროვნული ძალების კონსოლიდაცია და აღორძინება. ეროვნული შემოქმედებითი ძალების ეკონომიური შესაძლებლობების მეტროპოლიის სამეურნეო საჭიროებათა დანამატად გადაქცევა ხორციელდებოდა მეტად უხეში, ველური კოლონიური მეთოდებით. ნაციონალური თვითშეგნების ჩახშობა, ნაციონალური ტრადიციების ამოძირკვა და ამა თუ იმ კოლონიური ერის ნელი რუსიფიკაცია თვითმპყრობელური ხელისუფლების ამოცანას წარმოადგენდა. ცარიზმის ეს უხეში კოლონიური პოლიტიკა და განაპირა ხალხების უსასტიკესი ზევდრი ჰქონდა მხედველობაში ვ. ი. ლენინს, როცა იგი მეფის რუსეთს „ხალხთა საპყრობილეს“ უწოდებდა.

XIX ს. 30-იან წლებში უკვე იჩინა თავი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველმა ნიშნებმა. რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველმა აღმავლობამ ეროვნულ პრიზმაში თავისებური გამოსხივება ჰპოვა. მაგრამ თავადაზნაურულმა შეზღუდულობამ, რაც განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ ეტაპს ახასიათებდა, მასაც თავისებური დალი დაასვა. დაჩაგრული

მასების ანტირეჟიმული გამოსვლები ამ პერიოდში სუსტად იყო და-
კავშირებული იმ სეპარატისტულ განწყობილებებთან, რომელიც ზე-
დაფენებში იბუდებდა და კონსერვატიზმით ხასიათდებოდა.

60—70-იან წლებში, რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაო-
ბის მეორე ეტაპის შესაბამისად ეროვნულ-განმათავისუფლებელი
მოძრაობაც ცხოველდება და მტკიცედ დგება დემოკრატიულ პოზი-
ციებზე.

ახალ ეტაპზე ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას რუ-
სეთის განაპირა მხარეებში ასაზრდოებენ შემდეგი წყაროები:

1. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის მძაფრი კრიზისი
ნაციონალურ რაიონებში. კაპიტალიზმის განვითარება და ეკონო-
მიური კონსოლიდაციის ინტენსიური პროცესი.

2. რევოლუციური სიტუაცია რუსეთის იმპერიაში. რევოლუც-
იურ-დემოკრატიული ბანაკის მძლავრი შეტევა ფეოდალურ-ბატონყ-
მური რეჟიმის წინააღმდეგ.

3. კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისა და რუსეთში
განმათავისუფლებელი მოძრაობის საერთო აღმავლობის დროს გა-
ნაპირა მხარეების ეროვნული დემოკრატიული ინტელიგენციის გა-
მოსვლა საზოგადოებრივ ასპარეზზე.

4. რევოლუციური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრა-
ობის აღმავლობა ევროპაში.

XIX საუკუნის პირველი ნახევრის განმავლობაში კაპიტალისტუ-
რი ურთიერთობა გზას იკაფავს რუსეთის განაპირა მხარეებშიც. რუ-
სეთის ნაციონალური ბაზარი თავის ორბიტაში აქცევს აქამდე გან-
ცალკევებულ: პატრიარქალურ-ნატურალურ ნაჭუჭში ჩაკეტილ ეკო-
ნომიკას. თვით ნაციონალურ მხარეებში ისპობა ფეოდალური პარ-
ტიკულარიზმი, სამეურნეო კარჩაკეტილობა და მათი გაერთიანება
მთლიან სამეურნეო ერთეულებად მიმდინარეობს. ეს ეკონომიური
კონსოლიდაცია დამაჩქარებელია ხალხების ერებად ჩამოყალიბე-
ბის ხანგრძლივი ისტორიული პროცესისა. სამეურნეო-ეკონომიური
აღმავლობის პროცესი განსაკუთრებით ცხოველდება 60-იანი წლე-
ბის ბურჟუაზიული რეფორმების შემდგომ ხანაში. ფეოდალურ-ბა-
ტონყმური გადმონაშთებით დამძიმებული რუსეთის კაპიტალიზმს
ფართო ასპარეზი აქვს გადაშლილი ყველა მიმართულებით, განსაკუ-
თრებით კავკასიასა და ახლადშემოერთებულ შუა და შორეულ აღ-
მოსავლეთში.

განაპირა კოლონიური მხარეების ეკონომიური კონსოლიდაცი-
ის ეს კაპიტალისტური პროცესი თავის ასახვას იდეოლოგიაში პოუ-
ლობს. ახალ შოვლენას სამეურნეო ცხოვრებაში თან ახლავს ახალი

აზრები, ახალი მიმართულებანი. მოწინავე საზოგადოებრივი აზრ-
გაბედულად იმალღებს ხმას, ერთი მხრივ, ცნოვრების წინსვლის
შემფერხებელი დაპრკოლებების — დრომოკმულა ფეოდალურ-ბა-
ტონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ
ურთიერთობის დამცველი და დამყანონებელი რეჟიმის წინააღმდეგ.
დღის წესრიგში დგება ეროვნული ენების გასვითარების, ეროვნუ-
ლი ტრადიციების დაცვის, ეროვნული შემოქმედებითი ძალების გა-
მოღვიძებისა და დარაზმვის მტკივნეული საკითხები.

განაპირა ნაციონალური მხარეების სოციალ-ეკონომიურ და
იფეოლოგიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ეს მოვლენები სისხლწორ-
ცეულადაა დაკავშირებული რუსეთის 50-იანი წლების მიწურულა-
სა და 60-იანი წლების დასაწყისის მღელვარე ისტორიულ მოვლ-
ნებთან. ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის უვიდურესი კრიზისია,
ზედაფენებში მოდებული შიშისა და პანიკის, დემოკრატიული რე-
ვოლუციის მოზღვაეების გამოძახილი იმპერიის კიდით-კიდემდე გა-
ისმის და ფეხზე აყენებს დაპირისპირებულ კლასებსა და პარტიებს.
კოლონიურ-დაჩაგრული ხალხების რევოლუციურ გრძნობებსა და
მისწრაფებებზე უდიდეს კეთილისმყოფელ ზემოქმედებას ახდენს
რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის მძლავრი შეტევები თვით-
პყრობელურ-ბატონყმურ ბანაკზე. 60-იანი წლების რევოლუციო-
ნერთა ბრძოლა თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის წინააღმ-
დეგ, ბრძოლა რუსეთის დემოკრატიული გადახალისებისათვის, ამა-
ვე დროს ნიშნავდა ბრძოლას იმ უმკაცრესი კოლონიური რეჟიმის
დასამხოზად, რასაც ცარიზში ახორციელებდა. ამიტომაც, რომ გა-
ნაპირა ნაციონალური მხარეების პროგრესულ-დემოკრატიული ძა-
ლები 60-იანელთა იერაშების გულმხოურვალე თანამგრძნობებად გა-
მოდიან და მოელიან მათ გამარჯვებას. პოლონეთში, უკრაინაში, ბე-
ლორუსიაში, ბალტიისპირეთსა და ამიერკავკასიაში ამ დროს გან-
საკუთრებული სიყვარულითა და პატივისცემით წარმოთქვამდნენ
გერცენის, ბელინსკის, ჩერნიშევსკის. დობროლიუბოვის სახელებს.
ეწაფებიან მათ აზრებს და მოვალეობად მიაჩნიათ სამსახური იმ
დიდი იდეალებისადმი, რომლებიც ამ მოღვაწეთა საბრძოლო დრო-
შაზეა წაწერილი.

განაპირა კოლონიური მხარეების ეროვნული ინტელიგენციის
ის წარმომადგენელი, რომელნიც 60—70-იან წლებში ეწევიან სა-
ზოგადოებრივ მოღვაწეობას, ძირითადად რუსეთის უმაღლეს საა-
წავლებლებში აღიზარდნენ, რადგან კოლონიური მხარეების უმრავ-
ლესობას არ ჰქონია თავისი უმაღლესი სასწავლებლები. ეს ახალ-
გაზრდობა აქტიურად აყო ჩაბმული რუსეთის უმაღლესი სასწავ-

ლებლების სტუდენტთა დემოკრატიულ მოძრაობაში, თვითმპყრო-
ბელურ-ბატონყმური რეჟიმისადმი მკაცრი პროტესტი, განმათავ-
სუფლებელი ბრძოლის სულისკვეთება, ძველისა და დახავსებულო-
ბის წინააღმდეგ შეურიგებლობის გრძნობა მათ გაჰყვათ პრაქტიკუ-
ლი მოღვაწეობის ადგილზე. მათ ეროვნული თვითშეგნების ამაღ-
ლებისათვის, დრომოქმედ სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობა-
თა დამხობისათვის, ერის კოლონიურა ჩაგვრისაგან განთავისუფლე-
ბისათვის ბრძოლის დროშა აიტაცეს.

60—70-იანი წლები ღიდმნიშვნელოვანი მოვლენებით ხასიათდე-
ბა მთელს დასავლეთ ევროპაში. 1848 წლის რევოლუციის მარცხმა
ვერ შეაშინა ევროპის დემოკრატიული ძალები. ფეოდალიზმის ნაწი-
ლებზე ძლევამოსილი შეტევა ინტენსიურად ჩაიდება პრუსიასა და
ავსტრიაში, კაპიტალიზმის ექსპლოატატორული რეჟიმის წინააღმ-
დეგ პროლეტარიატის მძლავრი გამოსვლები მიმდინარეობს საფრან-
გეთსა და ინგლისში, პროლეტარიატის თავგანწირული შეტევა თა-
ვის კლასობრივ მტერზე — ბურჟუაზიაზე, პარიზში გვირგვინდება
კიდევ პროლეტარული სახელმწიფოს აღმოცენებით, რომელიც თა-
ვისი ზანმოკლე არსებობის მანძილზე ახერხებს მსოფლიოს აჩვენ-
ნოს პროლეტარიატის ბრძოლის სამართლიანობა და მრისხანე ხასი-
ათი. ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებში აზვირთებას იწყებს ეროვნულ-
განმათავისუფლებელი მოძრაობა. მთელს მსოფლიოში ქუხს სახე-
ლი ჯუზეპე გარიბალდისა, რომელმაც იტალიელი ხალხი დარაზმა
ავსტრიელთა უღლის დასამხობად. ყველაფერი ეს წამქეზებელ გავ-
ლენას ახდენდა განაპირა კოლონიური მხარეების ეროვნულ-განმა-
თავისუფლებელ მოძრაობაზე, აღაფრთოვანებდა ცარიზმის კოლო-
ნიური რეჟიმის წინააღმდეგ მებრძოლ ადამიანებს.

პოლონეთის აჯანყება. ფეოდალური ჩაგვრის სისასტიკე, რო-
მელსაც თან ერთვოდა ცარიზმის კოლონიურ-დესპოტური რეჟიმი.
პოლონეთის ყმური მოსახლეობას უმდმივი უკმაყოფილების მი-
ზეზი იყო და მას ბრძოლისათვის განაწყობდა. გლეხობის ასეთი
პროტესტული განწყობილება ქვეყნის მსხვილ მაგნატებს და შლიახ-
ტას თავიანთი ნაციონალისტური მისწრაფებების განხორციელები-
სათვის საჭირო საშუალებად მიაჩნდათ. მაგრამ გლეხობა, რომელიც
შეძლებულმა კლასებმა 1831 წლის აჯანყებაში განზე დატოვეს,
ადარ ენდობოდა არისტოკრატისა და შლიახტას და დამოუყიდებელ
მოქმედებას მიმართავდა. პოლონელი ემიგრანტების არაერთგზის
ცდას — გლეხობის ამხედრებისა დამოუყიდებლობისათვის, წარ-
მატება არ ჰქონია. პირველი რიგის ამოცანად პოლონეთის მშრო-

მელ მოსახლეობას ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაცია მიაჩნდა.

იმ საზოგადოებრივი ფენების ინტერესებს, რომლებიც ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის და მისი დასაყრდენის — ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის მოსპობისათვის იბრძოდნენ, ყველაზე თანმიმდევრულად ასახავდა ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი რევოლუციურ-დემოკრატიული ინტელიგენცია, რომელიც გლეხობისა და გღარბებულის შლიახტის წრიდან იყო გამოსული. ეს რაზნოჩინული ინტელიგენცია, რომლის დიდ ნაწილს პოლონეთის უმაღლესი სასწავლებლების დახურვის შემდეგ განათლება რუსეთის უნივერსიტეტებში ჰქონდათ მიღებული, დიდ გავლენას განიცდიდა. რუსეთის მძლავრი დემოკრატიული მოძრაობისა და თავის იდეურ ბელადად აღიარებდა პოლონეთის დემოკრატიული თავისუფლების მხურვალე პროპაგანდისტებს — გერცენსა და ჩერნიშევსკის.

ყირიმის ომმა, გამოამჟღავნა რა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის მძაფრი კრიზისი. როგორც ცნობილია, მძლავრი ბიძვი მისცა რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობას. ნიკოლოზ პირველის გარდაცვალებამ და რუსეთში მომძლავრებულმა ოპოზიციურმა განწყობილებებმა პოლონეთის მეზობლ ძალებს გაუღვიძეს იმედი დამოუკიდებლობისა, მაგრამ რუსეთის ახალმა იმპერატორმა ალექსანდრე II-მ, რომელიც 1856 წელს ვარშავას ეწვია, ეს იმედი გააქარწყლა. „არავითარი ოცნებები, ბატონებო“ — მიმართა იმპერატორმა პოლონეთის დეპუტაციას. პოლონეთის მიმართ ცარიზმის პროგრამა ალექსანდრე მეორემ ერთ ფრაზაში ასე ჩამოაყალიბა: „პოლონეთის ბედნიერება მდგომარეობს ჩემი იმპერიის ხალხებისადმი მის სრულ შერწყმაში“¹.

მაგრამ იმ პერიოდში, როცა თვით რუსეთის შიგნით რევოლუციური სიტუაცია მწიფდებოდა, იმპერატორის პირადი სურვილი არ შეიძლებოდა პოლიტიკის განმსაზღვრელი ყოფილიყო. იგივე ალექსანდრე იძულებული შეიქნა ამ ფრაზის წარმოთქმის მეორედღეს პოლონეთის მიმართ ზოგი შემამსუბუქებელი ღონისძიებანი განეხორციელებინა: გამოიცა მანიფესტი ემიგრანტებისა და გადასახლებულთა შესახებ, შემსუბუქდა ცენზურის შეზღუდვანი, იმპერატორის თანხმობით დაარსდა „მიწათმოქმედთა საზოგადოება“, ნებადართულ იქნა მიცვევიჩის თხზულებათა შერჩევით გამოცემა და სხვ. პოლონეთის ახალმა მეფისნაცვალმა თავადმა მ. დ. გორჩაკოვმა მმართველობაში ზომიერი პოზიცია დაიკავა.

¹ А. Я. Манусевич, Очерки по истории Польши, М., гз. 150.

ამ პერიოდში მომძლავრდნენ რევოლუციური ძალები, ინტელიგენციის წრეებზე განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა იტალიის განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ გარიბალდის მეთაურობით. იტალიის ზოგიერთი პროვინციის განთავისუფლება ავსტრიელთა ძალადობისაგან პოლონელ რევოლუციონერებს რუსეთის ცარიზმის კლანჭებიდან განთავისუფლების ნიშნად მიაჩნდათ. პოლონეთის ემიგრანტთა წრეები დიდ იმედებს ამყარებდნენ ნაპოლეონ მესამეზე, რომელიც ფარისევლურ დაპირებებს იძლეოდა და თავს პოლონეთის დამოუკიდებლობის მომხრედ აცხადებდა.

პოლონეთის ნაციონალისტური ელემენტების გაძლიერებულ ხმაურს ეროვნული დამოუკიდებლობის შესახებ ცარიზმი მაინც არ დაუფრთხია. მისთვის გაცილებით საშიში იყო პოლონეთის გლეხთა მასობრივი, ანტიბატონყმური მოძრაობა. 1861 წლის აპრილში პოლონეთის აღმოსავლეთ მაზრებში დაიწყო ყმური მოსახლეობის ფართო აგრარული მოძრაობა, რომელმაც დაახლოებით 160 ათასამდე გლეხი ჩაითრია. ამბოხებული გლეხობა მოითხოვდა მათზე გამოყოფილი მიწების საკუთრებად გადაცემას ყოველგვარი გამოსყიდვის გარეშე, საბატონო სამუშაოს ლიკვიდაციას. გლეხთა ეს მღელვარებანი რუსეთის გლეხთა მასობრივი გამოსვლების ფრონტს ერთვოდა და პოლონეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მყარ საფუძველს წარმოადგენდა.

პოლონეთში დაწყებული მოძრაობა ძირითადად მაინც ორ ბანაკად ითიშებოდა: პირველ ბანაკს განასახიერებდა პოლონეთის მშრომელი მასა რევოლუციურ-დემოკრატიული ინტელიგენციის მეთაურობით. მისი საბრძოლო დევიზი იყო ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრის ლიკვიდაცია და ეროვნული დამოუკიდებლობა დემოკრატიულ საფუძველზე. მეორე ბანაკი, რომელიც მსხვილ არისტოკრატიას და ნაციონალისტურ ელემენტებს აერთიანებდა, წინააღმდეგი იყო ფეოდალური რეჟიმის ლიკვიდაციისა, მიზნად ისახავდა ძირმომპალი ბატონყმური სისტემის დაცვა-შემონახვას, მაგრამ უმიზნებდა დამოუკიდებლობის მოპოვებას და პოლონეთის აღდგენას ძველ საზღვრებში. პოლონეთის რეაქციული არისტოკრატიის წარმომადგენლები ცდილობდნენ გლეხთა რევოლუციური განწყობილება გამოეყენებინათ თავიანთი ინტერესებისათვის, ჩაედოთ მასში მხოლოდ და მხოლოდ ნაციონალისტური შინაარსი და დამოუკიდებელ პოლონეთში უზრუნველყაოთ ადრინდელი, განუყოფელი ბატონობა.

პოლონეთის ორი ბანაკის განწყობილებას ასახავდა ორი პარტია — „წითლებისა“ და „თეთრების“. პირველი ფეოდალურ-ბა-

ტონყმური სისტემისა და ცარიზმის წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლის იდეებს ქადაგებდა, მეორე — გლეხთა სოციალურ-პოლიტიკური მოძრაობით იყო დაშინებული და მის წინააღმდეგ გამოდიოდა. მის იდეალს წარმოადგენდა მხოლოდ პოლონეთის დამოუკიდებელი სა-მეფო, ფეოდალური მიწათმფლობელობის შემონახვით. ამრიგად, რევოლუციური მხოლოდ „წითლების“ პარტია იყო, მაგრამ თავი-სი შემადგენლობით იგი კომპაქტური და ერთსულოვანი არ ყოფი-ლა. მის მარჯვენა ფრთაში ნაციონალისტური განწყობილებები ქარბობდა და ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ლიკვიდაციისათ-ვის ბრძოლა მეორე პლანზე იყო გადაწეული. ამასთან ისინი გლეხ-თა განთავისუფლებას განიხილავდნენ არა როგორც ფეოდალური მიწათმფლობელობის სრულ ლიკვიდაციას. მათ საკმარისად მიაჩნ-დათ ყმა გლეხებისათვის ნადელების გამოსყიდვით გადაცემა. რო-გორც ვხედავთ, „წითლების“ პარტიის მხოლოდ ერთი ნაწილი, ამასთან, რიცხობრივად შედარებით მცირე, გამონატავდა თანმიმ-დევრულ რევოლუციურ-დემოკრატიულ თვალსაზრისს.

1862 წლის პირველ ნახევარში პოლონეთის დაქსაქსული რევო-ლუციური წრეები გაერთიანდნენ ერთ მძლავრ სააჯანყებო ორგანი-ზაციად. რომელსაც თავისი ცენტრალური ნაციონალური კომიტეტი ჰყავდა. მას სათავეში იაროსლავ დომბროვსკი ჩაუდგა.

დომბროვსკი, გამოჩენილი სამხედრო სპეციალისტი, პეტერბურ-გის გენერალური შტაბის აკადემიაში სწავლობდა. რუსეთში მან შეი-თვისა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია და მისი მხურვა-ლე პროპაგანდისტი გახდა. იგი თავგამოდებით ებრძოდა შემარიგებ-ლებს და დაპატიჟრებამდე (1862 წ. აგვისტო) პოლონელ რევოლუ-ციონერთა ზულა და გულს წარმოადგენდა.

ცარიზმმა განიზრახა პოლონეთის რევოლუციურად განწყობილი ახალგაზრდობის იზოლაცია რეკრუტობის გზით მოეხდინა.

რევოლუციური ორგანიზაციების ცენტრალურ კომიტეტს რე-კრუტთა ჰიაში მოხვედრილმა დემოკრატიულმა ახალგაზრდობამ საქ-მეში ჩარევა და დახმარება სთხოვა, თუ ცენტრალური კომიტეტი არ დაიწყებდა მოქმედებას, ახალგაზრდობა დამოუკიდებელი გამოსვ-ლით იმუქრებოდა.

შთავრობამ 1863 წლის 14 იანვრიდან უკვე დაიწყო რეკრუტის შევროვება. აგენტების საშუალებით დემოკრატიულმა ახალგაზრდო-ბამ წინასწარ იცოდა საგაწვევო სიებში მოხვედრილთა გვარები. კო-მიტეტის წევრმა ზიგმუნტ პოდლევსკიმ ჰიაში შეტანილ სააჯანყებო რაზმებში შემაჯალ ვარშაველ ახალგაზრდებს ურჩია დაეტოვებინათ ქალაქი და გახიზნულიყვნენ კამპინოვსკის და სეროცკის ტყეებში.

1863 წლის 22 იანვარი დაწესდა სააჯანყებო დღედ. ამ დღეს ცენტრალურმა ნაციონალურმა კომიტეტმა თავისი თავი დროებით ნაციონალურ მთავრობად („უონდ ნაროდოვი“) გამოაცხადა და მანიფესტი გამოსცა, რომლითაც გლეხთა სარგებლობაში მყოფი მიწები უსასყიდლოდ მათ საკუთრებად გამოაცხადა, მანიფესტი ხალხს მოუწოდებდა დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლისაკენ. ამრიგად, 1863 წლის იანვარში დაიწყო პოლონეთის აჯანყება.

ცარიზმი პოლონეთს სისხლიან ანგარიშსწორებას უმზადებდა. რუსი რეაქციონერი და ლიბერალი პუბლიცისტები ცოფს პყრიდნენ პოლონელთა სეპარატისტული განწყობილების გამო და ცარიზმს აქეზებდნენ უღმობლად ჩაეხშო ხალხის გამოსვლა. ამ მხრივ განსაკუთრებით აქტიურობდნენ კატკოვი და რუსი სლავოფილები. რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებს კი პოლონეთის აჯანყება ცარიზმის წინააღმდეგ გამართული ფრონტის გაგრძელებად მიაჩნდათ. ისინი სავსებით ბუნებრივად, სამართლიანად სცნობდნენ პოლონეთში დაწყებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ცდილობდნენ დაეკავშირებინათ იგი რუსეთში აზღვავებულ დემოკრატიულ მოძრაობასთან. მათ ღრმად სწამდათ, რომ პოლონეთის საკითხის სამართლიანი გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო მხოლოდ ცარიზმის დამხობის, რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის განხორციელების პირობებში.

პოლონეთის ეროვნული თავისუფლების მხურვალე მომხრე იყო დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი ა. ი. გერცენი. იგი პოლონეთის აჯანყების დაწყებამდე გამოსთქვამდა აზრს, რომ „პოლონეთს აქვს ხელშეუვალი უფლება რუსეთის აგან დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი არსებობისა“.

გერცენი საერთოდ სასტიკი წინააღმდეგი იყო კოლონიური ჩაგვრისა და კოლონიური ომებისა, აღიარებდა ერის თვითგამორკვევის უფლებას. ამ უფლებას იგი განსაკუთრებული ზიქლიერით იცავდა საკუთარი ქვეყნის მიმართ, სადაც ცარიზმის დესპოტური უღლის ქვეშ მრავალი ეროვნების ხალხი იტანჯებოდა. გერცენი თავის ჟურნალში ეწეოდა ცარიზმის უღლისაგან არა მარტო პოლონეთის, არამედ ფინეთის, უკრაინისა და იმპერიის სხვ. ხალხების განთავისუფლების პროპაგანდას. „...რატომ ჩვენ პოლონეთთან, უკრაინასთან, ფინეთთან არ ვიცხოვროთ როგორც თავისუფალთან თავისუფალმა, თანაწიერთან თანაწილად? — აღნიშნავდა დიდი განმათავისუფლებელი დემოკრატი.

1253 წელს ლონდონში პოლონეთის 1830—31 წ. აჯანყების წლისთავთან დაკავშირებით წარმოთქმულ სიტყვაში გერცენმა ასევე მოწოდება წამოაყენა: „დაე, განხორციელდეს ჩვენი გაერთიანება. დი-

დება პოლონეთს... დიდება რუსეთის რევოლუციურ უმცირესობას!.. გაუმარჯოს დამოუკიდებელ პოლონეთს და თავისუფალ რუსეთსო“.

გერცენი განსაკუთრებული ინტერესით შეხვდა იმ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელიც 1861-62 წლებში დაიწყო პოლონეთში. იგი პოლონეთში დაწყებულ ბრძოლას განიხილავდა რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან მჭიდრო კავშირში და პოლონელი რევოლუციონერების წინაშე აყენებდა კოორდინირებული მოქმედების კონკრეტულ ამოცანებს. 1861 წელს პოლონელი დემონსტრანტების დახვედრასთან დაკავშირებით მიმართავდა რუს ჯარისკაცებს: „დაე, გაგაგზავნონ საჯარიმო ასეულებში, ციხეებში, კაზემატებში, სიკვდილზეც კი — ოღონდ ნუ მოჰკლავთ ნურც პოლონელს, რომელსაც სურს თავისი თავის პატრონი იყოს, ნურც გლეხს, რომელიც თავისუფლებას მოითხოვს“¹.

გერცენთან ერთად პოლონეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გულწრფელი მოსარჩლენი და წამქეზებელი იყვნენ ჩერნიშევსკი და მისი თანამებრძოლები — დობროლიუბოვი, სერნო-სოლოვიოვიჩი, შელგუნოვი და სხვები. რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო „სოვრემენიკის“ ფურცლებზე, ხოლო უფრო გაბედულად და პირდაპირ პროკლამაციებში, — რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკი აყენებდა პოლონეთის დამოუკიდებლობის მოთხოვნას და პოლონელ ხალხს მოუწოდებდა ცარიზმის წინააღმდეგ შეუპოვარი ბრძოლისაკენ. „სოვრემენიკი“ იძულებული იყო რა თავის მკითხველთან ეზოპეს ენით ელაპარაკა, პოლონელთა რევოლუციური შემართების პერიოდში მიესალმებოდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას სიცილიაში.

რუსი რევოლუციონერები პოლონელ რევოლუციონერებს პრაქტიკულ დახმარებას უწევდნენ ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. რუსმა ოფიცერმა პოტებნიამ, რომელიც ვარშავის გარნიზონში მსახურობდა, 1862 წ. აგვისტოში რუსი სამხედრო პირებისაგან შექმნა საიდუმლო ჯგუფი, რომელიც პოლონელ რევოლუციონერებთან ერთად მოქმედებდა. შეთქმულებს განზრახული ჰქონდათ აჯანყებულთათვის გადაეცათ ვარშავის ციტადელი და გოდლინის ციხე. ცარიზმმა ეს შეთქმულება აღმოაჩინა. მისი მონაწილე ოფიცრები სლავინსკი, არნგოლდი და როსტოვსკი დახვრიტეს. პოტებნიამ მიატოვა სამხედრო ნაწილი და არალეგალურ მდგომარეობაში გადავიდა. მისი თაოსნობით 1862 წ. შემოდგომაზე შეიქმნა „პოლონეთში რუს ოფიცერთა კომიტეტი“. რომელიც მჭიდრო კავშირში იყო პოლონეთის

¹ А. И. Герцен, Полн. собр. соч., т. XI, гл. 48.

რევოლუციურ წრეებთან, რუსეთში მოქმედ საიდუმლო ორგანიზაცია „ზემლია ი ვოლიასთან“ და რუსეთის ემიგრანტ რევოლუციონერებთან — გერცენთან და ოგარიოვთან. მათთან პოლონეთის საკითხებზე მოსალაპარაკებლად პოტებნია რამდენჯერმე ლონდონს გაემგზავრა.

პოლონელ რევოლუციონერებთან მჭიდრო კავშირს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა „ზემლია ი ვოლია“. მის მესვეურებს სამართლიანად მიაჩნდათ, რომ რუსეთის სახალხო რევოლუციის გარეშე პოლონეთის გაშოსვლა განწირული იქნებოდა დამარცხებისათვის. ამ აზრიდან გამომდინარე, „ზემლეოვოლეები“ პოლონელებს სთხოვდნენ არ დაეშვათ „სეპარატული“ გამოსვლა, დაეცადათ რუსეთში გლეხთა რევოლუციისათვის, რომელსაც ისინი გულმოდგინედ ამზადებდნენ. „ზემლეოვოლეები“ პოლონელ რევოლუციონერებს მიუთითებდნენ განსაკუთრებით გაემახვილებინათ ყურადღება სოციალურ საკითხებზე, რადგან მათი მართებული გადაწყვეტა გასდებოდა ეროვნული თავისუფლების საწინდარი.

პოლონეთის აჯანყებაში მონაწილეობდნენ მუშები, ხელოსნები, წვრილი ბურჟუაზია, მოხელეობა, მოსწავლე ახალგაზრდობა, წვრილი აზნაურობა. რევოლუციის ხელმძღვანელ ნაწილს შლიახტა წარმოადგენდა. აჯანყებაში გლეხობის მონაწილეობას არ მიუღია მასობრივი ხასიათი. აჯანყებულთა პირველ რევოლუციურ აქტში — 1863 წლის 22 იანვრის დეკრეტში გამოცხადებული იყო ქვეყნის ნაციონალური დამოუკიდებლობა, მაგრამ ფეოდალური ურთიერთობის ლიკვიდაციის პრობლემა ბოლომდე არ იყო მიყვანილი.

მანიფესტის დაპირება იმის შესახებ, რომ გამარჯვების შემდეგ აჯანყების მონაწილე უმიწაწყლო და მცირემიწაწყლიან გლეხებს მიეცემოდათ 1 1/2 დესეტინა მიწა, ატარებდა მეტად პირობით ხასიათს და სრულებითაც არ იძლეოდა ფეოდალური ურთიერთობის მოსპობის მტკიცე გარანტიას. შემდგომ პერიოდში რევოლუციური მთავრობა გლეხთა საკითხში უკანდახევას განაგრძობდა და მეტ დამთმობლობას იჩენდა არისტოკრატებისადმი.

გლეხობის ერთსულოვან მხარდაჭერას მოკლებული აჯანყება განწირული იყო დასაღუპავად. აჯანყებულთა მცირე რაზმების თავდასხმა რუსთა გარნიზონებზე წარმატება არ მოჰყოლია.

არისტოკრატიული ნაწილი აჯანყებას ჩამოსცილდა. ცენტრალური ნაციონალური კომიტეტები შეივსო დემოკრატიული ელემენტებით. მთავრობაში რამდენიმე გადატრიალების შემდეგ მის სათავეში აღმოჩნდა რომუალდ ტრაუგუტი, რომელიც ადრე რუსეთის არმიის საინჟინრო ჯარების პოლკოვნიკი იყო და აჯანყების დროს პარტიზა-

ნული რაზმების ბრძოლაში გამოიჩინა თავი. ტრაუგუტი სწორად ვარაუდობდა, რომ სახალხო მასების მხარდაჭერის გარეშე აჯანყება დამარცხებისათვის იყო განწირული. მან სცადა სახალხო ლაშქრის შექმნა, გამოსცა დეკრეტი, რომელიც შემამულებელს ავალებდა 1863 წ. იანვრის მანიფესტის განხორციელებას, მაგრამ ყველა ეს ღონისძიებანი უკვე განწირული იყო. გლეხობის გააქტურება შეუძლებელი შეიქნა. აჯანყებულთა ძალები თანდათანობით მცირდებოდა. ბერგმა ვადამწყვეტი შეტევები დაიწყო. 1864 წ. მარტში ტრაუგუტი შეიპყრეს, მალე დააპატიმრეს „ჟონდ ნაროდოვის“ სხვა წევრებიც და ტრაუგუტთან ერთად ვარშავის ციტადელზე ჩამოახრჩვეს.

ცარიზმმა თანდათანობით მოსპო აჯანყების კერები. 1865 წ. მარტისათვის პოლონეთის აჯანყება საბოლოოდ დამარცხდა.

პოლონეთის 1863 წლის აჯანყების დამარცხების ძირითადი მიზეზი იყო შლიახტის გამცემლური მოქმედება. მისი ერთი ნაწილი — მახვილი შემამულენი თავიდანვე წინააღმდეგი იყვნენ რევოლუციისა და მას ყოველმხრივ ხელს უშლიდნენ. მეორე ნაწილი — წვრილი აზნაურობა, მუდამ მერყეობდა, შემამულეებთან კავშირისაკენ მიისწრაფვოდა, აფერხებდა აჯანყების განვითარებას. გლეხობამ თავადაზნაურობის გამცემლობის გამო აჯანყებაში აქტიური მონაწილეობა ვერ მიიღო, მუშათა კლასი კი სერიოზულ დამოუკიდებელ ძალად ჯერ კიდევ არ იყო ორგანიზებული.

პოლონეთის 1863 წლის აჯანყებას მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკლები დადებით, პროგრესულ მოვლენად თვლიდნენ. მარქსი ჯერ კიდევ აჯანყებამდე „ახალი რაინის გაზეთში“ დასავლეთ ევროპის მუშათა წინაშე აყენებდა პოლონეთის პრობლემას. მარქსის აზრით, პოლონეთის დემოკრატიული თავისუფლება და დამოუკიდებლობა რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის წარმატებაზე იყო დამოკიდებული. მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებს მიაჩნდათ, რომ პოლონეთის საკითხის გადაჭრა იქნებოდა მძლავრი დარტყმა საღვთო კავშირისათვის და რუსეთის ჟანდარმული როლის შეაუუსტება. ისინი მიუთითებდნენ, რომ ევროპაში ცოტად თუ ბევრად დაიწყო რევოლუციის ერა, რომ პოლონეთის დამოუკიდებლობა და რევოლუცია რუსეთში ერთმანეთს განაპირობებენ, ხოლო პოლონეთის დამოუკიდებლობა და რუსეთის რევოლუცია გერმანელი მუშისათვის ნიშნავს, რომ გერმანიის ბურჟუაზია და მთავრობა, მოკლედ რომ ვთქვათ, გერმანიის რეაქცია იძულებული გახდება დაეყრდნოს საკუთარ ძალას, ხოლო ამ ძალას როგორმე ჩვენ თვით გავუწიორდებით. ცნობილი იმეც, რომ მარქსმა გერმანული ემიგრაციის სახელით 1863 წ. დაწერა მოწოდება პოლონელთა დასახმარებლად.

პოლონეთის აჯანყების მნიშვნელობა იმ პერიოდის საერთაშორისო რევოლუციური მოძრაობის თვალსაზრისით დადებითად აქვს შეფასებული ვ. ი. ლენინს. ცნობილ სტატიაში „ერთა თვითგამორკვევის უფლების შესახებ“ იგი წერს: „ცნობილია, რომ კ. მარქსსა და ფრ. ენგელსს მთელი დასავლეთ ევროპის დემოკრატიისა და მით უმეტეს სოციალ-დემოკრატიისათვის უექველად სავალდებულოდ მიაჩნდათ პოლონეთის დამოუკიდებლობის მოთხოვნისათვის აქტიური მხარდაჭერა. წარსული საუკუნის 40-იანი და 60-იანი წლების ეპოქისათვის, ავსტრიისა და გერმანიის ბურჟუაზიული რევოლუციის ეპოქისათვის, რუსეთში „გლეხთა რეფორმის“ ეპოქისათვის, ეს თვალსაზრისი სრულიად სწორი და ერთადერთი თანმიმდევრულ-დემოკრატიული და პროლეტარული თვალსაზრისი იყო. სანამ რუსეთისა და სლავური ჯგუფების უმრავლესობის ხალხთა მასები ჯერ კიდევ საღათას ძილით იყვნენ მოკლული, სანამ ამ ქვეყნებში არ იყო დამოუკიდებელი, მასობრივი, დემოკრატიული მოძრაობანი, შლიახტურ განმათავისუფლებელ მოძრაობას პოლონეთში პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა არა მარტო სრულიად რუსეთის, არა მარტო სრულიად სლავური, არამედ სრულიად ევროპული დემოკრატიის თვალსაზრისითაც.

მაგრამ თუ მარქსის ეს თვალსაზრისი საყვებით სწორი იყო XIX საუკუნის მეორე მესამედის ან მესამე მეოთხედისათვის, იგი სწორი აღარ არის XX საუკუნისათვის. მეტ წილ სლავურ ქვეყნებში თვით ერთ-ერთ უადრესად ჩამორჩენილ სლავურ ქვეყანაში, რუსეთში, დამოუკიდებელი დემოკრატიული მოძრაობანი და დამოუკიდებელი პროლეტარული მოძრაობაც კი წარმოიშვა. შლიახტური პოლონეთი გაქრა და ადგილი დაუთმო კაპიტალისტურ პოლონეთს. ასეთ პირობებში პოლონეთს არ შეეძლო თავისი გასასაქუთრებელი რევოლუციური მნიშვნელობა არ დაეკარგა“¹.

ვ. ი. ლენინის ეს გამონათქვამი იძლევა არა მარტო 1863 წ. პოლონეთის აჯანყების მართებულ შეფასებას, არამედ გასაღებს წარმადგენს რუსეთის იმპერიაში XIX საუკუნის 40 — 70-იან წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათის გაგებისათვის. ვიდრე რუსეთის იმპერიაში არ წამოიზარდა მუშათა კლასი და არ გაჩაღდა მძლავრი პროლეტარული მოძრაობა, ვიდრე რუსეთის იმპერიის პროლეტარიატი არ დაჩაზმულა საერთო ლოზუნგით ცარიზმისა და ბურჟუაზიის დამხობისათვის ბრძოლაში, რუსეთის იმპერიის განაპირა მხარეებში მიმდინარე ეროვნულ-განმათავისუფლებ-

¹ ვ. ი. ლენინის თხზ., ტ. 20, გვ. 531—532.

ლი მოძრაობა მისი სეპარატიზმით გამართლებული ჩანდა. იგი ასუსტებდა რუსეთის ცარიზმის ჟანდარმულ როლს ევროპაში, ეხმარებოდა ევროპის ქვეყნებში გაჩაღებულ დემოკრატიულ, განმათავისუფლებელ ბრძოლებს. ხოლო შემდეგ, როცა რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში დაიწყო პროლეტარული ეტაპი, როცა რევოლუციური მოძრაობის ცენტრმა რუსეთში გადმოინაცვლა და დღის წესრიგში დადგა ცარიზმისა და ბურჟუაზიის შეთანხმებული ხელისუფლების საბოლოო დამხობის ამოცანა, რევოლუციის წარმატების თვალსაზრისით პირველი რიგის საქმე გახდა საბრძოლო ძალების გაერთიანება. ამ დროიდან თვით განაპირა მხარეებშიც ახლად აღმოცენებული პროლეტარიატის ინტერესები მკვეთრად დაუპირისპირდა ნაციონალურ ბურჟუაზიას, შეიქმნა ბურჟუაზიის საერთო საიმპერიო ფრონტი საიმპერიო მასშტაბის პროლეტარული მოძრაობის წინააღმდეგ. სეპარატიზმი ამ დროიდან ბურჟუაზიის ხელში გადაიქცა მოქნილ იარაღად რუსეთის პროლეტარული მოძრაობის დასუსტებისათვის ბრძოლაში, ხოლო რუსეთის პროლეტარიატის მხარდამხარ დაჩაგრული კოლონიური მხარეების მშრომელი მასების გაერთიანება საერთო მტრის — ცარიზმისა და ბურჟუაზიის დამხობის ერთ-ერთ ძირითად პირობად.

რევოლუციური მოძრაობა ლიტვაში, ბელორუსიასა და უკრაინაში. პოლონეთის აჯანყების პერიოდში მძლავრი აგრარული მოძრაობა დაიწყო ლიტვაშია და ბელორუსიაში. ლიტვა წარმოადგენდა აგრარულ ქვეყანას, მაგრამ 50 — 60-იან წლებში კაპიტალისტური ურთიერთობა აქ მძლავრად იკიდებდა ფეხს. გლეხობის დიდი ნაწილი ფეოდალურ კაბალაში იყო მოქცეული და მწვავე სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის უღელს ატარებდა. კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების პირობებში ძლიერდებოდა გლეხთა დიფერენციაცია, იზრდებოდა სავსებით უმიწაწყოლო გლეხთა რაოდენობა.

ფეოდალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ლიტველი გლეხობა შეუპოვარ ბრძოლას ეწეოდა. 1861 წლის რეფორმამ ისინი ვერ დააკმაყოფილა. პოლონეთის 1863 წ. გამოსვლა ნიშანი გახდა აგრარული მოძრაობის მკვეთრი აღმავლობისა. 1863 წელს აჯანყების ძირითადი კერა ემუდის ოლქი იყო. გლეხობამ თავისი საბრძოლო იარაღი მიმართა მსხვილი მიწათმფლობელების წინააღმდეგ, რომელთა უმრავლესობას პოლონელი პანები შეადგენდნენ.

აგრარული მოძრაობის მძლავრ კერად გადაიქცა აგრეთვე ბელორუსია, სადაც გლეხობა რეფორმის პერიოდში სამმაგი ჩაგვრის — ფეოდალური, კაპიტალისტური და კოლონიური ჩაგვრის — მარწყუხებში იყო მოქცეული. ბელორუსიაში საგლეხო რეფორმამ შემოინახა

მსხვილი ფეოდალური ლატიფუნდიები. ამ მსხვილ ლატიფუნდიებს დაკაბალებული გლეხობა მაღალფასიანი იჯარით ამუშავებდა. რეფორმამ გლეხობის უდიდესი ნაწილი უმიწაწყლოდ დატოვა.

ბელორუსიაში გლეხთა მღელვარებისათვის ნიადაგი მომწითებულ იყო. პოლონეთისა და ლიტვის გამოსვლებმა მღელვარებას ბიძგი მისცეს. გამოსვლებმა ფართო, შეიარაღებული ხასიათი მიიღო, იგი მიმართული იყო მძიმე ფეოდალური და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ, იმ სისტემის წინააღმდეგ, რომელსაც ახორციელებდა და ამტკიცებდა რუსეთის ცარიზმი.

გლეხთა მძლავრ გამოსვლებს ლიტვაში სათავეში ედგა რუსეთის არმიის ყოფილი ოფიცერი, ჩერნიშევსკის მეგობარი და მიმდევარი ზიგმუნტ სერაკოვსკი. სერაკოვსკიმ ლიტვაში ჩამოაყალიბა გლეხთა რაზმები. იგი ცდილობდა გაეფართოებინა აგრარული რევოლუციის ფრონტი მასში კურლანდიის გლეხობის ჩათრევით. აჯანყებული გლეხები ანგარიშს უსწორებდნენ პოლონელ ფეოდალებს, რომლებიც პოლონეთის რევოლუციის მტრებად გამოდიოდნენ და ცარიზმი მათი სოციალური და პოლიტიკური პრივილეგიების დამცველად მიაჩნდათ. სერაკოვსკი ერთ-ერთ ბრძოლაში დაიღუპა. მოძრაობას სათავეში ეალერი ვრუბელევსკი ჩაუდგა. მოძრაობის აღმავლობის პერიოდში გლეხთა წრიდან ბევრი თვალსაჩინო ხელმძღვანელი გამოვიდა. როსიენის მაზრაში საკავალერიო რაზმი შექმნა გლეხმა პუიდაკმა. თავისი რაზმები ჰყავდათ გლეხებს: ბიტისსა და ლუკაშუასს.

ლიტვაში დაწყებულ აგრარულ მოძრაობას მარქსიზმის კლასიკოსები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ენგელსი 1863 წ. 8 აპრილს მარქსისადმი მიწერილ წერილში აღნიშნავდა: „ლიტვის მოძრაობა— ახლა ყველაზე მნიშვნელოვანია, რადგანაც იგი 1) სცილდება კონგრესული პოლონეთის ფარგლებს და 2) მასში დიდ მონაწილეობას იღებენ გლეხები, ხოლო კურლანდიის მახლობლად იგი პირდაპირ აგრარულ ხასიათს იღებს“¹.

ბელორუსიაში გლეხთა მოძრაობის გამოჩენილი მეთაური რევოლუციონერ-დემოკრატი კასტუს კალინოვსკი იყო. იგი აქტიურად მონაწილეობდა რუსეთის 60-იანი წლების განმათავისუფლებელ მოძრაობაში და გერცენისა და ჩერნიშევსკის იდეებზე იზრდებოდა. კალინოვსკიმ ბელორუსიაში ჩამოაყალიბა „ჩერვონი ჟონდ“ („წითელი მთავრობა“), რომელიც ითვალისწინებდა გლეხთა საკითხის რადიკალურ გადაწყვეტას, ფეოდალური მიწათმფლობელობის ლი-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, гл. 142.

კვიდაციას ბელორუსიაში და ლიტვა-ბელორუსიის დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნას.

კალინოვსკიმ დაიწყო გაზეთის „მუჟიციკიუ პრაიდუს“ გამოცემა. ეს გაზეთი ბელორუს გლეხობაში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. კალინოვსკი დაუცხრომლად მუშაობდა ლიტვისა და ბელორუსიის გლეხთა მოძრაობის დასაქვეშირებლად. გროდნოში მან შექმნა კონსპირაციული ორგანიზაცია, რომელიც ვრუბლევსკის დაუქვეშირდა. მალე კალინოვსკი ხელთ იგდეს მეფის ჯარებმა. მუ-რავიოვმა იგი 1864 წ. აპრილში ვილნოში ჩამოახრჩო.

მურავიოვ-ჩამომხრჩობმა ლიტვასა და ბელორუსიაში სასტიკი ტერორის რეჟიმი გააძევა. იგი უღმობლად უსწორდებოდა რევოლუციონერებს, ახრობდა მათ მოთავეებს. მან აჯანყებულთა რიგებში დემაგოგიის შეტანით შეძლო გადაებირებინა საშუალო გლეხობის ერთი ნაწილი. პოლონეთის აჯანყების დამარცხებასთან ერთად ლიკვიდირებულ იქნა აჯანყების კერები ბელორუსიასა და ლიტვაშიც. ეს დამარცხებაც იმან განაპირობა, რომ რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის განხორციელება ვერ მოხერხდა.

ცარიზმმა ამის შედეგ უფრო გააძლიერა რუსიფიკატორული პოლიტიკა ბელორუსიასა და ლიტვაში. 1864 წ. 14 მაისს მურავიოვ-„ჩამომხრჩობმა“ მეფეს გადასცა მოხსენება, სადაც მოითხოვდა ბელორუსიაში რუსული ენის შემოღება, მხარის რუსი კოლონისტებით დასახელება, ბელორუს მოხელეთა რუსებით შეცვლა და სხვ. მურავიოვს ეს პროგრამა ცარიზმმა მოიწონა. ბელორუსიაში დაიწყო გარეუბნების ინტენსიური პოლიტიკა.

60-იანი წლები რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის აღმავლობით და ცარიზმის კოლონური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლის გააქტიურებით აღინიშნა უკრაინაში.

გერცენის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის თხზულებებს უკრაინელი რევოლუციური ახალგაზრდობა დიდი წყურვილით ეწაფება. რევოლუციური ორგანიზაციის „ზენლია ი ვოლია“ წევრები სტუდენტები კოზლოვი, შერბაჩევი, ნეჩიპორენკო უკრაინაში ეწვევიან აგიტაციას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ სახალხო აჯანყების მოსამზადებლად. უკრაინის ქალაქებსა და სოფლებში ვრცელდება რევოლუციური პროკლამაციები. ოდესაში ყალიბდება იატაკქვეშა ბიბლიოთეკა, რომელიც ავრცელებს რევოლუციურ-დემოკრატიულ ლიტერატურას. რევოლუციონერები ამზადებენ გლეხთა საყოველთაო გამოსვლას, რაც რუსეთისა და იმპერიის დაჩაგრული მოსახლეობის აჯანყების მხარდამხარ უნდა განხორციელდეს. რევოლუციონერი ა. კრასოვსკი 1862 წ. გლეხურად ჩაცმული ეწეოდა აგიტაციას უკ-

რაინის სოფლებში. მის მიერ შედგენილი პროკლამაციები ჭარისკაცებს მოუწოდებდნენ არ მიეღოთ მონაწილეობა გლეხთა აჯანყებებს ჩახშობაში.

უკრაინელ რევოლუციონერთა მთელი მოღვაწეობა ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ საერთო რუსული შოშრახობის უშუალო შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. უკრაინელ დემოკრატ მოღვაწეებს მშვენივრად ესმოდათ, რომ ცარიზმის დაწხოება და დემოკრატიული წყობილებების დამყარება რუსეთის იმპერიის ყველა ეროვნების ხალხებისათვის ყველაზე მთავარი, საყოველთაო და გადაუღებელი ამოცანა იყო, რომ ამ ბრძოლაში საჭიროა რევოლუციური ძალთა შემჭიდროება და გაერთიანება.

პოლონეთში აჯანყების ჩახშობის შემდეგ ცარიზმმა გააძლიერა კოლონიური ჩაგვრა უკრაინასა და ბელორუსიაში. უხეში მეთოდებით დაიწყო რუსიფიკატორული პოლიტიკის განხორციელება. 1863 წელს კატკოვი „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე ამტკიცებდა, რომ უკრაინელი ხალხი არ არსებობსო, კატკოვის ამ თვალსაზრისს სრული მხარდაჭერა ჰქონდა მთავრობის წრეებში. შინაგან საქმეთა მინისტრი ვალუევი აცხადებდა: „არავითარა განსაკუთრებული მალროსიული არ არსებულა და არც შეიძლება არსებობდესო“. უკრაინულ ენაზე წიგნების ბეჭდვა ვალუევმა უკიდურესობამდე შეზღუდდა. აიკრძალა უკრაინულ ენაზე სახელმძღვანელოებისა და პოპულარული ლიტერატურის გამოცემა. ეს იყო ენის ამოძირკვისა და მოსახლეობის თანდათანობითი გარუსებისაკენ მიმართული ღონისძიებანი.

მთავრობამ აკრძალა საზღვარგარეთ უკრაინულ ენაზე დაბეჭდილი წიგნების შეტანა და გავრცელება უკრაინაში. ასეთივე მკაცრი ზედამხედველობა ეროვნულ ენასა და ლიტერატურაზე დაწესდა ბელორუსიაში.

ცარიზმის ასეთი ღონისძიებანი უკრაინის პროგრესულ მოღვაწეთა მკაცრ პროტესტს იწვევდა. რევოლუციურ-დემოკრატიული კულტურის წარმომადგენლები ყველა ღონისძიებას ხმარობდნენ ეროვნული ენის, ლიტერატურის, ხელოვნების განვითარებისათვის, ამხელდნენ და გმობდნენ ცარიზმის უხეშ პოლიტიკას. იღვწოდნენ უკრაინელი მოსახლეობის ეროვნული გათვითცნობიერებისათვის. 60—70-იანი წლების უკრაინელი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი ტარას შევჩენკოს ტრადიციების სახელოვანი გამგრძელებლები იყვნენ. მარკო ეოვჩოკი, პანას მირნი, ივანე ფრანკო, პ. გრაბოვსკი, პ. კუტუბინსკი, ლესია უკრაინკა და სხვ. რუსეთის მოწინავე ლიტერატურასთან მჭიდრო კავშირში და მისი ზეგავლენით დაუნდობლად

ებრძოდნენ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ყოველგვარ ნაშთებს, აყენებდნენ ქვეყნის დემოკრატიული გარდაქმნის გაბედულ იდეებს, გმობდნენ ცარიზმის რუსიფიკატორულ ღონისძიებებს.

მაგრამ ამ პერიოდში უკრაინაში აღმოცენებას იწყებს ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური მიმდინარეობა. ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ინტელიგენციის წარმომადგენლებმა 60-იან წლებში კიევიში, ხარკოვში, ჩერნიგოვში, პოლტავაში და სხვ. ქალაქებში ჩამოაყალიბეს თავიანთი წრეები, ე. წ. „გრომადები“. ამ წრეებში გაბატონებული იყო რეაქციული ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური იდეოლოგია. ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტებს უკრაინა წარმოდგენილი ჰქონდათ როგორც პარმონიული, უკლასო საზოგადოება, რომლის ერთადერთი იდეალი უნდა ყოფილიყო რუსეთისაგან გამიჯვნა და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ავრცელებდა რა ერთიანი ნაკადის მოგონილ, ყალბ თეორიას და მოითხოვდა რა გამიჯვნას საერთოდ რუსეთისაგან, ეს ნაციონალისტური იდეოლოგია წყალს ასხამდა ბურჟუაზიის წისქვილზე. მის მიზანს შეადგენდა კლასობრივი ანტაგონიზმის მიჩქმალვა ქვეყანაში, უკრაინის ბურჟუაზიის მისწრაფებათა საერთო ეროვნულ მისწრაფებად აღიარება, უკრაინის ბაზრის შეზღუდვა მეტროპოლიის ბურჟუაზიისაგან. იგი დიდ ზიანს აყენებდა რუსი და უკრაინელი ხალხების ტრადიციულ მეგობრობას და ასუსტებდა პროგრესისათვის ბრძოლაში ერთიან საიმპერიო რევოლუციურ ფრონტს.

კაპიტალიზმის განვითარება რეფორმისუმიზმში რუსეთში

1861 წლის რეფორმა კაპიტალიზმის შემდგომი სწრაფი განვითარებისათვის ძირითადი ხელშეწყობი ფაქტორი გახდა. მან გზა გაუხსნა მწარმოებლური ძალების განვითარებას, ძირფესვიანად შეარყია, შესცვალა ქალაქად და სოფლად განმტკიცებული ტრადიციული ურთიერთობანი. რეფორმის შემდეგ „...კავისა და საცხენელის, წყლის წისქვილისა და ხელით საქსოვი დაზგის რუსეთი სწრაფად იქცეოდა გუთნისა და სალექწი მანქანის, ორთქლის წისქვილისა და ორთქლის საქსოვი დაზგის რუსეთად“¹.

კაპიტალისტური ფორმაციის ჩამოყალიბება-გაბატონება ყველა ქვეყანაში ერთი ძირითადი კანონზომიერების მიხედვით მიმდინარეობდა, მაგრამ ყველა ქვეყანას თავისი სპეციფიკა გააჩნდა; კაპიტალიზმის კლასიკურ ქვეყანაში — ინგლისში, მაგალითად, კაპიტალიზმის საბოლოო გამარჯვება მოჰყვა იმ ბურჟუაზიულ რევოლუციას, რომელმაც დაანგრია ფეოდალიზმის სამეურნეო-პოლიტიკური სისტემა. ასევე მოხდა საფრანგეთსა და ამერიკის შეერთებულ შტატებში. რაც შეეხება რუსეთს, იგი დიდი თავისებურებებით ხასიათდებოდა. რუსეთში ბატონყმობა არ მოუშპია სახალხო რევოლუციას, არ მომხდარა ფეოდალურ ურთიერთობათა მსხვერველ, ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა სრული და ერთდროული გამარჯვება. რუსეთის თავადაზნაურული კლასების ინტერესების დამცველმა ცარიზმმა თავით განახორციელა რეფორმები, რათა შეენარჩუნებინა პოლიტიკური ბატონობის ეკონომიური საფუძველი — მსხვილი მემამულური მიწათმფლობელობა. კაპიტალისტური განვითარების გზაზე ცარიზმის მიერ შემონახული ფეოდალურ-ბატონყმური ნაშთები ყოველთვის ძნელად დასაძლევ დაბრკოლებებს ქმნიდნენ. ამიტომ რუსეთში რეფორმის

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 707.

შემდეგაც მტკავნეულად მიმდინარეობდა კაპიტალისტურ ურთიერთობათა სრული გამარჯვება მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში. კაპიტალიზმს უჭირდა ეკონომიკის სიღრმეებში შეღწევა, უჭირდა ძველი ურთიერთობის ნაშთების სრული ლიკვიდაცია და ამიტომ იგი, ისე როგორც მყარ ნიადაგზე დაღვრილი წყალი, მისწრაფოდა არა იმდენად სიღრმეში, რამდენადაც სივრცეში, რადგან იქ ნაკლებად შემაჩერებელი დაბრკოლებანი ელობებოდა, ამას ხელს უწყობდა ცარიზმის მიერ XIX საუკუნეში დაპყრობილ ტერიტორიათა სიფართოვეც. „რუსეთის კაპიტალიზმს, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — რომ არ შეძლებოდა გაფართოება უკვე რეფორმისშემდგომი პერიოდის დასაწყისში დასახლებული ტერიტორიის ფარგლებს გარეთ, მაშინ ამ წინააღმდეგობას კაპიტალისტურ მსხვილ ინდუსტრიასა და სოფლის ცხოვრების არქაულ დაწესებულებებს (გლეხთა მიმაგრება მიწაზე და სხვ.) შორის მალე უნდა გამოეწვია ამ დაწესებულებათა სრული გაუქმება, გზის საჯვებით გაწმენდა სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმისათვის რუსეთში. მაგრამ საკოლონიზაციო განაპირა მხარეებში ბაზრის ძებნას და პოვნის შესაძლებლობა (მეფობრივისათვის), ახალ მიწებზე გადასვლის შესაძლებლობა (გლეხისათვის) ასუბტებს და აყოვნებს ამ წინააღმდეგობის ჰიმწვავებს და მის გადაჭრას“¹.

ახალ კაპიტალისტურ ფორმაციაში რუსეთში ვეებერთელა ტერიტორიის, მრავალმხრივი საწარმოო შესაძლებლობის ქვეყნად იქცა. 60-იანი წლების რუსეთი შოფლიოში ყველაზე დიდი სახელმწიფო იყო, რომელსაც მთელი დედამიწის ერთი მეცხრედი ეკავა (1837 ათასი კვადრატული კილომეტრი), 1863 წლისათვის რუსეთის მოსახლეობა 69 959,5 ათას კაცს შეადგენდა, ხოლო 1897 წლისათვის მისი მოსახლეობა 116 237,8 ათასამდე გაიზარდა.

ეს ვეებერთელა იმპერია 1861 წლის საგლეხო რეფორმამ გამოიყვანა მძაფრი სამეურნეო კრიზისიდან, დააჩქარა მისი ნატურალური კარჩაკეტილობის საბოლოო დამსხვრევა, გააფართოვა მისი საშინაო და საგარეო ბაზარი. რეფორმამ რუსეთის მრეწველობას უხვად მისცა მისთვის მუდამ საძებარი მუშახელი და დააჩქარა რუსეთში ახალი საზოგადოებრივი კლასების ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ფორმირება. კაპიტალისტური ურთიერთობის ღრმად შეჭრამ რუსეთის სოფლებში, სასაქონლო მეურნეობის ინტენსიურმა ზრდამ სოფლად გლეხთა კლასის დაშლა-დიფერენციაცია გამოიწვია. გლეხობის დიდმა ნაწილმა თავსებით გაპროლეტარებულმა, ქალაქს ზიანშურა. ნცარიე ნაწილმა კი ბურჟუაზიის ფენა შეავსო.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 105—106.

კაპიტალიზმმა რეფორმის შემდეგ რუსეთში სამეურნეო ცხოვრების ახალ-ახალი პოზიციები დაიპყრო. კაპიტალისტური მრეწველობა მძაფრი განვითარების ფაზაში შევიდა. გაჩნდნენ მრეწველობის ახალი დარგები. კაპიტალისტურ მრეწველობაში თანდათან დაიწყო წარმოების კონცენტრაციისა და კაპიტალის ცენტრალიზაციის პროცესი. დაარსდა სავაჭრო და სამრეწველო ბანკები. აღმოცენდა და მრეწველობის პროცესში იწყო შექრა ფინანსურმა კაპიტალმა. ეკონომიურად მომძლავრდა და დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ ძალად გაფორმდა ბურჟუაზია, რომლის კლასობრივი ინტერესები ანტაგონისტურად დაუპირისპირდა რა პროლეტარიატის ინტერესებს, შეგუებული აღმოჩნდა ცარიზმის პოლიტიკის საერთო მიმართულებასთან.

რეფორმის შემდეგ დიდი ცვლილებები მოხდა რუსეთის ქალაქების ცხოვრებაში. გაიზარდა მათი რიცხვი და მოსახლეობის რაოდენობა, შეიქმნა ქალაქის ტიპის დასახლებანი; გაჩნდნენ სრულიად ახალი სამრეწველო რაიონები: ახალმა კაპიტალისტურმა ურთიერთობამ მოძრაობაში მოიყვანა ყველა ძალა, შეატრიალა ყველაფერი, ფული გახდა ყოველთვის ბატონ-პატრონი.

კაპიტალიზმში სოფლის მეურნეობაში. საგლეხო რეფორმის შემდეგ რუსეთის სოფლის მეურნეობა სასაქონლო ურთიერთობის სწრაფი განვითარების გზით წარიმართა, სასაქონლო წარმოებამ გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა. გაფართოვდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის საშინაო და საგარეო ბაზარი. სასაქონლო მიწათმოქმედების ზრდამ კიდევ უფრო გამოკვეთა რუსეთის ცალკეული რაიონების სამეურნეო სპეციალიზაცია. სოფლის მეურნეობა რეფორმის შემდეგ ყოველწლიურად მზარდ ქალაქის მოსახლეობას აწვდიდა არა მარტო საკვებ პროდუქტებს, არამედ სამრეწველო ნედლეულს. სასოფლო-სამეურნეო საქონელზე მოთხოვნილების მკვეთრმა ზრდამ გაიზარდა სოფლის მოსახლეობის დანიერესება პროდუქციულობის ზრდის საქმეში. საგრძნობლად გაიზარდა პურეულით ვაჭრობა. 1876—1878 წწ. რკინიგზებით გადაიზიდა 311,9 მილიონი ფუთი პურეული, 1895—1897 წწ. — 572 მილიონი ფუთი, 1892—1902 წწ. — 620 მილიონი ფუთი. გაიზარდა პურეულის გატანა საზღვარგარეთ. თუ 1861—1865 წწ. რუსეთიდან გატანილ იქნა 86,2 მილიონი ფუთი პური, 1896—1900 წლებში—442,2 მილიონ ფუთამდე. ე. ი. დაახლოებით ხუთჯერ გაიზარდა. თვალსაჩინოდ გადიდდა მეცხოველეობის პროდუქციის ექსპორტიც. თუ 1866—1870 წლებში, მაგალითად, კარაქის ექსპორტი შეადგენდა 189,7 ათას ფუთს, 1891—1894 წლებისათვის იგი 367,8 ათას ფუთამდე ავიდა. განვითარების გზით წარიმართა ტექნიკური კულტურების წარმოება. რეფორმის შემდგომ

30 წლის მანძილზე, სელის წარმოება, რომელიც რუსეთში მთავარ ტექნიკურ კულტურას წარმოადგენდა, ორჯერ გაიზარდა და 12 მილიონი ფუთი ბოქკოდან 26 მილიონ ფუთამდე ავიდა. ოთხჯერ გაიზარდა შაქრის კარხლის წარმოება. ასევე გადიდდა ბამბისა და კანაფის სათესი ფართობები. ყველა ეს კულტურა, როგორც ცნობილია, ბაზრისათვის იყო განკუთვნილი თუ 1861—1865 წწ. მოყვანილობა, მაგალითად, 18 მილიონი მანეთის სელი, 1876—1880 წლებში ეს რიცხვი 56 მილიონ მანეთს შეადგენდა. რეფორმის შემდგომ ძლიერ გაიზარდა კარტოფილის წარმოება. მაგალითად, კარტოფილის მოხმარება არყის წარმოებაში 1867 წელს 6,9 მილიონი ფუთიდან 1896—1897 წლებისათვის 102 მილიონ ფუთამდე გაიზარდა. კარტოფილ-სახამებლის წარმოება კი 1860—1890 წლებში 6-ჯერ გადიდდა. ამგვარად, სოფლის მეურნეობა სასაქონლო ურთიერთობის პირობებში სამრეწველო-ტექნიკური მიმართულებით ვითარდებოდა.

თუ რეფორმამდე ბაზრის ძირითადი მომმარაგებელი მემამულე-აზნაური იყო, რეფორმის შემდეგ სცენაზე გამოვიდნენ კულაკები და ცალკეული გლეხებიც კი. მათ, ერთი მხრივ, გადასახადების დიდი რაოდენობა, ხოლო მეორე მხრივ — ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობა, აიძულებდა ფულსათვის ეზრუნათ და რაც შეიძლება მეტი სასაქონლო პურეული მოეწიათ.

„მიწათმოქმედების რეფორმის შემდეგდროინდელი ევოლუციის ძირითადი ნიშანი იმაში მდგომარეობს, რომ ის სულ უფრო და უფრო იღებს სავაჭრო, სამეწარმეო ხასიათს“¹ — მიუთითებდა ვ. ი. ლენინი.

რეფორმამ გლეხობას, როგორც ცნობილია, მიწის მეტად მცირე რაოდენობა მისცა და ამასთან მის სრულ გამოსყიდვამდე თითქმის იმავე უმის მდგომარეობაში ჩააყენა. მიწის ამ მცირე ნაკვეთზე, მეტად დაბალი ტექნიკის პირობებში, გლეხს სრულიადაც არ შეეძლო მეურნეობის ისე წარმართვა, რომ დაეკმაყოფილებინა ოჯახის მოთხოვნილებების მინიმუმი და დაეფარა ყველა ის ვალდებულებანი, რომელიც მიწათმფლობელსა და სახელმწიფოს მიმართ ჰქონდა დაკისრებული. გლეხურ ნაკვეთებზე დადებული გადასახადები პირდაპირ აუტანელი იყო. იგი 10—20 და ზოგჯერ 40-ჯერ მეტად იყო დაბეგრული, ვიდრე მემამულის ნაკვეთი. თუ, მაგალითად, მემამულის მეურნეობა სახელმწიფოს უხდიდა შემოსავლის დაახლოებით 2 პროცენტს, გლეხური მეურნეობისათვის ეს გადასახადი შემოსავლის ნახევარს აკარებდა. 70-იანი წლების დასაწყისისათვის 208 მილიონ სავადასახადო თანხიდან, რითაც საერთოდ დაბეგრული იყო სოფლის

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 357.

მეურნეობა, გლეხები იხდიდნენ 195 მილიონ მანეთს, მემამულეები კი მხოლოდ — 13 მილიონ მანეთს. 1891 წლისათვის გლეხური ნაკვეთის 1 დესეტიანა დაბეგრალი იყო 1 მან. და 35 კაპიკით, მემამულის 1 დესეტიანა — 22 კაპიკით. გლეხური ნაკვეთების ასეთმა დაბეგრებამ შეუძლებელი გახადა მასზე მეურნეობის წარმართვა. იზრდებოდა გლეხთა დავალიანებანი სახელმწიფოსა და მიწათმფლობელის წინაშე. მრავალი გლეხური მეურნეობის შემოსავალი გაცილებით ნაკლები იყო, ვიდრე მასზე დადებული გადასახადი. გლეხობას ძალა აღარ შესწევდა მოეხადა ეს ვალდებულებანი. ევროპული რუსეთის 50 გუბერნიისაში სახელმწიფო გადასახადების დავალიანება უდრიდა: 1871—1875 წლებში — 22%-ს, 1886—1890 წლებში — 49%-ს, 1896—1900 წლებში კი 119%-ს.

მიწის სიმცირე და მის სარგებლობასთან დაკავშირებული მძიმე ვალდებულებანი მრავალ გლეხს აიძულებდა საერთოდ ხელი აეღო მეურნეობის წარმოებაზე, მიეყიდა იგი მემამულის, კულაკის ან მეზობელი შეძლებული გლეხისათვის, თვითონ კი ლუკმაპურის საძებნელად ქალაქისათვის მიეშურებინა, ან სოფლის მეურნეობის დაქირავებული მუშის მდგომარეობაში გადასულიყო.

სასაქონლო მეურნეობის სწრაფი განვითარების, გლეხური მეურნეობის გაჩანაგების, მიწათმფლობელობის წოდებრივი ფორმების ლიკვიდაციისა და ფულის ყოვლისშემძლეობის მთელი ეს პროცესი, ამასთან რუსეთის სოფლებში გლეხთა კლასის სწრაფი დაშლის, მისი განფენების ანუ სხვაგვარად განგლეხების პროცესი იყო. ეს იმას ნიშნავდა, რომ მიმდინარეობდა გლეხთა კლასიდან ერთი მხრივ სოფლის ბურჟუაზიის, ხოლო მეორე მხრივ, წარმოების საშუალებადაკარგული ღარიბობის, ანუ სოფლის პროლეტარიატის წარმოშობა. ეს პროცესი დაიწყო უკვე სამოციანი წლებიდან, ვითარდებოდა 70-იან წლებში, ხოლო 80—90-იან წლებში მასობრივი გახდა. ამ პერიოდში სოფლად ყალიბდებოდა ერთმანეთთან დაპირისპირებული ეკონომიური ჯგუფები, ხდებოდა წვრილ-მწარმოებელთა კაპიტალისტური ექსპროპრიაცია.

გლეხთა შორის ქონებრივ უთანასწორობას, ცხადია, ადრეც — ფეოდალურ ფორმაციებშიც ჰქონდა ადგილი. მაგრამ გლეხობის დაშლა სასაქონლო ურთიერთობის ზრდის ნიადაგზე მხოლოდ კაპიტალიზმის დროს ხდება. საშუალო მდგომარეობის გლეხთა განფენების საფუძველზე სწორედ ამ დროს ხდება ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის რიგების შევსება. 80—90-იან წლებში შეძლებულ გლეხთა ხელში, რომლებიც გლეხური მოსახლეობის 20%-ს შეადგენდნენ, სხვადასხვა გუბერნიებში დაგროვდა 29-დან 37%-მდე სანადელო მიწები,

ღარიბებს კი, რომლებიც გლეხური მოსახლეობის 50%-ს შეადგენდნენ, ღარიბათ ჰანადელო მიწების 33,2-დან 37,7 პროცენტამდე. გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო მანქანების, მუშა და საპროდუქტო საქონლს განაწილების მხრივაც თვალსაჩინო სხვაობა გაჩნდა: შეძლებულ ზედაფენას ამავე პერიოდში უკვე ეკუთვნოდა მუშა საქონლის 38-დან 62 პროცენტამდე და 72,5-დან 86,1%-მდე გაუმჯობესებული იარაღები. ღარიბებზე კი მოდიოდა 9,6-დან 30,5%-მდე მუშა საქონელი და 1,3-დან 3,6 პროცენტამდე გაუმჯობესებული იარაღები.

სოფლად გაჩენილი შეძლებული გლეხების ხელში თანდათან დიდი რაოდენობის მიწები იყრიდა თავს. ცხადია, ისინი მარტო ვერ დამუშავებდნენ ამ მიწებს და იძულებული ხდებოდნენ დაეჭირავებინათ მუშახელი. დაჭირავებულთა რაოდენობა მათი მამულის პროპორციულად იზრდებოდა. ასეთი კულაკურ-კაპიტალისტური მეურნის დაჭირავებული მუშა ხდებოდა მისივე მეზობელი ბატრაკი, რომელმაც ვერ აიტანა რა გადასახადების სიმძიმე, თავისი ნაკვეთი გაჰყიდა, ან იჯარით გასცა, თვითონ კი საკუთარი მკლავების ანაბარა დარჩენილი, იძულებული გახდა ლუკმაპურისათვის შეძლებულ მეზობელს მიეჭირავებოდა, ან შორს სადმე გადახვეწილიყო.

განგლეხების ეს პროცესი საერთო რუსულ მოვლენას წარმოადგენდა, მაგრამ იგი ყველგან ერთგვარი ტემპითა და სიღრმით არ მიმდინარეობდა. იგი ცხოველი სასაქონლო მიმოქცევის რაიონებში უფრო ძლიერი იყო.

საგლეხო რეფორმამ მემამულენი მეურნეობის კაპიტალისტურ ყაიდაზე გარდაქმნის აუცილებლობის წინაშე დააყენა, მაგრამ მისი განხორციელებისათვის წინასწარი მომზადება ყმურ შრომაზე დაფუძნებულ მემამულურ მეურნეობას არ ჰქონია. ეს პროცესი ხანგრძლივ დროს მოითხოვდა. შეუძლებელი ხდებოდა მემამულური მეურნეობის სწრაფი ლიკვიდაცია, კაპიტალისტური მეურნეობის შემოღება ხელის ერთი დაცვრით.

მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტურად გარდაქმნისათვის პირველ რიგში საჭირო იყო თავისუფალი მუშახელი, ანუ სოფლის პროლეტარიატი, რომელიც მიეჭირავებოდა მემამულეს და მის მიწებს დამუშავებდა: აგრეთვე, მეურნეობის დამუშავებელი ინვენტარის შეძენა, რადგან რეფორმამდე ყმა გლეხები მემამულის მეურნეობას თავიანთი იარაღებით დამუშავებდნენ, საჭირო იყო აგრეთვე მეურნეობის ახლებური ორგანიზაცია, ისე როგორც ყველა სხვა სავაჭრო-სამარეწველო წარმოებისა. რეფორმას, როგორც ცნობილია,

მთლიანად არ მოუსპია ბატონყმური შრომა. მან მხოლოდ მისი საფუძვლები შეაჩუა. გარეეკონომიური იძულების შესაძლებლობანი (დროებით ვალდებულებრივი მდგომარეობა, თემი თავისი ურთიერთთავდებობით, გლეხთა ფიზიკური დასჯა და სხვ.) ისევ შემორჩა. ამის გამო მეურნეობათა დიდ უმრავლესობაში ძალაში რჩებოდა მეურნეობის წარმოების ნახევრადბატონყმური ხასიათი. მემამულეს, რომელიც მისი მეურნეობის უსასყიდლოდ დამუშავებდა და ბატონყმურ განკარგულებებს იყო მიჩვეული, უჭირდა უეცრად გარდაექმნა წარმოება კაპიტალისტურ ყაიდაზე, რადგან ამას ფსიქოლოგიური შეშინალებაც სჭირდებოდა.

ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, რომ რეფორმის შემდეგ მემამულისათვის „მეურნეობის ერთადერთი შესაძლებელი სისტემა იყო გარდამავალი სისტემა, სისტემა, რომელიც აერთიანებდა როგორც საბატონო, ისე კაპიტალისტური სისტემის ნიშნებს“¹.

საბატონო სისტემის ეს ნიშანი, რომელზედაც ვ. ი. ლენინი მიუთითებს და რომელიც მეტად გავრცელდა 60—70-იან წლებში, იყო შრომამიგება.

შრომამიგების სისტემა შემდგომში მდგომარეობდა: გლეხობა მემამულის მიწას ამუშავებდა თავისი ინვენტარით, თავისი მუშასაქონლის გამოყენებით. ამ შრომის საფასურად მემამულე გლეხს საკუთარი სარგებლობისათვის აძლევდა მიწის ნაკვეთს, რომლის მოსავალი გლეხს ეკუთვნოდა. მემამულისა და გლეხის გარიგების ფორმები მრავალი იყო. ზოგ შემთხვევაში მემამულე ქირაობდა გლეხს, უხდიდა მას განსაზღვრული რაოდენობის ფულად თანხას. ხდებოდა ისეც, რომ გლეხს მემამულე ფულს ან პროდუქტს წინასწარ აძლევდა და მომდევნო წელს ამუშავებდა ვალის ან მისი პროცენტის ანგარიშში.

შრომამიგების ეს სისტემა გარეგნულად არაფრით არ განსხვავდებოდა რეფორმამდელი საბატონო ბეგარისაგან. არაებითი განსხვავება ის იყო, რომ თუ წინათ საბატონო სამუშაოზე გლეხს მიერეკებოდა ვალდებულება თავისი ბატონის წინაშე, ახლა ასეთი მაიძულებელი ღონისძიება შიმშილის საშიშროება იყო, ე. ი. გარეეკონომიური იძულება ეკონომიური იძულებით შეიცვალა.

ამრიგად, რეფორმის შემდეგ რუსეთის სოფლის მეურნეობაში საერთოდ კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარება მიმდინარეობდა. მაგრამ ამ განვითარების ტემპები რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიებში სხვადასხვანაირია, რმ ადგილებში, სადაც დიდი იყო მემამულურ მეურნე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3. გვ. 210.

ობათა ხვედრითი წონა, განვითარება უფრო ნელი ტემპით, მძიმედ, მტკივნეულად მიმდინარეობდა. ეს იყო განვითარების პრუსიული გზა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ბატონყმური მეურნეობის ნელი გადაზრდა კაპიტალისტურში, რასაც თან ახლავს გლეხების ყველაზე უფრო მწარმოებლური ექსპროპრიაცია და კაბალა, რომლის დროსაც ხდება მახვილი გლეხების, კულაკების მცირე ჯგუფის გამოყოფა. ეს გზა უფრო ხელსაყრელი იყო ცარიზმისა და მემამულეებისათვის, იგი შეაპირობა თვით რეფორმის ბატონყმურმა ხასიათმა.

მაგრამ რუსეთის იმპერიის იმ ადგილებში, სადაც არ იყო მსხვილი მემამულური მიწათმფლობელობა, სადაც მიწათმოქმედებას მთლიანად გლეხობა აწარმოებდა (ვოლგისიქეთა ტრამალები, ნოვოროსია, ჩრდილოეთ კავკასია და სხვ.) მწარმოებლური ძალების განვითარება, კაპიტალისტური ურთიერთობის დამყარება გაცილებით სწრაფად მიმდინარეობდა. აქ მიმდინარეობდა კაპიტალიზმის განვითარების ამერიკული პროცესი. „მემამულური მეურნეობის ევოლუცია — შენიშნავს ვ. ი. ლენინი — კაპიტალისტურად ხდება: იგი შრომაშიგება თანდათან ცვლის „ნებით დაქირავებული შრომით“, სამინდვროვან სისტემას — ინტენსიური კულტურით და ძველ მამაპაპურ გლეხურ ინვენტარს — სამესაკუთრეო ეკონომიის გაუმჯობესებული იარაღებით. გლეხური მეურნეობის ევოლუციაც კაპიტალისტურად ხდება, გამოყოფს რა სოფლის ბურჟუაზიას და სოფლის პროლეტარიატს. რაც უფრო უკეთესია „თემის“ მდგომარეობა, რაც უფრო მაღალია გლეხობის კეთილდღეობა საზოგადოდ, მით უფრო ჩქარა მიმდინარეობს გლეხობის ეს დაშლა კაპიტალისტური სოფლის მეურნეობის ანტაგონისტურ კლასებად. მაშასადამე, ყველგან გვაქვს აგრარული ევოლუციის ორი ნაკადი. გლეხთა და მემამულეთა ინტერესების ბრძოლა, რომელიც წითელ ზოლად გადის რუსეთის რეფორმის შემდგომ მთელ ისტორიაში და ჩვენი რევოლუციის უმნიშვნელოვანეს ეკონომიურ საფუძველს შეადგენს, არის ბრძოლა ბურჟუაზიული აგრარული ევოლუციის ამა თუ იმ ტიპისათვის“¹.

როგორი იყო ხასიათი იმ გადმონაშთებისა, რომლებიც აფერხებდნენ კაპიტალიზმის სწრაფ განვითარებას რუსეთში?

რეფორმამ, როგორც ზევით მივუთითებდით, ძალაში დატოვა ძველი მებატონე აზნაურების ეკონომიური ბატონობა იმით, რომ შემოინახა მახვილი აზნაურული მიწათმფლობელობა. კერძო მფლო-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 13, გვ. 295.

ბელობის მიწების 60% ბატონყმური ლატიფუნდიების ყოფილ მცირერიცხოვან მფლობელთა ხელში დარჩა და თითოეულ ასეთ მსხვილ მფლობელზე საშუალოდ 4 ათასი დესეტინა მიწა მოდიოდა.

მთავრობამ გლეხობის ნაჰდენლად ძარცვა ე. წ. „ჩამონაჭრების“ დაწესებით მოახდინა. ეს „ჩამონაჭრები“ ოცდათექვსმეტ ველიკორუსულ და უკრაინულ გუბერნიაში რეფორმამდე გლეხების მფლობელობაში მყოფი მიწის მთელი ფართობის 18,1% აღწევდა. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ჩამოაჭრეს მიწა გლეხებს შავნიადაგიან რაიონებში (სარატოვისა და ჰამბურის გუბერნიებში იგი 40 პროცენტსაც კი აჭარბებდა). „ჩამონაჭრების“ ეს ჰისტემა მეჰამულეს ნებას აძლევდა აერჩია საუკეთესო მიწა მისთვის სასურველ ადგილზე. მეჰამულეებს დარჩათ ტყეები, საძოვრები. მათ შერჩათ მიწების გადანაწილების უფლება, რასაც მეჰამულენი მოხერხებულად იყენებდნენ იმისთვის, რომ გლეხები დამოუკიდებლად მეურნეობის წარმართვის გადიდების სიძნელეთა წინაშე დაეყენებინათ და საბატონო მიწების იჯარაზე გადაეყვანათ.

ცარიზმმა რეფორმის შემდეგ ისევ ძალაში დატოვა და განსაზღვრული მიზნებისათვის შემოინახა გლეხთა თემური მიწათმფლობელობა. მეჰამულე სანადელო მიწების განაწილებას თემზე ახდენდა. თემი პასუხისმგებელი იყო როგორც მეჰამულის, ისე სახელმწიფოს წინაშე. მეჰამულეს იგი უხდიდა სანადელო ნაკვეთებთან დაკავშირებულ ვალდებულებებს, სახელმწიფოს — სასულადო და სხვ. გადასახადებს. თემი ყოველთვის დაინტერესებული იყო, მეტი მუშახელი ჰყოლოდა. ამიტომ იგი კრძალავდა გლეხის წასვლას თემიდან, მაგრამ თუ იგი მაინც წავიდოდა, გლეხს უნდა გადაეხადა მისი ნაკვეთის გამოსასყიდი თანხა.

თემური მიწათმფლობელობა ხელს უშლიდა გლეხს მეურნეობის თავისუფალ არჩევანში. საერთო მფლობელობის დროს მას ნაკვეთი სხვადასხვა ადგილზე ხვდებოდა. დაწერილმანებულ ნაკვეთზე იგი იძულებული იყო საერთო ნებას დამორჩილებოდა და სამპინდვრიანი სისტემით დაკმაყოფილებულიყო.

მეჰამულური კაბალის სიმძიმე, საკმარი მიწისადმი წყურვილი, მუდმივი სიღატაკე და შიმშილობა გაძვალტყავებულ გლეხობას მიუჩეკებოდა ახალი, დაუტახლებელი ადგილების საძიებლად. XIX საუკუნის 70—80-იან წლებში გლეხობის გადასახლებამ ციმბირის, შორეული აღმოსავლეთისა და შუა აზიის დაუტახლებელ მიწებზე მეტად ფართო ხასიათი მიიღო. 1860—1885 წწ. მხოლოდ ციმბირში 300 ათასი კაცი გადასახლდა. გადასახლება მთელ რიგ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. როგორც გლეხები ამბობდნენ „მდიდარს არ

სურდა წასვლა, ღარიბს კი არ შეეძლო“. მთავრობა სრულიადაც არ ზრუნავდა გადასახლებულთა დასახმარებლად, მათ მოსაწყობად ახალ ადგილებზე, პარიკით, მეშამულეთა ინტერესების დაცვის მიზნით აფერხებდა კიდევ ასეთ გადასახლებას. გადასახლებულთაგან უმრავლესობას საშუალება არ გააჩნდა ახალ ადგილზე წესიერად მოეწყო და წარემართა მეურნეობა. მრავალი გზაში იხოცებოდა ეპიდემიის გამო, ნაწილი კი, რომელმაც ვერ შეძლო მეურნეობის ორგანიზაცია, ისევ ბრუნდებოდა. 1899 წელს ციმბირიდან უკან დაბრუნებულთა რიცხვი საერთო გადასახლებულთა 25 პროცენტს შეადგენდა.

რა დასკვნები გამომდინარეობს რეფორმის შემდგომი რუსეთის სოფლის მეურნეობის ამ მოკლე მიმოხილვიდან?

1861 წლის რეფორმამ რუსეთის სოფლის მეურნეობის შემდგომი ბედისათვის საერთოდ პროგრესული როლი ითამაშა. მან მეურნეობის დამყაყებულ ფეოდალურ-ბატონყმურ ჰისტემას საფუძვლები გამოაცალა, გაკაფა გზები უფრო მოწინავე, ეპოქისათვის შესატყვისი კაპიტალისტური ჰისტემის გაშარჯებისათვის. სოფლის მეურნეობაში დაიწყო საწარმოო ძალების განვითარება, დაძლეულ იქნა კრიზისული პერიოდი, განხორციელდა წინსვლა.

შეიჭრა რა რუსეთის სოფელში, კაპიტალიზმმა ძირფესვიანად, თავისებურ ყაიდაზე გადაახალისა ყოველივე. დაანგრია მეურნეობის კარჩაკეტილი ნატურალური ხასიათი, გააცხოველა საქონელბრუნვა, გააფართოვა ბაზრები, ახალ ყოვლისშემძლე ბატონად სოფელს ფული მოუვლინა. კაპიტალიზმმა მოახდინა გლეხების სოციალური განფენება. წარმოიშვა ერთი მხრივ არაფრისმქონეთა დიდი არმია, მეორე მხრივ სოფლის ბურჟუაზია — კულაკობა.

არაფრისმქონეთა ეს დიდი არმია, რომელიც საარსებო საშუალებათა საძიებლად ქალაქისაკენ დაიძრა, რუსეთის პროლეტარიატის ფორმირებისათვის წყალუხვ წყაროდ გადაიქცა და ამრიგად, სამრევნო კაპიტალიზმის შემდგომი წინსვლის ფაქტორიც გახდა.

მთავრობის მიერ განხორციელებული საგლეხო რეფორმის ნახევრად ბურჟუაზიულმა, ნახევრად ბატონყმურმა ხასიათმა, რამაც კაპიტალისტურ რუსეთში დატოვა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის მძლავრი ნაშთები, გამოიწვია თავისებური გადახლართვა მეურნეობის ახალი პროგრესული და უკვე დრომოქმედი ფორმებისა. რუსეთის მეურნეობა მძიმედ მიიზღაზნებოდა წინსვლის გზაზე. მისთვის დამახასიათებელი იყო მუდმივი ჩამორჩენილობა, დაბალი ტექნიკური აღჭურვილობა და აქედან გამომდინარე დაბალი შრომის-ნაყოფიერება. რაც შეეხება რუსეთის სოფლის მეურნეობის მწარმოებელ ძალას — გლეხობას, იგი მუდმივი სიღატაკისათვის იყო გან-

წილში. მიწა და თავისუფლება მისთვის რეფორმის შემდეგაც, ვიდრე სოციალისტურ რევოლუციამდე, ყოველთვის საოცნებო და საბრძოლო საგანს წარმოადგენდა.

მრეწველობა რეფორმის შემდგომ რუსეთში. რუსეთის მრეწველობის სწრაფი განვითარებისათვის რეფორმას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მან მოხსნა ის არტახები, რომლებიც კაპიტალისტური მრეწველობისათვის აუცილებელ მუშახელს ბოკავდნენ, სოფლის ნატურალურ კარჩაკეტილობას განაპირობებდნენ, ბაზრის მასშტაბებს ამცირებდნენ. ამიტომ ბუნებრივია, რეფორმის შემდეგ სამრეწველო განვითარება რუსეთში სწრაფი ტემპებით წავიდა წინ და ამ მხრივ უკან ჩამოიჭო ბევრი კაპიტალისტური ქვეყანაც კი.

მაგრამ რუსეთის მრეწველობაში ასეთი წინსვლის პროცესი 1861 წლის შემდეგ ერთბაშად არ დაწყებულა. პირიქით, 60-იანი წლების პირველ ნახევარში ზოგ დარგში წარმატების შეპყრობაც კი მოხდა იმ ადგილებში, სადაც რეფორმამდე ძირითადად იძულებითი შრომა იყო გაბატონებული. რეფორმით იურიდიულად თავისუფალმა მუშაყმებმა მიატოვეს საწარმოები, მშობლიურ მხარეს მიაშურეს ან დაიწყეს ბედის ძიება სხვა ადგილებში. ასე მოხდა, მაგალითად, ურალის სამთამადნო ქარხნებში, სადაც თუჯის გამოდნობა რეფორმის პირველწლებში 4 მილიონი ფუთით შემცირდა. მაგრამ ეს იყო დროებითი მოვლენა. როცა წარმოების ამ დარგებშიც ნებით დაქირავებულ მუშათა კონტინგენტი გაიზარდა, სწრაფად დაიწყო წარმატების ზრდა. 1870 წლისათვის ურალის ქარხნებმა უკვე გამოაღწეს იმდენი თუჯი, რამდენსაც რეფორმამდე აღნობდნენ, მომდევნო პერიოდში კი ყოველწლიურ ზრდას განიცდიდნენ და დიდად გადააქარბეს ადრინდელ დონეს.

70—80-იან წლებში რუსეთის მძიმე მრეწველობა თვალაჩინოდ წავიდა წინ. 1860-დან 1890 წლამდე ქვანახშირის მოპოვება 18 მილიონი ფუთიდან 367 მილიონ ფუთამდე, ე. ი. 20-ჯერ გაიზარდა. ამავე პერიოდში თუჯის გამოდნობა (მიუხედავად 60-იანი წლების პირველი ნახევარის დაცემისა) გადიდა 20,5 მილიონ ფუთიდან 56,6 მილიონ ფუთამდე, ე. ი. — სამჯერ; რკინისა და ფოლადის დამზადება 12,5 მილიონ ფუთიდან 52 მილიონ ფუთამდე, ე. ი. ოთხჯერ გაიზარდა.

რეფორმის შემდგომ რუსეთში კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარების ხელისშემწეობ ფაქტორებს წარმოადგენდა შინაგანი ბაზარი, კარბი თავისუფალი მუშახელი, ფულადი კაპიტალი, მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგში მოპოვებული წარმატებანი.

შინაგანი ბაზრის გაფართოების, უცხოეთის ბაზართან ადვილად

დაკავშირების ყველაზე მეტად ხელშეწყობი გარემოება გახდა რკინიგზების გაცხოველებული მშენებლობა, რომელიც რუსეთში 70 — 80-იან წლებში გაიშალა. რკინიგზამ ერთმანეთს დაუკავშირა რუსეთის შორეული გუბერნიები. ერთი რაიონის სამეურნეო სპეციფიკა მეორისათვის ხელმისაწვდომი გახდა: გააცხოველა საქონელმომოქცევა მთელს ქვეყანაში; დაამსხვრია იძულებითი სამეურნეო კარჩაკეტილობა; მოახდინა ფასების ნიველირება; გამოაცოცხლა აქამდე მიგდებული და მიყრუებული ჭოფლები და ქალაქები. რკინიგზის მშენებლობამ ხელი შეუწყო მრეწველობის სწრაფ განვითარებას, გაზარდა მოთხოვნა რკინასა და ფოლადზე, ქალაქსა და სოფელში წარმოებაში ჩააბა ასეულ ათასობით ახალი ადამიანი.

რეფორმამდე, როგორც ცნობილია, რუსეთში თითქმის არ არსებობდა რკინიგზები. მოსკოვ-პეტერბურგის რკინიგზის სამრეწველო დანიშნულება მეტად შეზღუდული იყო. რკინიგზების ქსელის მეტწილზე ერთ-ერთი ძირითადი მიზნთაგანია ყირიმის ომში რუსეთის დამარცხებისა. ცარიზმმა ეს კარგად შეიგნო. ამიტომ შემთხვევითი არაა ის დაინტერესება რკინიგზის მშენებლობით, რომელიც მთავრობამ ინტენსიურად გააჩაღა ყირიმის ომის შემდეგ.

1857 წელს რუსეთში რკინიგზების მშენებლობისათვის შეიქმნა სააქციო საზოგადოება. მთავრობის მითითებით დაიგეგმა რკინიგზების ხაზის გაყვანა ცენტრიდან სამხრეთის და დასავლეთის მიმართულებით. რკინიგზებს რუსეთის მთავარ ქალაქებთან (პეტერბურგთან და მოსკოვთან) უნდა დაეკავშირებინა ბალტიისა და შავი ზღვის სანაპირო ნავსადგურები და ქალაქები, პურის წარმოების ცენტრები.

60-იანი წლების დასასრულისათვის რუსეთში გაიხსნა მოსკოვ-კურსკის, მოსკოვ-კოზლოვ-ვორონეჟის, მოსკოვ-ნიჟნი-ნოვგოროდის რკინიგზის ხაზები. ამ ხაზებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა რუსეთის შინაგანი ბაზრის გაფართოებისათვის. ერთმანეთს დაუკავშირდნენ პურის უმნიშვნელოვანესი რაიონები. მოსკოვ-პეტერბურგის რკინიგზის ხაზით გატანილი პური ხელმისაწვდომი გახდა ჩრდილოეთის გუბერნიებისათვის.

70-იანი წლების მანძილზე რკინიგზებმა რუსეთის მთავარი ქალაქები და სსაქონლო პურის რაიონები ზღვის სანაპირო ქალაქებსა და ნავსადგურებს დაუკავშირეს და, ამრიგად, პურის ექსპორტის უმნიშვნელოვანესი საქმე გააძლიერეს. ეს იყო კურსკ-ხარკოვ-ოდესის, ხარკოვ-როსტოვის, ვორონეჟ-როსტოვის, ხარკოვ-სევასტოპოლის რკინიგზის ხაზები. დიდი იყო ამ მაგისტრალების სტრატეგიული დანიშნულებაც.

რუსეთს სწორედ ამ ხანებში დიდი საშიშროება ემუქრებოდა ახ-

ლო აღმოსავლეთის პლაცდარმიდან. მთავრობა შეიარაღებული ძალების საოპერაციო მოქმედების რაიონებში თავმოყრისათვის და არმიის საპროტექციო მატერიალური საშუალებებით უზრუნველყოფისათვის ამ გზებს გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა.

რუსეთის ცარიზმის კოლონიალური და სტრატეგიულ ინტერესებს პასუხობდა სარკინიგზო მშენებლობის გაჩაღება ამიერკავკასიასა და შუა აზიაში (ბაქო-თბილისი-ბათუმი-ფოთი; კრასნოვოდსკი-ტაშკენტი-ანდიჟანი ავღანეთის საზღვრამდე).

რკინიგზების მშენებლობის ასეთ ტემპს ევროპის არც ერთი ქვეყანა არ იცნობდა. ზოლ რაღაც 15 წლის განმავლობაში რუსეთის რკინიგზების ხაზის სიგრძემ 18.5 ათას კილომეტრს მიაღწია.

80-იან წლებში რკინიგზების მშენებლობის გაცხოველებული ტემპი ერთგვარად შენედა. ამ პერიოდში დაავლეთის მიმართულებით კავკასიასა და შუა აზიაში სტრატეგიული მნიშვნელობის რკინიგზის ხაზები გაიყვანეს. ერთმანეთს დაუკავშირდნენ, აგრეთვე, სამხრეთის ახალი სამრეწველო რაიონები (კრივოროჟიე-დონბაში).

90-იან წლებში რკინიგზის მშენებლობის ტემპები ისევ გაცხოველდა. გაყვანილ იქნა სარკინიგზო ხაზები მოსკოვ-ყაზანს, კურსკ-კიევს, ტამბოვ-სარატოვს შორის. რუსეთისათვის უდიდესი სამრეწველო და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა გრანდიოზულ სარკინიგზო ხაზს ციმბირში; ციმბირის დიდი სარკინიგზო ხაზის სიგრძე 6 500 კილომეტრი იყო. იგი რუსეთის ცენტრთან აკავშირებდა შორეული აღმოსავლეთის რაიონებს (სვერდლოვსკი-ჩელიაბინსკი-ომსკი-ნოვოსიბირსკი-ტომსკი-ვლადივოსტოკი). 1900 წლისათვის რუსეთის რკინიგზის სიგრძე 53 235 კილომეტრს უდრიდა. ეს დიდი მიღწევა იყო რეფორმამდელი ხანის მდგომარეობასთან შედარებით, მაგრამ ზარც ვერ ფარავდა რუსეთის საერთო ჩამორჩენილობას. ასეთი გაცხოველებული მშენებლობის მიუხედავად XIX საუკუნის დასასრულს, რუსეთი რკინიგზების ქსელის სიხშირით დიდად ჩამორჩებოდა ევროპის ქვეყნებს. მაგალითად, ათას კვადრატულ კილომეტრზე ამ დროისათვის ინგლისში მოდიოდა 106 კმ რკინიგზა, გერმანიაში — 80 კმ, ხოლო რუსეთში — მხოლოდ 9,7 კმ.

რუსეთის სამინაო და საგარეო ბაზრის გაფართოებისათვის ასევე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა საზღვაო და სამდინარო ტრანსპორტის განვითარებას. რეფორმის შემდგომ ამ მიმართულებითაც დიდი პროგრესი შეიმჩნეოდა. თუ 1860 წელს ევროპული რუსეთის ყველა სამდინარო აუზში აღრიცხული იყო 399 გემი, 1895 წლისათვის ეს რაოდენობა 2 539-მდე ავიდა (ე. ი. 6-ჯერ გაიზარდა). ბალტიის, თეთრ და შავ ზღვებში 1868 წლის დასასრულისათვის რუსეთს

მხოლოდ 51 საზღვაო ხომალდი ჰყავდა, 1892 წლის მიწურულისათვის კ — 361. ანუ შეიღწერ მეტი.

რკინიგზისა და საზღვაო-სამდინარო ტრანსპორტის მშენებლობის ასეთი ტემპები რუსეთის მრეწველობის განვითარებისათვის უდიდეს ხელშემწყობ ფაქტორს წარმოადგენდა. ამ ინტენსიურმა მშენებლობამ გააფართოვა სამრეწველო ბაზარი, შექმნა დიდი მოთხოვნილებანი რკინაზე, თუჯზე, ფოლადზე, რუსეთის მეტალურგიული მრეწველობის წინაშე გადაიშალა დიდი პერსპექტივები.

რკინიგზების მშენებლობის იმ ტემპებისათვის, რომელიც რუსეთისათვის იყო დამახასიათებელი 90-იანი წლებისათვის, ყოველწლიურად საჭირო იყო ათასამდე ორთქლმავლის, 25 ათასამდე სატვირთო ვაგონის, 1300-მდე სამგზავრო ვაგონის გამოშვება, 20—22 მილიონი ფუთი რელსის დამზადება. ყოველივე ამას კი ყოველწლიურად საშუალოდ 40 მილ. ფუთი თუჯი სჭირდებოდა¹, რკინიგზების მშენებლობა თუჯის გარდა დიდი რაოდენობით მოითხოვდა აგურს, ცემენტს, ხე-ტყის მასალას. მაშასადამე, დღის წესრიგში იდგა მრეწველობის ამ დარგების განვითარების საკითხიც.

სწორედ ამ პერიოდს მიეკუთვნება მეტალურგიული და სათბობ-საწვავი მრეწველობის ახალი ცენტრების აღმოცენება სამხრეთ რუსეთში. ექსპლოატაციაში შევიდნენ დრუჟკოვსკის, დონეც-იურიევსკის, ენაკიევის მსხვილი მეტალურგიული ქარხნები, სამხრეთის მრეწველობის მოქმედი ღუმელების რაოდენობა 4-ჯერ გაიზარდა.

კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარებისათვის აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა კაპიტალი. რუსეთში კაპიტალის პირველი დაგროვების პროცესი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თვით ბატონყმური ურთიერთობის ბატონობის პერიოდშიც მიმდინარეობდა. მის უმნიშვნელოვანეს წყაროებს წარმოადგენდა: ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა, რომელიც მოსკოვის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს წარმოქმნიდანვე ატარებდა დაპყრობითი, არარუსი ხალხების ძარცვის ხასიათს; ომები და სახაზინო შეკვეთები, რუსეთის სამეფო კარზე გავრცელებული ფავორიტიზმი; საგარეო და საშინაო ვაჭრობა; იჯარები და მონოპოლიები. XIX საუკუნის დასაწყისში ცარიზმმა თავისი მძარცველური კოლონიური პოლიტიკა გაავრცელა მთელს კავკასიაზე, 70-იანი წლების მიწურულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში კოლონიური ძარცვის ასპარეზად გადააქცია შუა აზია. 1862 წლამდე არსებულმა არყის იჯარამ მოიჭარადრეთა მცირე ჯგუ-

¹ П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. II, гл. 124—125.

ფის — კოკორეების, შამონტოვების, ბერნარდსკების ხელში მილიონების დაგროვება გამოიწვია. დიდძალი კაპიტალი დააგროვა საზღვარგარეთთან პურით ვაჭრობამ. 30 წლის განმავლობაში პურის ექსპორტმა რუსეთს 1,5 მილიარდი მანეთი სავაჭრო მოგება მისცა. სახელმწიფოს დიდძალ კაპიტალს აძლევდა, აგრეთვე, მოსახლეობისაგან აკრეფილი გადასახადები, სატრანზიტო ბაჟები, საშინაო სესხები, მონოპოლიები და სხვ.

სამამულო კაპიტალთან ერთად რუსეთის მრეწველობა დიდი რაოდენობით იზიდავდა უცხოურ კაპიტალს, რომელსაც ქვეყანაში ამ დროს გაჩაღებული მთელი ეს სამშენებლო, სავაჭრო-სამრეწველო ციებ-ცხელება უდიდეს მოგებას უზღავდებდა. კაპიტალისტური ქვეყნების სასაქონლო პროდუქციას რუსეთში ჯერ თუ ისე მაინც ზღუდვდა მთავრობის საბაჟო ღონისძიებანი. დასავლეთის მსხვილმა კაპიტალისტებმა უფრო მიზანშეწონილად ჩათვალეს საბაჟო ზღუდეებისათვის თავი დაეღწიათ თვით რუსეთის შიგნით კაპიტალის დაბანდებით, მით უმეტეს, რომ ცარიზმი არა თუ ზღუდვდა, არამედ ახალისებდა კიდევ კაპიტალის ასეთ შემოტანას. უცხოური კაპიტალის დაბანდების ყველაზე ხელსაყრელი ასპარეზი სარკინიგზო მშენებლობა გახდა. 1870 წლისათვის უცხოური კაპიტალის საერთო ჯამი სააქციო საზოგადოებებში შეადგენდა 26,5 მილიონ მანეთს, 1880 წელს — 97,7 მილიონ მანეთს, 1890 წელს კი 214,7 მილიონ მანეთს. უცხოელი კაპიტალისტები არა მარტო იძენდნენ რუსეთის რკინიგზოს სამრეწველო საწარმოთა აქციებს, არამედ საკუთარი კაპიტალის დაბანდებით აგებდნენ რიგ ახალ საწარმოებს. დონბასის მეტალურგიული ქარხნების უმრავლესობა, კრივოი როგის საბადოები, ბაქოს ნავთობი მთლიანად უცხოელთა ხელში აღმოჩნდა. 1890-დან 1900 წლებში რუსეთის მრეწველობაში უცხოელთა სააქციო კაპიტალის ჯამი 900 მილიონ მანეთზე ავიდა. მოსკოვის ბამბეულის მრეწველობაში საწარმოთა უდიდესი უმრავლესობა ეკუთვნოდა ვინმე გერმანელ კნოპს. მის ხელში იყო თავმოყრილი ინგლისის ბაზარზე სახვევ-საქსოვი დაზგების შეძენის მონოპოლია. კნოპს 120-ზე მეტი ფაბრიკა ეკუთვნოდა ცენტრალურ რუსეთში. ამიტომ ამბობდნენ მასზე:

«Что ни церковь, то поп,
Что ни фабрика, то Кноп».

მეფის მთავრობა ხალხით უხსნიდა ქვეყნის კარებს უცხოელ კაპიტალისტებს. აძლევდა მას სხვადასხვა შეღავათებს, უზრუნველყოფდა მათ წარმოებას მომგებიანი სახაზინო შეკვეთებით. სამხრე-

თის მეტალურგიის ერთ-ერთი უმსხვილესი უცხოელი წარმომადგენელი ჯონ ჯემს იუზი მის მიერ დამზადებულ ყოველ ფუთ რელსში მთავრობისაგან დამატებით საფასურს იღებდა.

ცარიზმი კარს უღებდა რა უცხოურ კაპიტალს, ამასთან უყურადღებოდ არ ტოვებდა სამამულო ბურჟუაზიას და მისი პრეტენზიების დასაკმაყოფილებლად პროტექციონისტულ პოლიტიკას ახორციელებდა. რუსეთის ახლადფეხადგმულ მრეწველობას, მთავრობის მიერ რაიმე შემაკავებელი ზღუდეების აღმართვის გარეშე, არ შეეძლო კონკურენცია გაეწია ნაკლები თვითღირებულების და ბევრ შემთხვევაში უკეთესი ხარისხის მქონე უცხოური პროდუქციისათვის. ასეთი ზღუდეები იყო მაღალი ბაჟები, რომელიც, გარდა იმისა, რომ რუსეთის ბურჟუაზიას საშინაო ბაზარს უნარჩუნებდა, სახელმწიფო სალაროს უხვი შემოსავლის წყაროს წარმოადგენდა.

რეფორმისშემდგომი მრეწველობის განვითარება მისი კონცენტრაციის გზით მიმდინარეობდა. უკვე 1879 წ. ბამბეულის მრეწველობის მუშათა მთელი კონტინგენტის 60% 41 მსხვილ ფაბრიკაში მუშაობდა და დანარჩენი 40% — 162 ფაბრიკაში. მსხვილი საწარმონი ყალიბდებოდნენ მეტალურგიულ, მანქანათმშენებელ და სხვ. წარმოებებში. ისინი მონოპოლიურ მდგომარეობას ქმნიდნენ ბაზრებზე და ნელნელა აძევებდნენ, აჩანაგებდნენ წვრილ წარმოებებს. XIX საუკუნის დასასრულისათვის მიმდინარეობს ნავთობის, ქვანახშირის, სამთავაღრო მრეწველობის მსხვილი სინდიკატების შექმნა.

მრეწველობის მონოპოლისტური ტენდენციების ზრდის გვერდით წარმოებს კაპიტალის კონცენტრაცია. 1899 წლისათვის რუსეთის სამ ბანკს ხელში ეჭირა მთელი საბანკო კაპიტალის 55,7%. ბანკები უკვე კონტროლს უწევდნენ მეტალურგიული მრეწველობის 50%, ქვანახშირის — 60% და ელექტრომრეწველობის — 80%-ს.

კაპიტალიზმის განვითარებას რეფორმისშემდგომ რუსეთში თან ახლდა ახალი ქალაქების აღმოცენება, არსებული ქალაქების მოსახლეობის რიცხვის ზრდა, ამასთან ქალაქის სოციალურ შემადგენლობაში ხდებოდა ძირფესვიანი ცვლილებები. ვ. ი. ლენინის გამოთვლით ევროპულ რუსეთში 1863-დან 1897 წლამდე სოფლის მოსახლეობა გაიზარდა 48%-ით, ქალაქია კი — 97%-ით და რუსეთის მოსახლეობის საერთო რაოდენობის 12,8%-ს მიაღწია. თუ რუსეთის ევროპული ნაწილის ქალაქებში 1862 წელს ცხოვრობდა 6 078,070 კაცი, 1898 წ. აღწერით მათი რიცხვი 12 027,038-ზე ავიდა.

ქალაქებში მოსახლეობის რიცხვის ზრდა გამოწვეული იყო რუსეთის სოფლებიდან ბედის მაძიებელი, გაძვალტყავებული გლეხების მოძალებით. რიგ ადგილებში, სადაც დიდძალმა თავისუფალმა მუ-

შახელმა მოიყარა თავი და დიდი მასშტაბის საწარმოები აღმოცენდა, ქალაქები წარმოიშვა, ქალაქები იყენენ სამრეწველო, სავაჭრო-სამრეწველო და სავაჭრო ტიპისა. ყველაზე მეტი ზრდა რეფორმისშემდგომ წლებში მაინც რუსეთის დედაქალაქებმა პეტერბურგმა და მოსკოვმა განიცადეს. 1879 წ. პეტერბურგის მოსახლეობა 1267 ათასს შეადგენდა, მოსკოვისა — 1036 ათასს. მოსკოვი რკინიგზების ქსელის ძირითად საკვანძო პუნქტს და შინაგანი ბაზრის ცენტრს წარმოადგენდა, აქ უმთავრესად ჰარბოზად საფეიქრო მრეწველობა. პეტერბურგი რუსეთის უმსხვილესი ნავსადგური იყო. მრეწველობის დარგებიდან ყველაზე მეტად აქ მანქანათმშენებლობა იყო განვითარებული. იგი ამასთან ქვეყნის საბანკო ცენტრს წარმოადგენდა.

ქალაქების სოციალურ შემადგენლობაში ცვლილებები უკავშირდებოდა კაპიტალისტური ეპოქის ორი ანტაგონისტური კლასის — პროლეტარიატის და ბურჟუაზიის აღმოცენებას. მსხვილ სამრეწველო ქალაქებში ბურჟუაზიამ საქალაქო ცხოვრებაში წამყვანი ადგილი დაიკავა. თავადაზნაურობა ჩრდილში მოექცა. მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას მუშა ხალხი წარმოადგენდა, რომელიც გარეუბანში ცხოვრობდა და ყველაზე ნაკლებად სარგებლობდა საქალაქო ცხოვრების სიკეთით. ქალაქის მოსახლეობის განსაკუთრებულ კასტად ითვლებოდა ცარიზმის სამოხელეო აპარატი. რეფორმისშემდგომი ახალი სოციალური დაჯგუფებანი უმთავრესად სამრეწველო და სავაჭრო-სამრეწველო ქალაქებში განხორციელდა. რაც შეეხება რიგით სამაზრო ქალაქებს, რომლებიც სამრეწველო ცენტრებიდან მოცილებული იყვნენ და ჩაკეტილ, მდორე პროვინციულ ცხოვრებას განაგრძობდნენ, რეფორმის შემდეგ ახალი სოციალური განფენება მკვეთრად არ განუცდიათ.

კაპიტალისტურ მრეწველობას, როგორც ცნობილია, თან სდევს ჰარბი წარმოების კრიზისები. ჩაება რა მსოფლიო მეურნეობის მიმოქცევაში, რუსეთის კაპიტალისტურმა მრეწველობამაც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში რამდენიმე ასეთი კრიზისი გადაიტანა.

60-იან წლებში რუსეთის მრეწველობა აღმავლობით ხასიათდებოდა. თუმცა 1867 წელს საერთო ევროპული კრიზისის ორბიტაში მოხვდა ბამბულის მრეწველობა, რომელიც მაშინ ყველაზე მეტად იყო კაპიტალისტური ხასიათისა. ეს ცალკეული დარგის კრიზისი რუსეთის მრეწველობის საერთო აღმავლობას დიდად არ დასტყობია. 60-იანი და 70-იანი წლების დასაწყისის სამრეწველო აღმავლობას რუსეთში თან ახლდა გაცხოველებული კაპიტალისტური წარმოება, გაფართოებული მშენებლობა. ახალი სააქციონერო საზოგადოების შექმნა, ე. წ. გრუნდტერობა. დიდი მოგების პერსპექტივებით აღფრ-

თოვანებული კაპიტალისტები აგებდნენ ახალ საწარმოებს, ბაზარს მეტი და მეტი რაოდენობით აწვდიდნენ ახალ-ახალი ასორტიმენტის პროდუქციას; ეს სამრეწველო-სავაჭრო ციებ-ციხელება დროებითი გამოდგა. გაცილებით უფრო მძიმე და საყოველთაო ხასიათისა იყო ის კრიზისი, რომელიც რუსეთის მრეწველობას 1873 წლიდან დაატყდა თავს. ეს კრიზისი საერთო ევროპული მოვლენა იყო. იგი მოედო ამერიკის შეერთებულ შტატებსაც. 1872 წლიდან რუსეთში უკვე დაიწყო სამრეწველო პროდუქციაზე მოთხოვნილების შემცირება და ფასების დაცემა. რიგი მსხვილი ფირმებისა გაკოტრდა კალეც. შესუსტდა რკინიგზის მშენებლობის ტემპები. ზოგიერთი წარმოება დაიხურა, ზოგან დაქირავებულთა კონტინგენტი განახევრდა, გაიზარდა უმუშევრობა და სხვ.

კრიზისს თან მოჰყვა დეპრესია, რომელიც 1877-78 წლამდე გრძელდებოდა. მხოლოდ 70-იანი წლების მიწურულში დაიწყო სამრეწველო აღმავლობა.

ახალი აღმავლობა მრეწველობის ყველა დარგების გაფართოებით ხასიათდებოდა. ბაზარი ამ პერიოდში დიდი რაოდენობით მოითხოვდა საქონელს. კაპიტალისტებიც ამ მოთხოვნილების შესაბამისად აფართოებდნენ წარმოებას. სამრეწველო და სავაჭრო დაწესებულებათა მოგება ზღაპრულად იზრდებოდა. ზოგიერთი სააქციო საზოგადოება სააქციო კაპიტალზე 50-დან 70%-მდე მოგებას ღებულობდა.

მაგრამ არც ეს აღმოჩნდა ხანგრძლივი. 1880 წლის ბოლოსათვის კარბი წარმოების კრიზისმა ისევ იჩინა თავი. ისევ ჩაწვა საქონელი. ისევ შეიზღუდა მოთხოვნილებანი საფაბრიკო-საქარხნო პროდუქციაზე. კაპიტალისტები იძულებული გახდნენ შეემცირებინათ წარმოება. ქუჩაში ულუქმავუროდ ათასობით ადამიანი აღმოჩნდა. ასე მოხდა პეტერბურგში ბერდისა და ნობელის წარმოებებში, ივანოვო-ვოზნესენსკის საფეიქრო ფაბრიკებში, კოსტრომაში. 1882 წელს ვარშავაში 20 ათასი უმუშევარი იყო.

80-იანი წლების დასაწყისის კრიზისი და დეპრესია 1887 წლამდე გრძელდებოდა. ამის შემდეგ კვლავ დაიწყო სამრეწველო აღმავლობა, რომელიც მთელი 90-იანი წლების მანძილზე მიმდინარეობდა და კრიზისი ხელახლა მხოლოდ 900-იანი წლების დასაწყისიდან დაიწყო. ახალი სამრეწველო აღმავლობის პერიოდში ისევ იწყება საწარმოების და მუშათა კონტინგენტის ზრდა. 1887 წ. რუსეთს ჰქონდა 30 888 საწარმო 13180 მუშით. 1890 წელს საწარმოთა რიცხვი 32 354-მდე ავიდა, მუშათა რაოდენობა — 1 424.7-მდე. 1900 წელს კი რუსეთს ჰქონდა 38 141 საწარმო 2 373,4 მუშით. წარმოების საერთო ჯამი

1887-დან 1900 წლამდე 1 334.5 მილიონი მანეთიდან გაიზარდა. 3 005,9 მილიონ მანეთამდე.

1890 წელს რუსეთში აპოილეს 367,2 მილიონი ფუთი ქვანახშირი, გამოადნეს 106,3 მილიონი ფუთი რკინა, 55,2 მილიონი ფუთი თუჯი. 10 წლის შემდეგ — 1900 წელს ეს ციფრები საგრძნობლად გაიზარდა: აპოილეს 995,3 მილიონი ფუთი ქვანახშირი, გამოადნეს 367,2 მილიონი ფუთი რკინა და 176,8 მილიონი ფუთი თუჯი¹. ბაქოს ნავთის საბადოებში მუშათა რაოდენობა 1890 წელს 5,6 ათასს არ აღემატებოდა. 1900 წელს კი ბაქოს ნავთის საარეწებში დასაქმებული იყო 25,2 ათასი მუშა. აღმავლობის ეს პროცესი, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ხასიათდებოდა წარმოების კონცენტრაციით, მონოპოლისტური ორგანიზაციების ზრდით, საბანკო კაპიტალის სამრეწველოსთან შერწყმის პროცესით და მათი გავლენის განუხრელი ზრდით.

რეფორმის შემდგომი რუსეთის ეკონომიკის ეს მოკლე დახასიათებაც ცხადყოფს, რომ ხდებოდა კაპიტალისტური ურთიერთობის ზრდასა და განმტკიცებას სწრაფი პროცესი. კაპიტალიზმი რუსეთში გიგანტური ნაბიჯებით მიაბიჯებდა წინ, მიუხედავად იმ მძიმე დაბრკოლებებისა, რაც მას წინ ეღობებოდა ბატონყმური გადმონაშთების სახით. ტემპების მხრივ რუსეთი ერთ-ერთ პირველ ადგილზე იდგა მსოფლიოში. 40 წლის განმავლობაში რუსეთში კაპიტალისტურმა ეკონომიკამ ისეთი ზრდა-გაფართოება განიცადა, რაც არ განუტღია არც ერთ სხვა ქვეყანას ასე მოკლე პერიოდში. მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს, თითქმის XIX საუკუნის მიწურულისათვის რუსეთი ყველა კაპიტალისტურ ქვეყანაზე წინ იდგა. პირიქით, იგი კვლავ რჩებოდა ერთ-ერთ ჩამორჩენილ ქვეყნად. ამ 40 წლის მანძილზე მას, რა სწრაფი ნაბიჯებითაც არ უნდა ევლო წინ, არ შეეძლო დაეფარა ის მანძილი, რაც ევროპის მსხვილმა კაპიტალისტურმა სახელმწიფოებმა და ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა განვლეს საუკუნისა და მეტი ხნის განმავლობაში. რუსეთის საერთო ჩამორჩენილობის საილუსტრაციოდ შეგვიძლია დავასახელოთ ციფრები, რომელიც მოტანილია ნიკოლოზ მეორისადმი ფინანსთა მინისტრის გრაფ ს. ი. ვიტეს მიერ 1900 წელს წარდგენილ მოხსენებაში.

„უცხოეთის სახელმწიფოებში — წერს ვიტე — მრეწველობა არ ვითარდება ისე სწრაფად, როგორც რუსეთში, რადგან იქ მან უკვე მიაღწია იმ დონეს, რომელიც მაღალია იმაზე, რაც ჩვენ გვაქვს. ასე მაგალითად, 1898 წ. მონაცემებით ერთ სულ მოსახლეზე თუჯის წარ-

¹ А. Г. Р а ш и н, Формирование рабочего класса в России, М., 1958, გვ. 93.

მოება შეადგენს: დიდ ბრიტანეთში — 13,1 ფუტს, ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში — 9,8 ფუტს, ბელგიაში 9,0 ფუტს, გერმანიაში — 8,1 ფუტს, საფრანგეთში — 3,96 ფუტს, რუსეთში კი — მხოლოდ 1,04 ფუტს. ამავე წლისათვის ქვანახშირი ამოღებულია ერთ სულ მოსახლეზე: დიდ ბრიტანეთში 311,7 ფუთი, ბელგიაში — 204 ფუთი, შეერთებულ შტატებში — 162,4 ფუთი, გერმანიაში — 143,8 ფუთი, საფრანგეთში — 50,7 ფუთი, ხოლო რუსეთში მხოლოდ 5,8 ფუთი. მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთის მიწის წიაღისეული დაჯილდოებულია ქვანახშირისა და რკინის მადნეულის უმდიდრესი საბადოებით, მრეწველობის ამ ძირითადი პროდუქტების მოპოვება ჩვენთან რამდენჯერმე უფრო დაბალია, ვიდრე ზემოხსენებულ სახელმწიფოებში. რაც შეეხება მრეწველობის მესამე მნიშვნელოვან დარგს — ბამბეულის მრეწველობას, ჩვენ ამ მხრივაც ძლიერ ჩამოვრჩებით. 1898 წ. 1 სულ მოსახლეზე ბამბეული გადამუშავებული იყო: დიდ ბრიტანეთში 52 გირვანქა, შეერთებულ შტატებში — 28 გირვანქა, გერმანიაში — 14 გირვანქა, საფრანგეთში — 11 გირვანქა, რუსეთში კი — მხოლოდ 5 გირვანქა. ნაკლებ წარმოებასთან ერთად ჩვენთან შეინიშნება ნაკლები მოთხოვნილებაც. ქვანახშირის მოთხოვნილება რუსეთში 1 სულ მოსახლეზე შეიძლება ნაკლებია, ვიდრე საფრანგეთში. 20—22-ჯერ ნაკლები, ვიდრე გერმანიაში, 26-ჯერ ნაკლები, ვიდრე ბელგიაში და 34-ჯერ ნაკლები, ვიდრე დიდ ბრიტანეთში.

მრეწველობის სუსტი განვითარება გავლენას ახდენს ვაჭრობაზე. ჩვენი საგარეო ვაჭრობის საერთო ბრუნვა შეადგენს 1,286 მილიონ მანეთს (1897 წ.) ე. ი. ორჯერ უფრო ნაკლებს, ვიდრე საფრანგეთში, დაახლოებით სამჯერ ნაკლებს, ვიდრე გერმანიაში და შეერთებულ შტატებში, ხუთჯერ უფრო ნაკლებს. ვიდრე დიდ ბრიტანეთში და უტოლდება ბელგიის საქონელბრუნვას, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ქვეყანა მოსახლეობის მხრივ და ფართობითაც რუსეთზე შეუდარებლად მცირეა“¹.

რუსეთის მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დაბალი დონე განაპირობებდა მის ჩამორჩენილობას კაპიტალისტურ დასავლეთთან შედარებით. კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა შორის წინააღმდეგობის ზრდის, ბაზრების ძიებისათვის მათი მოსალოდნელი შეჯახებების პირობებში ეს ჩამორჩენა რუსეთს უწინასწარმეტყველებდა დაქვემდებარებულ როლს იმ ბლოკებში, რომელიც XIX საუკუნის 90-იან წლებში უკვე მოიხაზა ევროპაში. რუსეთში თანდათან ბატონ-

¹ Хрестоматия по истории СССР. т. III, гл. 224—225.

დებოდა უცხოური კაპიტალი, რომლის უკან იდგნენ მათი მმართველი რეაქციული წრეები.

კაპიტალიზმის საერთო განვითარების მაღალი დონის, მისი ლობადი იმპერიალისტური სტადიის დაწყების ვითარებაში რუსეთის ჩამორჩენა იწვევდა იმპერიალისტურ წინააღმდეგობათა უფრო მეტ სიმწვავეს, რუსეთს ამ წინააღმდეგობათა საკვანძო პუნქტად, იმპერიალიზმის საერთო ჯაჭვის ყველაზე უფრო სუსტ რგოლად ხდიდა. ეს ჩამორჩენილობა ხელს უწყობდა ქალაქად და სოფლად კაპიტალისტურ-მემამულური ექსპლოატაციის შეუზღუდველობას, სოფლად რუსეთის მშრომელი მასების მუდმივ სიღატაკესა და შიმშილს.

ახალი საზოგადოებრივი კლასები რეფორმისშემდგომ რუსეთში. გადატრიალება, რომელიც რუსეთის ეკონომიკაში კაპიტალიზმის გამარჯვებამ გამოიწვია, სოციალური ურთიერთობის ძირფესვიანი ცვლილებების შემაპირობებელი გახდა. კაპიტალისტურმა ეპოქამ შეცვალა ძველი ფეოდალური კლასობრივი სტრუქტურა, ასპარეზზე გამოიყვანა ახალი საზოგადოებრივი ჯგუფები. კაპიტალისტურ ფორმაციას რუსეთში თან მოჰყვა მისთვის დამახასიათებელი ანტაგონისტური კლასების — ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ფორმირება.

ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის საზოგადოებრივი კლასების ფორმირება მხოლოდ რეფორმისშემდგომ პერიოდში არ მომხდარა. ეს იყო ხანგრძლივი პროცესი, რომელიც რუსეთში დაიწყო ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩასახვიდან. იგი მართალია, ნელა და მტკივნეულად, მაგრამ მაინც მიმდინარეობდა ბატონყმობის ეპოქაში და იზრდებოდა მრეწველობის ზრდასთან ერთად.

პროლეტარიატი. რუსეთის მრეწველობა, როგორც ვიცით, XIX საუკუნის პირველ ნახევარში თვალსაჩინოდ იზრდებოდა. ჩნდებოდნენ ახალი საწარმოები, იზრდებოდა აგრეთვე მუშათა რიცხვი. მიუხედავად იმისა, რომ მუშათა რაოდენობა რეფორმამდელ რუსეთში საკმაოდ დიდი იყო, იგი მაინც არ ქმნიდა იმ განსაზღვრულ საზოგადოებრივ ჯგუფს, რომელსაც პროლეტარიატი ჰქვია. პროლეტარიატის კლასი არ დაიყვანება დაქირავებულ მუშათა ჩვეულებრივ ჯგუფამდე. პროლეტარიატი ის საზოგადოებრივი კლასია, რომელიც მოკლებულია წარმოების იარაღებსა და საშუალებებს, რომელსაც არსებობისათვის გააჩნია ერთადერთი საშუალება — საკუთარი ძეგლი, სამუშაო ძალა, რომელსაც იგი მიჰყიდის კაპიტალისტს. პროლეტარიატის არსებობის აუცილებელი კომპონენტია მუშახელის თავისუფალი ბაზარი, კაპიტალისტური წარმოება, ამიტომ ეს კლასი ყალიბდება გარეეკონომიური იძულების მოსპობის ეპოქაში მანუფაქტურ-

რიდან ფაბრიკაზე გადასვლის პროცესში. „სწორედ მსხვილი მანქანური ინდუსტრია ახდენს სრულ და გადამწყვეტ გადატრიალებას სამრეწველო მოსახლეობის ცხოვრების პირობებში, საბოლოოდ ამოიყვანს მას მიწათმოქმედებას და უკანასკნელთან დაკავშირებულ პატრიაქალურ ცხოვრების საუკუნეობრივ ტრადიციებს“¹.

ასეთი მსხვილი მანქანური ინდუსტრია რუსეთში მხოლოდ რეფორმისშემდგომ პერიოდში იქმნებოდა. რაც შეეხება რეფორმამდელ პერიოდს, იქ ნუშებს წინ ეღობებოდათ რიგი დაბრკოლებანი, რომლებიც აფერხებდნენ მათ საზოგადოებრივ კლასად გადაქცევას.

მუშათა დიდი ნაწილი რუსულად თავისუფალი არ ყოფილა. ისინი ისევ დაკავშირებული იყვნენ სოფლის მეურნეობასთან, თავიანთ ძველ, პატრიაქალურ ყოფასთან.

1861 წლის საგლეხო რეფორმამ გზები გაუხსნა რუსეთში პროლეტარიატის, როგორც კლასის ჩამოყალიბებას. რეფორმამ, ჭერ ერთი, მოხსნა გარეეკონომიური იძულება, მან რუსეთის გლეხთა მასა მებატონეთაგან დამოკიდებულებიდან იურიდიულად გაათავისუფლა, მეორეც — რეფორმამ უმიწაწყლოდ დატოვა მილიონობით ადამიანი და იძულებული გახდა ისინი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში თავისი სამუშაო ძალის გაყიდვით უზრუნველეთათ საკუთარი არსებობა.

რეფორმისშემდგომ რუსეთის სოფელში შექრილმა კაპიტალიზმმა გლეხური მოსახლეობის სწრაფი დიფერენციაცია გამოიწვია. გლეხობის ძირითადი მასა კაპიტალიზმმა საწარმოო იარაღებსა და საშუალებებს მოკლებულთა რიგებში გადასროლა. ეს ვეებერთელა მასა ლუქმაპურის საძიებლად ისევ კაპიტალისტს მიაღდა კარებზე და პროლეტარიატის შემავსებელ წყაროდ იქცა. პროლეტარიატის რიგებში გადაბარგდნენ აგრეთვე ის წვრილი მწარმოებელნი, რომლებმაც კაპიტალისტური ფაბრიკის კონკურენციის გამო გაიანაგება განიცადეს.

სამრეწველო პროლეტარიატის რიცხოვრები ზრდა რეფორმისშემდგომ რუსეთში ასე წარმოგვიდგება: 1865 წ. საფაბრიკო-საქარხნო წარმოებაში მუშაობდა 509 ათასი კაცი, სამთამადნო მრეწველობაში—165 ათასი, ტრანსპორტზე 706 ათასი. მარტო სამხრეთის მეტალურგიულ ქარხნებში 1862-დან 1900 წლამდე მუშათა რიცხვი 3482-დან გაიზარდა 39 676-მდე². 25 წლის განმავლობაში ეს ციფრები მნიშვნელოვნად დამსხვილდა. საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობაში მომუშავეთა რიცხვი გაიზარდა 840 ათასამდე, სამთამადნო მრეწვე-

¹ ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 641.

² А. Г. Рашиин, Формирование рабочего класса в России, гл. 30.

ლობაში—340 ათასამდე. ტრანსპორტზე—252 ათასამდე. ამასთან მუშათა ამ რაოდენობის დიდი უმეტესობა კადრის მუშები იყვნენ. ვ. ი. ლენინის გამოთვლილი აქვს, რომ მანქანათმშენებელი ქარხნებიდან 80-იან წლებში მუშათა მსოლოდ 2,7% მიდიოდა სოფლად მინდურის სამუშაოებზე. ყველა დანარჩენს სოფელთან კავშირი უკვე გაწყვეტილი ჰქონდა.

პროლეტარტა კლასის ჩამოყალიბება რუსეთის XIX საუკუნის ისტორიის მთელ მანძილზე უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენა იყო. ეს სრულიად ახალი საზოგადოებრივი ძალა დაკავშირებული იყო წარმოების ყველაზე მოწინავე ფორმებთან — სამანქანო ინდუსტრიათა, რომელსაც გადამწყვეტი როლი ეკუთვნოდა რუსეთის თვითმპყრობელურ-ბურჟუაზიული წყობილების დამხობასა და ახალი საზოგადოების მშენებლობაში.

პროლეტარიატის, როგორც კლასის ფორმირება, გვასწავლის კარლ მარქსი, ორ ფაზას შეიცავს. პირველ ფაზაში ეკონომიური პირობები ადამიანთა დიდ მასას აიძულებს მიეჭირავოს კაპიტალისტებს, უქმნის ერთნაირ დამოკიდებულებას წარმოების საშუალებებისა და იარაღებისადმი. კაპიტალის ბატონობა ამ მასისათვის ქმნის ერთნაირ მდგომარეობასა და ერთნაირ საზოგადოებრივ ინტერესებს. ეს მასა ასეთ მდგომარეობაში იქცევა კლასად კაპიტალისათვის, მაგრამ არა თავისთვის. პროლეტარიატი თანდათან უვითარდება კლასობრივი ინტერესები, კლასობრივი შეგნება. კლასობრივი ბრძოლის შეპლგომი გამწვავების პირობებში — ეს უკვე მეორე ფაზა — იგი იქცევა კლასად თავისთვის. ასეთი ფაზები განვლო რუსეთის პროლეტარიატმაც. იგი პირველად ჩამოყალიბდა როგორც კლასი თავისთავად, მაგრამ კლასობრივი ბრძოლის პროცესში, თავისი მდგომარეობისა და მიზნების შეგნების პროცესში, რაც კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების კვალდაკვალ მიმდინარეობდა, გაფორმდა კლასად თავისთვის. იგი სამკვდრო-სასიცოცხლოდ დაუპირისპირდა კაპიტალისტური ფორმაციის მეორე კლასს — გაბატონებულ ბურჟუაზიულ კლასს და ჩადგა მისი საბოლოო ლეკვიდაციისათვის ბრძოლის ავანგარდში.

სამრეწველო ბურჟუაზია. რუსეთში კაპიტალისტურ საზოგადოებაში მეორე ძირითადი გაბატონებული კლასი — ბურჟუაზია, ისე, როგორც პროლეტარიატი, ერთს დაკვრით არ გაჩენილა. მისი ფორმირების პროცესი უფრო ხანგრძლივი იყო. ჯერ კიდევ პეტრე პირველის ეპოქაში, როცა სამრეწველო მანუფაქტურის დიდი აღმავლობა დაიწყო, საზოგადოებრივ აპარატზე ამოტივტივდა დიდი ქონების მფლობელთა სოციალური ჯგუფი, რომლის წარმომადგენლებსაც

ჰქონიათ ძალადი წოდებრივი წარმოშობა, მაგრამ დაგროვილი ჰქონდათ დიდძალი ქონება, რაც მათ გზას უხსნიდა ბრწყინვალე წოდებისაკენ. ესენი იყვნენ ცნობილი ფაბრიკანტები — მასლოვები, სოლოდოვნიკოვები, ციმბალშიკოვები, შჩეგოლინები, აკემა და სხვები.

1861 წლის საგლეხო რეფორმამ მძლავრი ბიძგი მისცა რუსეთის ბურჟუაზიის განვითარებას. ბურჟუაზიას გასაქანი მისცა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის მძლავრად გაჩაღებამ. ნატურალური კარჩაეტილობის მსხვერევამ, შინაგანი და საგარეო ბაზრის ინტენსიურმა გაფართოებამ, რკინიგზების მშენებლობამ, იაფი მუშახელის უხვმა რეზერვებმა ბურჟუაზიას გადაუშალეს დიდად ხელსაყრელი საოქმედო ასპარეზი. სოფლად რეფორმისშემდგომ პერიოდში გლეხთა ღიფერენციაციამ და მძიმე კლასობრივმა განფენებამ გამოიწვია ბურჟუაზიის რიგების შევსება ქვევიდან. ყმური მდგომარეობიდან თავისუფალი გლეხობის მცირე ნაწილი, რომელთაც შედარებით უკეთესი ეკონომიური მდგომარეობა აქვთ და მცირედი კაპიტალი გააჩნიათ, ახერხებენ გააჩაღონ სავაჭრო ოპერაციები, შეიძინონ ახალი მიწები და პრივილეგიური მდგომარეობა მოიპოვონ. ესენი არიან სოფლის კულაკები, შემსყიდველი-შინამრეწველები, მიწის სპეკულანტები, მევახშეები. ისინი თავიანთი თანამომქმეების ექსპლოატაციის შედეგად გამდიდრებულნი, უკვე გაბატონებულთა ზედაფენაში მიძვრებიან. თუმცა მათგან ძალზე ცოტა თუ ახერხებს გასცდეს თავისი სოფლის ასპარეზს და გავლენიან ბურჟუაზიულ წრეებში დამკვიდროს ადგილი.

რუსულმა ლიტერატურამ შესანიშნავად დაგვიხატა ახალ პირობებში გამდიდრებული, მაგრამ უფიცი, უკულტურო, „მოთხუპნული“ ადამიანების ტიპები, რომლებიც თანამომქმეთა ძარცვაში გაცილებით უფრო შეუბრალებელნი, გულით ბოროტნი, ძუნწნი არიან, ვიდრე მემამულე აზნაურები; ესენი არიან სალტიკოვ-შჩედრინის დერუნიოვები, რაზუვაევი და კულუპოვები — მტაცებელი ვაჭრები და კულაკები — გლეხები, რომლებმაც გაატყავეს მთელი სოფელი და თანამომქმეთა ხარჯზე დააგროვეს დიდძალი ქონება: ესენი არიან უსპენსკის მთავრობები და სხვ. ისინი შეუმჩნეველი არ დარჩენია ქართულ ლიტერატურასაც ისაყა ჭამიაშვილების, დავით დროიძეების და სხვთა სახით, ისინი ახალ ბატონებად მოევიდნენ სოფლებს და ობობასავით წუწნიან სისხლს გამჟღავნებულ გლეხობას.

რეფორმისშემდგომ პერიოდში გაფართოვდა სამრეწველო ბურჟუაზიის წრე, მისი ასპარეზი. სამრეწველო ბურჟუაზიის კადრის შევსება მიჰდინარეობდა უმთავრესად წვრილ მეწარმეთა გამდიდრების,

მევახშე-სპეკულანტების ხარჯზე. თუ სამრეწველო გადატრიალებამდე ბურჟუაზიის წრეებში სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენლები იკავებდნენ უფრო თვალსაჩინო მდგომარეობას, 70-იანი წლებიდან წინ გამოდიან სამრეწველო საწარმოთა, რკინიგზებისა და ბანკების მფლობელები. ბურჟუაზიის ფართო წრეებში განსაკუთრებული აღგილი ეკავათ მილიონერებს — ხლუღოვებს, მოროზოვებს, პროხოროვებს, პუტილოვებს, კოკორეევებს და სხვ. რომლებიც უკვე იმდენად გავლენიან პირებად ითვლებოდნენ, რომ თავისებურ ზეგავლენას ახდენდნენ სახელმწიფოებრივ პოლიტიკაზე.

რუსეთის ბურჟუაზიულ სამყაროში უცხოელებს იმთავითვე პრივილეგიური მდგომარეობა ეკავათ. უცხოელი მრეწველები, აქციონერები, მოიჯარადრენი სარგებლობდნენ ცარიზმის მხარდაჭერით, შეღავათებით. განსაკუთრებით მრავლად იყვნენ უცხოელები მოკალათებული მძიმე მრეწველობაში. „ნობელის“ ფირმამ რუსეთში უდიდესი სიმდიდრე მოიპოვა ნავთობის მრეწველობაში და რევოლუციამდე დარჩა ამ დარგში მონოპოლისტური კაპიტალიზმის ერთ-ერთ უმსხვილეს წარმომადგენლად.

უცხოელი კაპიტალისტები თანდათან იკავებდნენ რუსეთის მრეწველობის მთავარ პუნქტებს. ეს პროცესი კიდევ მეტი ინტენსიურობით მიმდინარეობდა იმპერიალიზმის ეპოქაში და რუსეთის წინაშე აღმართული იყო ეკონომიური დამოუკიდებლობის დაკარგვის რეალური საფრთხე, ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციას რომ არ დაემხო ბურჟუაზიული წყობილება.

70-იან წლებში ეკონომიურად უკვე მომძლავრებულ ბურჟუაზიას გაუძლიერდა პოლიტიკური სადავეების მოპოვების ინტერესები. მისი კლასობრივი შეგნება დაიხვეწა, მკვეთრად დაუპირისპირდა პროლეტარიატს, ერთგვარად ოპოზიციურ დამოკიდებულებაში აღმოჩნდა ცარიზმთან. მაგრამ რუსეთის ცარიზმისა და ბურჟუაზიის დამოკიდებულება არასოდეს არ ატარებდა მკვეთრ, ერთმანეთისადმი შეუჩივრებელ ხასიათს.

ბურჟუაზიას, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ყოველთვის სჭირდებოდა ცარიზმის შეიარაღებული ძალები, მისი ექსპანსიური საგარეო პოლიტიკა, მისი ცენტრალიზებული სამოხელეო და საპოლიციო აპარატი. ბურჟუაზიას სახალხო რევოლუციის, პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლის წინააღმდეგ საიმედო იარაღად ცარიზმი და მისი არმია მიაჩნდა. თავის მხრივ, რუსეთის ცარიზმიც ადვილად ეგუებოდა ბურჟუაზიას, რადგან იცოდა მისი კონტრარევოლუციური ბუნება. ცარიზმისა და ბურჟუაზიის ვაჭრობა ხელისუფლებაში მონაწილეობაზე მშვიდ ფორმებში მიმდინარეობდა, ჩვეულებრივ ადრესებს

არ სცილდებოდა. მხოლოდ მშრომელი მასების რევოლუციური მოძრაობის მეკეთრი აღმავლობის პერიოდში რუსეთის ბურჟუაზია ერთგვარად გააქტიურდებოდა ხოლმე, რათა ესარგებლა მომენტი, მეტი დათმობანი გამოეგლიჯა ცარიზმისათვის და ხალხისადმი ზოგიერთი დათმობის მიგდებით ჩაეხშო რევოლუცია და ამგვარად თავისთვის უზრუნველყო ცარიზმთან შეთანხმებული ბატონობა.

60—70-იან წლებში ბურჟუაზიამ უკვე მოჰკიდა ხელი კლასობრივი ორგანიზაციების ფორმირებას. ასეთთა რიცხვს ეკუთვნოდნენ, მაგალითად, საბირჟო კომიტეტები, ვაჭრობისა და მანუფაქტურის კომიტეტები. 70-იან წლებში ჩამოყალიბდნენ სამთო მრეწველთა ყრილობების საბჭოები რუსეთის სამხრეთში, ურალში. შეიქმნა ნავთობის მრეწველთა ყრილობის საბჭო. ბურჟუაზიულმა წრეებმა გაიჩინეს გაზეთები, ჟურნალები, რომლებიც ეწეოდნენ ბურჟუაზიის იდეების, მათი ინტერესების, მოთხოვნილებების პროპაგანდას, დაცვას, დასაბუთებას.

თავადაზნაურობა. რუსეთის თავადაზნაურობის რეფორმამდელი ყოვლისშემძლეობა და განუყოფელი ბატონობა 60-იანი წლებიდან საგრძნობლად შეირყა. ბურჟუაზიულმა რეფორმებმა წოდებრივ პრინციპს სასიკვდილო ლახვარი ჩასცეს. პოლიტიკურ ცხოვრებაში თავადაზნაურობამ დაჰკარგა საუკუნეთა მანძილზე მოპოვებული პრივილეგიები. გვარიშვილობის ძველებური ფასი დაეცა, ფულმა თავისი ყოვლისშემძლეობა გამოიჩინა, ბრწყინვალე არისტოკრატიის წარმომადგენლებს გვერდში ამოუდგნენ რეფორმის შემდეგ გამდიდრებული მათივე გუშინდელი ყმები.

რა თქმა უნდა, ყველაფერი ეს რუსეთში არ მომხდარა ერთი ხელის დაკვრით და საყოველთაოდ. რუსეთის ცარიზმმა ყველაფერი გააკეთა თავადაზნაურობის ინტერესების დასაცავად. მემამულე აზნაურებს ისევ დარჩათ დიდძალი მიწები, პოლიტიკურ ასპარეზზეც ტრადიციის მიხედვით ბრწყინვალე წოდების წარმომადგენლებს უფრო ეადვილებოდათ გზის გაკაფვა, მაგრამ ეს მაინც ღროებითი, სწრაფ-წარმავალი უპირატესობა იყო. კაპიტალიზმი შეუწელებლად ანგრევდა წოდებრივ ზღუდეებს, სრულებითაც არ სცნობდა დიდგვაროვნობას და ძველ დამსახურებას, მაისი ერთადერთი საზომი იყო ეკონომიური სიმძლავრე, კაპიტალი.

თავადაზნაურობის ერთმა ნაწილმა ჯერ კიდევ რეფორმამდე დაჰკარგა თავისი მამული. რეფორმის შემდეგ უმამულო თავადაზნაურთა რიცხვი დიდად გაიზარდა. ბევრი მემამულე ვერ ახერხებდა თავისი მეურნეობის ახალ, კაპიტალისტურ ყაიდაზე მოწყობას, ამიტომ მას ანჰყიდდა, ან ბანკში აგირავებდა და სახელმწიფო სამსახურში ხელ-

უასრით ირჩენდა თავს. ძველი ფეოდალური სასახლეები რიგ სოფლებში ან ზულ გავერანდა, ანდა მათ სოფლის ბურჟუაზიის წარმომადგენლები დაეპატრონენ.

თავადაზნაურული მეურნეობის გაჩანაგების პროცესი უფრო შესამჩნევი იყო შავნიადგიან გუბერნიებში. ბალთისპირა გუბერნიებში თავადაზნაურულმა მეურნეობებმა ისევ შეინარჩუნეს წამყვანი მდგომარეობა.

თავადაზნაურთა წამყვანი როლი ქალაქშიც დაეცა. 1879 წლის მონაცემებით სამრეწველო საწარმოების მფლობელთა სოციალური შემადგენლობა რუსეთში ასეთ სურათს იძლევა: ვაჭრებს ეკუთვნოდათ ყველა დარგის საწარმოთა 56,5% (1201 წარმოება); გლეხებს — 11,3% (241 წარმოება), მოქალაქეებს — 4,4% (94 წარმოება), აზნაურებს — 3,8% (81 წარმოება). გარდა ამისა, უცხოელებს — 6,3% (134 წარმოება) და ა. შ. როგორც ვხედავთ, სამრეწველო საწარმოთა ძირითადი მასა ვაჭრებზე მოდიოდა, რომელთაც შემდეგ მოსდევდნენ გლეხები. მხედველობაში მოსაღებია ისიც, რომ ამ ვაჭართაგან უმრავლესობა გლეხური წარმოშობისა იყო.

რუსეთის თავადაზნაურობა მიუხედავად ეკონომიური მდგომარეობის საგრძნობი გაუარესებისა, რევოლუციამდელ რუსეთში მაინც პრივილეგიურ კლასად რჩებოდა. ყოფილი თავადებისა და აზნაურებისათვის გზა გახსნილი იყო სახელმწიფო სამსახურში, მაღალ თანამდებობებზე. მთავრობა, როგორც წესი, თითქმის ყოველთვის მსხვილ მიწათმფლობელ აზნაურებისაგან შესდგებოდა. ერობაში მათ გაბატონებული მდგომარეობა ეკავათ.

აზნაურობა მაინც ჩაკეტილ, თვითკმაყოფილ კასტას წარმოადგენდა. ზემოდან ქედმაღლურად და ზიზლით დაჰყურებდა მათი წრის გარეშე მყოფ ადამიანებს. ადამიანთა შორის ამ უაზრო და მავნე გათიშულობას ბოლო მოუღო სოციალისტურმა რევოლუციამ.

თ ა ვ ი X I V

ნაროდნიკული სოციალიზმი

თეორიული შეხედულებანი. ნაროდნიკული სოციალიზმი, რომელმაც ჩამოყალიბებული სახე XIX საუკუნის 70-იან წლებში მიიღო, რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. ეს იყო ნაირსახეობა იმ წვრილბურჟუაზიულ-უტოპიური სოციალიზმისა, რომელიც ევროპაში აღმოცენდა XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და რომლის იდეური განადგურება წილად ხვდათ მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებს მარქსსა და ენგელსს.

ამ წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის შედარებით გვიანი გამოსვლა რუსეთის საზოგადოებრივ ასპარეზზე უნდა აიხსნას მისი განვითარების შედარებითი ჩამორჩენილობით. ეკონომიური ბაზა, რომელზედაც რუსეთის ნაროდნიკობა აღმოცენდა, ხასიათდებოდა გარდამტეხი მოვლენებით, ე. ი. ისეთი მდგომარეობით, როცა კაპიტალიზმი ქვეყანაში მძლავრად განვითარებული არ ყოფილა და მხოლოდ თავის პირველ ნაბიჯებს დგამდა; როცა პროლეტარიატს არ დაემთავრებინა დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ კლასად ჩამოყალიბება; საზოგადოებრივ ასპარეზზე ყველაზე მრავალრიცხოვან და ფართო შესაძლებლობის მქონე ძალად წვრილი მწარმოებლები ჩანდნენ.

ნაროდნიკული მოძღვრების საკვანძო საკითხს წარმოადგენდა რეფორმისშემდგომი რუსეთის განვითარების საკითხი. ნაროდნიკებს არ შეეძლოთ არ დაენახათ ის ცვლილებები, რომელსაც რუსეთის ეკონომიკა ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ განიცდიდა. აკვირდებოდნენ რა ამ ცვლილებებს, ისინი ხედავდნენ მათ კაპიტალისტურ ხასიათს. აქედან გამომდინარე, ნაროდნიკებმა საზოგადოების წინაშე კაპიტალიზმის საკითხი დააყენეს. რუსეთში კაპიტალიზმის შესახებ

საკითხის დაყენება, როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, წარმოადგენდა ნაროდნიკთა მიერ წინგადადგმულ ნაბიჯს განმანათლებლობასთან შედარებით, მაგრამ ნაროდნიკებმა ვერ შეძლეს აეხსნათ ვერც კაპიტალისტური განვითარების გარდუვალობა, ვერც ის დანებითი როლი, რომელსაც კაპიტალიზმი იმ ეტაპზე რუსეთის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში ასრულებდა.

ნაროდნიკები კაპიტალიზმის მკაცრი კრიტიკით გამოვიდნენ. კაპიტალისტურ ევროპაზე მითითებით ისინი ასაბუთებდნენ ამ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ფორმაციის უვარგისობას. კაპიტალიზმი მათი აზრით იწვევდა ადამიანთა გაღატაკებას, არღვევდა საზოგადოების ჰარმონიულ განვითარებას, საზოგადოების სხეულზე უკუზრუნებელ „წყლულს“ — პროლეტარიატს აჩენდა.

ნაროდნიკები კაპიტალიზმის შეფასებას უდგებოდნენ წვრილი მწარმოებლის პოზიციიდან. კაპიტალიზმი, როგორც ცნობილია, წვრილ მწარმოებელს არ ინდობს, აჩანაგებს, სდევნის მას თავისი კუსტარული სახელოსნოდან, ართმევს საწარმოო სამუალებებს. ევროპაში წვრილი ბურჟუაზიის იდეოლოგებს ამ თვისებების გამო კაპიტალიზმი სძულდათ. ამ სიძულვილით იყვნენ გაჟსკვალულნი რუსი ნაროდნიკებიც.

ნაროდნიკებს რუსული თეჰური მიწათმფლობელობა მიაჩნდათ ქვეყნის რაღაც განსაკუთრებულ სიკეთედ, რუსეთის იმ ძვირფას თავისებურებად, რომელიც თითქმის განაპირობებდა უმტკივნეულო შეხვლას სოციალისტურ საზოგადოებაში. „რუსი გლეხი კომუნისტია თავისი ინსტინქტით, თავისი ტრადიციებით—ამბობდა ნაროდნიკების ერთ-ერთი ლიდერი პ. ნ. ტკაჩოვი.—რუსეთი დგას სოციალიზმთან გაცილებით ახლოს, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ხალხები“¹.

უარყოფითად უყურებდნენ რა კაპიტალიზმს, ნაროდნიკები ასევე უარყოფითად უყურებდნენ პროლეტარიატს, რომელიც ბურჟუაზიული საზოგადოების პირაშუა, მისი აუცილებელი ნაწილია. მუშათა კლასი რუსეთში მათ არ მიაჩნდათ რევოლუციის ძირითად მამოძრავებელ ძალად. ევროპაში, სადაც კაპიტალიზმა, ძირითადია საფაბრიკო-საქარხნო საკითხი. რუსეთში კი — აგრარული საკითხი. ევროპაში მომავლის ადამიანი მუშაა, რუსეთში — გლეხიო, — ამტკიცებდნენ ნაროდნიკები. ლაეროვის აზრით, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში მოძრაობის მთავარი ელემენტი საფაბრიკო პროლეტარიატია, ჰლავურ ქვეყნებში, განსაკუთრებით კი რუსეთში, სოფლის მოსახლეობას სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს და ამიტომაც სო-

¹ П. Н. Ткачев, Избранные сочинения, т. III, М., 1933, გვ. 90—91.

ციალ-რევოლუციური კავშირიც, ორგანიზაცია აქ ამ თავისებურებათა გათვალისწინებით უნდა მოხდეს. ნაროდნიკულ ჟურნალ „ვპერეოდში“ იგავე ლაქროვი მიუთითებდა, რომ „ჩვენი სოციალური რევოლუცია უნდა გამოვიდეს არა ქალაქებიდან, არამედ სოფლებიდან“.

ნაროდნიკებს ასევე მცდარი შეხედულება ჰქონდათ საზოგადოებრივ პროგრესსა და მის მამოძრავებელ ძალებზე. მათ მიაჩნდათ, რომ საზოგადოებრივ პროგრესს ახორციელებენ არა ხალხთა მასები, არამედ ცალკეული პიროვნებები. ხალხთა მასები ნაროდნიკებს მიაჩნდათ ინერტულ ბრბოდ, ისტორიის ქეშმარიტ შემოქმედად კი ცალკეულ გმირებს აღიარებდნენ.

ბრბოსა და გმირების დამოკიდებულების ეს სუბიექტურ-იდეალისტური თეორია განსაკუთრებით გამოკვეთილია ნაროდნიკთა ცნობილი ლიდერების ლავროვისა და მიხაილოვსკის შრომებში.

პეტრე ლავროვი (1823—1900 წწ.) ცნობილი რუსი სოციოლოგი და პუბლიცისტი მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე ნაროდნიკული შეხედულების ერთგული პროპაგანდისტი იყო. მისი ფილოსოფიური შეხედულებები ხასიათდებოდა ეკლექტიზმით. იგი უარყოფდა საზოგადოების განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებას. 70-იანი წლების რევოლუციურ ახალგაზრდობაში სარგებლობდა დიდი გავლენით. 1868—1869 წლებში ლავროვმა მიტროვის ფსევდონიმით გაეცნო თავისი „ისტორიული წერილები“, სადაც ჩამოაყალიბა იდეალისტური თვალსაზრისი საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. „ისტორიულ წერილებში“ ლავროვი ავითარებდა საზოგადოებრივი პროგრესის აუცილებლობის თვალსაზრისს. პროგრესის ქვეშ იგი გულისხმობდა პიროვნების ფიზიკურ, გონებრივ და ზნეობრივ განვითარებას. ადამიანთა საზოგადოების ისტორია მას წარმოუდგებოდა როგორც მავნე და კეთილი საწყისების ბრძოლა. პროგრესისათვის აუცილებლად მიაჩნდა ზნეობრივი იდეების გამომუშავება და გავრცელება, რაც მისი აზრით, შეუძლიათ მხოლოდ კრიტიკულად მოაზროვნე ადამიანებს. კრიტიკულად მოაზროვნე ადამიანები საზოგადოებაში ცოტანი არიან, მაგრამ სწორედ ისინი განასახიერებენ პროგრესს და წინ ეწევიან საზოგადოებას. თუ ადამიანთა საზოგადოების განვლილი ისტორიის დიდი უკუღმართობა იმაში მდგომარეობდა, რომ პროგრესით სარგებლობდა საზოგადოების მეტად მცირე ნაწილი და იგი ხორციელდებოდა უმრავლესობის დამონებით, მომავალში ამ ცივილიზებულმა უმცირესობამ უნდა გამოისყიდოს თავისი ვალდებულება ხალხის წინაშე.

ლავროვმა შეიმუშავა კრიტიკულად მოაზროვნე ინტელიგენციის მეშვეობით თანამედროვე საზოგადოების გარდაქმნის გეგმა. 1873 წელს ჟურნალ „ვეპერიოდის“ ფურცლებზე მან ეს გეგმა ასე ჩამოაყალიბა: განვავითაროთ ჩვენი თემი მიწის თემობრივი დამუშავებისა და მისი პროდუქციის თემობრივი სარგებლობის თვალსაზრისით, შევქმნათ სოფლის ყრილობიდან ძირითადი პოლიტიკური ელემენტი რუსული საზოგადოებრივი წყობილებისა, თემობრივ მფლობელობაში ჩავაშოთ კერძო, მიეცეთ გლეხობას განათლება და შეგნება მისი საზოგადოებრივი მოთხოვნილებებისა, რომელთა გაჩეშე ის ვერასოდეს ვერ შეძლებს ისარგებლოს თავისი ლეგალური უფლებებით, რაგინდ ფართო არ უნდა იყოს იგი. ლავროვის ეს მოთხოვნა არ სცილდებოდა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული განვითარების ფარგლებს. ლავროვს კი იგი სოციალიზმის საწყისად მიაჩნდა.

ინტელიგენციას, საზოგადოების გარდაქმნის როლს რომ აკისრებდა, ლავროვი ამავე დროს მიუთითებდა ამ დიდი მოვალეობათვის ინტელიგენციის წინაშე არი შეგზადების აუცილებლობაზე, ამისათვის მას საჭიროდ მიაჩნდა პროპაგანდა, კრიტიკულად მოაზროვნე ადამიანთა კადრების აღზრდა. ჟურნალ „ვეპერიოდის“ ფურცლებზე ლავროვი ეწეოდა იმის არითმეტიკულ გამოთვლასაც კი, თუ როდის ეყოლებოდა რუსეთს კრიტიკულად მოაზროვნე ადამიანთა ლეგიონები.

ლავროვის მთელი ეს თვალსაზრისი წარმოდგენდა სუბიექტური იდეალიზმის გამოხატულებას. მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსებმა ფ. ენგელსმა და ვ. ი. ლენინმა ლავროვის ეს რეაქციული თვალსაზრისი იდეურად გააცაპტვერეს.

სუბიექტურ-იდეალისტური თეორია პროგრესის მატარებელი ინტელიგენციისა და ინერტული მასის შესახებ უკიდურესობამდე მიყვანილი ნაროდნიკების ზეოზე ცნობილი თეორეტიკოსის ნ. კ. მიხაილოვსკის (1842—1902 წწ) ნაშრომებში. მიხაილოვსკი 70-იან წლებში მოღვაწეობდა „ოტჩენსტვენეი ზაპისკის“ და „რუსკოე ბოგატსტვოს“ რედაქციებში. ამ ჟურნალების ფურცლებზე იგი დაუწოდებლ ბრძოლას ეწეოდა მარქსიზმის წინააღმდეგ. მიხაილოვსკის მიაჩნდა, რომ საზოგადოებრივ პროგრესს ახორციელებენ მხოლოდ ცალკეული გპირები, მასა კი ინერტულია, მისი დამახასიათებელი თვისებაა მიბადვა და მორჩილება. მასა ადვილად აღაგზნება. იგი მიჰყვება პირველ ბიძგს, ბიძგი კი მას ინტელიგენციამ უნდა მისცეს. ცალკეული პიროვნების როლის ასე განდიდების, პიროვნების კულტის აღიარების ეს მანერე თეორია საფუძვლად ედო ნაროდნიკებას შეხედულებებს, განსაკუთრებით ტერორისტული მიმართულებებს „ნაროდნაია ვოლიას“

პრაქტიკულ საქმიანობას. ამ შეხედულებას არავითარი საერთო არ გააჩნდა ქეშმარიტ რევოლუციურ თეორიასა და პრაქტიკასთან.

საზოგადოებრივი პროგრესის გაგების, ინტელიგენციის როლის შეფასების ეს მცდარი თვალსაზრისი მომდინარეობდა იქედან, რომ ნაროდნიკებს არ გაეგებოდათ ბუნება ინტელიგენციისა და იურიდიულ-პოლიტიკურ დაწესებულებათა კავშირისა განსაზღვრულ საზოგადოებრივ კლასთა ინტერესებთან, არ ესმოდათ კლასობრივ, ანტაგონისტურ საზოგადოებაში ინტელიგენციის კლასობრივი შინაარსი.

ნაროდნიკული სოციალიზმის ლიდერთა შორის დიდი აზრთა სხვადასხვაობა იყო ტაქტიკის საკითხებში. ერთი ჯგუფი საჭიროდ თვლიდა დაუყოვნებლივ გლახთა ბუნტების მოწყობას, არსებული სახელმწიფოებრივი ორგანიზმის სრულ დამსხვრევას და მის ნანგრევებზე სოციალისტური საზოგადოების შექმნას ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის გარეშე. მეორე თვალსაზრისის თანახმად საჭირო იყო რევოლუციის მომზადება გლახობაში ხანგრძლივი, შეუპოვარი პროპაგანდის მეოხებით. პირველი თვალსაზრისი მომდინარეობდა ბაკუნინიდან, მეორე — ლავროვიდან. ბაკუნინის ბუნტარულ ტენდენციებს იზიარებდა ნაროდნიკთა თვალსაჩინო ლიდერი ტაჩოვი.

საერთაშორისო ანარქიზმის ლიდერის მიხეილ ალექსანდრეს ძე ბაკუნინის (1814—1876 წწ) შეხედულებები 70-იანი წლების რუს ნაროდნიკთა შორის დიდი მოწონებით სარგებლობდა.

ბაკუნინი თვლიდა, რომ საჭიროა დაიწყოს საყოველთაო ამბოხება მსოფლიოში, დაინგრეს ყველგან სახელმწიფო და ამ ძველი ქვეყნის ნანგრევებზე შეიქმნას სოციალისტური საზოგადოება სახელმწიფოს გარეშე, რომელიც მას წარმოუდგებოდა თავისუფალი შრომითი თემების ფედერაციად. ბაკუნინი ყოველგვარი სახელმწიფოს წინააღმდეგი იყო. მასში მხოლოდ ჩაგვრის იარაღს ხედავდა და ამ შეხედულებას ავრცელებდა პროლეტარიატის დიქტატურაზეც, რომელიც, როგორც მარქსიზმი გვასწავლის, წარმოადგენს აუცილებელ გარდამავალ ფორმას უკლასო სოციალისტური საზოგადოების აშენებისათვის.

ბაკუნინი ასევე უარყოფდა მასობრივი რევოლუციური პარტიის შექმნის საჭიროებას. მისი აზრით, ასეთი პარტიის ნაცვლად უმჯობესი იქნებოდა სექტანტური, ხალხისაგან ფარული, შეთქმულებრივი ორგანიზაცია ინტელიგენტთა მცირე ჯგუფისა, რომელიც უხელმძღვანელებდა რევოლუციურ აფეთქებას.

ბაკუნინის ბუნტარულ იდეოლოგიასთან ახლო იდგა ნაროდნიკ-

თა თვალსაჩინო თეორეტიკოსის, პეტრე ნიკიტას ძე ტკაჩოვის (1844—1886) შეხედულებანი. ტკაჩოვი იყო რუსეთის სამოციანნი წლების რევოლუციური მოძრაობის აქტიური მონაწილე, რისთვისაც რამდენჯერმე დააპატიმრეს და გადაასახლეს.

1873 წლის დეკემბერში ტკაჩოვი გაიქცა საზღვარგარეთ და თანამშრომლობდა ნაროდნიკულ ჟურნალ „ვპერიოდში“. მაგრამ იმის გამო, რომ მისი თვალსაზრისი, განსაკუთრებით ტაქტიკურ საკითხებზე, დიდად განსხვავდებოდა ლავროვის თვალსაზრისისაგან, განხეთქილება მათ შორის გარღვეული გახდა. ტკაჩოვმა დაიწყო საკუთარი ჟურნალის „ნაბატის“ გამოცემა, რომელიც 1881 წელს შეწყდა. შემდეგ ტკაჩოვი ფრანგი ბლანკისტების ორგანოში — „არც ღმერთი, არც ბატონი“ თანამშრომლობდა.

ტკაჩოვი ბევრს წერდა რუსეთის სოციალ-ეკონომიურ საკითხებზე. ამასთან იგი ნიჭიერი ლიტერატურული კრიტიკოსი იყო.

ტკაჩოვს, ისე როგორც ბაკუნინს, მიაჩნდა, რომ სოციალისტური რევოლუციის განხორციელება რუსეთში არ წარმოდგენდა არავითარ სიძნელეს. მაგრამ იგი, განსხვავებით ლავროვისა და ბაკუნინისაგან, ფიქრობდა, რომ ძველი რეჟიმის დამხობა რუსეთში უნდა განხორციელდეს „რევოლუციური უმცირესობის“ შეთქმულების საფუძველზე. ტკაჩოვი არ სცნობდა გლეხური მასების რევოლუციური ინიციატივას და არ სწამდა სტიქიური ბუნტების წარმატება. საჭირო იყო ორგანიზატორული მოქმედება შეგნებული უმცირესობისა, რომელიც გაერთიანებული იქნებოდა ცენტრალიზებულ პარტიაში. ჩაიგდებდა რა ძალაუფლებას ხელში შეთქმულების შედეგად, ეს რევოლუციური პარტია გარდაქმნიდა კონსერვატიულ სახელმწიფოს რევოლუციური დიქტატურის ორგანოდ. რევოლუციური ხელისუფლება განხორციელებდა სოციალისტურ ღონისძიებებს. იგი, მაგალითად, თანდათანობით გარდაქმნიდა სოფლის თემს თემკომუნად: მოახდენდა კერძო მფლობელთა წარმოების იარაღების ექსპროპრიაციას და მათს განსაზოგადებას; მოსპობდა შუამავლობას, რომელიც ხელს უშლიდა პროდუქტების პირდაპირ გაცვლას; მოახდენდა უთანასწორობის (ფიზიკურ, გონებრივ და ზნეობრივ დარგებში) ლიკვიდაციას საზოგადოებრივი აღზრდის მეშვეობით, მოსპობდა ოჯახურ უთანასწორობას და სხვ.

რევოლუციის ტაქტიკურ საკითხებში ტკაჩოვის შეხედულება ახლო ნათესაობაში იყო ფრანგი რევოლუციონერის ოგიუსტ ბლანკის თვალსაზრისთან. ამიტომ მან რუსული ბლანკიზმის სახელწოდება მიიღო.

ნაროდნიკული იდეოლოგიის ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც ნათლად

ჩანს მისი წინააღმდეგობრიობა, ეკლექტიზმი, ერთის მხრივ პროგრესული, მეორეს მხრივ რეაქციული ხასიათი.

რა იყო დადებითი და პროგრესული 70-იან წლებში ნაროდნიკობაში? პრელუდოვლისა ის, რომ ისინი არსებული რეჟიმის დაუძინებელ მტრებს წარმოადგენდნენ და მთელი სულითა და გულით მოწადინებული იყვნენ დაემხროთ რუსეთის უსამართლო სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმი. ნაროდნიკებს აწუხებდათ ბედი სოციალური ჩაგვრით განაწამები რუსი მშრომელი მოსახლეობისა და სურდათ მათი განთავისუფლება, მათი მომავალი ცხოვრების ადამიანური მოწყობა.

ნაროდნიკები ამატან, თავიანთი შეხედულებებით დემოკრატები იყვნენ. ეს დემოკრატიზმი გამოკვეთილად ჩანს საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მოწყობის იმ პროგრამულ დებულებებში, რომელსაც ისინი აყენებდნენ. ნაროდნიკების იდეალს წარმოადგენდა რუსეთში მსხვილი მემამულური მიწათმფლობელობის ლიკვიდაცია, მთელი საზოგადოებრივი წყობილების დემოკრატიზაცია. ეს მოთხოვნები შესაბამებოდნენ საზოგადოებრივი პროგრესის ინტერესებს.

ნაროდნიკები თავიანთი პროგრამის განხორციელებას ვარაუდობდნენ სოციალური და პოლიტიკური რევოლუციების საშუალებით. 70-იანი წლების ნაროდნიკები შორს იყვნენ ლიბერალურ მშენებარულ პოლიტიკასთან. ისინი მიდიოდნენ ცარიზმთან არა კომპრომისული გზით, არამედ რევოლუციური გზით და სწამდათ, რომ მხოლოდ სახალაანი რევოლუცია გადაწყვეტდა საზოგადოების წინაშე მომწიფებულ საკითხებს. ნაროდნიკობა დემოკრატიზმთან ერთად რევოლუციურობასაც შეიცავდა.

70-იანი წლების ნაროდნიკებმა ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უჩვენეს საზოგადოებრივი ინტერესებისათვის, რევოლუციისათვის თავგანწირვის იშვიათი მაგალითები. ისინი რევოლუციური ფანატიზმით იყვნენ გამსჭვალულნი და მზად იყვნენ დაეთმოთ ყოველგვარი ამქვეყნური პირადული სიამოვნება რევოლუციის საქმისათვის, მათ მიერ დასახული მიზნის განხორციელებისათვის.

ნაროდნიკების რევოლუციურმა მოძრაობამ თვალაჩინო როლი შეასრულა 70-იანი წლების მაწურულსათვის რევოლუციური სიტუაციის შეიზადებაში. ნაროდნიკებმა აიძულეს ცარიზმი უკან დაეხია და არსებულის შენარჩუნების მიზნით გაეღო ზოგიერთი დათმობები.

მაგრამ ნაროდნიკული მსოფლშედეგელობა მთლანად შეუთავსებელი იყო რუსეთის დაჩაგრული მასების განთავისუფლების ქეშმარტ ინტერესებთან. ნაროდნიკების მიერ არჩეული გზით შეუძლე-

ბელი იყო რუსეთში რაიმე სეროზული რევოლუციური ღონისძიებას განაორციელება. ნაროდნიკებმა არა მარტო ვერ შეაფასეს რუსეთის იმდროინდელი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება, არამედ მცდარი თეორიული დებულებებით დააბნიეს საზოგადოებრივი პროგრესისათვის მებრძოლი ძალები. ჩიხში მოაქციეს 60-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობა. ნაროდნიკებმა დიდა ღიანი მიაყენეს რევოლუციურ თეორიას. რუსეთის შემდგომი რევოლუციური წინსვლა შეუძლებელი იყო მათი იდეური განაღვრების გარეშე.

ნაროდნიკებმა თავიანთი თეორიული დაბნეულობის გამო არა თუ წინ წააწიეს საზოგადოებრივ-რევოლუციური აზრი, არამედ გადადგეს ნაბიჯი უკან, 60-იანი წლების განმანათლებლობასთან შედარებით. 60-იანი წლების დიდი რუსი განმანათლებლები, როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, შეურიგებელი მოძულენი იყვნენ ბატონყმობისა და მისი ყოველგვარი ნაშთებისა ეკონომიურ, სოციალურ და იურიდიულ დარგში. ისინი მხურვალედ იცავდნენ განათლებას, თვითმმართველობას, ცხოვრების ევროპულ ფორმებს. განმანათლებლობის დამახასიათებელი თვისება იყო ისტორიული ოპტიმიზმი. რუსეთის განვითარების რაღაც თვითმყოფადი გზისადმი შეურიგებლობა. ნაროდნიკებმა კი გადაუხვიეს რა განმანათლებელთა ჯანსაღ ტრადიციებს და უკიდურესობამდე განავითარეს რა მათი მოძღვრების ყველაზე სუსტი მხარეები, ამით გაამრუდეს რევოლუციურ-დემოკრატიული თეორიისა და მოძრაობის გზა. დაიხიეს უკან წვრილბურჟუაზიულ-რეაქციული ბანაკისაკენ. ვ. ი. ლენინმა სპეციალური ნაშრომი უძღვნა ნაროდნიკობის დამოკიდებულებას განმანათლებლობასთან. ლენინმა მარქსიზმი გამოაცხადა 60-იანი წლების განმანათლებლობის ნამდვილ მემკვიდრედ, ხოლო ნაროდნიკული მემკვიდრეობა მარქსიზმისათვის უცხოდ აღიარა. განიხილავს რა ნაროდნიკების გადახვევას 60-იანი წლების განმანათლებლობისაგან, ლენინი წერს: „...თუკია ნაროდნიკობამ განმანათლებელთა „მემკვიდრეობასთან“ შედარებით დიდი ნაბიჯი გადადგა წინ, რუსეთის კაპიტალიზმის საკითხი რომ დააყენა, მაგრამ ამ საკითხის მის მიერ გადაწყვეტა წვრილბურჟუაზიული თვალსაზრისისა და კაპიტალიზმის სენტიმენტალური კრიტიკის გამო იმდენად არადაპყმავითილებელი აღმოჩნდა, რომ ნაროდნიკობა საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელ რიგ უმნიშვნელოვანეს საკითხებში უკან მოექცა „განმანათლებელთა“ შედარებით, ნაროდნიკობას შეერთება ჩვენებურ განმანათლებელთა მემკვიდრეობასა და ტრადიციებთან ბოლოს და ბოლოს მინუსი აღმოჩნდა: ის ახალი საკითხები, რომლებიც რუსეთის სა-

ზოგადოებრივი აზროვნების წინაშე რუსეთის რევოლუციის შემდგომმა ეკონომიურმა განვითარებამ დააყენა, ნაროდნიკობამ ვერ გადასწყვიტა, მათ შესახებ დასჯერდა სენტიმენტალურ და რეაქციულ ლამენტაციებს, ზოლო ის ძველი საკითხები, რომლებიც ჯერ კიდევ განმანათლებლებმა წამოაყენეს, ნაროდნიკობამ თავისი რომანტიკით დაამძიმა და მათი სრული გადაწყვეტა შეაფერხა¹.

ნაროდნიკობის თეორიული შეცდომები და უნიადაგობა ყველაზე ნათლად გამოჰქადაგნდა პრაქტიკული რევოლუციური მოძრაობის დროს. პრაქტიკამ თვით გააცამტვერა ნაროდნიკული შეხედულებანი რუსეთის გლეხზე, მის კომუნისტურ ინსტინქტებზე, „ბრბოხა“ და „გზირების“ დამოკიდებულებაზე.

პრაქტიკული საქმიანობა. ხალხში გასვლა. 1869 წლიდან პეტერბურგელი ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფი, რომელიც გატაცებული იყო პ. ლავროვისა და ბ. ფლეროვსკის სახელმოხვეჭილი ნაშრომებით, ნატანსონის მეთაურობით საფუძველს უყრის პირველ ნაროდნიკულ ორგანიზაციას, რომელიც ისტორიაში ცნობილია „ჩაიკოვცელების“ სახელწოდებით. ამ ჯგუფში თავს იყრიან ნეჩაევის შეთქმულებრივი ტაქტიკით უკმაყოფილო ელემენტები. წამყვან ძალებს წრეში წარმოადგენენ თვით მ. ნატანსონი, მისი მეუღლე ო. შლეისნერი, ს. კრავჩინსკი (სტეპნიაკი), ა. სერდიუკოვი, დ. კლემენცი, პ. კროპოტკინი, ნ. ჩარუშინი, ს. სინეგუბი, ლ. მიშკო, ს. პეროვსკაია, მ. კუპრიანოვი და სხვ. ამ პირველ ორგანიზაციას ჰყავდა თავისი წრეები როგორც დედაქალაქში, ისე რუსეთის ცენტრალურ ქალაქებში წრეებში ებმებიან ნაროდნიკული მოძრაობის ისეთი თვალსაჩინო წარმომადგენლები, როგორიც იყვნენ ა. ჟელიაბოვი, ფ. ვოლხოვსკი, ნ. მოროზოვი, მ. ფროლენკო და სხვ. ამ ორგანიზაციას სახელწოდება „ჩაიკოვცელები“ სრულიად შემთხვევით შეერქვა. ჩაიკოვსკი (შემდეგში საბჭოთა ხელისუფლების დაუნდობელი მტერი) მართალია ამ ორგანიზაციის წევრი იყო, მაგრამ მასში არავითარ განსაკუთრებულ როლს არ ასრულებდა.

ეს ორგანიზაცია მიზნად ისახავდა ხალხში სოციალისტურ პროპაგანდას. იგი მასებში რევოლუციურ-დემოკრატიულ ლიტერატურას ავრცელებდა. 1871 წელს ორგანიზაციამ შვეიცარიაში საკუთარი სტამბა დააარსა და უტოპიურ-სოციალისტური იდეებით გამსჭვალული ბროშურების გამოცემა დაიწყო.

ნაროდნიკობის ეს პირველი ორგანიზატორები პროპაგანდისტულ მუშაობას ეწეოდნენ დედაქალაქის მუშებში. მართალია, ნაროდნი-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 654.

კული თეორია პროლეტარიატს სრულიადაც არ სცნობდა რევოლუციის მამოძრავებელ ძალად და მთელ იმედებს გლეხობაზე ამყარებდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში „ჩაიკოვცელები“ მუშებთან საქმიანობას განიხილავდნენ როგორც მოსაშზადებელ ეტაპს ძირითადი მოღვაწეობისათვის. პეტერბურგის პროლეტარიატში ისინი ისეთ ფენას ეძებდნენ, სადაც ცოცხალი იყო გლეხური ფაქიოლოგია. ეს ფენა მათ მიაჩნდათ დამხმარე ძალად თავიანთ, შემდგომში გაშლილ, რევოლუციურ მუშაობაში.

„ჩაიკოვცელები“ ლავროვის მიმდევრები იყვნენ, ე. ი. რუსეთში სოციალისტური რევოლუციის განხორციელებისათვის საჭიროდ მიაჩნდათ ხანგრძლივი პროპაგანდისტული საქმადისი. ამავე პერიოდში რუსი ახალგაზრდობის მეორე ჯგუფი თავის იდეურ ბელადად ნიხ. ბაკუნინს აღიარებდა და მის ბუნტარულ ტაქტიკას სოციალიზმის განხორციელების ყველაზე სწორ საშუალებად თვლიდა. 1872 წელს პეტერბურგში აღმოცენდა ბაკუნინის მიმდევართა ორგანიზაცია. მისი ორგანიზატორები იყვნენ ა. დოლგუშინი და ლ. დმოხოვსკი. მომდევნო წელს დოლგუშინელები მოსკოვში გადავიდნენ. ეს ორგანიზაცია მასებში რევოლუციურ პროპაგანდას ზედმეტად თვლიდა. მას მიაჩნდა, რომ რუსი ხალხი რევოლუციისათვის უკვე შეშზადებულია და საჭიროა ბუნტების ორგანიზაციაო, მოსკოვის მაზლობლად მათ საიდუმლო სტამბაც შექმნეს და დაბეჭდეს პროკლამაციები. რევოლუციურ ახალგაზრდობას მოუწოდებდნენ ხალხში „ბუნტების“ მოწყობას.

ბუნტარული ორგანიზაციის არსებობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1874 წელს უანდარმერიამ მიაგნო მათ კვალს. ორგანიზაცია გაანადგურეს.

დოლგუშინელთა აღმოჩენა და განადგურება სრულებითაც არ ნიშნავდა მოძრაობის ჩაკვლას. ამ პერიოდში რუსეთის ახალგაზრდობაში, განსაკუთრებით სტუდენტობაში, ისე მძლავრად მოიკიდა ფეხი ბუნტარულმა იდეოლოგიამ, რომ მისი აღმოფხვრა არავითარ რეპრესიებს აღარ შეეძლო. რუსეთის უმაღლეს სასწავლებელთა მოწინავე სტუდენტობა თავის მოვალეობად და ღირსების საქმედ თვლიდა ხალხში გასვლას პრაქტიკული რევოლუციური მოღვაწეობისათვის. ისინი დარწმუნებული იყვნენ, რომ გლეხობა, რომელსაც მიწა და თავისუფლება სწყუროდა, დაუყოვნებლივ გამოეხმაურებოდა აგიტატორების მოწოდებას და მთელს რუსეთში რევოლუციის ხანძარი დაიბნებოდა. აღსანიშნავია, რომ ნაროდნიკულ მოძრაობას ამ პერიოდში არ ჰყოლია ერთი ხელმძღვანელი ცენტრი. ხალხში გასვლის

განკარგულებანი არ მოდიოდა რომელიმე ხელმძღვანელი ორგანოდან, იგი მასობრივი ფსიქოზის სახით ვრცელდებოდა ახალგაზრდობაში. ხალხში გასვლის საჭიროებას ერთნაირად აღიარებდნენ ლავროვისა და ბაკუნინის მიმდევრები და ისინიც, რომელთაც ჯერ კიდევ არ გააჩნდათ გარკვეული პლატფორმა ამ მოძრაობაში.

1874 წლიდან „ხალხში გასვლა“ დაიწყო მასობრივად. პეტერბურგის, მოსკოვის, ხარკოვის, ოდესის, ყაზანის უნივერსიტეტებისა და სხვა უმაღლესი სასწავლებლების ასობით სტუდენტი ტოვებდა სწავლას და სოციალისტური ლიტერატურით დატვირთული, ფანატიკურ-რევოლუციური აზრებით შთაგონებული და ოპტიმისტურად განწყობილი მიემგზავრებოდა სოფლებში.

ეს მოძრაობა — აღნიშნავს ცნობილი ზემლევოლელი კრავჩინსკი — ძნელად თუ ჩაითვლება პოლიტიკურად. უფრო სწორად ეს იყო რაღაც ჭეშოროსნული ლაშქრობის მსგავსი, რომელიც გამოირჩეოდა რელიგიური მოძრაობის სრულიად გადამდები და ყოველმშთანთქმელი ხასიათით... პროპაგანდისტს მტკიცედ სწამდა, რომ დღეს თუ არა ხვალ მოხდება რევოლუცია, მსგავსად იპისა, როგორც შუა საუკუნეების ადამიანებს ზოგჯერ სწამდათ საშინელი სამსჯავროს მოახლოებაო.

განსაკუთრებით დიდი იყო ლტოლვა რუსეთის სამხრეთ გუბერნიებში, სადაც ნაროდნიკი ახალგაზრდობის რწმენით კვლავ ცოცხლობდა რაზინული და პუგაჩოვური სულისკვეთება.

მაგრამ სოფლად ცხოვრებაში გამოუცდელ ამ სტუდენტ ახალგაზრდობას იმედგაცრუება ელოდა. გლეხობა სრულებითაც არ იყო განწყობილი იმისათვის, რომ აპყოლოდა ამ ახალგაზრდების რევოლუციურ ქადაგებას, სამუშაო იარაღი გადაეგდო და დაუყოვნებლივ ნაჯახისათვის მოეკიდა ხელი. გლეხებმა ნაროდნიკი რევოლუციონერები იუცხოვეს, ეჭვს თვალით შეხედეს. მათ, არავითარი ენთუზიაზმი არ გამოუხატავთ მათი ქადაგების დროს. პირიქით, ცდილობდნენ მათგან რაც შეიძლება შორს დაეჭირათ თავი. ასე შეხედნენ არა მარტო გამოუცდელ ახალგაზრდებს, არამედ რევოლუციური აგიტაციის ოსტატებს, ნაროდნიკული მოძრაობის ლიდერებს. აი რას გვიამბობენ ისინი:

„...ცოტა უფრო შეძლებული გლეხები პირდაპირ გვეუბნებოდნენ უარს ღამის გათევაზე, ან ყოველგვარი ლაპარაკის გარეშე. მოკლედ და უცერემონიოდ გამოთქვამდნენ თავიანთ შეხედულებებს ჯამელელთა ხელმძღვანელობაზე“. — წერს ლუკაშევიჩი. „ისინი ყველგან იჭვით გვხვდებოდნენ და იმდენად უსიამოვნოდ გვაძლევდნენ თავშესა-

ყარს.. რომ ღამისგასათევის ძიება ჩვენთვის მალე ჭეშმარიტი სასჯელი გახდა“... — იგონებს ვ. ღუმაგორ-მოკროვეიჩი.

„ჩემს ცხოვრებაში — იგონებს ვ. ფიგნერი — პირველად აღმოჩნდი სოფლის ცხოვრების პირისპირ, ხალხის პირისპირ, მშობლებისაგან, ნაცნობებისაგან და მეგობრებისაგან შორს, ინტელიგენტებისაგან შორს. ვაღიარებ, თავი ვიგრძენი განმარტოებულ, სუსტ, უძლურ ადამიანად ამ გლეხურ ზღვაში. გარდა ამისა, მე არც კი ვიცოდი, როგორ მივდგომოდი უბრალოდ ადამიანს.

აქამდე მე არ მენახა ახლოდან გლეხობის მთელი ეს ბეჩავი ვითარება. მე ვიცოდი ხალხის უბედურებია და სიღარიბის შესახებ მხოლოდ თეორიულად, წიგნებით, საყურანალო სტატიებით, სტატისტიკური მასალებით... ახლა, 25 წლის აააკში, მე ვიდექი მათ წინ როგორც ბავშვი, რომელსაც ხელში შეაჩეჩეს რაღაც უცნობი, აქამდე უნახავი საგანი...

საში თვის განმავლობაში მე ვხედავდი ერთსა და იმავე სურათს... ეს საში თვე ჩემთვის იყო მძიმე გამოცდა იმ საშინელი შთაბეჭდილებებით, რომლებიც მე გადავიტანე სახალხო ცხოვრების მატერიალური მხარის გაცნობიდან. ხალხის საულში ჩახედვა კი ვერ მოვახერხე — პროპაგანდისტთვის მე სიტყვაც არ დამიძრავსო“¹.

ამრიგად ის ვარდისფერი იმედები, რომლითაც ნაროდნიკები სოფლად მიემგზავრებოდნენ, სინამდვილესთან პირისპირ შეყრის პირველსავე დღეებში გაშუქდა. უმრავლესობამ საერთოდ ვერ მოახერხა გაეშალა რაიმე პროპაგანდა. მცირე ნაწილი მხოლოდ ერთპიროვნულ, მაგრამ უპერსპექტივო აგიტაციას ეწეოდა. გლეხობა სრულებითაც არ აღმოჩნდა მატარებელი ისეთი კომუნისტური ინსტინქტებისა, როგორიც ეს ნაროდნიკებს ეგონათ.

ამ საერთო წარუმატებლობის ვითარებაში ზოგიერთი ნაროდნიკი მაინც ახერხებდა რევოლუციური მგზნებარების მაქსიმუმი ეჩვენებინა. ამ მხრივ დამახასიათებელია ი. მიშკინის, ივანიჩ-პისარევის, ნ. მოროზოვის, დ. კლემენცის, პ. კროპოტკინის და სხვ. მოღვაწეობა, ი. ნ. მიშკინს ვ. ი. ლენინი გამოჩენილ რევოლუციონერს უწოდებდა. მიშკინმა მოაწყო სტამბა და დაიწყო საიდუმლო ლიტერატურის ბეჭდვა. მას ეკუთვნის ჩერნიშევსკის ციმბირიდან გაქცევის გაბედული გეგმა. იგი მეფის თვითმპყრობელური ხელისუფლების გაბედული მამხილებელი იყო და გმირულად იბრძოდა, ვიდრე 1885 წელს არ დახვრიტეს.

პრაქტიკული მოღვაწეობის ამ პირველმა პერიოდმა ნაროდნი-

¹ В. Ф и г н е р, Избр. произведения, т. I, М., 1933, гл. 104—197.

კებს არაფერი მისცა. თუ არ ჩავთვლით პროპაგანდის ერთეული წარმატების შემთხვევებს, — წერს ნაროდნიკი ო. აპტეკმანი, — საერთოდ მისი შედეგები ხალხში შეუმჩნეველი დარჩა. — საშუალოდ 10—20 ინტელიგენტ აგიტატორზე ერთი გარეგოლუციონერებული გლეხი თუ მოდიოდა — აღნიშნავს კრაჟინსკი. სინამდვილესთან შეჯახებისას ასეთმა პირუკუ შედეგებმა ნაროდნიკები კიდევ ვერ დაარწმუნა მათი თეორიული შეხედულებების მცდარობასა და უპარგისობაში. ამასთან მთავრობა პირდაპირ ნადირობდა ამ გამოუცდელ პროპაგანდისტებზე. მათი უმრავლესობა ციხეში აღმოჩნდა. ნაროდნიკებმა ჩასთვალეს, რომ მათ ვერ იპოვნეს გლეხობის სულის გასაღები, რომ საჭირო იყო ტაქტიკის შეცვლა, ხალხში არა ხანმოკლე დროით, არამედ ხანგრძლივად ჩასახლება, გლეხობის ნდობის მოპოვება, შეუპოვარი, თანმიმდევრული პროპაგანდის მეშვეობით გლეხთა დიდი ჯგუფების გადაბირება. „ჩვენი პირველი რევოლუციური გამოცდილება ხალხში — ვამბობდით ჩვენ — ძალზე ხანმოკლე იყო და ამასთან ისეთი სისწრაფით მიმდინარეობდა, რომ უფლება არ გვქონდა ამის საფუძველზე გამოგვეტანა რაიმე დასკვნა საყოველთაო აჯანყების მიზანშეწონილობასა თუ მიზანშეუწონლობაზე, ხალხში ცალკეული ბუნტების გამოწვევის სიძნელესა თუ სიადვილეზე, სოფლად პროპაგანდის ამა თუ იმ მნიშვნელობაზე... ამიტომ საჭიროა — ვამბობდით ჩვენ — ერთ ადგილზე ჯდომა, ხალხში გარკვეული დროით ცხოვრება, რომ გამოცდილების საფუძველზე შეგვეტანა — თუ ეს საჭირო გახდებოდა, ესა თუ ის ცვლილება ჩვენს პროგრამასა თუ ტაქტიკაში და ხალხში გასვლა არ შეწყვეტილა“¹ — იგონებს აპტეკმანი.

მოძრაობის ამ პირველმა პერიოდმა ნაროდნიკთა რიგებს დიდი ზიანი მიაყენა. დაპატიმრებანი პირველად დაიწყო სარატოვის გუბერნიაში. მთავრობამ თანდათან მისდია რევოლუციურ-პროპაგანდისტთა მოძრაობის ძაფს და დაადგინა, რომ ეს ანტისახელმწიფოებრივი პროპაგანდა მოდებული იყო თითქმის 37 გუბერნიაში. 770 „დამნაშაიდან“ მთავრობამ 365 ციხეში ჩასვა, 452 — მეთვალყურეობის ქვეშ აიყვანა. დაპატიმრებას გადარჩენილმა აგიტატორებმა ქალაქებს შეაფარეს თავი და იქ დაიწყეს თავისი რიგების შეესება.

რუსეთის რევოლუციურ-ნაროდნიკულ ორგანიზაციებში, ხალხში გასვლაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქართველი სტუდენტები, რომელთაგან ბევრი ნაროდნიკული მოძრაობის თვალსაჩინო წარმო-

¹ О. В. Аптекман, Общество «Земля и Воля» 70-х годов, М., 1924, 88. 137.

მადგენლად ითვლებოდა. 1878-84 წლებში პეტერბურგში ჩამოყალიბებულ ერთ-ერთ ნაროდნიკულ წრეს ქართველთა წრე ეწოდებოდა. მასში შედიოდნენ რაფ. ყაზბეგი, მიხ. ყიფიანი, ელისაბედ ყაზბეგი და სხვები. ხალხში გასვლის პერიოდში რაფ. ყაზბეგი უკრაინის სოფლებში წავიდა და იქ ეწეოდა პროპაგანდას.

1874 წელს მოსკოვში ნაროდნიკების ფართო წრე მუშათა შორის მუშაობდა. ეს წრე პირველად ციურიხში ჩაისახა, შემდეგ მოსკოვში გადმოვიდა. მისი თვალსაჩინო წევრები იყვნენ: ი. ჯაბადარი, ზდანევიჩი-მაიაშვილი, მიხ. ჩიკოძე, ალ. ციციშვილი, ი. ქიქოძე, ა. გამარეკლიძე და სხვები. ჯაბადარი ახლო იცნობდა პეტრე ალექსეევს. ამ ორგანიზაციის წევრები პეტერბურგშიც მუშაობდნენ. ქართველი ნაროდნიკების ნაწილი რევოლუციურ მოღვაწეობას რუსეთის გუბერნიებში ეწეოდა, ნაწილი (ციციშვილი, ქიქოძე, გამარეკლიძე და სხვ.) ჩამოვიდნენ საქართველოში და არალეგალურად ხელმძღვანელობდნენ ნაროდნიკული ორგანიზაციის საქმიანობას¹.

მოსკოველთა წრის საქმიანობა 1875 წლის აპრილამდე გაგრძელდა. იგი ქანდარმერიამ აღმოაჩინა და გაანადგურა. მთავრობამ მათ წინააღმდეგ მოაწყო დიდი სასამართლო პროცესი („ორმოცდაათის პროცესი“). სასამართლოზე ნაროდნიკები (ს. აგაპოვი, გ. ზდანევიჩი-მაიაშვილი, ი. ჯაბადარი, სოფია ბარდინა, პეტრე ალექსეევი და სხვ.) გამოვიდნენ რუსეთის მაშინდელი სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის მამხილებელი სიტყვებით. განსაკუთრებით შთამბეჭდავი იყო პეტრე ალექსეევის სიტყვა, რომელსაც ვ. ი. ლენინმა რუსი მუშა რევოლუციონერის წინასწარმეტყველება უწოდა. „აღიმართება მილიონობით მუშა ხალხის ძარღვიანი მუშტები და დესპოტიზმის უღელი, რომელიც ჯარისკაცული ხიშტებითაა გარემოცული, ნამსხვრევებად იქცევა“ — ამბობდა იგი.

„ზემლია ი ვოლია“. ბუნტარული ახალგაზრდობის პირველი იმედგაცრუებისა და მოძრაობის ახალ ეტაპზე გადასვლის დასაწყისში, სადაც რევოლუციური პროპაგანდა მკიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული გლეხობის ყოველდღიურ ინტერესებთან, აღინიშნა პეტერბურგის ცენტრალური საიდუმლო ორგანიზაციის ჩამოყალიბებით, რომელიც ისტორიაში ცნობილია „ზემლია ი ვოლიას“ სახე-წოდებით. „ზემლია ი ვოლიას“ როგორც ცენტრალური ხელმძღვანელი ორგანოს პირველი ორგანიზატორები და აქტიური მოღვაწენი

¹ ქართველი ნაროდნიკებისა და საქართველოში ნაროდნიკული მოძრაობის შესახებ დაწერილებით იხ. ზ. შველიძე, „რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში“, თბილისი, 1960.

იყვნენ ა. მ. ნატანსონი, მისი მეუღლე ო. ა. ნატანსონი. ა. დ. მიხაილოვი, ა. ფ. მიხაილოვი, დ. ლიზოგუბი, ვ. ოსინსკი, ა. კვიატკოვსკი, ა. ბოგოლიუბოვ-ემელიანოვი. მ. პოპოვი, გ. პლუხანოვი. გ. პრეობრაჟენსკი, ა. ზუნდელევიჩი, გ. ტიმჩენკო. ო. აპტეკმანი, ნ. სერგეევი და სხვები¹.

ორგანიზაციის შექმნის თარიღად იმ მრავალრიცხოვან მემუარულ ლიტერატურაში, რომელიც ნაროდნიკებმა დატოვეს, ძირითადად აღიარებულია 1876 წლის მეორე ნახევარი. სახელწოდება „ზემლია ი ვოლია“, როგორც ვერა ზასულიჩი იგონებს, დაერქვა იმ საზოგადოების ხსოვნის უკვდავსაყოფად, რომელიც 60-იან წლებში არსებობდა. ეს სახელწოდება სწორედ შეეფერებოდა ნაროდნიკულ იდეალებს. „მიწა და თავისუფლება“—აი ის დევიზი, რომელიც თავის დროშას წააწერეს თავისი ხალხის სულისა და ისტორიისადმი რწმენით გამსჭვალულმა ჩვენმა წინაპრებმა, სამოციანი წლების სოციალისტურმა ნაროდნიკებმა. ამავე სიტყვებს ვაწერთ ჩვენს დროშას ჩვენც — წერდა კრაჟინსკი. ამ ორგანიზაციის ნამდვილ წევრთა რაოდენობა 88-ს (მათ შორის 19 ქალი) აღწევდა, რომელთაგან 37 სტუდენტი იყო², ორგანიზაციაში, ისე როგორც რუსეთის ნაროდნიკულ მოძრაობაში საერთოდ, აქტიურად მონაწილეობდა ქართველი რევოლუციური ახალგაზრდობა (ს. კრელაშვილი, ა. ნანეიშვილი). ორგანიზაციასთან მჭიდრო კავშირში იყო რ. ფაველნიშვილი და სხვ.

„ზემლია ი ვოლიას“ რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა პუნქტებში თავისი ფილიალები ჰქონდა. მძლავრი წრეები არსებობდნენ სარატოვის, ტამბოვის, ვორონეჟის გუბერნიებში, ოდესაში, ყაზანში, ვარშავაში, კაჟკასიაში, განსაკუთრებით საქართველოში და სხვაგან. ეს წრეები მჭიდრო კავშირში იყვნენ „ზემლია ი ვოლიას“ ცენტრალურ ორგანიზაციასთან და ძირითადად მისი დირექტივებით მოქმედებდნენ.

გამოდიოდა რა ხალხის გადაუდებელ მოთხოვნილებათა განხორციელების მიზნადგებიდან, „ზემლია ი ვოლია“ რევოლუციონერთა წინაშე აყენებდა ამოცანას ხალხში ხანგრძლივი დროით დასახლები-სა, გლეხობასთან შეთვისებისა, მათ სულსა და გულში ჩაწვდომისა, კლესური ცხოვრებისადმი შეგუებისა და მათთან შეჩვევის შემდეგ მომთმენი. ხანგრძლივი მოსამზადებელი მუშაობისა რევოლუციისათვის. „ზემლია ი ვოლია“ გმობდა ხალხში ისეთ სწრაფ. გასტროლი-

¹ П. С. Ткаченко, Революционная народническая организация «Земля и Воля». 1961, გვ. 74—78.

² იქვე, გვ. 74.

ორულ გასვლას, როგორაც ნაროდნიკები პირველ ეტაპზე ეწეოდნენ. წამოყენებულ იქნა თვით ხალხში დასახლების იდეა.

ზემლევოლელები აქტიურ პროპაგანდისტულ საქმიანობას ეწეოდნენ პეტერბურგელ მუშათა შორის, სტუდენტ ახალგაზრდობაში. ერთ-ერთი პირველი რევოლუციური ღონისძიება, რომელმაც მთავრობა ფეხზე დააყენა, იყო მუშათა და ინტელიგენტთა გაერთიანებული დემონსტრაცია 1876 წლის 4 დეკემბერს ყაზანის მოედანზე. დემონსტრაცია გამოხატავდა პროტესტს მთავრობის თვითნებობის წინააღმდეგ. მის მომზადებაში ზემლევოლელებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ მუშათა წრეები, რომლებიც ამ დროს პეტერბურგელ მუშათა შორის საკმაოდ დიდ სააგიტაციო მუშაობას ეწეოდნენ.

4 დეკემბერს ყაზანის მოედანზე შეიკრიბნენ დემონსტრაციის მონაწილენი, დაახლოებით 400—500 კაცი. ჭარბობდა სტუდენტობა. მგზნებარე სიტყვით დემონსტრანტებს მიმართა გ. პლეხანოვმა, რომელმაც „ზემლია ი ვოლია“ რევოლუციური საქმიანობა დაახასიათა როგორც დეკაბრისტების, პეტრაშეველების, კარაკაზოველების, ნეჩაევების, დოლგუშინელების საქმის გაგრძელება, იმ სახალხო საქმის გაგრძელება, რომლისთვისაც იბრძოდნენ რაზინი, პუგაჩოვი. „ჩვენი დროშა — მათი დროშაა: მასზე წარწერილია „მიწა და თავისუფლება“ გლეხს და მუშას. გაუმარჯოს „მიწას და თავისუფლებას“!.

დემონსტრანტებმა აღმართეს წითელი დროშა, რომელზედაც რევოლუციონერი ქალიშვილების მიერ ამოქარგული იყო სიტყვები „ზემლია ი ვოლია“.

დემონსტრანტებს თავს დაესხა პოლიცია და ჟანდარმერია. დემონსტრანტები ენერგიულად იცავდნენ თავს, მაგრამ როცა პოლიციის ძალებმა იმატა, ისინი გაიფანტნენ. ნევის პროსპექტზე ხელჩართული ბრძოლები მიმდინარეობდა. შეწყდა მუშაობა. მრავალი დემონსტრანტი დააპატიმრეს. პასუხისმგებლობაში მისცეს 32 მონაწილე.

1877 წლიდან „ზემლია ი ვოლიამ“ დაიწყო ხალხში დასახლების პროგრამის განხორციელება. იგი ითვალისწინებდა ხალხში მუდმივ მცხოვრებლებად დასახლებას, გლეხობასთან დაახლოებას, გლეხური მასის ხელმძღვანელების შემოკრებას, მათი მსოფლმხედველობის გაფართოებას და სოფლის შემზადებას ერთსულოვანი რევოლუციური მოქმედებისათვის, პროლეტარულ ელემენტებთან (კაზაკებთან, სტაროვერებთან) დაახლოებას და მათი პროტესტანტული სულისკვეთებით წარმართვას საზოგადოებრივი ამოცანების მიმართულე-

ბით, საბრძოლო ხასიათის დრუჟინების შექმნას თვით ხალხის წიაღში წამოზრდილი რევოლუციონერებისაგან. ეს დრუჟინები უნდა გადაქცეულიყვნენ დასაყრდენად მოძრაობის დაწყებასათვის¹. ხალხში გასვლის მთელი ეს პროცესი იქითკენ იყო მიმართული, რომ შეექმნათ მუდმივი ოპოზიციური ატმოსფერო — აღნიშნავს აპტეკმანი.

საბოლოოდ ხალხში დასახლებამ ისეთივე კრახი განიცადა, როგორც პირველ ეტაპზე ხალხში გასვლამ. ნაროდნიკების რევოლუციური ოპტიმიზმი დაიშხსებრა სინამდვილესთან პირისპირ შეხვედრის პირობებში. გლეხებმა მათ ვერ გაუგეს, ნაროდნიკების გულწრფელი მისწრაფებანი შეუთავსებელი აღმოჩნდა გლეხთა მისწრაფებებთან. მათ შორის რაღაც უხილავი უფსკრული გაითხარა. ამის მიზეზი, ცხადია, ისევ და ისევ ნაროდნიკული თეორიის უტოპიურობაში მდგომარეობდა. ნაროდნიკ-რევოლუციონერთა ოცნებაში წარმოდგენილი გლეხი თავისი კომუნისტური ინსტინქტებით სრულებითაც არ აღმოჩნდა შესაფერის იმ გლეხისა, რომელიც სოფელში დახვდათ. წვრილბურჟუაზიული ინსტიქტებით გამსჭვალულ რუს გლეხს საექვოდ მოეჩვენა ნაროდნიკების მიერ დახატული კომუნისტური სამოთხე. ისინი მდინარის სხვადასხვა მხარეზე აღმოჩნდნენ.

1878 წლიდან ნაროდნიკულ მოძრაობაში ძლიერმა შინაგანმა კრიზისმა იჩინა თავი. ამ კრიზისის შემაპირობებელი იყო რევოლუციური სიტუაციის მოწეფება. ნაროდნიკთა თვალსაჩინო ხელმძღვანელებისადმი მთავრობის ანგარიშსწორება, სოფლად მუშაობის გეგმებზე იმედგაცრუება და სხვ.

1879-80 წლები რუსეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობაში ახალი გაქანებით აღინიშნა. ახლადფორმირებული მუშათა კლასი უკვე გამოვიდა ცხოვრების ასპარეზზე, როგორც დამოუკიდებელი. ჯერ კიდევ სუსტი, მაგრამ მზარდი ძალა. რუსეთის რიგ გუბერნიებში ისევ გაჩნდა აგრარული მოძრაობის ხანძარი, გააქტიურდნენ ლიბერალებიც.

ამ ვითარებაში ნაროდნიკული მოძრაობის ლიდერები ძალაუვნებურად იძულებული გახდნენ შემოებრუნებულიყვნენ პოლიტიკური ბრძოლისაკენ, რაც აქამდე მათ ზედმეტად ერვენებოდათ. მათი თეორიული აპოლიტიზმი ცხოვრებამ გარიყა. პოლიტიკა სტიქიურად შეიჭრა მათს პრაქტიკაში. ამის პირველი ნაბიჯი, როგორც ვნახეთ ყაზანის დემონსტრაციაში გამოიხატა.

70-იანი წლების ნაროდნიკები, რომლებიც გამოხდნენ პოლიტიკუ-

¹ А. П. Прибылева, Корба и В. И. Фигнер, А. Д. Михайлов, 1925, 33. 101.

რი თავისუფლებისათვის ბრძოლას, როგორც ოპორტუნიზმის ეშ-
მაკთან შემცოდველ გარიგებას. იძულებული იყვნენ იგი ყველგან გა-
ეტარებინათო — აღნიშნავს ამ შემობრუნების შესახებ გ. ვ. პლენა-
ნოვი.

მათი განწყობილება განსაკუთრებით დაეუფლა ზემლევოლელთა
პეტერბურგის ჯგუფს, რომელმაც თავისი საქმიანობა ძირითადად
ისევ სტუდენტ ახალგაზრდობაში გადაიტანა.

ამასთან დაკავშირებით „ზემლია ი ვოლიას“ ორგანიზაციაში გაი-
ზარდა „დებოროგანიზატორული“ ჯგუფის გავლენა. მათი საქმიანობა
მიმართულ იქნა იქითკენ, რომ გამოეწვიათ მთავრობის დებოროგანი-
ზაცია, ძალადობის გზით გამოეგლიჯათ მისთვის კონსტიტუცია.

1878-79 წლებში ცალკეულმა ნაროდნიკმა რევოლუციონერებმა
რამდენიმე მნიშვნელოვანი ტერორისტული აქტი განახორციელეს.
მთავრობის, ჟანდარმერიის მოხელეებზე თავდასხმა მოეწყო კიევში,
პეტერბურგში, ხარკოვში, ოდესაში, ტერორისტულმა ტაქტიკამ თან-
დათანობით გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა. ამ ტაქტიკას სა-
ფუძვლად ედო ნაროდნიკული მსოფლმხედველობის ის დებულება,
რომ ისტორიის აქტიურ ძალას წარმოადგენენ ცალკეული პიროვნე-
ბანი, ხელისუფლების სათავეში მყოფი პიროვნების მოსპობით შე-
საძლებელია შეიცვალოს მთელი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება
და სხვ. სინამდვილეში ტერორისტულ ტაქტიკაზე გადასვლა არა თუ
ასწორებდა, არამედ კიდევ უფრო აღრმავებდა ნაროდნიკთა აღრეულ
შეცდომებს. ცნობილი ნაროდნიკი ნ. ი. კიბალჩიჩი ტერორიზმზე გა-
დასვლის პროცესს ასე ახასიათებდა: „თავდაპირველად მე, ისე რო-
გორც სხვა რევოლუციონერები, ტერორისტულ აქტს ვუყურებდი
როგორც პარტიის თავდაცვის საშუალებას მთავრობის სიმკაცრის
წინააღმდეგ, როგორც შურისძიებას სოციალისტების დევნისათვის.
უფრო გვიან ტერორისტული მოღვაწეობა პარტიის თვალში და მათ
რიცხვში ჩემს თვალშიც წარმოსდგა არა მარტო როგორც დამსჯე-
ლი საშუალება იმ უფროსთა შემადგენლობისათვის, რომლებიც სო-
ციალისტებს სდევნიდნენ, არამედ, როგორც ხალხის პოლიტიკური
და ეკონომიური განთავისუფლებისათვის ბრძოლის იარაღი“¹.

ვალში არც მთავრობა დარჩენილა. ჟანდარმერიამ ნამდვილი ნა-
ღირობა დაიწყო ნაროდნიკ-რევოლუციონერებზე და მათი რიგები
შესამჩნევად შეამცირა. მთავრობამ ამასთან ზედიზედ მოუწყო სა-
სამართლო პროცესები ნაროდნიკებს და მკაცრი განაჩენებით ისინი

¹ Ш. М. Левин, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, 1958, გვ. 485.

საზოგადოებრივი მოძრაობიდან ხანგრძლივად გამოთიშა. 1877 წლის იანვარში პირველი სასამართლო ყაზანის დემონსტრაციის გამო დაპატიმრებულთა საქმეს მიეძღვნა. 1877 წ. თებერვალ-მარტში მოეწყო ცნობილი „50-ის პროცესი“, სადაც საბრალმდებლო სკამზე ძირითადად მოსკოველთა ჯგუფის წევრები ისხდნენ. ამავე წლის მაისში გაასამართლეს „სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირის“ წევრები. ყველაზე გრანდიოზული იყო „193-ის პროცესი“, რომელიც 1877 წლის ოქტომბრიდან 1878 წლის თებერვლამდე მიმდინარეობდა. აქ სასამართლოს წინაშე წარსდგნენ ხალხში გასვლის თვალსაჩინო მონაწილენი, პეტერბურგის ორგანიზაციის აქტიური წევრები. ამ პროცესისადმი მიქცეული იყო პეტერბურგის რევოლუციური ახალგაზრდობის მთელი ყურადღება. ისინი განსაკუთრებით აღაფრთოვანა მიშკინის მიერ პროცესზე წარმოთქმულმა შესანიშნავმა სიტყვამ. სტუდენტობამ ადრესით მიმართა მთავრობას (დაწერილი იყო გ. პლენხანოვის მიერ) და მოითხოვა დაცვა ადამიანური ღირსებისა, რაც უხეშად იყო შელახული ბრალდებულთა მიმართ როგორც ძიების, ისე გასამართლების პროცესში. ახალგაზრდობაში ერცელდებოდა პროკლამაციები.

„193-ის პროცესის“ დამთავრების მეორე დღესვე ვ. ზასულიჩმა განახორციელა თავდასხმა პეტერბურგის ქალაქისთავ ტრეპოვზე და იგი მძიმედ დაჭრა. ეს თავდასხმა მოეწყო იმ გაროზგვის საპასუხოდ, რომლითაც ტრეპოვის განკარგულებით ზემღევოლელი ბოგოლიუბოვ-ემელიანოვი დაჰაჯეს. ვ. ზასულიჩის პროცესი არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ პროტესტის მძლავრ გამოხატულებად იქცა. სასამართლო იძულებული გახდა ვ. ზასულიჩი გაემართლებინა. ეს იყო რევოლუციური ძალების გამარჯვება.

ტერორისტულ ტაქტიკაზე ნაროდნიკების გადასვლა არ მომხდარა ერთბაშად, ყველას თანხმობით. ნაწილი ისევ სოფელს ებლაუქებოდა. ისევ სოციალური რევოლუციის თვალსაზრისიდან ამოდიოდა და სრულებითაც არ თანაუგრძნობდა ტერორისტულ ღონისძიებებს. ამასთან დაკავშირებით ღრმავდებოდა შინაგანი კრიზისი „ზემლია ი ვოლიას“ რიგებში. ამ კრიზისის ერთ-ერთ დამაჩქარებელ აქტად იქცა ჰოლოვიოვის მიერ იმპერატორ ალექსანდრე მეორეზე მოწყობილი თავდასხმა.

ა. კ. სოლოვიოვი ნაროდნიკული მოძრაობის აქტიური წევრი იყო. მონაწილეობდა ხალხში გასვლაში და ეწეოდა პროპაგანდას სამარის და ტამბოვის გუბერნიებში. 1879 წლის მარტში, როცა ზემღევოლელთა ერთ ჯგუფში (ზუნდელევიჩი, მიხაილოვი, კვიატკოვსკი, გოლდენბერგი) საკითხი წამოიჭრა იმპერატორის მოკვლის შესახებ,

ამ აქტის განხორციელება თავს იღო სოლოვიოვმა, რომელიც ამხანაგებში კარგი რეპუტაციით სარგებლობდა. მან ამასთანავე მოითხოვა, რომ ეს საკითხი, როგორც ტაქტიკის პრინციპული საკითხი, განეხილათ „ზემლია ი ვოლიას“ ორგანიზაციის საბჭოს სხდომაზე¹.

მიხაილოვმა „ზემლია ი ვოლიას“ საბჭოს სხდომაზე მართლაც დააყენა ეს საკითხი, რამაც დიდი შეხლა-შემოხლა გამოიწვია. ძველი ტაქტიკის მომხრენი (ე. წ. „დერევენშჩიკები“) წინააღმდეგი იყვნენ ამ აქტისა და მის აღკვეთას მოითხოვდნენ. მაგრამ უმრავლესობა (ე. წ. „დებოროგანიზატორები“) თანაუგრძნობდნენ სოლოვიოვის განზრახვას. გ. ვ. პლენანოვი, რომელიც ტერორისტულ შეხედულებებს არ იზიარებდა, აღწერს ამ სხდომის მსვლელობას და მის შემდგომ შთაბეჭდილებას. სხდომის შემდეგ „ჩვენ, ნაროდნიკები, მივდიოდით რა სახლში, მიგვეჩინა რწმენა იმისა, რომ საზოგადოება „ზემლია ი ვოლიას“ ოდესღაც სანიმუშო ერთიანობა დარღვეულიყო და, რომ ახლა თითოეული მიმართულება წავიდოდა თავისი გზით, არ იზარუნებდა და არც ექნებოდა მორალური შესაძლებლობა ეზარუნა მთლიანის ინტერესებისათვის“².

სოლოვიოვი 1879 წლის 2 აპრილს თავს დაესხა იმპერატორს, მაგრამ უშედეგოდ. სამაგიეროდ საშინელი გახდა ეს შედეგები თვით ნაროდნიკებისათვის. რუსეთის დასავლეთ გუბერნიებში სამხედრო მდგომარეობა გამოცხადდა, ათობით რევოლუციონერ-ნაროდნიკი ციხეებში გამოამწყვდიეს. მთავრობამ რეპრესიები მკვეთრად გააძლიერა.

სოლოვიოვის გასროლის შემდეგ „ზემლია ი ვოლიას“ შიგნით განხეთქილება კიდევ უფრო გაიზარდა. პოლიტიკური ტერორის მომხრეებმა საიდუმლოდ ჩამოაყალიბეს საკუთარი ფრაქციაც კი, რომელსაც „სიკვდილი ან თავისუფლება“ უწოდეს. მასში შედიოდნენ ნ. მოროზოვი, ე. სერგეევი, გ. გოლდენბერგი, გ. ისაევი, ა. კვიატკოვსკი, ა. არონიკი, ს. შირიაევი, ა. და ვ. იაკიმოვები, ნ. ზაცებინა, ლ. ტიხომიროვი (შემდეგში რენეგატი) და სხვები. ეს ფრაქცია პრაქტიკულ სამზადისს შეუდგა მსხვილი ტერორისტული აქტებისათვის. კიბალჩიჩის მეთაურობით საიდუმლოდ მოაწყვეს ნაღმების სახელოსნო. მოროზოვმა, რომელსაც პლენანოვი „რუსული ტერორიზმის პეოროგტიკოსს“ უწოდებდა, გაზეთ „ლისტოკის“ ფურცლებზე დაიწყო პოლიტიკური ტერორის გამართლება და პროპაგანდა.

¹ П. С. Ткаченко, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 273.

² Г. В. Плеханов, Соч., т. XXIX, გვ. 305.

ასეთი ფრაქციულობა დიდხანს ვერ გაგრძელდებოდა. შინაგანი ღელვა და დაბნეულობა მატულობდა. ვითარებამ წამოაყენა ნაროდ-ნიკული ყრილობის მოწვევის აუცილებლობა. ყრილობაზე უნდა გადაწყვეტილიყო „ზემლია ი ვოლიას“ შემდგომი მიმართულების საკითხი.

ზემლეგოლელების ყრილობის მოწვევა თავდაპირველად გადაწყ-და ტამბოვში, სადაც შეკრებილი იყო აქტიურ ნაროდნიკთა მსხვი-ლი ჯგუფი. პოლიციას შეუმჩნეველი არ დარჩენია ნაროდნიკების ფაციფუცი. ნაროდნიკებმაც იგარძნეს გაძლიერებული თვალთვალი და ყრილობის ადგილად ვორონეჟი აირჩიეს, სადაც შეიკრიბნენ კი-დეც 1879 წლის ივნისში. მაგრამ ტერორისტულმა ფრაქციამ, იმ მიზნით, რომ ყრილობაზე მძლავრ ერთეულად გამოსულიყო და თა-ვისი მიმდინარეობა გაეტარებინა, გადაწყვიტა მოეწყო ფრაქციული შეხვედრა.

„პოლიტიკოს-ტერორისტთა“ ფრაქციული ყრილობა ჩატარდა ვორონეჟის ყრილობის წინა დღეებში, ლიპეცკში 15—18 ივნისს¹.

ლიპეცკის ყრილობაზე აღიარეს ტერორისტული ტაქტიკის მიზან-შეწონილობა. შეიმუშავეს ამ ახალი მიმართულებების პროგრამა, დაადგინეს მოქმედების პრინციპი და საშუალებანი. გადაწყვიტეთ — იგონებს მიხაილოვი — დაგვეწყო ბრძოლა მთავრობასთან, რომე-ლიც უარყოფდა სახალხო მმართველობის იდეას... მთავარ საშუალე-ბებში ჩართულ იქნა მეფის მოკვლა, მაგრამ არა როგორც პირადი შურისძიება ამა თუ იმ იმპერატორისადმი, არამედ როგორც აუცი-ლებელი სხვა მთავარ საშუალებებთან ერთად.

ლიპეცკის ყრილობაზე გამოჩნდა ქელიაბოვის, როგორც ნაროდ-ოვოლცთა მომავალი მეთაურის მძლავრი ფიგურა. ა. ი. ქელიაბო-ვი (1850—1881 წწ.) მოღვაწეობდა სამხრეთ რუსეთში სტუდენტთა შორის. მონაწილეობდა „ხალხში გასვლაში“, რამდენჯერმე იყო და-პატიმრებული. უკანასკნელად გადიოდა 193-ის პროცესში, მაგრამ გა-ათავისუფლეს ბრალდებათა არასაკმარისობის გამო. ა. ქელიაბოვი რუსეთის რევოლუციონერ კორიფეთა რიცხვს ეკუთვნის. იგი იყო თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ უშიშარი, თავდადებული, გულწრ-ფელი მებრძოლი, რომელსაც შეეძლო თავგანწირვა და ტიტანური საქმეების ჩადენა. ლიპეცკის ყრილობაზე ქელიაბოვმა რევოლუციუ-რი პარტიების წინაშე დააყენა პოლიტიკური აქტივობის უნარის მქო-ნე ელემენტების გაერთიანების ამოცანა. ამ ამოცანის გადაწყვეტა მართლაც უპასუხებდა განმათავისუფლებელი მოძრაობის ინტერე-

¹ П. С. Ткаченко, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 281.

სებს, მაგრამ ქელიაბოვის აზრი მაინც არ გახდა ნაროდნიკთა მოღვაწეობის მთავარი მიმართულება.

ლიბეცკის ყრილობა უკვე ნიშნავდა „ზემოლია ი ვოლიას“ რიგებში დამოუკიდებელი ორგანიზაციის გაფორმებას თავისი პროგრამითა და წესდებით. ტერორისტული მიმართულება მოწონებულ იქნა. ამ გადაწყვეტილებით გაემართნენ ლიბეცკელები ვორონეჟში, სადაც 20 ივნისს დაიწყო კიდევ ყრილობა.

ვორონეჟის ყრილობას 25-მდე კაცი ესწრებოდა. აქ იყვნენ „ზემოლია ი ვოლიას“ ყველაზე აქტიური მოღვაწენი, თუ არ ჩავთვლით იმათ, რომლებიც ციხეებში ისხდნენ, ან უკვე სიკვდილით იყვნენ დასჯილი.

ყრილობაზე ცხარე კამათი გაჩაღდა ჩვენთვის უკვე ცნობილ ორ მიმდინარეობას შორის. როგორც პლენანოვი აღნიშნავს, კამათი ეხებოდა საკითხს — გაგრძელებულიყო რევოლუციურ-„ბუნტარული“ ცდები ხალხში, თუ ხელი ჩაეჭნიათ ხალხზე და რევოლუციური საქმე შემოფარგლულიყო ინტელიგენციის ორთაბრძოლით მთავრობასთან.

„ზემოლია ი ვოლიას“ ძირითადი პროგრამა ყრილობამ გაიზიარა. სიმძიმის ცენტრი პრაქტიკულ რევოლუციურ მოღვაწეობაში ისევ სოფელში დარჩა. სოფლადაც აგრარული ტერორი იქნა აღიარებული — ეს იყო „დეზორგანიზატორული“ ჯგუფის გავლენის შედეგი.

ყრილობის მონაწილეთა შეთანხმება ვერაფრით ვერ მოხერხდა ცენტრალურ საკითხზე — პოლიტიკური ტერორის ტაქტიკაზე, რასაც ლიბეცკელები დაჟინებით მოითხოვდნენ. ამ ჯგუფის ინტერესებს იცავდა ქელიაბოვი, ხოლო „დერევენშიკების“ თვალსაზრისს — გ. პლენანოვი.

ქელიაბოვი ყრილობაზე ახასიათებდა რა რუსეთის მაშინდელ ვითარებას ამტკიცებდა, რომ ლიბერალებს არ შესწევთ უნარი ცარიზმს გამოგლიჯონ ხელიდან კონსტიტუცია. ერთადერთ რევოლუციურ ძალას წარმოადგენენ ნაროდნიკები. მაგრამ მათი პრაქტიკული საქმიანობა შემოფარგლულია კულტურული ხასიათის ღონისძიებებით. რა რევოლუციონერები ხართ თქვენ, თქვენ ხართ მხოლოდ „კულტურნიკები“ — მიმართავდა იგი „დერევენშიკებს“. დღის წესრიგში დგას თვითმპყრობელური რეჟიმის დამხობა რუსეთში, ამის განხორციელება კი შეუძლებელია პოლიტიკური ტერორის გარეშე.

პლენანოვი „დეზორგანიზატორებს“ უმტკიცებდა, რომ ტერორი ვერავითარ საარგებლობას ვერ მოუტანს რევოლუციას, პირიქით, იგი მხოლოდ გააძლიერებს რეპრესიებს მთავრობის მხრივ და საბოლოო ანგარიშით ჩვენ დავმარცხდებით. ერთადერთი შილწევა, უკეთეს

შემაჯავრობაში, ამ ტერორისა იქნება ალექსანდრე მეორის შეცვლა ალექსანდრე მეხამით.

პლენარიაში ასევე სასტიკად გაილაშქრა „ზემლია ი ვოლიას“ ორგანოს მიმართულების წინააღმდეგ. იგი თავს დაესხა მორალის სტატიას, სადაც ტერორიზმი მთავრობის წინააღმდეგ ბრძოლის მთავარ საშუალებად იყო გამოცხადებული. პლენარიაში მოითხოვა ამ ორგანოს არსებობის შეწყვეტა, რადგან იგი აღარ პასუხობდა „ზემლია ი ვოლიას“ პროგრამას. ყრილობამ მხარი არ დაუჭირა პლენარიის წინადადებას. მაშინ მან დატოვა ყრილობა და გავიდა კიდეც ორგანიზაციიდან.

ამ კამათმა ვერ შეძლო ვერც ერთი მხარის რწმენის შეცვლა. მიუხედავად ამისა, მიღებულ იქნა კომპრომისული გადაწყვეტილება. ორივე მიმდინარეობა კარგად გრძნობდა, რომ მათი რიგები მთავრობის წინააღმდეგ ბრძოლაში საგრძნობლად შეთხელდა და, მიუხედავად შეხედულებათა სხვადასხვაობისა, საჭირო იყო ორგანიზაციული ერთიანობა. ორგანიზაციული გათიშვა, რის გამოც ჯერ კიდევ ყრილობის დაწყებამდე შიშობდნენ, არ მომხდარა და ყრილობის მონაწილენი ისე დაიშალნენ, რომ „ზემლია ი ვოლიას“ ძირითადი პროგრამა თითქმის ხელუხლებელი დარჩა.

მაგრამ ეს იყო მოჩვენებითი და დროებითი. ყრილობის შემდეგ შინაგანი კინკლაობა, ურთიერთსაყვედურები ყოველდღიური მოვლენა გახდა. თითოეული ფრაქცია, როგორც „ორთოდოქსები“ ისე „ტერორისტები“, დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ. ეს შინაგანი ჯოჯოხეთი — აღნიშნავს მიხაილოვი — აუტანელი გახდა. 1879 წელს გათიშვა გაფორმდა საბოლოოდ. პოლიტიკური ტერორის მალიარებელნი „ნაროდნაია ვოლიას“ სახელწოდებით ცალკე ორგანიზაციად ჩამოყალიბდნენ, „ორთოდოქსებმა“ მიიღეს სახელწოდება „ჩორნი პერედელი“.

„ჩორნი პერედელის“ დამოუკიდებელი მოღვაწეობა ვერ აღმოჩნდა ხანგრძლივი და ეფექტური. მისი წამყვანი წევრები (პლენარია, სტეფანოვიჩი, დეიჩი, ზასულიჩი) იძულებული იყვნენ საზღვარგარეთ გახიზნულიყვნენ. აპტეკინი და პრეობრაჟენსკი დააპატიმრეს. შემდეგ ორგანიზაცია აღსდგა, მაგრამ არსებითად ვერაფერი გააკეთა. 1880-81 წლებში გამოიცა ამ ორგანიზაციის ნაბეჭდი ორგანოს „ჩორნი პერედელის“ ხუთი ნომერი. მასში ორგანიზაცია იცავდა ძველ შეხედულებებს და როგორც მარქსი შენიშნავს, გამოდიოდა რევოლუციურ-პოლიტიკური აქტივობის წინააღმდეგ. იგი სწორად აკრიტიკებდა ნაროდოვოლცებს და მიუთითებდა, რომ რევოლუციონერთა ხანჯალი არ გამოდგება პოლიტიკური თავისუფლების შენობის

მკვიდრ საძირკველადო, მაგრამ ამასთან ვერ უღებდა რა ალღოს პოლიტიკური ბრძოლის დიდ მნიშვნელობას, ამუხრუჭებდა რევოლუციურ აზრს, უკან ეწეოდა იმ მასობრივ რევოლუციურ მოძრაობას, რომელიც რუსეთში აზვირთებას იწყებდა. „ჩორნი პერედელის“ ზოგაერთი წამყვანი წევრები, მარქსიზმისა და დასავლეთ ევროპის რევოლუციური მოძრაობის შესწავლის შედეგად, იდეურ გადახალისებას განიცდიდნენ, სძლევდნენ ნაროდნიკულ შეცდომებს და მარქსიზმის პოზიციაზე გადადიოდნენ (მაგალითად, გ. პლехანოვი). 1882 წლის დასაწყისიდან „ჩორნი პერედელის“ საქმიანობა თითქმის შეწყდა¹.

უფრო მეტი სიცოცხლისუნარიანობა ეტყობოდა „ნაროდნაია ვოლიას“. მის აღმასრულებელ კომიტეტში შევიდნენ ქელიაბოვი, ალ. მიხაილოვი, ფლორენკო, მოროზოვი, ტიხომიროვი, კვიატკოვსკი, ბარანიკოვი, შირიაევი, პეროვსკაია, ვ. ფიგნერი, იაკიმოვა, მ. ომანინი, ა. პრიბილევა-კორბა და სხვ. ნაროდოვოლცებმა ძირითადი ყურადღება გადაიტანეს არსებული პოლიტიკური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაზე. ამ მხრივ მათ უსათუოდ გადადგეს წინ ნაბიჯი, თუმცა ამ ბრძოლის მეთოდის არჩევით კიდევ უფრო გააღრმავეს ნაროდნიკული შეცდომები. ახალი მიმართულების ორგანოს „ნაროდნაია ვოლიას“ პირველი ნომერი ნაროდნიკების წინანდელ მოღვაწეობას დანაიდების უძირო კასრს აღარებდა და ინტელიგენციას მოუწოდებდა ხელთ აეღო ინიციატივა მთავრობის საწინააღმდეგო ლაშქრობასა და პოლიტიკური გადართიალების განხორციელებაში².

დასკვნაში შეიძლება აღინიშნოს, რომ ნაროდნიკული სოციალიზმის როგორც ერთი, ისე მეორე მიმართულება ობიექტურად ვნებდა რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობას და აფერხებდა რევოლუციური აზრის წინსვლას. ნაროდნიკებმა საბოლოოდ ამოწურეს თავიანთი თავი. მათი მომდევნო თაობა 80—90-იან წლებში ლიბერალიზმის ჩარჩოებით შეზღუდული აღმოჩნდა.

რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობას ნაროდნიკული ჩიხიდან გამოსვლა შეეძლო ამ იდეოლოგიის განადგურებით. ეს დიდი ისტორიული საქმე წარმატებით დაავიკრავინა და ნაროდნიკობას საბოლოო ლახვარი ჩასცა ვ. ი. ლენინმა.

¹ Ш. М. Левин, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, გვ. 488—490.

² იქვე, გვ. 493.

საგარეო პოლიტიკა XIX საუკუნის 60—70-იან წლებში

ყირიმის ომის შემდეგ ევროპაში ძალთა თანაფარდობის შეცვლის მიუხედავად, რუსეთის საგარეო პოლიტიკის შინაარსი, რომელიც სამხედრო-ფეოდალური და ვაჭრული ზედაფენების ინტერესებით იყო ნაკარნახევი, იგივე რჩებოდა. რუსეთი კვლავ მიისწრაფოდა შავ ზღვაზე სრული ბატონობისაკენ, ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების ხელში ჩაგდებისაკენ, იგი კვლავ უმიზნებდა ბალკანეთს თავისი სტრატეგიული პოზიციები: ასაგასფართოებლად და განსამტკიცებლად, მეტის ინტენსივობით, რაც ეროვნული ბურჟუაზიის ინტერესებს შეესაბამებოდა, მიიკვლევდა გზას შუა აზიასა და შორეულ აღმოსავლეთში. მაგრამ ყველა ამ მიზანდასახულობათა განხორციელებისათვის ცარიზმს აღარ მოსდევდა ომამდელი ფაზა. იგი ძველებურად ვეღარ აფრთხობდა თავის მოქიშპეებს, ახლა ყველასათვის ცნობილი იყო რუსეთის რეალური სიმძლავრე. ამიტომ წინა პლანზე წამოიწია ბრძოლამ დიპლომატიის სფეროში. საკითხები რუსეთს უნდა გადაეწყვიტა მოქნილი დიპლომატიური თამაშით, ევროპის მსხვილ სახელმწიფოთა დაპირისპირებული ინტერესების მოხერხებული გამოყენებით.

ახალ ვითარებაში რუსეთის საგარეო პოლიტიკის წარმატების გზაზე ყველაზე დიდ ხელშემშლელ მიზეზს პარიზის ტრაქტატი წარმოადგენდა, იგი რუსეთისათვის კრძალავდა შავ ზღვაში ნებისმიერი ძალის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის ყოლას და სიმაგრეთა მშენებლობას. ტრაქტატი რუსეთისათვის იმას მოასწავებდა, რომ იგი მუდმივ თავდაცვით მდგომარეობაში უნდა დარჩენილიყო. მისი საზღვრების სამხრეთი კარები ღია იყო და მტრებს ყოველთვის შეეძლოთ შეექმნათ რეალური საფრთხე. ამ ვითარებიდან გამომდინარე რუსეთის დიპლომატიის არსენალი იქეთკენ იქნა მიმართული, რომ პარიზის ტრაქტატის ეს დამამცირებელი მუხლები გაეუქმებინა და

აღედგინა რუსეთის ძველი უფლებები შავ ზღვაზე. ამ ამოცანის პარალელურად, ახლო აღმოსავლეთში და სლავურ ბალკანეთში დროებით ხელმოცარული რუსეთი გააქტიურდა შუა აზიასა და შორეულ აღმოსავლეთში. აქ მას ტერიტორიული შენაძენისა და გავლენის გაფართოების მეტი შესაძლებლობანი გააჩნდა. მისი აზრით, ახალი შენაძენი ერთგვარად მაინც შეასუსტებდა იმ საშიშროებას, რაც ინგლისის მხრივ შავი ზღვიდან მოელოდა.

ამრიგად, რუსეთის ცარიზმი ყირიმის ომის შემდეგ სრულებითაც არ ცვლიდა თავის მიზნებს საგარეო პოლიტიკაში. იგი ახლა მხოლოდ ბრძოლის მთელ სიმძიმეს დიპლომატიას აკისრებდა, ამასთან ერთად კვლავ იკრებდა ძალებს, რომ პირველი ხელსაყრელი შესაძლებლობისთანავე ისევ შეეტია ახლო აღმოსავლეთის ფრონტზე და ბალკანეთში განემტკიცებინა თავისი ბატონობა.

60-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 70-იანი წლების დასაწყისში ევროპაში დატრიალებულმა ამბებმა (პრუსიის გაძლიერება, საფრანგეთის დამარცხება პრუსიასთან ომში, პარიზის კომუნა) რუსეთს შესაძლებლობა მისცა პრაქტიკულად დაეყენებინა პარიზის ზავის გადასინჯვის საკითხი.

1871 წლის იანვარში ლონდონში გაიხსნა პარიზის ტრაქტატზე ხელისმომწერ სახელმწიფოთა კონფერენცია, რომელმაც მუშაობა მარტში დაასრულა. კონფერენციაზე რუსეთის წარმომადგენელ ბრუნოვს ცხარე ბრძოლების გადატანა მოუხდა, მაგრამ გამარჯვება მაინც მოიპოვა.

1871 წლის 13 მარტს ხელმოწერილი ლონდონის კონვენციის პირველივე მუხლები აღიარებდნენ პარიზის ტრაქტატის მუხლების გაუქმებას. „1856 წლის 30 მარტის პარიზის ტრაქტატის XI, XIII და XIV მუხლები, მასთან ბრწყინვალე პორტასა და რუსეთს შორის დადებული და ზემოხსენებულ XIV მუხლისადმი თანდართული სპეციალური კონვენცია უქმდება და იცვლება შემდგომი მუხლით“¹, — ნათქვამია დადგენილებაში.

ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეები დაკეტილად ცხადდებოდა, მაგრამ სულთანს უფლება ენიჭებოდა გაეხსნა ისინი მშვიდობიან დროს და, მით უმეტეს, ომის დროს მისადმი მეგობრულად განწყობილ სახელმწიფოთათვის, თუ ეს აუცილებელი გახდებოდა პარიზის ტრაქტატის დადგენილებათა დასაცავად². ამგვარად, გაუქმ-

¹ Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917, Госиздат, 1952, გვ. 107—110.

² იქვე.

და შავი ზღვის ნეიტრალიზაციის მუშაუბები. რუსეთმა შავ ზღვაზე ფლოტის ყოლის და მის სანაპიროზე სიმაგრეთა მშენებლობის უფლებაც მიიღო.

ლონდონის კონფერენციის გადაწყვეტილება რუსეთის ბურჟუაზიის ინტერესებს უპასუხებდა. რუსეთს ამიერიდან გაეზნა ხელფეხი ახლო აღმოსავლეთში მომავალი გეგმების განხორციელებისათვის. ამიტომ ბუნებრივია ის აღფრთოვანება, რომელიც ბურჟუაზიულ-ლიბერალურმა წრეებმა თავშეუკავებლად გამოხატეს იმ ადრესებში, რომლებიც ერობათა მეშვეობით ხელმწიფეს ეგზავნებოდა.

საფრანგეთთან ომში გამარჯვების შემდეგ პრუსია ევროპის კონტინენტზე ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო გახდა. გერმანიის ხარბი და აგრესიული ბურჟუაზია, რომელიც ფრანგული ოქროს წვიმამ მეტისმეტად გააძლიერა, თვალებს აქეთ-იქით აცეცებდა და ფართო კოლონიური პოლიტიკის გაჩაღებას იწყებდა. მაგრამ საფრანგეთის მხრივ რევანშის საფრთხე თანდათან ძლიერდებოდა. ეს გარემოება ბისმარკს აიძულებდა მუდმივ საომარ მზადყოფნას. ტიერის აქტიური პოლიტიკის მეოხებით საფრანგეთმა მოახერხა სწრაფი კონსოლიდაცია, თანდათან დააღწია თავი იზოლირებულ მდგომარეობას და, ემზადებოდა, რომ დაკარგული მდიდარი პროვინციები (ელზასი და ლოტარინგია) დაებრუნებინა.

გერმანია-საფრანგეთის მომავალი კონფლიქტის გარღვევლობის ვითარებაში ბისმარკი ეძიებდა ახალ მოკავშირეებს და საფრანგეთის წინააღმდეგ ევროპის გაერთიანებისათვის მიისწრაფოდა. პირველი რიგის აუცილებელ ნაბიჯად მას ავსტრიასა და რუსეთთან დაკავშირება მიაჩნდა. ბისმარკის აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო რუს-ტავრაცია ვენის იმ პრინციპებისა, რომელიც წესდებოდა 1848 წლის რევოლუციამ და დაასამარა ყირიმის ომმა¹. ახალი კომბინაცია ბისმარკმა ავსტრიასთან შეთანხმებით წამოაწყო. ავსტრიის საგარეო საქმეთა ახალმა მინისტრმა ანდრაშამ, რომელიც მის წინამორბედ ბეისტზე გაცილებით შორსმჭვრეტელი და დამოუკიდებელი ჩანდა, ბისმარკთან მოლაპარაკების დროს წამოაყენა წინადადება გერმანია-ავსტრია-ინგლისის კავშირის შესახებ. ეს კავშირი რუსეთს წინააღმდეგ უნდა ყოფილიყო მიმართული. ანდრაში მოითხოვდა პოლონეთის აღდგენას რუსეთის წინააღმდეგ ბარიერის თვალსაზრისით. ბისმარკისათვის ეს კომბინაცია არ იყო ხელსაყრელი. ინგლისს

¹ А. Д. Ж. Тейлор, Борьба за господство в Европе 1848—1918 гг., 1958, гл. 244.

იგი ყოველთვის თვლიდა უიმედო მოკავშირედ, ხოლო რუსეთს მისი კონსერვატიული ხელისუფლებით — ყველაზე საიმედო ქვეყნად საფრანგეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ანდრაში ბოლოს და ბოლოს იძულებული შეიქნა დათანხმებოდა ბისმარკის წინადადებას. ასე დაედო საფუძველი სამი იმპერატორის კავშირს ევროპაში. 1871 წლის ნოემბერში პეტერბურგს ეწვია გერმანიის პრინცი ფრიდრიხ კარლოსი ფელდმარშალ მოლტკეს თანხლებით. გაინასკვა რუსეთ-გერმანიის კავშირის პირველი ძაფები, რამაც თავის მხრივ ავსტრია-ც მიიზიდა. 1872 წელს ბერლინში ჩავიდა ფრანც იოსები. ვილჰელმს მალე რუსეთის იმპერატორიც ეწვია. ის კონსერვატიული სოლიდარობა, რომელსაც სამი დიდი სახელმწიფოს მეთაური ერთმანეთს აღუთქვამდა, მიმართული იყო საერთოევროპული რევოლუციის რეალური საფრთხის წინააღმდეგ.

1873 წლის აპრილში რუსეთში ჩამოვიდა გერმანიის იმპერატორი ვილჰელმი, რომელსაც დიდი საზენიო შეხვედრა მოუწყვეს. რუსეთსა და გერმანიას შორის სამხედრო-თავდაცვითი კონვენცია დაიდო; იგი ითვალისწინებდა ურთიერთდახმარებას მესამე სახელმწიფოს თავდასხმის შემთხვევაში ორასათასიანი არმიით. ასეთი ხასიათის შეთანხმება დაიდო რუსეთსა და ავსტრიას შორისაც, როცა ალექსანდრე მეორე ვენაში ეწვია ფრანც იოსებს. ასე შეიქმნა სამი იმპერატორის კავშირი, თუმცა მას ოდნავადაც არ შეუწელებია ის შეურიგებელი წინააღმდეგობანი, რომელიც ახლო აღმოსავლეთში არსებობდა რუსეთსა და ავსტრიას, ხოლო საფრანგეთისადმი დამოკიდებულებაში რუსეთსა და გერმანიას შორის. ამ წინააღმდეგობათა გამო სამი იმპერატორის კავშირი იმთავითვე მოკლებული აღმოჩნდა ქმედითობასა და მყარ საფუძველს. ეს უფრო კონსულტატიური პაქტი იყო, რომლის მიზანს შეადგენდა არ დაეშვა მისი რომელიმე მონაწილის გაძლიერება. ბალკანეთში მოვლენები იმგვარად ვითარდებოდა, რომ რუსეთისა და ავსტრიის ინტერესთა შერიგება შეუძლებელი ჩანდა. რაც შეეხება ცენტრალურ ევროპას, რუსეთმა თავისი ენერგიული ჩარევით შესაძლებლობა მოუხსპო გერმანიულ იმპერიალიზმს ხელახლა დასხმოდა თავს საფრანგეთს და ხელმეორედ დაეჩოქებინა საშიში მეტოქე.

ცარიზმის პოლიტიკა შორეულ აღმოსავლეთში XIX საუკუნის 60—80-იან წლებში. კოლონიური დაპყრობისა და ძარცვის ერთ-ერთ უმსხვილეს ობიექტად ამ პერიოდში შორეული აღმოსავლეთი იქცა. თუ XIX საუკუნის 60-იან წლებში შორეულ აღმოსავლეთში საერთაშორისო ურთიერთობის ისტორიის ძირითადი შინაარსი ყა-

პიტაღორას მტაცებელთა მიერ 1842—1860 წლებში იაპონიასა და ჩინეთში შექმნილ უთანასწორო ხელშეკრულებათა განმტკიცებასა და ტაიპინის რევოლუციური აჯანყების ჩაქრობას გულისხმობდა, 70-იანი წლებიდან ინტენსიურად იწყება უცხოური ვაჭრობის დაწესება ჩინეთის სიღრმეში; ჩინეთის მთელი რიგი რაიონების დაპყრობა; სრულდება ოკეანის კუნძულების გაყოფა. ამავე პერიოდს უკავშირდება იაპონიის ზრდა, მისი პირველი აგრესიები და მსხვილ კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა რიგებში ჩადგომა¹.

შორეული აღმოსავლეთის კოლონიური ექსპანსიის ყველაზე აქტიური მონაწილენი არიან ინგლისი, საფრანგეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები. ამავე ფერხულში 70-იანი წლებიდან აქტიურად ებმება კაპიტალისტური გერმანია და მეფის რუსეთიც, რომელმაც შორეული აღმოსავლეთის ანექსიაში მის მოქიშპეებს გადააქარბა.

1849—1850 წლებში ამურის შესართავი გამოიკვლია რუსი კაპიტან-ლეიტენანტის გ. ი. ნეველსკის ექსპედიციამ, რომელმაც საზომალდო ცურვისათვის ამ შესართავის ვარგისიანობა დაადგინა. ექსპედიციამ შეისწავლა აგრეთვე ამურისპირეთის დაბლობი, წყნარი ოკეანის კუნძული სახალინი. ნეველსკიმ თავდაცვითი პოსტები შექმნა ამურის შესართავთან, დე-კასტრის უბესთან და სამხრეთ სახალინში. 1860 წელს რუს მეზღვაურთა და ჯარისკაცთა ჯგუფის მიერ დაკავებულ იქნა „ზალატოი როგის“ ყურე. პეტრე დიდის უბესთან და მის ნაპირებთან დაარსებულ იქნა რუსული ქალაქი ვლადივოსტოკი, რომელიც შორეულ აღმოსავლეთში მალე რუსეთის უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური და ეკონომიური პუნქტი გახდა.

შორეულ აღმოსავლეთში რუსეთის პოლიტიკის გააქტიურებაში დიდი როლი შეასრულა ციმბირის გენერალ-გუბერნატორმა ნ. პ. მურავიოვმა. გარდა იმისა, რომ იგი ნეველსკის ყოველ მხრივ უწყველად დახმარებას და მთავრობის წრეებში აღვივებდა შორეული აღმოსავლეთით დაინტერესებას, მურავიოვმა თვით მოაწყო ექსპედიცია ამურის შესართავისაკენ. ნიკოლაევსკის პოსტთან, რომელიც შექმნა ნეველსკიმ, მან 150-მდე გემი და მთელი გარნიზონი მიიყვანა. შეზღომა ექსპედიციების შედეგად ამურისპირეთში რუსი მოახალშენეები მომრავლდნენ. რუსული მოსახლეობა აქ იმდენად გაიზარდა, რომ 1856 წელს მთავრობამ ზღვისპირეთის ოლქი შექმნა, რომლის

¹ Международные отношения на Дальнем Востоке (1870—1945 гг.), 1951, გვ. 8.

ცენტრი ქ. ნიკოლაევსკი გახდა. ამ ოლქში გაერთიანდნენ ამურის დაბლობი, კამჩატკა და უღების ოკრუგი.

XIX საუკუნის 70—80-იან წლებში შორეულ აღმოსავლეთში წამოიზარდა ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური, აგრესიული სახელმწიფო — იაპონია. დასავლეთის იმპერიალისტურ სახელმწიფოებს და მეფის რუსეთს იაპონია ჯერ კიდევ არ მიაჩნდათ საშიშ მეტოქედ, მაგრამ იაპონიის საგარეო პოლიტიკის ძირითადი მიმართულება ამ დროიდან უკვე იმის მომასწავებელი იყო, რომ იგი პირველობას არავის დაუთმობდა. იაპონიამ მიზნად დაისახა არა მარტო 50-იან წლებში დადებულ ხელშეკრულებათა გადასინჯვა, არამედ ჩინეთისა და კორეის მიწა-წყლის მიტაცება.

1872—1873 წლებში იაპონიის სამხედრო-აგრესიულმა ჯგუფმა საიგო ტაკამორის წინამძღოლობით მოითხოვა კორეაში სამხედრო ექსპედიციის გაგზავნა. იაპონიის მთავრობამ გამოაცხადა, რომ იგი უარს ამბობს თავის პრეტენზიებზე სახალინის სამხრეთი ნაწილის მიმართ, თუ რუსეთი შეჰპირდება არ ჩაერიოს კორეის საქმეში და ნებას დართავს მას გადმოხსნას დესანტი რუსეთის ტერიტორიაზე, რათა ამ გზით გააადვილოს კორეაში შეჭრა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა იაპონიის დამპყრობლურ ზრახვებს კორეაში თანაგრძნობით არ შეხვდა. რუსეთი მომხრე იყო კორეაში სტატუს ქვოს და ჩინეთთან მშვიდობიანი ურთიერთობის შენარჩუნებისა. იაპონიამ იმ წლებში თავი შეიკავა კორეაში აგრესიისაგან, რადგან მთავრობის ახალ შემადგენლობაში შესულმა უფრო ფრთხილმა პოლიტიკოსებმა უმჯობესად ჩათვალეს კორეაში ექსპედიციის განხორციელებისათვის უფრო სერიოზული და ხანგრძლივი მომზადება. სამაგიეროდ 70-იანი წლების დასაწყისში იაპონიამ გააძლიერა აგრესია ჩინეთის მიმართ. 1872 წელს მან დაიკავა რიუკიუს კუნძულები. 1874 წელს იაპონელები ამერიკელ ოფიცერთა მონაწილეობით ყაჩაღურად დაესხნენ თავს კუნძულ ტაივანს (ფორმოზას), რომელიც ჩინეთს ეკუთვნოდა. ტერიტორიულ დაპყრობასთან ერთად იაპონელები დიპლომატიურ დაწოლასაც მიმართავდნენ. 1875 წ. მათ ისარგებლეს ცარიზმის დიპლომატიის სისუსტით და მიიღეს კურილიის კუნძულები სამხრეთ სახალინზე მათი პრეტენზიების უკან წაღების „საკომპენსაციოდ“¹. ამრიგად, იაპონია დაეპატრონა კურილიის კუნძულებს, რომელიც ჯერ კიდევ XVIII საუკუნიდან რუსეთის საკუთრებას წარმოადგენდა. კურილიის კუნძულების იაპონიისათვის

¹ Международные отношения на Дальнем Востоке (1870—1945 гг.), გვ. 38—39.

დათმობით ცარიზმის დიპლომატიამ დიდი სიბეცე გამოიჩინა. იაპონია თავის მომავალ აგრესიულ გეგმებში ამ კუნძულებზე, როგორც მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტზე, დიდ იმედებს ამყარებდა და ფართო ოპერაციებისათვის ემზადებოდა.

რუსეთის დიპლომატიამ 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან თავისი ბრძოლის ცენტრი ისევ ბალკანეთში გადაიტანა, შორეულ აღმოსავლეთში ცარიზმის საქმიანობა პასიური გახდა, მაშინ როცა იაპონელთა და ამერიკელთა კოლონიური პოლიტიკა კიდევ უფრო გააქტიურდა.

რუსეთის ცარიზმმა, რომელსაც ფინანსურად შეტისმეტად უჭირდა და ველარ ახერხებდა ამერიკაში რუსული სამფლობელოების დაცვას ამერიკელ კოლონიზატორთა იერიშისაგან, ისეთი დიდი შეცდომაც კი დაუშვა, რომ ამერიკის კომპანიებს 7,2 მილიონ დოლარად მიჰყიდა ალიასკა და სხვა რუსული სამფლობელოები ამერიკაში.

ამრიგად, ცარიზმმა მოიკიდა რა ფეხი წყნარი ოკეანის სანაპიროებზე, ძალების მოკრებამდე თავისი მიზანდასახულობა ამოწურულად ჩათვალა და მთელი ყურადღება მისთვის ყველაზე მტკივნეული მხარისაკენ — ბალკანეთისა და თურქეთისაკენ გადაიტანა, სადაც დიდი კონფლიქტისა და რუსეთის ამ კონფლიქტში ჩარევის ნელსაყრელი ვითარება დგებოდა.

ბალკანეთის სლავთა ეროვნული მოძრაობა და რუსეთი. ყირიმის ომის შემდეგ რუსეთის მმართველობა მოკლებული აღმოჩნდა ბალკანეთის საქმეებში ენერგიულად ჩარევის საშუალებებს. მიუხედავად ამისა, სლავთა საკითხისადმი ინტერესი არ შენელებულა. ცარიზმმა ამ პერიოდში მიზნად დაისახა სლავთა ადგილობრივი პროგრესული ელემენტები გამოეყენებინა რუსული გავლენის პროპაგანდისათვის. ამიტომ იგი მხურვალედ გამოეხმაურა და მხარი დაუჭირა საზოგადოებრივი ორგანიზაციების თაოსნობას სლავ მოღვაწეთა შემოკრებისათვის, სლავი ახალგაზრდობის რუსულ კულტურაზე აღზრდისათვის, იმ იმედით, რომ ეს ელემენტები გარკვეულ მომენტში რუსული პოლიტიკის დასაყრდენი და სასარგებლო პროპაგანდისტები გახდებოდნენ. 1858 წელს მოსკოველ სლავოფილთა ინიციატივით შეიქმნა მოსკოვის სლავური საქველმოქმედო კომიტეტი. მან მიზნად დაისახა სლავური სკოლების, ბიბლიოთეკების, ლიტერატურული ორგანიზაციების დახმარება, რუსეთში სასწავლებლად ჩამოსული სლავი ჭაბუკებისა და ქალიშვილების მატერიალური უზრუნველყოფა. კომიტეტმა მკიდრო კავშირი დაამყარა

ყარამის ომის დროს ოღუჯაში ჩამოყალიბებულ ბულგარულ საზოგადოებასთან. მოსკოვში გაიხსნა სლავი ქალწულების სასწავლებელი. რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში მოიზიდეს ახალგაზრდობა ბულგარეთიდან, სერბიიდან, ჩერნოგორიიდან. რუსეთში მიიღეს, მაგალითად, განათლება ცნობილმა საქართველაველმა მოღვაწეებმა — ბულგარელმა საზოგადო მოღვაწე და პოეტმა ხრისტო ბოტეევმა, პუბლიცისტმა ლუბენ კატანიოვმა, მაკედონიის ეროვნულმა მოღვაწემ მილადინოვმა, სერბმა პუბლიცისტმა და რევოლუციონერმა სვეტოზარ მარკოვიჩმა და მრავალმა სხვ.

XIX საუკუნის 60—70-იან წლებში ბალკანეთის სლავებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ ფართო გაქანება მიიღო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ მხრივ ბულგარეთი. ბულგარეთის ბურჟუაზიამ და ინტელიგენციამ ხალხის მხარდაჭერით დაიწყო ბრძოლა საეკლესიო ავტოკეფალიისათვის ბერძნული სამღვდლოების წინააღმდეგ, რომელიც სლავურ ენას დევნიდა და ბულგარეთის სასულიერო ჩაგვრას ახორციელებდა. რუსეთი მხარს უჭერდა ამ მოძრაობას. თურქეთმა, რუსეთის მხრივ ბალკანეთის საქმეებში ჩარევა რომ შეენელებინა, 1870 წელს თვით განახორციელა ბულგარეთის ეკლესიის ავტოკეფალია.

ბალკანეთში რუსეთის პოზიციები ერთგვარად შეასუსტეს რუმინეთში დატრიალებულმა მოვლენებმა. 1866 წელს აქ მოხდა გადატრიალება და მთავრის ტახტი ჰოპენცოლერნების გვარის წარმომადგენელმა პრინცმა კარლოსმა დაიკავა, რომელიც ბისმარკის ორიენტაციისა იყო და რუმინეთში რუსული გავლენის შესუსტებისათვის იბრძოდა.

განმათავისუფლებელი მოძრაობა გაცხოველდა სერბეთსა და ჩერნოგორიაში. სერბეთის ეროვნულ მოღვაწეთა ინიციატივით დაიწყო ბალკანეთის სახელმწიფოთა კავშირის შექმნის პროპაგანდა. 1866-68 წლებში ეს კავშირი გაფორმდა კიდევ. მასში შევიდნენ სერბეთი, ჩერნოგორია, საბერძნეთი. კავშირს მხარი დაუჭირეს ბუქარესტში ემიგრირებულმა ბულგარელმა ბურჟუაზიულმა მოღვაწეებმა. მასში შევიდა რუმინეთიც.

რუსეთი ასეთი კავშირის შექმნას ხელს უწყობდა და მას არა მარტო დიპლომატიურ, არამედ მატერიალურ დახმარებასაც აღუთქვამდა. კერძოდ, იგი იარაღით ამარაგებდა სერბიას, რომელიც თურქეთის წინააღმდეგ გამოსვლისათვის ემზადებოდა. თურქეთმა ამ კავშირში მისთვის დიდი საფრთხე დაინახა. მისმა აგენტებმა 1863 წ. მოჰკლეს სერბიის მთავარი მიხეილ ობრენოვიჩი. მისმა მემკვიდრემ ავსტრიული ორიენტაცია აიღო და ბალკანეთის კავშირი ისე

დაიშალა, რომ რუსეთმა რაიმე არსებობის გაკეთება ვეღარ მოასწრო.

ბალკანეთის სლავურ ქვეყნებში გაჩაღებულმა ეროვნულმა მოძრაობამ რუსეთის საზოგადოებრიობის ყურადღება მიიქცია. ორი პოზიცია სლავების საკითხისადმი მიდგომისა სიმკვეთრით დაუპირისპირდა ერთიმეორეს. აქსაკოვი თავის გამოცემებში („დენ“, „მოსკვა“) ატარებდა აზრს სლავების რუსეთის იმპერიის გარშემო გაერთიანებისა და მის საწყის ეტაპად მიიჩნევდა მათს სულიერ, რელიგიურ ერთობას, რაც მართლმადიდებლობას უნდა განეხორციელებინა. უფრო შორს მიდიოდა კატკოვის რეაქციული პრესა. „მოსკოვსკიე ვედომოსტი“, წინააღმდეგი იყო რა ყოველგვარი რევოლუციური და სეპარატული მოქმედებისა, აშკარად ქადაგებდა სლავების რუსებთან შერწყმის იდეას და მხოლოდ რუსულ ენას აცხადებდა საერთოსლავურ ენად, მათი პოლიტიკური ერთიანობის ძირითად პირობად. ამ მხრივ ყველაზე შორს წავიდა რეაქციის ბნელეთის მოციქული დანილევსკი, რომელმაც თავის წიგნში „რუსეთი და ევროპა“ სლავური რასა მსოფლიოში უმაღლეს კულტურულ-ისტორიულ ტიპად გამოაცხადა და რუსეთს მოუწოდა ყოფილიყო სლავთა ფედერაციის ჰეგემონი.

რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკი ამხელდა და მწვავედ აკრიტიკებდა ამ ველიკოდერჟავულ, პანსლავისტურ რეაქციულ თვალსაზრისს, იგი რუსეთის პრესტიჟისათვის სამარცხვინოდ მიაჩნდა. ჟურნალმა „სოვრემენიკმა“ გაბედულად მიუთითა პანსლავიზმის დიდმპყრობლურ ბუნებაზე. ჩერნიშევსკი, დაუნდობლად აკრიტიკებდა რა პანსლავისტებს, მიუთითებდა, რომ მეფის რუსეთს სრულებითაც არ გააჩნია უნარი სლავთა საკითხის გადაწყვეტისა და ამიტომაც ზედმეტია მისი ჩარევა სამხრეთ სლავთა ბედ-იღბალში. ჩერნიშევსკი იმ აზრს იზიარებდა, რომ სამხრეთ სლავებს უფლება აქვთ და შესაძლებლობაც იბრძოლონ ეროვნული თავისუფლებისათვის საკუთარი ძალებით. რუსეთის პროგრესულ ძალებს იგი მოუწოდებდა სლავი ხალხისათვის ამ ბრძოლაში მატერიალური და სულიერი დახმარება გაეწიათ. ამ ორმა თვალსაზრისმა სამხრეთ სლავებისადმი დამოკიდებულებაში თავი იჩინა სლავთა იმ ყრილობაზე, რომელიც მოსკოვში ეთნოგრაფიულ გამოფენასთან დაკავშირებით შედგა. ყრილობაზე შეიკრიბნენ რუსეთის, სერბეთის, ჩეხეთის, ხორვატების, სლოვენების, ჩერნოგორიის, ბულგარეთისა და სხვ. ქვეყნების წარმომადგენლები, დაახლოებით 80 მონაწილე. რუს სლავოფილთა პანსლავისტურმა მისწრაფებებმა ყრილობაზე ვერ ჰპოვეს სლავ მოღვაწეთა მხარდაჭერა. ყრილობაზე რაიმე კონკრე-

ტული ღონისძიებანი დასახული არ ყოფილა, მიუხედავად ამისა, იგი მაინც მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო სლავური ქვეყნის მოღვაწეთა დაახლოებისა და თვალსაზრისების ურთიერთგაზიარების გაგებით.

შუა აზიის შეერთება რუსეთთან. რუსეთთან შუა აზიის შეერთება, რომელიც XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან დაიწყო, 80-იანი წლებისათვის საბოლოოდ დასრულდა. იგი დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური მოვლენა იყო რუსეთის იმპერიის ისტორიაში. შეერთებამ ობიექტურად პროგრესული როლი შეასრულა და დადებითი აქტი აღმოჩნდა შუა აზიის ხალხების შემდგომი ისტორიული ბედის გადაწყვეტაში.

რუსეთთან შეერთების წინა პერიოდში შუა აზიელი ხალხების სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარება მოკლედ შემდეგნაირად წარმოგვიდგება.

შუა აზია დასახლებული იყო უზბეკთა, ყაზახთა, თურქმენთა, ტაჯიკთა, ყირგიზთა, ყარა-ყალბაკთა ტომებით. უზბეკები და ტაჯიკები ძირითადად მიწათმოქმედებას მისდევდნენ და მკვიდრ ცხოვრებას ეწეოდნენ. ყაზახები, ყირგიზები და თურქმენები უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდნენ და მომთაბარეობდნენ.

შუა აზიის ხალხთა სოციალ-ეკონომიური განვითარების დონე დაბალი იყო. მიწათმოქმედ ტომებში ფეოდალურ-პატრიარქალური ურთიერთობანი ბატონობდა. მომთაბარე ტომებშიც ეს ურთიერთობა იდგამდა ფეხს, თუმცა აქ ჯერ კიდევ ძალზე მძლავრი იყო პირველყოფილი გვაროვნული წყობილების გადმონაშთები. ძალაში რჩებოდა მონობაც, რომლის საფუძველს ცალკეულ სამფლობელოთა შორის მუდმივი მტრობა, თავდასხმები და ომები წარმოადგენდა.

მოსახლეობის ძირითადი მასა ფეოდალურ ექსპლოატაციას განიცდიდა. გლეხები, რომლებიც მიწათმოქმედებას, მესაქონლეობას და ხელოსნობას მისდევდნენ, 90% შეადგენდნენ. მათ სასტიკად ყვლეფდნენ არა მარტო ფეოდალი-ხანები, არამედ ვაჰრები და მევახშეებიც. მიწების უდიდესი რაოდენობა ფეოდალებს და ფეოდალურ სახელმწიფოს ეკუთვნოდა. მათსავე საკუთრებას შეადგენდა სარწყავი წყალი, რასაც შუა აზიის მეურნეობისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. გაბატონებულ ზედაფენას შეადგენდნენ სასულიერო პირებიც.

შუა აზიაში საწარმოო ძალები სუსტად იყო განვითარებული. მიწის დამუშავება პრიმიტიული წესებით წარმოებდა. ცელიც კი შუააზიელი დეკხანებისათვის უცნობი იყო. დაბალი შრომისნაყოფიერება და ფეოდალ-ხანების მხრივ შეუზღუდველი ექსპლოატა-

ცია მოსახლეობის უდიდესი ნაწილისათვის მუდმივი შიმშილობის პირობებს ქმნიდა. ყოველივე ამას ზედ ერთოდო მკაცრი აღმოსავლური დესპოტიზმი. რაიმე ვალდებულებებით შეუზღუდველი ხანები მოსახლეობის მცირეოდენი უკმაყოფილების გამოვლინებას უმკაცრესი საშუალებებით უსწორდებოდნენ.

XIX საუკუნის 50—60-იან წლებში შუა აზია ევროპის მსხვილ კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა ექსპანსიის ობიექტი გახდა. შუა აზიის დაპყრობაში ერთმანეთს განსაკუთრებით მწვავედ დაუპირისპირდნენ ინგლისი და მეფის რუსეთი.

რუსეთის ბურჟუაზია, რომელიც ამ პერიოდში საკმაოდ წელ-გამაგრებული იყო და თავისი პროდუქციისათვის ხელსაყრელ ბაზარს ეძებდა, სწორედ შუა აზიაში ხედავდა გამდიდრების ამოუწურავ შესაძლებლობებს. რუსეთის საფეიქრო მრეწველობის ნედლეულით უზრუნველყოფისათვის შუა აზია, სადაც ბამბის კულტურა იყო განვითარებული, დიდ პერსპექტივას ქმნიდა. ცარიზმი იძულებული იყო ეზრუნა საკუთარი ბურჟუაზიის ინტერესების უზრუნველსაყოფად. შუა აზია მას ეკონომიურად დიდად ხელსაყრელ და სტრატეგიულად მნიშვნელოვან კოლონიურ შენაძენად ესახებოდა.

რუსეთის კოლონიზაცია ყაზახეთის ველებში უკვე XIX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დაიწყო. 1835—1837 წწ. რუსეთმა ამ მხარეში ააშენა რიგი ციხე-სიმაგრეებისა, რომელთა გარშემო მომრავლდა რუსული მოსახლეობა. 1845 წელს ყაზახეთში შეიქმნა ახალი რუსული სავაჭრო ფაქტორიები. ყირიმის ომის წლებში ეს კოლონიზაცია აქტიურად გრძელდებოდა. ორენბურგის გენერალ-გუბერნატორმა პეროვსკიმ მდინარე სირ-დარიის სათავეებისაკენ გაყოლებით მოაწყო ლაშქრობა, გაიარა 500 კილომეტრი და აიღო კოკანდის სახანოს ძლიერი ციხე-სიმაგრე აკ-მეჩეთი. ამ ლაშქრობის შედეგად დაიმკვიდრა სამდინარო და სახმელეთო გზა კოკანდის სიღრმეში და გააცხოველა ამ მხარესთან ეკონომიური კავშირი. კოკანდის ხანის რამდენიმე ცდა რუსების განდევნისა მარცხით დამთავრდა.

რუსეთი შუა აზიისაკენ გზას მიიკვლევდა მეორე მიმართულებითაც — ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. სემიპალატინსკიდან მოეწყო რიგი ლაშქრობანი ყაზახეთის შუაგულისაკენ. 1854 წელს რუსებმა ააგეს ციხე-სიმაგრე ვერნი (ახლა აღმა-ატა). ცარიზმმა შემდეგ მოიწადინა ამ ორი მიმართულების შეერთებაც, მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო სახანოსთან ომის გარეშე.

ამ მიზნების განხორციელება ცარიზმმა აქტიურად დაიწყო ყ-

რიმის ომის შემდეგ, როცა მოახერხა მოეგერებინა რევოლუციური ძალების პირველი შეტევა ქვეყნის შიგნით. 1864 წელს კოკანდის შუაგულისაკენ ვერნისა და ორენბურგის მხრიდან დაიძრნენ ჩერნიაევისა და ვერიოვკინის რაზმები, რომლებმაც მთელი რიგი ქალაქები აიღეს, მაგრამ მარცხი განიცადეს ტაშკენტთან და დროებით უკან დაიხიეს. მომდევნო წელს ჩერნიაევმა ტაშკენტს თავი აარიდა და პირველ რიგში დაიკავა ციხე-სამაგრე ნიაზ-ბეკი. ამ ციხე-სიმაგრეზე დამოკიდებული იყო ტაშკენტის სარწყავი სისტემა, რომლის გარეშე ქალაქს არსებობა არ შეეძლო, წყლის შეწყვეტის შემდეგ ტაშკენტში დიდი შეშფოთება დაიწყო. რუსების რაზმზე კოკანდელი სარბაზების თავდასხმა მარცხით დასრულდა. ივნისში რუსებმა თვით ტაშკენტზე დაიწყეს იერიშები. ტაშკენტი დანებდა.

ტაშკენტის გარემოცვის პერიოდში მის დაცვაში თავი გამოიჩინა ბუხარის ემირმა. ეს რუსეთისათვის საბაბად იქცა ბუხარის საემიროს წინააღმდეგ მორიგი ლაშქრობის განახორციელებლად. 1866 წელს გენერალმა რომანოვსკიმ თავისი არმიით ბუხარას შეუტია, აიღო მთელი რიგი ქალაქები, ხელთ იგდო ვეებერთელა ტერიტორია და კოკანდსა და ბუხარაში დაპყრობილი ადგილებიდან შექმნა თურქესტანის საგენერალგუბერნატორო.

ბუხარის რეაქციული სამღვდელოების წაქეზებით შუა აზიის სახანოებმა რუსეთის წინააღმდეგ „საღვთო ომი“ გამოაცხადეს. დაიწყო სისხლისმღვრელი შეტაკებანი. გენერალმა კაუფმანმა გადაწყვეტილება მიიღო შუა აზიის მუსლიმანური ცენტრი — ბუხარა დაეპყრო, რაც გაუადვილებდა შემდეგ მთელი ამ მხარის შემოშტკიცებას. 1868 წლის 2 მაისს მან დაიკავა სამარყანდი, რომელსაც გაბატონებული პოზიცია ეკავა მთელ სამეიროში: იგი წყლით ამარაგებდა თვით ბუხარასაც. ბუხარის ემირის შემდეგი ბრძოლებიც მარცხით დამთავრდა. მარცხი განიცადეს იმ ჯარებმაც, რომელიც რუსეთის გარნიზონის წინააღმდეგ სამარყანდელებმა გამოიყვანეს.

ამ წარმატებათა შემდეგ ცარიზმმა მაინც თავი შეიკავა იმპერიისათვის შუა აზიის სახანოთა უშუალო შეერთებისაგან და პოლიტიკური და დიპლომატიური თვალსაზრისით ამჯობინა მათთან ხელშეკრულების დადება. 1868 წ. კოკანდის ხანთან დადებული საზავო ხელშეკრულებით რუსებს დაეთმო ყველა დაპყრობილი მიწები. ხანმა რუსეთის მეფისადმი ვასალური დამოკიდებულება აღიარა, რუს ქვეშევრდომებს სახანოში თავისუფალი ვაჭრობის ნება დართო. ცარიზმმა ხელშეკრულება დადო აგრეთვე ბუხარის სამეიროსთან, რომელმაც იგივე ვალდებულებები იკისრა და დამატებით 500 ათასი მანეთის კონტრიბუცია გადაიხადა.

1873 წელს ცარიზმმა შეტევა დაიწყო ხივის სახანოზე, რუსეთის ჯარები ორენბურგიდან, ტაშკენტიდან, კრასნოვოდსკიდან და მანგიშლაკის ნახევარკუნძულიდან ხივისაკენ დაიძრნენ. ხანი გაიქცა, ხივა რუსებს ჩაბარდა. რუსებმა გაქცეული ხანი დააბრუნეს და მასთან ხელშეკრულება დადეს. ხანმა ვასალური დამოკიდებულება აღა-რა და რუსეთს ამუ-ღარიის მარჯვენა ნაპირის ტერიტორია დაუთ-მო, მარცხენა ნაპირზე რუსებმა თავისუფალი ვაჭრობის ფაქტორე-ბის შექმნის უფლება მოიპოვეს.

ამრიგად, ცარიზმმა შუა აზიის სამი უძლიერესი სახანო თავის დამოკიდებულებაში მოაქცია. ვასალური მდგომარეობის აღიარება ფორმალური იყო. სინამდვილეში მთელი ეს მხარე უკვე რუსეთის მიერ იყო დაპყრობილი.

ცარიზმმა მალე კოკანდის სახანოს ფორმალური დამოუკიდებ-ლობაც მოსპო. ამის საბაზი გახდა კოკანდის ხანის ხუდოთარის უგუ-ნური პოლიტიკა, რაც სახანოს აღვირახსნილ ძარცვაში გამოიხა-ტებოდა. ადგილობრივმა საერთო და სასულიერო ფეოდალურმა ზედაფენამ მოაწყო აჯანყება, აჯანყებულებმა დაიკავეს არა მარტო ხანის რეზიდენცია, არამედ რუსულ სამფლობელოებშიც შეიჭრნენ. კოკანდის სახანოში ისევ გაცხოველდა „საღვთო ომი“ რუსეთის წინააღმდეგ. კაუფმანმა სასტიკად დაამარცხა აჯანყებულთა ძალები და 1875 წლის სექტემბერში ხან წასრ-ედინთან დადო საზავო ხელ-შეკრულება, რომლითაც სირ-ღარიის მარჯვენა სანაპიროს მთელი ტერიტორია რუსეთის ხელში გადავიდა. აჯანყება სირ-ღა-რიის მარცხენა სანაპიროზე ისევ გრძელდებოდა. აჯანყებულებმა კვლავ შეუტოეს კოკანდას, ხანი იძულებული შეიქნა გაქცეულიყო. კაუფმანმა სკობელევის მეთაურობით გაგზავნა დამსჯელი ექსპედი-ცია, რომელმაც აჯანყება ჩაახშო. კაუფმანმა სახანო გაუქმებულად გამოაცხადა და მისი ყოფილი მიწა-წყალი მთლიანად ფერგანის ვე-ლის სახელწოდებით 1876 წელს რუსეთის იმპერიას შეუერთა.

ჯერი თურქმენეთზე მიდგა. რუსებმა ჯერ კიდევ 1869 წელს ააგეს ციხე-სიმაგრე კრასნოვოდსკი, რომელიც თურქმენეთის სიღრმეში წინსვლის დასაყრდენ პუნქტად იქცა. 1877 წელს მეფის ჯარებმა დაიკავეს კიზილ-არდაგი. მომდევნო წლების ორგზის ლაშქრობა ნოვოტეკენსკის ოაზისის წინააღმდეგ წარუმატებლად დასრულდა. 1880-1881 წლებში სკობელევმა დიდი ძალებით ახალი ლაშქრობა მო-აწყო. ამავე დროს კრასნოვოდსკიდან თურქმენეთის სიღრმეში რკი-ნიგზის მშენებლობა დაიწყო. გეორგ-ტაფესთან მოხდა ორი ბანა-კის მძლავრი შეჯახება, მაგრამ თურქმენები, რომელთა შეიარაღება ვერაფრით ვერ უტოლდებოდა რუსებისას, დამარცხდნენ. 1881 წ.

12 იანვარს გეორგ-ტაფე იერიშით იქნა აღებული. რუსები აშხა-ბადშიაც შევიდნენ. 1884 წელს დაიკავეს ოაზისის ცენტრი მერვი.

ამრიგად, თურქმენეთის ბელიც გადაწყდა — იგი რუსეთის იმპერიას შეუერთდა.

რუსეთის ასეთი წარმატებანი შუა აზიაში ინგლისის მმართველ წრეებს დიდად აღშფოთებდა. ინგლისური პრესა შიშს გამოთქვამდა, რომ რუსები, მიისწრაფიან რა წინ, ხელში იგდებენ ინდოეთის გასაღებს; რომ ინგლისის კოლონიებს აღმოსავლეთში სასიკვდილო საფრთხე ემუქრებთ. ინგლისის სამხედრო სამინისტრომ 70-იანი წლების მეორე ნახევრის დასაწყისში დაამუშავა კიდეც შუა აღმოსავლეთში რუსეთთან ომის გეგმა. რუსეთის შუა აზიიდან გასაღევენად 60-ათასიანი ინდურ-ავღანური ჯარის დაკომპლექტება დაიწყო. ამ ომის ბაზად ქაბული იყო ნავარაუდები, მაგრამ ავღანეთის ემირმა ინგლისელთა ეს განზრახვა ჩაშალა. 1879 წელს ინგლისელთა ჯარები ავღანეთში შეიჭრნენ. ემირი იძულებული გახდა მიეღო ინგლისური პროტექტორატი. ინგლისელი ხელისუფალნი ავღანეთის ემირს აქეზებდნენ თურქმენეთის იმ მიწა-წყლის დასაკავებლად, სადაც რუსები ჯერ კიდევ არ შესულიყვნენ. რუსეთის ჯარებმა ინგლისელებს დაასწრეს მერვის დაკავება. მაგრამ ავღანეთის რაზმები ინგლისელთა კარნახით მაინც შეიჭრნენ თურქმენეთის ფარგლებში და დაიკავეს პენდინის ოაზისი, რომელიც თურქმენ-სალორებით იყო დასახლებული. რუსეთის რაზმებს წინადადება მიეცა არ დაეშვათ სამხრეთ თურქმენეთში ინგლისელთა გამაგრება. გენერალმა კომაროვმა 1885 წელს დაიკავა ტაშ-კეპარი. მას შემდეგ შეჩახება მოუხდა ინგლისელ ოფიცერთა მეთაურობით შედგენილ რაზმთან, რომელიც განადგურებულ იქნა.

ამ ინციდენტს დიდი საერთაშორისო გამოხმაურება მოჰყვა. ინგლისში დაიწყო რუსეთთან ომის პროპაგანდა. პარლამენტმა დიდძალი თანხები გამოიღო ომის მომზადებისათვის. ბრიტანეთში არმიის მობილიზაცია გამოცხადდა. ომის პროპაგანდას ეწეოდნენ იმ მიმართულებით, რომ თითქოს რუსეთი ინდოეთის საზღვრებში შეჭრას ამზადებდა, თუმცა ასეთი განზრახვა რუსეთში არ ყოფილა. ვითარება მეტად დიქტაბა. ყველანი ელოდნენ ორი დიდი იმპერიის შეჯახებას. ომი, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავს, ბევრზე ეკიდა. რუსეთის დიპლომატია მტკიცედ იდგა თავის პოზიციაზე. ინგლისის კონტინენტური მოკავშირენი იმ პერიოდისათვის არ ეგულებოდა. იგი ჰაყუთარი ძალებით ომს არ იყო დამეფული. დაიწყო მოლაპარაკება და ეს დიდი ხმაური ბოლოს და ბოლოს გარიგებით დამთავრდა. 1885 წ. სექტემბერში, პეტერბურგის ოქმის მიხედვით, დაწეს-

და რუსეთ-ავღანეთის საზღვარი. მთელი სადავო ტერიტორია რუსეთს დარჩა. ინგლისმა განიმტკიცა თავისი პოზიციები ავღანეთში.

შეიერთა რა შუა აზიის მიწა-წყალი, ცარიზმმა აქ თავისი უხეში კოლონიური პოლიტიკის გატარება დაიწყო. აქ დამყარებულ იქნა სამხედრო რეჟიმი. მთელი ძალაუფლება როგორც სამხედრო, ისე სამოქალაქო, თურქესტანის გენერალ-გუბერნატორთა ხელში გადავიდა. მეფის მოხელეები მთელ მხარეში თვითნებურად ბრძანებლობდნენ. მოსახლეობა მოექცა ორმაგი ჩაგვრის ქვეშ. ადგილობრივი ფეოდალ-ბაგების და მუსლიმანური რელიგიის მსახურთა მჩაგვრელურ სისტემას შეუთხსილხორცდა ცარიზმის მოხელეთა მხრივ ჩაგვრა-შევიწროება, სოციალურ ჩაგვრას ზედ დაერთო ნაციონალურიც. ცარიზმი, ისე როგორც სხვა განაპირა კოლონიურ მხარეებში, აქაც ყოველმხრივ ხელს უშლიდა და აწმობდა ახალს და პროგრესულს. ებრძოდა ეროვნულ ძალთა აღორძინებას, მიისწრაფოდა იმისაკენ, რომ ეს მხარე რუსეთის მონა-მორჩილი გამხდარიყო.

ცარიზმის ასეთი მწვავე კოლონიური რეჟიმი შუა აზიის მშრომელ მასებს შორის იწვევდა მეტ დარაზმულობას რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ. შუა აზიაში იქმნებოდა ადგილობრივი პროლეტარიატი, იზრდებოდა ეროვნული ინტელიგენცია, გზას მიიკვლევდა რევოლუციური სულისკვეთება. შუა აზიის მშრომელი მასები თანდათან აქტიურად ებმებოდნენ ცარიზმისა და კაპიტალიზმის წინააღმდეგ იმ დიდ ბრძოლებში, რომელსაც რუსეთის მუშათა კლასი ახორციელებდა. ამ შეუპოვარ ბრძოლებში ახლოვდებოდა შუა აზიის მშრომელთა განთავისუფლების დიდი დღე.

შუა აზიის რუსეთთან შეერთების მნიშვნელობის საკითხის გარკვევაში ისტორიკოსთა შეხედულებებში უკიდურესობა იგრძნობოდა. ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი ამ მოვლენას ცალმხრივად უყურებდა, განიხილავდა როგორც ცარიზმის დამპყრობლურ-ანექსიონისტური პოლიტიკის მორიგ გამოვლინებას, კოლონიურ დაპყრობას, შუა აზიის ხალხთა ეროვნული დამოუკიდებლობის დაკარგვას და აფასებდა, როგორც რეაქციულ აქტს ორივე მხარის ისტორიულ ცხოვრებაში. ასე ფიქრობდა, მაგალითად, ცნობილი ისტორიკოსი პოკროვსკი.

ისტორიკოსთა მეორე ნაწილი შუა აზიის რუსეთთან შეერთებას განიხილავდა ამ ხალხების ისტორიული ცხოვრების პერსპექტიული შედეგების პოზიციიდან. როგორც ცნობილია, შუა აზიის მშრომელმა მასებმა რუსეთის მუშათა კლასის ძმური დახმარებითა

და ხელმძღვანელობით დაამყნეს ექსპლოატატორული რეჟიმი და დი-
დი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შედეგად აღმოფხე-
რეს სოციალური და ნაციონალური ჩაგვრა, მოიპოვეს მსოფლიო-
ისტორიული წარმატებანი, რომელიც წარმოუდგენელია აღმოსავ-
ლეთის იმ ხალხთა ცხოვრებაში, კაპიტალისტური ჩაგვრის უღელს
რომ ატარებენ. აი ამ საბოლოო შედეგებიდან გამომდინარე, ის-
ტორიკოსები ძალაუვნებურად ნიშნავდნენ ფაქტების ერთგვარ შე-
ლამაზებას, შუა აზიის რუსეთთან შეერთების პროცესს წარმოად-
გენდნენ როგორც ნებაყოფლობით აქტს, მიუთითებდნენ შუა აზი-
ის ეკონომიური ცხოვრების აღმავლობაში ცარიზმის როლსა და
დამსახურებაზე და აფუჩიყებდნენ იმ სისხლისმღვრელ ბრძოლებს,
რომელსაც შუა აზიის დასაპყრობად ცარიზმი ეწეოდა, ან იმ სას-
ტიკ სამხედრო-კოლონიურ რეჟიმს, რომელსაც იგი მთელი თავისი
არსებობის მანძილზე ატარებდა შუა აზიაში, რათა მშრომელი მა-
სები სიბნელესა და უფიცობაში პყოლოდა.

ყოველივე ამაში, — როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავ-
და ისტორიკოსი ა. ვ. პიასკოვსკი თავის მოხსენებაში გაერთიანე-
ბულ სამეცნიერო სესიაზე, რომელიც სსრ კავშირის, თურქმენეთის,
ტაჯიკეთისა და ყირგიზეთის მეცნიერებათა აკადემიებმა მოაწვევეს
ქ. ტაშკენტში 1959 წელს შუა აზიის რუსეთთან შეერთების პრო-
გრესული მნიშვნელობის საკითხის გასარკვევად — ცხადია არეუ-
ლია ორი სხვადასხვა საკითხი: ერთის მხრივ, შუა აზიაში, ვ. ი. ლე-
ნინის დაზახსიათებით რომ ვთქვათ, რუსეთის ცარიზმის მძარცველუ-
რი, დამპყრობლურ-კოლონიზატორული, მხეცურ-ყაჩაღური პო-
ლიტიკის ხასიათი და მეორეს მხრივ, ის ობიექტურად პროგრესუ-
ლი როლი, რომელიც შუა აზიის, კავკასიისა და სხვა ხალხებს ცხოვ-
რებაში შეასრულა მათმა შეერთებამ რუსეთთან. სინამდევალეში ამ
ორ საკითხს ერთმანეთთან საერთო არაფერი აქვთ. ყოველივე ის
დადებითი, რაც დაჩაგრულ ხალხებს რუსეთთან შეერთებამ მოუ-
ტანა, ყველა ის პროგრესული პროცესები, რომელიც შუა აზიის
ხალხთა პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრებაში
რუსეთთან შეერთების შემდეგ მიმდინარეობდა, ხორციელდებოდა
ცარიზმის ნების წინააღმდეგ და საპირისპიროდ იმ მჩაგვრელური,
ნაციონალურ-კოლონიური პოლიტიკისა, რასაც ცარიზმი მიმართავ-
და. ცნობილია, მაგალითად, რომ ცარიზმი სრულებითაც არ ყოფი-
ლა დაინტერესებული შუა აზიაში კაპიტალიზმის განვითარებით და
ხელს უწყობდა ამ მხარეში პატრიარქალურ-ფეოდალური ურთიერ-
თობის დაკონსერვებას, ცარიზმი ხელს უწყობდა მხოლოდ რუსულ
კაპიტალს შუა აზიის კოლონიურ ძარცვაში. მაგრამ თუ ისტორიუ-

ლი კანონების ძალით კაპიტალიზმი შუა აზიაში მაინც იკაფავდა გზას რუსეთის კაპიტალისტურ ორბიტაში მოქცევის ვითარებაში, ამაში ცარიზმს არავითარი როლი არ შეუსრულებია.

ცარიზმი ყოველმხრივ აფერხებდა შუა აზიაში პროლეტარული კლასის ჩამოყალიბებას იმის შიშით, რომ რუსეთის პროლეტარიატის დამხმარე ძალა არ გაეჩინა, მაგრამ რუსი კაპიტალისტებისათვის საპირო ნედლეულის მოპოვების და გადამუშავების მიზნით იგი აწყობდა საწარმოებს, მას რკინიგზები გაჰყავდა მხოლოდ სტრატეგიული თვალსაზრისითა და ეკონომიური სარგებლიანობის გათვალისწინებით, მაგრამ მშენებლობაში და ექსპლოატაციაში აბამდა ადგილობრივ მასებს, როგორც იაფ მუშახელს. ამ ღონისძიებათა შედეგად ისევ და ისევ ცარიზმის მიზანდასახულობათა საპირისპიროდ მიმდინარეობდა ქვეყნის სამრეწველო-ეკონომიური დაწინაურება და პროლეტარიატის მასების გაჩენა. ცარიზმი ასევე ახშობდა რუსეთის პროგრესულ საზოგადოებრივ აზრს და ყველა საშუალებით ეღობებოდა წინ მათს გავრცელებას შუა აზიის დაჩაგრულ მასებში. მაგრამ ეს აზრებიც სწორედ მათი ხალხურობის, პროგრესულობის გამო ცარიზმის ნება-სურვილის წინააღმდეგ ნაყოფიერ ნიადაგს პოულობდნენ იმპერიის კოლონიურ მხარეებში, მათ შორის შუა აზიაში¹.

მეცნიერულ ობიექტურობას მოკლებულია ის დებულებაც, რომ თითქოს რუსეთის ცარიზმი მხსნელად მოველინა შუა აზიას, რომელსაც XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან უტევდა ინგლისი და დაპყრობით ემუქრებოდა, თითქოს რუსეთის ცარიზმმა თავისი დაპყრობანი შუა აზიაში განახორციელა იმ მიზნით, რომ არ დაეშვა ამ ხალხების გადაყლაპვა ინგლისის იმპერიალიზმის მიერ. ესეც სინამდვილის შელამაზებაა, ნასესხები მეფის იმ გენერლებისაგან, რომლებიც ამ მხარეში ცეცხლითა და მახვილით მიიკვლევდნენ გზას და თავიანთ მოქმედებას იმით ამართლებდნენ, რომ თითქოს ამ ხალხებს ინგლისელთა უღლისაგან მფარველობდნენ.

ნამდვილად კი რუსეთის ცარიზმი და ინგლისის მმართველი წრეები ერთნაირი სიხარბით შეჰყურებდნენ შუა აზიას, როგორც ერთ-ერთ უმდიდრეს და სტრატეგიულად მეტად ხელსაყრელ ტერი-

¹ А. В. Пясковский, Приобщение среднеазиатских народов к революционной борьбе русского народа — важнейшее прогрессивное последствие присоединения Средней Азии к России. сб. *კრებული — Объединенная научная сессия, посвященная прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Доклады.* გვ. 56—58.

ტორიას, იგი თავისი ქვეყნისათვის ხელსაყრელ შენაძენად მიაჩნდათ. რუსეთის ცარიზმი, ინგლისელი კოლონიზატორების მსგავსად, შუა აზიის სიღრმეში რომ იკრებოდა და იქ ბატონდებოდა, მოქმედებდა არა შუა აზიის ხალხთა ინტერესების კარნახით, არამედ საკუთარი ბურჟუაზიის კარნახით. მისი სამხედრო-ფეოდალურ-ვაჭრული ზედაფენა ამ მხარეში, ისე როგორც იმპერიის სხვა განაპირა ადგილებისაყენ, მიისწრაფოდა იმ მიზნით, რომ გაეფართოებინა იმპერიის საზღვრები, შეექმნა ბუნებრივად ხელსაყრელი სტრატეგიული პოზიციები, უზრუნველყო სამამულო მრეწველობისათვის ნედლეული და ბაზარი, შეეძინა უხვი სახაზინო შემოსავალი.

შუა აზიაში რუსეთის ცარიზმის შექრა ამასთან სრულებითაც არ ყოფილა ნებაყოფლობითი, მშვიდობიანი, ორმხრივ შეთანხმებული პროცესი. მეტად ხელოვნურია მაგალითად, ზოგიერთ აღრინდელ სახელმძღვანელოებში ამ საკითხის გადმოცემა, სადაც აღწერილია თუ როგორი „სიხარულით“ ხვდებოდა რუს ჯარისკაცებს თურქმენეთის მოსახლეობა. როგორი „ტრიუმფალური“ იყო რუსეთის არმიის წინსვლა, როგორი „ეხვეოდნენ“ რუსები თურქმენებს და სხვ. მაგრამ აი, რას წერდა ვ. ი. მასალსკი ცარიზმის ეპოქაში გამოცემულ ცნობილ წიგნში „თურქესტანის მხარე“:

„წესრიგის აღდგენის აუცილებლობამ ყირგიზებსა და თურქმენებს შორის, რომლებსაც აქეზებდა ხივა რუსეთის მიმართ მტრულ მოქმედებაში, მოითხოვა რიგი სამხედრო რეკოგნოსირებანი, რომლის მიზანი იყო გზების შესწავლა ნოვოტეკინსკის ოაზისისაკენ... ეს რეკოგნოსირებანი (1870 — 1873 წწ.)... წარმოებულ იქნა ფრიად ძნელ პირობებში, უწყლო უდაბნოში, ხშირად საშინელ სიცხეში და თურქმენებთან მუდმივი შეტაკების ვითარებაში... ხივის განადგურების შემდეგ ზოგიერთი თურქმენი დამორჩილდა რუსეთის ძალაუფლებას, სხვები დროებით დაშოშმინდნენ, მაგრამ თექელებმა მალე ხელახლა დაიწყეს მტრული მოქმედებანი. ამის გამო 1879 წ. გაზაფხულზე დაკავებულ იქნა კაზილ-არვატი... ხოლო 1879 წ. გადაწყდა განხორციელებულიყო ექსპედიცია ოაზისის სიღრმეში თექელთა დასამორჩილებლად. ამ ექსპედიციამ, რომელიც გენერალ ლაზარევის მეთაურობით ჩატარდა, მარცხი განიცადა. რუსთა ჯარები გეორგ-ტაფემდე მივიდნენ. მაგრამ სიმაგრის იერიშის დროს დაჰკარგეს ორასამდე კაცი და იძულებული გახდნენ უკან დაეხიათ... 1880—1881 წწ. განხორციელდა ახალი ექსპედიცია 11 000 მეომრის შემადგენლობით გენერალ სკობელევის უფროსო-

ბით... სკობელევი დაიძრა აღმოსავლეთისაკენ და თექელებთან რიგი საქმეების მოგვარების შემდეგ ალყა შემოარტყა დენგილ-ტაფეს, სადაც მოწინააღმდეგის მასები იყო თავმოყრილი. 1871 წ. იანვრის დასაწყისში ციხე-სიმაგრე იერიშით იქნა აღებული, ამასთან ჩვენგან მწყობრიდან გამოვიდა 338 კაცი (71 ოფიცერი...) და-ნაკარგი მოწინააღმდეგისა, რომლის დიდი ნაწილი გაიქცა, აუარებელი იყო...¹.

როგორც ვხედავთ, არაერთარი ტრიუმფალური სვლა არ მომხდარა. შუაზიელი ხალხები დამპყრობლებს სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდნენ და მთელი კამპანია შუა აზიაში სისხლისმღვრელობითა და ძალადობით ხასიათდებოდა. შუა აზიის დაპყრობის მთელი ეს პროცესი ზოგ ბურჟუაზიულ მკვლევართა ნაშრომებში მეტი ობიექტურობითაა აღწერილი.

სამართლიანად აკრიტიკებს პიასკოვსკი შუა აზიის ისტორიის იმ საბჭოთა მკვლევარებს, რომლებსაც შეუთავსებლად მიაჩნიათ შუა აზიის რუსეთთან შეერთების პროგრესულობის აღიარებასთან შუა აზიის ხალხთა შეუპოვარი წინააღმდეგობა რუსეთის არმიისადმი და თვით ამ დაპყრობის ძალადობრივი ხასიათი. პიასკოვსკის აზრით, ის ისტორიკოსები, რომლებიც ასე ალამაზებენ შუა აზიის დაპყრობის ფაქტს და რუსეთის ცარიზმს მიაწერენ პროგრესულ მისიას შუა აზიის მიმართ, ლოგიკის ძალით, იძულებული არიან რეაქციულად გამოაცხადონ ის გამათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელსაც შუა აზიის ხალხები რუსეთის სამხედრო-კოლონიური რეჟიმის დასამხობად ეწეოდნენ. მოვლენათა ასეთი გაშუქება ეწინააღმდეგება ნაციონალური საკითხის ლენინურ დაყენებას, ერთა თვითგამორკვევის პრინციპის საფუძვლებს.

მართალია, შუა აზიის მშრომელი მასების პროტესტს და აღშფოთებას ცარიზმის მწვავე კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ თავიანთი ვიწრო კლასობრივი, რეაქციული ინტერესებისათვის იყენებდნენ შუაზიელი ხანები და სასულიერო პირები, მაგრამ ეს მოძრაობა, თავისთავად, ასაზავდა ცარიზმის უხეში პოლიტიკის მთელ სისაძაგლეს. იგი ძირითადად მიმართული იყო არა რუსეთის და რუსების წინააღმდეგ, არამედ ცარიზმის მოხელეთა თავგასულობას, აღვირაზნისილობის, დესპოტიზმის წინააღმდეგ. აქ საკითხი როდით იდგა რუსეთიდან შუა აზიის საერთოდ გამოყოფის შესახებ, რაც იმ პერიოდში, როცა რუსეთში მსოფლიო რევოლუციურმა ცენტრმა გადმოინაცვლა და რუსეთის მშრომელმა მასებმა აღმართეს ცა-

¹ А. В. Пляковский, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 64.

არიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის დროშა, უგუნური და მკენე იქნებო-
და თვით შუა აზიის ხალხთა ინტერესებისათვის, არამედ საკითხი
იღგა ცარიზმის ძალადობის მოსპობისა. ამ მხრივ შუა აზიის და-
ჩაგრული მასების ბრძოლა კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ეხ-
მაურებოდა, მხარში ედგა, ავსებდა იმ გრანდიოზულ რევოლუცი-
ურ ბრძოლას, რომელსაც რუსეთის პროლეტარიატი და გლეხობა
ეწეოდა რუსეთის მონარქისტული რეჟიმის დასამხობად.

ამრიგად, ჩვენ ვიზიარებთ იმ აზრს, რომ შუა აზიის ღაპყრობა
რუსეთის ცარიზმის მიერ იყო ძალადობრივი აქტი, ანექსია. ეს
იყო ცარიზმის მმართველი ზედაფენის რეაქციული საგარეო და სა-
შინაო პოლიტიკის გამოხატულება, მისი განხორციელება შუა აღ-
მოსავლეთში. ცარიზმს არ ჰქონია მიზნად დასახული შუა აზიის
„ხსნა“ ინგლისელებისაგან, იგი არც მათი ეკონომიური აღორძინები-
სა და კულტურული წინსვლისათვის ზრუნავდა. რუსეთის ცარიზმი
შუა აზია შეიერთა როგორც კოლონია და იგი მის მიმართ იმავე
პოლიტიკას მიმართავდა, როგორსაც საერთოდ კაპიტალისტური სა-
ხელმწიფოები თავიანთი კოლონიების მიმართ ეწევიან. არც ის
უნდა დავივიწყოთ, რომ ცარიზმის ეს პოლიტიკა რუსეთის მაშინ-
დელი სოციალ-პოლიტიკური წყობილების ვითარებაში გაცილებით
უხეში, მოუქნელი, პირდაპირი და მწვავე იყო, ვიდრე ვთქვათ კა-
პიტალისტური ქვეყნების დამოკიდებულება თავისი კოლონიები-
სადმი.

მაგრამ ეს საკითხის მხოლოდ ერთი მხარეა და არავითარ შემთხ-
ვევაში არ უარყოფს, ან ჩრდილს ვერ აყენებს თვალსაზრისს შუა
აზიის რუსეთთან შეერთების პროგრესულობის შესახებ, რაც ვი-
მეორებთ, ცარიზმის პოლიტიკის, მისი სუბიექტური მიზანდასახუ-
ლობის სრულიად საპირისპირო ობიექტურ პროცესს წარმოად-
გენს.

რასი მდგომარეობს ეს ობიექტურად პროგრესული შედეგები?
თუ რუსეთთან შეერთებამდის შუა აზიის სახანოები ერთმანეთთან
მუდმივი შუღლისა და ომის მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ, რა-
საც თან ახლდა სარწყავი სისტემის სრული მოშლილობა, მწარმოე-
ბლური მოსახლეობის გაჩანაგება, მონებად გაყიდვა, მათი პერმანენ-
ტული სიღარიბე და შიმშილობა, რუსეთთან შეერთების შემდეგ ამ
შინააშლილობას, გამუდმებულ ომებსა და ხოცვა-ჟლეტას, მოსახ-
ლეობის გაჩანაგებას ბოლო მოეღო. შუა აზიის მწარმოებლურ მო-
სახლეობას მშვიდობიან ვითარებაში ინტენსიური მეურნეობის წარ-
მოების შესაძლებლობა მიეცა. ამ ვითარებამ ერთგვარი ბიძგი მისცა
მწარმოებლურ ძალთა განვითარებას და შუა აზიის მოსახლეობა

თანდათან გამოვიდა ფეოდალურ-პატრიარქალური ურთიერთობის იმ ჩიხიდან, რომელშიც იგი იყო მოქცეული. ახალ ვითარებაში მტკივნეულად, მაგრამ მაინც განუწყვეტლად ხორციელდებოდა მანამდე დაქსაქსული და თავის ნატურალური მეურნეობის ნაკუქში ჩაკეტილი შუაზიელი ხალხების საჩეურნეო-ეკონომიური და კულტურული დაახლოება.

რუსეთთან შეერთების შემდეგ, შუა აზია მოექცა რა რუსული ნაციონალური ბაზრის ორბიტში, ცარიზმის დამაბრკოლებელ ღონისძიებათა მიუხედავად მაინც დაადგა კაპიტალისტური განვითარების გზას, რაც ანგრევდა ძველ ფეოდალურ-პატრიარქალურ სოციალურ-პოლიტიკურ წყობილებას, ქვეყნის სამეურნეო და კულტურულ ცხოვრებაში გზას უკაფავდა ახალსა და პროგრესულს. შუა აზიაში, ისე როგორც სხვა განაპირა კოლონიურ მხარეებში, იზრდებოდა ეროვნული მუშათა კადრი, ყალიბდებოდა ეროვნული ინტელიგენცია.

ამ ფაქტორებს ქვეყნის შემდგომი ისტორიული ბედისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგრამ ისინი მაინც ვერ ჩაითვლებიან იმ ძირითად, განმსაზღვრელ ფაქტორად, რომლებიც ხსნიან შუა აზიის რუსეთთან შეერთების დადებით მნიშვნელობას. ზომ ცნობილია, რომ შუა აზია, რუსეთი რომ არა, დაპყრობილი იქნებოდა ინგლისის მიერ და თუ ამ ფაქტორებს განმსაზღვრელად ვაღიარებთ, ისინი ძალას ინარჩუნებენ ინგლის-შუა აზიის დამოკიდებულების მიმართაც. ინგლისი მაშინ ზომ რუსეთზე დაწინაურებული ქვეყანა იყო და მას, კიდევ უფრო მეტის ინტენსივობით შეეძლო ჩაება შუა აზიის სახანოებში ახალ, პროგრესულ კაპიტალისტურ ურთიერთობაში და დაეჩქარებინა მათი გამოსვლა ფეოდალურ-პატრიარქალური ჩიხიდან.

პროფ. პიასკოვსკი თავის ნაშრომში სამართლიანად მიუთითებს ერთ ძირითად ფაქტორზე, რომელიც განასხვავებს შუა აზიისადმი რუსეთისა და ინგლისის დამოკიდებულებას და გვიხსნის — რატომ შუა აზიის სწორედ რუსეთთან შეერთებას ჰქონდა პროგრესული მნიშვნელობა და რატომ სხვა ვითარებაში შუა აზიის ხალხები განწირული იყვნენ საუკუნეობრივი კოლონიური ჩაგვრისათვის, ყველა ზემოჩამოთვლილ ფაქტორებთან ერთად ამ შეერთების პროგრესულობის ძირითად, განმსაზღვრელ ფაქტორად მიაჩნია შუა აზიის ხალხების ურთიერთობა რუსეთის მუშათა კლასთან.

„სწორედ ამაში, — ე. ი. რუსი ხალხისა და მისი ავანგარდის — მუშათა კლასის რევოლუციურ ბრძოლასთან შუა აზიის ხალხთა გაერთიანებაში, ბოლშევიკური პარტიის მეთაურობით, მდგომარეობს

უმნიშვნელოვანესი, განმსაზღვრელი პროგრესული შედეგები შუა აზიის რუსეთთან შეერთებისა¹.

თეზისის სისწორე დასტურდება შუა აზიის და რუსეთის ისტორიის მთელი შემდგომი მსვლელობით. რუსეთის დამკვიდრება შუა აზიაში განხორციელდა სწორედ იმ ეპოქაში, როცა რუსეთში ასპარეზზე გამოვიდა მუშათა კლასი, როგორც მძლავრი, ერთადერთი პროგრესული საზოგადოებრივი ძალა. რუსეთის მუშათა კლასი ყველაზე მეტბრძოლი, შეუპოვარი, აქტიური ძალა აღმოჩნდა მთელს მსოფლიოში და რუსეთში მსოფლიო რევოლუციური მოძრაობის ცენტრის გაღმონაცვლება საცესებით კანონზომიერი მოვლენა გახდა. დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ისიც, რომ რუსეთი უშუალოდ ესაზღვრებოდა შუა აზიას და ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობა შემოიფარგლებოდა არა მარტო შუა აზიაში რუსული სამოხელეო აპარატის შექმნით, არამედ შუა აზიის მსხვილ ცენტრებში რუსეთის პროლეტარიატის გაჩენით, პროლეტარიატისა, რომელიც რევოლუციური მოძრაობის საერთო დინებაში იყო ჩართული და შუა აზიის მშრომელ მასებთან მხარდამხარ პროგრესის გზით მიემართებოდა. რუსეთის პირველი რევოლუციური კრიზისის მომწიფებიდან დაწყებული, ვიდრე ცარიზმის დამხობითა და რუსეთის იმპერიის ხალხთა ცხოვრებაში დიდი სოციალისტური რევოლუციის განხორციელებით დამთავრებული, ეს საერთო ბრძოლა, რომლის ავანგარდში რუსეთის მუშათა კლასი იდგა, არასოდეს არ დამცხრალა. ამ ბრძოლაში დაინახეს შუა აზიის მშრომელებმა თავისი ეროვნული განთავისუფლებისა და აღორძინების ჭეშმარიტი გზა და მხარში ამოუდგნენ რა რუსეთის პროლეტარიატს, მათთან ერთად გადაიტანეს ბრძოლის ყველა სიმძიმე და მოიპოვეს გამარჯვება.

შეეძლო თუ არა გაეკეთებინათ ეს შუა აზიის ხალხებს რუსეთის ნაცვლად ინგლისის კაპიტალიზმის უღელქვეშ რომ ყოფილიყვნენ? ესე იგი, როგორ წარიმართებოდა შუა აზიის ისტორიული ბედი, თუ მას ინგლისი დაიპყრობდა? ამის მაგალითია ინდოეთი. ინგლისელთა ბატონობის შემთხვევაში შუა აზიის ხალხებს არ შეეძლოთ სოციალური და ნაციონალური ჩაგვრისაგან განთავისუფლება. ინგლისის მუშათა კლასი, რომელიც კოლონიური ძარცვის ხარჯზე შედარებით უკეთ იყო უზრუნველყოფილი, ათეული წლების მანძილზე ბურჟუაზიის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა და მას კუდში მისჩაწალებდა. ინგლისისათვის უცხო იყო ის მძლავრი რევოლუციური აღტყინება და იერიშები, რითაც რუსეთის მუშათა კლასი ხასიათ-

¹ А. В. Пясковский, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 78.

დებოდა. ინგლისის მეტროპოლიის და კოლონიის ხალხებს არაფერი ჰქონიათ საერთო. ინგლისი თავის კოლონიებში, მაგალითად, ინდოეთში გზავნიდა მხოლოდ მოხელეებს, რომლებიც ძარცვავდნენ ამ ქვეყანას. ინგლისელთა ბატონობაში შუა აზიის მშრომელი მასები ვერაფრითარ თავისუფლებას ვერ მოიპოვებდნენ და განწირული იყვნენ სამუდამო ჩაგვრისათვის.

რუსეთის მუშათა კლასის მეთაურობით მთელი იმპერიის მშრომელი მასების დაუცხრომელი ბრძოლა კი, როგორც ვიცით, დავირგვინდა დიდი სოციალისტური რევოლუციით, რომელმაც არა მარტო რუსეთის, არამედ მის ყოფილ იმპერიაში შექმნილი ხალხები სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან გაათავისუფლა და ეროვნული წინსვლა-აღორძინების ფართო შარავნაზე გამოიყვანა.

რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წლების ომი

თურქეთის წინააღმდეგ ომისათვის ცარიზმის წამაქეზებელი ფაქტორი, გარდა დამპყრობლური მიზნებისა, იყო შიში საკუთარი ქვეყნის შიგნით რევოლუციური აფეთქების წინაშე. კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა ისტორიაში არა ერთი და ორი შემთხვევაა ცნობილი, როცა რევოლუციური კრიზისით შესფოთებული მთავრობა განგებ მიმართავს „პატარა“, „მომგებიან“ საგარეო ომს, რომ რევოლუციური ძალების მოქმედება საგარეო წარმატებებით გააუვნებლოს. ასე იყო რუსეთში 1877—78 წლებში, როცა გლეხთა მასობრივი მღელვარებებით, მუშათა აღმავალი მოძრაობით, ნაროდნიკთა დაჟინებითი იერიშებით და ლიბერალური ოპოზიციით შესფოთებული ცარიზმი მიზანშეწონილად თვლიდა საგარეო წარმატებათა ხმაურში ჩაეხშო მასების დრტვინვა. ფ. ენგელსი 1878 წ. მარტში დაწერილ სტატიაში „ევროპის მუშები 1877 წელს“, მიუთითებდა რა რუსეთის იმპერიაში სახალხო მოძრაობით გამოწვეულ შიშზე მთავრობის წრეებში, აღნიშნავდა: „რუსეთის მთავრობისათვის რჩეობოდა ხსნის მხოლოდ ერთი გზა, რომელიც გაიხსნება ხოლმე ყველა მთავრობის წინაშე, როცა იგი ხალხის გადაულახავი წინააღმდეგობის წინაშე აღმოჩნდება — გზა საგარეო ომისა. და მან გადაწყვიტა საგარეო ომის გზით წასულიყო. ევროპაში გამოცხადდა ომი თურქთა დიდი ხნის პარპაშისაგან ქრისტიანთა გასათავისუფლებლად, ხოლო რუს ხალხს კი გამოუცხადეს, რომ ომს აწარმოებენ მოძმე სლავების თურქეთის უღლისაგან გასათავისუფლებლად“¹.

ამ ომში, ისე როგორც ყირიმის ომში. ომის გამომწვევი მხარე მარტო რუსეთი არ ყოფილა. თავისი გამომწვევი პოლიტიკით ომს აღვივებდნენ თვით თურქეთი, განსაკუთრებით მისი ახალი სულთა-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, гл. 40.

ნი აბდულ ჰამიდი; ინგლისი, რომელიც თურქეთის ზურგს უკან იდგა და მას აქეზებდა და გერმანია, რომლის სათავეში მყოფ ბის-მარკს ეშინოდა რა კოალიციის კოშმარისა, ეწადა რუსეთის დასუსტება და ევროპის საქმეებისაგან მისი ჩამოცილება.

რუსეთ-თურქეთის ომს წინ უსწრებდა ბალკანეთის ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აზვირთება. აგრარულ-ეროვნული მოძრაობა პირველად დაიწყო სერბეთში, შემდეგ—ბულგარეთში. თურქეთი მხეცური მეთოდებით გაუსწორდა ამ მოძრაობას.

თურქ ხელისუფალთა მიერ ბალკანეთში, განსაკუთრებით ბულგარეთში, დატრიალებულმა საშინელებებმა ინგლისის მმართველი წრეები აიძულა თურქეთის მიმართ თავისი წამქეზებული მოქმედება ერთგვარად შეენელებინა. როცა 1876 წლის აგვისტოს მიწურულში სერბეთის მთავარმა მილანმა ევროპულ სახელმწიფოებს სთხოვა დახმარება თურქეთთან საზავო ხელშეკრულების დადებაში, ინგლისის მთავრობა საქმეში აქტიურად ჩაერია და თურქეთი ერთგვარად დაზავებაზე დაითანხმა. მაგრამ თურქეთმა მეტად მძიმე პირობები წაუყენა სერბეთს. სწორედ ამ პერიოდში თურქეთში ხელახალი გადატრიალება მოხდა: სუსტგონებიანი სულთანი მურად V ტახტიდან ჩამოაგდეს. ახალი სულთანი ახალგაზრდა აბდულ ჰამიდი (მურადის ძმა) ინგლისელი მრჩეველების გავლენის ქვეშ მოექცა. ინგლისელებმა აბდულ ჰამიდს რჩევა მისცეს საბოლოოდ გაენადგურებინა სერბეთი. ახალი შეტევის შემთხვევაში სერბეთს მართლაც განადგურება მოელოდა. პეტერბურგში ეს მშვენივრად იცოდნენ და რუსეთს აღარ შეეძლო მოვლენათა მშვიდ მაყურებლად დარჩენილიყო. 31 დეკემბერს რუსეთმა თურქეთს ულტიმატუმი წაუყენა, რომლითაც 48 საათის განმავლობაში სერბეთთან დაზავება მოითხოვა, სულთანმა ეს ულტიმატუმი მიიღო.

ინგლისში რუსეთის ულტიმატუმი არ მოეწონათ. ბიკონსფილდი იმუქრებოდა. მაგრამ რუსეთში მშვენივრად იცოდნენ, რომ ინგლისს იმ ვითარებაში სახმელეთო ომის წარმატებითი წარმოება არ შეეძლო. ალექსანდრე II, რომელიც პანსლავისტურად განწყობილი სასახლის პარტიის (მეფის ძმა ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე, შვილი ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე) გავლენას განიცდიდა, უფრო შორს წავიდა და ნოემბერში რუსეთის არმიის ნაწილობრივი მობილიზაციაც გამოაცხადა.

1876 წლის დეკემბერში რუსეთის დიპლომატიის ინიციატივით კონსტანტინოპოლში შეიკრიბა ევროპულ სახელმწიფოთა კონფერენცია, რომელმაც შეიმუშავა ბოსნიის, ჰერცეგოვინის, ბულგარე-

თის ავტონომიური აგებულების პროექტი, მაგრამ იმ დღეს, როცა ეს გადაწყვეტილება უნდა გამოქვეყნებულიყო, თურქეთმა ზარბაზნების ხმაურში საზეიმოდ გამოაცხადა კონსტიტუცია. ეს აქტი მოწყობილი იყო ინგლისელთა ჩაგონებით რუსეთის წინააღმდეგ. კონსტიტუცია თითქოს თავისთავად გულისხმობდა რეფორმებს ქვეყანაში და ამით ზედმეტს ხდიდა ევროპული კონფერენციის ღონისძიებებს.

ცარიზმი თურქეთ-ინგლისის ამ ფარულმა მოქმედებამ იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ბალკანეთის საკითხებზე თურქეთთან კონფლიქტი უომრად ვერ გადაწყდებოდა. რუსეთის ცარიზმს ან საერთოდ უნდა აეღო ხელი მის მიერ ადრე წაქეზებულ სამხრეთ სლავთა დახმარებაზე და ამით გამომშვიდობებოდა თავის პრესტიჟს ამ მხარეში, ან წინ უნდა ევლო, თუნდაც დამაბრკოლებლად თურქეთთან ომი გადალობებოდა. რუსეთმა არმია მობილიზებულ მდგომარეობაში დატოვა, თვით კი 1877 წლის მარტში ავსტრიასთან მოლაპარაკება გამართა. ავსტრია და რუსეთი შეთანხმდნენ, რომ რუსეთ-თურქეთის ომის შემთხვევაში ავსტრია რუსეთისათვის კეთილსასურველ ნეიტრალიტეტს დაიცავდა. სანაცვლოდ ავსტრიას ნება ეძლეოდა მოეზდინა ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის ოკუპაცია. რუსეთმა, ამასთან, ადრე უკვე აწარმოვა მოლაპარაკება რუმინეთთან და რუმინეთის ტერიტორიაზე ჯარების თავისუფალი გატარების უფლება მიიღო.

1877 წლის 28 თებერვალს თურქეთმა ხელი მოაწერა სერბეთთან საზავო ხელშეკრულებას. მაგრამ ბალკანეთში მშვიდობა არ ჩამოვარდნილა. ჩერნოგორია ისევ განაგრძობდა ომს. გორჩაკოვმა ევროპულ სახელმწიფოებთან შეთანხმებით თურქეთს მოთხოვნა წაუყენა, რომელიც ითვალისწინებდა თურქეთის არმიის დემობილიზაციას და სლავური პროვინციებისათვის ზოგიერთი შემამსუბუქებელი რეფორმის გატარებას. რუსეთიც თავის მხრივ აღუთქვამდა დემობილიზაციას. ეს საკითხი პეტერბურგში რუსეთისა და თურქეთის წარმომადგენელთა თათბირზე უნდა გადაწყვეტილიყო. აბდულ ჰამიდმა ინგლისელ მრჩეველთა წაქეზებით ეს წინადადება უარყო და იგი თურქეთის საშინაო საქმეებში ჩარევად ჩასთვალა. უარის შემორე დღესვე (1877 წ. 13 აპრილს) რუსეთმა დამატებითი მობილიზაცია მოახდინა. მეფე საბრძოლო ბანაკის დასათვალიერებლად კიშინიოვში ჩავიდა. აქვე, 1877 წ. 24 აპრილს მან ხელი მოაწერა მანიფესტს თურქეთთან ომის შესახებ.

რუსეთის არმიის გენერალური შტაბის მიერ შემუშავებული გეგმის თანახმად საბრძოლო ოპერაციები უნდა გაშლილიყო ბალკანე-

თისა და კავკასიის ასპარეზზე. ამასთან პირველს ძირითადი, მეორეს დამხმარე მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

დუნაის არმიის მთავარსარდლად დაინიშნა ალექსანდრე II-ის ძმა გენერალ-ადიუტანტი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე (უფროსი), რომელსაც არ გააჩნდა არც დიდი საბრძოლო გამოცდილება, არც სამხედრო ტალანტი. კავკასიის ფრონტის სარდალი იყო მეფის მეორე ძმა მიხეილ ნიკოლოზის ძე, რომელიც თავის უფროს ძმას უნიჭობაში არ ჩამოუვარდებოდა. ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძემ თავისი შტაბი უნიჭო პირებისაგან დააკომპლექტა. ნაცვლად საქმის მცოდნე გამოცდილი ობრუჩევისა, რომლის ერთადერთი ნაკლი რევოლუციურ-დემოკრატიული წარსული იყო, ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძემ შტაბის უფროსად და მის თანაშემწედ მოიწვია ოპერატიულ საქმეებში გამოუცდელი, მხოლოდ ადმინისტრაციულ-საკანცელარიო დარგში დახელოვნებული ნებოკოიჩიცი და კუჩევსკი. სწორედ ამ სამეფულის უუნარობა, უნებისყოფობა, უინიანობა და დაბნეულობა წარმოადგენდა იმ წარუმატებლობათა მიზეზს, რომელსაც პირველ ხანებში დუნაის არმია განიცდიდა.

დუნაიზე საომარი მოქმედება ობრუჩევის მიერ წინასწარ შედგენილი გეგმის მიხედვით დაიწყო. 1877 წლის 14 ივნისს ღამით, დრაგომიროვის დივიზიამ განახორციელა დუნაის ფორსირება ზიმნიცა-სისტოვოს რაიონში. ეს ოპერაცია რუსებმა ბრწყინვალედ, მცირე დანაკარგით ჩაატარეს. დუნაის გადალახვის შემდეგ რუსეთის არმიისათვის გაიხსნა გზა ბულგარეთზე. ბულგარეთის მოსახლეობა, რომელმაც არაერთგზის მოაწყო აჯანყება თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ, აღტაცებით შეხვდა რუსების გამოჩენას და დაიწყო მასთან გაერთიანებული საომარი ოპერაციისათვის მომზადება. თურქეთის სარდლობა კი ამ ოპერაციამ დიდად შეაშფოთა, განრისხებულმა სულთანმა აბდულ ჰამიდმა თურქეთის არმიის მთავარსარდლობიდან გადააყენა და სამართალში მისცა მოხუცი აბდულ-ქერიმ-ფაშა და მის ადგილზე დაინიშნა მეხმეტ-ალი-ფაშა (გერმანელი ავანტიურისტი კარლ ლიტრიხი), მოხსნა სამხედრო მინისტრი რედიტ-ფაშა. ჩერნოგორიიდან სასწრაფოდ გამოიწვიეს სულეიმან-ფაშას კორპუსი, რომელსაც ადრიანოპოლის დაცვა დაევა. ლა, ხოლო ოსმან-ფაშას კორპუსი პლევნას გასამაგრებლად წასწიეს.

დუნაის გადალახვის შემდეგ გენერალ გურკოს მეწინავე რაზმმა განავითარა შეტევა ბულგარეთის ძველი დედაქალაქის ტირნოვოს მიმართულებით. ტირნოვო თითქმის უდანაკარგოდ იქნა აღებული. მორიგ ამოცანას წარმოადგენდა ბალკანეთის გასასვლელების დაკავება. გურკოს არმიას შეუერთდა ბულგართა ლაშქარი, მის ბირთვს

შეადგენდა 1876 წ. აპრილის აჯანყების მონაწილენი, რომლებიც აჯანყების დამარცხების გამო ბესარაბიაში იყვნენ გაქცეულნი. მოლაშქრეთა მეთაურად დაინიშნა გენერალი სტოლეტოვი.

გურკოს რაზმებმა ბალკანეთის ოთხი უღელტეხილიდან პირველ რიგში ზაინკოისკის გასასვლელი დაიკავეს. შემდეგ მიმართულება ძირითად უღელტეხილ შიპკაზე აიღეს. გურკოს რაზმმა დაამარცხა თურქთა ბანაკები კაზანლიკთან, ჩორგანოვოსთან და გზა შიპკისაკენ გაიკვლია. 3—4 ივლისს შიპკასთან ბრძოლები რუსი რაზმების წარმატებით დასრულდა. შიპკის უღელტეხილი დაკავებულ იქნა. ამ ოპერაციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი ღუნაისპირა ბულგარეთს თურქთა შემოსევისაგან იცავდა.

თურქეთის სარდლობამ რუსეთის არმიის ღუნაის გაღმა განდევნა სულეიმან-ფაშას მიანდო, მისი კორპუსი ივლისის შუა რიცხვებიდან ესკიზაგრუსკენ დაიძრა. მთავარ ბრძოლაში ესკი-ზაგრუსთან რუსები თურქებმა შეაღწიროვნეს. რუსებმა შიპკასკენ დაიხიეს. მათ თურქები დაედევნენ. შიპკას რაზმი გარემოცული აღმოჩნდა.

რუსეთის არმიის მეორე, დასავლეთის რაზმმა ღუნაის გადალახვის შემდეგ წინსვლა ნიკოპოლის მიმართულებით დაიწყო. ამ რაზმის უფროსი იყო გენერალი კრიდენერი, რომელმაც მიიღო ნიკოპოლის დაკავების საბრძოლო ბრძანება. 4 ივლისს ნიკოპოლთან დიდი ბრძოლები მიმდინარეობდა, აქ რუსებს ტყვედ ჩაბარდა 7500 თურქი ჰასან-ფაშას მეთაურობით, რუსები ნიკოპოლში შეიჭრნენ, მათ მტრის დიდი დავლა დარჩათ.

ნიკოპოლის შემდეგ მიმართულება პლევენაზე იქნა აღებული, მაგრამ რადეცკიმ დაიგვიანა. თურქებმა კი პლევენას გამაგრება მოასწარეს. 8 ივლისს რუსებმა ამ ციხე-სიმაგრეზე პირველი იერიში მიიტანეს, მაგრამ ოსმან-ფაშამ, რომელმაც სწორედ წინააღმდეგობით მოასწარა პლევენაში შესვლა, იერიში მოიგერია. რუსებმა დიდი ზარალით უკან დაიხიეს. 18 ივლისს რუსებმა 26 ათასი მეომრით მეორედ მიიტანეს იერიში პლევენაზე. იერიში ორი მიმართულებით დაიწყო, მაგრამ მას ორგანიზაცია აკლდა. თურქთა 22-ათასიანი გარნიზონი ოსმან-ფაშას მეთაურობით შეუპოვრად იცავდა თავს. რუსებმა ვერავეითარ წარმატებას ვერ მიაღწიეს, იძულებული გახდნენ ისევ უკან დაეხიათ. პლევენისათვის მარტო 18 ივლისის ბრძოლაში რუსებმა 7000 კაცი დაჰკარგეს. თურქების ზარალი ამ რიცხვის ნახევარს უდრიდა.

ბრძოლაში რუსმა ჯარისკაცებმა შესანიშნავი მამაცობა უჩვენეს. ბრძოლის წაგების მთელი პასუხისმგებლობა ფრონტის გენერალი-ტეტს ეკისრებოდა, რომელმაც ვერ გამოიჩინა უნარი ვერც იერიშის

ორგანიზებისა და ვერც იერიშის პერიოდში რაზმებისადმი ხელმძღვანელობის საქმეში.

ამ ოპერაციაში რუსი ჯარისკაცების გმირობას ბრძოლის ყველა მონაწილე და მეთვალყურე აღიარებდა. ს. პ. ბოტკინი თავის „წერილებში ბულგარეთიდან“ აქებდა რუს ჯარისკაცებს, ჩიოდა ოფიცერთა მოუშნადებლობასა და უკულტურობაზე. ცნობილი სამხედრო სპეციალისტი, სამხედრო მინისტრი მილიუტინი, რომელიც იმპერატორთან ერთად ახლო მანძილიდან უთვალთვალებდა ბრძოლას, თავის მოხსენებაში, იმპერატორის მიმართ, ასე აფასებდა უმაღლესი სარდლობის როლს ამ ოპერაციაში: „თუ ძველებურად იმედს დავამყარებთ მხოლოდ რუსი ჯარისკაცის თავგანწირულობასა და სიმამაცეზე, მაშინ უახლოეს დროში მთელ ჩვენს შესანიშნავ არმიას შევუმსრავთო“¹.

„მეორე“ პლევნამ დუნაის ფრონტის მთავარსარდლობა კინაღამ სასოწარკვეთილებაში ჩააგდო. პლევნას სწრაფი შეტევით აღებაზე აზრი უკუგდებულ იქნა. საჭირო გახდა რეზერვების შექმნა, არმიის რიცხოზობრივი გადიდება. ამ მიზნით ახალი მობილიზაცია გამოცხადდა. ცარიზმმა მეტი აქტიურობა მოსთხოვა რუმინეთს, რომელიც მაისიდან თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაება.

პლევნასთან გამარჯვებამ გაამხნევა თურქეთის სარდლობა. ახლა მათ თვით სცადეს გადასვლა კონტრშეტევაზე. სულეიმან-ფაშას 30-ათასიანმა არმიამ შეუტია შიპკას უღელტეხილს, რომელზედაც გამაგრებული იყო რუსეთ-ბულგარეთის რაზმი 5 ათასი კაცის რაოდენობით და გმირულად იცავდა თავს. რამდენიმე დღის ბრძოლის შემდეგ, 11 აგვისტოს შიპკის რაზმი მთლიანად გარემოცული აღმოჩნდა. ურთულეს პირობებში უდიდესი გმირობით იცავდნენ თავს შიპკელები, რომელთაც თოფის წამლის მარაგიც კი გამოეღიათ და მოიერიშე თურქებს თოფის კონდახითა და ქვებით იგერიებდნენ.

პლევნასთან ისევ მზადდებოდა დიდი ოპერაცია. ოსმან-ფაშამ დანგრეული ფორტები შეაკეთა. პლევნის გარნიზონის რაოდენობა გაიზარდა. რუსებმა აქ დააჯგუფეს 80 ათასზე მეტი კაცი, მათ შორის 30 ათასზე მეტი რუმინელი. რუსებმა გადაწყვიტეს ესარგებლათ ძალთა უპირატესობით და პლევნაზე მესამე გადამწყვეტი იერიში მიეტანათ. ეს იერიში 30 აგვისტოს საარტილერიო ცეცხლით დაიწყო, რომელიც დიდი ეფექტურობით არ ხასიათდებოდა. მოუხერხებელი იყო რუს ქვეითთა იერიშიც. მთავარი დარტყმის მიმარ-

¹ Н. И. Беляев, Русско-турецкая война, гл. 171.

თულება სწორად ვერ იქნა შერჩეული. რუსებმა ისევ განიცადეს მარცხი. მართალია სკობელევის რაზმმა ერთ უბანზე მოახერხა მოწინააღმდეგის თავდაცვის გარღვევა, მაგრამ მას მხარდაჭერა არ ჰქონია და დიდძალი დანაკარგით საწყის პოზიციებზე დაიხია. „მესამე“ პლევნას საერთო ზარალი 16 ათასს უდრიდა. თურქეთისა — ხუთჯერ ნაკლებს. სულ პლევნას სამივე იერიშის განმავლობაში რუსების დანაკარგი 32000 კაცს შეადგენდა, რუმინელებისა — 3000-ს. წარმატება კი ვერ იქნა მიღწეული. „მესამე“ პლევნას წარუმატებლობაშიც პასუხისმგებლობა სარდლობას ეკისრებოდა. ამის შემდეგ მდგომარეობა კიდევ უფრო დაიძაბა. ჯარების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი ისევ პლევნაზე იყო მიჯაჭვული. ღუნიას არმიისაგან მსხვილი საერთო რეზერვის შექმნა ძირითადი სტრატეგიული ამოცანის — კონსტანტინოპოლზე შეტევის განსახორციელებლად — შეუძლებელი იყო. საჭირო იყო არმიის შევსება.

ღუნიას ფრონტის სარდლობაში „მესამე“ პლევნამ სასოწარკვეთილება გააძლიერა. ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე და მისი შტაბის უფროსი ნეპოკოინიცი მიზანშეწონილად თვლიდნენ პლევნას მიტოვებას და რუმინეთისაკენ უკანდახევას. ამ თვალსაზრისს წინ აღუდგა სამხედრო მინისტრი მილიუტინი. სამხედრო საბჭომ გადაწყვეტილება მიიღო პლევნას ბლოკადის შესახებ. ბლოკადის მოსაწყობად პეტერბურგიდან გაიწვიეს ცნობილი სამხედრო ინჟინერი, სევესტოპოლის გმირული დაცვის ერთ-ერთი ორგანიზატორი ტოტლებენი. ტოტლებენმა განახორციელა პლევნას ყოველმხრივი ბლოკირება. რუსთა რაზმებმა გადაჭრეს პლევნასთან მისასვლელი კომუნიკაციები, დაიკავეს ის დასახლებული პუნქტები და ქალაქები, რომელიც პლევნას ამარაგებდა.

ოსმან-ფაშას გარნიზონი პლევნას ციხე-სიმაგრეში მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ნოემბრის ბოლოს ოსმან-ფაშამ განახორციელა სიმაგრიდან გამოხდომა იმ მიზნით, რომ გზები გაეხსნა, მაგრამ რუსმა გრენადერებმა, მიუხედავად დიდი მსხვერპლისა, იგი შეაჩერეს. ოსმან-ფაშა თავისი 43 ათასიანი არმიით ტყვედ ჩაუვარდა რუსებს. ამრიგად პლევნა დაეცა. რუსებს დიდი დავლა დარჩათ. ეს იყო გარდატეხის დასაწყისი ომის მსვლელობაში.

კავკასიის ფრონტი. ომი და ქართული საზოგადოებრიობა. რუსეთ-თურქეთის ომი, რომელიც ორთავე მხრივ დამპყრობლურ, აგრესიულ შინაარსს შეიცავდა, ობიექტურად განმათავისუფლებელ როლს ასრულებდა ბალკანეთის სლავებისა და ამიერკავკასიელი ხალხების, კერძოდ ქართველი და სომეხი ხალხის ცხოვრებაში.

ცნობილია, რომ XVI საუკუნეში თურქ-ოსმალებმა საქართველოს წინააღმდეგ არაერთგზისი შემოსევებისა და ომების შედეგად ძალით მიიტაცეს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი პროვინციები, — მესხეთი და ლაზისტანი. თურქმა ასიმილატორებმა ჩვენი ქვეყნის ერთ დროს აყვავებული მხარე გააჩანაგეს, მოსახლეობაში ცეცხლითა და მახვილით დანერგეს ისლამის რჯული. თურქების მიერ დაპყრობილი ქართველი მოსახლეობა თავის ბედს არასოდეს არ შეირიგებია. იგი თავგანწირულად იბრძოდა თურქეთის კლანჭებიდან გამოხსნისა და სამშობლოსთან შეერთებისათვის. სამხრეთ საქართველოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის სახელოვან ეპიზოდებს წარმოადგენს XVII საუკუნის აჯანყებანი და მომდევნო ხანის არა ერთი აჯანყება.

ქართველ ხალხს მუდამ აწუხებდა მათი სამხრეთელი თანამოძმეების მწარე ზევდრი და ცდილობდა მათს განთავისუფლებას. მაგრამ პოლიტიკურად დასუსტებულ და ცალკეულ სამთავროებად დანაწევრებულ ქვეყანას არ შეეძლო ისეთი ძლიერი მტაცებელი მეზობლის დათრგუნვა, როგორიც იყო თურქეთი, რომელიც გააფთრებით ებლაუჭებოდა მონაპოვარს და ცდილობდა მის გაფართოებას ახალი ტერიტორიების მიტაცების გზით.

საქართველოში რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ ჩაისახა რეალური იმედები საქართველოს ისტორიული საზღვრების აღდგენისა. როგორც ცნობილია, რუსეთ-თურქეთის 1828—1829 წწ. ომში ამ მხრივ უკვე გადაიდგა პირველი ნაბიჯები და თურქეთის მიერ მიტაცებული მიწა-წყლის ერთი ნაწილი (ახალციხე, ასპინძა, ახალქალაქი, ადიგენი და სხვ.) საქართველოს დაუბრუნდა. ამიტომაც იყო, რომ ქართული საზოგადოებრიობა ამ ომში ცხოველ მონაწილეობას იღებდა და რუსი მხედრების მხარდამხარ იბრძოდა თურქების წინააღმდეგ.

საქართველოს მოსახლეობა ჯერ კიდევ ომის დაწყებამდე აქტიურად ეხმარებოდა ბალკანეთის სლავი ხალხების განმათავისუფლებელ მოძრაობას. 1875 წელს კავკასიის საოლქო მმართველობამ მოსახლეობას მიმართა მოწოდებით — დახმარებოდნენ სამხრეთ სლავებს. ამ მოწოდებამ საქართველოში ფართო გამოხმაურება ჰპოვა. 1876 წელს კავკასიელმა მოსახლეობამ სერბ მებრძოლებს 4 888 მან. გაუგზავნა. მსხვილი შეწირულებანი შეიტანეს თბილისის, სიღნაღის, მანგლისის, ქუთაისის, ფოთის და სხვ. მაზრებში. საქართველოს მაშინდელი პრესა ხშირად აშუქებდა სამხრეთ სლავთა თავ-

განწირული ბრძოლის ეპიზოდებს, აღვივებდა მათდამი საზოგადოებრიობის თანაგრძნობას¹.

თურქეთთან ომის გამოცხადებას ქართველი ხალხი სიხარულით შეეგება. თუ დავერწმუნებით მაშინდელი პრესის მოწმობას, ომის გამოცხადებას დღეს განსაკუთრებული გამოცოცხლება იყო თბილისში. კავკასიის ფრონტის დასახმარებლად დიდის აღმავლობით ნიმიდინარეობდა სახსრებას ნებაყოფლობით შეგროვება. ამ მხრივ დიდ გულუხვობას იჩენდა თბილისის სომხური მოსახლეობაც, რომელსაც აღეძრა იმედები თურქეთის უღლისაგან დასავლეთ სომხეთის განთავისუფლებისა.

ომის დაწყების შემდეგ რუსეთის მთავრობისადმი გაგზავნილ ადრესებში თბილისისა და ქუთაისის სათათბიროების ხმონები გამოთქვამდნენ თავიანთ სოლიდარობას ომისადმი და კავკასიის ფრონტს მატერიალურ დახმარებას აღუთქვამდნენ. ომის დაწყების დღეებში გაზეთმა „დროებამ“ თურქეთის წინააღმდეგ ლაშქრობის ფართო პროპაგანდა გააჩაღა სამხრეთ საქართველოს გამუსლიმანებული მოსახლეობის დასახსნელად. დაიწყო პატრიოტული გრძნობების გაღვივება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურების ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, სერგი მესხის, ნიკო ნიკოლაძის, გ. წერეთლის და სხვათა დაინტერესება მუსლიმანური საქართველოს ბედით.

გაზეთ „ივერიის“ და „დროება“ ფურცლებზე 1877 წ. სისტემატურად იბეჭდებოდა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები სამხრეთ საქართველოს შესახებ, რომლებიც მოგვითხრობდნენ ამ მხარის ისტორიულ წარსულს, თურქეთის უღელქვეშ მოქცეული ქართველობის შეუპოვარ ბრძოლას თავისუფლებისათვის, მათს ზნეჩვეულებებს და სხვ. ამ მხრივ აღსანიშნავია ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხის, პეტრე უმიკაშვილის და სხვ. სტატიები. „ივერიის“ ფურცლებზე 1877 წ. დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის „ოსმალეთის საქართველო“. ილია აღწერდა რა საქართველოს ამ განუყოფელი ნაწილისა და კულტურის უმძლავრესი კერების თურქების მიერ ძალით გამუსლიმანებას, აღნიშნავდა: „ეგრეთ მძლავრობამ, მუხთლობამ, ღალატმა, შავით მოსილმა საქართველოს ბედმა განგვაშორა ჩვენ ძმები — ერთად სისხლისმდგრელნი, ერთად ღვაწლის დამდებნი ერთად ტანჯულნი და ერთად მოღვინენი — ...არ გვაშინებს მეთქი

¹ Ш. В. Мегрелидзе, Грузия в русско-турецкой войне, 1877 — 1878 гг., Батуми, 1955, гл. 33—37.

ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენ ძმებს, ოსმალს საქართველოში მცხოვრებთა, დღეს მაჰმადიანის სარწმუნოება უჭირავთ, ოღონდ მოვიდეს კვლავ ის ბედნიერი დღე, რომ ჩვენ ერთმანეთს კიდევ შევუერთდეთ, ერთმანეთი ვიძმოთ, და ქართველი, ჩვენდა სასიქადულოდ, კვლავ დაუმტკიცებს ქვეყანასა, რომ იგი არ ერჩის ადამიანის სინდისს, და დიდის ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თავის პატიოსანს და ღმობიერს გულზე ძმას ძმურადვე მიიყრდენს თვალში სიხარულის ცრემლმორეული ქართველი. და თუ ამისათვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს ჯერ ჩვენი სისხლი დაიღვაროს, ნუთუ ქართველი უკუ-დრეკება და თავს არ შესწირავს მას, რისთვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა მამა-ბაბათა...“¹

ამ ომს მხურვალედ თანაუგრძნობდა არა მარტო თავადაზნაურული კლასის დიდი ნაწილი და ინტელიგენცია, არამედ, რაც მთავარია, მშრომელი მოსახლეობა. რის უეჭველი დამადასტურებელია თურქეთის წინააღმდეგ მოქმედ არმიასი მასების ნებაყოფლობითი ლტოლვა, მათი გმირობა და თავგანწირვა. როგორც ცნობილია, ქართველ მოსახლეობაზე სამხედრო სავალდებულო ბეგარა მაშინ კიდევ არ ვრცელდებოდა. კავკასიის მმართველობამ იცოდა რა მასების განწყობილება ამ ომში, 1876 წ. ბოლოდან სახალხო მილიციის რაზმების ჩამოყალიბება დაიწყო. მთელს კავკასიაში ადგილობრივი მოსახლეობიდან 42 ათასი კაცი მონაწილეობდა ბრძოლებში. შეიქმნა 8 ქვეითი და ცხენოსანი პოლკი, 6 ქვეითი დრუჟინა, 4 ცხენოსანი დივიზიონი და 3 ქვეითი ასეული. ეს ერთეულები შედგებოდა ქართველების, სომხებისა და აზერბაიჯანელებისაგან. მარტო ქართველებმა შეადგინეს 37 საბრძოლო ერთეული, რომელიც 18 395 კაცს აერთიანებდა.

მოლაშქრეთა ნახევარზე მეტი ნებაყოფლობით პრინციპზე იყო შეკრებილი. საფლას საზოგადოებათა ყრილობებზე მამაკაცები ნებაყოფლობით ადგენდნენ ლაშქარს და ასე ცხადდებოდნენ დანიშნულების ადგილზე.

სახალხო მილიციის ნებაყოფლობითი ფორმირება განსაკუთრებული ინტენსივობით გურიაში მიმდინარეობდა. ომის დაწყებისთანავე თითქმის მთელი გურია ფეხზე დადგა. 10 წლის ბავშვებიც კი — აღნიშნავს ი. რ. მოკაევი — ცრემლმორეული გვევედრებოდნენ სამსახურში ჩაწერას. გურიის რაზმებში 4 000 კაცი ნებაყოფლობით იყო ჩაწერილი.

¹ ილია ქავკაძე. თხზ., ტ. 5, 1955. გვ. 13—14.

ქართველები ამ ომში მონაწილეობდნენ არა მარტო სახალხო რაზმებით, არამედ მრავალი ქართველი სამხედრო პირი ხელმძღვანელობდა მსხვილ რეგულარულ შენაერთებს. მაგალითად, კავკასიის მოქმედი კორპუსის საკავალერიო რაზმის მეთაური იყო გენერალ-ლეიტენანტი ზ. ჭავჭავაძე. დერბენდის პოლკს ხელმძღვანელობდა გენერალ-ლეიტენანტი მ. ამირაჯიბი, ერევნის მე-13 ლიბგრენადერთა პოლკს — პოლკოვნიკი ა. მიქელაძე. თბილისის მე-15 გრენადერთა პოლკს — ს. სულიკაშვილი, ერევნის საკავალერიო რაზმს — ი. ამილახვარი, გურიის სახალხო რაზმს — ი. გურიელი და სხვ.

კავკასიის ფრონტს თურქეთის წინააღმდეგ ომში, როგორც ვთქვით, დამხმარე როლი ეკისრებოდა. ამიტომაც, აქ რუსეთის ძალები გაცილებით ნაკლები იყო. კავკასიის არმიის რიცხოვრები შეზღუდვითაა საერთოდ არ აღემატებოდა 120 ათას კაცს. თურქეთის წინააღმდეგ სამოქმედოდ აქედან გამოყოფილი იქნა 70 ათასი კაცი და 150 ქვემეხი. კავკასიის ფრონტის ოპერატიულ ამოცანას შეადგენდა: თურქეთის სასაზღვრო გამაგრებული პუნქტების — ბათუმის, ყარსის. არდაგანის, ბაიაზეთის დაკავება, თურქეთის სიღრმეში გაჭრა იმ მიზნით, რომ ამ მხარეზე ღუნიას საბრძოლო ასპარეზიდან მიზიდული ყოფილიყო თურქთა რაც შეიძლება მეტი ძალები; არ დაეშვათ თურქეთის ჯარების გადმოსხმა შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე და მათი შეჭრა ამიერკავკასიაში; არ დაეშვათ თურქეთის ხელისუფალთა წაქეზებით კავკასიის მთიელთა გამოსვლა რუსეთის წინააღმდეგ. ამ მიზნით კავკასიის ფრონტის ძალები დაჯგუფებულ იქნა მთავარ სასაზღვრო პუნქტებზე. ძირითადი კორპუსები, რომელსაც ეკისრებოდა ყარსის მიმართულებით შეტევა, კავალერიის გენერალ მ. ი. ლორის-მელიქოვის მეთაურობით 52 ათას მეომარს აერთიანებდა. მეორე, ე. წ. რიონის რაზმს გენერალ-მაიორ ოკლობჯიოს მეთაურობით დაკისრებული ჰქონდა ემოქმედა ბათუმის მიმართულებით. ბათუმზე შეტევისათვის რიონის დაჯგუფებიდან ქობულეთის რაზმი ჩამოყალიბდა. არდაგანზე შეტევა ახალციხის რაზმს ევალებოდა.

14 აპრილს ლორის-მელიქოვის ძირითადი ძალები გადავიდნენ შეტევაზე. მაგრამ მათ მოქმედებას არ ახასიათებდა არც საჭირო სისწრაფე, არც მხედრული მოხერხებულობა. უნიჭო გენერალმა ვერ გამოიყენა ფრიად ხელსაყრელი ვითარება ყარსზე სწრაფი იერიშებისათვის, რადგან წარუმატებლობის რწმენა ჰქონდა აკვიატებული. ლორის-მელიქოვმა გადაწყვიტა პირველ რიგში არდაგანის დაკავება, შემდეგ მუხტარ-ფაშას დაღევენება, ყარსის საკითხი კი გა-

დადო. ამ წელი მოქმედებით მან თავისი ძალები დაქსაქსა და ხელადან გაუშვა თურქების სწრაფი განადგურების შესაძლებლობა, გამოიწვია სტრატეგიული გეგმის განხორციელების გაჭიანურება.

აპრილის ბოლო რიცხვებში ახალციხის რაზმი არდაგანის მიმართულებით დაიძრა. ეს ციხე-სიმაგრე ინგლისელ ინჟინერთა ხელშეწყობით იყო აგებული. მას იცავდა თურქთა 8-ათასიანი გარნიზონი 95 ქვეშევრდით. ახალციხის რაზმმა, რომელიც 15 ათას მეომარს და 76 ქვეშევრდს აერთიანებდა, 6 მაისს საარტილერიო ცეცხლის ქვეშ მიიტანა იერიშები. იერიშები მეორე დღესაც გაგრძელდა. თურქებმა დიდი ზარალი განიცადეს და ციხე-სიმაგრე დატოვეს.

სამხედრო საბჭოს გადაწყვეტილებით ლორის-მელიქოვმა მთავარი ძალებით ყარსს ალყა შემოარტყა. ყარსის გარნიზონმა კი ამ დროისათვის მოასწრო ძალებით შევსება. მუხტარ-ფაშას ძალები რუსებისას დიდად სჭარბობდნენ. ერევნის რაზმმა, დაიკავა რა ბაიაზეთი, ძირითადი ძალების დასახმარებლად გაემართა. მაგრამ თურქებმა კონტრშეტევა განახორციელეს და ერევნის რაზმს არ მისცეს მთავარ ძალებთან შეერთების შესაძლებლობა. თურქთა ჭარბი ძალების დაწოლის გამო რუსები იძულებულნი გახდნენ უკან დაეხიათ. თურქები წინსვლის გზაზე ყველაფერს სპობდნენ.

მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა ბაიაზეთის გარნიზონი. რომელსაც ალყა შემოარტყეს თურქებმა. ეს მცირე გარნიზონი განადგურებისაგან იხსნა ერევნის რაზმმა, რომელმაც ალყაშემორტყმულებს დროზე მოუსწრო.

ზივინთან წარმატების მოპოვების შემდეგ თურქებს გზა გაეხსნათ ერევნის გუბერნიაში შეჭრისათვის. ლორის-მელიქოვის ძალები გზის მოჭრის საშუალებების ქვეშ აღმოჩნდნენ. ამიტომ ყარსისა ალყა მოიხსნა. რუსებმა საზღვრისაკენ დაიხიეს.

ომის გამოცხადებისთანავე ქობულეთის რაზმმა საბრძოლო ოპერაციები დაიწყო. მან გენერალ-მაიორ ოკლობჯიოს მეთაურობით გადალახა მდ. ჩოლოქი და პირველი გამარჯვება მუხა-ესტატესა და ხუტუბნისათვის ბრძოლებში მოიპოვა. ამ ოპერაციებში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა გურიის სახალხო ლაშქარი, რომელმაც შემდეგ „გიორგის დროშა“ დაიმსახურა. თურქებისაგან განთავისუფლებულ ქართულ მიწა-წყალზე რუსი და ქართველი ჯარისკაცების შესვლამ ამიერკავკასიაში დიდი პატრიოტული აღმავლობა გამოიწვია. აჭარის მოსახლეობა განმათავისუფლებლებს სიხარულით ეგებებოდა, იმ პროპაგანდის მიუხედავად, რომელსაც თურქები რუსეთის არმიის წინააღმდეგ ეწეოდნენ.

თურქებმა შავი ზღვისპირეთის ამ უბანზე დერვიშ-ფაშას მე-

თაურობით მტკიცე თავდაცვითი პოზიციები შექმნეს. მორიგ შეტევას ციხისძირთან წარმატება არ ჰქონია. 12 ივლისს თურქებმა ციხისძირთან თვით დაიწყეს შეტევა, მაგრამ—წარუმატებლად. ქობულეთის რაზმმა ახალი შეტევის მოლოდინში გადმოინაცვლა მუხა-ესტატეს პოზიციაზე და მოგერიებითი უბანი დაიკავა.

ამრიგად, კავკასიის ფრონტი, ისე როგორც დუნაისა, სექტემბრის ბოლომდე თავდაცვით ომს ეწეოდა და თურქების მიერ გადმოსხმულ სადესანტო ჯგუფებს ანადგურებდა.

თურქეთის მნიშვნელოვანმა ძალებმა შეტევა განაგრძეს აფხაზეთის უბანზე. 2 მაისს დაიკავეს და ცეცხლს მისცეს ქ. სოხუმი, თურქების ამ წარმატებას ხელი შეუწყო გენერალ კრავჩენკოს უმოქმედობამ, რომელსაც ეშინოდა გადამწყვეტი ბრძოლებისა და პირადი შემადგენლობის საბრძოლო აღტყინების მიუხედავად ზედიზედ აბარებდა პოზიციებს.

თურქებს გათვალისწინებული არ ჰქონიათ ამ უბანზე ღრმა შეტევითი ოპერაცია. საქართველოს სიღრმეში შეჭრისათვის ძალები მათ არ ყოფნიდათ. მათ ააოხრეს აფხაზეთი, საშინლად გაძარცვეს იგი და აფხაზი მოსახლეობა ძალად გარეყეს თურქეთში.

თურქეთის სარდლობა, მიაღწია რა უმნიშვნელო წარმატებას მცირე აზიის ფრონტზე, ამ ზომარეულებით შეტევის გაძლიერებას ვარაუდობდა. ევროპული თურქეთიდან აქ ახალი ძალები გადმოისროლეს.

გენერალ კრავჩენკოს ნაწილებს ივლისის შუა რიცხვებში მდ. მოქვეთან შეტაკება მოუხდათ თურქეთის რაზმებთან. თურქები დამარცხდნენ. კრავჩენკოს ნაწილებმა განაგრძეს რა წინსვლა, 20 ავვისტოს სოხუმი გაათავისუფლეს.

ცარიზმმა კავკასიის ფრონტისადმი ყურადღება გააძლიერა. მომდევნო საბრძოლო ოპერაციების ოპერატიული ხელმძღვანელობისათვის კავკასიაში გენერალი ობრუჩევი მიავლინეს. სექტემბრის ბოლო რიცხვებში კავკასიის ფრონტის ძირითადი ძალები უკვე გადავიდნენ შეტევაზე. ყველაზე მსხვილი მასშტაბის ოპერაცია რუსებმა განახორციელეს ალაჯის ზომადლებთან, სადაც 4 ოქტომბერს ალყაში მოაქციეს და დამარცხეს ომერ-ფაშას არმია, რომლის დიდი ნაწილი ტყვედ ჩაბარდა რუსებს. ალაჯასთან გამარჯვებამ დიდად გაამხნევა კავკასიის ძალები. თურქეთის სარდლობა კი პანიკაში ჩავარდა. დაეცა არმიის ბრძოლისუნარიანობაც.

კავკასიის ფრონტის ნაწილები დაედევნენ მტერს, მაგრამ ერზურუმზე იერიში წარმატებით ვერ დაავიკრგინეს. ახლა მთელი ყურადღება ყარსზე იქნა გადატანილი. ოქტომბრის ბოლოს ყარსის

ბლოკადა განხორციელდა. ცხარე იერიშების შემდეგ 6 ნომბერის ყარსის გარნიზონმა იარაღი დაჰყარა. თურქებმა მოკლულთა სახით 2500 კაცი დაჰპარგეს. ტყვედ წამოყვანილ იქნა 17—18 ათასამდე ჯარისკაცი და ოფიცერი.

ყარსის აღების შემდეგ დაიწყო შეტევა ერზერუმზე. ერზერუმში გარემოცულ იქნა. არმია დაიღალა ამ ბრძოლებში. ამავე დროს რუსეთის არმიის პირად შემადგენლობაში გაგრცელდა ეპიდემიური დაავადებანი. დაიწყო ზამთარი. ბლოკადა გაგრძელდა მანამდე, ვიდრე ბალკანეთის ფრონტზე დამარცხებულმა თურქებმა ზავი არ მოითხოვეს.

შეტევა ბალკანეთის ფრონტზე. ბალკანეთის ფრონტის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს უბანს წარმოადგენდა შიპკის უღელტეხილი, რომლის დაცვა რუსი მეომრების მიერ ამ ომის ყველაზე გმირული ეპიზოდია. შიპკის უღელტეხილი რუსმა მეომრებმა ივლისში დაიკავეს.

აგვისტოს თვეში შიპკაზე მძლავრი შეტევა განახორციელეს თურქებმა. უღელტეხილის რუსი დამცველები, მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის ალყაში იყვნენ მოქცეულნი და რიცხობრივად ჭარბ მოწინააღმდეგეს უმკლავდებოდნენ, გმირულად იცავდნენ თავის პოზიციებს. თურქები გარს შემოერთყნენ ჩვენს პოზიციას ნახევარწრედ და გვესროდნენ პირდაპირ და გვერდებიდან. ჩვენ არ გექონია არც ზურგი, არც ფლანგი, თითქმის არც ფრონტი, რადგან ჩვენი პოზიციები გაყოფილი იყო პირდაპირ და ზურგიდანაც — იგონებს ამ დაცვის ერთ-ერთი მონაწილე.

შემოდგომიდან უღელტეხილის დაცვა გაჭირდა. ხშირ წვიმებს მალე თოვლი, ყინვები და ქარიშხალი მოჰყვა. მეომრები ისხდნენ ღია ტრანშეებში, რადგან სრულებითაც არ იყვნენ მომზადებული ზამთრის პირობებში თავდაცვისათვის. გენერალი რადეცკი, რომელიც ამ გმირულ დაცვას ხელმძღვანელობდა, კარგად გრძნობდა შიპკის უღელტეხილის ტაქტიკურ მნიშვნელობას და აუტანელი მძიმე მდგომარეობის მიუხედავად, ზამთრის პირობებში იქ „ჯდომას“ განაგრძობდა.

„სამი მხრიდან მტრისაგან მჭიდროდ გარემოცულმა რუსებმა უდრტინველად გადაიტანეს ყოველგვარი მთის ქარიშხლები, მიუხედავად იმისა, რომ არ ჰქონდათ თბილი ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი, რამდენიმე დღის განმავლობაში მხოლოდ ორცხობილაზე გადადიოდნენ, ისე რომ თბილი საჭმელი არ უნახავთ. შიპკის დაცვის გმირები იყინებოდნენ თავიანთ პოსტებზე, იღუპებოდნენ ქარბუქში, მაგრამ არ ნებდებოდნენ“.

ასეთ პირობებში შიპკაზე „ჯდომა“ დიდხანს შეუძლებელი იყო. მეომრებს მუსრს ავლებდა ყინვა, მარტო გერშელმანის დივიზიაში ავადმყოფთა რიცხვმა 7000-ს მიაღწია. პლენას ალების შემდეგ რადეცკის გათვალისწინებული ჰქონდა შიპკელთა შეტევაზე გადასვლა, რისთვისაც მთავარსარდლობის დასტურს და შევსებას ელოდა. რადეცკიმ თავის გეგმაზე დასტური მიიღო მხოლოდ დეკემბერში, როცა მთელი უღელტეხილი თითქმის გაუვალი თოვლით იყო დაფარული.

1877 წ. დეკემბრის ბოლო რიცხვებში შიპკას რაზმი სამ კოლონად შეტევაზე გადავიდა. ეს იყო ერთ-ერთი ურთულესი ოპერაცია. რაზმებს მტრის გარემოცვის ვითარებაში, თოვლსა და ქარიშხალში უნდა გადაეღახათ ძნელად გასასვლელი ციცაბო და მიუვალი მთები, სადაც, როგორც თვით ბულგარელები ამბობდნენ, ზატხულშიც კი არ ყოფილან. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა მარჯვენა კოლონა გენერალ სკობელევის მეთაურობით. მისი მარშრუტი ყველაზე მძიმე დასაძლევია იყო. რუსმა მეომრებმა ყველა სიძნელეს მამაცურად გაართვეს თავი. უღელტეხილი გადალახულ იქნა. სამივე კოლონა 28 დეკემბერს გარს შემოერთა შეინოვის ბანაკს, სადაც ვესელი-ფაშას არმია იყო განლაგებული. ცხარე ბრძოლაში თურქები დამარცხდნენ, ვესელი-ფაშა მთელი თავისი ავლადიდებით დანებდა. შიპკა-შეინოვის ოპერაცია ამ ომის ერთ-ერთ თვალსაჩინო მიღწევას წარმოადგენდა.

შიპკას გადალახვასთან ერთად რუსებმა მეორე წარმატებითი ოპერაციაც განახორციელეს. ეს იყო დასავლეთ ბალკანეთის გადალახვა სერბეთის ძალებთან ერთად. გურკოს სამოცათასიანი რაზმი 24 დეკემბერს შეუდგა ბალკანეთის რთული მარშრუტის განხორციელებას. მეწინავე ნაწილი, რომელსაც გენერალი დანდევილი მეთაურობდა, მოხვდა ძლიერ ქარიშხალში, რის შედეგად 900 კაცი მოიყინა. რუსებმა დასავლეთ ბალკანეთის გადალახვა რამდენიმე კოლონად, 20 გრადუსიან ყინვაში, დიდი შეფერხების მიუხედავად, მაინც განახორციელეს. გურკოს ძალები დაეშვნენ სოფლის ველზე და განავითარეს შეტევა ფილიპოპოლისის მიმართულებით. ფილიპოპოლისთან სამდღიანი ბრძოლის შემდეგ გურკომ დაამარცხა სულეიმან-ფაშას 50-ათასიანი არმია. ამით თურქეთის არმიის წინააღმდეგობა თითქმის შეწყდა.

ამის შემდეგ ღუნაის არმიის შეტევა ადრიანოპოლისის მიმართულებით წარიმართა. გენერლების — სკობელევის, განეცკის და რადეცკის კოლონები, რომელთა რიცხვი 68 000 მეომარს აღწევდა, სწრაფად მიიწევდნენ წინ. წარმატებით ავითარებდა თავის ოპერა-

ციებს გუჯრო, რომელსაც 66 000 მეომარი ჰყავდა. რუსთა ძალების საერთო რაოდენობა აქ სამხანგეარჯერ აღემატებოდა თურქეთისას, თუ ამას დაემატებოდა თურქების არმიის საერთო დემორა-ლიზებულ მდგომარეობას. მათი მხრიდან სერიოზული წინააღმდე-გობა უკვე გამორიცხული ჩანდა; 8 იანვარს მეწინავე ნაწილები შევიდნენ ადრიანოპოლში, სადაც მათ გულთბილი შეხვედრა მოუწყ-ვეს ადგილობრივმა ბულგარელებმა და ბერძნებმა¹.

ადრიანოპოლის დაკავების შემდეგ გზა გაიხსნა კონსტანტინოპო-ლისაკენ. თურქეთის მთავრობა პანიკით იყო მოცული. სულთანმა სასწრაფოდ დაავალა საგარეო საქმეთა მინისტრ სერვერ-ფაშასა და სასახლის მინისტრ ნამიკ-ფაშას უსიტყვოდ მიეღო რუსეთის მთავ-რობის დაზავების წინადადებანი.

სან-სტეფანოში, პატარა საზღვაო ქალაქთან, რომელიც კონსტან-ტინოპოლისაგან რაღაც 50 კილომეტრით იყო დაცილებული, რუ-სეთის მეწინავე ნაწილებთან გამოცხადდნენ თურქი პარლამენტო-რები. ომი დასრულდა.

სან-სტეფანოს ზავი. რუსეთ-თურქეთის ომის მსვლელობას ან-ლო აღმოსავლეთში რუსეთის მოქიშპე მსხვილი ევროპული ქვეყნე-ბი შეშფოთებით ადევნებდნენ თვალყურს. 1877 წლის მიწურულსა და იანვრის დასაწყისში ღუნაის ფრონტზე რუსების მიერ წარმა-ტებით განხორციელებულმა შეტევითმა ოპერაციებმა ინგლისსა და ავსტრიის მმართველი წრეები პანიკაში ჩააგდო. ინგლისის მთავრო-ბაში ჯერ კიდევ ამ ომის დასაწყისშივე დაიბადა აზრი დარდანელის ოკუპაციის შესახებ, მაგრამ კაბინეტის უმრავლესობამ ეს აზრი არ გაიზიარა. ომის დასაწყისში ბიკონსფილდის მიერ რუსეთის მთავ-რობისადმი გაგზავნილ ნოტაში ნათქვამი იყო, რომ ინგლისი არა-ვითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდა რუსების მიერ კონსტანტინოპო-ლის დაკავებას და სრუტეების შესახებ სტატუტის შეცვლას. რუსე-თის მთავრობა შეპირდა ინგლისის მთავრობას, რომ კონსტანტინო-პოლის და სრუტეების საკითხს არ გადაწყვეტდა საერთო-ევროპუ-ლი კონფერენციის გარეშე. როდესაც რუსეთის ჯარები ადრიანო-პოლს უახლოვდებოდნენ, ინგლისის მთავრობა სერიოზულად შეშ-ფოთდა, რომ რუსები მალე კონსტანტინოპოლშიც შევიდოდნენ. დე-კემბრის ბოლოს ინგლისის ფლოტს წინადადება მიეცა სრუტეები დაეკავებინა, მაგრამ შემდეგ ეს წინადადება უარყოფილ იქნა. 1 იანვარს ინგლისის ფლოტი მარმარილოს ზღვაში იდგა, მაგრამ სანდესანტო ოპერაციებისათვის მომზადებული არ ყოფილა, თავს

¹ Н. И. Б е л о в, Русско-турецкая война, гл. 377.

ოკავებდა. ინგლისი გაფაციცებით ეძებდა მოკავშირეს და ავსტრია-უნგრეთს რუსეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმას აძალბებდა. ავსტრია-უნგრეთის სამეფო საბჭოზე კონკრეტულად დაისვა რუსეთის წინააღმდეგ მოქმედების საკითხი. მაგრამ ფრანც იოსებს რუსეთთან ომი აშინებდა. ბისმარკი სწორედ ამ დროს იძლეოდა გაფრთხილებას: თუ ინგლისი და ავსტრია ომს დაიწყებდნენ რუსეთის წინააღმდეგ, ყველაფერი ეს დამთავრდებოდა ოტომანთა იმპერიის დანაწილებით, როგორც ადრე მიეუთითებდით. ავსტრიას ყველაზე მეტად ამ შედეგის ეშინოდა¹.

თურქეთის სულთანმა პლევნას დაცემის შემდეგ სთხოვა ინგლისს შეამავლობა გაეწია რუსეთთან მოლაპარაკებაში. ინგლისის მთავრობამ ამის შესახებ აცნობა რუსეთის მთავრობას. გორჩაკოვმა პასუხში განაცხადა, რომ, თუ თურქეთს სურს ზავი, შეუძლია მიმართოს დუნაის ფრონტის მთავარსარდალს. ამასთან, რუსეთი მოლაპარაკებას დაიწყებდა იმ პირობით, თუ თურქეთი წინასწარ მიიღებდა რუსეთში შემუშავებულ საზავო პირობებს².

საქმე ისაა, რომ რუსეთის შემდგომი წინსვლა კონსტანტინოპოლსკენ და მისი დაკავება ქმნიდა რეალურ საშიშროებას ამ ომის საერთო ევროპულ ომად გადაქცევისა. რუსეთს ყირიმის ომის გამოცდილება უკარნახებდა ანგარიში გაეწია შექმნილი ვითარებისათვის. ინგლისის ფლოტი დარდანელის კარებთან იდგა. ავსტრია მართალია მერყეობდა, მაგრამ რუსების კონსტანტინოპოლში შესვლის შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო ინგლისის სახმელეთო მოკავშირედ მისი გამოსვლა. დიდი ომის წარმოების შესაძლებლობანი კი რუსეთს აღარ გააჩნდა. იგი მძიმე ფინანსურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. არმიას არ ჰქონდა ზამთრის ტანსაცმელი. კომუნიკაციები მეტად გაჭიმული იყო. თურქები თავის დედაქალაქთან ახალ-ახალ ძალებს უყრიდნენ თავს. პეტერბურგში ფრთხილობდნენ. გორჩაკოვს იგნატიევის მიერ შემუშავებული პირობები მძიმედაც კი მიაჩნდა და უფრო დამთმობლური პოზიცია ეკავა.

7 იანვარს რუსების მთავარ ბანაკში თურქეთის რწმუნებულები გამოცხადდნენ. მეორე დღეს რუსები აღრიანოპოლში იყვნენ. მოლაპარაკება გრძელდებოდა. ჭარბი კა წინ მაიწევენდნენ და სანსტეფანომდე მივიდნენ. 19 იანვარს მეომარი მსარეები დაზაეებაზე

¹ А. Д. Ж. Тейлор, Борьба за господство в Европе, гл. 271.

² История дипломатии, т. II, М.-Л., 1945, гл. 42.

შეთანხმდნენ. სან-სტეფანოში დაიწყო საზავო ხელშეკრულების განხილვა. რუსეთის მხრივ მოლაპარაკებას ეწეოდა პანსლავისტური იდეოლოგიის ერთ-ერთი მხურვალე დამცველი გრაფი იგნატიევი.

სან-სტეფანოს ხელშეკრულება 1878 წ. 19 თებერვალს (3 მარტს) იქნა ხელმოწერილი.

ხელშეკრულების პირველი მუხლი აწესებდა თურქეთისა და ჩერნოგორიის საზღვარს. მეორე მუხლით თურქეთი აღიარებდა ჩერნოგორიის სამთავროს საბოლოო დამოუკიდებლობას. თურქეთის, რუსეთისა და ჩერნოგორიის წარმომადგენელთა შეთანხმებით მოხდებოდა სამთავროსთან ამ ქვეყნების დამოკიდებულების განსაზღვრა. ჩერნოგორია აფართოებდა თავისი სამთავროს საზღვრებს ალბანეთისა და ჰერცეგოვინის ხარჯზე. მესამე მუხლი აღიარებდა სერბეთის დამოუკიდებლობას, რომლის ტერიტორია აგრეთვე ფართოვდებოდა სამხრეთით ე. წ. ძველი სერბიის ხარჯზე. მეხუთე მუხლში თურქეთი აღიარებდა რუმინეთის დამოუკიდებლობას, რომელიც რუსეთისათვის ბესარაბიის გადაცემის საკომპენსაციოდ დობრუჯას იღებდა. შემდეგი მუხლი შეეხებოდა ბულგარეთს. ბულგარეთი და მაკედონია ღუნაიდან ეგეოსის ზღვამდე და შავი ზღვიდან ორხიდის ტბამდე ცალკე სამთავროდ ცხადდებოდა. სულთანის მფარველობით ძალაუფლებას მხოლოდ ფორმალური ხასიათი ენიჭებოდა: თურქეთს გაჰყავდა ბულგარეთიდან ჯარები, თურქული ციხე-სიმაგრეები უნდა დანგრეულიყო, ორი წლის განმავლობაში ბულგარეთში რჩებოდა რუსეთის საოკუპაციო ნაწილები და ბულგარეთის მმართველობის ორგანიზაცია ახალ ყაიდაზე წარმართებოდა რუჰი კომისრის მეთვალყურეობით.

თურქეთი ანგრევდა ყველა თავის ყოფილ სიმაგრეებს ღუნაიზე. მასვე ეკრძალებოდა რუმინეთის, სერბეთის, ბულგარეთის სამთავროთა წყლებში სამხედრო ფლოტის ყოლა.

ბოსნიაში, ჰერცეგოვინასა და ქრისტიანული მოსახლეობის სხვა სამთავროებში ხელშეკრულება ითვალისწინებდა იმ რეფორმებს, რომლებიც ადრე კონსტანტინოპოლის კონფერენციით იყო გათვალისწინებული. რუსეთი ამ ომისაგან, როგორც ტერიტორიულ შენაძენს, ბესარაბიას იღებდა, რომელიც მან 1856 წ. პარიზის საზავო ხელშეკრულებით დაკარგა¹.

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг., т. 159—168.

როგორც ვხედავთ ხელშეკრულება ბალკანეთის ნახევარკუნძულის პოლიტიკურ რუკას ძირფესვიანად ცვლიდა. იგი სლავ ხალხებს აძლევდა დიდი ხნის ნანატრ დამოუკიდებლობას, ამავე დროს ბალკანეთში რუსეთისათვის გაბატონებულ პოზიციას ქმნიდა.

რუსეთი ამ ხელშეკრულებით თურქეთის საზღვრებს მცირე აზი-აშიც საკმაოდ ავიწროებდა. რუსეთის მფლობელობაში გადადიოდა ყარსი, არდაგანი, ბათუმი და ბაიაზეთი ალაშქვარტის ველითა და მისი გარემომცველი ტერიტორიით სოღანლულის მთაგრეხილამდე. რუსეთი თურქეთთან ომში გაწეული ხარჯებიდან (1410 მილიონი მანეთი) 1100 მლნ მანეთს მცირე აზიაში შეძენილი ახალი სამფლობელოების საფასურად აცხადებდა. დანარჩენი თანხის გადახდას პორტას ავალებდა.

ხელშეკრულება ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებს ყველა სახელმწიფოსათვის ღიად აცხადებდა. კუნძულ კრიტოსს ენიჭებოდა 1868 წ. ორგანული სტატუტი. რიგი შეღავათებისა ეძლეოდა თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ სომხურ მოსახლეობას.

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებისადმი განსაკუთრებული მტრული დამოკიდებულება ინგლისმა და ავსტრიამ გამოიჩინეს. პირველი ამ ზავში ხედავდა შავი ზღვის სრუტეებზე რუსეთის გაბატონების დიდ საშიშროებას. გაფართოებული. ეგეოსის ზღვის პირამდე და თითქმის კონსტანტინოპოლამდე მიბჭენილი ბულგარეთის ტერიტორია ამიერიდან ფაქტიურად რუსეთის პლაცდარმი ხდებოდა და მას ყოველთვის შეეძლო სრუტეების ჩაკეტვა. საშიშროების ქვეშ ექცეოდა თვით თურქეთი. რუსეთის გავლენა ბალკანეთში გაბატონებული ხდებოდა. ინგლისის მმართველი წრეებისათვის ეს ბალკანეთისაგან ფეხის ამოკვეთას, ხოლო რუსეთისათვის ხმელთაშუა ზღვის სახელმწიფოდ გადაქცევას ნიშნავდა. ინგლისის დიპლომატია ახმაურდა.

ასევე მიუღებელი იყო ეს ზავი ავსტრიის ინტერესებისათვის, რადგან ბალკანეთში დიდი სლავური სახელმწიფოს შექმნას ავსტრიის მმართველი წრეები ყოველთვის თავიანთი ინტერესების საზიანოდ თვლიდნენ. რუსეთის ასეთი მბრძანებლური პოზიციები ბალკანეთში იმას ნიშნავდა, რომ ავსტრიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრები მუდმივად რუსეთის არმიით გარშემორტყმული ხდებოდა და ავსტრია ძალაუფლებურად დიდი სახელმწიფოს მუდმივი მუქარის ქვეშ ექცეოდა.

ბერლინის კონგრესი. ინგლისისა და ავსტრიის დიპლომატიამ ერთდროულად ასტეხა განგაში სან-სტეფანოს ზავის წინააღმდეგ, გამოაცხადა იგი ევროპულ სახელმწიფოთა ინტერესების შემლახ-

ველ აქტად და მოითხოვა ამ ზავის ყველა პუნქტის განხილვა საერთო-ევროპულ კონგრესზე. 6 მარტს ანდრაში გამოვიდა ოფიციალური განცხადებით, სადაც მოითხოვა მოწვეულიყო კონგრესი არა მარტო სრუტეების საკითხზე (ამის შესახებ ადრევე იყო გორჩაკოვის თანხმობა), არამედ სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების განსახილველად. იგნატიევის მისია ვენაში წარუმატებლად დამთავრდა. ავსტრია მტკიცედ მოითხოვდა დამოუკიდებელი ბულგარეთის საზღვრების შეკვეცას და სლავურ პროვინციებზე პრეტენზიებსაცხადებდა.

ინგლისი იარაღის ჟღარუნით შეხვდა ხელშეკრულებას. ინგლისის მმართველი წრეების გარკვეულ ჯგუფს ახლა ომის გაჩაღება და რუსეთის ბალკანეთიდან გამოდევნა სურდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით ინგლისის კაბინეტში ცვლილებები მოხდა. დერბი სოლსბერიმ შეცვალა. გაიცა ბრძანება მობილიზაციის შესახებ. სოლსბერიმ ინგლისში აკრედიტებულ სახელმწიფოთა ელჩებს გადასცა სან-სტეფანოს მამხილებელი და რუსეთის დამამცირებელი ნოტა. მასში საზავო ხელშეკრულება განხილული იყო როგორც ინგლისის ინტერესების შეურაცხყოფა.

გორჩაკოვი თანახმა იყო ამ ზავის რიგი პუნქტები მართლაც გატანილიყო საერთო-ევროპულ სამსჯავროზე. მაგრამ ინგლისისა და ავსტრიის პრეტენზიებს დაუსაბუთებლად თვლიდა. იგი მიუთითებდა, რომ ამ ქვეყნებს რუსეთი დამარცხებულის როლში გამოჰყავთ, რაც შეურაცხმყოფელია რუსეთისათვის, ამიტომ იგი იტოვებს უფლებას საერთაშორისო კონგრესზე დააყენოს ის საკითხები, რომლებიც უშუალოდ შეეხებიან ევროპის დიდ სახელმწიფოთა ინტერესებს.

ვითარება დაიძაბა. კვლავ შეიქმნა საერთო-ევროპული ომის საშიშროება. რუსეთის მთავრობამ თავისი პოზიციების განსამტკიცებლად ზოგიერთი ღონისძიება მიიღო. გათვალისწინებულ იქნა ჯარების დაგროვება კონსტანტინოპოლისა და გალიპოლის რაიონში.

რუსები ვარაუდობდნენ ჩაეკეტათ ბოსფორი, მაგრამ ამ ღონისძიებას წინ აღუდგა თურქეთი, რომელმაც ძირითადი ძალები კონსტანტინოპოლისა და სრუტეების უბანზე დააჯგუფა.

რუსეთს ომის ხელახალი გაჩაღება ნამდვილად აშინებდა. მისი არმია საკმაოდ დაღლილი და შებერტყილი იყო, ფინანსები — ამოწურული. ქვეყნის შიგნით ვითარება თანდათან იძაბებოდა. რუსეთს ამასთან ბისმარკის აქტიური მხარდაჭერის იმედი აღარ ჰქონდა, რადგან მან „პატიოსანი მაკლერის“ პოზიცია დაიკავა.

ამ ვითარებაში რუსეთის დიპლომატიის წინაშე დაისახა ამოცა-

ნა — კონფლიქტი არ გაერთულებინა ომამდე და ერთ რომელიმე მხარესთან ზოგიერთი დათმობის გაღებით დაესუსტებინა ანტირუსული ბლოკი. რუსეთის დიპლომატია ინგლისთან სებატატული შეთანხმების მიღწევას შეეცადა. ინგლისში ამ დროს რუსეთის ელჩი თვალსაჩინო დიპლომატი შუევალოვი იმყოფებოდა, რომელმაც ღორდ სოლსბერისთან დაიწყო მოლაპარაკება. ღორდი სოლსბერი არ იზიარებდა ბიკონსფილდის აგრესიულ გეგმებს და თურქეთის პრობლემა არ მიაჩნდა ინგლისის დიპლომატიის პირველხარისხოვან საკითხად. შუევალოვის მოლაპარაკება სოლსბერისთან 1878 წ. მაისში შეთანხმებით დამთავრდა. რუსეთი ამცირებდა ბულგარეთის საზღვარს ღუნაიდან ბალკანეთის მთებამდე. ამრიგად, ბულგარეთის დიდ ნაწილს — ბალკანეთიდან კონსტანტინოპოლამდე ინგლისი ისევ თურქეთის ხელისუფლებას უბრუნებდა. ინგლისი თანხმდებოდა რუსეთისათვის ბესარაბიის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის, ყარსის, არდაგანისა და ბათუმის გადაცემას. ინგლისის მთავრობამ ამასთან მოლაპარაკება გააჩაღა თურქეთთან და მას თავზე მოახვია ხელშეკრულება, რომელიც რუსეთისაგან თურქეთის აზიური სამფლობელოების დაცვას და სანაცვლოდ ინგლისისათვის კუნძულ კრიტოსის გადაცემას გულისხმობდა. ამრიგად, ინგლისმა თითქმის დაიკმაყოფილა თავისი პრეტენზიები. შეკვეცა დამოუკიდებელი ბულგარეთი, რითაც რუსეთი შავი ზღვის სრუტეებს ჩამოაშორა. ამასთან ხმელთაშუა ზღვაში კრიტოსის სახით ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პოზიცია მიიღო.

ინგლისმა ხელშეკრულება დადო ავსტრიასთანაც, ამ ხელშეკრულების ძალით ეს ორი სახელმწიფო მომავალ კონგრესზე უნდა გამოსულიყო ერთიანი მოთხოვნით ბულგარეთის საზღვრების ბალკანეთამდე შეკვეცისა და ბულგარეთში რუსეთის არმიის საოკუპაციო ვადების 6 თვემდე შემცირების შესახებ. ინგლისმა ავსტრიას ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის ოკუპაციის საკითხშიც აღუთქვა დახმარება.

ამრიგად, დაძაბულობა ერთგვარად შენელდა. ახლა შეიძლებოდა სადავო საკითხების ევროპული სამსჯავროს წინაშე გამოტანა. კონგრესის ხელმძღვანელად თავიდანვე „პატიოსანი მაკლერი“ ბისმარკი იყო ვათვალისწინებული. 3 ივნისს ბისმარკმა ოფიციალურად მიმართა დაინტერესებულ სახელმწიფოებს ბერლინის კონგრესზე წარმომადგენლების გამოგზავნის შესახებ. 13 ივნისს კონგრესი გაიხსნა. გერმანიიდან, გარდა ბისმარკისა, აქ წარმოდგენილი იყვნენ ბარონი ფონ ვერტერი და თავადი გოგენლოე; ავსტრიიდან — გრაფი ანდრაში, გრაფი კაროლი და ბარონი ფონ გაიმერლე; რუსეთი-

დან — თავადი გორჩაჟოვი, გრაფი შუვალოვი და ბარონი უბრი; საფრანგეთიდან — ვაღინგტონი, გრაფი დე სენ-ვალე და დეპრე, დიდი ბრიტანეთიდან — გრაფი ბიკონსფილდი, მარკიზი სოლსბერი და ლორდი ოდო როსელი; იტალიიდან — გრაფი კორტი და გრაფ დე ლონე; თურქეთიდან — ყარათეოდორი-ფაშა, სადულა-ბეგ და მუჰამედ-ალი-ფაშა. ამრიგად ეს იყო ევროპის ბრწყინვალე დიპლომატთა საკრებულო, რომლის მონაწილეთ გადატანილი ჰქონდათ მრავალგზისი დიპლომატიური ბრძოლები და გააჩნდათ დიდი გამოცდილება.

როგორც ვიცით, ყველაზე მტკივნეული, ძნელად შესათანხმებელი საკითხი ამ კონგრესზე ბულგარეთის საკითხი იყო. ბისმარკმა წინადადება წამოაყენა კონგრესს თავისი მუშაობა ამ საკითხით დაეწყო. ამასთან დაკავშირებით ინგლისის წარმომადგენლებმა კონგრესზე საბერძნეთის დაშვება მოითხოვეს. საბერძნეთი ამ დროს პრეტენზიებს გამოთქვამდა ეპირსა, თესალიასა და მაკედონიაზე, რომელიც რუსეთს დიდი ბულგარეთის შემადგენლობაში ჰყავდა შეყვანილი¹.

ბიკონსფილდი ირონიულად მიუთითებდა ბალკანეთის ქრისტიან სახელმწიფოებისადმი რუსეთის მეფის კეთილგანწყობილებაზე. გორჩაჟოვმა ვერ გაბედა ინგლისის წარმომადგენლის ამ მოთხოვნის წინააღმდეგ აშკარად გამოსვლა. საფრანგეთის წარმომადგენლის ჩარევით საქმე იმით მოგვარდა, რომ გადაწყდა საბერძნეთის წარმომადგენლებისათვის მოესმინათ კონგრესის იმ სხდომებზე, სადაც განიხილებოდა საბერძნეთის თურქული პროვინციების საკითხი.

ბულგარეთის საკითხის ირგვლივ გამართული დებატები ნამდვილ ბრძოლას წარმოადგენდა ერთი მხრივ რუსეთისა და მეორეს მხრივ ავსტრია-ინგლისის წარმომადგენელთა შორის. საქმე ისაა, რომ რუსეთ-ინგლისის შეთანხმებაში ბულგარეთის საზღვრები ზოგადად იყო მოხაზული, დეტალებში კი, რომელთაც სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდათ, შეთანხმება ძნელი აღმოჩნდა. კონგრესის მუშაობის დღეებში გამოქვეყნდა ინგლის-რუსეთის საიდუმლო შეთანხმების ტექსტი. ინგლისის საზოგადოებრიობა აღშფოთებული იყო ასეთი „დამთმობლობით“. ინგლისის დამფრთხალი წარმომადგენლები მთელი შეუპოვრობით გამოდიოდნენ თავიანთი წინააღდეგის დასაცავად და კინალამ მიატოვეს კონგრესი. აქაც ბისმარკის შუამდგომლობამ გასჭრა. ინგლისელები დათანხმდნენ სოფიის სანჯაყის გადაცემას ბულგარეთისათვის, სამაგიეროდ სულთანს ნება

¹ А. Дебидур, Дипломатическая история Европы, т. II, гл. 492.

დართეს შეეყვანა თავისი ჭარები აღმოსავლეთ რუმელიაში¹. კონგრესის საბოლოო გადაწყვეტილება ბულგარეთის საკითხებზე ასე გამოიყურებოდა: „დიდი ბულგარეთი“ გაყოფილ იქნა 3 ნაწილად: 1) ნახევრადდამოუკიდებელი ბულგარეთის სამთავრო, რომელსაც სამხრეთიდან ბალკანეთის მთები საზღვრავდა, 2) ავტონომიური ოლქი აღმოსავლეთ რუმელიის სახელწოდებით, რომელიც ბალკანეთის სამხრეთ ტერიტორიას გულასხმოვდა და 3) თურქეთის მაკედონია. ბულგარეთში რუსეთის არმიის ოკუპაციის ვადად განისაზღვრება 9 თვე. აღმოსავლეთ რუმელიამ მიიღო ადმინისტრაციული ავტონომია და თურქეთის ძალაუფლების ქვეშ დარჩა².

კონგრესმა დააკმაყოფილა ავსტრია-უნგრეთის პრეტენზიები ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაზე. ინგლისისა და გერმანიის წარმომადგენლებმა მხარი დაუჭირეს ავსტრიას ამ პროვინციების ოკუპაციაში. რუსეთმაც ვერ შესძლო წინააღმდეგობის გაწევა, რადგან ამის თანხმობა ჯერ კიდევ რაიხშტადტში იყო გაცემული.

კონგრესზე სადავოდ იქცა აგრეთვე რუსეთის მონაპოვარი მცირე აზიის ფრონტზე. ინგლისის წარმომადგენელმა კონგრესზე ინგლის-რუსეთის ადრინდელი შეთანხმება ბათუმზე იმგვარად განმარტა, თითქოს ინგლისი თანახმა იყო ბათუმის რუსეთისათვის არა გადაცემაზე, არამედ ღროებით ოკუპაციაზე. ინგლისის წარმომადგენელი ვარაუდობდა ბათუმის საკითხში „დათმობით“ მიეღწია სრუტეების საკითხის თავის სასარგებლოდ გადაწყვეტისათვის. ამ საკითხში ინგლისის წარმომადგენლებმა ბრძოლა წააგეს. რუსეთს დაეთმო ბათუმი, არდაგანი, ყარსი, ბაიაზეთი. ალაშკერტის ველი ისევ თურქეთს დაუბრუნდა.

ბერლინის ტრაქტატით აღიარებულ იქნა ჩერნოგორიის დამოუკიდებლობა, მაგრამ მისი ტერიტორიის გაფართოება ჰერცეგოვინისა და ძველი სერბეთის ხარჯზე არ იქნა მიღებული. ჩერნოგორიას გადაეცა მხოლოდ ვიწრო და მოკლე ზოლი ადრიატიკის ზღვაზე. ამასთან აეკრძალა ფლოტის ყოლა. მთელი ეს სანაპირო ავსტრიის კონტროლის ქვეშ გამოცხადდა. შეკვეცილ ფარგლებში იქნა ცნობილი სერბიის ავტონომიაც, ჩერნოგორია და სერბეთი თავისთავებ იღებდნენ თურქეთის ვალის ნაწილის ანაზღაურებას.

ბერლინის ტრაქტატმა რუმინეთის დამოუკიდებლობა აღიარა და

¹ История дипломатии, т. II, гл. 4.

² Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917, гл. 181—192.

სამხრეთ-დასავლეთ ბესარაბიის ნაცვლად. რომელიც რუსეთს დაუბრუნდა, მას დობრუჯა გადასცა.

დადგენილი კონტრიბუციის რაოდენობა ძალაში დატოვეს¹.

ომის ობიექტური შედეგები. ბერლინის კონგრესზე ცარიზმმა მარცხი განიცადა. ინგლისმა და ავსტრიამ მიაღწიეს სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების შეზღუდვას ისე, რომ ცარიზმის პოზიციები ბალკანეთში მნიშვნელოვნად შეასუსტეს. ამ საქმეში კონგრესის თავმჯდომარე ბისმარკმა მათ ფარულ დახმარებას უწევდა. „სამი იმპერატორის კავშირს“ კონგრესმა საბოლოოდ გამოუთხარა საფუძველი. სახელმწიფოები დაჯგუფდნენ შემდეგნაირად: ინგლის-საფრანგეთი, გერმანია-ავსტრია-უნგრეთი. რუსეთი იზოლირებული დარჩა. კონგრესი თავისთავად კაპიტალისტური სახელმწიფოების მტაცებლური საგარეო პოლიტიკის ნათელ გამოხატულებას წარმოადგენდა. თითოეული მათგანი ცდილობდა დაეჯილდოებინა თავისი თავი თურქეთის ხარჯზე. „ძარცვავენ თურქეთს“, აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი.

ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებანი საზიანო იყო ბალკანეთის სლავი ხალხებისათვის, რომლებმაც თურქეთის წინააღმდეგ რუსეთთან ერთობლივ ბრძოლაში კისრიდან გადაიგდეს საუკუნეობრივი ნაციონალური ჩაგვრის უღელი და ნანატრი დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. ინგლისი და ავსტრია ამ კონგრესზე გამოვიდნენ როგორც დაუძინებელი მტრები ბალკანეთის სლავური სახელმწიფოების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა. ერთსაც და მეორესაც დამოუკიდებელი სლავური სახელმწიფოს შექმნა აშინებდათ. მათ ერჩიათ სლავები ისევ თურქეთის ბატონობის ქვეშ დარჩენილიყვნენ.

ბერლინის კონგრესმა, ინგლის-ავსტრიის ვერაგული პოლიტიკის გამო, მართალია, საბოლოოდ ვერ გადაწყვიტა თურქეთის უღლისაგან სლავთა განთავისუფლების საკითხი, მაგრამ საბოლოო განთავისუფლებას მაინც მტკიცე საფუძვლები ჩაუყარა. ამიტომაც, ვიმეორებთ, ცარიზმის ომს თურქეთის წინააღმდეგ და პოზიციას ბერლინის კონგრესზე, მიუხედავად მისი საგარეო პოლიტიკის საერთოდ რეაქციულ-დამპყრობლური ხასიათისა, ობიექტურად პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. ძალაუვნებურად ცარიზმი მთელს ამ პერიოდში სლავი ხალხების ინტერესებს უპასუხებდა.

ომის განსაკუთრებით დიდი მონაპოვარი იყო ბულგარეთის გა-

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917, гл. 193—206.

მოგლეჯა თურქეთის კლანჭებისაგან. თუ ჩვენ თვალს გადავავლებთ საომარი ოპერაციების მთელ მსვლელობას, დავინახავთ უჩვეულო საბრძოლო მეგობრობას რუსი და ბულგარელი მეომრებისა. ბულგარეთის ლაშქარი მონაწილეობდა ბალკანეთის თითქმის ყველა საბრძოლო ოპერაციაში და აღტაცებას იწვევდა თავისი მამაცობითა და თავგანწირვით. ბულგარელი ხალხი ყველგან ხვდებოდა რუსეთის არმიას როგორც განმათავისუფლებელს. დღემდე ბულგარელ ხალხში ცოცხლობს ამ დღეთა სასიამოვნო მოგონება. მრავალი ისტორიული ძეგლი რუსეთის არმიის მიერ თურქეთის უფლისაგან ბულგარეთის განთავისუფლებასთან დაკავშირებული, სათუთად არის შენახული და მოვლილა ბულგარეთში.

ომის დადებითი ობიექტური შედეგი იყო აგრეთვე სერბიის, ჩერნოგორიის და რუმინეთის დამოუკიდებლობა. სერბი და ჩერნოგორიელი მასების შეუპოვარი, ხანგრძლივი ბრძოლა ეროვნული ჩაგვრის მოსასპობად ამ ომმა წარმატებით დააგვირგვინა. შემთხვევითი როდია, რომ თურქეთის წინააღმდეგ ომში სერბი, ჩერნოგორიელი და რუმინელი მეომრები დიდი ენთუზიაზმით მონაწილეობდნენ.

ომის შედეგებით ასევე კმაყოფილი ღარჩა ამერიკაეკასიის პროერესული საზოგადოებრიობა. გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები საქართველოსა და სომხეთის ისტორიული საზღვრების აღდგენის მიმართულებით. საქართველოსათვის ეს უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა იყო. საქართველოს მოწინავე ადამიანები სულითა და გულით მიესალმებოდნენ მრავალსაუკუნოვანი ჩაგვრისაგან განთავისუფლებულ აჭარელ მოსახლეობას და ყოველთვის აკეთებდნენ, რაც კი ცარიზმის ბატონობის ვითარებაში იყო შესაძლებელი, რათა მათთვის მოეშუშებინათ მრავალსაუკუნოვანი კრილობები.

1878 წელს ქართულმა მოწინავე საზოგადოებრიობამ შეხვედრა მოუწყო განთავისუფლებული აჭარის წარმომადგენლებს. ამ შეკრებაზე პატრიოტული სიტყვით გამოვიდნენ გრ. ორბელიანი და სხვ.

რუსეთ-თურქეთის ომში ცარიზმმა დიდი ზარალი განიცადა. ორი მეტად ძვირი დაჟდა. სახელმწიფო საღარო დაცარიელდა. ომში დანაკარგის ანაზღაურებას ცარიზმა მშრომელი მასების ხარჯზე აპირებდა. ომის დროს გაუარესდა მშრომელთა მატერიალურ-საყოფაცხოვრებო პირობები. ამიტომ დაჩაგრული მასების განმათავისუფლებელმა ბრძოლამ იმატა. ომმა დააჩქარა რუსეთში რევოლუციური სიტუაციის მომწიფება.

რევოლუციური სიტუაცია რუსეთში 1879—1880 წლებში

XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასასრული და 80-იანი წლების დასაწყისი რუსეთის ისტორიაში მეორე რევოლუციური სიტუაციის ბანად იწოდება. ესაა პერიოდი, როცა შეუპოვებელი, ღრმა წინააღმდეგობანი ქვეყნის საწარმოო ურთიერთობებსა და სწრაფად განვითარებადი საწარმოო ძალების ხასიათს შორის უკიდურესობამდე აღწევს და დღის წესრიგში დგება არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ რევოლუციური აფეთქების საკითხი. რუსეთის სინამდვილეში ეს მოვლენა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სათვალავით მეორეა და თავისთავად მიუთითებს სოციალურ-პოლიტიკური კონფლიქტების იმ სიმწვავეზე, რომლითაც ხასიათდება ქვეყნის მთელი ცხოვრება ამ მონაკვეთში.

რევოლუციურ აფეთქებათა მოახლოებას რუსეთში კარგად აჩვენებდნენ მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლები — კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი. 1877 წლის 27 სექტემბერს ფ. ა. ზორგესადმი წერილში კ. მარქსი აღნიშნავს, რომ რუსეთი დიდი სოციალური კრიზისის კვირაძალში იმყოფება. „ეს კრიზისი ახალი შემობრუნების პუნქტი აევროპის ისტორიაში. რუსეთი... უკვე დიდი ხანია იმყოფება გადატრიალების წინაშე. ყველა ელემენტი ამისათვის შემზადებულია... რუსული საზოგადოების ყველა ფენა ამჟამად ეკონომიური, მორალური და ინტელექტუალური სრული გახრწნის წინაშე იმყოფება.“

რევოლუცია ამჟამად დაიწყება აღმოსავლეთში, რომელიც აქამდე წარმოადგენდა კონტრრევოლუციის ხელუხლებელ ცაბადელს და სარეზერვო არმიას¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, гл. 480.

ფ. ენგელსს 70-იანი წლების მიწურულში არაერთხელ აქვს გამოთქმული რწმენა, რომ რუსეთი სოციალური გადატრიალების წინაშე იმყოფება და ყველაზე მეტად იქაა მოსალოდნელი რევოლუციური აფეთქება.

ვ. ი. ლენინს, როგორც ეს ზევით აღვნიშნეთ, მოცემული აქვს რევოლუციური სიტუაციის ამოწურავი დახასიათება, ამასთან იგი რუსეთის ისტორიაში ასახელებს კონკრეტულ ისტორიულ პერიოდებს, როცა ასეთ სიტუაციას ჰქონდა ადგილი, „თუ არა ეს ობიექტური ცვლილებები, რომლებიც დამოკიდებული არ არის არა მარტო ცალკეული ჩგუფებისა და პარტიების, არამედ აგრეთვე ცალკეული კლასების ნებაზე, ისე რევოლუცია — საერთო წესის მიხედვით — შეუძლებელია. სწორედ ამ ობიექტურ ცვლილებათა ერთობლიობას ეწოდება რევოლუციური სიტუაცია. ასეთი სიტუაცია იყო რუსეთში 1905 წელს და დასავლეთში რევოლუციების ყველა ეპოქაში: მაგრამ იგი იყო აგრეთვე გასული საუკუნის 60-იან წლებშიც გერმანიაში, 1859—1861, 1879—1880 წლებში რუსეთში, თუმცა რევოლუციები ამ შემთხვევაში არ მომხდარა. რატომ? იმიტომ, რომ რევოლუცია ყოველი რევოლუციური სიტუაციიდან კი არ წარმოიშევა, არამედ მხოლოდ ისეთი სიტუაციიდან, როდესაც ზემოთ ჩამოთვლილ ობიექტურ ცვლილებებს ემატება სუბიექტური ცვლილება, — სახელდობრ: ემატება რევოლუციური კლასის რევოლუციური მასობრივი მოქმედების უნარი, ამასთან ეს მოქმედება საკმაოდ ძლიერი უნდა იყოს რომ გასტეხოს (ან შეარყიოს) ძველი მთავრობა, რომელიც არასოდეს, კრიზისების ეპოქაშიც კი არ „წაიქცევა“, თუ არ „წააქციეს“¹.

რაში მდგომარეობს 1879—80 წლებში რევოლუციური სიტუაციის მიზეზები, როგორია ის კომპონენტები, რომლებიც ერთად აღებული ქმნიდნენ რუსეთში არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ რევოლუციური აფეთქების შესაძლებლობებს?

რუსეთის ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება, როგორც ვიცით, ჯერ კიდევ 60-იანი წლების დასაწყისში იდგა მძაფრი კრიზისის წინაშე. ჩაგრული კლასების გაჭირვებამ და უბედურებამ ამ დროს უკიდურეს საზღვარს მიაღწია, ამასთან გაიზარდა და გაფართოვდა მასების აქტივობა, ისინი თავიანთ მებატონეებს ძველებურად ძარცვის ნებას აღარ აძლევდნენ, მიწას და თავისუფლებას მოითხოვდნენ. შეშინებულმა მთავრობამ, რომელსაც ხიშტითა და მათრახებით აღარ შეეძლო მასების დამორჩილება, და რომელიც ეკონომიკასა

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, გვ. 248—249.

და პოლიტიკაში გამოუვალ წინააღმდეგობათა ქსელში იყო გახლართული, დათმობა ამჯობინა. ამჯობინა „ზევიდან“ რეფორმების გატარება, რათა „ქვევიდან“ რევოლუცია აეცილებინა.

60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმები მართლაც დაეხმარა მთავრობას თავიდან აეცდინა დამხობის რეალური საშიშროება. ბატონყმობის გაუქმებით რუსეთის ეკონომიკის სასიცოცხლო მოთხოვნილებანი ძირითადად დაკმაყოფილდა.

მწარმოებლურ ძალებს მეტი გასაქანი მიეცათ, სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში დაიწყო ბურჟუაზიული ყაიდის ცხოვრება, ძველი დრომოკმული ურთიერთობების მსხვრევა და ახალი, კაპიტალისტურა წყობილების კანონებით ნაკარნახევი ურთიერთობების დამკვიდრება. მთავრობამ ამასთანავე, რევოლუციურ-დემოკრატიული პანაკის საერთო სასუსტით. მასების არასაკმაო აქტივობით რომ ისარგებლა, მოიგერა პირველი დარტყმები, განიმტკიცა პოზიციები და გადავიდა რა შეტევაზე, თითქმის ჩაახშო, გააუვნებელა რევოლუციური ტალღების პირველი აზვირთება.

მაგრამ, როგორც აღენიშნეთ, 60-იანი წლის რეფორმები თანმიმდევრული და ბოლომდე მიყვანილი არ ყოფილა. ამ რეფორმებს, ვინაიდან ისინი ფეოდალურ-მონარქიულმა მთავრობამ განახორციელა, გარკვევით აჩნდათ ბატონყმური დალი. ისინი არსებითად არ სპობდნენ გაბატონებული წოდების პრივილეგიება. რუსეთის ეკონომიკის წინსვლის გზაზე დაბრკოლებად აღიმართა თითქმის ხელუხლებელი ფეოდალური დანაშრევები, შენარჩუნებულ იქნა მსხვილი ფეოდალური მიწათმფლობელობა, როგორც თავადაზნაურული კლასის ყოვლისშემძლეობის საფუძველი. ამასთან ცარიზმის სახით თავადაზნაურულ კლასს მუდმივ ქომაგად ედგა მთელი სახელმწიფო აპარატი. ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცია რუსეთში არ განხორციელებულა. მთავრობამ ქვეყნის ეკონომიური განვითარება წარმართა პრუსიული გზით. რომელაც გულისხმობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის შეზრდას კაპიტალისტურ სხეულზე. ე. ი. ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთების ხელუხლებლობას, ძველი შინაარსისათვის ახალი ფორმის მიცემას. ამასთან სახეზე რჩებოდა ის წინააღმდეგობანი, რომელაც რეფორმამდე რუსეთში არსებულ დრომოკმულ სოციალურ-პოლიტიკურ რეჟიმს ახასიათებდა.

მაგრამ ქვეყნის წინსვლის ინტერესები სრულიადაც ვერ უთავსდებოდნენ ცარიზმის ასეთ პოლიტიკას. ბურჟუაზიული საწარმოო ძალები მათ შესაბამის ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობებს საჭიროებდნენ. მხოლოდ რევოლუციას შეეძლო საწარმოო ძალთა

განვითარების ხასიათის შესაბამისი წარმოებით ურთიერთობათა დამყარება. რადგან რევოლუცია ვერ განხორციელდა, არსებული შეურიგებელი წინააღმდეგობანი ისევ ძალაში დარჩა. რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების დღის წესრიგში ისევ იდგა ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა დემოკრატიულ საფუძვლებზე მოწყობის ამოცანა, ე. ი. ისეთი ზასიათის ძირფესვიანი გადახალისება, რომელიც საკვებით აღგვიდა ყველა ფეოდალურ-ბატონყმურ გადმონაშთს ქვეყნის ეკონომიკასა და სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. რუსეთის მოსახლეობის ცხრა მეათედი—გლეხობა, რომელიც გაძარცვა 1861 წლის 19 თებერვლის რეფორმამ, ისევ მიწასა და თავისუფლებას მოითხოვდა. ბურჟუაზია, რომელსაც ეკონომიკაში ფეოდალური გადმონაშთების სიძძლავრე ხელ-ფეხს უბოქავდა, თავისუფალ გასაქანს ეძებდა და ეკონომიურ ბატონობასთან ერთად პოლიტიკურ ძალაუფლებას ეტანებოდა (თუმცა არცთუ ისე გაბედულად). რევოლუციურ-დემოკრატიულ ინტელიგენციას, ნაროდნიკების სახით, მძლავრი იერიშები მიჰქონდა მთავრობის წინააღმდეგ, ხოლო მთავრობა, რომელმაც ვერ შეძლო ორი საწინააღმდეგო სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმის ერთმანეთთან შერეგება, ისევ წინააღმდეგობათა ქსელში იყო გახლართული, რაც უფრო იზრდებოდა შემტევი მხარის ძლიერება, ცარიზმი უარეს კრიზისულ მდგომარეობაში ვარდებოდა.

თუ პირველ რევოლუციურ სიტუაციას (1859—1861 წწ.) საფუძვლად ედო ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისი, მეორე რევოლუციური სიტუაცია (1879—1880 წწ.) აღმოცენდა იმ სოციალური და პოლიტიკური წინააღმდეგობების ბაზაზე, რომლებიც რუსეთის რეფორმისშემდგომი ორი ათეული წლის განვითარებას ხასიათითა და შედეგებით იყო შეპირობებული.

მეორე რევოლუციური სიტუაციის შინაარსს განსაზღვრავდა ორი ისტორიული ტენდენცია: აგრარული და სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხების ირგვლივ ბრძოლა. ორავე ისინი რუსეთის განვითარების ძირითად საკითხებს წარმოადგენდნენ¹. ამასთან, რეალური ბრძოლა მიმდინარეობდა, როგორც ვ. ი. ლენინი შენიშნავს, არა კაპიტალიზმისათვის, არამედ კაპიტალისტური განვითარების ტიპისათვის.

რევოლუციური სიტუაციის ძველ კომპონენტებს 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან შეემატა კიდევ ერთი ახალი, ამასთან ყვე-

¹ М. И. Хейфиз, Вторая революционная ситуация в России, журн. «Вопросы истории», № 2, 1962, гл. 45.

ლაზე მზარდი, პროგრესული კომპონენტი — რუსეთის პროლეტარიატი, ჯერ კიდევ შედარებით სუსტი, მაგრამ ამოუწურავ შესაძლებლობებისა და ნათელი პერსპექტივების მქონე საზოგადოებრივი ძალა. იგი გამწარებული იყო როგორც ფეოდალურ-ბატონყმური გადმონაშთების სიმძიმით, ისე კაპიტალისტური ექსპლოატაციით. რუსეთში, სადაც კაპიტალისტური ურთიერთობანი ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის ბაღეში იყო გახვეული, პროლეტარიატის ეკონომიკური და პოლიტიკური ჩაგვრა უაღრესად მძიმე ხასიათს ატარებდა. ეს კი რუსეთის მუშათა კლასს განაწყობდა ადამიანური უფლებების დასაცავად შეუპოვარი, ყველაზე აქტიური ბრძოლისათვის.

ამრიგად, 70-იანი წლების მიწურულისათვის რუსეთში გამოკვეთილად ჩანდა კლასობრივ ძალთა ასეთი განლაგება: გლეხობა, რომელიც ფეოდალური გადმონაშთების წინააღმდეგ აქტიურ ბრძოლას აგრძელებდა; კაპიტალისტური და მონარქიული ჩაგვრის წინააღმდეგ შეუპოვრად მებრძოლი ახალგაზრდა პროლეტარიატი; ბურჟუაზია, რომელიც თვითმპყრობელობას მხოლოდ ოპოზიციისაში ედგა, მაგრამ პროლეტარიატის მძლავრი გამოსვლებით დამფრთხალი ისევ ცარიზმის კალთებს ეფარებოდა; თავადაზნაურულ-მემამულური კლასი, რომელიც გააფთრებით ებლაუჭებოდა ძველ პრივილეგიებს და ცარიზმის დანშარებით იგერიებდა გლეხთა მასების იერიშებს. სოციალური წინააღმდეგობის მძაფრი გამწვავება გლეხთა მრავალრიცხოვან სასებსა და მემამულეთა შორის, ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის განაპირობებდა საზოგადოებრივი კრიზისის სიღრმეს. ამ წინააღმდეგობათა სიმძაფრეს და ფართოდ გამოვლინებას აჩვენებდა 1877-78 წლების ომი და ის საგარეო გართულებანი, რომელიც ამ ომის შემდეგ ცარიზმისათვის მეტად საშიშ ხასიათს ატარებდა.

გლეხთა მოძრაობა 70-იან წლებში. 1861 წლის რეფორმამ, როგორც ზევით ვნახეთ, უმოწყალოდ გაძარცვა რუსეთის გლეხობა. მართალია, გლეხობას მიეცა ნადელები, მაგრამ მათ იმდენად მძიმე ვალდებულებები ახლდა. რომ ყმური მდგომარეობისგან თითქმის არაფრით განსხვავდებოდა. მემამულეებმა თავისთვის ჩამოიჭრეს საუკეთესო მიწები. გლეხთა დიდ უმრავლესობას მინიმალურადაც არ აკმაყოფილებდა სანადელო მიწა და იძულებული ხდებოდა იჯარით აეღოთ იგი მემამულისაგან. ამასთან საიჯარო ქირას მემამულე თვითნებურად საზღვრავდა. ზოგ გუბერნიაში იჯარა სამგზის უფრო კაპალური იყო, ვიდრე ბატონყმური დამოკიდებულება. ამასთან

რაც დრო გადიოდა, გლეხური ნადელების რიცხვი თანდათან მცირედებოდა. თუ, მაგალითად, 60-იანი წლების დასაწყისისათვის საბატონო გლეხების სარევიზიო სულზე საშუალო ნადელი ევროპულ რუკეთში შეადგენდა 3,2 დესეტინას, ხოლო ყველა თანრიგისათვის — ე. ი. სახელმწიფო და საუფლისწულო გლეხთა გათვალისწინებით — 4,8 დესეტინას; 70-იანი წლების მიწურულისათვის ეს ციფრები შემცირდა ყველა თანრიგისათვის 3,5 დესეტინამდე, შავნიადაგიან რაიონებში კი — 2,2 დესეტინამდე¹. ჩვენთვის ცნობილია ისიც, რომ რეფორმამ მემამულეს დაუტოვა ტყე, საძოვრები. ერთადერთი უფლება, რომელიც რეფორმამ ყოფილ ყმა გლეხს დაუტოვა, ეს იყო თავისი სამუშაო ძალის გაყიდვა, მაგრამ ეს უფლებაც თემის წინაშე ვალდებულებებით და მიწისმფლობელის მიმართ დავალიანების წინასწარ დაფარვით იყო დამძიმებული. ლიბერალი პუბლიცისტი სკალდინი ყოველგვარა გამუქების გარეშე 60-იანი წლების გლეხთა მდგომარეობას ასე ახასიათებდა: გლეხთა უმრავლესობა განთავისუფლების შემდეგ აღმოჩნდა უაღრესად შევიწროებულ მდგომარეობაში სახმარი მიწების მხრივ და იმყოფებიან მემამულეებისაგან გამოუვალ დამოკიდებულებაში. ნადელში შევიდა ბუჩქნარი, ჭაობიანი ადგილები, მრავალ მამულში გლეხთა მინდვრები მემამულეთა ხელში გადავიდა. საქონლის გასარეკი უმეტეს შემთხვევაში გლეხებს არ გააჩნდათ, ასე რომ, ისინი იძულებულნი არიან მემამულეს სთხოვონ ნებართვა მის მიწებზე საქონლის გასარეკად, რის გამოც მემამულე მათ სხვადასხვა სამსახურს აკისრებს. ყველაზე ფხიზელი და საქმიანი გლეხიც კი, რომელსაც ოჯახში თავის თავის გარდა, ორი ან სამი მუშახელი გააჩნია, ვერ ახერხებს მთელი წლის განმავლობაში იკვებოს სუფთა პურეულით და იძულებულია რამდენიმე თვის განმავლობაში ეს პურეული ბზეში აურიოსო²...

რეფორმამ, როგორც ცნობილია, მილიონობით ყმა გლეხი (შინამოსამსახურეები) სრულებით უმიწაწყლოდ დატოვა. რეფორმის შემდეგ უმიწაწყლოთა რაოდენობა უფრო და უფრო იზრდებოდა; ამის მიზეზი იყო თვით გლეხთა კლასში ინტენსიურად მიმდინარე განფენების, ე. წ. განგლეხების პროცესი. გლეხური ნაკვეთები თანდათან იყრიდა თავს სოფლის კულაკ-ბურჟუეზების ხელში. გლეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, ველარ ახერხებდა რა მეურნეობის წარმარ-

¹ А. А. Мануилов, Поземельный вопрос в России, М., 1905, гл. 21.

² Ф. П. Скалдин, В захолустьи и в столице, гл. 18.

თვის, ჩალის ფასად ჰყიდდა თავის ნაკვეთს და პროლეტართა რიგებში გადადიოდა.

გლეხურ მოსახლეობაზე, რომელიც ნახევრად შიმშილობდა და საარსებო მინიმუმის გამომუშავებას ვერ ახერხებდა, სახელმწიფოს დადებული ჰქონდა მძიმე გადასახადები. გავიხსენოთ, რომ პირდაპირი და არაპირდაპირი გადასახადები, რომლებიც მოსახლეობას ეკისრებოდა, სახელმწიფო ბიუჯეტის 85%-ს შეადგენდა. გლეხობა იხდიდა სულადობრივ და საეროზო გადასახადს, საზოგადოებრივ და სასოფლო გამოსაღებს, დაზღვევის გადასახადს და სხვ. თანამედროვენი შენიშნავენ, რომ გადასახადები გაცილებით მეტ თანხას შეადგენს, ვიდრე გლეხური ნაღვლები შემოსავალს იძლევიანო. პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორმა ი. ი. იანსონმა 1877 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი „გლეხური ნაღვლებისა და მისი გადასახადების სტატისტიკური გამოკვლევის ცდა“, სადაც ცხადად აჩვენა ამ გადასახადების აუტანელი სიმძიმე გლეხობისათვის და ხშირ შემთხვევაში ვალდებულებათა ორგზის და სამგზის მეტი რაოდენობა ნაღვლის შემოსავალზე¹. 1877—1878 წლებში თურქეთთან ომის დროს მთავრობამ გლეხობაზე გადასახადები კიდევ უფრო გააძლია.

გლეხი ვერ ახერხებდა რა ნაღვლთან დაკავშირებულ ვალდებულებათა შესრულებას და სახელმწიფო გადასახადების დაფარვას, წლითიწლობით უფრო და უფრო ვალიანდებოდა. ამ დავალიანების ანგარიშში შემამულე ადმინისტრაციული წესით აწიოკებდა გლეხის ოჯახს, მიჰქონდა მისგან უკანასკნელი სარჩო-საბადებელი, ამუშავებდა დამატებით, ხშირად კი მთელ უძრავ ქონებას უყიდდა.

იჯარა, რომელმაც რეფორმის შემდეგ შემამულისა და გლეხის ურთიერთობაში გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა, სოფლის ღარიბი მოსახლეობის დაკაბალების შენიღბულ ფორმას წარმოადგენდა. შემამულე ყოფილ ყმას თავის მიწას დასამუშავებლად ახლა გარკვეული შეთანხმების საფუძველზე აძლევდა. იჯარა მიწათმფლობელისათვის ან გარკვეული ფულადი თანხის, ან მოსავლის გარკვეული ნაწილის მიცემას გულისხმობდა. შემამულე საიჯარო ფასს ნებისმიერად ადიდებდა. ხშირად, განსაკუთრებით გვალვიან წლებში, გლეხს იმდენი მოსავალი ვერ მოჰყავდა, რომ საიჯარო ვალი გაესტუმრებინა. დავალიანება წლითიწლობით იზრდებოდა და გლეხი ძალაუვნებურად ეჭაჰებოდა შემამულის მიწას, მისი კრედიტო-

¹ Ю. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, СПб, 1877, гл. 25—26.

რის ნებასურვილის შემსრულებელი ხდებოდა. 70-იან და 80-იან წლებში საიჯარო ფასები 60-იან წლებთან შედარებით სამგზის და ოთხგზის გაიზარდა. შავნიადაგაანი ზოლის ზოგიერთ რაიონში იგი ერთ დესეტინაზე 20—25 მანეთით განისაზღვრებოდა. ამასთან თანდათანობით იზრდებოდა მიწის საბაზრო ფასი, განსაკუთრებით მცირე ნაკვეთებისა. გლეხობის ღარიბი და საშუალო ფენა უძლური იყო ასეთი სიძვირის პირობებში მიწა შეეძინა და მამული გაეფართოვებინა. მიწებს უმთავრესად სოფლის ბურჟუა-კულაკებრი იძენდნენ, გლეხობა კი ჩანაგდებოდა.

გლეხობისათვის განსაკუთრებით მძიმე, გამანადგურებელი იყო გვაღვიანი, უმოსავლობის წლები, რაც იმ დროის რუსეთში ხშირი მოვლენა იყო. უმოსავლობამ განსაკუთრებით დააზიანა გლეხობა 1873, 1874, 1878 და 1880 წლებში. ამ წლებში სურსათი განსაკუთრებით გაძვირდა. მემამულენი და ვაჭარ-სპეკულანტები პურს ცეცხლის ფასად ჰყიდდნენ. ქვეყანაში შიმშილი ისადგურებდა. გაჩანაგებული გლეხები გარბოდნენ ლუკმაპურის საძებნელად ქალაქებსა და შორეულ მხარეებში. ამ უბედურებას 1878 წელს დაერთო ომი თურქეთთან, რამაც, როგორც ეთქვით, გადასახადების ზრდა, არმიაში ახალი შევსების გაწვევა და სამეურნეო ცხოვრების კიდევ მეტი მოშლილობა გამოიწვია. ყველაფერი ეს ერთად აღებული აშხადებდა წიადაგს მშრომელ გლეხთა იმ მღელვარებებისათვის, რამაც 70-იანი წლების მიწურულისათვის მასობრივი ხასიათი მიიღო.

საგლეხო რეფორმის გატარების პერიოდში გლეხობა, როგორც ენახეთ, საკმაოდ აქტიურობდა და იარაღით ხელში მოითხოვდა თავისი უფლებების აღიარებას. მაგრამ ეს მოძრაობა მაშინაც ვერ ამოღლდა საერთო სახალხო აგრარული რევოლუციის დონემდე. მისი სტიქიური ხასიათი, დაქსაქსულობა მთავრობას აძლევდა ძალთა მანევრირების, მოძრაობის პირველსავე კერაში ჩახშობის შესაძლებლობას. 1863-64 წლებიდან გლეხთა მოძრაობა დაცხრა. მთავრობამ მოახერხა მისი ჩახშობა და შევებით ამოისუნთქა. კრიზისიდან იგი მაინც წელგამართული გამოვიდა. მაგრამ ეს იყო დროებითი მოვლენა. გაძარცულ გლეხობაში სოციალური ბოღმა კვლავ დაგუბებას იწყებდა და ახალი აზვირთებით იმუქრებოდა. ამ აზვირთების პირველმა ნიშნებმა თავი იჩინა 70-იანი წლების დასაწყისში, ხოლო დასასრულისათვის იგი რევოლუციური სიტუაციის მძლავრ ფაქტორს წარმოადგენდა.

რუსეთის მმართველ წრეებში, როგორც მკვლევარი ლევინი შენ-

შნავს¹, შემოფოთებით მოელოდნენ 1870 წელს, როცა უნდა დაწყებულიყო გლეხთა საქმის ე. წ. მეორე პერიოდი. ჩვენ გვახსოვს, რომ 1861 წ. 19 თებერვლის დებულება ითვალისწინებდა დროებით ვალდებულების ცხრაწლიან ვადას, რომლის გასვლის შემდეგ გლეხებს უფლება ექლეთათ მიეტოვებინათ სანადელო მიწები და გადასახლებულიყვნენ ნებისმიერ ადგილზე. ამ სავალდებულო 9 წლის ვადა 1870 წელს მთავრდებოდა. რეფორმით ნადელის მიტოვება იმდენ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული, რომ გლეხობა გამოსყიდვამდე მიჯაჭვული რჩებოდა მიწათმფლობელთან, მიუხედავად ამისა გლეხობაში ვადის დამთავრებასთან დაკავშირებით ვრცელდებოდა ხმა „მეორე, ნამდვილი თავისუფლების“ შესახებ. შინაგან საქმეთა მინისტრი ტომაშევი მეფისადმი მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ გლეხებში დადის ხმები რადელზე გადასახადების შეწყვეტისა და მათზე მიწების გადაცემის შესახებო.

ცარიხში იძულებული გახდა წინასწარ მიეღო ღონისძიებანი, რათა გლეხობას ამ მოლოდინის თვითნებური განხორციელება არ დაეწყო. მთავრობა აძლიერებდა გარნიზონებს, საიდუმლო ცირკულარებში გუბერნატორებს აკისრებდა სიფხიზლის გაძლიერებას და მოძრაობის კერების სათავეშივე ჩახშობას. ყოველივე ამას იგი დიდი საიდუმლოებით აკეთებდა და ერადებოდა რაიმე ოფიციალურ განცხადებას.

მთავრობის შიში ამჯერად არ გამართლდა. 1870 წელს რუსეთის გლეხობაში დიდი მასშტაბის გამოსვლები არ დაწყებულა. შინაგან საქმეთა სამინისტროს გამოთვლით 1870-71 წლებში გუბერნიებში ადგილი ჰქონდა გლეხთა ურჩობის 29 შემთხვევას: უმთავრესად ეს ურჩობა ნადელებთან დაკავშირებულ ვალდებულებებზე უარის თქმაში გამოიხატებოდა.

გლეხთა მოძრაობის ძირითად კერებს ამ წლებში წარმოადგენდნენ უფის, რიაზანის, კურსკის, ორენბურგის, ზერსონის, სიმბირსკის, პენზის, ნიჟნი ნოვგოროდის, ორიოლის, ვიატკის, სარატოვის გუბერნიები. მოძრაობის პირითადი ფორმა იყო: ნადელებზე უარის თქმა, ნადელებთან დაკავშირებულ საბეგარო და საღალო ვალდებულებათა შეუსრულებლობა, გამოსასყიდი თანხების გადაუხდელობა და სხვ.

1871 წ. აპრილში ორიოლის გუბერნიის სევსკის მაზრაში მემამულე ჩელიშევის 1700 დროებით ვალდებულმა გლეხმა უარი თქვა

¹ III. M. Л е в и н, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, 1958, გვ. 399—400.

ნადელთან დაკავშირებულ ბეგარაზე. გლეხები ჩიოდნენ, რომ ისინი გაპარტახებულნი არიან, არ გააჩნიათ ცხენები საველე სამუშაოთა შესასრულებლად და დარჩათ ერთადერთი გამოსავალი — ხელი აიღონ ნადელზე. საქმეში ჩაერია ხელისუფლება, რომელმაც სამხედრო ნაწილები გაგზავნა „ურჩი“ გლეხების დასაწყნარებლად. ინციდენტის მოთავეზი დააპატიმრეს, ნაწილი გაროზგეს. ასეთი რეპრესიული ღონისძიების შემდეგ გლეხობა „დაწყნარდა“. ანალოგიურ მღელვარებას ადგილი ჰქონდა ამავე გუბერნიის ლივენის მაზრაში თავად გოლიცინის მამულში. აქაც მთავრობის მიერ გაგზავნილმა ჯარებმა როზგეებით აღადგინეს დისციპლინა. ნადელთან დაკავშირებულ ვალდებულებებზე უარმა მასობრივი ხასიათი მიიღო კალუგისა და პენზის გუბერნიებში.

ამავე პერიოდში შესამჩნევი ხდება „გლეხ-მესაკუთრეთა“ კოლექტიური უარი გამოსასყიდი თანხების შეტანაზე. მასობრივად აღინიშნება ეს მოვლენა რუსეთის ცენტრალურ გუბერნიებში, უკრაინასა და ბელორუსიაში. ხელისუფლება მკაცრად სჯიდა მათ, ატუხადებდა, მიწა-წყალს ართმევდა ან ასახლებდა შორეულ გუბერნიებში.

გახშირდა აგრეთვე მემამულეთა და გლეხთა სამიჯნო დავა. ამ ნიადაგზე წარმოქმნილი კონფლიქტები სისტემატურად ხდებოდა ხარკოვის, მინსკის, ვილნოს და გროდნოს გუბერნიებში. სამიჯნო დავა გაუთავებლად ირჩეოდა სასამართლოებში, სადაც, ცხადია, დაზარალებული ყოველთვის გლეხობა გამოდიოდა.

გლეხის მიმართ, რომელსაც დავალიანება ჰქონდა სახელმწიფოსა და მიწათმფლობელის წინაშე, როგორც აღვნიშნეთ, აბორციელებდნენ მაიძულებელ ღონისძიებებს. გამოქონდათ მისი ოჯახიდან თუ რაიმე გააჩნდა, ხშირად სახლსაც და მიწასაც ართმევდნენ, უხეშ ძალადობას და შეურაცხყოფას მიმართავდნენ. გლეხობა მთელი შესაძლებლობით იცავდა თავის სარჩო-საბადებელს. ეს ყოველივე, როგორც წესი, მთავრდებოდა ხელისუფლების წარმომადგენელთა და მოვალეთა შეჯახებით, რასაც ახლდა სისხლის ღვრა, დაპატიმრება, გაროზგვა.

დემოკრატიული ჟურნალი „სლოვო“ 1681 წელს გლეხურ სოფლებს შემდეგი სიტყვებით ახასიათებდა: „სოფლების მდგომარეობა ჭეშმარიტად საშინელი და გამოუვალაია: ხაზინასაც გაუსწორდი, ერობაც დააკმაყოფილე, ბანკშიაც შეიტანე, კულაკსაც გადაუხადე, და თვითელი ეს მხარე ეყრდნობა კანონს, პოლიციურ ძალებს, როზგს და სამხედრო რაზმებს. ამ მხარეებს ხუმრობა არ უყვართ. მათ ესმით, რადგან საჭიროა გლეხს წაართვა, უნდა წაართვა რე-

ვოლვერით ან როზგებით, რადგან არაბუნებრივია ცხოვრების უფლებას არ იცავდეს ადამიანი და მშველად, წინააღმდეგობის გარეშე აძლევდეს უკანასკნელ პერანგს იმას. ვისაც საერთოდ სრულებითაც არა სცივა¹.

იმიან საილუსტრაციოდ, თუ ვალის გადაუხდელობის გამო მემამულე როგორ აღწევდა გლეხების ნამდვილ დამონებას, მოვიყვანოთ ტულის გუბერნიის ეპიფანეს მაზრის სოფ. ლუტორიჩის გლეხთა მაგალითი. ამ სოფლის გლეხებს გააჩნდათ მეტად მცირე ნაღელი. გლეხები, — როგორც თვითონ ამბობდნენ, — თითქოს ფისის ქვაბში იხარშებოდნენ — წლის განმავლობაში წელგაუმართავად მუშაობდნენ და მაინც არაფერი ებადათ: არც საქმელი, არც ჩასაცმელი. ამ სოფლის გარშემო განლაგებული იყო მსხვილი მემამულის ბობრინსკის მიწები. გლეხები იძულებული იყვნენ იჯარით აეღოთ ამ მემამულისაგან ნაკვეთები. მემამულე კი, ჰარგებლობდა რა გლეხთა გამოუვალი მდგომარეობით, საიჯარო ფასს თვითნებურად ზრდიდა და ყაჩაღური სიხარბით ძარცვავდა გლეხობას. ბობრინსკის მამულის მმართველები გლეხობას აძლევდნენ სესხს, რომლის პროცენტების ანგარიშში შემდეგ წლობით ამუშავებდნენ ისე, რომ ეს სესხი მაინც გადაუხდელი რჩებოდა. ამ საქმესთან დაკავშირებულ სასამართლო პროცესზე გამოვლინდა ასეთი ფაქტები: გლეხი ვალად იღებდა 59 მანეთს. გარიგებაში აღინიშნებოდა, რომ უპირობის (ანუ ვალის ვადაზე გადაუხდელობის) შემთხვევაში პირველი 7 დღის განმავლობაში გადაიხდიდა 30 მან. ჯარიმას, ხოლო 7 დღის შემდეგ — საცხოვრებელი ქოხის, ძროხის, ცხენის ჩაბარება მოუხდებოდა. 1877 წ. ლუტორიჩის სოფლის მოსახლეობაზე დაგროვდა ბობრინსკის ვალი 5198 მან. რაოდენობით. გლეხობა უძლური აღმოჩნდა დაეფარა იგი. მაშინ მამულის მმართველმა ფიშერმა დადო ახალი ხელშეკრულება, რომლითაც გლეხები ვალდებული იყვნენ ამ თანხის (პროცენტიანად 5500 მან.) ანგარიშში 6 წლის განმავლობაში ყოველწლიურად დაემუშავებინათ 137,5 დესეტინა მიწა. გლეხობამ ეს ვალდებულება მოიხადა. მაგრამ ფიშერმა ამის შემდეგ მათ პირვანდელი ვალის ვექსილი წარუდგინა. გლეხებმა ამ ვალის გადახდაზე უარი თქვეს. ფიშერმა საქმეში ჩაირია ხელისუფლება, რომლის წარმომადგენლებმა დაიწყეს გლეხთა ქონების აღწერა. გლეხობამ ამას სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია. სოფელში ჯარის ნაწილები შეიყვანეს. 200 გლეხი დააპატიმრეს. მათგან სამართალში მისცეს 34 კა-

¹ III. М. Левин, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, 1958.

ცი. ეს საქმე მოსკოვის სასამართლო პალატაში განიხილეს. საქმეში საზოგადოებრიობა ჩაერა. პროგრესული აზრის დაწოლით სასამართლო იძულებული გახდა გაეპართლებინა გლეხები. „ფიშერები რუსეთში უდიდეს უმრავლესობას წარმოადგენენ“, წერდა პუბლიცისტი გ. ელისიევი „ოტჩენსტვენიე ზაპისკის“ ფერცლებზე“¹.

1879-1880 წლებში რუსეთში სოფლის მეურნეობაში მძლავრად იზინა თავი კრიზისმა. მრეწველობა დეპრესიულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ასეთმა ვითარებამ კიდევ უფრო გააუარესა მშრომელი მასების მატერიალურ-საყოფაცხოვრებო პირობები. საკვებ პროდუქტებზე ფასების მომატებამ, უმუშევართა არმიის მნიშვნელოვანმა ზრდამ მოსახლეობის დრტვინვა გააძლიერა. ახასიათებდა რა რუსეთის მაშინდელ მდგომარეობას, დემოკრატიული ჟურნალი „დელი“ მიუთითებდა: „სიღარიბე, გაჩანაგება და დაცემა — ასეთია რუსული სინამდვილის დამახასიათებელი წიშნებიო“. მასების ამ საერთო უბედურებაზე მიუთითებდნენ რევოლუციისადმი შიშით დამფრთხალი ლიბერალებიც. შიმშილის აჩრდილი ჩამოწვა იმპერიაში. ამასთან გამწვავდა კლასობრივი ანტაგონიზმი, გააქტიურდა კლასობრივი ბრძოლა ქალაქად და სოფლად. გახშირდა და გაძლიერდა გლეხთა მოძრაობა. თუ 1877 წელს ადგილი ჰქონდა გლეხთა გამოსვლის შემთხვევებს ევროპული რუსეთის 11 გუბერნიაში, 1878 წელს — 14 გუბერნიაში, 1879 წელს მღელვარებამ მოიცვა 29, ხოლო 1880 წელს — 34 გუბერნია (ეს მონაცემები არასრულია).

გლეხთა მღელვარებების ძირითად კერებს ამ დროს წარმოადგენდნენ ცენტრალური, აღმოსავლეთი და სამხრეთი გუბერნიები. ვლადიმირის, პენზის, სიმბირსკის, სარატოვის გუბერნიებში მასობრივ ხასიათს იღებს მემამულეთა მიწების დატაცება. სმოლენსკის, თავრიდის, ხარკოვის, კიევის, პოლტავის გუბერნიებში გლეხობა მიწების გამიჯვნის საქმეში შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევს მემამულეებს. გლეხობა უარს ამბობს სახელმწიფო გადასახადებზე, მიწის გამოსასყიდი თანხების გადახდაზე. აქტიურად ებრძვის სოფლის მოხელეებს, კულაკ-ბურჟუებს. გლეხები იარაღით ხელში იტაცენ თავიანთ უფლებებს მიწასა და თავისუფლებას და დამსჯელ ექსპედიციებს ხშირ შემთხვევაში სერიოზულ წინააღმდეგობას უწევენ. მთავრობა არ იშურებს საშუალებებს ამ მღელვარებათა აღსაქვეთად.

¹ III. М. Л е в и н, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, 1958.

ზოფლებში ეგზეკუციებს გზავნის, იარაღისა და როზგის ქვეშ აიძულებს გლეხებს მოიხადონ ვალდებულებანი შემამულეებისა და ხელისუფლების წინაშე, მაგრამ ვერ აღწევენ სასურველ შედეგებს. მოძრაობა ფართოდ ედება იმპერიის განაპირა, ნაციონალურ რაიონებსაც, რუს გლეხებთან ერთად, ცარიზმისა და მემამულური ჩაგვრის წინააღმდეგ ხმას იმაღლებდნენ უკრაინის, ბელორუსიის, ბალტიისპირეთის, ამიერკავკასიის გლეხები. უკრაინაში მოძრაობის ყველაზე მძლავრ კერებს წარმოადგენდნენ ჩერნიგოვის, პოლტავის, კიევის, ხარკოვის გუბერნიები. ამგვარად, მოძრაობა თანდათან საერთო ხასიათს იღებს.

რუსეთის ცენტრალურ-შავნიადგთან და ვოლგის შუა წელის გუბერნიებში, სადაც ბატონყმური ურთიერთობის ნიშნები ყველაზე მძლავრად იყო შემორჩენილი, 70-იანი წლების მიწურულში ხმები გავრცელდა მიწების ხელახალი გადანაწილების შესახებ. ამ ხმებმა გლეხობა პოლიტიკური ცხოვრებით დააინტერესა. დაჟინებით ხმებს თან ახლდა „თავისუფლებისადმი“ განწყობილების ზრდა, მემამულეთა ვალდებულებების მიმართ გულაგდებული დამოკიდებულება, ურჩობის შემთხვევათა გახშირება. შინაგან საქმეთა მინისტრი მაკოვი იძულებული გახდა ამის გამო გუბერნატორებისათვის სპეციალური ცირკულარიც კი დაეგზავნა, სადაც მეფის სახელით აუწყებდა გუბერნიებს, რომ არც ახლა, არც შემდეგ არავითარი დამატებითი მიწა გლეხობას არ მიეცემაო. გლეხობის ეს გამოცოცხლება ყურადღების გარეშე არ დარჩენია მაშინდელ პრესასაც. „მასა ღელავს, რაღაცას ელოდება, ეწაფება სხვადასხვა ხმებს და ისწრაფვის... ხელისუფლების გარეშე დაიკმაყოფილოს თავისი გაღვიძებული მოთხოვნილებებიო“ — წერდა ერთ-ერთი ლეგალური ჟურნალი.

ჩვენ აქამდე ვეხებოდით ყოფილი საბატონო ყმების განწყობილებას. უნდა აღვნიშნოთ, რომ მღელვარება 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან გახშირდა და გაღრმავდა აგრეთვე სახაზინო და საუფლისწულო გლეხობაში, რომლებიც ისევე განიცდიდნენ უმიწობისაგან გასაჭირს და ჩანაგდებოდნენ მძიმე სახელმწიფოებრივი გადასახადების პირობებში.

სახაზინო გლეხებს შორის მღელვარება 70-იანი წლების დასაწყისში გახდა შესამჩნევი. იგი ყოველწლიურად ფართოვდებოდა. 1872 წელს მღელვარებამ მოიცვა ხარკოვის გუბერნიის კუბიანსკის და სტარობელსკის მაზრების სახელმწიფო გლეხები. მათ არ გაიზიარეს სახელმწიფოებრივი აქტები სახაზინო გლეხთა მოწყობის შესახებ. ისინი თვითნებურად იკრიბებოდნენ და კოლექტიურ წინა-

აღმდგომბას უწევდნენ ხელისუფლებას, უარს ამბობდნენ სახელმწიფო ვალდებულებებზე. მღელვარების ადგილზე მთავრობამ დრაგუნთა ესკადრონები მიავლინა და როზგის ქვეშ დააწოშმინა მღელვარება. მომდევნო წელს სახელმწიფო გლეხთა მღელვარებამ თავი იჩინა პერმის გუბერნიის კუნგურის მაზრაში. გლეხებმა უარი თქვეს მთავრობის მიერ შეთავაზებულ ნადელზე. მოითხოვეს სათემო ხელისუფლების შეცვლა და სხვ. მღელვარების მოთავენი დააპატიმრეს და გაასამართლეს. დამსჯელმა ღონისძიებებმა ვერ ჩაახშეს მოძრაობა. იგი წლების მანძილზე გრძელდებოდა და განსაკუთრებული აქტივობით 1879-1880 წლებში ხასიათდებოდა.

1874-1875 წლებში მიმდინარეობდა ვორონეჟის გუბერნიის ვალუისკის და ბირიუჩენსკის მაზრების სახელმწიფო გლეხთა მღელვარება, რომელიც თავისი მასშტაბით იმ პერიოდის ერთ-ერთი უდიდესი გამოსვლა იყო. მასში ხუთი ათასზე მეტი გლეხი მონაწილეობდა. მღელვარების ძირითადი საბაბი შემამულეთა მიერ კაზაკ-გლეხთა კუთვნილი ტყის მიტაცება იყო. შემამულეთა და გლეხთა ისედაც მწვავე დამოკიდებულება განსაკუთრებით გაამწვავა 1873 წლის კანონმა სატყეო უბნების გაყოფის შესახებ. გლეხებმა კატეგორიული უარი განაცხადეს შემამულეთათვის სატყეო ნაკვეთების მიცემაზე. 1874 წ. აგვისტოდან დაწყებული გლეხობა მთელი თავისი შესაძლებლობით უწევდა წინააღმდეგობას აღმინისტრაციას, მთავრობის ჯარებს, რომლებიც ამ მაზრებში სპეციალურად იქნა შეყვანილი.

ამავე პერიოდში მწვავე ხასიათი მიიღო სახელმწიფო გლეხების ურჩობამ კიევის გუბერნიის მთელ რიგ ადგილებში, განსაკუთრებით ჩიგირინის და ჩერკასკის მაზრებში. სახელმწიფო გლეხთა წინააღმდეგობა ხელისუფლების მიმართ აქ 70-იანი წლების დასაწყისიდან გახდა შესამჩნევი. გლეხობის უკმაყოფილების მიზეზი იყო სანადელო მიწების უვარგისობა და ამასთან. მისი გამოსასყიდი მაღალი ფასები. მასობრივი ურჩობის აღმოსაფხვრელად მთავრობამ ეგზეკუცია ჩააყენა, ამავე დროს დააპატიმრა და სამართალში მისცა მოძრაობის აქტივისტთა ჯგუფი — 326 გლეხი.

1878 წელს მღელვარებამ მოიცვა ორენბურგის გუბერნიის ჩელიაბინსკის მაზრის ყოფილი სახელმწიფო გლეხები. გლეხობამ უარი თქვა საღალო გადასახადის, საღაზღვეო ფულის, სატყეო გადასახადის შეტანაზე. 1879 წელს გლეხთა მღელვარება გახშირდა ვიატკის გუბერნიის ორიოლის მაზრაში, სტავროპოლის გუბერნიის ნოვოგრიგორევის მაზრაში. ფართო ხასიათის მღელვარებანი 1878-79 წლებში აღინიშნება ყაზანის გუბერნიაში თათარ, ჩუვაშ და მორ-

დველ სახელმწიფო გლეხებში, დონის ოლქის და ურალელ კაზაკ-ებში. ყველა ეს მღელვარება ანტიბატონყმურ ხასიათს ატარებდა. ამასთან მიმართული იყო იმ მძიმე რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელსაც რუსეთის ცარიზმი აკანონებდა.

1879 წელს ძლიერმა მღელვარებამ იფეთქა ბაშკირთა შორის, რომლებმაც ვერ აიტანეს ნადელთან დაკავშირებული მძიმე ვალდებულებები და ჩალის ფასად ჩაუგდეს იგი ხელში მტაცებელ კულაკ-მოიჯარადრეებსა და გამდიდრებულ მოხელეებს. 1879 წლის მიწურულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში ბაშკირი გლეხების უკმაყოფილებამ მთელი ძალით ამოხეთქა. მათ ცეცხლს მისცეს მიწის ახალი მფლობელების სახლ-კარი, გაანადგურეს ნათესები, ხელი მიჰყვეს ტყეების გაჩეხვას, თვითნებურად დაიწყეს საძოვრების გამოყენება და სხვ. უფის, პერმის, ვიატკის გუბერნიებში ამ მოძრაობამ იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ მთავრობას მსხვილი სამხედრო შენაერთების გამოყენება დასჭირდა.

მიუხედავად გლეხთა მოძრაობის კერების სიხშირისა, მიუხედავად მოსახლეობის მკვეთრი ანტიბატონყმური განწყობილებისა და რევოლუციური აღგზნებულობისა, გლეხთა მოძრაობას მაინც არ მიუღია მძლავრი აგრარული რევოლუციის ხასიათი.

მუშათა მოძრაობა. პროლეტარიატის ეკონომიური და უფლებრივი მდგომარეობა განსაკუთრებით მძიმე იყო მეფის რუსეთში. რეფორმამდე რუსეთის საფაბრიკო-საქარხნო მუშები სანახევროდ ყმებს წარმოადგენდნენ და მათი მდგომარეობა არაფრით არ განსხვავდებოდა ყმა გლეხების მდგომარეობისაგან, ხშირ შემთხვევაში უარესიც იყო. რეფორმის შემდეგ, როცა ბაზარზე მუშახელის უხვი რეზერვი გაჩნდა, მეფაბრიკე-მექარხნეებს მიეცათ მუშათა ხელფასზე და საყოფაცხოვრებო პირობებზე შეტევის ფართო შესაძლებლობა.

რეფორმამდელ და რეფორმის შემდგომ პირველი ათწლეულის რუსეთში არ არსებობდა არავითარი კანონი, რომელიც ფორმალურად მაინც შეზღუდავდა კაპიტალისტის თვითნებობას მუშათა ექსპლუატაციის საქმეში. იმ დროს, როცა ფაბრიკის კარებთან შიმშილისაგან განაწამები ათასობით კაცი, ქალი და ბავშვი სამუშაოს ელოდა, კაპიტალისტს საშუალება ეძლეოდა შეემციკრებინა მუშათა ხელფასი მინიმუმამდე. გაედიდებინა სამუშაო დრო მაქსიმუმამდე, რომ ამით მეტი და მეტი მოგება მიეღო წარმოებიდან. სამუშაო დღის ხანგრძლივობა ჩვეულებრივ 12 საათს შეადგენდა. ზოგიერთ

წარმოებაში კი 14—16 საათს აღწევდა. კრენპოლმის მანუფაქტურაში სამუშაო დღე იწყებოდა დილის 5 საათზე და საღამოს 8 საათზე მთავრდებოდა. მუშები ხშირ შემთხვევაში წარმოებიდან 4—5 კალომეტრის დაცილებით ცხოვრობდნენ და თუ სამუშაო საათის ხანგრძლივობას დაუშვავებთ გზაში დაზარალებულ დროს, დასვენებისათვის მათ 5—6 საათიღა თუ რჩებოდათ.

მუშათა ზელფასი მათხოვრულ ღონეს არ აღემატებოდა. მოსკოვის გუბერნიაში მუშა თვეში საშუალოდ ღებულობდა: მამაკაცი — 14 მან. და 80 კაპიკს, ქალი—10 მან. და 35 კაპიკს. კრენპოლმის მანუფაქტურაში 1871 წლის მონაცემებით მუშათა უმრავლესობა თვეში 6 მან. და 20 კაპიკიდან 10—12 მანეთამდე იღებდა. პეტერბურგის ყველაზე კვალიფიციური მუშის დღიური ზელფასი 1 მან. და 25 კაპიკიდან 2 მანეთამდე აღიოდა. რეფორმის შემდგომ პერიოდში ბაზარზე სიძვირის ზრდის ვითარებაში ეს ზელფასი მუშის ოჯახის მინიმალურ მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებდა.

მაგრამ კუთვნილ ზელფასს მუშები თითქმის არასოდეს სრულად არ იღებდნენ. ყველა წარმოებაში შემოღებული იყო ე. წ. ჯარიმების სისტემა. აჯარიმებდნენ მუშებს ცუდი პროდუქციისათვის, საფაბრიკო ინვენტარის მოუვლელობისათვის, ზედამხედველთან შელაპარაკებისათვის და სხვ. მრავალ საწარმოში ჯარიმები ზელფასის 50%-ს შეადგენდა. ასე რომ, მუშა თავისი მათხოვრული ზელფასის ნახევარსღა იღებდა, ზელფასს, როგორც წესი, მუშებს წელიწადში ორჯერ უხდიდნენ.

ამასთან ზოგჯერ მუშებს ატყუებდნენ. მთავრობის მოხელე მოსკოვის გუბერნიის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსის თანაშემწე 1869 წელს თავის მოხსენებებში აღნიშნავს, რომ იშვიათია ისეთი ფაბრიკანტი, რომელზედაც შეიძლებოდა თქმა, რომ იგი მუშებს კეთილსინდისიერად უსწორებს ანგარიშსო.

განსაკუთრებით მძიმე და აღმაშფოთებელი იყო ქალთა და ბავშვთა შრომა. სოფლიდან გამოდევნილ გლეხის ოჯახს გაჭირვება აიძულებდა ქალიცა და ბავშვებიც ჩაება წარმოებაში. ეს კაპიტალისტს დიდ მოგებას აძლევდა, რადგან ქალების და მცირეწლოვანი ბავშვების სამუშაო დროის ხანგრძლივობა იგივე იყო, რაც მამაკაცებისა. მიუხედავად ამისა ქალები, განსაკუთრებით კი ბავშვები მამაკაცთა ზელფასის ნახევარსაც კი არ იღებდნენ.

მუშებს ცხოვრება უხდებოდათ ან ფაბრიკისაგან დაცილებით, აკრძო მფლობელთა სახლებში, ან ფაბრიკის ტერიტორიაზე თვით

ააწარმოთა პატრონების მიერ აგებულ საერთო საცხოვრებლებში. ბანის ქირის მეტისმეტი სიძვირე მათ აიძულებდათ ჩვეულებრივ სარდაფებში, ან ყაზარმებში ეცხოვრათ, ბნელ, ნესტიან, ცივ ყაზარმებში, სადაც შეუძლებელი იყო სანიტარულ-ჰიგიენური პირობების დაცვა, რის გამოც მჭიდროდ შეხიზნული მუშების ხშირი სტუმარი იყო ეპიდემიური დაავადებანი.

შრომის პირობების დაცვა-გაუმჯობესებაზე მოგების დახარბებული წარმოებათა მეპატრონენი სრულიადაც არ ზრუნავდნენ. დასახიჩრების ან დაავადების შემთხვევაში მუშას ითხოვდნენ წარმოებიდან და იგი შიმშილით სიკვდილისათვის იყო განწირული. ცნობილი მუშა-რევოლუციონერი პეტრე ალექსეევი სასამართლო პროცესზე ასე აღწერდა მუშის მდგომარეობას: „...ყველგან ერთი და იგივეა. მუშები უკიდურეს მძიმე მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილნი. 17-საათიანი დღიური შრომა და ძლივსძლივობით შემძლია გამოვიმუშავო 40 კაპიკი!“¹. მრავალ წარმოებაში მეპატრონეს მოწყობილი ჰქონდა სავაჭრო მაღაზიები, სადაც მუშები ნისიად იძენდნენ პროდუქტებს, მოვაჭრენი ზელს ითბობდნენ მუშების გამოუვალ მდგომარეობაზე, გაძვირებულ ფასებში ასაღებდნენ უვარგის საქონელს. წარმოებაში არ არსებობდა მუშათა კულტურული დასვენების შესაძლებლობა. ხელფასის აღებისთანავე ყოველგვარ გასართობს მოკლებული მუშა-მამაკაცების უმრავლესობა თავის გროშებს ფლანგავდა იმ სამიკიტნოებში, რომლებიც მუშათა უბნებში მრავლად იყო მოთავსებული. მუშათა შვილები მოკლებული იყვნენ სწავლა-განათლების შესაძლებლობას. მუშებს მძიმე მდგომარეობაზე ხმის ამოღება არ შეეძლოთ. მცირეოდენი უკმაყოფილების შემთხვევაში მათ გარეთ ისტუმრებდნენ. „ჩემს ფაბრიკაში 1200 მუშაა — კაცები და ქალები, — აცხადებდა ფაბრიკანტი ეირო, — განსაკუთრებული მღელვარებები მუშათა შორის არასოდეს არ ყოფილა, მით უმეტეს, რომ ჩვენთან ასეთი წესი არსებობს: თუ მუშა შემჩნეულია რაიმეში, მას დაუყოვნებლივ უსწორებენ ანკარიშს და ითხოვენ მიზეზის აუხსნელად“².

განსაკუთრებით მძიმე იყო მუშათა მდგომარეობა რუსეთის იპპერიის განაპირა, ნაციონალურ რაიონებში. ისინი მძიმე სოციალურ ჩაგვრასთან ერთად ნაციონალურ ჩაგვრასაც განიცდიდნენ.

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2 (1873—1884 гг.), გვ. 44.

² А. Т р о ф и м о в, Рабочее движение в России 1861—1894 гг., М., 1957, გვ. 34.

ცარიზმი განგებ აღვივებდა სხვადასხვა ეროვნების მუშათა შორის უნდობლობასა და მტრობას. რუსი მოხელეები აბუჩად იგდებდნენ არარუსი ეროვნების მუშებს, ხოლო რუსი ფაბრიკანტები მათ უფრო მეტად უწყევდნენ ექსპლოატაციას.

მუშათა ეს აუტანელი მძიმე მდგომარეობა მათს სოციალურ პროტესტს თანდათან აღვივებდა და ბადებდა ექსპლოატატორებას წინააღმდეგ კოლექტიური ბრძოლის შეგნებას. უკვე 60-იან წლებში მუშათა რევოლუციური მოძრაობა რუსეთში იწყებს პირველი ნაბიჯების გადადგმას. ამ მოძრაობას ეპოქის საერთო გარდამავალი დალი ამჩნევია: მღელვარებათა ერთი ნაწილი უშუალოდ დაკავშირებულია ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციის პირობებთან. გუშინდელი ყმა მუშა ამ მღელვარებებში გამოდის არა როგორც მხოლოდ პროლეტარი, რომელიც თავის სამუშაო ძალას ყიდის, არამედ როგორც გლეხი-მიწათმოქმედი, რომელსაც მემამულესთან თავისი ანგარიშები აქვს, რომლის როლში იგივე ფაბრიკანტი გვევლინება¹. ასეთი მინაარსით იყო გაელენთილი მუშათა დიდი მღელვარებანი ურალში.

ურალის მუშები ყველაზე შეუბრალებელ კაპიტალისტურ და ბატონყმურ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ. რადგან ურალელი კაპიტალისტები ერთდროულად ფაბრიკანტებაც და მემამულენიც იყვნენ. ურალელმა მემამულე-კაპიტალისტებმა, საგლეხო რეფორმის დროს მუშა ყმური მდგომარეობისაგან რომ გაათავისუფლეს, მას მიწის მცირე ნაკვეთიც მიუზომეს. ამას იმ მიზნით აკეთებდნენ, რომ გუშინდელი ყმა მიწაზე მიეჯაჭვათ და ამრიგად უზრუნველყოთ მუდმივი მუშახელი. მუშათა მატერიალური საყოფაცხოვრებო პირობები ურალში რეფორმის შემდეგ გაუარესდა, რადგან ბაზარზე სიძვირემ იმატა. ამასთან, უხვი რეზერვების ვითარებაში ურალელ კაპიტალისტებს მიეცათ მუშათა ხელფასზე შეტევას შესაძლებლობა. მუშების გამომუშავება პურის ფულადაც არ ემაროდა, გლეხური მეურნეობანი ჩანაგდებოდა, მოსახლეობა შიმშილობდა. მუშებს „...რით უნდა გადაეხადათ გადასახადები, რით ეყიდათ მარილი და ტანსაცმელი. თუ (მუშას) ორი შვილი ჰყავდა, მას ხელფასი მარტო პურის ფულადაც არ ყოფნიდა. ასეთ ჭეშმარიტად საშინელ მდგომარეობას საშინელი შედეგები მოსდევს“² — წერდა

¹ Ш. М. Левин, Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, гл. 272.

² Н. Флеровский (Берви), Положение рабочего класса в России, М., 1938, гл. 310.

მუშათა საკითხის იმდროინდელი ცნობილი მკვლევარი ფლეროვ-სკი.

1861—1869 წლებში ურალის სამთამადნო ქარხნებში მუშათა მრავალგზის მღელვარება მოხდა. მათი გამოსვლები განსაკუთრებით ძლიერი იყო უმსხვალესი ურალელი მეწარმეების დემიდოვისა და სტროგანოვის ქარხნებში. მუშები მოითხოვდნენ საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებას. მღელვარებები წახევრად ბატონყმურ ხასიათს ატარებდნენ. მუშებს ჯერ კიდევ კეთილი წარმოდგენა ჰქონდათ რუსეთის მეფეზე და ეგონათ, რომ მის წყალობას გლეხობისადმი განგებ მალავენ მემამულე-მექარხნეები.

1861 და 1863 წლებში მუშათა მღელვარებანი ორენბურგის გუბერნიის ტირლიანისა და ბოგოიაველენსკის ქარხნებში დაკავშირებული იყო ნადელების მიღებასთან. „წესრიგის“ აღსადგენად მექარხნეებმა სამხედრო ძალები გამოიწვიეს. საგლეხო რეფორმასთან, კერძოდ გარიგების სიგელების შედგენასთან იყო დაკავშირებული 1863 წ. მღელვარებანი პერმის გუბერნიის როჟდესტვენსკის ქარხანაში. 1869 წელს პერმისა და ტომსკის გუბერნიების სამთამადნო ქარხნების მუშებმა უარი განაცხადეს გადასახადების შეტანასა და რეკრუტში გაწვევაზე. მუშებსა და მთავრობის ჯარებს შორის შეტაკებაც მოხდა.

სტატისტიკური მონაცემებით 1861—1869 წლებში ადგილი ჰქონდა 92 მღელვარებას. მღელვარებანი, რომლებიც არ არიან დაკავშირებული სამუშაოს კოლექტიურ შეწყვეტასთან და რეფორმადელი პერიოდის ყმა მუშათა ბრძოლის ძირითადი ფორმა იყო, ამ დროსაც გაბატონებულ მდგომარეობას ინარჩუნებენ.

მაგრამ ამავე პერიოდში უკვე ისახება მუშათა რევოლუციური ბრძოლის წმინდა პროლეტარული ფორმა — გაფიცვა, რომელიც პროლეტარიატის სოლიდარულ გამოსვლას გულისხმობს. 1861—1869 წლებში აღნუსხულია გაფიცვის 26 შემთხვევა. ცხადია, ამ გაფიცვებს ჯერ კიდევ აკლიათ ორგანიზებულობა, სიმტკიცე, მასობრიობა, მაგრამ ისინი უკვე მაუწყებელნი არიან მუშათა მოძრაობის ახალი ეტაპის დასაწყისისა.

1861 წლის მაისში ლისვენსკში გაიფიცნენ ბუტერო-როდალის ქარხნის მუშები. გაფიცვა მოამზადა მუშათა ჯგუფმა ბალანდინის მეთაურობით. გაფიცულები მტკიცედ მოითხოვდნენ ზღუდის მომატებას და იმუქრებოდნენ არ გავიდოდნენ სამუშაოდ, თუნდაც ზარბაზნები დაეშინათ. ქარხნის მფლობელმა კაზაკებს გამოუძახა. მუშები ვერ დააშინეს. მხოლოდ კაზაკთა დამატებითი ნაწილების მოსვლამ აიძულა მუშები მუშაობას შესდგომოდნენ. ადგილობრი-

ვი ხელისუფლება შეშფოთებული იყო, რომ გაფიცვა მეზობელ ქარხნებსაც არ გადასდებოდა და მის ჩასაქრობად ენერგიულად მოქმედებდა¹.

კოლექტივიზმის გრძნობა მუშათა შორის თანდათან მკვიდრდებოდა და მათ მოქმედებას შეუპოვარ და ორგანიზებულ ხასიათს აძლევდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია მუშათა გამოსვლები კალუგის გუბერნიაში. 1861 წლის მაისში ხელფასის მომატების მიზნით გაფიცვა დაიწყო ღუგენინის თუჯის სადნობი ქარხნის მუშებმა. ქარხნის ადმინისტრაციამ გაფიცვის ჩასაშლელად ცალკეული მუშების გადაბირებას ცდას მიმართა, მაგრამ ვერაფერი გააწყო. მუშების კლასობრივმა სოლიდარობამ თავისი გაიტანა. ქარხნის ადმინისტრაცია იძულებული გახდა დაეკმაყოფილებინა მუშათა მოთხოვნა.

60-იანი წლების მუშათა მოძრაობაში თვალსაჩინო მოვლენას წარმოადგენდა კალუგის გუბერნიის ლუდინოვის სამთამადნო ქარხნის მუშათა გაფიცვა. გაფიცვის საბაბი გახდა ადმინისტრაციის მიერ ერთ-ერთი მუშის გრიგოლ კუჩეროვის გაჯოხვის განზრახვა. კუჩეროვს დამცველად გამოუჩნდა 100 მუშა, რომელთაც ერთსულოვნად განაცხადეს, რომ კუჩეროვის გაჯოხვას ვერავინ ვერ გაბედავს. მუშებმა თავისი გაიტანეს. როდესაც მღელვარება დაცხრა, ქარხნის პოლიციის უფროსმა განიზრახა მუშათა მღელვარების მოთავის რაესკის დაპატიმრება. მუშები კვლავ სოლიდარულად ამოქმედდნენ, პოლიციის უფროსს ბინაზე მიუვარდნენ და წაუყენეს მოთხოვნა — ან ყველანი დაეპატიმრებიან, ან გაენთავისუფლებიანთ რაესკი. მოძრაობას აჰყვნენ მეზობელი სუკრემენის ქარხნის მუშებიც. ამ ქარხნების პატრონმა მალცევმა მოძრაობის მოთავე 8 მუშა ციხეში გამოამწყვდია. საქმეში საგუბერნიო ხელისუფლება ჩაერია. მოძრაობა „საზოგადოებრივი წესრიგისათვის ფრიად საშიშ მოვლენად“ ჩათვალეს. ამასთან გამომჟღავნდა ის საშინელი თვითნებობა, რომელსაც მალცევი მიმართავდა მუშებთან დამოკიდებულებაში. ლუდინოვისა და სუკრემენის ქარხნებში მუშათა მღელვარებანი შემდეგ წლებშიც არ დამცხრალა: 1865-1866 წლებში მუშებმა ახალი საჩივარი წარადგინეს მალცევის თვითნებობის წინააღმდეგ. წესრიგის აღდგენისათვის ქარხნის ტერიტორიაზე ჯარს ნაწილები შეიყვანეს. მუშათა მოთავეები გადაასახლეს.

მუშათა მღელვარებანი შეინიშნება რუსეთის ცენტრალურ სამრეწველო რაიონებშიც. 1863 წელს გაფიცვა მოხდა მოროზოვის

¹ А. Трофимов, Рабочее движение в России, 1861—1894 гг. 33. 43—44.

ფაბრიკაში, სადაც მუშებს მეტად დაბალ ხელფასს აძლევდნენ, ამასთან თვითნებურად აჯარიმებდნენ. მოროზოვი მუშათა სამართლიან საჩივრებს ყურადღებას არ აქცევდა. 1863 წ. 2 აგვისტოს ფაბრიკის 34 მქსოველმა მოსთხოვა მეფაბრიკეს ან ხელფასის მომატება ან სამუშაოდან განთავისუფლება. გაფიცულებს მეორე დღეს მთელი საამქრო — 350 მუშა შეუერთდა. მათ მწყობრიდან გამოიყვანეს ორთქლის მანქანა, აღმინისტრატორს არ მისცეს ნება დაეპატიმრებინათ გაფიცვის მოთავენი. მოროზოვმა საქმეში პოლიცია ჩარია. დაიწყო გამოძიება, რამაც მუშათა არაადამიანური მდგომარეობა და ქარხნის აღმინისტრაციის უხეშობა გამოამჟღავნა. მიუხედავად ამისა, პოლიციამ მეფაბრიკის მხარე დაიკავა. გაფიცვა რომ სხვა საამქროზე არ გავრცელებულიყო, მისი მოთავენი ერთთვის იმ ხელფასის მიცემით დაითხოვეს¹.

1869 წ. ივნისში დიდი გაფიცვა მოხდა სერპუხოვის კონშინის ფაბრიკაში. მასში 1300-მდე მუშა მონაწილეობდა. აქაც საქმეში საგუბერნიო ხელისუფლება ჩაერია. მუშათა მღელვარებანი მოხდა პეტერბურგის გუბერნიის სესტრორეცკის იარაღის ქარხანაში, 1864 წელს გაფიცვა გამოაცხადეს გემების მტვირთავმა მუშებმა დონზე და სხვ.

მუშათა ეს მღელვარებანი და გაფიცვები, როგორც ვნახეთ, არ იყო მძლავრი, მასობრივი და ორგანიზებული. მათ, ამასთან გლეხთა მოძრაობის ნიშნებიც ჰქონდა. მოძრაობაში არ იყო ჩაბმული პროლეტარიატის უფრო განვითარებული, გამოცდილი რაზმი (მაგალითად, მელითონეები), ძალზე სუსტი იყო მუშათა მოძრაობის კავშირი რევოლუციურ-დემოკრატიულ ინტელიგენციასთან. მიუხედავად ამისა, მთავრობა მუშათა მოძრაობის პირველსავე გამოვლინებაშიც კი უკვე ხედავდა მისთვის საშიშ მოვლენას და მის ჩასახშობად მკაცრ ზომებს მიმართავდა.

70-იანი წლები რუსეთის მუშათა მოძრაობის მძლავრი გაქანების პერიოდია. მუშათა მოძრაობის პროლეტარული ფორმა — გაფიცვა — ძალაში შედის და იგი შიშსა და ძრწოლას იწვევს მთავრობის წრეებში. მუშათა გამოსვლები ამ პერიოდში 60-იან წლებთან შედარებით მტკიცე ორგანიზებულობით და მასობრიობით ხასიათდება. 1870—1880 წლებში რუსეთის იმპერიაში მუშათა გაფიცვებისა და მღელვარების 350 შემთხვევა იყო. აქედან 240—გაფიცვა. გაფიცვის მოთავეთა როლში ამ დროს გამოდიან კაპიტალისტური

¹ А. Трофимов, Рабочее движение в России, 1861-1894 гг.

განვითარების მხრივ უფრო დაწინაურებული რაიონები. პირველობა პეტერბურგს ეკუთვნის. პროფესიის მიხედვით, გაფაცივულთა დიდონაწილი ფეიქრებია.

მაგრამ 70-იანი წლები მუშათა მოძრაობაში, მიუხედავად მისი მძლავრი გაქანებისა, პოლიტიკური მოთხოვნები არ ჩანს. მუშათა მოძრაობა ჯერ კიდევ ეკონომიური ხასიათისაა. პროლეტარიატის ბრძოლა მიმართულია სამუშაო დღის ხანგრძლივობის, მცირე ხელფასის, ჯარიმების, ზედამხედველთა თვითნებობის წინააღმდეგ. მუშათა კლასის მოძრაობის კავშირი რევოლუციურ წრეებთან სუსტია და ახლად იდგამს ფეხს. მუშათა შეგნება ჯერ კიდევ არ ამალღებულა პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგ გაერთიანებული ბრძოლის აუცილებლობის შეგნებამდე.

პირველი დიდი გაფიცვა, რომელმაც ნეტარ ხელისუფლების ყურადღება მიიქცია და რუსეთში მუშათა მოძრაობის საკითხი მეტად მწვავედ დააყენა, იყო პეტერბურგის ნევის ძაფსართავი ფაბრიკის მუშათა გაფიცვა 1870 წლის მაისში. ეს იყო მაშინდელ რუსეთში ერთ-ერთი დიდი საწარმო, სადაც, როგორც ყველგან, მუშები საპატაჟ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ. გამოცდილი კადრის მუშების თაოსნობით მომწიფდა გაფიცვის იდეა. 63-მა მრთელმა 22 მაისს აღმინისტრაციას წარუდგინა მოთხოვნა ხელფასის მომატების შესახებ. აღმინისტრაციამ მუშები უარით გაისტუმრა. ამან მუშებზე ალაშფოთა. პირველ გაფიცულებს სპეციალ შეუერთდნენ, მათი რიცხვი 800-მდე ავიდა. 800 მუშის სახელით პეტერბურგის ობერპოლიცმეისტერ ტრეპოვს გაეგზავნა საჩივარი ფაბრიკის აღმინისტრაციის თვითნებობის შესახებ. ტრეპოვმა ფაბრიკაში თავისი თანაშემწე გაგზავნა. მუშებმა მოსალაპარაკებლად დეპუტაცია აირჩიეს (ს. ვლადიმიროვი, ფ. პეტროვი, ბ. პოტაპოვი, ვ. აკულოვი, ი. ივანოვი). პოლიციის რწმუნებულის მითითებამ სამუშაოზე დაბრუნების შესახებ არ გასჭრა. 800-მდე მუშა ერთხულოვნად მოითხოვდა პრეტენზიების დაკმაყოფილებას. მაშინ მთავრობამ გაფიცვის მოთავენი დააპატიმრა და მათ საჯარო სასამართლო მოუწყო. ეს სასამართლო პროცესი მთავრობისათვის სამარცხვინო აქტად იქცა. მუშებმა გამოამჟღავნეს ფაბრიკაში გამეფებული ჯოჯოხეთური რეჟიმი და საბრალმდებლო სკამზე თვით აღმინისტრაცია დასვეს.

შეშინებულმა ტრეპოვმა გაფიცვის შესახებ იმპერატორს მოახსენა. მეფის ხელისუფლებამ იგრძნო, რომ საქმე აქვს ფრად საშიშ საზოგადოებრივ მოვლენასთან და საჭიროდ დაინახა მისი ძირშივე ჩახშობისათვის გადამჭრელი ზომების მიღება. აი, რა წერია იმ ცარკულარში, რომელიც გაფიცვასთან დაკავშირებით შინაგან საქმეთა

მინისტრმა დაუგზავნა გუბერნატორებს: „ნევის ძაფსართავი ფაბრიკის მუშათა გაფიცვამ, სრულიად ახალმა მოვლენამ, რომელიც ჩვენს მუშურ მოსახლეობაში აქამდე არ მომხდარა, მიიქცია მისი უდიდებულესობის ყურადღება და ზელმწიფე იმპერატორმა კეთილინება ებრძანებინა ჩემთვის, რომ ბატონ გუბერნატორებს დაევალო დააწესონ ყველაზე მკაცრი და შეუწელებელი ყურადღება საფაბრიკო და საქარხნო მოსახლეობისადმი და განსაკუთრებით ყველა იმ არაკეთილსაიმედო პირებისადმი, რომელთაც შეუძლიათ ბრბოზე მოახდინონ მავნე ზეგავლენა. შექველია მუშათა შორის გაფიცვის აღმოცენება უნდა მიეწეროს იმ პირების გავლენას, რომლებიც ცდილობენ ეს რუსი ხალხისათვის უცხო ფორმა უკმაყოფილების გამოთქმისა ჩვენს ნიადაგზე დანერგონ იმ მიზნით, რომ დათესონ არეულობა და გამოიწვიონ უწყესრიგობანი და მღელვარებანი. ზელმწიფე იმპერატორმა აგრეთვე კეთილინება ებრძანებინა, რომ ამ საერთო მეთვალყურეობის გარდა, გვეალებათ თქვენი გუბერნიის რომელიმე ქარხანაში ან ფაბრიკაში გაფიცვის შესახებ პირველი ცნობების მიღებისთანავე თქვენმა აღმატებულებამ არ მიიყვანოს საქმე სასამართლომდე, დაუყოვნებლივ პოლიციის მიერ ფაბრიკის მუშათა შორის მეთაურის აღმოჩენისთანავე გაასახლოს ისინი, ამის შესახებ შინაგან საქმეთა სამინისტროსაგან ნებართვის მოთხოვნის გარეშე ერთ-ერთ რომელიმე ქვემოდასახელებულ გუბერნიაში: არხანგელსკის, ასტრახანის, ვოლოგდის, ვიატკის, კოსტრომის, ნოვგოროდის, ოლონეცკისა და სამარისა“¹.

ამ ცირკულარში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ორი ადგილი. შინაგან საქმეთა სამინისტრო ნევის ფაბრიკაში დატრიალებულ ამბებს უწოდებს „სრულიად ახალ მოვლენას“ რუსეთის მუშათა ცხოვრებაში და მეორე, გაფიცვას რუსეთისათვის უკმაყოფილების გამოთქმის უცხო ფორმად მიიჩნევს. რა თქმა უნდა, გაფიცვა არც ახალი და არც უცხო არ ყოფილა რუსეთში, მაგრამ ასეთი ორგანიზებულობა და მასშტაბი მთავრობისათვის მართლაც რომ საყურადღებო და შემაშფოთებელი აღმოჩნდა. ცარიზმმა ნეველ მუშათა საქციელში უკვე შეამჩნია სახელმწიფოსათვის ღიდად საშიში გამოსვლა და სწორად დაინახა მასში რევოლუციური აგიტაციის ელემენტები. ამიტომ იგი გააფთრებით მოითხოვდა ამ „ახალი მოვლენის“ ჩაქვლას საწყისის მდგომარეობაში.

„ახალ მოვლენას“ მაშინდელი პრესაც გამოეხმაურა. გაზეთი

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, сборник материалов под ред. Панкратовой, т. III (1861—1880), ч. 1, 1950, гл. 242.

„ნოვოე ვრემია“ გოდებდა, რომ „ღმერთმა ვერც ჩვენ დაგვიფარა ამ გაფიცვებისაგან“. რეაქციული გაზეთები ტყავში ძვრებოდნენ იმის დასამტკიცებლად, რომ „გაფიცვა არ ეგუება რუსი ადამიანის ხასიათს“ და იგი უცხოური მოვლენაა, რასაც ყველა უნდა ებრძოლოს.

მაგრამ მუშათა რევოლუციური ბრძოლა თავისი აღმავალი გზით მიემართებოდა და მთავრობა მის წინააღმდეგ ბრძოლაში უძლური იყო. მარტო 1870 წელს რუსეთში 20-ზე მეტი გაფიცვა და მღელვარება მოხდა. მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა 1871 წელს ბოლუნიცკის (ვიატკის გუბერნია) რკინიგზის ქარხნების 1500 მუშის გაფიცვა, რაც ერთი თვის განმავლობაში გრძელდებოდა და შეუპოვრობით ხასიათდებოდა.

1872 წ. ზაფხულში ხალხმრავალმა გაფიცვამ იფეთქა ნარვის კრენჰოლმის მანუფაქტურაში. აქ 7 ათასზე მეტი მუშა ითვლებოდა. საწარმოში ჯოჯონეთური პირობები იყო გამეფებული. მუშები 14 საათს მუშაობდნენ და მათხოვრულ ზელფასს იღებდნენ. ადმინისტრაციის თვითნებობა იქამდეც კი მიდიოდა, რომ მუშებს მცირედი დანაშაულისათვის როზგავდნენ. ფაბრიკაში რუსებთან ერთად მრავლად იყვნენ ესტონელებიც. გაფიცვაში გამოვლინდა რუსი და ესტონელი მუშების საბრძოლო მეგობრობა. მუშებმა აირჩიეს მეთაურები და ადმინისტრაციას წაუყენეს წინადადებანი. ისინი მოთხოვნიდნენ ზელფასის მომატებას და სამუშაო საათების შემცირებას. ადმინისტრაციამ მოთხოვნების ნაწილი დააკმაყოფილა, მაგრამ დროებით. მოწინავე მუშების მეთაურობით გაფიცვა განაზღვდა. ადმინისტრაციამ საქმეში მთავრობა ჩაირია. გაფიცვის მეთაურები დააპატიმრეს, მანუფაქტურის ტერიტორიაზე შეიყვანეს სამხედრო ნაწილები, რომლებიც მუშებს ძალად ერეკებოდნენ სამუშაოზე. ამის თაობაზე მუშათა და ჯარისკაცთა შორის შეტაკებანიც მოხდა. მუშებმა თავისი გაიტანეს. გუბერნატორმა დამატებითი ნაწილები გამოიძახა. მხოლოდ 25 სექტემბერს აიძულეს გაფიცულნი განეახლებინათ მუშაობა. მთავრობამ გაფიცვის 27 აქტივისტს მკაცრი სასჯელი დაადო.

ამ გაფიცვას ესტონელი მუშების ცხოვრებაში დიდი რევოლუციური მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი ამასთან რუსეთის იმპერიის მუშათა კლასის ინტერნაციონალური სოლიდარობის პირველი მძლავრი დემონსტრაცია იყო. სამარცხვინოდ ჩაიფუშა ადმინისტრაციისა და პოლიციის ორგანოების ცდა ერთმანეთისათვის დაეპირისპირებინათ სხვადასხვა ეროვნების მუშები, კლასობრივმა ალლომ ისინი

ერთმანეთს მჭიდროდ დაამეგობრა საერთო მტრის — ბურჟუაზიის წინააღმდეგ ბრძოლაში. რამდენადაც გაფიცულებს მოუხდათ შეტაკება პოლიციასთან, ამდენად ამ გაფიცვაში პოლიტიკური ბრძოლის ელემენტებიც იყო შერწყმული.

70-იანი წლების დასაწყისში საგაფიცვო ბრძოლის ავანგარდში ფეიქრები იდგნენ. მათ მალე გვერდში მელითონეებიც ამოუდგნენ. თვალსაჩინო მოვლენას წარმოადგენდა პეტერბურგის პუტილოვის ქარხნის მელითონეთა შეუპოვარი ბრძოლა, რომელიც 1871 წლიდან დაიწყო. ზაფხულზე პუტილოველებმა პირველი გაფიცვა გამოაცხადეს იმასთან დაკავშირებით, რომ მექარხნემ სამუშაო დროის ხანგრძლიობა 1 საათით გაადიდა. განრისხებული პუტილოვი მუშებს ქარხნის დაკეტვით დაემუქრა. გაბრაზებულმა მუშებმა შეამტკრიეს ქარხნის კარები და თვითნებურად დაიწყეს მუშაობა. მექარხნემ დათმო, მაგრამ ქარხანაში მღელვარება არც შემდეგ შეწყვეტილა, რადგან პუტილოვი მუშებს ანგარიშს თავის დროზე არ უსწორებდა და ხელფასს ჯარაშებით უნახევრებდა. 1873-74 წლებში გაფიცვები მოედო გოლუბევის თუჯის ჩამომსხმელ ქარხანას. ნევის მექანიკურ ქარხანას. დედაქალაქის პოლიციური ხელისუფლება დიდად იყო შეშფოთებული მუშათა გაფიცვა-მღელვარებებით და საგანგებო ზომების მიღებას მოითხოვდა. 1875 წლის 10 აპრილს ნევის მექანიკურ ქარხანაში მღელვარებამ 2500 მუშა მოიცვა. მუშებმა ქარხნის ეზო შეანგრიეს. ფანჯრები ჩაღწეს. საქმეში კაზაკთა ესკადრონი ჩაერია. მუშებმა გამარჯვებას მიაღწიეს.

პეტერბურგის მუშათა გაფიცვა-მღელვარებები 70-იანი წლების დასაწყისის გამონაკლისი მოვლენა არ ყოფილა. რუსეთის ცენტრალური გუბერნიების მუშათა კლასი ამ დროს უკვე ებმება მძლავრ საგაფიცვო მოძრაობაში. 1873 წელს მუშათა მძლავრმა მღელვარებამ მოიცვა პეტერბურგის კონშინის ძაფსართავი ფაბრიკა. მომდევნო წელს სერპუხოვის მეორე მსხვილ საწარმოში — ტრეტიაკოვების ფაბრიკაში გადიცა 700 ფეიქარი. 1875 წელს ისევ გაიფიცა კონშინის ფაბრიკის 2500 მუშა. მუშათა გაფიცვები მოხდა აგრეთვე ბოგოროდსკის მაზრაში შიბაევის საქსოვ ფაბრიკაში.

საგაფიცვო მოძრაობამ მძლავრი გაქანება ჰპოვა ვლადიმირის გუბერნიაში, სადაც 1870—1876 წლებში რამდენიმე მსხვილი გაფიცვა და მღელვარება მოხდა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ივანოვო-ვოზნესენსკის და შუჩის მაზრის ფეიქართა გაფიცვები¹.

ცენტრალური სამრეწველო რაიონების მუშათა კლასს რევოლუ-

¹ А. Трофимов, Рабочее движение в России... гл. 75.

ცოურ ბრძოლაში თანდათან მიჰყვებოდნენ ღანარჩენი გუბერნიების მუშებიც. გააქტიურებას იწყებდა რუსეთის სამხრეთის სამრეწველო რაიონების ახალგაზრდა პროლეტარიატი, განსაკუთრებით მელითონეები. ჯერ კიდევ კანტიკუნტად, მაგრამ მზარდი ძლიერებით გაფიცვა განაპირა გუბერნიებსაც ეღებოდა. რუსეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში იწყებოდა კლასობრივი ბრძოლის ახალი ეტაპი. მთავრობის წრეებში ამასთან დაკავშირებით შიში და ძრწოლა პატულობდა. იგი აძლიერებდა რეპრესიებს. მაგრამ მუშათა მოძრაობა შეუჩინებელი აღმავლობის გზით მიექანებოდა.

მუშათა პირველი ორგანიზაციები. 70-იან წლებში მუშათა საგაფიცვო ბრძოლას აკლდა პოლიტიკური შეგნებულობა. პროლეტარიატი იბრძოდა მხოლოდ ფაბრიკა-ქარხნების ფარგლებში თავისი საყოფაცხოვრებო პირობების გასაუმჯობესებლად, იმსათვის, რომ საკუთარი სამუშაო ძალა უქეთეს პირობებში გაეყიდა. მასში ჯერ კიდევ არ ყოფილა განმტკიცებული იმის შეგნება, რომ მუშათა ექსპლოატაცია თვით სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ცხოვრების არსებულ სისტემასთან იყო დაკავშირებული და მისი მოსპობა მხოლოდ ამ სისტემის ლიკვიდაციით შეიძლებოდა. გაფიცვების ასეთი წმინდა ეკონომიური, ამასთან სპორადული, სტიქიური ხასიათი აპირობებდა მის საერთო სისუსტეს და წარუმატებლობას.

მაგრამ ყველაფერი ეს დროებითი მოვლენა იყო. მუშათა შეგნებულობა თანდათან მატულობდა. მუშები ისე ეწაფებოდნენ ცოდნას, როგორც სინათლეს. თვით მუშათა წრეებში იზრდებოდნენ პროპაგანდისტები. რომლებიც იცნობდნენ სოციალისტურ ლიტერატურას და მის პროპაგანდას ეწეოდნენ. გარკვეულ პოლიტიკურ აგიტაციას მუშათა შორის ეწეოდნენ ნაროდნიკებიც, თუმცა მათ ანსტრაქტულ ქადაგებას სოციალიზმის იდეებზე დიდი წარმატება არ ჰქონია ნაროდნიკულ წრეებშიც. პროლეტარიატის რიგებიდან წამოიზარდნენ თვალსაჩინო აგიტატორები, რომლებიც მივიდნენ პროლეტარიატის დამოუკიდებელი დარაზმვისა და კლასობრივი ბრძოლის აუცილებლობის შეგნებამდე. 70-იანი წლების ასეთ მოღვაწეთა შორის განსაკუთრებით გამოიარჩეოდნენ პეტრე ალექსეევი, ვიქტორ თბნორსკი, სტეფანე ხალტურინი და სხვები. მუშათა შორის თვითგანვითარების წრეები ფართოვდებოდა. შეგნებული მუშები უკვე გრძნობდნენ მათი ბრძოლის მეთოდების ნაკლოვანებას. მათში მჭიდვდებოდა აზრი მუშათა რევოლუციური ორგანიზაციების შესაქმნელად.

პირველი მუშათა რევოლუციური ორგანიზაცია, რომელსაც გარკვეული პოლიტიკური პროგრამა გააჩნდა, აღმოცენდა ოდესაში 1875 წელს. იგი ცნობილია „სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირის“ სახელწოდებით.

ამ კავშირის ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი იყო ევგენი ოსიპის ძე ზასლავსკი (1847—1878). იგი სწავლობდა პეტერბურგის ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში, შემდეგ მოსკოვის სასოფლო-სამეურნეო აკადემიაში. განიცდიდა ნაროდნიკული იდეების გავლენას. 1872 წელს გაემგზავრა ოდესაში, სადაც მუშათა მოძრაობის აღმავლობის ხანა იწყებოდა. ზასლავსკიმ დაიწყო პროპაგანდისტული საქმიანობა, დაამყარა კავშირი ფაბრიკა-ქარხნებისა და რკინიგზის მუშებთან. ზასლავსკი მათ ლექციებს უკითხავდა პოლიტიკონომიაში, ისტორიაში. აცნობდა დასავლეთელ მუშათა ასოციაციების საქმიანობას. მან შექმნა მუშათა ბიბლიოთეკა, გახსნა კოოპერატიული აბანო, დააარსა ლეგალური სტამბა, სადაც არალეგალურ ლიტერატურასაც ბეჭდავდა. მნიშვნელოვან ღონისძიებას წარმოადგენდა სხვადასხვა წარმოებებში მუშათა სალაროების შექმნა. ზასლავსკიმ თანდათანობით თავი მოუყარა 60-მდე მოწინავე მუშას. 1875 წ. მაისიდან ამ წრემ რევოლუციური საქმიანობა დაიწყო.

თითქმის ერთდეროდ და ამასთან მეტად მნიშვნელოვან დოკუმენტს, რომელიც ამ ჯგუფის იდეურ საქმიანობას გვაცნობს, წარმოადგენს მისი წესდება, შედგენილი ზასლავსკის მიერ. წესდებაში ნათქვამია, რომ რუსეთში არსებული წესწყობილება არ შეესაბამება სამართლიანობას, მუშებს შეუძლიათ თავიანთი უფლებების აღიარებას მიაღწიონ მხოლოდ ძალდატანებითი გადატრიალებით, რომელიც გაანადგურებს ყოველგვარ პრივილეგიებსა და უპირატესობებს: პირადი და საზოგადოებრივი კეთილდღეობის საფუძვლად შრომას აღიარებს. წესდება მიუთითებს, რომ ასეთი გადატრიალება მოხდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მუშები შეიგნებენ თავიანთი გამოუვალი, მძიმე მდგომარეობიდან თავისდაღწევისათვის გაერთიანების აუცილებლობას.

კავშირი მიზნად ისახავს: 1. კაპიტალისა და პრივილეგიებული კლასებისაგან მუშათა განთავისუფლების იდეის პროპაგანდას; 2. სამხრეთ რუსეთის მხარის მუშათა გაერთიანებას და 3. არსებული ეკონომიური და პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგ მომავალ ბრძოლას¹.

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, сборник документов и материалов под ред. Панкратовой, ч. II, гл. 104—105.

რუსეთის მუშათა მოძრაობის ისტორიაში ეს პირველი დოკუმენტია, სადაც თვით მუშათა მიერ წამოყენებულია კაპიტალის და არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ პროლეტარიატის გაერთიანებული, ორგანიზებული პოლიტიკური ბრძოლის იდეა.

ამ დოკუმენტს აზის მუშათა მოძრაობის მაშინდელი დონის დადი. მასში იგრძნობა, ერთის მხრივ, დასავლეთ ევროპის მუშათა კლასის საბრძოლო გამოცდილების გათვალისწინება; მეორეს მხრივ — რუსული ნაროდნიკული სოციალიზმის გავლენაც. ორგანიზაციის პრაქტიკული საქმიანობა მწყობრ, თანმიმდევრულ იდეურ ჩარჩოებში ვერ ეტეოდა. ინტელიგენტურ-ნაროდნიკული წრეები, რომელიც ამ დროს ოდესაში არსებობდნენ, ორგანიზაციის განწყობილებასა და პრაქტიკულ მოღვაწეობაზე დიდ გავლენას ახდენდნენ, თუმცა ორგანიზაციამ შეძლო სათავეში ჩადგომოდა ორ მძლავრ გაფიცვას ოდესის საწარმოებში. თვით ზასლავსკი მეტად ახლოს იყო ლავერისტებთან.

„სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირის“ ფართოდ ჰქონდა გადგმული ქსელი ოდესაში. იყო ცდა გლეხთა შორის რევოლუციური მუშაობისაც, მაგრამ კავშირის დიდხანს არ დასცალდა არსებობა. ჟანდარმერიამ მიაგნო მის კვალს. ზასლავსკი 1875 წ. დეკემბერში დააპატიმრეს და 10 წლით საკატორღო მუშაობა მიუხაჯეს. იგი პეტერბურგის ციხის საავადმყოფოში ტუბერკულოზით გარდაიცვალა.

„სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირის“ აღმოცენებას, მიუხედავად მისი არათანმიმდევრული და ხანმოკლე რევოლუციური საქმიანობისა, მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს იყო ნაროდნიკული საქმიანობიდან გამოცალკეების, მუშათა მოძრაობის საკუთარი არხით წარმართვის პირველი ცდა. ეს შეუძენველი არ დარჩენია არც მთავრობას. პოლიციის დოკუმენტებში ამ ჯგუფის საქმიანობა დახასიათებულია როგორც სრულიად ახალი მოვლენა რუსეთის ცხოვრებაში.

„სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირის“ განადგურებას არ ჩაუვალავს რუსეთის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიაში დაწყებული დიდი საქმე — მუშათა ორგანიზაციული გაერთიანება. პირიქით, ამ დროიდან დაიწყო მუშათა რევოლუციურ-პროპაგანდისტული საქმიანობის ფართოდ გაშლა. მოწინავე მუშები ამ დროს უკვე ეცნობიან კარლ მარქსის, ლასალის შრომებს. 1872 წელს ცნობილმა რუსმა რევოლუციონერმა — ნაროდნიკმა ლოპატინმა რუსულ ენაზე პირველად თარგმნა მარქსის „კაპიტალი“. მუშათა წრეებში უკვე იწყება მარქსისტული მსოფლმხედველობის პროპაგანდა.

მუშები, რომელთაც მოსწყინდათ ერთი და იგივე ნაროდნიკული ზღაპარი, ხარბად ეწაფებიან მათი კლასობრივი განთავისუფლების მეცნიერულ თეორიას. დედაქალაქის მოწინავე მუშათა შორის ყალიბდება რევოლუციური ბართვი. 1872-1874 წლებში მუშათა საფაბრიკო-საქარხნო წრეების რიცხვი მრავლდება. გ. პლეხანოვი თავის მოგონებებში მიუთითებს პეტერბურგში რამდენიმე ადგალზე, სადაც მოწინავე მუშათა შორის საწრეო მუშაობა მიმდინარეობდა. ამ წრეებს მუშაობაში ინტელიგენტები არ ერეოდნენ. მთელი საო-რგანიზაციო-პროპაგანდისტული საქმიანობა მუშათა ძალებით ეწყობოდა¹.

მოწინავე მუშათა რიგებში პოლიტიკური ბრძოლის წყურვილას მძლავრა გამოხატულება იყო ყაზანის დემონსტრაცია. ამ „პირველ სოციალ-რევოლუციური დემონსტრაციის“ (ვ. ი. ლენინი) მომზადებაში მუშათა წრეები აქტიურად მონაწილეობდნენ. პროლეტარი-ატის პოლიტიკური ბრძოლის ქარიშხლის მოახლოების მაუწყებელი იყო მუშა-რევოლუციონერის პეტრე ალექსეევის სახელგანთქმული სიტყვა, რომელიც მან 1877 წელს „50-ის პროცესზე“ წარმოსთქვა. ნამდვილი წინასწარმეტყველური იყო მისი სიტყვები იმის შე-სახებ, რომ „ადიმართება მილიონობით მუშა ზალხის კუნთმაგარი მუშტი და გაცამტვერდება დესპოტიზმის უღელი, რომელსაც ჯარის-კაცთა ხიშტები იცავსო“².

პეტერბურგის მუშათა შორის რევოლუციური ენთუზიზმის ასე-თა გაღვივებას ვათარებაში აღმოცენდა 70-იანი წლების მეორე, მძლავრი მუშათა არალეგალური რევოლუციური ორგანიზაცია „რუსი მუშათა ჩრდილოეთის კავშირი“, რომლის მთავარი ორგანიზა-ტორები და ხელმძღვანელები იყვნენ ვიქტორ ობნორსკი და სტე-ფანე ხალტურანი.

ვიქტორ ობნორსკი (1852—1920) მუშათა რევოლუციური მოძ-რაობის გარიყრაჟის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ფიგურაა. იგი ხელო-ბით ზეინკალი იყო, 17 წელი პეტერბურგის სხვადასხვა ქარხნებში მუშაობდა და ზედმიწევნით იცნობდა მუშათა ცხოვრებას. ობნორსკი ბევრს კითხულობდა. ამასთან მუშათა შორის ეწეოდა სოციალ-ტური იდეების პროპაგანდას. პირველ ხანებში ნაროდნიკულ შე-ხედულებებს იზიარებდა, მაგრამ შემდეგ გაემიჯნა ამ იდეოლოგიას და მივიდა პროლეტარიატის დამოუკიდებელი პოლიტიკური ბრძო-ლის აუცილებლობას შეგნებამდე. ერთ დროს ობნორსკი ოდესაშიც

¹ Г. В. Плеханов, Соч., т. III, М.-Л., 1928, გვ. 149.

² Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, часть 3, გვ. 47—48.

ეწეოდა რევოლუციურ საქმიანობას, მისი შეხედულებების საბოლოოდ ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა საზღვარგარეთ ყოფნამ, სადაც შეითვისა ევროპის მუშათა კლასის პოლიტიკური ბრძოლის გამოცდილება.

• სტეფანე ხალტურინი (1856—1882) ობნორსკიზე ოთხი წლით უმცროსი იყო. სავსებით ჰაბუკი — 22 წლისა — იგი ობნორსკისთან ერთად სათავეში ედგა „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირს“. ეს წამყვანი როლი მან რევოლუციის საქმისადმი უზაზღვრო თავდადებათ დაიმსახურა. გ. ვ. პლехანოვი ასე ახასიათებს მას: „ხალტურინი გამოირჩეოდა დიდი ნაკითხობით. ეს იწვევდა მისდამი უნებლავ პატივისცემას, მაგრამ ამ თვისებასაც განსაკუთრებით არ უნდა გაეკვირვებინა ის ადამიანი, ვინც კარგად იცნობდა ქარხნის მუშებს: კითხვის გატაცებული მოტრფიალენი მათ შორის როდი წარმოადგენდა იშვიათობას. ახლოს გაცნობის შემდეგ გაიგებდით, რომ სტეფანე კითხულობდა ისე, როგორც ცოტა კითხულობს. მან ყოველთვის კარგად იცოდა, თუ რისთვის გადახსნიდა ამა თუ იმ წიგნს. ამასთან მისი აზრი ყოველთვის საჭმესთან იყო შეწყობილი. მას, მაგალითად, სრულიად არ ჰქონდა ისეთი ინტერესი საბუნებისმეტყველო მეცნიერებისადმი, როგორც ეს სხვა მრავალ მუშას ახასიათებდა. მისი მთელი ყურადღება მიპყრობილი იყო საზოგადოებრივი საკითხებისადმი და ყველა ეს საკითხები, როგორც რადიუსები ცენტრიდან, ერთი ძირითადი საკითხიდან — რუსეთის მუშათა კლასის ახლად ფეხადგმული რევოლუციური მოძრაობის ამოცანებიდან და საჭიროებიდან გამომდინარეობდნენ“¹.

კარგი განათლებისა და მაღალი რევოლუციური პათოსის გარდა, ხალტურინი გამოირჩეოდა დიდა პრაქტიკული ჰუმანთა და გასაოცარი მამაცობით. საკმარისია დავესახელოთ მისი ცდა იმპერატორის სასახლეში აფეთქების მოწყობისა.

ობნორსკისა და ხალტურინის მუშაობამ პეტერბურგელ მუშათა შორის 70-იანი წლების მეორე ნახევარში სისტემატური ხასიათი მიიღო. აქ მომწიფდა აზრი ცალკეული სააგიტაციო წრეების გარკვეული საბრძოლო პოლიტიკური პროგრამით გაერთიანებისა: ასეთი ორგანიზაციული შემჭიდროებასათვის ნიადაგი უკვე შემზადებული იყო,

„რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირი“ 1878 წლის მიწურულში აღმოცენდა. იგი თავის რაგებში 200-მდე მუშას აერთიანებდა. მის

¹ Г. В. Плеханов, Соч., т. III, М.-Л., 1928, გვ. 199.

ხელმძღვანელებს ეს წრე წარმოდგენილი ჰქონდათ, როგორც ბაზა საერთო რუსული ორგანიზაციის შესაქმნელად. იყო ცდები ორგანიზაციის ფილიალების გახსნისა მოსკოვსა და როსტოვში. კავშირი ხელმძღვანელობას უწევდა მუშათა საგაფიცო ბრძოლას.

კავშირის პროგრამა ჩამოყალიბებულია რუსი მუშებისადმი იმ მიმართებაში, რომელიც ორგანიზატორებმა „პეტერბურგის თავისუფალ სტამბაში“ 1879 წლის 12 იანვარს დაბეჭდეს¹.

პროგრამაში აღიარებულია, რომ რუსეთის პროლეტარიატის უკიდურესად მძიმე მდგომარეობიდან ერთადერთი გამოსავალია მისი პოლიტიკური ბრძოლა არსებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის წინააღმდეგ. მითითებულია ისიც, რომ ეს ბრძოლა უნდა მიმდინარეობდეს მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობაში დასავლეთ ევროპის პროლეტარებთან, რომლებიც დიდი ხანია ებრძვიან ექსპლოატატორულ რეჟიმს. პროგრამა აღიარებს იმ ამოცანების სამართლიანობას, რომლებიც დასავლეთის სოციალ-დემოკრატიულ პარტიებს აქვთ დასახული. საბოლოო მიზანი პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლისა არის „არსებული სახელმწიფო პოლიტიკური და ეკონომიური წყობილების, როგორც უაღრესად უსამართლო წყობილების. დამხობა“ და „თემების თავისუფალი ფედერაციების შემოღება“, „მიწაზე საკუთრების ლიკვიდაცია და მისი სათემო მიწათმფლობელობით შეცვლა“, „შრომის სწორი ასოციაციური ორგანიზაცია, სადაც მუშა-მწარმოებლები იქნებიან პროდუქტებისა და წარმოების იარაღის მფლობელები“.

მაგრამ ამ საბოლოო მიზანთან ერთად პროგრამა სახავს უახლოეს საბრძოლო ამოცანას, ე. წ. პროგრამა-მინიმუმს; ესაა — სიტყვის, პრესის, კრებების თავისუფლება; პოლიციის, წოდებრივი უფლებებისა და უპირატესობების გაუქმება; სავალდებულო და უფასო სწავლების დაწყება სკოლებსა და სასწავლებლებში; მუდმივი ჯარის შემადგენლობის შემცირება, ან მისი მთლიანი შეცვლა სახალხო შეიარაღებით; საპასპორტო სისტემის გაუქმება და მიმოსვლის თავისუფლება; არაპირდაპირი გადასახადების მოსპობა. მუშათა სამუშაო საათების მტკიცე განსაზღვრა და ბავშვთა შრომის აკრძალვა; საწარმოო ასოციაციების შემოღება და მრავალი სხვ.²

„დიადი სოციალური ბრძოლა უკვე დაიწყო — და ჩვენ არაფერს აღარ უნდა დაველოდოთ. ჩვენმა დასავლეთელმა ძმებმა უკვე აღმართეს მილიონთა განთავისუფლების ღროშა — და ჩვენ დავგრ-

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, гл. 239—242.

² იქვე, გვ. 241.

ჩენია მხოლოდ ის, რომ მათ მხარში აპოვედგეთ. მათთან ხელ-
ხელ ჩაკიდებულებმა გაცწოთ წინ ღა ძმური ერთიანობით შეეკმ-
ნათ მრისხანე საბრძოლო ძალა“...¹—ნათქვამია მოწოდებაში.

როგორც ვხედავთ, პროგრამა რუსეთის მუშათა რევოლუციურ
მოძრაობაში თვალსაჩინოდ წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენს.
იგი სწორად აღიარებს, რომ მუშათა განთავისუფლება თვით მუშა-
თა საქმეა და, რომ არსებული წყობილების წინააღმდეგ შეურიგე-
ბელ ბრძოლაში პროლეტარები ყველა ქვეყნისა უნდა შეერთდნენ.

მაგრამ პროგრამა როდია თავისუფალი ნაროდნიკული იდეოლო-
გიის ზეგავლენისაგან. მომავალი საზოგადოება აქ ნაროდნიკულ ყაი-
დაზეა წარმოდგენილი. კვლავ პირველ პლანზეა წამოწეული ფედ-
რაციული წყობილება, თემური მიწათმფლობელობა. ნაროდნიკუ-
ლი იდეებისადმი ასეთი დამთმობლობის მიუხედავად „ზემილია
ი ვოლიას“ რედაქციამ მწვავედ გააკრიტიკა ჩრდილოეთის კავშირის
პროგრამა. იგი განსაკუთრებით დაესხა თავს პროგრამის იმ ადგილს,
სადაც არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ სოციალურ-პოლიტიკურ
ბრძოლაზე იყო ლაპარაკი. საპასუხო წერილში „კავშირმა“ მტკიცედ
დაიცვა თავისი შეხედულებები². ამ დოკუმენტში ნათლად გამოს-
კვივის თეორიული ცდაც ნაროდნიკულ იდეებისაგან სრული გა-
მიჯნვისა.

„რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირმა“ ერთ წელს იარსება. მი-
ბი პრაქტიკული საქმიანობიდან თვალსაჩინო იყო პეტერბურგის მუ-
შათა გაფიცვების ორგანიზატორობა, მოწინავე მუშათა წრეებთან
კავშირის გაბმა, რუსეთის მუშათა პოლიტიკური ორგანიზაციების
გაერთიანების ცდა. 1879 წელს მეფის უანდარმებმა მიაგნეს „კავ-
შირის“ კვალს. მისი ერთ-ერთი ორგანიზატორი ვ. ობნორსკი და-
აპატიმრეს. ხალტურინმა მოასწრო მიმალვა. კავშირის სხვა გადარჩე-
ნილი წევრები დაიქსაქსნენ. ამ „კავშირის“ ერთმა ჯგუფმა მოსკოვ-
ში არალეგალური გაზეთი „მუშათა განთიადი“ გამოსცა.

როგორც ვხედავთ, 70-იანი წლების მეორე ნახევარი რუსეთის
მუშათა რევოლუციურ ცხოვრებაში პირველი მძლავრი ძვრების პე-
რიოდია. გაიკაფა პირველი გზები დამოუკიდებელი პროლეტარული
მოძრაობისა, პრაქტიკულ საქმედ იქნა აღიარებული მუშათა საერ-
თაშორისო სოლიდარობა, ნაროდნიკული სოციალიზმისაგან პირშეზ-
რუნებული მუშები სოციალ-დემოკრატიულ პროგრამას იზიარებენ.
დამახასიათებელი ფაქტია, რომ 1878 წელს „სამხრეთ რუსეთის მუ-

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, гл. 241.

² იქვე, გვ. 242—243.

შათა კავშირის“ ყოფილმა წევრებმა წერილი გაუგზავნეს ფრანგ მუშებს პარიზის კომუნის 7 წლისთავთან დაკავშირებით, სადაც მოთხოვნილი იყო პროლეტარიატის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში ინტერნაციონალური სოლიდარობის აუცილებლობა.

70-იანი წლების მუშათა მოძრაობაში, რევოლუციური სიტუაციის პერიოდი (1879-1880 წწ.) განსაკუთრებული აღმავლობით ხასიათდება. მუშათა მოძრაობა ახალი, მძლავრი ფაქტორი ხდება ცარიზმის წინააღმდეგ დემოკრატიული ძალების იმ ბრძოლისა, რომელმაც გაბატონებული კლასის ყოფნა-არყოფნის საკითხი დააყენა. სწორედ 70-იანი წლების მიწურულში მუშათა მოძრაობა მთელ წინა ათეულ წლებთან შედარებით უმაღლეს წერტილს აღწევს. მუშათა მღელვარება ხდება იმპერიის მსხვილ სამრეწველო რაიონებში. გაფიცვებს თითქმის ერთდროულად იწყებენ ვლადიმირისა და მოსკოვის გუბერნიის ფეიქრები; ხარკოვის, კალუგისა და პერმის მელითონეები; კიევისა და ვორონეჟის რკინიგზელები; ოდესის მეთამბაქოეები; რიბინსკის ნავსადგურის სეზონური მუშები; სამხრეთის გუბერნიათა სასოფლო-სამეურნეო მუშები და სხვ.

მუშათა მოძრაობის ასეთი აღმავლობა შეპირობებული იყო ახლად ჩამოყალიბებული პროლეტარიატის კლასობრივი თვითშეგნების გაძლიერებით. კლასისა, რომელიც ექსპლოატატორებს აღარ აძლევდა ძველებურად ძარცვის უფლებას და მოითხოვდა ნორმალურ საარსებო საშუალებას. აღმავლობას ხელი შეუწყო კონკრეტულ-ისტორიულმა ვითარებამ, კერძოდ სამრეწველო-ეკონომიური კრიზისის დაწყებამ და, აგრეთვე, დემოკრატიული ძალების საერთო აქტივობამ და შემტევმა განწყობილებამ.

1879 წელს რუსეთის ეკონომიკაში შესამჩნევი გახდა ერთგვარი აღმავლობა. ეს აღმავლობა ომის შემდეგ სამრეწველო პროდუქციისადმი გაძლიერებული მოთხოვნებით იყო შეპირობებული და უმთავრესად მანქანათმშენებელ და ტყავის მრეწველობას შეეხებოდა. აღმავლობას, როგორც წესი, თან ახლდა წარმოებათა მზარდი კონცენტრაცია, მუშათა კონტინგენტის ზრდა და გამსხვილება. მაგრამ, რადგან იგი მყარ და ჭანსად საფუძვლებს არ ემყარებოდა, მეტად ხანმოკლე გამოდგა. 1880 წელს მრეწველობის მთელ რიგ დარგებში უკვე იჩინეს თავი კრიზისულმა მოვლენებმა, 1881 წელს კი იგი საყოველთაო გაჩაღდა. 1882 წლისათვის მრეწველობის უმსხვილეს დარგებში სამრეწველო პროდუქციის გამოშვება 1878 წელთან შედარებით საშუალოდ 20%-ით შემცირდა.

კრიზისის დაწყების შედეგად წარმოების შემცირებამ უმუშევ-

რობის ზრდა გამოიწვია. რიგ წარმოებებში მუშათა კონტინგენტი განახევრდა. ბერდის მსხვილ საწარმოებში 1881 წელს 4 ათასი მუშიდან მხოლოდ ათასი მუშაობდა. დანარჩენი სამი ათასი ქუჩაში იყო გარეკილი. სამსონოვის მანუფაქტურაში 1500 მუშის ნაცვლად 450-ლა დარჩა. საერთო ეკონომიური ვითარება მუშათა კლასის მატერიალურ-საყოფაცხოვრებო პირობებზე ახალი მკაცრი შეტევით აღინიშნა. კაპიტალისტებმა სამრეწველო კრიზისით გამოწვეული დანაკარგის სიმძიმე მუშათა მხრებზე გადაიტანეს. გამომუშავებრს დაბალი ნორმები, გაზრდილი სამუშაო დრო, ხელფასის სისტემატური დაკლება, ბაზარზე სიძვირის ზრდა მუშათა კლასს უკიდურესობამდე მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა და უბიძგებდა მას არსებობის შენარჩუნებისათვის შეუპოვარი ბრძოლისაკენ.

მუშათა მოძრაობის ავანგარდში 1879-80 წლებში პეტერბურგის პროლეტარიატი იდგა. ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა პიტერელი მუშების მძლავრ გაფიცვებზე, რომლებმაც შემოფოთება გამოიწვიეს მთავრობის წრეებში. ერთ-ერთი ასეთი მძლავრი გაფიცვა მოხდა 1879 წლის იანვარში პეტერბურგის ახალ ძაფსახვევ ფაბრიკაში. იგი წინანდელ გაფიცვებთან შედარებით შეგნებულობით და რევოლუციური ორგანიზებულობით ხასიათდებოდა.

გაფიცვის უშუალო საბაბი გახდა 44 ფეიქრის დათხოვნა ადმინისტრაციის მიერ. მუშებმა განაცხადეს, რომ ფაბრიკაში არ შევლენ სამუშაოდ, ვიდრე ადმინისტრაცია უმიზეზოდ დათხოვნილ ამხანაგებს უკანვე არ დააბრუნებს. გაფიცვის დევიზი იყო სოლიდარობის ლოზუნგი „ერთი ყველასათვის, ყველა ერთისათვის“. გაფიცულებმა დედაქალაქის სხვა საწარმოთა მუშებსაც მხარდაჭერისაკენ მოუწოდეს.

გაფიცვა ორგანიზებულად დაიწყო, მოწინავე მუშებმა იგი წინასწარ, გეგმაზომიერად მოამზადეს. ახალი იყო ისიც, რომ გაფიცვა ხორციელდებოდა პეტერბურგის მუშათა რევოლუციური საიდუმლო ორგანიზაციის „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირის“ ხელმძღვანელობითა და აქტიური მონაწილეობით. ამ ორგანიზაციის წევრმა პეტრე მოისიენკომ შემოიკრიბა ფაბრიკის მოწინავე მუშები ლუკა ივანოვი, იაკობ კონიევი და სხვები, რომლებიც ავრცელებდნენ პროკლამაციებს, მოითხოვდნენ გამძლეობასა და ერთსულოვნებას. პროკლამაციაში, რომელიც 1879 წ. 16 იანვარს გავრცელდა დედაქალაქის მუშათა შორის, ნათქვამი იყო:

„მხარი დაგვიჭირეთ ჩვენ — შეაგროვეთ თქვენს შორის თანხები — ვისაც რამდენი შეგიძლიათ. ჩვენ არჩეულ პირებს მივანდობთ მის განაწილებას ყველაზე უფრო გაჭირვებულთათვის.

თუ ჩვენ ყველანი ერთსულოვნად ვიმოქმედებთ, მეპატრონენი იძულებულნი გახდებიან ჩვენს მოთხოვნებს პატივისცემით მოეკიდონ. ისინი ხომ მხოლოდ ჩვენი ნაშრომით ცხოვრობენ, ჩვენი სისხლით მდიდრდებიან და ყოველ დღეს, როცა ჩვენ არ ვმუშაობთ, მათთვის დიდი ზარალი მოაქვს.

როცა ჯერი ჩვენზე დადგება, ჩვენც მხარს დაგიჭერთ თქვენ და თქვენი მოთხოვნებიც დაკმაყოფილებულ იქნება.

ასე იქნება ყოველთვის.

ყველა ერთისათვის, ერთი ყველასათვის!“¹.

აგიტატორები მუშაობდნენ არა მარტო ამ ფაბრიკაში, ისინი მივლინებულ იქნენ პეტერბურგის სხვა საწარმოებშიც მუშათა გაფიცვების მოსაწყობად. მოისეენკომ მუშაობა გააჩაღა შუის საქსოვ ფაბრიკაში და ფეიქრები ახალი ძაფსახვევი ფაბრიკის მუშებთან ერთად გაფიცვაში ჩააბა.²

შუელებმა თავის მხრივ დაბეჭდეს პროკლამაცია, სადაც ჩამოაყალიბეს მათ მიერ აღმინისტრაციისადმი წაყენებული მოთხოვნები და პეტერბურგელ ფეიქრებს მხარდაჭერისათვის მოწოდებით მიმართეს.³

ხელისუფლებამ ორივე გაფიცვა ჩაახშო. შუის ფაბრიკის მუშათა მთელი შემადგენლობა აღმინისტრაციამ დაითხოვა და ქუჩაში გაჰყარა. გაფიცვის ორგანიზატორები პეტრე მოისეენკო, ლუკა ივანოვი, იაკობ კონიევი და სხვები დააპატიმრეს და აღმინისტრაციული წესით აღმოსავლეთ ციმბირში გადაასახლეს. მთავრობამ „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირის“ კვალსაც მიაგნო და გაანადგურა.

ამავე წელს მსხვილი გაფიცვები მოხდა სერპუხოვის საწარმოებში. გაფიცვა ივნისის პირველ რიცხვებში ილინის ფაბრიკის მუშებმა წამოიწყეს. მათ გამოეხმაურნენ და აღმინისტრაციას ეკონომიური პირობების გაუმჯობესების მოთხოვნები წაუყენეს ტრეტიაკოვის ფაბრიკის მუშებმაც. გაფიცვის ორგანიზატორები იყვნენ მუშა გრიგოლ მიხაილოვი ილინის ფაბრიკიდან და ყოფილი ჯარისკაცი — მუშა ალექსი ხაპკოვი ტრეტიაკოვის ფაბრიკიდან, რომელთაც საგაფიცო ბრძოლის მდიდარი გამოცდილება ჰქონდათ.

ორგანიზებულად მიმდინარე გაფიცვამ სერპუხოვის საგუბერნიო ხელისუფლება დააფრთხო. მოსკოვიდან მივლინებული საგუ-

¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, гл. 306—307.

² იქვე, გვ. 305.

³ იქვე, გვ. 309—310.

ბერნიო მოხელე ფაბრიკანტებს დათმობას ურჩევდა. ილინის ფაბრიკის ადმინისტრაციამ ნაწილობრივ დათმო და მუშებს ხელფასის 10% მოუმატა, რის შემდეგ გაფიცვა შეწყდა. ტრეტიაკოვის ფეიქრები 10%-ს არ დასჯერდნენ და ალექსანდრე ხაპკოვის პირით ადმინისტრაციას განუცხადეს, რომ მუშაობას დაიწყებდნენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ხელფასს 32%-ით გააღიდებდნენ. მუშებმა გამარჯვებას მიაღწიეს. ამ გამარჯვებამ მეზობელი ქარხნის მუშებიც გაამხნევა. მალე გააფიცნენ მარაგის ფაბრიკის მუშებიც და ილინელ მუშათა მსგავსად პირობების გაუმჯობესება მოითხოვეს. ამრიგად, 1879 წლის ივნისის გაფიცებმა სერაუხოვში, რომელიც შემტევ ხასიათს ატარებდა, მუშებს გამარჯვება მოუტანა. გაფიცებში წარმატების ძირითადი პირობა იყო მუშათა სოლიდარობა, რამაც ფაბრიკის მეპატრონენი აიძულა უკან დაეხიათ¹.

1880 წელს მსხვილი გაფიცვა მოხდა სმოლენსკის გუბერნიის სოფ. იარცევოს ხლუდოვის ძაფსართავ ფაბრიკაში. მუშების მდგომარეობა აქ აუტანლად მძიმე იყო. ყველაზე დახელოვნებული მქსიველის თვიური გამომუშავება არ აღემატებოდა 9 მანეთს, რაც ერთი მუშის ნახევრადმშეირი არსებობისათვის თუ იყო საკმარისი. ამ ხელფასით ოჯახის გამოკვებაზე ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა. ფაბრიკის ადმინისტრაცია თვითნებურად აწარმოებდა ხელფასიდან გამოკვეთვებს; მუშებს ფაბრიკასთან არსებულ სასაბუღალტრო ატყუებდა; მუშების შეურაცხყოფა, მათ მიმართ უხეში ძალადობა ზედამხედველების მიერ წესად იყო დამკვიდრებული. მოთმინებადაკარგული მუშები აღსდგნენ. გაფიცვის პრაქტიკა მათ არ ჰქონიათ, გამძვინვარებულები ამტკრევდნენ მანქანებს. დაანგრეს ფაბრიკის სასაბუღალტრო, ანგარიში გაუსწორეს საძულველ მოხელეებს. გაფიცვის ხელმძღვანელობა თანდათან გამოცდილმა მუშებმა მოიპოვეს, რომლებსაც საგაფიცო ბრძოლის პრაქტიკა გააჩნდათ. მუშებმა მოთხოვნები წარუდგინეს გუბერნატორსა და პროკურორს, რომლებიც ქარხანაში მივიდნენ ვითარებაში გასარკვევად. ხელისუფლების წარმომადგენლები დარწმუნდნენ იმ საშინელ უკანონოებაში, რაც მუშათა მიმართ ხორციელდებოდა. მათ ურჩიეს ადმინისტრაციას დათმობაზე წასვლა. მუშები მცირე დათმობებით არ დაკმაყოფილდნენ. მაშინ ხელისუფლებამ საქმეში ჯარისკაცთა ძალები ჩაირია. 500 ჯარისკაცის დახმარებით გაფიცვა ჩაახშეს. 2000 მუშა დაითხოვეს. მოთ-

¹ А. Трофимов, Рабочее движение в России 1861—1894 гг., М., 1951, 33. 111—112.

ვენი დააპატიმრეს. მეფაბრძოლველ მუშების ახალი მიღება გამოაცხადა. პროტესტის ნიშნად მოსკოველმა მუშებმა იარაღების ფაბრიკა მიატოვეს.

1879-1880 წლები, როგორც აღვნიშნეთ, 70-იანი წლების საგაფიცო ბრძოლის მწვერვალს წარმოადგენდა. 80-იანი წლების დასაწყისიდან თავი იჩინა სამრევნო კრიზისმა, რამაც საგაფიცო მოძრაობის ტალღა ერთგვარად შეანელა. მოსკოვის გუბერნიაში. მაგალითად. 1879 წელს მოხდა 18, 1880 წელს — 16, ხოლო 1881 წელს 3 გაფიცვა. 1881—1884 წლებში, ე. ი. 4 წლის განმავლობაში გაფიცვათა რაოდენობა მოსკოვის გუბერნიაში 1879 და 1880 წლებთან შედარებით ორჯერ შემცირდა. მიუხედავად ასეთი შემცირებისა, გაფიცვების საშუალო წლიური რაოდენობა 1881—1884 წლებში გაცილებით მაღალია, ვიდრე 70-იანი წლების შესაბამის მონაკვეთში. ამასთან გაფიცვათა რიცხვი 80-იანი წლების დასაწყისში ორჯერ აჭარბებს მღელვარებათა რიცხვს. ეს ციფრები საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 80-იანი წლების დასაწყისიდან პროლეტარიატი ეწევა კლასობრივ ბრძოლას კაპიტალისტების წინააღმდეგ უფრო შეგნებულად და აქტიურად, ვიდრე წინა ათწლეულში, მიუხედავად იმისა, რომ საამისოდ კონიუნქტურა არახელსაყრელი იყო.

რევოლუციური ნაროდნიკობა. ჩვენ გვქონდა საუბარი 70-იანი წლების ნაროდნიკული სოციალიზმის შესახებ. აქ შევეცდებით ვუჩვენოთ ამ მოძრაობის როლი 1879-1980 წლების რევოლუციურ სიტუაციაში.

70-იანი წლების საზოგადოებრივ მოძრაობაში დემოკრატიული ტენდენცია, როგორც ეს უკვე დავინახეთ. ძირითადად რევოლუციური ნაროდნიკობის სახით იყო წარმოდგენილი. ნაროდნიკები მთელი თავიანთი არსებით. სუბიექტურად, გლეხთა ინტერესებს იცავდნენ. მათი შეუპოვარი, თავგანწირული ბრძოლა არსებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის წინააღმდეგ ხელს უწყობდა დეზორგანიზაციას ცარისტული რუსეთის ზედაფენებში. აპროპებდა მასების აღზნებითი განწყობილების ზრდა-შენარჩუნებას, ლიბერალური ელემენტების ოპოზიციური ბრძოლის გააქტიურებას. საერთო ნაციონალური კრიზისის მომწიფების ვითარებაში ნაროდნიკების წინაშე დაისვა რევოლუციური ორგანიზაციების როლისა და უახლესი ამოცანების საკითხი, ბრძოლის ტაქტიკის საკითხი. შექმნილმა ვითარებამ ნაროდნიკთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მიიყვანა პოლიტიკური ბრძოლის, არსებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის

გადატრიალების აუცილებლობის შეგნებამდე. „ზემოა ი ვოლიამ“ რევოლუციური სიტუაციის დასაწყისში — 1879 წელს უკვე ამოწურა თავისი თავი და შესწყვიტა არსებობა. ახლად აღმოცენებული „ნაროდნაია ვოლია“ შეეცადა მთელი თავისი საქმიანობა რევოლუციური სიტუაციის პერიოდის ობიექტური პირობებისათვის შეეხამებინა. პოლიტიკური ბრძოლის მნიშვნელობისა და აუცილებლობის აღიარება ნაროდოვოლცების წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა. მაგრამ უფარგისი აღმოჩნდა პოლიტიკური ბრძოლას მათ მიერ შერჩეული მეთოდი — ინდივიდუალური ტერორის მეთოდი, რასაც არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო შეეცვალა არსებული რეჟიმი. ნაროდოვოლცების ტერორისტული ტაქტიკა დაკავშირებული იყო რუსი ნაროდნიკების მცდარ წარმოდგენასთან რუსეთის აბსოლუტიზმის, როგორც ზეკლასობრივი ძალის შესახებ, რომელსაც თითქმის არ გააჩნია თავისი სოციალური საძირკვლები და წარმოადგენდა ხალხის ერთადერთ შემავიწროებელ ორგანოს. რევოლუციური სიტუაციის პერიოდში, როცა პირველ პლანზე წამოიწია საკითხი სახელმწიფოს შესახებ, ნაროდოვოლცებმა ვერ შეძლეს გამოემუშაებინათ: სწორი რევოლუციური პროგრამა და ამიტომაც მათ მოღვაწეობამ მათივე სუბიექტური მისწრაფებების საპირისპიროდ არსებითად მიიღო პოლიტიკური თავისუფლებისათვის რადიკალური ბრძოლის ხასიათი¹.

ნაროდნიკებმა ვერ გაიგეს, რომ ისტორიული პროცესის გადამწყვეტ ფაქტორს, ძირითად ძალას, ისტორიის კეშმარიტ შექმნელ ძალას წარმოადგენდნენ ხალხთა მასები, რომ რეფორმის წინდგომ რუსეთში საზოგადოებრივი წყობილების შეცვლასთან ერთად თვით ეს მასებიც შეიცვალნენ და, რომ ძირითად მებრძოლ კლასად არენაზე ამ პერიოდში გამოვიდა უკვე განმტკიცებული და დიდი პერსპექტივების მქონე პროლეტარიატი.

თავიანთი მცდარი თეორიული შეხედულებების გამო ნაროდნიკებმა ვერ მოახერხეს დაჩაგრული მასების სტიქიური ბრძოლისათვის მიეცათ ორგანიზებული ხასიათი. მასებს მათ ვერ გამოუჩნახეს მამობილიზებელი ლოზუნგები, ვერ დარაზნეს ისინი ერთიან მრასხანე შემტევ ძალად. მაგრამ მიუხედავად ამისა, საერთო უკმაყოფილების გამწვავებისა და სახალხო პროტესტის ზრდის ვითარებაში რევოლუციური ნაროდნიკების თავგანწირულმა ბრძოლამ ცარიზმის წინააღმდეგ მოიპოვა შინაპოლიტიკური ვითარების ფაქტო-

¹ Т. И. Хейфиз, Вторая революционная ситуация в России. «Вопросы истории», № 2, 1962 г., с. 50.

რის მნიშვნელობა. გაბატონებულ კლასებს და მთავრობას ეშინოდათ არა იმდენად არაღვალსური რევოლუციური ორგანიზაციების უშუალო მოქმედებისა, რამდენადაც იმისა, რომ მათ საქმიანობას შეეძლო აღენთო სახალხო რევოლუციის ხანძარი, რაც ყველაზე დამღუპველად მიაჩნდათ.

ტერორისტულმა აქტებმა, რაც ნაროდნიკებმა განსაკუთრებით გააძლიერეს 70-იანი წლების მიწურულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში, მთავრობა აიძულა რეპრესიულ ღონისძიებათა გატარებასთან ერთად გაეტარებინა ოპოზიციური ბანაკისადმი ერთგვარი დამთმობლობის პოლიტიკა.

ნაროდოვოლცებმა მიზანში პირველ რიგში თვით რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე II ამოიღეს. ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი იმ პირველ თავდასხმაზე, რომელიც ნაროდნიკებმა 1866 წელს განახორციელეს მეფეზე, მაგრამ — უშედეგოდ.

მეორე ასეთი ცდა ჩატარდა 1879 წლის 18 ნოემბერს. ამ ტერორისტული აქტის სულისჩამდგმელი იყო ეელიაბოვი, იაროსლაველი ვაჰრის ჩერემისოვის ყალბი პასპორტით მან ქ. ალექსანდროვკაში გახსნა ტყავის ქარხანა. ასევე ყალბი პასპორტით დაასახლა ქალაქში და ქარხანაში სამუშაოდ მოიწვია თავისი მეგობრები ანა იაკიმოვა, ტიხონოვი, ოკლადსკი და სხვები. ტერორისტებმა გადაზიდეს ალექსანდროვკაში დიდძალი ასაფეთქებელი ნივთიერებანი და ჩააწყვეს რკინიგზის ხაზის ქვეშ. მათ გადაწყვეტილი ჰქონდათ აეფეთქებინათ რკინიგზის ხაზი იმ დროს, როცა მატარებლით იმპერატორი გაივლიდა. 16 ნოემბერს სევასტოპოლიდან დაბრუნებულმა პრესნიაკოვმა აცნობა ეელიაბოვს, რომ 18 ნოემბერს ამ ხაზზე გაივლიდა იმპერატორი. დანიშნულ დროს ტერორისტები გაემართნენ რკინიგზის . ხაზისაკენ და აანთეს პატრუქები. აფეთქება გაურკვეველი მიზეზის გამო არ მომხდარა. მატარებლის შემადგენლობამ, რომელშიც იმპერატორი იჯდა, უვნებლად გადალახა ეს ზონა. მთავრობამ ამ ცდის შესახებ მაშინ ვერაფერი გაიგო.

მესამე ცდა განხორციელდა მოსკოვში. 1879 წ. 19 ნოემბერს ნაროდოვოლცებმა ალექსანდრე მიხაილოვმა და გარტმანმა რკინიგზის ხაზის მახლობლად შეიძინეს სახლი. აქვე გარტმანის ცოლის პასპორტით სოფია პეროვსკაია დასახლდა. ტერორისტებმა რემონტის მომიჯნეებით სახლიდან დაითხოვეს მოზინადრეები და თავიანთი თანამოაზრეების დხმარებით გათხარეს ორმო რკინიგზის ხაზამდე და მასში ნალმები ჩააწყვეს. სამუშაოს დამთავრების შემდეგ სახლში მარტო პეროვსკაია და შირიაევი დარჩნენ, რომელნიც

ელოდნენ ამ ხაზზე იმპერატორის მოგზაურობას, რათა მთელი შემადგენლობა აეფეთქებინათ.

1879 წლის 19 ნოემბერს ღამის 11 საათზე მოსკოვ-კურსკის რკინიგზის ხაზზე მოსკოვიდან 3 კილომეტრის დაცილებით მართლაც მოხდა აფეთქება, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ იმპერატორი და მისი ამაღლა იმყოფებოდნენ არა ამ, არამედ მომდევნო შემადგენლობაში და ამგერადაც ნაროდოვოლცების განაჩენს გადაურჩნენ¹.

1880 წლის 5 თებერვალს პეტერბურგში ზამთრის სასახლის საიმპერატორო სასადილო ოთახში 7 საათზე მოხდა გრანდიოზული ძალის აფეთქება, რომელმაც 10 კაცი იმსხვერპლა. ნაროდოვოლცებმა, რომელთაც განზრახული ჰქონდათ იმპერატორის მთელი ოჯახის აფეთქება, ფიასკო განიცადეს. სწორედ ამ დღეს განზრახული იყო ბულგარელი მთავრის პატივსაცემად სადილი იმ ოთახში, სადაც აფეთქება განხორციელდა.

ამ უაღრესად გაბედული, ორიგინალური და კონსპირაციის მხრივ შეუდარებელი ტერორისტული აქტის მთავარი მოქმედი პირები იყვნენ სტეფანე ხალტურინი, ალექსანდრე კვიატკოვსკი, ზოლო მიჩი დაპატიმრების შემდეგ ეელიაბოვი. ხალტურინი ზამთრის სასახლეში მოეწყო ღურგლის თანამდებობაზე და მან უდიდესი ოსტატობით მოახერხა საიმპერატორო სასადილო ოთახში ნაღმების ჩაწყობა და ნაღმების პატრუქის იმ სარდაფთან შეერთება, სადაც თვით ცხოვრობდა. აფეთქებისათვის ნაღმები კიბალჩიჩმა და ისაევმა დაამზადეს, ზოლო ხალტურინს მათ ჯერ კვიატკოვსკი, შემდეგ კი ეელიაბოვი აწვდიდა. ამ აფეთქებამ, როგორც ცნობილია, ფეხზე დააყენა ხელისუფლება და ყველაზე კონსერვატიული პირები თვით ვალუევის ჩათვლით, დაარწმუნა რეპრესიების გარდა ოპოზიციური ელემენტებისადმი დათმობათა აუცილებლობაში.

იმპერატორზე თავდასხმის ცდა მოაწყვეს აგრეთვე 1880 წლის შემოდგომაზე ოდესაში. მისი ორგანიზატორები იყვნენ ნაროდნაია ვოლიას აღმასრულებელი კომიტეტის წევრები საბლინი და პეროვსკაია. აქტი ვერ განხორციელდა, რადგან იმპერატორი ოდესაში ჩავიდა მაშინ, როცა ტერორისტებს ნაღმების ჩაწყობა დამთავრებული არ ჰქონდათ. ასეთივე აქტი მზადდებოდა პეტერბურგში გოროდოვაიას ქუჩაზე, მაგრამ აქაც უშედეგოდ. შედეგიანი აღმოჩნდა მხოლოდ 1881 წლის პირველი მარტის ტერორისტული აქტი.

ასეთი მეთოდური ნადირობა რუსეთის თვითმპყრობელზე, ცხა-

¹ В. Я. Богучарский, Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века, М., 1912, гл. 49—63.

დია, აღრმავებდა დაბნეულობას, კრიზისს ზედაფენებში, ამავე დროს ააქტიურებდა ლიბერალებს, რომელთაც ორივე ფრონტის ეშინოდათ და რომელთაც ზედაფენებში ახალი რეფორმებით, ცხადა, ბურჟუაზიის ხელისუფლების გაძლიერების ხარჯზე, საზოგადოებას დაშოშმინება ეწადათ.

ლიბერალური ოპოზიცია. 60-იანი წლების ბურჟუაზიულმა რეფორმებმა ლიბერალები ძირითადად დააკმაყოფილეს. მათი ოპოზიციური განწყობილება თანდათანობით მინელდა. 60-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 70-იანი წლების პირველ ნახევარში ლიბერალური მოძრაობა თვალსაჩინოდ არ გამოვლინებულა. რა თქმა უნდა, ლიბერალიზმი, როგორც საზოგადოებრივი მიმართულება, არც ამ პერიოდში გამქრალა ისტორიული არენიდან, მაგრამ მისი მოქმედების სფერო მხოლოდ კულტურის, განსაკუთრებით ლიტერატურის დარგში იყო. ამასთან ზომიერება და სიფრთხილე, რაც ყოველთვის ახასიათებდა ლიბერალიზმს, ამ პერიოდში კიდევ უფრო გაიზარდა.

70-იან წლებში კაპიტალიზმის სწრაფმა განვითარებამ რუსეთის ბურჟუაზია ეკონომიურად მოაღწია. ეკონომიკაში წამყვანი როლის დამკვიდრება ბურჟუაზიის პოლიტიკურ მადას უფრო და უფრო აძლიერებდა. მონარქიზმის კალთებ ქვეშ მან თავი ვიწროდ და შებოჭილად იგრძნო და პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც ეკონომიური ზღვარების შესაბამისად წამყვანი პოზიციების დაკავება მოინდომა. თავის დროზე ერობანი ბურჟუაზიულ ლიბერალებს დიდ მიღწევად მიაჩნდათ, მაგრამ როგორც ცნობილია, მთავრობამ საგუბერნიო მასშტაბით ერობანი შეზღუდა და საერთო რუსულ ერობაზე, სადაც ბურჟუაზიას საშუალება ექნებოდა თავისი კლასობრივი ინტერესები დაეცვა, უარი სთქვა. ბურჟუაზია ასლა იმას ცდილობდა, რომ ყოვლისშემძლე ცარიზმი, რომელიც მსხვილ მიწათმფლობელთა ინტერესებს იცავდა და დრომოკმულ წოდებრივ პრინციპებს ებლაუქებოდა, შეეზღუდა კონსტიტუციით, საპარლამენტო დაწესებულებით. ამდენად ლიბერალების პოლიტიკურ იდეალს 70-იან წლებში კონსტიტუციით შეზღუდული მონარქია წარმოადგენდა.

70-იანი წლების მეორე ნახევარში, როცა მუშათა მოძრაობამ რუსეთში ფართო გაქანება პპოვა, როცა რუსეთის სოფლებში აგრარული მოძრაობის მრავალი კერა აღმოცენდა, ზოლო ნაროდნიკებმა გააძლიერეს თავდასხმები ცარიზმის მსხვილ მოხელეებზე და

პირველ რაგში იმპერატორზე, ლიბერალები შეშფოთდნენ. მთავრობა აძლიერებდა რეპრესიებს, მართავდა პოლიტიკურ პროცესებს და რევოლუციონერებს მკაცრად სჯიდა. ლიბერალები ზედავდნენ, რომ მხოლოდ რეპრესიების გაძლიერება საქმეს ვერ შევლოდა, რომ ხელისუფლება თვით იმყოფებოდა პოლიტიკური კრიზისის ვიწროებაში და საჭირო იყო მისი გადახალისება იმგვარად, რომ რუსეთი ასცდენოდა რევოლუციური აფეთქების მეორე რეალურ საშიშროებას.

ამრიგად, ლიბერალური მოძრაობა ამ პერიოდში ორი ამოცანის გადაწყვეტას ემსახურებოდა: ერთი მხრივ, ცდილობდნენ ცარზის კრიტიკული მდგომარეობა მასთან სასარგებლო გარიგებისათვის გამოეყენებინათ, ე. ი. მიეღწიათ ფართო მონაწილეობისათვის ქვეყნის პოლიტიკურ მმართველობაში, ხოლო მეორეს მხრივ, -- შეენელებინათ რევოლუციური დაძაბულობა ფარისევლური, მოთაფლული დაპირებებით, გაეტარებინათ მხოლოდ ზოგიერთი შემავსებელი ღონისძიება, რომელაც შექმნიდა ქვეყნის დემოკრატიული განვითარების ილუზიას და ერთგვარად მანც გააუწეებლად დაჩაგრული მასების რევოლუციურ შემართებას. მსხვილი მიწათმფლობელობის რევოლუციურა გზით ლიკვიდაციის საპირაპიროდ, რასაც რევოლუციური დემოკრატები მოითხოვდნენ. ლიბერალები საკმარისად თვლიდნენ მეფის მთავრობის მიერ გლეხთა ნადელების ერთგვარ გადიდებას; ყოვლისშემძლე თვითმპყრობელურ-მოხელური ძალაუფლების მოსპობის ნაცვლად, რისთვისაც რევოლუციონერები იბრძოდნენ, ლიბერალები იდეალად საზავდნენ საეროხო თვითმმართველობას. ისინი შუამდგომლობდნენ მეფის წინაშე მოწვეულიყო საერთო რუსული საეროხო ყრილობა და ბურჟუაზია დაშვებული ყოფილყო სახელმწიფო მმართველობა ამ მხოლოდ სათათბირო დაწესებულებაში.

ლიბერალთა მოძრაობის გაცხოველება განსაკუთრებით 1873 წლიდან დაიწყო. მას ხელი შეუწყო ზოგიერთმა კონკრეტულმა საგარეო და საშინაო ფაქტმა, კერძოდ ბერლინის ტრაქტატმა და ჟანდარმ მეზენცევის მკვლელობასთან დაკავშირებით მთავრობის მიერ გამოქვეყნებულმა მიმართვამ საზოგადოებისადმი.

1878 წლის აგვისტოში რევოლუციონერმა ნაროდნიკმა კრავჩინსკიმ პეტერბურგში მოჰკლა ჟანდარმთა შეფი მეზენცევი. ჟანდარმერიამ ტერორისტების კვალს ვერ მიაგნო, მთავრობამ ამ აქტთან დაკავშირებით გამოაქვეყნა მიმართვა საზოგადოებისადმი და მას რევოლუციონერთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მხარდაჭერაჰაყენ

მოუწოდა. 1878 წ. ნოემბერში მოსკოვში წარმოთქმულ სიტყვაში ალექსანდრე მეორემ გაიმეორა საზოგადოებისადმი ეს მოწოდება.

ამ შემთხვევამ ლიბერალები აახმაურა. მეფის მოწოდება საეროო შეკრებათა მსჯელობის საგნად იქცა. მთავრობის სახელზე გაიგზავნა საეროო ადრესები, სადაც ჩამოყალიბებული იყო ლიბერალთა თვალსაზრისი შექმნილ ვითარებაზე და წამოყენებული იყო მათი პროგრამა. ამ ადრესების უმრავლესობა, როგორც თვით ერთ-ერთი საეროო ლიბერალი ი. პეტრუნკევიჩი აღიარებდა, „უხამსი, უმდაბლესი, სავსებით არარაობა იყო“, მხოლოდ ზოგიერთმა ერობამ გაბედა გამოსულიყო მთავრობის პოლიტიკის ერთგვარი კრიტიკით და გამოეთქვა თავისი აზრი მოსალოდნელი უბედურების თავიდან ასაცილებლად.

ამ ადრესთაგან ყველაზე გაბედული ჩერნიგოვის გუბერნიის ზმოსანთა ადრესი იყო, რომლის ინიციატორები იყვნენ ი. პეტრუნკევიჩი და ა. ლიდფორსი. ეს შედარებით „რადიკალური“ მოღვაწენი ადრე მოლაპარაკებასაც კი აწარმოებდნენ ტერორისტებთან შეეწყვიტათ „დამანგრეველი მოქმედება“ და საერთო ძალით ლეგალურად ეწარმოებინათ ბრძოლა მთავრობის წინააღმდეგ, მაგრამ აქედან არაფერი გამოვიდა.

ლიბერალური მოძრაობა ადრესებს ვერ გასცილდა. ლიბერალებმა სცადეს საერთო ყრილობის მოწვევა. იმავე პეტრუნკევიჩისა და ლიბერალ ჟურნალისტ ვ. გოლცევის ინიციატივით 1879 წ. აპრილში მოსკოვში მოიწვიეს საეროო მოღვაწეთა ყრილობა. ამ ყრილობაზე საილუმო ორგანიზაციის შექმნის იდეა უკუგდებულ იქნა. ყრილობამ ერთადერთ საშუალებად თავიანთი აზრების გამო-სათქმელად ისევ „ადრესები“ აღიარა.

როგორც ვხედავთ, ლიბერალთა მოღვაწეობის გამოცოცხლება გამოწვეული იყო რევოლუციური იერიშებით. ლიბერალური მოძრაობა არ წარმოადგენდა დამოუკიდებელ ფაქტორს და ძირითად ძალას რევოლუციურ სიტუაციაში. იგი მომწიფებული კრიზისის სიმპტომს გამოხატავდა, მოავრობასთან ლიბერალების კონფლიქტი და შეჯახებანი ცარიზმისათვის თავისთავად სრულებითაც არ იყო საშიში, მაგრამ რევოლუციური ჰიტუაციის ვითარებაში ლიბერალები ერთგვარად მაინც აძლიერებდნენ მთავრობის საწინააღმდეგო ბანაკს და ამწვაებდნენ კრიზისს ცარიზმის პოლიტიკურ სისტემაში.

„...ნაცვლად იმისა, რომ ეზრუნათ ბრძოლის გაფართოებაზე, ცალკეული რევოლუციონერებისათვის ხელისშეწყობაზე ცოტად თუ ბევრად ფართო საზოგადოებრივი ფენის მხრივ, რაიმე საერთო

შეტევის მოწყობაზე (დემონსტრაციის სახით, სავალდებულო ხარჯებზე ერობების მხრივ უარისთქმის სახით და სხვ.), ლიბერალები კვლავ იმავე „ტაქტიკაობით“ იწყებენ: „ნუ გააღიზიანებთ მთავრობას! ვეცადოთ „მშვიდობიანი საშუალებებით“, იმ მშვიდობიანი საშუალებებით, რომელთაც ასე ბრწყინვალედ დამტკიცეს თავისი არარაობა 60-იან წლებში“¹.

70-იანი წლების რუსეთის ლიბერალიზმის ეს პირმოთნეობა, ყალბი რევოლუციური პათოსი და პრაქტიკული არარაობა შესანიშნავად დაასურათა დიდმა სატირიკოსმა სალტიკოვ-შჩედრინმა. მას რუსი ლიბერალის კლასიკური სახე დახატული აქვს ზღაპარში „ლიბერალი“. სალტიკოვი აქ მწარედ დასცინის ლიბერალურ ოპორტუნიზმს. იგი მიუთითებდა, რომ საქმარისია ლიბერალის ქერქი გადაიფხიკოს, რომ მასში რეაქციონერი აღმოჩნდესო.

მთავრობის კრიზისი. 70-იანი წლების მიწურულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში განსაკუთრებით მწვავედმა მმართველი ფენების კრიზისი, დგება დრო, როცა მთავრობას აღარ შეუძლია მართოს ქვეყანა ძველებურად, ჩნდება ნაპრალი, სადაც მოსალოდნელია სახალხო მღელვარების მდინარე ამოხეთქოს. „საშინელი კატასტროფის“ აჩრდილი აღიმართა თვითმპყრობელური რეჟიმის მოტრფიალეთა წინაშე. ცარიზმი გრძნობს, რომ მას აღარ ჰყოფნის ძალები შეაჩეროს რევოლუციური იერიშები. „...თვით მთავრობის წევრნიც, მათ შორის მინისტრებიცა და მეფეც, გრძნობენ მართვადამგებობის თვითმპყრობელური ფორმის სისუსტეს და ეძიებენ ყოველგვარ საშუალებას გაიუმჯობესონ მდგომარეობა, რომელიც მათ სრულებითაც ვერ აკმაყოფილებს“².

შიშმა და დაძაბულობამ მთავრობის წრეებში განსაკუთრებით ძლიერად იჩინა თავი რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ: მუშათა მოძრაობის მძლავრი გაქანება, სოფლად გლეხთა ამბოხების სიხშირე, მრეწველობაში დეპრესიული პროცესები, 1880 წლის საშინელო მოუსავლიანი წელიწადი, რამაც მასების შიმშილობა და დრტვინვა კიდევ უფრო გააძლიერა, გართულებანი ზაერთაშორისო ასპარეზზე და ნაროდნიკთა სისტემატური თავდასხმები მთავრობის წევრებზე — ყველაფერი ეს ერთად აღებული — ქმნის არსებული რეჟიმის აღსასრულის მოახლოების შთაბეჭდილებას. „დღეს თუ არა ხვალ, ხვალ თუ არა ზეგ — ასე გრძნობ და გეჩვენება — სიპეზი დაწყვეტას დაიწყებენ — ...რა გვეშველება მაშინ მე და ჩემი“

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 48.

² იქვე, გვ. 29.

ნებს? — წერდა თავის დღიურში 1879 წლის 16 აპრილს პირველი რიგის სახელმწიფო მოხელე ვალუევი. ამავე წლის 9 მაისის წერილში იგი აღნიშნავს, რომ „დადგა ისტორიული მნიშვნელობის ქამი. რა უნდა იყოს რუსეთი — ეს გადაწყდება 1879 ან 1880 წელსო“. „საშინელი გრძნობა დაგვეუფლა ყველა ჩვენთაგანს... რა უნდა ექნათ? — შეშფოთებული წერს თავის დღიურში მომავალი იმპერატორი ალექსანდრე III.

რევოლუციური სიტუაციის პირველი ეტაპის პერიოდში (1878 წლის მეორე ნახევრიდან 1880 წლის თებერვლამდე) მთავრობა ჯერ კიდევ მტკიცედ იდგა თავის გადაწყვეტილებაზე — რეპრესიების გაძლიერების გზით ჩაეხშო მოსალოდნელი რევოლუცია. ნაროდნიკულ ტერორს ჟანდარმულ-პოლიციური ტერორი დაუპირისპირდა. ვეებერთელა სახელმწიფო მანქანა, გაძლიერებული დამატებითი დამსჯელი ორგანოებით, მიმართულ იქნა მზარდი რევოლუციური მოძრაობის დასაბრუნებლად.

1878 წლის ზაფხულიდან იწყება პოლიციური დიქტატურის განმტკიცების საგანგებო ღონისძიებათა გატარება. ჟანდარმთა მეფის მეზენცევის მკვლელობიდან რამდენიმე დღის შემდეგ გამოიცა ბრძანებულება პოლიტიკური საქმეების წარმოების სამხედრო სასამართლოსათვის გადაცემის შესახებ, რომელსაც დამნაშავენი უნდა გაესამართლებინა ომისდროინდელი კანონმდებლობის მიხედვით. ნაროდოვოლცები ვერ შეაშინა მთავრობის ასეთმა მუქარამ და როგორც ცნობილია, 1879 წ. აპრილში ისევ მოეწყო თავდასხმა იმპერატორზე. მთავრობამ პეტერბურგში, ხარკოვსა და ოდესაში ღროებითი საგანგებო გენერალ-გუბერნატორები დანიშნა. ამასთან, ყველა გენერალ-გუბერნატორს, ღროებითსაც და მუდმივსაც, მიეცათ განსაკუთრებული რწმუნებანი საშიში პირები გადაეცათ სამხედრო სასამართლოსათვის, გადაესახლებინათ ადმინისტრაციული წესით, დაეპატიმრებინათ თავიანთი შეხედულების მიხედვით, დაეხურათ გაზეთები და ჟურნალები და სხვ. რევოლუციონერების მხრივ ამ ღონისძიებებს კიდევ მეტი აქტივობა მოჰყვა. 1879 წ. ნოემბერში მოსკოვთან ააფეთქეს მატარებელი, რომლითაც იმპერატორი უნდა დაბრუნებულიყო ყირიმიდან პეტერბურგში, ხოლო 1880 წლის 5 თებერვალს ყუმბარა გასკდა თვით იმპერატორის სასადილო ოთახში.

ამრიგად, მეფე და საქმეში ჩახედული სახელმწიფო მოხელენი ხედავენ, რომ რეპრესიების გაძლიერება და მარტოოვნ პოლიციური ტერორი, მარტოოდენ „მათრახი“ საქმეს ვერ უშველის. ზედა-

ფენების გარკვეულ წრეში ძლიერდება სახელმწიფო რეფორმების განხორციელების იდეა. ჩვენ საჭიროა დაუყოვნებლივ ვიმოქმედოთ, თორემ „აუცილებლად მივალთ სისხლიან კატასტროფასთან, რომელშიც დამნაშავენი თვით ჩვენვე ვიქნებით“ (ჩიჩერინი) — ამბობენ ისინი. ამ ჯგუფის ზეგავლენით იმპერატორი უკვე იწყებს მოქმედებას. 1880 წლის დასაწყისში, ჯერ კიდევ ზამთრის სასახლეში აფეთქებამდე იმპერატორის თავმჯდომარეობით ფრიად საიდუმლო ვითარებაში დაიწყო ვალუევისა და დიდი მთავრის კონსტანტინე ნიკოლოზის ძის მიერ ჯერ კიდევ ადრე შედგენილი და მაუღტქეშ ამოღებული სახელმწიფო რეფორმების პროექტების განხილვა.

ვალუევი თავის დღიურებში¹ აგვიწერს ფრაზად საიდუმლო თათბირების მიმდინარეობას, სადაც იმპერატორს თავმჯდომარეობით იხილებოდა მისი, ჯერ კიდევ 1866 წელს შედგენილი და დიდი მთავრის კონსტანტინე ნიკოლოზის ძის პროექტები. ეს პროექტები გულისხმობდნენ ზოგიერთი სახელმწიფო ორგანოს მუშაობის გარდაქმნას. ამასთან რუსეთში წოდებათა წარმომადგენლობის ფრიად შეზღუდული სათათბიროს შემოღებას, რა თქმა უნდა, თვითმპყრობელობის ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე. თათბირებზე აღმოჩნდა, რომ მსხვილ სახელმწიფო მოხელეთა უმრავლესობა რეფორმების წინააღმდეგი იყო, განსაკუთრებით სათათბიროსი. ყველაზე მეტად აშენებდა ასეთი წარმომადგენლობა ტახტის მემკვიდრე ალექსანდრეს, რომელიც სათათბიროს დებუტატებს მყვირალა ადვოკატებს აღარებდა. თათბირებზე გაიმარჯვა იმ ჯგუფმა, რომელსაც რაიმე ცვლილების შეტანა სახელმწიფო მმართველობაში დამლუბველად მიაჩნდა. ვალუევისა და კონსტანტინე ნიკოლოზის ძის ისედაც კუდმოკვეცილი, მშიშრული პროექტები უარყვეს. იმპერატორმა თავისი უარყოფითი დამოკიდებულება რეფორმებისადმი დაასაბუთა იმით, რომ „...ეს ღონისძიებანი არავის არ დააკმაყოფილებს, კიდევ უფრო აწეწს ჩვენს საშინაო საქმეებს. და ამასთან გახდება მაინც პირველი ნაბიჯი კონსტიტუციისაკენ“. კონსტიტუციის სახელის გახსენებაც კი რეაქციონერებს, როგორც ცნობილია, შიშის ზარს გვირბდა.

5 თებერვლის აფეთქების შემდეგ მდგომარეობა უკიდურესობამდე დაიძაბა. მთავრობამ დაინახა, რომ აუცილებელი იყო რაიმე რეფორმის განხორციელება საზოგადოების ერთი ნაწილს გულის მოსაგებად. ამ მიზანს ემსახურებოდა ბრძანებულება „სახელმწიფოებრივი წესრიგისა და საზოგადოებრივი მშვიდობიანობის დაცვისა

¹ Дневник Валуева, «Былое», 1906, декабрь, гл. 289.

უმადლესი განმკარგულებელი კომისიის“ შექმნის შესახებ. ამ კომისიის სათავეში კარიზმმა გენერალი გრაფი მ. ტ. ლორის-მელიქოვი დააყენა. ეს გენერალი რუსეთ-თურქეთის ომის დროს დაწინაურდა, სადაც კავკასიის კორპუსს მეთაურობდა. შემდეგ იყო ხარკოვის გენერალ-გუბერნატორი. კარგად ეხერხებოდა ლიბერალური დემაგოგიის შერწყმა პრაქტიკულ რეაქციულ საქმიანობასთან. თავი გამოიჩინა ხარკოვში რევოლუციონერებთან ანგარიშსწორებით.

მთავრობამ უმადლეს კომისიას დაავალა პოლიციური დიქტატურის გაძლიერებასთან ერთად მოეგო ოპოზიციურად განწყობილ ლიბერალთა გული ზოგიერთი დაპირებებით, გაეტარებინა ცარიზმის ყოვლისშემძლეობისათვის უვნებელი ზოგიერთი ისეთი ღონისძიება, რომელიც საზოგადოებას მოაჩვენებდა ახალი კურსის დასაწყისს სახელმწიფოებრივ პოლიტიკაში და მოიპოვებდა მათ მხარდაჭერას.

ლორის-მელიქოვმა კომისიის მუშაობის დასაწყისშივე გამოაქვეყნა მიმართვა „დედაქალაქის მცხოვრებლებისადმი“, მოუწოდა მათ საკუთრების, რელიგიისა და წესრიგის დაცვის სახელით გაერთიანებულიყვნენ მთავრობის გარშემო და აღმოეჩინათ დახმარება მისთვის რევოლუციასთან ბრძოლაში. მიმართვა შეიცავდა ერთგვარ დაპირებას საზოგადოების წინაშე წამოჭრილი საკითხების მოგვარებაშიც.

ლორის-მელიქოვმა მართლაც დაიწყო ლიბერალებთან გათამაშების პოლიტიკის გატარება. პირველყოვლისა, მან თანამდებობიდან გადააყენებინა საზოგადოების ყველა ფენისათვის საძულველი, პირწაყარდნილი რეაქციონერი დ. ტოლსტოი, რომელსაც ლიბერალები განსაკუთრებით ვერ იტანდნენ. ამავე დროს მან გაათავისუფლა ერობანი მთავრობის შემზღუდველი მეთვალყურეობისაგან, შეამსუბუქა ცენზურა და სხვ. მაგრამ ამასთან ერთად დაიწყო უმკაცრესი ანგარიშსწორება რევოლუციონერებთან. მისი ამ თანამდებობაზე ღანიშნიდან ნახევარი წლის განმავლობაში განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა პოლიციური პროცესები ნაროდნიკ-რევოლუციონერებისა, რომლებსაც უმკაცრესად სჯიდნენ. მთელ ქვეყანაში რევოლუციურ ორგანიზაციებზე ნადირობა იყო გამოცხადებული. ლორის-მელიქოვმა პირველ ხანებში ერთგვარ წარმატებას მიაღწია. ლიბერალები დაშოშმინდნენ. მთავრობის დაპირება მათ გულწრფელად მიიჩნიეს და ლორის-მელიქოვის სახელზე დაიძრა მოხსენებითი ბარათები, სადაც ლიბერალური წრეები იძლეოდნენ სახელმწიფოებრივი მმართველობის უპტივენელო გარდაქმნის პროექტებს. ამგვარ-

რად განხორციელდა რეაქციონერებთან ლიბერალიზმის ერთგვარი დაახლოება. ამასთან ცარიზმი თავიდან იშორებდა და სახრჩობელაზე გზავნიდა თავდადებულ რევოლუციონერებს, რომლებიც შემჩნეული აყვნენ ტერორისტულ საქმიანობაში. ლორის-მელიქოვის მიერ აღებული კურსი — ჩაეხშო მემბოხური გამოვლინებანი და ამით ეჩვენებინა მთავრობის ძალა, ჩამოეშორებინა რევოლუციისაგან მერყევი ელემენტები და გადაეყვანა მთავრობის მხარეზე — ნაროდნიკი რევოლუციონერის მიხაილოვსკის მიერ მოხდენილად იქნა შეფასებული, როგორც „მგლის ხახის და მელიის კუდის პოლიტიკა“.

მაგრამ ამ პოლიტიკამ ვერ დაამშვიდა ქვეყანა. რევოლუციონერები თავისი გზით მიდიოდნენ. მემბოხური განწყობილება იზრდებოდა, მასები უფრო მძლავრად დრტვინავდნენ, ლიბერალები მთავრობას ურჩევდნენ რეფორმათა განხორციელებას, ყველაზე მეტად კი ერობის წარმომადგენელთაგან საიმპერიო სათათბიროს ორგანოს შექმნას. ავგისტოში გაუქმდა უმაღლესი კომპია და მესამე განყოფილება. ლორის-მელიქოვი დაინიშნა შინაგან საქმეთა მინისტრად, ხოლო შინაგან საქმეთა სამინისტროში III განყოფილების საფუძველზე შეიქმნა სახელმწიფო პოლიციის დეპარტამენტი. შინაგან საქმეთა მინისტრი თვით ჩაუდგა სათავეში ქანდარჟთა კორპუსს. „მინისტრ-პრემიერის“ ლორის-მელიქოვის უფლებები გაიზარდა. ლორის-მელიქოვმა დედაქალაქის გაზეთების რედაქტორებთან საუბარში მის მიერ გათვალისწინებული ღონისძიებანი მეტად ბუნდოვან ფორმებში ჩამოაყალიბა, ამასთან უბრძანა მათ ნაკლებად გაეღიზიანებინათ საზოგადოება მოსალოდნელი რეფორმებით.

ლორის-მელიქოვი შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტზე დანიშვნის პირველი დღიდანვე დარწმუნდა, რომ მძიმე კრიზისის თავიდან ასაცილებლად საჭირო იყო ზოგიერთი ღონისძიების გატარება. მთავრობაში მისი თანამოაზრენი გახდნენ სამხედრო მინისტრი დ. მილიუტინი და ფინანსთა მინისტრად ახლად დანიშნული ა. აბაზა. მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის დრტვინვამ აიძულა ეს ტრიუმფირატი ყურადღება მიექცია მუშათა და გლეხთა საკითხებისათვის. თვითმპყრობელობის გადარჩენის ამოცანის გადასაწყვეტად მათ საჭიროდ დაინახეს ყოფილი ყმა გლეხების უსწრაფესი განთავისუფლება თავიანთი მებატონეებისადმი სავალდებულო დამოკიდებულებისაგან (დროებით ვალდებულთა ინსტიტუტის მოსპობა), ამასთან გამოსასყიდი თანხების შემცირება, გლეხთა მიერ მიწების შესასყიდად კრედიტების შემოღება, თავისუფალ მიწებზე გლეხთა გადასახლება. საგადასახადო ჰისტემის რეფორმა. ლორის-მელიქოვი ქვეყნი-

სათვის საშიშრად აცხადებდა მუშათა გაძლიერებულ ბრძოლას მე-
წარმეთა წინააღმდეგ და მოითხოვდა მეტ სიფრთხილეს მუშებისადმი,
ზოგიერთ დამთმობლობას, მუშათა ექსპლოატაციის ზოგიერთ რეგ-
ლამენტირებას; იგი შედარებით ფართო დათმობებს ლიბერალურ
ფენებსაც სთავაზობდა.

ლორის-მელიქოვის ეს თითქოსდა „ახალი კურსი“, რომლის ფა-
რისეველური ამაღლება იყო „ხალხისადმი ზრუნვა“, მძიმე კრიზისულ
ვითარებაში მოქცეული თვითმპყრობელობის გადარჩენას ემსახუ-
რებოდა. ეს იყო მშრომელი მასების კლასობრივი ბრძოლის მოდუ-
ნების, მთავარის შენარჩუნებისათვის მცირედის განწირვის ვერაგუ-
ლი პოლიტიკა.

თებერვლის პირველ რიცხვებში უმაღლეს მოხელეთა მცირე
ჯგუფში საიდუმლოდ დაიწყო ლორის-მელიქოვის პროექტის გან-
ხილვა. ვალუევი ამ თათბირების მიმდინარეობას თავის დღიურებში
აგვიწერს. ლორის-მელიქოვის პროექტისადმი მტრულად განწყობი-
ლი ეს მოხელე, გაგულისებული იმით, რომ მისი პროექტი დასამარ-
და, არ მალავს თავის ზიზღს „პირველი ბოიარინის“ ლორის-მელი-
ქოვის მიმართ, მის მოხსენებით ბართს კი ცინიკურად თვითგანდი-
ლების, სიცრუის, საშუალო ჭკუის ნაყოფ დოკუმენტს უწოდებს¹.
პროექტის მოწინააღმდეგენი მოხელეთა შორის მრავალი აღმოჩნდა,
მაგრამ შიში ხვალინდელი დღის წინაშე აიძულებდა მათ მხარი დაე-
ჭირათ რეფორმებისათვის. განხილვას რამდენიმე სხდომა მიეძღვნა.
აღიარებულ იქნა მისი გატარების აუცილებლობა და საბოლოო გა-
დაწყვეტილების მისაღებად იმპერატორს გაეგზავნა. 17 თებერვალს
პროექტი იმპერატორს გადაეცა. პირველ მარტს იგი იმპერატორმა
მოიწონა და 4 მარტს დაინიშნა მისი განხილვა სახელმწიფო საბჭოში

ამრიგად რუსეთი ახალი რეფორმების განხორციელების ზღურ-
ბლთან იდგა. მაგრამ პირველ მარტს მოხდა ნაროდოვოლცების
მეორე ორგანიზებული ტერორისტული აქტი. დღის პირველ საათსა
და 45 წუთზე იმპერატორის ეკიპაჟს, რომელიც ყარაულის განრი-
ნებიდან ბრუნდებოდა ეკატერინეს არხის სანაპიროზე, მიხაილოვის
სასახლის ბაღთან ყუმბარები ესროლეს. ალექსანდრე II სასიკვდი-
ლოდ დაიჭრა და მალე გარდაიცვალა. იმპერატორის მკვლელობა
განხორციელდა „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელი კომიტეტის
გადაწყვეტილებით. იგი ტერორისტმა გრინევეცკიმ სისრულეში მოი-
ყვანა.

პირველი მარტის აქტს არ მოჰყოლია ნაროდოვოლცების ნავა-

¹ Дневник Валуева, «Былое», 1906, декабрь, гл. 27б.

რაუდევო შედეგები. გლახობამ, რომელზედაც ნაროდნიკები ასე დიდ იმედებს ამყარებდნენ, მეფის მკვლელობა სრულებითაც არ ჩასთვალა სახალხო რევოლუციის სიგნალად. პირიქით, ხმა დაირბა, რომ მეფე მოჰკლეს მებატონეებმა იმიტომ, რომ მას გლახობისათვის მიწების გადაცემა სურდა, ახალ მეფეს კი ბატონყმობის აღდგენა სურსო. მთავრობის წრეებში უკიდურესობამდე გაიზარდა დამაბულობა და შიში იმისა, რომ პირველი მარტის გასროლას არ მოჰყოლოდა სახალხო რევოლუციის აფეთქება. მაგრამ ასეთი აფეთქებისათვის ძალები ამოწურული იყო: მუშათა მოძრაობა ერთგვარი შენელების ნიშნით ხასიათდებოდა, გლახთა მღელვარების სპორადული, დაქსაქსული ხასიათი გამოირიცხებდა მის საერთო სახალხო რევოლუციად გადაზრდის საშიშროებას, ნაროდოვოლცების უკანასკნელი ძალები კი პირველი მარტის შემდეგ თითქმის ამოიწურა, რადგან მთავრობის მეძებრებმა მიაგნეს მათ ბუდეს და გაანადგურეს.

ახალი იმპერატორის — ალექსანდრე III წინაშე, რომელიც პირველი მარტის შემდეგ რუსეთის საქმეთა უმაღლესი ხელისუფალი გახდა, რევოლუციის მახვილდამართული აჩრდილი ისევ იდგა. იმიტომ, მას აუცილებელ საჭიროებად მიაჩნდა გადამჭრელი ღონისძიების გატარება. ბუნებით პირწაყარდნილი რეაქციონერი, მაგრამ პანიკური შიშით შეპყრობილი ალექსანდრე III, ცხადია, ერთბაშად ვერ ბედავდა ბოლო მოეღო ლორის-მელიქოვის კონსტიტუციური პროექტისათვის და ეს საკითხი, როგორც ადრე იყო გათვალისწინებული, სახელმწიფო საბჭოს წინაშე განსახილველად დააყენა.

მეტად საინტერესო ფაქტს წარმოადგენს უმაღლეს მოხელეთა ის თათბირი, რომელიც ალექსანდრე III მოიწვია ლორის-მელიქოვის მოხსენებითი ბარათის განხილვასთან დაკავშირებით. ამ თათბირის სტენოგრაფიული ანგარიში ნათელ წარმოდგენას იძლევა იმპერიის უმაღლეს ხელისუფალთა კრიზისულ ვითარებაზე, რეფორმის მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა ძალების მდგომარეობასა და განლაგებაზე.

თათბირზე გამარჯვება რეაქციის ძალებს ხელათ წილად. ლორის-მელიქოვის პროექტი ჩაყარდა. თათბირმა იგი განსახილველად გადასცა კომისიას, რომლის სხდომა არც კი შემდგარა. მოლიბერალო მოხელეებმა იგრძნეს, რომ ბრძოლა წააგეს. იმპერატორის ახალი მანიფესტი თვითმპყრობელობის ურყეობას ქადაგებდა. ლორის-მელიქოვი იძულებული შეიქნა გადამდგარიყო. ასევე მოიქცნენ მილიუტინი და აბაზაც. თვითმპყრობელურმა ხელისუფლებამ დაიწყო ჭერ ფარული, შემდეგ აშკარა შეტევა ლიბერალურ ოპოზიციასა და პროგრესზე. რევოლუციური სიტუაციის პერიოდი დასრულდა, თვით-

მპყრობელობამ დროებით გადალახა კრიზისი და უზრუნველყო თავისი ყოვლისშემძლეობის შენარჩუნება.

„გლახთა განთავისუფლების შემდეგ — შენიშნავს ვ. ი. ლენინი — ეს მეორედ იქნა უკუქცეული რევოლუციური შეტევის ტალღა, დალიბერალური მოძრაობა ამის შემდგომ და ამის გამო მეორედ შეიცვალა რეაქციით, რომელსაც პროგრესული რუსი საზოგადოება, რა თქმა უნდა, მწარედ დასტიროდა“¹.

რაში უნდა ვეძიოთ მიზეზი იმისა, რომ რევოლუციური სიტუაცია, რომელიც რუსეთში 1879-80-იან წლებში საკვებით მომწიფებული იყო, რევოლუციად ვერ გადაიზარდა?

ძირითადი და მთავარია ის, რომ მაშინ რუსეთში საკვებით მომწიფებული არ ყოფილა ის „სერიოზული საზოგადოებრივი ძალა, რომელსაც შეუძლია ქედი მოახრევენოს მთავრობას“², ე. ი. რევოლუციური სიტუაციის სუბიექტური ფაქტორები სათანადო დონეზე ვერ აღმოჩნდნენ.

მუშათა მოძრაობა, მისი აღმავლობის მიუხედავად, ჯერ კიდევ არ იყო გაცილებული ეკონომიურ მოთხოვნათა ჩარჩოებს და ორგანიზაციის მხრივ დაბალი დონით ხასიათდებოდა. მუშათა კლასი ჯერ კიდევ ვერ აყენებდა გამოკვეთილ პოლიტიკურ მოთხოვნებს, ე. ი. მისი საბრძოლო პროგრამა ჯერ კიდევ არ იყო ამოღებული თვითმპყრობელური რეჟიმის დამხობის, ექსპლოატატორული სისტემის ლიკვიდაციის აუცილებლობის მოთხოვნამდე. მუშათა მოძრაობას არ ჰქონდა დაპყრობილი ავანგარდული პოზიცია, იგი არ წარმოადგენდა დამოუკიდებელ, წამყვან, ძირითად მამოძრავებელ ძალას არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

საერთო სისუსტით, სპორადულობით, ცხადი და გამოკვეთილი პროგრამის უქონლობით ხასიათდებოდა გლახთა მოძრაობაც. ნაროდნიკებმა, რომლებიც ამ პერიოდში გლახობის ინტერესებს დამცველებად გამოვიდნენ, ვერ გაუგეს გლახობას. ნაროდნიკული მოძრაობა და გლახთა აგრარული გამოხველა სრულიად გათიშული აღმოჩნდა. გლახობას არ ჰყოლია პარტია, რომელსაც უნარი ექნებოდა გარკვეული გზით წარემართა მასებში დაგუბებული უკმაყოფილება. გლახობას სჭეროდა კეთილი მეფისა, მისი საბრძოლო მასშტაბები მისი უშუალო ექსპლოატატორის სახლკარს არ სცილდებოდა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 5. გვ. 55.

² იქვე. გვ. 56.

ასეთი სტიქიური, პოლიტიკურად მოუმწიფებელი აგრარული მოძრაობისათვის ანგარიშსწორება მთავრობას მაინც და მაინც არ გასჭირვებია.

სუბიექტური ფაქტორის სისუსტე ვლინდებოდა პროლეტარული და გლეხური მოძრაობის დაუკავშირებლობაში. მუშათა და გლეხთა საბრძოლო კავშირი, გლეხთა მოძრაობაში პროლეტარიატის წამყვანი, ავანგარდული როლი კი როგორც ლენინიზმი გვასწავლის, ერთ-ერთი გადამწყვეტი ფაქტორია ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის წარმატებაში.

წარუმატებლობის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი მაშინდელს რუსეთში თანმიმდევრულ-რევოლუციური, მეცნიერული სოციალიზმის საფუძვლებზე დაყრდნობილი პარტიის არარსებობა იყო.

ლიბერალები, როგორც არაერთხელ გვითქვამს, არ იყვნენ რევოლუციონერები. მათი აქტივობა საზოგადოებრივი მოძრაობის დონით განისაზღვრებოდა და არასოდეს არ ამალღებულა არსებული რეჟიმის ლიკვიდაციის მოთხოვნამდე. ლიბერალებს, პირიქით, არსებული სოციალურ-პოლიტიკური რეჟიმის შესანარჩუნებლად საჭიროდ მიაჩნდათ ზოგიერთი რეფორმის განხორციელება, რაც თვითმპყრობელობის საფუძვლებს ოდნავადაც არ ეხებოდა.

რაც შეეხება ნაროდნიკ-რევოლუციონერებს, მათ პირველ მარტს საბოლოოდ ამოწურეს თავიანთი თავი. 1881 წლის 10 მარტს „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელმა კომიტეტმა ალექსანდრე III გაუგზავნა წერილი, სადაც იგი აყენებდა პირობებს, მთავრობის მიერ მათი აღიარების შემთხვევაში, ორგანიზაცია ხელს იღებდა რევოლუციურ ბრძოლაზე და კულტურის სფეროში მოღვაწეობით იფარგლებოდა. პირობები ითვალისწინებდა პოლიტიკურ საქმეებზე დაპატიმრებულთა ამნისტიას და სახალხო წარმომადგენელთა მოწვევას სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ცხოვრების არსებული წესების გადახედვისათვის, არჩევნებში თავისუფალი აგიტაციის უფლებას. ეს ნაროდნიკული მოძრაობის ჩიხში მომწყვდევის, მის შესაძლებლობათა ამოწურვის, ლიბერალიზმის რელსებზე დაქანების უტყუარი ნიშნები იყო. ცარიზმმა სწორად გაიგო ასეთი შუამდგომლობის მთელი არსი და უფრო გააფთრებით შეუტია ნაროდნიკ-რევოლუციონერთა ნარჩენებს მისი საბოლოო ლიკვიდაციის მიზნით.

ამრიგად, როგორც ვ. ი. ლენინი წერს: „რევოლუციონერებმა პირველ მარტს ამოაწურეს თავიანთი ძალები, მუშათა კლასში არ

ბჭო არც ფართო მოძრაობა და არც მტკიცე ორგანიზაცია, ლიბერალური საზოგადოება ამჯერადაც იმ ზომამდე პოლიტიკურად განუვითარებელი აღმოჩნდა, რომ ის ალექსანდრე II მოკვლის შემდეგაც შუამდგომლობებს ვერ გასცილდა“¹.

ასეთ ვითარებაში ცარიზმის გამარჯვება უზრუნველყოფილი აღმოჩნდა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 54.

თ ა ვ ი XVIII

ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა

80—90-იან წლებში

80-იანი წლების პოლიტიკური რეაქცია. 1881 წლიდან — საიმპერატორო ტახტზე ალექსანდრე III ასვლის დროიდან, რუსეთში პოლიტიკური რეაქციის ხანა იწყება. ცარიზმის მთელი პოლიტიკა ამ პერიოდში ემსახურება შემდეგი ამოცანების განხორციელებას: შეაჩერონ რუსეთის ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარება ბურჟუაზიული მიმართულებით; შეინარჩუნონ ქალაქად და სოფლად პატრიარქალურ-ფეოდალური წესები; აღადგინონ 60-იანი წლების რეფორმების შედეგად შელახული წოდებრივი პრინციპი; შეაფერხონ სახელმწიფოებრივი აპარატის გარდაქმნა თვითმპყრობელური ხელისუფლების რაიმე შეზღუდვის მიმართულებით; ამოძიკვონ რევოლუციური ორგანიზაციების ფესვები; ჩაახშონ პროგრესული საზოგადოებრივი მოძრაობა.

ახალი რეაქციული კურსის შესრულებად რუსეთს თვით ახალი იმპერატორი ალექსანდრე მესამე, მისი აღმზრდელი და მრჩეველი გრაფი პობედონოსცევი, შინაგან საქმეთა მინისტრები იგნატიევი, დ. ტოლსტოი, მემამულე პაზუხინი, ჟურნალისტები კატკოვი, მეზჩერსკი, დანილევსკი და სხვები მოეწოდნენ.

კ. პ. პობედონოსცევი — მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი იურისტი — ალექსანდრე III-ის გარშემო შემოკრებილ რეაქციონერ მოხელეთა აღვირაზსნილი მოქმედების პირველი სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი იყო. იგი ითვლებოდა იმპერატორის აღმზრდელად, რომელმაც უნებისყოფო, საშუალოზე დაბალი გონების ალექსანდრე III-ზე იმთავითვე დიდი ზეგავლენა მოიპოვა. პობედონოსცევს სძულდა ყოველგვარი წარმომადგენლობითი ხელისუფლება. თვითმპყრობელობის შეუზღუდველი ბატონობა თავისი წი-

ნაპრების არაქმევისა და ბენკენდორფის მსგავსად, მას რუსეთის ძლიერების პირველად პირობად მიაჩნდა. პობედონოსევი ვერ ურიგდებოდა ვერავითარ ლიბერალურ გადახვევებსაც კი. მის იდეალს წარმოადგენდა რევოლუციური მოძრაობის ამოძირკვა უმკაცრესი საშუალებებით, ნიკოლოზ პირველის დროინდელი დესპოტური რეჟიმის აღდგენა; 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმების მავნე შედეგების ლიკვიდაცია და თვითმპყრობელურ-მართლმადიდებლური ძალაუფლების განმტკიცება მმართველობის ბნელი, შუაუკუნეობრივი მეთოდებით.

ლიბერალებზე გამარჯვებებს შემდეგ პობედონოსევი რუსეთის იმპერატორის პირველკაცი გახდა. იგი მუდამ გვერდში ედგა ალექსანდრეს და ყურში ჩასჩურჩულებდა მას რევოლუციურ რუსეთზე შურისგების ახალ და ახალ აზრებს. იმპერატორს იგი აზიზებდა ლუი XVI ზედრით, განგებ აზვიადებდა რევოლუციონერთა „დამანგრეველ“ საქმიანობას.

პობედონოსევემა თავის მიზნებს მიაღწია. ლიბერალები განიდევნენ. იმპერატორის ახალ მანიფესტში, რომელიც პობედონოსევის მიერ იყო დაწერილი, რუსეთს ეუწყა თვითმპყრობელობის „საფუძვლების ურყეობა“. შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტი გრაფმა ნ. პ. იგნატიევმა დაიკავა.

იგნატიევი, პროფესიით დიპლომატი, წლების მანძილზე კონსტანტინოპოლში, ვენაში, ბერლინში, ლონდონში, პარიზში და სხვ. რუსეთის საელჩოს განაგებდა. იგი აღმოსავლეთის ხელისუფალთა შორის დიდად დახელოვნდა ფარისევლობაში, ინტრიგებსა და ცბიერებაში. იგნატიევი თავისი ჭწმენით პირწავარდნილი რეაქციონერი იყო, რომელსაც დიპლომატიური გამოცდილება ფარული გზით რეაქციის კურსის განხორციელებაში ეხმარებოდა. იგნატიევმა ენერგიულად ჰოკიდა ხელი რევოლუციური ორგანიზაციებისა და განწყობილების ამოძირკვას. მან ლიბერალებთან გათამაშების პოლიტიკაც მოიშველია, რათა რეაქციის სუსხი საზოგადოებისათვის ნაკლებად ზტკივნეული ყოფილიყო. იგნატიევი მოტყუვდა. რეაქციის ფხიზელ თვალს, პობედონოსევის ხროვის სახით, არ გამოპარვია მისი ზოგიერთი მოლიბერალო ღონისძიებანი საზოგადოების დასამშვიდებლად. იგნატიევმა შეასრულა თავისი მოვალეობა მთავრობის რეაქციისაკენ ნელი და ფარული უკანდახევისა და ზედმეტი გახდა. შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტზე პობედონოსევის უფრო გაბედული, პირდაპირი, დიპლომატიური ცბიერებისაგან თავისუფალი პიროვნება სჭირდებოდა. ასეთად მიჩნეულ იქნა გრაფი უ. ტოლსტოი.

სტეპნიაკ-კრავჩინსკი შენიშნავს, რომ დ. ტოლსტოის დანიშვნა გა-

ნათლების მინისტრად ჯერ კიდევ 1866 წელს იყო იმპერატორ ალექსანდრე მეორის მიერ დადებული სასჯელი რუსი ხალხისადმი იმ დანაშაულისათვის, რომელიც მან კარაკოზოვის გასროლით ჩაიდინა. ტოლსტოი მთელი მონღოლებით შეუღდა რუსეთის სასწავლებლებში „ბოროტების საფუძვლის“ აღმოფხვრას და დააწესა მათზე პოლიციური ზედამხედველობა, პროგრესულ აზრს უღმობელი ბრძოლა გამოუცხადა. იგი იმდენად აუტანელი შეიქნა არა მარტო რევოლუციური, არამედ ლიბერალური წრეებისათვისაც კი, რომ ლორის-მელიქოვმა საჭიროდ დაინახა თავისი ლიბერალურ-შემამსუბუქებელი პროგრამის პირველ ღონისძიებად დ. ტოლსტოი გადაეყენებინა.

რუსეთის ისტორიამ ცოტა იცის გადაყენებული მინისტრის სახელმწიფო თანამდებობაზე კვლავ მიწვევის შემთხვევები. მაგრამ პობედონოსევის შექმნილ ვითარებაში, როცა ივნატიევმა ვერ გაამართლა იმედები, ხოლო თვითმპყრობელობის ტახტს ურყეობის ინტერესები მტკიცე ხელს საჭიროებდნენ, ტოლსტოი განსაკუთრებით საჭირო კაცად მოეჩვენა და შინაგან საქმეთა მინისტრად მისი კანდიდატურა წამოაყენა. ასეთი მინისტრის ხელში თვითმპყრობელობა დაცულია იატაკქვეშა თავდასხმებისგან — არწმუნებდა პობედონოსევი იმპერატორს და არც შემცდარა. ალექსანდრე მესამესთან პირველსავე შეხვედრისთანავე დ. ტოლსტოიმ გადაშალა თავისი პროგრამა: მე ვეშასხურები თქვენს უდიდებულესობას — მე სრულებითაც არ ვიცნობ რუსეთის გლეხობას. ჩემი წარმოდგენით რუსეთის ძლიერება მის კულტურულ კლასებშია — ამბობდა ტოლსტოი და ამ კულტურულ კლასებში მხოლოდ თავადაზნაურობას გულისხმობდა. — ჩვენმა წინაპრებმა შექმნეს რუსეთი — ეუბნებოდა იგი იმპერატორს, მაგრამ ისინი ქმნიდნენ მას (რუსეთს) ჩვენი ხელებით. ტოლსტოი აქ ხაზს უსვამდა თავადაზნაურობის დიდ დამსახურებას იმპერიის წინაშე და მათდამი განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვდა.

რეაქციული კამარილიის პრაქტიკულ მოხელეთა შორის ერთ-ერთი წამყვანი პიროვნება გახდა რუსი მემამულე ა. დ. პაზუხინი. იგი ალექსანდრე მეორის ხანაში ალტირის მაზრის (ციმბირის გუბერნია) თავადაზნაურობის წინამძღოლი იყო. რეაქციის შეტევის პერიოდში გამოვიდა სტატიით, სადაც წამოაყენა რეაქციული თავადაზნაურობის თვალსაზრისი და პროგრამა. სტატიაში „რუსეთის თანამედროვე მდგომარეობა და წოდებრიობის საკითხი“ იგი აღნიშნავდა: „თუ წარსული მეფობის რეფორმების დიდ ბოროტებას ჩვენ ვხედავთ იმაში, რომ მათ დაარღვიეს წოდებრივი ორგანიზაცია, სამაგიეროდ ახლის ამოცანა დარღვეულის აღდგენაში უნდა მდგომარეობ-

დეს. წოდებრივი კორპორაციების მოთხოვნათა დაკმაყოფილება, ღონისძიებანი წოდებრივი ცხოვრების ნორმალური განვითარებისათვის საფუძვლად უნდა დაედოს მთავრობის საქმიანობას. მხოლოდ მტკიცე და თანმიმდევრულ პოლიტიკას ამ მიმართულებით შეუძლია გაფანტოს ნოსლი, რომელშიც გზააბნეულია თანამედროვე აზრი, საზღვარი დაუდოს სოციალურ გახრწნასა და აღადგინოს მთავრობის ძალაუფლების ავტორიტეტი დაკარგული საერო და სასამართლო რეფორმების გატარების დროიდან...“¹.

პოხედონოსცევს და ტოლსტოის ძალზე მოეწონათ პაზუხინის პროგრამა 60-იანი წლების რეფორმების გაუფასურებისა და მათ საწინააღმდეგოდ, თავადაზნაურობის ყოვლისშემძლეობის აღდგენის მიზნით კონტრარეფორმების გატარებისა. პაზუხინი უეცრად შინაგან საქმეთა სამინისტროს კანცელარიის მმართველის პოსტზე აღმოჩნდა, სადაც მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო რიგ კონტრარეფორმათა მომზადებაში.

რეაქციონერთა თვალაზრით ფიგურას წარმოადგენდა გაზეთ „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ რედაქტორი მ. ნ. კატკოვი. ეს კატკოვი XIX საუკუნის 40-იან წლებში ლიბერალობდა, მაგრამ 60-იან წლებში ანტიდემოკრატიულ ბანაკში გადაბარგდა, ხოლო 80-იან წლებში პოლიტიკური რეაქციის საყვირი გახდა. კატკოვი დაუძინებელ ბრძოლას ეწეოდა რუსული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივ მოძრაობაში ყოველივე პროგრესული გამოვლინების წინააღმდეგ, ცილისმწამებლური მეთოდებით ებრძოდა ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის, გერცენის თვალაზრისს. განსაკუთრებული გავლენა კატკოვმა ალექსანდრე III მეფობაში მოიპოვა. პირველი მარტის აქტის შემდეგ პოხედონოსცევმა იგი პეტერბურგში გამოიძახა და ახალ იმპერატორს შეახვედრა, რომელმაც პოხედონოსცევთან ერთად მას მომავალი სამოქმედო პროგრამა დაუსახა. ამერიდან კატკოვი გაბედულად ერეოდა მთავრობის საქმეებში და, როგორც პოხედონოსცევის წერილებიდან ირკვევა, მთელ რიგ სამინისტროებში მნიშვნელოვანი საკითხები მისი მონაწილეობით წყდებოდა. კატკოვს პირველ ხანებში არც ალექსანდრე მესამის რეაქციული ღონისძიებანი აკმაყოფილებდა და უფრო მტკიცე და შემტევ ღონისძიებებს მოითხოვდა რევოლუციისა და პროგრესის წინააღმდეგ. კატკოვი მთელი არსებით მიესალმა შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტზე დ. ტოლსტოის დანიშვნას და გაზეთის ფურცლებზე გამოაქვეყნა აღფრთოვანებული სტატია სათაუ-

¹ Хрестоматия по истории СССР, т. III, М., 1953, гл. 452.

რით „ადექით ბატონებო, მთავრობა მოდის!“ ამ ფრაზაში კატკოვი ესალმებოდა რუსეთში კონსტიტუციური მერყეობის ხანის დასარულულებას და ნიკოლოზ პირველს ეპოქის მსგავსი, ავტორიტეტული მონარქიული ძალაუფლებას დაწესებას.

კატკოვი „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე თავგამოდებით იცავდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შემავალი არარუსი ერების ასიმილაციას, მათი გარუსების პოლიტიკას. იგი ზიზლით უყურებდა და დასცინოდა დაჩაგრული ერების ნაციონალურ კულტურულ წამოწყებებს, მათ ტრადიციებს, ენას. არარუსი ხალხები მას ისტორიის შავ მასალად ჰყავდა წარმოდგენილი.

ცნობილია, მაგალითად, როგორი ზიზლითა და დაცინვით გამოვიდა კატკოვი ქართული თეატრის წინააღმდეგ, რომელმაც რეპეციის ბატონობის ვითარებაში მოახერხა თავის ეროვნულ სცენაზე „სამშობლო“ დაედგა. კატკოვი ირონიით წერდა, რომ „სამშობლოს“ დადგმაზე ქართულ საზოგადოებრიობას დიდი ხარჯი მოუვიდა და ქართველები კარგს იზამენ, თუ თავის ნაციონალურ დროშებს გოდფრუას ცირკს მიჰყიდიათ.

კატკოვს ამ გამოხდომას ერის წინააღმდეგ, რამდენადაც ამის საშუალებას ცენზურა იძლეოდა, გამანადგურებელი პასუხი გასცა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშემ და ბელადმა ილია ჭავჭავაძემ. თავის სტატიაში „კატკოვის პასუხად“ ილია წერდა: „გაცვეთილის კაცისაგან ყველაფერი მოსალოდნელია, მაგრამ ეგრე უკადრისად ხსენება მისი, რასაც ყოველი პატიოსანი კაცი, ყოველი ერი თავყანსა სცემს, როგორც ემბლემას ერის პატიოსნებისას, ერის ღირსებისას, რომლის შეუმწიკველად დაცვაათვის — არამცთუ ცალკე კაცი, არამედ მთელი ერი ყველგან დედამიწის ზურგზედ სიცოცხლეს არა ზოგავს და მისთვის ჰიკვდილი სახელად და დიდებად მიაჩნია, — იმის ეგრეთ უკადრისად ხსენებას, არ ვიცით, რა სახელი დავარქვათ და მისი ეგრეთ მომხსენებელი რა სულიერებში შევრიცხოთ.

... თუ ჩვეულებრივმა გრძნობამ მართებულობისამ არ შეაყენა ბ-ნი კატკოვი, იმას მაინც უნდა მოჰრიდებოდა, რომ უპატიურად ხდის მთელს ერს, რომელიც შეჰფარებია რუსეთს მარტო თავის პატიოსნების და ღირსების დასაცველად. თვით ბარბაროსიც კი არ იკადრებდა ეგრეთ გაუპატიურებას მთელის ერისას! მაშ, ბარაქალა კატკოვს და მის მომხრეებსა, რომ იკადრეს ის, რასაც თვით ბარბაროსიც კი ითაკილებდა.

ესლა დავგოჩა ნუგეშად მის იმედისა დიდისა?!“¹

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 8, 1957, გვ. 12—13.

კატოვის პროგრესის წინააღმდეგ ბრძოლაში მხარს უმშვენივრებდა ვ. მეშჩერსკი, რომელიც მთავრობის მიერ დაფინანსებულ გაზეთ „გრაჟდანი“ რედაქტორობდა. იგი იმპერატორთან მეტად დაახლოებული იყო და დიდი გავლენით სარგებლობდა. „გრაჟდანი“ ფურცლებზე სტატიებით სისტემატურად გამოდიოდა სლავოფილების ეპიგონი. შუა საუკუნეების ბნელეთის მოციქული კ. ლეონტიევი, რომელიც გულმოდგინედ იცავდა მთავრობის რეაქციულ კურსს, ამართლებდა მას რეპრესიულ ღონისძიებებს პროგრესის წინააღმდეგ იმ საბუთით, რომ ეს ღონისძიებანი თითქოს ხელს უშლიდნენ ანტიქრისტეს მოსვლას და წარღვნას რუსეთში. ამავე პოზიციებიდან ებრძოდა პროგრესულ აზრს გაზეთი „ნოვოე ვრემია“, რომლის რედაქტორი ა. სუვორინიც პირადად არდნილი რეაქციონერი იყო. „ეს გაზეთი — წერდა ვ. ი. ლენინი — გადაიქცა რუსეთში გამყიდველური გაზეთის ტიპად. „ნოვოვრემენსტო“ გახდა გამოთქმა, რომელიც თანაბარმნიშვნელოვანი იყო გამოთქმებისა „განდგომილობა, რენეგატობა, მლიქვნელობა. სუვორინის „ნოვოე ვრემია“ ნიშნავდა მშვიდრული ვაჭრობისა „ბითუმად და ცალობით“. აქ ვაჭრობენ ყველაფრით, პოლიტიკური რწმენით დაწყებული და პორნოგრაფიული განცხადებებით დამთავრებული“¹.

მთელი ეს რეაქციული ხროვა მხარს უმშვენივრებდა რუსეთის გვირგვინოსანს ალექსანდრე მექსიმე, რომელიც თავდაუზნაურულმა ისტორიოგრაფიამ „მშვიდობისმყოფელის“ მეტასახელით მონათლა.

რუსეთის საიმპერატორო სასახლეში დამკვიდრებული წესის მიხედვით ალექსანდრეს ტახტი არ ეკუთვნოდა და თავიდან ამისათვის არც აშზადებდნენ. მხოლოდ 1865 წლიდან, როცა ალექსანდრეს უფროსი ძმა — ტახტის კანონიერი მემკვიდრე გარდაიცვალა, მას, როგორც მომდევნო ვაჟიშვილს, გაეხსნა გზა იმპერატორობისაკენ. მაგრამ ამ დროს იგი ფიზიკურად უკვე მომწიფებული 21 წლის ახალგაზრდა იყო, რომელსაც არ გააჩნდა შესაფერისი ნიჭი, ცოდნა და განათლება. ალექსანდრე უცოდინარ და გაუნათლებელ პიროვნებად დარჩა მთელი სიცოცხლის მანძილზე და ამას თვითონაც აღიარებდა. იგი მემკვიდრეობის პერიოდში ერთხანს ისმენდა ცნობილი ისტორიკოსის სოლოვიოვის ლექციებს. როგორც ჩანს, დიდმა ისტორიკოსმა აღძრა ალექსანდრეში კვლევა-ძიების სურვილი და მისწრაფება. ამას უნდა მივაწეროთ მისი ჩანაწერები, რომლებიც შესანიშნავად

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 251 (რუსული გამოც.).

ასახვევ იმპერატორის გაქანებას და ინტელექტს. ასეთებია, მაგალითად: „რამდენჯერ ვიყავით ჩვენ ეკლესიაში 1871 წელს“, „ვინ ისადილა ჩვენთან 1880 წელს“, „რამდენი ქორჭილა და ქარიყლაპია დავიჭირეთ 1891 წელს“ და სხვ. მისი დღიურები, რომელიც გარეგნულადაც საბუღალტრო დავთარს უფრო ჰგავს, ვიდრე უბის წიგნაკს, აღსაქმეა ჩიხის აღწერით, თუ როდის თამაშობდა ბანქოს, როდის საუზმობდა, როდის და რა კერძებით ვახშმობდა, როგორ ერთობოდა და სხვ. ამასთან თვალში გეცემათ მიუტევებელი შეცოდებანი რუსულ მართლწერაში. მისი სულიერი სალაროს გამოსამზეურებლად საკმარისია თვალი გადაავლოთ აგრეთვე სხვადასხვა მოხსენებით ბარათებზე დაღებულ რეზოლუციებს, განსაკუთრებით რევოლუციონერთა საქმეებზე. ამ ბარათებს ამშვენებს იმპერატორის წარწერა: „ცხოველები“, „ვირები“, „სულელები“, „უზრდელები“, „თავხედები“ და სხვ. როცა იმპერატორს მიაართვეს მოხსენებითი ბარათი ცნობილი რევოლუციონერის მიშკინის შესახებ, რომელმაც ვერ აიტანა რა შლისელბურგის ციხის უხეში ზედამხედველის დაცინვა და შეურაცხყოფა და სიკვდილის უეჭველ მოლოდინში მას სპილენძის თეფში ესროლა სახეში, იმპერატორმა მოხსენებით ბარათს წააწერა: „რათავხედები არიან, იქაც (ე. ი. შლისელბურგშიც) აღარ შეუძლიათ თავი თავაზიანად ეჭიროთ!“.

ალექსანდრეს ჰუდამ თვალწინ ედგა მამის ხვედრი და პანიკურად ემჩნოდა რევოლუციური ტერორისა. იგი ჩაკეტილი იყო გატჩინის სასახლეში. მას დაცინვით „გატჩინის პატიმარს“ ეძახდნენ. მოგზაურობის დროს იმპერატორს თან ახლდა საგანგებოდ გაძლიერებული დაცვა, რომელიც ზედმეტი სიფრთხილის მომიზეზებით სრულიად უდანაშაულო ადამიანებსაც კი არ ჩნდობდა. თვით იმპერატორმა სასახლეში რევოლუციით მოჰკლა ერთი მორიგე ოფიცერი, რადგან მოეჩვენა, რომ მას ზურგს უკან ბომბი ეჭირა.

რეაქციის ამ თავგამოდებულ მესვეურებს ზურგს უმაგრებდა 1881 წელს შექმნილი ე. წ. „საღვთო რაზმი“, ანუ „საღვთო ლიგა“, რომლის მესვეურები იყვნენ რეაქციონერ-ავანტიურისტები შუვალოვი და ვორონცოვ-დაშკოვი. ლიგაში თავი მოიყარეს გამდიდრების მოსურნე, ფათერაქის მოყვარულმა ავანტიურისტებმა, რომელთაც მთავრობამ რევოლუციონერთა წინააღმდეგ საბრძოლველად დიდძალი სახსრები მისცა. „საღვთო რაზმის“ ქსელი მთელ რუსეთს მოედო. მომრავლდნენ ისინი საზღვარგარეთაც და ფართო შპიონაჟის, პროვოკაციების და შანტაჟის მეთოდებით ებრძოდნენ არა მარტო რევოლუციონერებს, არამედ ყველას, ვინც თვალში არ მოსდიოდათ. ლიბერალებისა და ნაროდნიკ-რევოლუციონერების საზოგადოების

წინაშე დისკრედიტაციის მიზნით მათ საზღვარგარეთ გაზეთების გამოცემაც დაიწყეს. მაგრამ, ამ შანტაჟს წარმატება არ ჰქონია. „საღვთო ლიგა“ მალე იმდენად გაძლიერდა და მისი ქსელი ისე ფართოდ დაიხლართა იმპერიაში, რომ გაჩნდა მისი ყოვლისშემძლეობის და მთავრობასთან დაპირისპირების საშიშროება. მას სამართლიანად უწოდებდნენ „სახელმწიფოს სახელმწიფოში“. ბოლოს და ბოლოს საქმეში პოლიციის დეპარტამენტი ჩაერია და ეს საშიში ორგანიზაცია გააუქმა.

ასეთია ცოტად თუ ბევრად სრული სურათი რეაქციის მესვეურებისა. ახლა გადავხედოთ მათს სახელმწიფოებრივ საქმიანობას.

გ. ი. ლენინი შენიშნავს, რომ რეაქციამ 1881 წ. გასროლის შემდეგ ფარული გზებით დაიწყო აშკარა რეაქციისაკენ უკანდახევა.

„ასეთ დიპლომატად, რომლის დანიშნულებასაც შეადგენდა აშკარა რეაქციისაკენ მთავრობის უკან დახევის დაფარვა, მოგვევლინა შინაგან საქმეთა მინისტრი გრაფი იგნატიევი, რომელმაც ლორის-მელიქოვი შესცვალა“¹.

იგნატიევმა თავის პირველ ამოცანად აღიარა „პოლიტიკურ შეთქმულებათა (კრამოლის) ამოძირკვა“. 1881 წლის 14 აგვისტოს გამოსცა „დებულება სახელმწიფოებრივი უშიშროებისა და საზოგადოებრივი მშვიდობის დაცვის ღონისძიებათა შესახებ“ თითქოს სამი წლის ვადით, მაგრამ ყოველი სამი წლის შემდეგ ეს დებულება ხელახლა შედიოდა ძალაში და იარსება 1917 წლამდე, როგორც „რუსეთის ფაქტიურმა კონსტიტუციამ“ (გ. ი. ლენინი). ამ დებულების თანახმად იმპერიის ყველა გუბერნიამში შეიძლებოდა გატარებულიყო საგანგებო გაძლიერებული დაცვის ღონისძიებანი. ამ შემთხვევაში ადგილობრივ ხელისუფლებას შეეძლო დაეპატიმრებინა ესა თუ ის პირი 3 თვის ვადით, ან დაეჯარიმებინა 500 მანეთით, ზოლო საგანგებო თავდაცვის შემთხვევაში — 3 ათასი მანეთით. დამნაშავეს საქმე უნდა გადასცემოდა სამხედრო სასამართლოს, ხოლო უძრავი ქონება ჩამორთმეოდა. ადმინისტრაციას უფლება ენიჭებოდა დაეხურა სასწავლებლები, საეკრო და სამრეწველო დაწესებულებანი, შეეჩერებინა ერობათა და ქალაქების სათათბიროთა საქმიანობა, დაეხურა პრესის ორგანოები და სხვ. დებულება შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან არსებულ განსაკუთრებულ სათათბიროს უფლებას ანიჭებდა სასამართლოს გარეშე ესა თუ ის პირი 5 წლის ვადით იმპერიის ყველაზე შორეულ ადგილებში გადაესახლებინათ. ამ დებულების გამოკვეყნებიდან 6 თვის შემდეგ გამოიცა წესები პოლიციური ზედამ-

¹ გ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 56.

ხედველობის შესახებ. იმ პირს, რომელიც პოლიციური ზედამხედველობის ქვეშ იყო აყვანილი, ეკრძალებოდა ერთი ქალაქიდან მეორეში გადასვლა და სხვ. საერთოდ პოლიციის საქმიანობა „წმინდა ლიგის“ საქმიანობასთან ერთად ერთიორად გააქტიურდა. მათ მუშაობაში პროვოკაციების და შანტაჟის მეთოდი გაბატონდა. პოლიტიკური ძიების სათავეში დანიშნულმა სუდებიკინმა მოახერხა ჯაშუშ დეგავეის დახმარებით „ნაროდნაია ვოლია“ აღმასრულებელი კომიტეტის განადგურება.

ეს რეპრესიული ღონისძიებანი ერთგვარად ხელს უწყობდა მთავრობის პოზიციების განმტკიცებას, მაგრამ მაინც ვერ ახდენდა სათანადო ეფექტს. რუსეთის სოფლებში, სადაც სიღატაკითა და უუფლებობით სულშეხუთული, ფაქტიურად ისევ ყმურ დამოკიდებულებაში მყოფი გლეხობა ღელავდა, იგნატიევმა იმავე თვითმპყრობელობის ინტერესების დაცვის მიზნით საჭიროდ ჩათვალა ღროებით ვალდებული გლეხების მიმართ ზოგიერთი შემამსუბუქებელი ღონისძიებანი გაეტარებინა, რომლებიც კვლავ შეადგენდნენ რუსეთის ყმური მოსახლეობის დაახლოებით 15%-ს. 1881 წ. 28 დეკემბერს გამოცა კანონი, რომელიც ყველა ღროებით ვალდებული გლეხისათვის 1883 წ. პირველ იანვრამდე სავალდებულო გამოსყიდვას აწესებდა. ამასთან გამოსასყიდი თანხა თითო სასულადო ნაკვეთში შემცირდა 1 მანეთით ველიკორუსულ გუბერნიებში, ხოლო 16%-ით უკრაინაში.

მთავრობა თითქოს გამოვიდა გლეხობის მოსარჩლედ მიწათმფლობელობის გაფართოების საქმეში და ამ მიზნით 1882 წელს საგლეხო ბანკი დააწესა. მაგრამ, ფაქტიურად საგლეხო ბანკი გაღარიბებულ მემამულეთა და სოფლად წამოზრდილი კულაკობის დამხმარე საშუალებად იქცა. ბანკი შუამავალი გახდა მიწის გამყიდველ მემამულესა და მყიდველ გლეხს შორის. მემამულე ფულს მაშინვე იღებდა, გლეხი კი საფასურს ფარავდა თანდათანობით. თუ გლეხი თავის ღროზე არ გადაიხდიდა კუთვნილ თანხას, ბანკი მას მიწას ართმევდა და სხვაზე ჰყიდდა. ამასთან ბანკის მიერ დაწესებული ფასი მიწისა გაცილებით მაღალი იყო, ვიდრე საბაზრო. ამრიგად იგებდა მემამულე, რომელიც მიწას ხელსაყრელ პირობებში ჰყიდდა. გლეხი იძულებული ხდებოდა ბანკისათვის მაინც მიემართა, რადგან მას ნაკვეთის შესაძენად საკმარისი თანხა არ მოეპოვებოდა.

იგნატიევის პოლიტიკა, როგორც ვ. ი. ლენინი შენიშნავს, იყო რევოლუციონერების წინააღმდეგ ბრძოლის შეფარდება ლიბერალთა „გაბრიყუების“ პოლიტიკასთან. სპეციალურ ცირკულარში იგი მიუთითებდა თავადაზნაურთა, ქალაქის წოდებების და ერობათა სრულ

ხელშეუხებლობაზე. 1881 წ. შემოდგომაზე მან მოიწვია „ერობათა მცოდნე პირები“ ზოგიერთი მეორეხარისხოვანი საკითხების გარშემო მსჯელობისათვის, თუშკა მათი მითითებების ცხოვრებაში განხორციელებაზე არ უზრუნია. მაგრამ როცა იგნატიევმა წამოაყენა აზრი „საერობო ყრილობის“ მოწვევისა, რომლის ხმაურიანი სახელწოდების ქვეშ იგი ყოვლად უუფლებო სალაცოს მოსაჩვენებელ შეკრებას გულისხმობდა, რეაქციის მესვეურებმა ყურები გაამახვილეს. იგნატიევი ზედმეტი აღმოჩნდა და იგი, როგორც აღვნიშნეთ, პობედონოსცევის კონსულტაციით იმპერატორმა დ. ტოლსტოით შეცვალა.

დ. ტოლსტოის შინაგან საქმეთა მინისტრად დანიშვნიდან, რაც 1882 წლის 30 მაისს განხორციელდა, იწყება „აღვირახსნილი, დაუჯერებლად უაზრო და მხეტურ რეაქციაზე გადასვლა“ (ვ. ი. ლენინი). დ. ტოლსტოიმ ტყუილად როდი დაამსახურა „ბრძოლის მინისტრის“ სახელწოდება. რეაქციამ გამოაჩინა თავისი ბრკეალები და აშკარად დაიწყო გამოსწორება იმ „საბედისწერო შეცდომებისა“, რასაც 60-იანი წლების რეფორმები შეიცავდა.

ეს ახალი კურსი საშინაო პოლიტიკაში იმპერატორის მიერ საჯაროდ აღიარებულ იქნა მის კორონაციასთან დაკავშირებით მოწვეულ სათემო მამასახლისთა შეკრებაზე 1883 წ. მაისში. „... იმოქმედეთ თქვენი თავადაზნაურობის წინამძღოლთა რჩევითა და ხელმძღვანელობით და არ დაუჯეროთ მოჩმასულ და უაზრო ხმებს და ლაპარაკს მიწების გადანაწილების, ნაჩუქარი ჩამონაჭრების და სხვა მისთანების შესახებ. ამ ხმებს ჩვენი მტრები ავრცელებენ. ყოველგვარი საკუთრება, მათ შორის თქვენიც, ხელშეუხებელი უნდა იყოს“¹. ამ სიტყვებმა დიდად ასიამოვნეს თავადაზნაურთა საგუბერნიო წინამძღოლები და იმავე დღეს მადლობა გადაუხადეს იმპერატორს.

„მე ყოველთვის დარწმუნებული ვიყავი თავადაზნაურობის გულწრფელ გრძნობებში და მტკიცედ მწამს, რომ, ისევე, როგორც წინათ, კვლავაც იქნება დასაყრდენი ყოველივე სასარგებლო წამოწყებაში ტახტისა და სამშობლოს საპარგებლოდ“² — აღნიშნავდა იმპერატორი საპასუხო სიტყვაში.

თავადაზნაურობა გააძხნევა ახალი იმპერატორის მიერ აღებულმა კურსმა. დაიწყო შემობრუნება წოდებრივი პრინციპებისაკენ. ეს ერთხელ კიდევ დადასტურდა 1885 წელს, როცა მთავრობამ განსა-

¹ К. Корольков, Жизнь и царствование имп. Александра III, Киев, 1909, гл. 56.

² იქვე.

კუთრებული ზეგნით აღნიშნა ეკატერინე მეორის მიერ თავადაზნაურობისადმი 1785 წელს ბოძებული წყალობის ჰიგელის ასი წლისთავი. ამ საზეიმო თარიღს დაუკავშირდა სათავადაზნაურო-სამიწათმოქმედო ბანკის დაარსება რუსეთში. ეს ვიწრო წოდებრივი ბანკი ვალებში ჩაფლულ და გაღარიბებულ გზაზე დამდგარ თავადაზნაურობას მშველელად მოევლინა, რადგან იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ პროცენტთან სესხს აძლევდა თავადაზნაურობას, ვიდრე სააქციო-სამიწათმოქმედო ბანკები. ბანკმა თავისი არსებობის პირველსავე წელს თავადაზნაურობას სესხად 69 მილიონი მანეთი მიწაცა, ხოლო მისი არსებობის მესამე წელს თავადაზნაურობის ვალი — 10,5 მილიონი მანეთი ჩამოიწერა.

80—90-იანი წლების კონტრარეფორმები და მათი არსი. საგლეხო რეფორმის შემდეგ, რომელმაც ყმა გლეხს ფორმალურად პირადი თავისუფლება მიანიჭა, თვითმპყრობელობა მაინც იმას ცდილობდა, რომ მემამულე-აზნაურობისათვის შეექმნა სასოფლო-სამეურნეო მუშათა ხელსაყრელად დაქირაავების, მათი დაკაბალების პირობები. ამ მხრივ აღსანიშნავია 1883 წლის კასოში. რომელიც მემამულეებს უზრუნველყოფდა მუშათა დაქირაავების გაფართოებული უფლებებით. მაგრამ მემამულე-აზნაურები ამით არ დაკმაყოფილდნენ და მთავრობისაგან კვლავ მოითხოვდნენ ისეთი კანონის შემოღებას. რომელიც სოფლის მეურნეობის მუშას მათ მამულზე მიაჯაჭვავდა და ძირითადად ისევ გარეეკონომიური იძულების ღონისძიებებს აღადგენდა. ტოლსტოი-პაზუხინის სამინისტრომ აირველ რიგში მემამულეთა რეფორმადელი სოციალური პრივილეგიის აღდგენას მიაქცია ყურადღება. 1886 წელს გამოიცა სოფლად მუშათა დაქირაავების დებულება, რომელიც მემამულეს დაქირაავებული მუშის ბატონ-პატრონად ხდიდა.

დებულების მიხედვით დაქირაავებულს (მემამულეს) და დაქირაავებულს (გლეხს) შორის წინასწარ იდებოდა ხელშეკრულება, რომლის შეუსრულებლობის შემთხვევაში დაქირაავებულს უფლება ეძლეოდა აღეძრა საჩივარი და სასამართლოს მეშვეობით აეძულებინა დაქირაავებული შეესრულებინა გათვალისწინებული მუხლები¹.

¹ აი დებულების ზოგიერთი მუხლი:

„მუშა ვალდებულია დაემორჩილოს დაქირაავებულს და სიტყვაშეუბრუნებლად და ბეჭითად შეასრულოს მისი მოთხოვნები, თანახმად დადებული ხელშეკრულებისა“.

„მუშამ უნდა დაიცვას მისი უფროსი (დაქირაავებული), მისი ქონება და შინაურობა, თუ მათ რაიმე საფრთხე ემუქრება“.

„მუშა უნდა ექცეოდეს წესიერად, კეთილსინდისიერად, ზრდილობიანად

დებულება მემამულეს უფლებას ანიჭებდა დაეთხოვნა მუშა ყოველთვის თავისი სურვილისამებრ, ხოლო მუშას ეკრძალებოდა ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ ვადაზე ადრე დამქირავებლის მიტოვება, მიუხედავად იმისა, როგორადაც არახელსაყრელი არ უნდა ყოფილიყო ეს საწუშაო. დებულების ყველა მუხლში გამოსკვევის დამქირავებლის ინტერესების დაცვა. მუშა კაბალურ მდგომარეობაში ექცევა, ფაქტიურად ყმურ დამოკიდებულებაში ვარდება.

რეაქციულმა მთავრობამ გადაწყვიტა სოფლად ძველი, რეფორმამდელი „პატრიარქალური“ ოჯახის შენარჩუნება, რომ ამით შეეკავებინა მუშახელი თავისუფალი განთესვისაგან. საგლეხო რეფორმის შემდეგ გლეხური ოჯახების გაყოფა არ იყო შეზღუდული და იგი მასობრივი გახდა. 1880-იანი წლების დასაწყისში გლეხური ოჯახის გაყოფის რიცხვი ყოველწლიურად 150 ათასს უდრიდა. 1886 წელს გამოცემული კანონით მთავრობამ შეზღუდა გაყოფა იმით, რომ სავალდებულოდ აღიარა სოფლის ხელისუფლების თანხმობასთან ერთად ოჯახის უფროსის თანხმობაც. ეს შეზღუდვა სასარგებლო იყო მემამულე-მიწათმფლობელთათვის, ამასთან ერთგვარად აფერხებდა ბურჟუაზიული ეპოქისათვის დამახასიათებელ პროცესებს, უზრუნველყოფდა თემის მთლიანობას.

გარდა ამისა, გამოიცა კანონები, რომლებიც ყოფილ დროებითი ვალდებული გლეხებისათვის ზღუდავდნენ უკვე გამოსყიდული ნაკვეთის გაყიდვის ან დაგირავების უფლებას, თემში მიწების გადანაწილებას და სხვ. ეს ახალი კანონები ერთგვარად მაინც ასწორებდნენ იმ „საბედისწერო შეცდომებს“, რომლებმაც 60-იან წლებში მემამულე-აზნაურთა ძალაუფლება შეაუსუსტა.

რეაქციული მთავრობის ყველაზე ქმედით ღონისძიებას, რომელსაც მემამულეთა რეფორმამდელი პოლიტიკური ძალაუფლება უნდა აღედგინა, წარმოადგენდა 1889 წლის დებულება საერობო უფრო-

დამქირავებელსა და მისი ოჯახის წევრებს და ზედამხედველს, რომელსაც დამქირავებლისაგან დავალებული აქვს მუშისათვის თვალყურის დევნება“.

„მუშას უფლება არ აქვს საღმე წავიდეს დამქირავებლის ნებართვის გარეშე, ან მიიღოს სხვისგან რაიმე საწუშაო“.

„დამქირავებელი უფლებამოსილია გამოუქვითოს მუშას ხელფასიდან არაკეთილსინდისიერი მუშაობისათვის, უხეშობისათვის, დაუმორჩილებლობისათვის“.

„გამოუცხადებლობის ან თვითნებური წასვლის შემთხვევაში დამქირავებელი უფლებამოსილია გააუქმოს მუშასთან ხელშეკრულება და მოითხოვოს მუშისაგან ზარალის ანაზღაურება ხელშეკრულებით გათვალისწინებული 3 თვის ხელფასის ფარგლებში“.

„დამქირავებელმა შეიძლება დაითხოვოს მუშა ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ ვადაზე ადრე“ და სხვ.

სების შემოღების შესახებ. ამ კანონით თითოეული მაზრის სასოფლო ტერიტორია რამდენიმე უბნად იყოფოდა. თითოეული უბნის სათავეში იდგა მოხელე, რომელსაც საეროთა უფროსი ეწოდებოდა. საეროთა უფროსი უნდა ყოფილიყო შთამომავლობით აზნაური და ამიერიდან მხოლოდ ის ხდებოდა ადმინისტრაციული და სამოსამართლო ხელისუფალი. ადმინისტრაციულ სფეროში საეროთა უფროსს მთლიანად ემორჩილებოდა გლეხთა სასოფლო და სათემო თვითმმართველობანი. ამ თვითმმართველობათა გადაწყვეტილებანი ძალაში შედიოდა საეროთა უფროსის დასტურის შემდეგ. იგი უფლებამოსილი იყო შეეჩერებინა თვითმმართველობათა გადაწყვეტილებანი და იგი განსახილველად სამაზრო ყრილობისათვის გადაეცა, რომლის შემადგენლობის უმრავლესობას ისევ საეროთა უფროსები შეადგენდნენ. იგი ამტკიცებდა სასოფლო და სათემო თვითმმართველობებს, უფლებამოსილი იყო გადაეყენებინა ისინი, დაეჯარიმებინა, ან დაეპატიმრებინა. მაზრებში მომრიგებელ-მოსამართლეთა ინსტიტუტი გააუქმეს. მათი განსახილველი საქმეების ერთი ნაწილი გადაეცათ საეროთა უფროსებს, მეორე ნაწილი — სათემო სასამართლოებს. ამასთან საეროთა უფროსთა კომპეტენციაში შევიდა სათემო სასამართლოს წევრთა დამტკიცება და არსებითად ეს ორგანოც მისი ძალაუფლების ქვეშ მოექცა. ერობათა უფროსებს შეეძლოთ თავის უბანში მცხოვრები ამა თუ იმ გლეხის დაჯარიმება (6 მანეთამდე) ან დაპატიმრება (3 დღემდე) ¹. როგორც ვხედავთ, ეს კანონი აბრუნებდა სოფლად აზნაურის სასოფლო-პოლიციურ ხელისუფლებას გლეხობაზე. ანიჭებდა მას გლეხის პიროვნების მიმართ თვითნებობისა და ძალადობის უფლებას.

როგორც ცნობილია, ერობანი ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში არსებით როლს არ ასრულებდნენ. მაგრამ რეაქციას არ სიამოვნებდა ის, რომ იგი ქმნიდა მაინც ერთგვარ ასპარეზს თავადაზნაურობის მხარდამხარ სხვა წოდებათა მონაწილეობისათვის ადგილობრივ სამეურნეო და კულტურულ საქმიანობაში. ერობა მთავრობას მაინც ლიბერალური ოპოზიციის კერებად ეჩვენებოდა. რეაქციამ გადასწყვიტა აღმოეფხვრა ერობათა ოპოზიციური განწყობილების საფუძვლები მასში თავადაზნაურული ელემენტების გაძლიერებითა და სხვა წოდებათა წარმომადგენლობის შეკვეცის გზით. გლეხთა წარმომადგენლობის არჩევითობა ერობებში გააუქმეს. ამიერიდან გლეხებს შეეძლოთ აერჩიათ მხოლოდ კანდიდატები, ხოლო საეროთა ადმინისტრაცია მათი წრიდან თვით ნიშნავდა ხმოსნებს. წესად შემოვიდა

¹ Хрестоматия по истории СССР, т. III, гл. 460—463.

საერობო გამგეობათა წევრების თანამდებობაზე დამტკიცება. შეიკვეცა ერობათა უფლებებიც და ისინი მთლიანად პოლიციური ხელისუფლების კონტროლქვეშ მოექცნენ. თუ 1883—1885 წწ. არჩევნებში სამაზრო ხმოსანთა შორის თავდაზნაურები 42,4%-ს შეადგენდნენ, 1890 წელს მათი რიცხვი 55,2%-ზე ავიდა. საგუბერნიო ხმოსანთა შორის იმავე 1883—1885 წწ. თავდაზნაურობა 81,6%-ს შეადგენდა, 1897 წელს კი — 89,5%-ს. გლეხთა წარმომადგენლობა კი 1,8%-ზე დავიდა. საგუბერნიო ერობანი მთლიანად თავდაზნაურულ დაწესებულებად იქცნენ. რეაქციამ უზრუნველყო მაზრებსა და გუბერნიებში — თავდაზნაურობის ძველი ძალაუფლების აღდგენა. ერთ-ერთი გუბერნატორი საერობო კონტრარეფორმის გატარების პერიოდში წარმოთქმულ სიტყვაში აღნიშნავდა, რომ ახლა ერობის მოღვაწეობა შეერთებულია მთავრობის საქმიანობასთან და რომ ერობის მუშაკები მთავრობის აპარატის ნაწილი გახდნენ, ახლა აღარ შეიძლება იმის თქმა, ეს ჩვენი საქმეა, ეს კი — თქვენი, თქვენ მოწყალეო ხელმწიფენო, ერთსა და იმავე დროს ერობის ხალხიც ხართ და სახელმწიფოს მსახურებიცო.

რეაქციამ, როგორც ცნობილია, „საბედისწერო შეცდომად“ აღიარა 60-იანი წლების სასამართლო რეფორმაც. 1894 წელს იუსტიციის მინისტრმა მეფისადმი მოხსენებაში მოითხოვა 1864 წლის სასამართლო წესდების სრული გადახალისება, მაგრამ რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობის ვითარებაში ცარიზმმა ძველი, წოდებრივი სასამართლოს მთლიანად აღდგენა ვერ გაბედა. სამაგიეროდ ცარიზმი 90-იან წლებში მაინც ახერხებს იმას, რომ ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს ართმევს უფლებას განიხილოს ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ მიმართული დანაშაულობანი. გარდა ამისა, გაიზარდა სამსაჯულო ცენზი და გაფართოვდა მასში თავდაზნაურული ელემენტის მონაწილეობა.

მთავრობამ შეუტია საქალაქო თვითმმართველობასაც იმ მხრივ, რომ წერილ ვაჭრებს და ნოქრებს არჩევნებში მონაწილეობის უფლება წაართვა. გაზარდა ქალაქის ხმოსნობისათვის საჭირო ცენზი, კიდევ უფრო შეიზღუდა ქალაქის გამგეობათა საქმიანობა და თითქმის მთლიანად აღმინისტრაციულ-საპოლიციო ხელისუფლებას დაუქვემდებარდა.

ცარიზმის საფინანსო პოლიტიკა. საფინანსო დარგში, ისე როგორც ყველაფერში, ცარიზმი რეაქციული თვალსაზრისით მოქმედებდა. მაგრამ ბურჟუაზიული განვითარების გზაზე მტკიცედ მიმავალი ქვეყნის მოთხოვნალებანი ცარიზმს ხშირად აიძულებდა გაეტარებინა ღო-

ნისძიებანი, რომლებიც არღვევდნენ ფეოდალურ-ბატონყმური ეკონომიკის ყოვლსშემძლეობას. ალექსანდრე III-ის პერიოდში ფინანსთა მინისტრის პოსტზე, აბაზას გადადგომის შემდეგ, მოღვაწეობდნენ ნ. ხ. ბუნგე (1881—1886 წწ.), ი. ა. ვიშნეგრადსკი (1887—1892) და ს. ი. ვიტე (1892—1903). ისინი მთავრობის რეაქციული კურსის მოტრფიალენი იყვნენ, მაგრამ, კარგად იყვნენ რა ჩახედულნი რუსეთის საფინანსო-ეკონომიურ ცხოვრებაში, იმპერიის შერყეული საბიუჯეტო მდგომარეობის გამოსასწორებლად ახალ-ახალ ღონისძიებებს ახორციელებდნენ.

60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმების შემდეგაც რუსეთში ხელუხლებელი რჩებოდა საგადასახადო სისტემის ფეოდალურ-წოდებრივი საფუძვლები. პირდაპირ გადასახადს სახელმწიფოს მხოლოდ გლეხობა აძლევდა. განსაკუთრებით მძიმე იყო ე. წ. სასულადო გადასახადი, რომელიც ჯერ კიდევ პეტრე პირველმა შემოიღო. გლეხთა მოძრაობის აღმავლობის ვითარებაში მთავრობა იძულებული გახდა სასულადო გადასახადი გაეუქმებინა (1887 წ. 1 იანვრიდან). უფრო ადრე მთავრობამ მოხსნა აგრეთვე გადასახადი მარილზე. ყოველივე ამან სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავალი დიდად შეამცირა. ამის გამო მთავრობამ გაზარდა სამიწათმოქმედო გადასახადი და გადასახადი ქალაქის უძრავი ქონების მფლობელობაზე. გადიდდა აგრეთვე არაპირდაპირი გადასახადები (თამბაქოზე, სპირტზე, ღვინოზე, შაქარზე), გამოსასყიდი გადასახადი სახელმწიფო გლეხებზე და სხვ. ამ ღონისძიებათა გატარებით მოხერხდა სახელმწიფო ბიუჯეტის დეფიციტის შემცირება. ფინანსური კრიზისის დაძლევისათვის საერთო ხელისშემწყობ ღონისძიებად იქცა, რეფორმის შემდგომ ეპოქაში, საწარმოო ძალთა სწრაფი განვითარება.

90-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მთავრობამ დაიწყო სახაზინო მონოპოლიების გატარება არყის წარმოება-გაყიდვის საქმეში. სახელმწიფო ბიუჯეტს მან დიდი შემოსავალი მისცა.

80-იან წლებში მთავრობა დეფიციტის დაფარვის მიზნით და აგრეთვე სარკინიგზო მშენებლობისათვის მიმართავს სახელმწიფო (შინაგანი და საგარეო) სესხების სისტემას. თუ 1876 წლისათვის რუსეთის საშინაო და საგარეო სესხების რაოდენობა 3 მილიარდ მანეთს უდრიდა 1881 წ. იგი 4 მილიარდამდე ავიდა, 1900 წელს კი მან 6 მილიარდს მიაღწია. საგარეო სესხებს რუსეთი იღებდა გერმანიისაგან, 80-იანი წლების ბოლოს — საფრანგეთისაგან. საგარეო ვალის ზრდა ქვეყანას უცხოური კაპიტალის დამოკიდებულებაში ითრევდა.

მთავრობა ამასთან იძულებული ხდება სამამულო ბურჟუაზიის ინტერესები დაიცვას შინაურ ზაზარზე იმით, რომ უცხოური სამ-

რეწველო პროდუქციის ბაჟები გაადიდოს. 80-იანი წლების საბაჟო პოლიტიკა მრეწველობის გარდა დიდად სასარგებლო ხდება ხაზინისათვისაც. 80—90-იან წლებში ხაზინის საბაჟო შემოსავალი 96 მილიონი მანეთიდან 138 მილიონ მანეთზე ავიდა. მაგრამ სამრეწველო პროდუქციაზე მაღალი ბაჟები ხელს უწყობდა ქვეყანაში უცხოური კაპიტალის შემოჭრას. უცხოელი კაპიტალისტები ამჟობინებდნენ ფულის შემოტანას და დაბანდებას რუსეთის მრეწველობაში, სადაც ექსპლუატაციის ველური ფორმები საშუალებას აძლევდა მათ დიდი მოგებისათვის მიეღწიათ თვით რუსულ ბაზარზე. 1890 წლისათვის უცხოური კაპიტალის დაბანდება რუსეთში 215 მილიონ მანეთამდე ავიდა.

რეაქციის კურსი კულტურის ხფეროში. ცარიზმს საკმაო გამოცდილება ჰქონდა იმისა, რომ რევოლუციურ-დემოკრატიული აზრის კერებს სკოლები და უმაღლესი სასწავლებლები წარმოადგენდნენ. სახალხო განათლების საქმეში, როგორც ცნობილია, რუსეთის თვითმპყრობელობა ყოველთვის განსაკუთრებულ სიძუნწეს იჩენდა. ამ დარგის განვითარებისათვის ბიუჯეტიდან მიწერულ თანხას ჰყოფდა და ყოველთვის სასწავლებლების ცარისტული იდეოლოგიის პროპაგანდის კერებად გადაქცევას ცდილობდა.

80-იან წლებში ამ მხრივ რიგი ღონისძიებანი გატარდა.

რუსეთის სკოლებმა და უმაღლესმა სასწავლებლებმა პოლიციური დიქტატურის სიმწვავე ჯერ კიდევ იმ დროიდან განიცადეს, როცა განათლების მინისტრად დაინიშნა გრაფი ტოლსტოი. ტოლსტოის აღებული კურსი გააგრძელა განათლების ახალმა მინისტრმა დელიანოვმა. დაწყებითი განათლება თითქმის მთლიანად საეკლესიო მმართველობას დაუმორჩილა. საეკლესიო-სამრეწლო სკოლების რიცხვი გაიზარდა დაწყებითი სასწავლებლების შემცირების ხარჯზე. 1887 წელს დელიანოვმა საშუალო განათლების დარგში სამარცხვინო ღონისძიება განახორციელა. მისმა ე. წ. ცირკულარმა „მზარეულების შეილთა შესახებ“ გიმნაზიის კარები დაუკეტა მეეტლეების, ლაქიების, მზარეულების, მრეცხავეების, წვრილი მოვაჭრეების და სხვ. შეილეს. გიმნაზიებში გაიზარდა აზნაურთა პროცენტული რაოდენობა. ამასთან საშუალო სასწავლებლებში შეიკვეცა ჰუმანიტარული დისციპლინების საათები.

რეაქცია ყველაზე გააფთრებით დააცხრა უმაღლეს სასწავლებლებს. ყველაზე ზომიერი ლიბერალი ჩიჩერინი იგონებს: „პირველი დარტყმა (ლაპარაკია 80-იან წლებზე, ა. ს.) განიცადეს უნივერსიტეტებმა. დიდი ხანია მათ წინააღმდეგ კატკოვი უსინდისო ლაშქრობას ამზადებდა, რაც ბოლოს და ბოლოს წარმატებით დამთავრდა. ძალი-

სადმი ყოველთვის მორჩილმა დელიანოვმა სახელმწიფო საბჭოში წესდების პროექტი შეიტანა, რომელიც უნივერსიტეტის კორპორაციებს ყოველგვარ უფლებებს ართმევდა, როგორც არჩევნების, ისე გამოცდების დარგში. ამათ უნივერსიტეტები გაუსწორდნენ წმინდა ბიუროკრატიულ დაწესებულებებს. ამ ღონისძიებაზე მეტად საზიზღარის მოგონება არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა“. ეს მოხდა 1884 წელს, როცა გაუქმდა უნივერსიტეტის ავტონომია. რექტორის და პროფესორების თანამდებობათა არჩევითობა გაუქმდა. დაწესებულება მთლიანად განათლების სამინისტროს და სასწავლო ოლქების მზრუნველთა განკარგულებაში აღმოჩნდა. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სტუდენტთა მიღებას: აიკრძალა უნივერსიტეტში იმ ახალგაზრდების დაშვება, რომელთა „აზროვნების მიმართულება“ საშუალო სკოლაში საიმედოდ არ იყო შეფასებული. სწავლის ქირა ხუთჯერ გადიდდა, სტიპენდიის დანიშვნის ძირითად სახელმძღვანელოდ აღიარებულ იქნა სტუდენტის „ყოფაქცევა“. ბრძოლა გამოცხადა პროგრესულ პროფესორებს. მთავრობამ უკიდურესობამდე შეზღუდა ქალთა განათლება. პეტერბურგის, მოსკოვის, კიევის, ყაზანის ქალთა უმაღლეს კურსებზე 1886 წლიდან მიღება შეწყდა.

მომეცემა დარტყმა განიცადა ბექლევითმა სიტყვამ. ტოლსტოის „დროებითი ღონისძიებანი“ პრესის დარგში იმდენად აუტანელი გახდა, რომ მთელმა რიგმა ლიბერალურმა ჟურნალ-გაზეთებმაც კი არსებობა შეწყვეტეს („გოლოს“, „სტრანა“, „პორიადოკ“, „ზემსტვო“ და სხვ.). 1884 წელს აიკრძალა უადრესად ავტორიტეტული, პროგრესული ჟურნალის „ოტჩეჩესტვენიე ზაპისკის“ გამოცემა. სამაგიეროდ უხვად დაფინანსდა რეაქციული პერიოდული გამოცემანი. კატკოვი, სუვორინი, მეშჩერსკი და სხვა რეაქციონერი პუბლიცისტები მთავრობასთან შეთანხმებით ურცხვად ლანძღავდნენ პროგრესულ აზრს, ეწეოდნენ აღვირახსნილი შოვინიზმის პროპაგანდას, ახშობდნენ პროგრესული ბანაკის სამართლიანი პროტესტის ყოველ გამოვლინებას.

რეაქციის ნაციონალური პოლიტიკა. ველიკორუსული შოვინიზმის გაძლიერება. მეფის რუსეთი, რომელსაც ვ. ი. ლენინი „ხალხთა საპყრობილეს“ უწოდებდა, მუდამ გულმოდგინედ ახორციელებდა იმპერიაში შემავალი არარუსი ხალხების ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკას. ცარიზმის ხელისუფალნი კოლონიური ჩაგვრის უმწვავე ფორმების გამოყენებით იღვწოდნენ იმისათვის, რომ ჩაეხშოთ განაპირა მხარეების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, შეებოჭათ ნაციონალური ტრადიციების, კულტურის, ენის განვითარება, სიბნელესა და უვიცობაში ჩაეკლათ მათი თვითმყოფადი ეროვნული გზა, განეხორციელებინათ იმპერიის სრული რუსიფიკაცია.

ცარიზმის ამ რეაქციულ ღონისძიებათა მიუხედავად, 60—70-იანი წლები რუსეთის იმპერიის ხალხთა ცხოვრებაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობით აღინიშნა. ფეოდალურ-ბატონყმურ რეჟიმს შეუტია არა მარტო რუსი ხალხის მძლავრმა დემოკრატიულმა მოძრაობამ, არამედ განაპირა მხარეებში — პოლონეთში, უკრაინაში, ბელორუსიაში, ამიერკავკასიაში გაღვიძებულმა ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა აზრმაც, რომელსაც მაჭალაჯუნასავით აწვა ერთის მხრივ ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრის, მეორეს მხრივ თვითმპყრობელურ-კოლონიური ჩაგვრის უღელი. ცარიზმი, მიუხედავად დიდი სურვილისა, საზოგადოებრივი მღელვარების გაძლიერების ვითარებაში ვერ ახერხებდა ანგარიში გაესწორებინა ამ მოძრაობისათვის. პირველი მარტის შემდეგ კი, როცა ლიბერალურ-კონსტიტუციური მერყეობის ხანა დასრულდა და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებას სათავეში განუყოფლად მოექცა რეაქცია. მისი მახვილი ერთდროულად მიმართულ იქნა რევოლუციური არეულობისა და „სეპარატიზმის“ აღმოსაფხვრელად.

პოლიტიკური რეაქციის მთელ პერიოდში ცარიზმი აშკარად, უსირცხვილოდ ახორციელებდა იმპერიის განაპირა ხალხების შევიწროების, ჩაგვრადამოწმების ღონისძიებებს. იგი ისწრაფოდა ფინეთისა და პოლონეთის ისედაც მოჩვენებითი დამოუკიდებლობის აღმოსაფხვრელად; გზას უკაფავდა ანტისემიტისმს და აქეზებდა ებრაული მოსახლეობის რბევას, პროვოკაციული მეთოდებით ისწრაფვოდა წაეკიდებინა ერთმანეთისათვის მუსლიმანი და ქრისტიანი ერები, მიმართავდა ახალ აღმინისტრაციულ დაყოფებს იმ მიზნით, რომ ხმარებიდან ამოეღო ზოგიერთი ერის სახელწოდებაც კი; სკოლებიდან დევნიდა ეროვნულ ენას და ყველა ამ საზიზღრობათა თეორიული „დასაბუთებისათვის“ პროპაგანდას უწევდა რეაქციულ პანსლავისტურ „თეორიებს“.

აწორედ ამ დროს ასპარეზზე გამოვიდა ბნელეთის მოციქულთა მთელი ჯგუფი (კატკოვი, ლეონტიევი და სხვ.). იგი პროგრესის სახელით გზას უკაფავდა ველიკორუსულ დიდმპყრობელურ შოვინიზმს; პატარა ერებს მათივე „სიკეთისათვის“ ეროვნულ ტრადიციებზე ხელის აღებას და გარუსებას ურჩევდა; თვითმპყრობელობას აკისრებდა მთელი სლავური სამყაროს გაერთიანების მისიას; რუსეთის იმპერიაში შემავალ პატარა ერებს ისტორიის შავ მასალად თვლიდა, ხოლო რუსებს მსოფლიოში უდიდესი ცივილიზაციის, მომავლის რჩეულ რასად აღიარებდა.

1884 წელს ცარიზმმა გააუქმა პოლონეთის ბანკი, როგორც იმპე-

არიანაგან დამოუკიდებლად შემორჩენილი დაწესებულება. ამასთან ოფიციალურ დოკუმენტებში აკრძალა „პოლონეთის სამეფოს“ ხმა-რება და მას „ვისლისპირეთის მხარე“ უწოდა. მთლიანად რუსიფიცი-რებულ იქნა სკოლა, მთელი ადმინისტრაციული აპარატი.

90-იანი წლებიდან დაიწყო გააფთრებული შეტევა ფინეთის და-მოუკიდებლობის წინააღმდეგ. 1890 წელს გაუქმდა ფინეთის ფოსტის დამოუკიდებლობა, მომდევნო წელს განხორციელდა ღონისძიებანი ფინეთის იმპერიასთან „დაახლოების“ გასაძლიერებლად, 1899 წლი-დან კი ფინეთისათვის სავალდებულოდ გამოცხადდა „საერთო იმპე-რიული კანონმდებლობა“. ეს იყო ფინეთის კონსტიტუციის უხეში დარღვევა.

ცარიზმმა თავისი პოლიტიკით წააქეზა ებრაელთა დარბევანი. 1872 წელს გამოცემული წესების თანახმად ებრაელებს აკრძალათ ხელახალი დასახლება ქალაქების გარეთ, მამულების შეძენა ან იჯა-რით აღება; 1887 წლიდან შეიზღუდა მათი შესვლა საშუალო და უმა-ღლეს სასწავლებლებში; 1891 წელს ებრაელები მოსკოვიდან მასობ-რივად გაასახლეს. მთავრობის ასეთი ღონისძიებანი, რეაქციულ ხროვაში ზოგიერთის დაუფარავი ანტისემიტური განწყობილება (მათ შორის თვით იმპერატორისა), წამაქეზებელი გახდა ებრაელთა იმ სა-შინელი რბევისა, რომელიც ამ დროს მოხდა რუსეთის სამხრეთ-და-სავლეთის ქალაქებსა და ვარშავაში.

ცარიზმის რეაქციონერ მოხელეთა პროვოკაციული საქმიანობა რუსეთის ხალხების წაკიდებაში შესანიშნავად აისახა ე. წ. „მულტა-ნის საქმეში“. ეს რიტუალური პროცესი ცარიზმმა წამოიწყო უღმურ-ტების წინააღმდეგ, რომლებმაც თითქოს ადამიანის მსხვერპლად შე-წირვის ჩვევების მიხედვით მოჰკლეს ვიღაც გლაზა — ქრისტიანი¹. ამ საქმეში ჩაერია რუსეთის პროგრესული საზოგადოებრიობა. ცა-რიზმის ადგილობრივი მოხელენი, რომელთა უნიჭოდ შეთითხნილი ბრალდებანი გამომზეურდა, იძულებული შეიქნენ უკან დაეხიათ. ცა-რიზმმა ამასთან ინტენსიურად წამოიწყო წარმართული მოსახლეო-ბის ქრისტიანულად მოქცევისათვის ბრძოლა, გააძლიერა სექტანტე-ბის დევნა და სხვ.

ცარიზმმა ამავე პერიოდში შეუტია უკრაინის, ბელორუსიის, ლიტვის ენასა და კულტურას, ყოველმხრივ შეზღუდა ამ ენებზე წიგნების გამოცემა. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურების მიმართ გატარდა უმკაცრესი რეპრესიული ღონისძიე-

¹ В. Г. Короленко, Мултанское жертвоприношение (იხ. Собр. соч. т. IV, გვ. 380—384).

ბანი. უკრაინისა და ბელორუსიის ეროვნული სახელწოდებანი გაქრა იმით, რომ მთელი ეს მხარე გუბერნიებად იქნა დაყოფილი.

ამიერკავკასიაში პოლიტიკური რეაქციის ხანა კოლონიური ჩაგვრის მკვეთრი გაძლიერებით აღინიშნა. ცარიზმმა რუსიფიკატორული გაწრაზებით ამიერკავკასიის ცალკეული ერების სახელწოდებანი ხმარებიდან ამოიღო. რუსეთის ადმინისტრაციული დაყოფის მსგავსად, აქაც შეიქმნა გუბერნიები (თბილისის, ქუთაისის, ბაქოს, ელიზავეტპოლის, ერევნის და ალექსანდროპოლისა). ეს გუბერნიები უშუალოდ იმპერიის ცენტრს დაუქვემდებარდნენ. გუბერნატორებს საიდუმლოდ მიეცათ დავალება სახელმწიფო სამსახურში არ დაეშვათ ქართველები, აზერბაიჯანელები და სომხები, რადგან რეაქციის აზრით მათ სეპარატისტული მიდრეკილება ემჩნეოდათ. ამასთან, მეტი ცენტრალიზაციის მიზნით, ამიერკავკასიაში მეფისნაცვლობა გაუქმდა და ისევ აღსდგა მთავარმართებლობა. ეს ღონისძიებანი მიმართული იყო ამიერკავკასიის იმ მოჩვენებითი ავტონომიის წინააღმდეგ, რაც მას აქამდე ფორმალურად მაინც გააჩნდა. ამიერკავკასიის გუბერნიები უშუალოდ პეტერბურგთან იყვნენ დაკავშირებული. მთავარმართებელი ახორციელებდა ამიერკავკასიის გუბერნიათა ზედამხედველობას.

ამიერკავკასიის ერები ამ დროს, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობის ხანას განიცდიდნენ. ეს მოძრაობა მიმართული იყო ერთის მხრივ სოციალური, მეორე მხრივ კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ. ეროვნული ძალების გამოღვიძების, კონსოლიდაციის კერებს წარმოადგენდნენ ადგილობრივი პრესა, თეატრები და რიგი კულტურული წამოწყებანი. ცარიზმს, ერობათა არარსებობის ვითარებაში, სწორედ ეს კერები მიაჩნდა რევოლუციური და სეპარატისტული განწყობილების გაღვივების ცენტრებად და მათ წინააღმდეგ გააფთრებით დაიწყო შეტევა.

კავკასიის მთავარმართებლის თანამდებობაზე დანიშნული თავადი დონდუკოვ-კორაკოვი ამიერკავკასიაში ეროვნული მოძრაობის წინააღმდეგ შეტევის სულისჩამდგმელი გახდა. მან მხარში ამოიყენა უკიდურესი რეაქციონერები კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი იანოვსკი, ეგზარხოსი პავლე და სხვები, რომლებმაც მიზნად დაისახეს ამიერკავკასიის ხალხთა ეროვნული მეობის წაშლა და მისი რუსეთის იმპერიის მორჩილ განაპირა მხარედ გადაქცევა.

რეაქციონერებმა გააფთრებით შეუტეეს ეროვნულ სკოლებს და ბეჭდვით სიტყვას. აზერბაიჯანში, სომხეთში, საქართველოში ყველა ადგილობრივი გამოცემანი ცენზურით შეიბოქა. მრავალი გაზეთისა

და ჟურნალის გამოცემა შეწყდა. საცენზურო კომიტეტი მოითხოვდა ადგილობრივი გამოცემების სახეებით შეწყვეტას იმ მოტივით, რომ რუსეთთან სარკინიგზო კავშირის შეზღუდვამ შესაძლებელია მთელი მხარე მარტო რუსული გაზეთებით დავაკმაყოფილოთო. ადგილობრივ გაზეთებს აკრძალული ჰქონდათ ეწერათ ეროვნულ საკითხებზე, ოდნავ მაინც გაეკრიტიკებინათ სახელმწიფო ორგანოების საქმიანობა.

ინტენსიური იერიშები იქნა მიტანილი ეროვნულ ენებზე. იანოვსკიმ გააფთრებით დაუწყო დევნა ქართულ ენას და მოითხოვა მისი აპოლეზა სწავლებიდან. ევრაგული იყო იანოვსკის განზრახვა, ვითომცდა პედაგოგიური მოსაზრებებით, სამეგრელოს სკოლებში ქართულის ნაცვლად მეგრული ენის სწავლების შემოღებისა, აფხაზურისა — აფხაზურ სკოლებში, სვანური — სვანეთში და სხვ. ეს ღონისძიება მიმართული იყო ქართველი ერის დანაწევრება-დაშლიაკენ. იანოვსკის ეს ლაშქრობა დიდ საშიშროებას წარმოადგენდა და ამიერკავკასიის პროგრესულმა ეროვნულმა ძალებმა მის წინააღმდეგ დაუნდობელი ბრძოლა გააჩაღეს. რეაქციის მოქმედებით აღშფოთებული დ. ყიფიანი იანოვსკის სწერდა: „ჩინგის ხანმა, ლანგ თემურმა, შაჰ აბაზმა, ნადირშაჰმა ვერ შემუსრეს ჩვენი ხალხისნობა, ახლა თქვენ გინდათ შემუსროთ, როდესაც ჩვენ ჩვენის კეთილის ნებით, სიყვარულით და ჭასობით მივენდეთ რუსეთს, რომლის გარსშეუწერელი ერთგულება შეურყევლად გვაქვს გულში ჩანერგილი?!“ ილია ჭავჭავაძე, სერგი ნიჟარაძე, იაკობ გოგებაშვილი უშიშრად შეებრძოლნენ ამ ურცხვ რუსიფიკატორებს, გამოანზღუდეს და გააცანტვერეს იანოვსკის ცრუმეცნიერული პედაგოგიური „ღებულებანი“, დაიცვეს მშობლიური ქართული ენა. იმდენად ძლიერი და საბუთიანი იყო ქართველ მოღვაწეთა კონტრშეტევა რეაქციაზე, რომ ამ მხრივ რეაქცია იძულებული გახდა უკან დაეხია.

კავკასიის რეაქციონერი მმართველები კავკასიის ხალხთა შორის ეროვნულ შუღლს აღვივებდნენ. მათ ინტერესებს შეესაბამებოდა სომხების, ქართველების, აზერბაიჯანელების ურთიერთწიკადება, რათა ჩახშობილიყო მათი რევოლუციური მიდრეკილება.

ცარიზმმა გააძლიერა ამიერკავკასიის კოლონიზაცია. მხარის გარუსების მიზნით აქ რუსეთის შორეული მხარეებიდან ჩამოაპახლეს უცხო ელემენტები, განაყოფიერებით შავი ზღვის სანაპიროებზე. რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ შემოერთებულ სამხრეთის ქართულ პროვინციებში ცარიზმმა რუსული რეჟიმი დააწესა. იგი ამავე დროს ცდილობდა გაედევნებინა შუღლი მუსლიმან და ქრისტიან ქართველებს შორის.

ქართველების წინააღმდეგ რეაქციის უბეში გამოხდომის აღმავლობით ფაქტი იყო საქართველოს ეგზარხოსის პავლეს გამოსვლა, როცა მან რექტორ ზუდეცკის მკვლელობასთან დაკავშირებით საჯაროდ დასწევლა ქართველი ერი. ქართული საზოგადოების აღშფოთება ასეთი საქციელის გამო გაბედულად გამოხატა დიმიტრი ყიფიანმა. მან ეგზარხოსს ღია წერილში საქართველოს დატოვება მოსთხოვა. რეაქციამ დიმიტრი ყიფიანს ასეთი საქციელი არ აპატიო. იგი, ღრმად მოხუცი, სტავროპოლს გადასახლა, სადაც თავის აგენტებს მხეტუარად მოაკვლევინა.

ცარიზმის საგარეო პოლიტიკა 80—90-იან წლებში. რუსეთის მდგომარეობა საერთაშორისო ასპარეზზე 80-იანი წლებიდან მეტად არასახარბიელოდ გამოიყურება. თურქეთთან 1877—1878 წლებსაშორის, მიუხედავად გამარჯვებისა, რუსეთი დაასუსტა, გაანიავა მისი ფინანსები. ბერლინის კონგრესმა ვერ გაამართლა იმედები, რადგან გამარჯვების ნაყოფი მინიმუმამდე შემცირდა. რუსეთი იზოლირებული აღმოჩნდა. არმიის რეორგანიზაციის გაჭინურების, შავ ზღვაზე სამხედრო-საზღვაო ფლოტის უქონლობის ვითარებაში რუსეთისათვის რთული გახდა იმ აგრესიულ მოძალებათა შეკავება, რასაც ინგლისის იმპერიალისტური წრეები შუა აზიასა და ახლო აღმოსავლეთში მიმართავდნენ.

თავდაზნაურულმა ისტორიოგრაფიამ შექმნა მითი ალექსანდრე მესამის მშვიდობისმყოფელობის შესახებ. საშინაო პოლიტიკაში უკიდურესი რეაქციის მესვეურ იმპერატორს, რა თქმა უნდა, საგარეო ასპარეზზეც არა ნაკლები აგრესიული ზრახვები გააჩნდა. მას შექმნილი არასახარბიელო მდგომარეობა აიძულებდა თავი შეეკავებინა ახალი ომებისაგან და ეზრუნა მტკივნეული საკითხების დიპლომატიური გზით მოგვარებაზე. ომისადმი შიშის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი, გარდა ეკონომიური ჩამორჩენილობისა, მასების რევოლუციური განწყობილების ზრდა იყო. იმპერატორის თვალსაზრისს ომისადმი ფრთხილ დამოკიდებულებაში კარგად გამოხატავდა საგარეო საქმეთა მინისტრი გიარსი, რომელიც აღნიშნავდა: „რუსეთისათვის საშიშია არა იმდენად ომი, რამდენადაც მისი შედეგებია“.

ბერლინის კონგრესის შემდეგ რუსეთის დიპლომატიური საქმეების სათავეში მყოფი მოხუცი გორჩაკოვი, ბისმარკის ვერაგული პოზიციის საპასუხოდ ორიენტაციას საფრანგეთთან კავშირზე იღებს. რუსული პრესა გორჩაკოვის დავალებით აჩაღებს ანტიგერმანულ კამპანიას. ამასთან იზრდება ბაჟები გერმანიიდან შემოტანილ სამრეწველო პროდუქციაზე. ვალში არც ბისმარკი რჩება, პრუსიელ

მემამულეთა ინტერესებიდან გამოძინარე, იგი თითქმის კრძალავს რუსეთიდან გერმანიაში ხორცის შეტანას. ეს იყო მძლავრი დარტყმა მემამულეებისადმი, რომლებიც აქამდე ხელსაყრელ გერმანულ ბაზარზე ჰყიდდნენ თავიანთ საქონელს. რუსეთ-გერმანიის დამოკიდებულება გამწვავდა. მათ შორის დაიწყო საბაჟო ომი. ცბიერი ბისმარკის მეთაურობით რუსეთთან დამოკიდებულების გამწვავება ამ პერიოდში გერმანელი დიპლომატებისათვის ხელსაყრელიც იყო. ბისმარკს ცენტრალურ ევროპაში პოზიციების განმტკიცებისათვის ყველაზე საჭირო ღონისძიებად ავსტრიასთან კავშირი მიაჩნდა. გერმანია-ავსტრიის კავშირი ერთს მხრივ მიმართული უნდა ყოფილიყო ბალკანეთში რუსეთის გეგმების, ხოლო მეორეს მხრივ, საფრანგეთის რევანშისტული განზრახვის წინააღმდეგ. 1879 წლის სექტემბერში ბისმარკმა მიიღწია თავის მიზანს. ხელმოწერილ იქნა გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის კავშირი. თითოეული მხარე ვალდებულებას იღებდა რუსეთის ან რომელიმე სხვა სახელმწიფოს თავდასხმის შემთხვევაში ერთმანეთისათვის დახმარება შეიარაღებული ძალებით აღმოეჩინათ. გარეგნულად ეს იყო თავდაცვითი, თითქოს სხვებისათვის უვნებელი სამხედრო შეთანხმება. სინამდვილეში იგი აგრესიული ხასიათის ბლოკს წარმოადგენდა და მიმართული იყო ცენტრალურ ევროპაში გერმანია-ავსტრიის პოზიციების განმტკიცებისაკენ; ეს კავშირი წარმოადგენდა მუქარას როგორც რუსეთს, ისე საფრანგეთის მიმართ. ავსტრიასთან ბლოკის შეკვრის მიუხედავად შორსმჭვრეტელ ბისმარკს მაინც საჭიროდ მიაჩნდა რუსეთთან კეთილმეზობლური დამოკიდებულება. მიიღწია რა თავის მიზანს ავსტრიასთან ურთიერთობაში, ახლა იგი ცდილობდა გარკვეული ვალდებულებებით რუსეთიც შეეებოჭა. მას შემდეგ, რაც რუსეთს საგარეო საქმეებს სათავეში გერმანოფილი გიორგი ჩაუდგა, ბისმარკისათვის ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა. რუსეთის დიპლომატიას ბისმარკის მტრული ზრახვების მიუხედავად ამ დროს საჭიროდ მიაჩნდა გერმანიასთან ნორმალური ურთიერთობის შენარჩუნება.

ინგლისს აგრესია ახლო აღმოსავლეთა და შუა აზიაში თანდათან ძლიერდებოდა. შავ ზღვაში სამხედრო ფლოტის უყოლობა დიდ საშიშროებას უქადდა იმპერიის სამხრეთის საზღვრებს. რუსეთს სურდა გამოთულიყო იმ ეზოლაციური მდგომარეობიდან, რომელშიაც ბერლინის კონგრესის შემდეგ აღმოჩნდა. ეს შეანელებდა დაძაბულობას ავსტრიის საზღვრებთან და შესაძლებელს გახდიდა რუსეთის სამხელეთო ძალების დაჯგუფებას სრუტეების მახლობლად.

1879 წელს რუსეთ-გერმანიის ურთიერთობის ნორმალიზაციის მიზნით ბერლინში რუსი დიპლომატი საბუროვი მიაყვლინეს. რუსეთის

საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ წამოყენებულ წინადადებებს ბისპარკი დადებითად შეხვდა. 1881 წლის ივნისში დადებულ იქნა რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის ხელშეკრულება ნეიტრალიტეტის შესახებ. თითოეული მხარე ვალდებულიება იღებდა დაეცვა ნეიტრალიტეტი იმ შემთხვევაში, თუ ხელშეკრულების მონაწილე რომელიმე ქვეყანა აღმოჩნდებოდა სხვა სახელმწიფოსთან ომის მდგომარეობაში. ეს შეთანხმება არსებითად უპირისპირდებოდა ერთის მხრივ საფრანგეთის რევანშისტულ გეგმებს გერმანიის მიმართ, მეორეს მხრივ ინგლისის გეგმებს რუსეთის მიმართ. გერმანიამ და ავსტრია-უნგრეთმა აღიარეს რუსეთის მიერ წამოყენებული პრინციპები ყველა ქვეყნის სამხედრო ხომალდებისათვის შავი ზღვის სრუტეების დაკეტვის შესახებ და შეთანხმდნენ, რომ არ დაეშვათ ამ პრინციპების დარღვევა თურქეთის მიერ. ამ მხრივ ხელშეკრულებას რუსეთისათვის დიდი გამართლება ჰქონდა.

1881 წ. ხელშეკრულებამ თითქოს აღადგინა სამი იმპერატორის კავშირი, მაგრამ იგი მოკლებული იყო შინაგან სიმტკიცეს. თითოეული მხარის ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების მიმართულება აპირებდა მათ ინტერესთა წინააღმდეგობის გამწვავებას და კავშირს დაშლით ემუქრებოდა. შეურიგებელი წინააღმდეგობანი განსაკუთრებით მქადაგდებოდა ბალკანეთის პატარა სახელმწიფოებისადმი დამოკიდებულებაში.

ავსტრია-უნგრეთის მტრულმა ღონისძიებებმა ბალკანეთში ცარიზმს გაუწეა მასთან კავშირის გაკრძალების სურვილი. რუსეთის დიპლომატია ახლა იმას შეეცადა, რომ ხელშეკრულება მხოლოდ გერმანიასთან დაედო. რუსეთის ელჩი ბერლინში პავლე შუვალოვი ბევრს ეცადა მიეღწია გერმანიის ნეიტრალიტეტისათვის რუსეთ-ავსტრიის ზოგადოებრივ ომში, მაგრამ აქედან არაფერი გამოვიდა. ბისპარკი ასეთი ხელშეკრულების თანახმა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იყო, თუ ავსტრია პირველი დაესხმოდა რუსეთს. ამის პასუხად, რუსეთმა ნეიტრალიტეტი აღიარა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საფრანგეთი პირველი დაესხმოდა თავს გერმანიას. ამ პირობებზე გაფორმდა რუსეთ-გერმანიის ხელშეკრულება 1887 წ. ივნისში, რომელსაც „გადაზღვევის ხელშეკრულება“ ეწოდა. ეს კი ნიშნავდა სამი იმპერატორის 1881 წ. კავშირის აღსასრულს. მაგრამ დიდხანს არსებობა არც რუსეთ-გერმანიის შეთანხმებას ეწერა.

1887-90 წლებში რუსეთ-გერმანიის ურთიერთობა ისევ გამწვავდა. რუსეთის ბურჟუაზია მტრულად შეხვდა გირსის პროგერმანულ პოლიტიკას. მძიმე საფინანსო მდგომარეობამ ცარიზმი აიძულა კვლავ აეწია ბაჟები გერმანულ პროდუქციაზე. ამას გერმანიაში საპასუხო

ლონისძიებები მოჰყვა და საბაჟო ომი ისევ გაჩაღდა. 1889 წელს ბის-მარკი, რომელსაც შეეძლო რუსეთთან თავშეკავებული დამოკიდებუ-ლების შენარჩუნება, გადადგა. გერმანიის სამხედრო შტაბი რუსეთ-თან შეჯახებას გარდუვალად თვლიდა. ეს განწყობილება ახალ კანც-ლერს, ბისმარკზე გაცილებით ნაკლები შორსმჭვრეტელობის მქონე კაპრივსაც გადაედო. 1887 წლის ხელშეკრულებას 1890 წელს გაუ-ვიდა ვადა. ამ ხელშეკრულების გაგრძელებაზე აღარ უზრუნიათ არც პეტერბურგში, არც ბერლინში. რუსეთ-გერმანიის კავშირი დამ-თავრდა. დაიწყო დიდ სახელმწიფოთა ხელახალი დაჯგუფება.

გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის კავშირი, რომელსაც 1882 წელს იტალიაც შეუერთდა, წარმოადგენდა მეტად საშიშ სამხედრო გა-ერთიანებას ცენტრალურ ევროპაში საფრანგეთის წინააღმდეგ. საფ-რანგეთის მმართველ წრეებს ამ ვითარებამ უკარნახა რუსეთთან და-ახლოება. რუსეთ-საფრანგეთის კავშირი უნდა გადაქცეულიყო იმ ძა-ლად, რომელიც ორი ფრონტით შებოჰავდა გერმანია-ავსტრია-უნგ-რეთ-იტალიის გეგმებს ცენტრალურ ევროპაში.

ეს ის დროა, როცა რუსეთის ცარიზმი საფრანგეთის კაპიტალის კრედიტორი ხდება, თავისი შერყეული ფინანსური მდგომარეობის გამოსასწორებლად საფრანგეთის ბანკებიდან ზედისხედ იღებს მსხვილ სესხებს. საფრანგეთის მთავრობამ ისარგებლა რა ცარიზმის ფინან-სური დამოკიდებულებით, მას სამხედრო კავშირი შესთავაზა.

რუსეთის მმართველი წრეების გარკვეული ჯგუფი გირსის მეთა-ურობით გერმანიასთან ეკონომიური და სამხედრო კავშირის თვალ-საზრისს ადგა და ისევ ეძებდა საშუალებებს გერმანიასთან მცობრუ-ლი ურთიერთობის აღსადგენად. მაგრამ სამრეწველო ბურჟუაზიის ზეგავლენით მთავრობის გავლენიანმა წრეებმა ბრძოლა გამოუცხა-დეს გირსის პროგერმანულ კურსს და კაპრივის საპასუხოდ გერმა-ნიის მტრულ ღონისძიებათა წინააღმდეგ აქტიური საგარეო პოლიტი-კა მოითხოვეს. კატკოვის მეთაურობით „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე დაიწყო საფრანგეთთან დაახლოების პროპაგანდა, რა-საც მხარი დაუჭირეს პოპედლონოსცევმა, ტოლსტოიმ და სხვა გავლენიანმა პირებმა. ამავე პერიოდში ფრანგმა ბანკირებმა საფრანგეთის მმართველი წრეების ზეგავლენით მიმართეს დაწოლას რუსეთის ფინანსებზე. ისინი უარს ამბობდნენ სესხზე, რომელიც რუსეთს მე-ტისმეტად სჭირდებოდა, იმ შემთხვევაში, თუ რუსეთის მთავრობა არ დათანხმდებოდა საფრანგეთთან ხელშეკრულების დადებას.

1890 წლის ზაფხულში რუსეთის არმიის მანევრებზე საფრანგე-თის გენერალური შტაბის წარმომადგენლობა მოიწვიეს.

დაიწყო მოლაპარაკება საფრანგეთის გენერალური შტაბის წარ-

მოპადგენელ გენერალ ბუადეფრასა და რუსეთის გენერალური შტაბის უფროსს გენერალ ობრუჩევს შორის. მოლაპარაკება შეეხებოდა ერთობლივი ღონისძიებების გამოქვეყნებას გერმანიის მოსალოდნელი აგრესიის წინააღმდეგ. ამ მოლაპარაკებას ხელშეკრულების დადება არ მოჰყოლია, მაგრამ უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე საერთო თვალსაზრისი გამოინახა. საფრანგეთის მთავრობამ ამის შემდეგ რუსეთის მთავრობას მოსთხოვა ხელშეკრულების გაფორმება. გირსმა თავი შეიკავა გარკვეული პასუხისაგან. ამას მოჰყვა ცნობილი ფრანგი ბანკირის როტშილდის უარი სესხზე იმ მიზეზით, რომ რუსეთში ებრაელთა დევნა გახშირდა.

1891 წლის ივლისში კრონშტადტს საფრანგეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტი ეწვია. რესპუბლიკური მმართველობის დაუძინებელი მტერი ალექსანდრე III იძულებული იყო ქუდმოხდილს მოესმინა ფრანგული რევოლუციური ჰიმნი „მარსელიოზა“. შეხვედრამ მეგობრობის დემონსტრაციის ხასიათი მიიღო. მოლაპარაკება გაგრძელდა, რასაც მოჰყვა ე. წ. კონსულტატიური პაქტის დადება. შეთანხმების თანახმად ორივე მხარემ ვალდებულება აიღო ერთ-ერთ მხარეზე თავდასხმის საშიშროების შემთხვევაში მოლაპარაკება ეწარმოებიათ იმ ღონისძიებებზე, რომელთა დაუყოვნებლივი და ერთდროული განხორციელება აუცილებელი გახდებოდა¹.

გირსმა კონსულტატიური კონვენცია მაუდქვეშ ამოდო და უფრო შორს წასვლას არ აპირებდა. მით უმეტეს, რომ საფრანგეთს მომდევნო წელს პანამის არხის საკითხში გართულება შეექმნა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც გერმანიის მთავრობამ ახალი მტრული ღონისძიებანი განახორციელა რუსულ საქონელზე ბაჟების აწევით და ამასთან თავისი არმიის გაძლიერება დაიწყო, რუსეთის საიმპერატორო კარზე ყოყმანი დასრულდა. ალექსანდრე III-მ რუსეთ-საფრანგეთის შეთანხმების ტექსტი მოიწონა და ხელი მოაწერა.

რუსეთ-საფრანგეთის 1893 წლის შეთანხმება ითვალისწინებდა სამხედრო ურთიერთდახმარებას, რომლიმე მხარეზე გერმანიის ან ავსტრიის თავდასხმის შემთხვევაში.

„თუ საფრანგეთს — ნათქვამია ხელშეკრულების პირველ მუხლში, — თავს დაესხმის გერმანია ან იტალია გერმანიის მხარდაჭერით, რუსეთი გამოიყენებს მთელ თავის ძალებს გერმანიაზე თავდასხმისათვის.

თუ რუსეთს თავს დაესხმის გერმანია, ან ავსტრია გერმანიის

¹ Сборник договоров России с другими государствами (1856—1917). 1952, гл. 277—280.

მხარდაჭერით, საფრანგეთი გამოიყენებს მთელ თავის ძალებს გერმანიაზე თავდასხმისათვის“¹.

მეორე მუხლი ითვალისწინებს დაუყოვნებლივ მობილიზაციას და არმიების საზღვრებთან დაჯგუფებას იმ შემთხვევაში, თუ სამთა კავშირმა ან მასში შემავალმა რომელიმე სახელმწიფომ დაიწყო თავისი შეიარაღებული ძალების მობილიზაცია.

განისაზღვრა ჯარების რაოდენობაც, რომლებიც გერმანიის წინააღმდეგ ხელშეკრულების მონაწილე სახელმწიფოებს უნდა გამოეყვანათ. საფრანგეთს გამოჰყავდა 1 300 ათასი კაცი, რუსეთს — 800 ათასი².

რუსეთ-საფრანგეთის კავშირი წარმოადგენდა სახელმწიფოთა მეორე აგრესიული ჯგუფის გაერთიანებას. ევროპა ძირითადად უკვე გათიშული აღმოჩნდა ორ მტრულ ბანაკად. ერთის მხრივ გერმანია-ავსტრია-უნგრეთი-იტალია, მეორე მხრივ — საფრანგეთ-რუსეთი. ეს ორი აგრესიული მტრული დაჯგუფება მომავალი მსოფლიო იმპერიალისტური ომის ძირითად კერებად იქცნენ. მართალია, ინგლისი ჯერჯერობით ამ დაჯგუფებათა გარეშე იდგა, მაგრამ გარკვეულ პერიოდში მისი სიმპათიები მაინც (90-იან წლებში) გერმანული დაჯგუფების მხარეზე იყო.

თითოეული დაჯგუფება ამის შემდეგ გამალებულ შეიარაღებას ეწევა, რომ სხვებს გაუსწროს. ასევე გამალებულ შეიარაღებას მიმართავს ინგლისი. XIX საუკუნის დასაპირულს უკვე ინასკვება იმ საშინელი, დამანგრეველი ომის ძაფები, რომლებმაც XX საუკუნის პირველ ოცწლეულში მთელი მსოფლიო ჩაითრია და ამასთან პირველი სასიკვდილო დარტყმა კაპიტალისტურ სისტემას მიაყენა.

მუშათა მოძრაობა, რევოლუციურ-მარქსისტული ორგანიზაციები 80—90-იანი წლების დასაწყისში. 80-იანი წლების რუსეთის მრეწველობა ჯერ მწვავე კრიზისით, ხოლო შემდეგ დეპრესიით ხასიათდება. ეს ვითარება კიდევ მეტად აუარესებს რუსეთის მუშათა კლასის ისედაც მძიმე მდგომარეობას. კაპიტალისტი მრეწველები პროლეტარიატზე ახალ-ახალ შეტევებს ახორციელებენ. ქუჩაში ერეკებიან ათასობით უმუშევრებს, იზრდება სამუშაო დრო, მცირდება ხელფასი, ფართოვდება ჯარიმების სისტემა.

არახელსაყრელი პირობების მიუხედავად პროლეტარული მოძრაობა აღმავლობას განიცდის. მუშათა რევოლუციური ბრძოლა ექს-

¹ Сборник договоров России с другими государствами (1856—1917). 1952. გვ. 277—280.

² იქვე.

პლატატორების წინააღმდეგ თანდათან იღებს ორგანიზებულ ხასიათს. ამასთან 70-იანი წლების დამახასიათებელი თავდაცვითი წარმოება შენტევ ხასიათზე გადადის. ორგანიზებული გაფიცვები 80-იან წლებში სჭარბობს სტიქიურ მღელვარებებს. ამის ნათელი დამადასტურებელია 1880 წლის გაფიცვა ხლუდოვის ძაფსახვევ ფაბრიკაში, კოლომნის, სერპუხოვის, ივანოვო-ვოზნესენსკის, მოსკოვის ფაბრიკების მუშათა გაფიცვები 1881—1882 წლებში.

მუშათა საგაფიცვო მოძრაობაში შეგნებულობის ელემენტი გაბატონებულ პოზიციას იკავებს. დამახასიათებელი ხდება წინასწარი საზზადისი და ორგანიზებულობა. უკვე გაისმის პირველი ხმები პოლიტიკური მოთხოვნებისა. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობის მოვლენას, მუშათა მოძრაობაში გარდატეხის გამოხატულებას წარმოადგენს მოროზოვის ფაბრიკის მუშათა 1885 წლის გაფიცვა.

მოროზოვის ნიკოლსკის საფეიქრო ფაბრიკა (ვლადიმირის გუბერნიის დაბა ორეხოვო-ზუევოში) ერთ-ერთი უდიდესი მანუფაქტურა იყო, სადაც ათი ათასზე მეტი ადამიანი მუშაობდა. მუშათა მღგომარეობა აქ თავიდანვე მძიმე იყო, მაგრამ 80-იანი წლების დასაწყისში იგი აუტანელი გახდა. 1881—1884 წლებში ხელფასის შემცირება აქ ხუთჯერ გატარდა. 1885 წელს მუშებს შეეძქა შეუმცირება ზელფასი, ისიც ერთბაშად 25%-ით. მანუფაქტურაში, ამასთან, ფრიად გაიზარდა ჯარიმები, ზშირად იგი ყოველი გამომუშავებული მანეთის ნახევარს შეადგენდა. ერთ-ერთი გაზეთის კორესპონდენტის აღიარებით საშინელ სანახაობას წარმოადგენდნენ შიმშილობისაგან წელში მოხრილი ადამიანები, რომლებიც თავიანთი ცხოვრების ჯოჯოხეთური პირობების გამო ნაადრევად სიკვდილისათვის იყვნენ განწირული. ამ უფლებააყრილ, დაჩაგრულ, მოთმინება-აფსილ, სიკვდილისათვის განწირულ ადამიანთა შორის საგაფიცვო ბრძოლის ყველა პირობა შემზადებული იყო.

გაფიცვა ნიკოლსკის მანუფაქტურისათვის ახალი არ ყოფილა. პირველი გაფიცვა ჯერ კიდევ 1863 წელს მოხდა. 1871 წლიდან 1882 წლამდე აქ გაფიცვისა და მღელვარების 30-მდე შემთხვევას ჰქონდა ადგილი. მაგრამ ყველა ისინი მაინც ცალკეულ, არაორგანიზებულ, სუსტ გამაჰელას წარმოადგენდნენ.

მანუფაქტურის მუშათა მომავალ საგაფიცვო დარაზმულობაში დიდი როლი შეასრულეს საგაფიცვო მოძრაობის ვეტერანებმა პეტრე ზოიხენეკომ, ვაილ ვოლკოვმა და ლუკა ივანოვმა. პეტრე მოიხენეკო თავის დროზე „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირის“ წევრი იყო. იგი არა ერთხელ გადასახლეს გაფიცვის ორგანიზატორობის გამო.

1883 წელს ციმბირიდან დაბრუნებულმა მოროზოვის ფაბრიკაში დაიწყო მუშაობა და მაშინვე შეუდგა აქტივის შემოკრებას დიდი გაფიცვის მომზადებისათვის. მისი უახლოესი თანაშემწენი ვოლკოვი და ივანოვი აგრეთვე გამოცდილი, განათლებული, საგაფიცვო მოძრაობაში ნაწრობი აღამიანები იყვნენ. მუშათა შორის მაღალი ავტორიტეტის მოპოვების და თანამგერძობთა დიდი ჯგუფის შემოკრების შემდეგ ისინი გაფიცვისათვის მზადებას პრაქტიკულად შეუდგნენ.

1885 წ. იანვრის დასაწყისში სალამოობით ფაბრიკის მახლობელ სამიკიტნოში დაიწყო მუშათა შეკრებანი. 5 იანვრის შეკრების შესახებ, სადაც უკვე გადაწყდა გაფიცვის მოწყობა, მოისყენკო იგონებს: „ტრაქტირში უკვე ათამდე კაცი იჯდა, ჩვენ შუა მაგიდასთან მოვთავსდით, შევეუკვეთეთ ჩაი, ბუბლიკი, ამხანაგები თანდათან მოდიოდნენ და ჩვენ 70-მდე შევგროვდით. სამიკიტნოს მომსახურეთა ყურადღება რომ აგვეცილებინა, ზოგიერთმა არაყი შევეუკვეთეთ. როდესაც ხალხისაკმაოდ შეგროვდა, მე დავიწყე საუბარი იმ შევიწროებასა და ძარცვაზე, რომელსაც განვიცდიდით, გამოუვალ მდგომარეობაზე და მივუთითე, რომ ჩვენ დაგვრჩენია მხოლოდ ერთი რამ, — რაც შეიძლება მეგობრულად და მტკიცედ შევმჭიდროვდეთ და საერთო ძალებით დავიწყეთ ბრძოლა გაუმაძლარი გველშაპის წინააღმდეგ, რომელმაც მთელი სისხლი გამოგვწოვა. ამისათვის ჩვენ მხოლოდ ერთი იარაღი გავაჩნია — გაფიცვა, გაფიცვა მეგობრული, საერთო, ყოველმხრივ სოლიდარული, რომ ყველამ არა მარტო უნდა მიიტოვოს სამუშაო, არამედ სხვებსაც არ მისცეს მუშაობის ნება და ა. შ. მუშა-მქსოველები, მრთველები არა მარტო დამეთანხმნენ, არამედ დაიფიცეს, რომ რაც არ უნდა მომხდარიყო, გაეჩერებინათ ფაბრიკა, და არც სხვა ფაბრიკებისათვის მიეცათ მუშაობის საშუალება...“¹.

მოისყენკოს მეთაურობით გამოკლუშვებულ იქნა პუნქტები იმ მოთხოვნისათვის, რომელიც აღმინისტრაციისათვის უნდა წარედგინათ. გაფიცვის საბაზი მუშებს მალე შეეცათ. 7 იანვარს, მიუხედავად დღესასწაულისა, მოროზოვმა მუშებს უბრძანა ემუშავათ. მუშები არ გავიდნენ სამუშაოზე. პირველ ხანებში გაფიცვას სტიქიურობა ახასიათებდა. გაბოროტებული მუშები დაერივნენ ფაბრიკის აღმინისტრაციის ყველაზე საქლველ წარმომადგენლებს, დაარბიეს საფაბრიკო სავაჭრო, ზოგ საამქროებში დაიწყეს მანქანა-იარაღების მტვრევა და სხვ. მაგრამ ასეთი მოქმედება მოისყენკოსა და მის გარშემო შემოკრებილი აქტივის მიერ სასწრაფოდ აღიკვეთა. გაფიცვა გაფართოვდა, მან საყოველთაო და ორგანიზებული ხასიათი მიიღო.

¹ Воспоминания П. А. Моисеенко, М., 1924, გვ. 62.

ფაბრიკის ადმინისტრაცია შეშინდა. მუშების ასეთი ერთსულოვანი გამოსვლა მათ ჯერ არ ენახათ. მოროზოვმა დეპეშები აფრინა პეტერბურგში. მთავრობამაც მოროზოველთა გამოსვლა საშიშ მოვლენად მიიჩნია და სასწრაფო ღონისძიებებით მისი ჩაქრობა ბრძანა. ფაბრიკის ტერიტორიაზე ჯარის ნაწილები შეიყვანეს. გუბერნიის ხელისუფლება და მოსკოველი პროკურორი მუშებთან მოლაპარაკებას შეუდგნენ.

ვლადიმირის გუბერნატორს გაფიცულთა საორგანიზაციო ჯგუფმა მოთხოვნები წარუდგინა. გაფიცულები თხოულობდნენ 1884 წლის აღდგომის შემდეგ აკრეფილი ჯარიმების უკან დაბრუნებას, ამიერიდან ჯარიმების მტკიცედ განსაზღვრას (არა უმეტეს ხუთი კაპიკისა მანეთზე), დათხოვნის აუცილებლობის შემთხვევაში მუშის 15 დღით აღრე გაფრთხილებას, პროდუქციის ხარისხიანობის შემოწმებას თვით მუშათა თანდასწრებით, სახელმწიფო კონტროლის დაწესებას მუშათა ხელფასის მოსაწესრიგებლად და საერთოდ, მუშათა დაქირავების არსებული წესების შეცვლას, ამ მხრივ სახელმწიფოებრივი კანონის შემოღებას¹; მუშათა არტელებში მამასახლისების არჩევის თავისუფლებას, მუშათა ხელფასით დაკმაყოფილებას გაფიცვის დღეებში და სხვ.

მუშებისა და კაპიტალისტის ურთიერთობის სახელმწიფო კანონმდებლობით მოგვარების მოთხოვნა პირველი შემთხვევა იყო რუსეთის საგაფიცვო ისტორიაში. ეს პუნქტი გაფიცვას ერთგვარად პოლიტიკურ ელფერს ანიჭებდა.

გუბერნატორმა გაფიცულნი მოატყუა. მუშათა მოთხოვნებზე ვითომცდა მოლაპარაკებისათვის მან ხელმძღვანელი ჯგუფი მიიწვია და დააპატიმრა. ამასთან ფაბრიკის ტერიტორიას ალყა შემოარტყა და იარაღით მუქარის ქვეშ აიძულა მუშები საქმეს შესდგომოდნენ. ფაბრიკის ტერიტორიაზე ზოგიერთ საამქროსთან მუშებსა და ჯარს შორის ხელჩართული ბრძოლაც გაიმართა. 600-ზე მეტი მუშა დააპატიმრეს. 14 იანვარს მუშები იძულებული გახდნენ ძალის წინაშე უკან დაეხიათ და დაეწყათ მუშაობა. გაფიცვა დამთავრდა.

მთავრობის განკარგულებით გაფიცვის 800 მონაწილე დაითხოვეს ფაბრიკიდან და სოფლებში გაასახლეს, ხოლო ყველაზე აქტიურ მონაწილეებს — 33 მუშას სასამართლო მოუწვევს: ეს სასამართლო მოროზოვის მანუფაქტურაში არსებული ჯოჯოხეთური პირობების გამომზეურების ტრაბუნად იქცა. მუშები აღწერდნენ მათ არაადა-

¹ Морозовская стачка 1885 г., Центрархив, М., 1925, გვ. 40—50.

მიანურ პირობებს. ბრალდებულთა დანაშაულის შესახებ მსაჯულების მიმართ მიცემულ 101 კითხვაზე 101-ვე უარყოფითი პასუხი იქნა გაცემული. სასამართლო იძულებული გახდა მუშები გაემართლებინა. ადმინისტრაციული წესით გადასახლეს მხოლოდ მოისეენკო და ვოლკოვი.

„მოსკოვსკიე ვედომოსტი“ ცოფს ჰყრიდა სასამართლოს ასეთი განაჩენის გამო. ფაბრიკაში დატრიალებულ ამბებს იგი ინტელიგენტებს, ანარქისტებს აბრალებდა, ხოლო ფაბრიკაში არსებულ პირობებს იდეალურად ხატავდა, ამასთან მოითხოვდა კაპიტალისტების დაცვას არეულობათა ორგანიზატორებისაგან.

მოროზოვის ფაბრიკის მუშათა გაფიცვას ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ გაფიცვამ მთავრობას ნათლად დაანახა, თუ რა საშიში არიან მუშები, როცა ისინი შეთანხმებულად მოქმედებენ და მასობრივად შემუშავებულ მოთხოვნებს აყენებენ. მუშათა მოძრაობა ამ გაფიცვით ერთი საფეხურით ამაღლდა. ეს იყო კაპიტალიზმისა და ცარიზმის წინააღმდეგ მასობრივი ბრძოლის თვალსაჩინო გამონათქვამი. აქედან იღებს საწყისს გაფიცვის პოლიტიკური ტენდენციები, რაც მომდევნო წლების მუშათა მოძრაობაში წამყვანი ხდება. გაფიცვამ მრავალ მუშას თვალი აუხილა, დაანახა მეფის ხელისუფლებისა და კაპიტალისტების ინტერესთა ერთიანობა და ჩაუნერგა მთელი სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებლობის შეგნება.

80-იანი წლების დასაწყისის მუშათა მოძრაობამ, განსაკუთრებით მოროზოვის მუშათა გრანდიოზულმა გაფიცვამ რეაქციული მთავრობა აიძულა კაპიტალისტური ექსპლოატაციის ერთგვარი რეგლამენტაციისათვის ზოგიერთი კანონი გამოეცა. 1882 წლის 1 იანვრის კანონით აიკრძალა 12 წლის ასაკამდე ბავშვთა ღამით მუშაობა. ამავე წელს შემოღებულ იქნა საფაბრიკო ინსპექცია საფაბრიკო კანონმდებლობის მეთვალყურეობისათვის. 1884 წ. ივნისში ძალაში შევიდა კანონი, რომელიც წარმოებაში მომუშავე მცირეწლოვანთათვის სასკოლო განათლებას ითვალისწინებდა. 1885 წ. ივნისში აიკრძალა ღამით მუშაობა ქალებისა და მოზარდებისათვის. სწორედ მოროზოველთა მოთხოვნას უბასუხებდა 1886 წ. კანონი, რომელიც აწესებდა ჯარიმების რეგლამენტაციას. ამიერიდან ჯარიმის თანხა მიდიოდა არა კაპიტალისტ-მეპატრონის ჯიბეში, არამედ მუშათა საჭიროებისათვის განკუთვნილ საღარიბოში. ახალი კანონით გაფართოვდა საფაბრიკო ინსპექციის უფლებები, შეიქმნა საფაბრიკო-საქარხნო საქმის საგუბერნიო დაწესებულება, სადაც მუშებს შეეძლოთ ეჩივლათ წარმოების მეპატრონის უკანონო მოქმედებაზე.

ყველაფერი ეს იყო მეტად უმნიშვნელო ღათმობა მუშათა მიმართ,

რომლებიც აუტანელი ექსპლოატაციისაგან სულშეხუთულნი მასობრივ გამოსვლებს იწყებდნენ. საფაბრიკო კანონმდებლობა არსებითად არაფრით არ აღმჯობესებდა მუშათა პირობებს. მიუხედავად ამისა, კაპიტალისტებმა განგაში ატეხეს და მთავრობა იძულებულიც კი გახდა ფინანსთა მინისტრი ბუნგე ამ კანონმდებლობასთან დაკავშირებით ვიშნეგრადსკით შეეცვალა, რომელიც მოქმედებდა დევიზით: „მეფაბრიკეებს უნდა ვეხმარებოდეთ და არა ხელს ვუშლიდეთ!“ მეფაბრიკეებმა ეს კანონები მაუღქვეშ ამოდეს და პროლეტარიატს ძველებური მეთოდებით ყვლეფდნენ.

ამიტომ იყო, რომ 80-იანი წლების მეორე ნახევარში საგაფიცვო ბრძოლა არა თუ შემცირდა, არამედ გაიზარდა. 1888—1890 წლებში რუსეთში აღრიცხული იყო 301 გაფიცვა და მღელვარება. მუშათა მოძრაობა კვლავ აღმავალი გზით მიემართებოდა.

შრომის განთავისუფლების ჯგუფი და მისი საქმიანობა. მარქსისა და ენგელსის ცალკეულ ნაშრომებს რუსეთში XIX საუკუნის 40—50-იანი წლებიდან იცნობდნენ. მაგრამ მარქსიზმის ნამდვილი გავრცელება რუს რევოლუციონერთა შორის 70-იან წლებში დაიწყო. კარლ მარქსის უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოების „კაპიტალის“ პირველი ტომის რუსული თარგმანი 1872 წლის გაზაფხულზე გამოიცა. აღსანიშნავია, რომ ეს იყო საერთოდ პირველი თარგმანი ამ გენიალური ქმნილებისა. ამიტომ, ბუნებრივია ის სიხარული, რაც მარქსიზმის ფუძემდებლებში „კაპიტალის“ ამ პირველმა თარგმანამ გამოიწვია. „კაპიტალმა“ მალე იპოვა მკითხველი საზოგადოება. რუსი რევოლუციონერები ხარბად დაეწაფნენ მარქსიზმს. ყველა მიმართულების რევოლუციური მოაზროვნე ცდილობდა მარქსის გენიალურ ქმნილებაში საკუთარ შეხედულებათა დადასტურება ეპოვა.

მარქსსა და ენგელსს სისტემატური კავშირი ჰქონდათ დამყარებული რუს რევოლუციონერებთან. მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლები უდიდესი ინტერესით ადევნებდნენ თვალყურს რუსეთში მიმდინარე ეკონომიურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ პროცესებს და ღრმად იყვნენ დარწმუნებული რუსეთის მომავალი რევოლუციის მსოფლიო ისტორიულ მნიშვნელობაში.

მარქსმა და ენგელსმა უდიდესი როლი შეასრულეს რუსი ნაროდნიკების წინააღმდეგ იდეურ ბრძოლაში. ნაროდნიკების იდეური კრაზი ქმნიდა ხელსაყრელ ვითარებას რუსეთში მეცნიერული სოციალიზმის იდეების დამკვიდრებისათვის, რაც XIX საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისიდან კიდევ მეტი ინტენსივობით მიმდინარეობდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით სასარგებლო მუშაობა „შრომის განთავისუფლების ჯგუფმა“ ჩაატარა.

რევოლუციურ ნაროდნიკთა მცირე ჯგუფი, ე. წ. „ჩორნობერედელცები“, რომელიც „ზემლია ი ვოლიას“ დაშლის შემდეგ აღმოცენდა, რუსეთში გაძლიერებული რეპრესიული მდგომარეობის გამო საზღვარგარეთ გადაიხვეწა; ევროპაში მარქსიზმი ამ დროს უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა და მას მრავალი გამოჩენილი მიმდევარი ჰყავდა. „ჩერნობერედელცები“ — გ. ვ. პლენანოვი, პ. ბ. აქსელროდი, ლ. გ. დეიჩი, ვ. ი. ზასულიჩი, ვ. ნ. იგნატიევი და სხვები შეუდგნენ მეცნიერული სოციალიზმის მსოფლმხედველობის შესწავლას, დასავლეთ ევროპის მუშათა რევოლუციური მოძრაობის გამოცდილებათა გაცნობას. რუსეთში მუშათა რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობამ, მარქსიზმის გაცნობამ, ევროპაში მიმდინარე რევოლუციურ პროცესებზე ღრმად დაკვირვებამ აღნიშნული ჯგუფი ნაროდნიკულ მსოფლმხედველობასთან სრულ გათიშვამდე მიიყვანა. იგი მარქსიზმის მიმდევარი გახდა და გადაწყვიტა მისი ფართო პროპაგანდა გაეშალა რუსეთში.

1883 წელს ეს ჯგუფი გამოვიდა საპროგრამო განცხადებით ნაროდნიკობასთან საბოლოოდ კავშირის გაწყვეტისა და რუსეთის მუშათა კლასის ცალკე პარტიის ორგანიზაციის აუცილებლობის შესახებ. ასე წარმოიქმნა პირველი რუსული მარქსისტული ორგანიზაცია „შრომის განთავისუფლების ჯგუფი“, რომელმაც ძირითად ამოცანად დასახა მარქსიზმის გავრცელება და ნაროდნიკულ შეხედულებათა კრიტიკა მარქსიზმის პოზიციიდან.

ამ ჯგუფის ხელმძღვანელი და წარმმართველი იყო მარქსიზმის ერთ-ერთი უნიჭიერესი თეორეტიკოსი და პროპაგანდისტი გ. ვ. პლენანოვი. 1882 წელს პლენანოვმა რუსულ ენაზე თარგმნა მარქსისა და ენგელსის „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“. 1883 წლის სექტემბრიდან დაიწყო „თანამედროვე სოციალიზმის ბიბლიოთეკის“ გამოცემა. ამ ბიბლიოთეკის პირველ წიგნად საზოგადოებას პლენანოვის ცნობილი ნაშრომი „სოციალიზმი და პოლიტიკური ბრძოლა“ მოევლინა, სადაც მან მოგვცა ნაროდნიკულ შეხედულებათა მწვავე კრიტიკა და ნაროდნიკულ თეორიას მეცნიერული სოციალიზმის თეორია დაუპირისპირა.

პლენანოვის ამ პირველ ნაშრომს რუსი ნაროდნიკების თავდასხმა მოჰყვა. პლენანოვი ბრძოლას არ შეუშინდა და თავის წიგნში „ჩვენი უთანხმოებანი“ უპასუხა თავის ოპონენტებს. აქ ნაროდნიკ-კრიტიკოსთა წინააღმდეგ მწვავე პოლემიკასთან ერთად დიდი ოსტატობით იყო გადმოცემული მარქსისტული თეორიის ძირითადი დებულებანი.

მარქსიზმის გავრცელების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა

აგრეთვე პლენანოვის ცნობილ ნაშრომს „ისტორიაზე მონისტური შეხედულების განვითარების საკითხისათვის“. ეს იყო რუსულ ენაზე მარქსისტული მსოფლმხედველობის პირველი ნიჭიერი, დალაგებული, დაწვრილებითი გადმოცემა. „ამ წიგნზე — მიუთითებდა ვ.ი. ლენინი — გაიზარდა რუს მარქსისტთა მთელი თაობა“.

შრომის განთავისუფლების ჯგუფი არ დაკმაყოფილდა მარქსიზმის პროპაგანდით. მან სცადა მარქსიზმის მომარჯვებით განესაზღვრა რუსეთში კლასობრივი ბრძოლისა და მუშათა კლასის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის ამოცანები. ამ მხრივ აღსანიშნავია რუსი სოციალ-დემოკრატების პროგრამის პროექტები (1884 და 1887 წწ.), რომლებმაც უთუოდ დიდი როლი შეასრულეს მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული პარტიის შექმნისათვის რუსეთში. პროგრამა თავისი დროისათვის ძირითადად სწორად განმარტავდა რუსი მარქსისტების საბრძოლო გზას და ამოცანებს. მასში მითითებული იყო, რომ მხოლოდ მუშათა კლასი წარმოადგენს სოციალიზმისათვის დამოუკიდებლად მებრძოლ ძალას. პროლეტარიატის საბოლოო საბრძოლო ამოცანად აღიარებული იყო კაპიტალიზმის დამხობა და კომუნიზმის დამყარება.

პროგრამის მეორე პროექტში უფრო გამოკვეთილად და პირველთან შედარებით მართებულად იყო განსაზღვრული მარქსისტული პარტიის ამოცანები. მაგრამ პროგრამის ეს პროექტები მაინც ნაროდნიკული და ლასალიანური შეცდომებისაგან საბოლოოდ თავისუფალი არ ყოფილა. ისინი სათანადოდ ვერ აფასებენ გლეხობის როლს მომავალ რევოლუციაში, არ მიუთითებდნენ მუშათა კლასისა და გლეხობის საბრძოლო კავშირის აუცილებლობაზე. პლენანოვი მუშათა კლასს ურჩევდა მომავალ რევოლუციაში ორიენტაცია ბურჟუაზიაზე აედო, ხოლო გლეხობის რევოლუციურ შესაძლებლობებს გამორიცხავდა. ეს იყო მისი დიდი შეცდომა, რამაც პლენანოვი და მისი თანამოაზრეები საბოლოოდ ოპორტუნიზმამდე მიიყვანა.

მიუხედავად ზოგიერთი შეცდომებისა, „შრომის განთავისუფლების ჯგუფმა“ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა რუსეთის ისტორიაში. პლენანოვის თეორიულმა ნაშრომებმა გაამდიდრეს რუსეთის კულტურა, განმათავისუფლებელ მოძრაობაში დამკვიდრდა მარქსისტული მიმდინარეობა, მარქსიზმის ზუსტი კრიტიკის ქარცეცხლში ნადგურდებოდა ნაროდნიკთა იდეური ნაესაყუდელი. მარქსიზმი ბრძოლით იკაფავდა გზას და თანდათან ღრმად იჭრებოდა რევოლუციურ მოძრაობაში. „შრომის განთავისუფლების ჯგუფმა“ გაწმინდა გზები რუსეთში მუშათა მარქსისტული პარტიის აღმოცენებისათვის.

80-იანი წლების დასაწყისში რუსეთში „შრომის განთავისუფლე-

ბის ჯგუფისაგან“ დამოუკიდებლად უკვე იწყებენ აღმოცენებას მუშათა მარქსისტული წრეები და ჯგუფები. პირველი ასეთი ჯგუფი აღმოცენდა 1883 წლის ბოლოს პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტის დ. ნ. ბლაგოვეის მეთაურობით.

ბლაგოვეი წარმოშობით ბულგარელი იყო. იგი ბულგარეთის კომუნისტური პარტიის პირველი ორგანიზატორი და ბელადი გახდა. სტუდენტობის პერიოდში ჯერ ნაროდნიკულ ორგანიზაციებთან იყო დაახლოებული, შემდეგ მათ გაემიჯნა და მარქსისტული მსოფლმხედველობის შესწავლას მიჰყო ხელი. მან შემოიკრიბა სტუდენტი ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფი და დაიწყო მარქსიზმის პროპაგანდა. ამ ჯგუფს ეწოდა „რუს სოციალ-დემოკრატთა პარტია“. წირს წევრებმა კავშირი გააბეს ფაბრიკა-ქარხნებთან და 14 მუშათა წრე ჩამოაყალიბეს. ბლაგოვეელთა პროპაგანდას მუშებში დიდი წარმატება ჰქონდა. გადაწყდა ჯაწრეთ მუშაობის მასშტაბის გაფართოება, საერთო რუსული ცენტრალიზებული ორგანიზაციის ჩამოყალიბება. 1884 წელს ჯგუფის ორგანიზატორებმა ბლაგოვემა და ლატიშევმა შეიმუშავეს პროგრამა, რომელიც ჯგუფმა მოიწონა. პროგრამა ძირითადად სწორად განსაზღვრავდა რუსეთის კლასობრივ ჯახეს და რევოლუციური მოძრაობის შინაარსსა და მიმართულებას, მაგრამ დაზღვეული არ იყო შეცდომებისა და წინააღმდეგობათაგან. თვით ბლაგოვეი შემდეგ აღიარებდა, რომ ეს პროგრამა მარქსიზმისა და ლასალიანაზმის ნარეჟს წარმოადგენდა. აქ წამოყენებული იყო საკითხი საწარმოო ასოციაციებისადმი სახელმწიფოს დახმარების შესახებ და მრავალი სხვ.

1884 წ. ჯგუფმა შექმნა საიდუმლო სტამბა. 1885 წელს გამოიცა არალეგალური გაზეთი „რაბოჩი“. გაზეთს რევოლუციური სტუდენტობა და მუშები აღფრთოვანებით გამოეხმაურნენ. ბლაგოვემა კავშირი დაამყარა „შრომის განთავისუფლების ჯგუფთან“. პლენაროვი გაეცნო ჯგუფის პროგრამას და მას რიგი შენიშვნები მისცა, ამასთან ბლაგოვეს გაუგზავნა „შრომის განთავისუფლების ჯგუფის“ პროგრამა და შესთავაზა გაერთიანებული პროგრამის შემუშავება. ბლაგოველები რუსეთში „შრომის განთავისუფლების ჯგუფის“ მიერ გამოცემულ ლიტერატურასაც ავრცელებდნენ. ბლაგოვეის ჯგუფის ჯაქმიანობა გაფართოვდა. გაიბა კავშირი რუსეთის რიგი სამრეწველო ქალაქების რევოლუციურ წრეებთან. 1887 წელს ამ ჯგუფის კვალს პოლიციამ მიაგნო და გაანადგურა.

ბლაგოვეელთაგან დამოუკიდებლად 1885 წელს პეტერბურგში ყალიბდება კიდევ ერთი მარქსისტული ორგანიზაცია — „სანკტ-პეტერბურგის მუშათა ამხანაგობა“. მისი ორგანიზატორი იყო პოლო-

ნელი აზნაურის შვილი პ. ვ. ტოჩისკი. ტოჩისკი გაეთიშა მამის სამხედრო-აზნაურულ წრეს და მუშა გახდა, დაეწაფა მარქსიზმს და დაიწყო მისი პროპაგანდა.

ტოჩისკის წარმოდგენით პროლეტარიატი რუსეთში იყო ერთადერთი ძალა, რომელსაც შეეძლო მთელი საზოგადოების განთავისუფლება ჩაგვრისაგან. შეგნებულ მუშათა პირველ მოვალეობად იგი თვლიდა დამოუკიდებელი მუშათა პარტიის ორგანიზებას. ტოჩისკიმ შეიმუშავა მის მიერ შექმნილი რევოლუციური ორგანიზაციის პროგრამა. ჯგუფი მუშათა შორის მარქსისტული მოძღვრების პროპაგანდას ეწეოდა. პროგრამული დებულებები არ იყო დაზღვეული შეცდომებისაგან. ტოჩისკი, მაგალითად, რევოლუციაში ინტელიგენციის პროგრესულ როლს საკვებით გამორიცხავდა.

ტოჩისკის ორგანიზაცია კონსპირაციულად ეწეოდა ფართო საგანმანათლებლო საქმიანობას მუშათა შორის. მას დიდი ბიბლიოთეკა ჰქონდა, რომლითაც მუშები სარგებლობდნენ. ტოჩისკის იდეალი იყო „რუსი ბებულების“ აღზრდა. ამ ორგანიზაციიდან მართლაც ისეთი გამოჩენილი მუშა-პროპაგანდისტები გამოვიდნენ, როგორიც იყვნენ ვ. შელგუნოვი, ე. კლიმანოვი და სხვები. 1888 წელს პოლიციამ ეს ჯგუფიც გაანადგურა.

1888—1889 წლებში პეტერბურგშივე შეიქმნა ახალი მარქსისტული ორგანიზაცია მ. ი. ბრუსნევის მეთაურობით. მას ტოჩისკის წრის ის წევრებიც შეუერთდნენ, რომლებიც დაპატიმრებას გადაურჩნენ. ორგანიზაციამ „სოციალ-დემოკრატიული საზოგადოების“ სახელწოდება მიიღო. იგი მიზნად ისახავდა მუშებში მარქსისტული იდეების პროპაგანდას და რევოლუციონერთა კადრების მომზადებას. ბრუსნეველებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ცნობილი პუბლიცისტის, ჩერნიშევსკის თანამებრძოლ რევოლუციონერ-დემოკრატ ნ. შელგუნოვის დაკრძალვაში. მათვე რუსეთში პირველად იზემეს პირველი მისი, როგორც მუშათა რევოლუციური სოლიდარობის დღესასწაული.

1892 წელს ჟანდარმებმა ეს ჯგუფიც გაანადგურეს.

80-იანი წლების დამლევსა და 90-იანი წლების დასაწყისში რუსეთში მარქსისტული ორგანიზაციების აღმოცენებამ ფართო ხასიათი მიიღო. ორგანიზაციები ყალიბდებიან არა მარტო პეტერბურგსა და მოსკოვში, არამედ იმპერიის შორეულ ადგილებშიც — ყაზანში, სამარაში, ნიჟნი-ნოვგოროდში, კიევში, ხარკოვში, ოდესაში, ეკატერინოსლავში, თბილისში და სხვ. ეს მარქსისტული წრეები ჯერ კიდევ არ იყვნენ დაკავშირებული მუშათა მოძრაობასთან. ჯერ კიდევ

მუშათა მოძრაობა თავისი გზით მიდიოდა, ხოლო მარქსიზმი იდეურ მიმდინარეობას წარმოადგენდა. მაგრამ პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლის აღმავლობა და მარქსისტული ორგანიზაციების ქსელის გაფართოება თანდათან ამზადებდნენ ნიადაგს მუშათა მოძრაობათა მეცნიერული სოციალიზმის შესაერთებლად, რუსეთში მარქსისტული პარტიის შესაქმნელად. ამ დიდი ამოცანის ორგანიზატორად და სულისჩამდგმელად გამოვიდა ვლადიმერ ილიას ძე ლენინი.

ვ. ი. ლენინი — კომუნისტური პარტიის დამაარსებელი და ბელადი — რევოლუციურ მუშაობაში 80-იანი წლებიდან მეორე ნახევრიდან ჩაება. 1887 წ. 17 წლის ჰაბუკი ყაზანელი სტუდენტების გამოსვლაში მონაწილეობდა, რის გამოც დააპატიმრეს და გადაასახლეს. ექსპლუატატორული რეჟიმისადმი შეურიგებელმა სიძულვილმა და მშრომელი მასების განთავისუფლებისაკენ დაუცხრომელმა მისწრაფებამ იგი რევოლუციონერი გახადა. ვ. ი. ლენინის სახით რუსეთს და საერთაშორისო პროლეტარიატს მოევლინა მისი განმათავისუფლებელი ბრძოლის უდიდესი ორგანიზატორი და ბელადი, რომელსაც ამიერიდან გამარჯვების გზით უნდა წარემართა სოციალისტური რევოლუციის ზომალდი. პეტერბურგში ვ. ი. ლენინის მოღვაწეობის დაწყებიდან რუსეთის მუშათა რევოლუციურ მოძრაობაში ახალი ეტაპი დაიწყო.

• • •

რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების მოკლე მიმოხილვის შემდეგ ჩვენ შეგვიძლია ასეთი ძირითადი, ზოგადი დასკვნები გავაკეთოთ.

პოლიტიკური რეაქცია, რომელიც 80—90-იანი წლებიდან მთელ მანძილზე მძვინვარებდა, სალტიკოვ-შჩეპტოვის მოხდენილი გამოთქმით, მოგვაგონებდა იმ გამარჯვებულ ღორს, რომელმაც მზის, ანუ პროგრესის შეჭმა გადაწყვიტა. რეაქცია, 60-იანი წლების ბუჩქნაზიული რეფორმების წინააღმდეგ ამხედრების, მუშათა კლასის რევოლუციური ბრძოლისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ გააფთვებული ბრძოლის მიუხედავად. მაინც უძლური აღმოჩნდა აღედგინა მომაკვდავი თეოდალურ-ბატონყმური კლასის ყოვლისშემძლეობა, უძლური აღმოჩნდა პროლეტარული და აგრარული მოძრაობის მზარდი პროცესის შეჩერების საქმეში, განაპირა კოლონიური მხარეების ეროვნული ძალების გამოღვიძებისა და კონსოლიდაციის შეჩერების ღონისძიებებში.

მიუხედავად რეაქციონერთა მისწრაფებისა — შეეფერხებინათ

რუსეთის ისტორიული პროგრესი, იგი განაგრძობდა წინსვლას. რეფორმის შეპდეგ სწრაფად განვითარებული კაპიტალისტური ურთიერთობანი ცხოვრების ყველა სფეროში გაბატონებულ პოზიციებს იკავებდნენ და ამასთან ავადღებოდნენ იმ უკუურნებელი წყლულე-ბით, რომელიც ამ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციას მის უკანასკნელ სტადიაში შეეყრება ხოლმე. რუსეთი, ისე როგორც სხვა ევროპული ქვეყნები, თანდათან შედიოდა იმპერიალიზმისა და პრო-ლეტარული რევოლუციების ეპოქაში.

ალექსანდრე III-ის გარდაცვალებას და რუსეთში უკანასკნელი იმპერატორის ნიკოლოზ II-ის გამეფებას 1895 წელს დაემთხვა გან-მათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპის დასასრული და მესა-მე ეტაპის დასაწყისი. ეტაპისა, როცა მთელი ძლიერებით დაჰკრა რევოლუციის ქარიშხალმა, — აზღვადა მასების რევოლუციური მოძრაობა. როცა „პროლეტარიატი, ერთადერთი ბოლომდე რევოლუ-ციური კლასი, ჩაუდგა მათ სათავეში და პირველად დარაზმა აშკარა რევოლუციური ბრძოლისათვის მილიონობით გლეხი“¹.

მთელი XIX საუკუნე რუსეთმა რევოლუციური აზრის, სწორი რევოლუციური თეორიის შეუნელებელ ძიებაში განვლო და ამ საუ-კუნის მიწურულში პარქსისტულ მსოფლმხედველობაში ჰპოვა კი-დეც მისი მოწოდება. ამასთან რუსეთმა წარმოშვა მსოფლიოში უდი-დესი ადამიანი ვ. ი. ლენინის სახით, რომელსაც წილად ჰვდა ყოფი-ლიყო მესაქვე ექსპლოატატორული რეჟიმისაგან კაცობრიობის განმა-თავისუფლებელ ბრძოლაში. იმ დიდი რევოლუციური აფეთქებები-სა და მსოფლიო ისტორიული გამარჯვებებისათვის, რაც XX საუ-კუნის პირველ ოცწლეულში განხორციელდა, რუსეთი შემზადებუ-ლი იყო XIX საუკუნის მოვლენათა მთელი მსვლელობით.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 19.

თ ა ვ ი XIX

რუსეთის კულტურა XIX საუკუნეში

კულტურა განათლების, მეცნიერების, ხელოვნებისა და სულიერი ცხოვრების სხვა დარგებში საზოგადოების მიღწევათა ერთობლიობაა, იმის უნარია, რომ ეს მიღწევები ბუნების ძალთა დამორჩილებისათვის, წარმოების ზრდისათვის, საზოგადოების წინაშე მომწიფებულ ამოცანათა გადასაწყვეტად იქნას გამოყენებული.

ეროვნული კულტურა კი ამა თუ იმ ერის ისტორიულად ჩამოყალიბებული კულტურაა. იგი გამომხატველია ერის სულიერი სახის იმ სპეციფიკისა, რომელიც ამ ერს თავისებური, სხვებისაგან განსხვავებული არსებობისა და ცხოვრების მთელ მანძილზე შეუმუშავდა. თითოეულ ერს, დიდსაც და პატარასაც, აქვს თავისი თავისებურებანი, თავისი სპეციფიკა, რომელიც მხოლოდ მას ახასიათებს და სხვა ერს არ გააჩნია. ეს თავისებურებანი წარმოადგენენ იმ წვლილს, რომელიც თითოეულ ერს შეაქვს საკაცობრიო კულტურის საერთო საგანძურში; იგი ავსებს და ამდიდრებს მსოფლიო კულტურას.

რუს ხალხში თავისი ხანგრძლივი, თავისებური ნაციონალური ცხოვრების მანძილზე ყალიბდებოდა ეროვნული კულტურა, რომელიც თანდათან იზრდებოდა და ვითარდებოდა ხალხის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების წინსვლის შესაბამისად.

XIX საუკუნემდე, ფეოდალური სოციალ-ეკონომიური ფორმაციის განუყოფელი ბატონობის ვითარებაში, რუსეთის ეროვნული კულტურა ნელა და მტკივნეულად მიიკვლევდა გზას, მიუხედავად ამისა, ეს კულტურა მსოფლიო საგანძურში შევიდა არა ერთი და ორი მნიშვნელოვანი შენატანით ლიტერატურის, ხელოვნების, მეცნიერების დარგებში. რუსეთის კულტურის სწრაფი წინსვლა და გაფურჩქვნა-აყვავება XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო და მთელი XIX საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა. კულტურის ზრდის ტემპის ასეთი გაცხოველება XIX საუკუნეში შეპირობებუ-

ლი იყო ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესებით, საერთოდ ევროპაში ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ბურჟუაზიის მსხვერვლეთ და ახალი, მძლავრი ბურჟუაზიული კულტურის შემოქმედებითი გაქანებით, რუსეთის რევოლუციურ განმათავისუფლებელი მოძრაობის განუხრელი აღმავლობით, ნაციონალური ცხოვრებისათვის ხალხის გამოღვიძებით, რაც 1812 წლის ომს მოჰყვა, რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის შეუპოვარი ბრძოლით თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ, ამ ბანაკის მიერ სწორი რევოლუციური გზის დაუცხრომელი ძიებით.

XIX საუკუნემ როგორც ცნობილია, წინათ არნახული გაქანებით წასწია წინ საკაცობრიო კულტურა, დაიპყრო აზრის მწვერვალები. თითოეულმა ქვეყანამ ამ ეპოქაში წინა საუკუნეებთან შედარებით გასაოცარი გულუხვობით გადახსნა და ამოალაგა თავისი სულიერი საგანძური.

გასაოცარი სიდიადით წარმოდგა ამ საუკუნეში რუსეთის ეროვნული კულტურაც. ეს იყო თითქოს უეცარი გამოღვიძება აქამდე მძინარე გოლიათისა, რომელმაც მძლავრად გაშალა მხრები და ამოწიდა ხალხის სულიერ სიღრმეში ჩაძირული მარგალიტები მხატვრულ სიტყვასა თუ მუსიკაში, არქიტექტურასა თუ მხატვრობაში — ერთი სიტყვით ლიტერატურის, ხელოვნების, მეცნიერების ყველა დარგში. რუსული კულტურის ეს წინსვლა ხორციელდებოდა განსაკუთრებით მძიმე ვითარებაში, როცა აზრი თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმის რკინის ბორკილებით, ცენზურის ზუნდებით იყო შეზოჭილი. ბევრი უცხოელი მკვლევარი, რომელთაც არ შეეძლო თვალი დაეხუჭათ XIX საუკუნის რუსეთის კულტურის ფართო მასშტაბებსა და ბრწყინვალეობაზე, გაკვირვებას გამოთქვამდა და რუსეთის ნაციონალური კულტურის ასეთ მძლავრ გაქანებას შემთხვევითობად, არაკანონზომიერ მოვლენად მიიჩნევდა. მაგრამ შემთხვევითობას აქ ადგილი არ ჰქონია და არც შეიძლებოდა ჰქონოდა. რუსეთი თავისი ისტორიული ცხოვრებით სავსებით მომზადებული იყო ასეთი პროგრესისათვის. მის წიაღში დაგუბებული შემოქმედებითი ენერგია, რომელიც ცარიზმის რეაქციული რეჟიმის ხუფით იყო დაცობილი, დრო და დრო მაინც ახერხებდა ეპოვა გასაქანი და ეჩვენებინა ერის შესაძლებლობანი. შემთხვევითი როდია, რომ ყველაზე დიდი წარმატებანი XIX საუკ. რუსეთის კულტურაში მოპოვებულ იქნა ლიტერატურის სფეროში. იმ ქვეყანაში, სადაც პოლიტიკური აზროვნება ცენზურის ბორკილებით იყო შეზოჭილი, სადაც ფილოსოფიურ-პოლიტიკური ტრაქტატები მხოლოდ იმპერატორისა და საიდუმლო

პოლიტიკის მესვეურთა თანხმობით იბეჭდებოდა. მხატვრული სიტყვა წარმოდგენდა ერთდღერთ ტრაბუნას, საიდანაც თუნდაც შენიღბულ ფორმებში შეიძლებოდა თქმულიყო სიმართლე რუსული ცხოვრების შესახებ. რუსეთის ლიტერატურამ სწორად გაიგო თავისი მოწოდება, რუსეთის რეაქციული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლის წინა ხაზზე დადგა და ამ ბრძოლაში, ყველა ქვეყნის ლიტერატურაზე უფრო უკეთ და სრულყოფილად შესძლო ეჩვენებინა ერთის მხრივ გაბატონებული რეჟიმის უვარგისობა და სიღამპლე, მეორეს მხრივ, ხალხის დაუშრეტელი ენერგია, სულიერი სიფაქიზე და თავისუფლებისაკენ დაუცხრომელი მისწრაფებანი.

რუსეთის ნაციონალური კულტურის განვითარება XIX საუკუნეში, ისე როგორც სხვა ქვეყნებში, მიმდინარეობდა არა ჰარმონიულად, არამედ ყველა კლასის, საზოგადოების ყველა ფენის ურთიერთდაუცხრომელი ბრძოლის ვითარებაში. მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის, რომ კლასობრივ საზოგადოებაში კულტურა კლასობრივია და კლასთა შორის შეურიგებელი ბრძოლა ელინდება არა მარტო ეკონომიკასა და სოციალურ ცხოვრებაში, არამედ კულტურის ყველა დარგში.

კლასობრივ ანტაგონისტურ საზოგადოებაში, როგორც წესი, საქმე გვაქვს ორ კულტურასთან, ერთის მხრივ, არსებობს გაბატონებული კლასის კულტურა, როგორც კულტურა საზოგადოდ, მეორეს მხრივ, დაჩაგრული, ექსპლოატირებული კლასების კულტურა. ეს კლასები ერთმანეთის წინააღმდეგ დაუცხრომელ ბრძოლაში თავიანთ კულტურას იყენებენ როგორც ყველაზე ბასრ, იდეოლოგიურ იარაღს. ვ. ი. ლენინი თავის სტატიაში „კრიტიკული შენიშვნები ნაციონალურ საკითხზე“, ბუნდელებთან კამათში, მიუთითებს: „თ ი თ ო ე უ ლ ნაციონალურ კულტურაში მოიპოვება, განუვითარებლად მაინც, დემოკრატიული და სოციალისტური კულტურის ე ლ ე მ ე ნ ტ ე ბ ი, ვინაიდან თითოეულ ერში არის მშრომელი და ექსპლოატირებული მასა, რომლის ცხოვრების პირობები გარდუვალად წარმოშობენ დემოკრატიულ და სოციალისტურ იდეოლოგიას. მაგრამ თითოეულ ერში არის აგრეთვე ბურჟუაზიული კულტურა (ხოლო უმრავლესობაში კიდევ — შავრაზმული და კლე-რიკალურიც) — ამასთან არა მარტო „ელემენტების“ სახით, არამედ გაბატონებული კულტურის სახით. ამიტომ „ნაციონალური კულტურა“ საზოგადოდ არის მემამულეების, ხუცების, ბურჟუაზიის კულტურა“¹.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 10.

XIX საუკ. რუსეთში, სადაც გაბატონებულ კლასს წარმოადგენდა მემამულე-თავადაზნაურობა, ბურჟუაზია, ხოლო მათი პოლიტიკური ძალაუფლების გამოზატულებას — თვითმპყრობელობა, გაბატონებული იყო თავადაზნაურულ-თვითმპყრობელური კულტურა. ამ კულტურის წარმომადგენლები იყვნენ რუსეთის მონარქები და მისი რეაქციული მოხელეების მთელი პლეადა, — არაჩეევები და ბენკენდორფები, გოლიცინები და კატკოვები, ხუცები და ცისფერმუნდორიანი მეძებრები, რომელთაც შემუშავებული ჰქონდათ რუსეთში ყოველივე ახლისა და პროგრესულის, რევოლუციურისა და დემოკრატიულის დასამარების, თავიანთი ყოვლისშემძლეობის უზრუნველყოფის, მასების მორჩილებაში ყოფნის მეთოდები და საშუალებანი. ამ ზედაფენას გააჩნდა თავისი ჩვევები და ტრადიციები, იდეურ-მორალური სამყარო, ჰქონდა თავისი ჩაკეტილი წრე, თავისებური გართობა და განმტკიცებული შეხედულება ადამიანის საზოგადოებრივ დანიშნულებაზე.

გაბატონებული სოციალური ფენის სათავეში იდგა რუსეთის იმპერატორი, რომლის ძალაუფლება განუსაზღვრელი იყო და რომელსაც ძვალსა და რბილში ჰქონდა გამჭლარი შეგნება არა მარტო თავისი ყოვლისშემძლეობისა, არამედ ყოვლისმცოდნეობისაც კი. მეფის ნება-სურვილი, ზშირად მეფის კაპრიზი, მეფის ეინიანობა — ეს იყო უმაღლესი და საბოლოო კანონი იმპერიისა. მაგალითად, ნიკოლოზ პირველი ასწავლიდა ექიმებს როგორ ემკურნალათ ავადმყოფებისათვის, როდის და ვისთვის მოეციდებინათ წურბლები. იგი ინჟინრებს აძლევდა მითითებას როგორ აეშენებინათ ნავსადგურები, ამტკიცებდა სახაზინო ნაგებობების, ეკლესიების, მსხვილი კერძო შენობების პროექტებსა და ნახაზებს, შედიოდა რა ტაძრებში, მიუთითებდა არქიტექტორთა შეცდომებზე, ასწავლიდა მსახიობებს როგორ ეთამაშათ ესა თუ ის როლი, ცენზურაში ატარებდა პუშკინის ლექსებს. „უსწორებდა“ კომპოზიტორებს. განათლების მინისტრი უვაროვი პროფესორებს ზშირად ეუბნებოდა, რომ მის სამინისტროს ხელმძღვანელობს არა თვითონ, არამედ იმპერატორიო¹. ნიკოლოზმა შექმნა ზეცენტრალიზებული სისტემა, სადაც თეორიულად ყველაფერი დამოკიდებული იყო მხოლოდ ერთი ადამიანის ნება-სურვილზე, სადაც ამ ვეებერთელა მანქანის ყველა ნაწილი შეთანხმებულად მოქმედებდა და ამ ადამიანის ნება-სურვილს უსიტყვოდ ემორჩილებოდა.

¹ М. Г у с, Гоголь и николаевская Россия, М., 1957, гл. 125.

ლევ ტოლსტოი „ჰაჯი-მურატში“ შენიშნავს, რომ გამუდმებულ-მა, უზომო მლიქვნელობამ იმ ადამიანებისა, რომლებიც იმპერატორს ირგვლივ ერტყა, იგი მიიყვანა იქამდე, რომ უკვე ველარ ხედავდა საკუთარ წინააღმდეგობებს, ველარ ახერხებდა საკუთარი ქცევა და სიტყვები შეეთავსებინა სინამდვილესთან, ლოლიკასთან და თვით უბრალო გონიერ აზრთანაც კი. იგი სავსებით დარწმუნებული იყო, რომ ყველა მისი განკარგულებანი, როგორი უაზრონი, უსამართლონი და ერთმანეთთან შეუთანხმებელნიც არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი, ხდებოდნენ გააზრებულიც, სამართლიანიც და შეთანხმებულნიც ურთიერთშორის, მხოლოდ იმიტომ, რომ ამას იგი თვითონ აკეთებდა.

მაგრამ იმპერატორისადმი ასეთი უსიტყვო მორჩილება, მისი ასეთი ყოვლისშემძლეობა მაინც მხოლოდ თეორიული იყო. იგი გარეგნულად ჩანდა ასე. პრაქტიკაში კი ცხოვრება თავისაა აკეთებდა. ეს ზეცენტრალიზებული მანქანა მიდიოდა თავისი გზით და მოქმედებდა უპირატესად ინერციით. იგი მხოლოდ გარეგნულად აჩვენებდა თავს ისე, თითქოს ემორჩილებოდა უმაღლეს ხელისუფალს. ნიკოლოზი მაინც უძლური იყო გადაეღაზა ეს თვითმარი ბიუროკრატიული მექანიზმის საშინელი ინერტულობა. აქედან იზადებოდა „საყოველთაო ოფიციალური სიცრუის“ ატმოსფერო, რომელიც მთელ ქვეყანას შხამიან, დამღუპველ ბურუსში ხევდა¹. ნიკოლოზ პირველს ატყუებდნენ მისი მოხელეები. საკუთარი ქვეყნის და ევროპაში მიმდინარე მოვლენების შესახებ წარდგენილ მოხსენებებს ალამაზებდნენ იმგვარად, როგორადაც ეს იმპერატორს მოეწონებოდა. განგებ აფუჩიჩებდნენ იმ არასასიამოვნო სინამდვილეს, რასაც შეეძლო დაერღვია ყოვლისშემძლე ხელისუფალის სასიამოვნო განწყობილება. მოჩვენებითობა, საკუთარი ძლიერებით ყოყოჩობა, „რუსეთის ყოვლისშემძლეობის“ გაბერვა, შინაგანი წყლულების დამალვა, ძირმომპალ ნაგებობათა ლამაზად მოფასადება, უცხოელთათვის თვალისახვევა, ყოველივე ეს იყო ეპოქის გაბატონებული სტილი. ამ სტილის კლასიკური ფორმულა ეკუთვნის ბენკენდორფს, რომელიც ურცხვად ამტკიცებდა: „რუსეთის წარსული გასაოცარია, მისი აწმყო შესანიშნავია, რაც შეეხება მომავალს — მისი მშვენიერება აღემატება ყოველივე იმას, რაც კი შეუძლია ყველაზე მახვილმა გონებამ წარმოიდგინოს“.

იმპერიის ასეთმა ზეცენტრალიზებულმა სისტემამ მთელს ქვეყანაში გაამეფა პირმოთნეობის, ბიუროკრატიულობის, მექრთამეო-

¹ М. Гус, Гоголь и николаевская Россия, М., 1957, гл. 26.

პრ. ასახინო ქურდობის ისეთი ატმოსფერო, რომელიც მანამდე არ
ასოფდა არც ერთ ქვეყანას. პირმოთნეობის ეს სტილი, რა თქმა
უნდა, ზევდან მკვიდრდებოდა. მისი კლასიკური განსახელება იყო
ოვით იმპერატორი.

პირმოთნეობის სულისკვეთებას ნერგავდა მესამე განყოფილე-
ბაც, მთელი თავისი სამმართველო აპარატი. მაგრამ მთელი ამ
პირმოთნეული გულჩვილობის უკან განუკითხავად ატრიალდნენ ადა-
მიანებს, სულს ხდიდნენ როზგის ქვეშ, ჰყინადნენ ციმბირში, უმას-
პინძლდებოდნენ ჯარისკაცთა ზიშტებითა და ტყვიებით. ალექსანდ-
რე I, ნიკოლოზ პირველისა და მეორის ეს სისტემა ხრწნიდა ადა-
მიანებს, უნერგავდა მათ ბიზანტიური მონობის ჩვევებს, რომელიც
უკვე გაბატონებული იყო ვეებერთელა სამოხელეო აპარატში. თა-
ნამედროვეობის ფხიზელი მეთვალყურე — ა. ვ. ნიკიტენკო აღ-
ნიშნავდა: „სამწუხარო სანახაობას წარმოადგენს ჩვენი თანამედრო-
ვე საზოგადოება: მასში არაა არც დიდსულოვანი მისწრაფებანი, არც
მართლმსაჯულება, არც სისადავე, არც ზნეობრივი ღირსება, ერთი
სიტყვით — არაფერი, რაც ზნეობრივი ძალების ჯანსაღ, ბუნებრივ
და ენერგიულ განვითარებაზე მიგვიითებდა. კაცუნები გამოფი-
ტული არიან საზოგადოებრივი ქაოსის წვრილმან ჭორებში... ჭკუა
და გაიძვერობა — სინონიმებია. სიტყვები: პატიოსანი კაცი ჩვენ-
ში ნიშნავს მიაშიტს, დოჟლაპისს, რომელიც სულელს ენათესავება.
იმავეს, რასაც კეთილი ადამიანი. საზოგადოებრივი გახრწნილება
ამდენად დიდია, რომ წარმოდგენა ღირსებაზე, სამართლიანობაზე
ოვლება სულმოკლეობად ან რომანტიკულ აღტაცებულობად“¹.

ამ საზოგადოების ზედაფენებში სამოღვაწეო ასპარეზი გადაშ-
ლილი იყო ქურდებისა და აფერისტებისათვის. უმოწყალოდ ძარც-
ვავდნენ ხალხს და სახელმწიფოს მსხვილი და წვრალი მოხელეები,
კანცელარიის გადამწერლები, გოროდნიჩები და გუბერნატორები,
ინტენდანტები და მინისტრები. ამასთან ამ ქურდებსა და მექრთამე-
ებს საზოგადოებაში მაღალი მდგომარეობა ეკავათ, სარგებლობდ-
ნენ უფროსთა მფარველობით, რომლებსაც ნაქურდალის ნაწილი
ეძლეოდათ.

რუსეთის იმდროინდელმა ლიტერატურამ გასაოცარი რელიე-
ფურობითა და მხატვრული სისრულით დახატა იმპერიის გაბატო-
ნებული ფენების ეს „კულტურა“. ამ ფენის ზნეობრივი კრედო,
დიდკაცური ყოყოჩობა და შინაგანი გახრწნილება. ესენი არიან მა-

¹ А. В. Никитенко, Записки и дневник, т. I, 1906, გვ. 309—310.

გალითად, გრიბიედოვის „ვაი ჭკუისაგან“ გმირები — ფამუსოვი, პოლკოვნიკი სკალოზუბი, მოლჩალინი. პირველი — მსხვილი სახელმწიფო მოხელეა, მსხვილი ჩინების პატრონი, მაგრამ ნამდვილი ზორცმეტი სახელმწიფო აპარატში, რომელსაც არც საქმეების მართვა შეუძლია და არც თავისი ერთადერთი შვილის აღზრდა. მას მეტად მაღალი წარმოდგენა აქვს თავის თავზე. ნაცნობ-ნათესავებში დიდი პატივისცემით სარგებლობს, მაგრამ არაფერი აქვს ნამდვილი ადამიანისა, ლეშია მხოლოდ. სკალოზუბი დღეს თუ ხვალ გენერლობას მოელის, უკვე პოლკს განაგებს, თუმცა ეს დამსახურება მას ბრძოლაში არ შეუძენია. სამსახური მას პირადი გამდიდრების წყაროდ გადაუქცევია. მოხიბლულია საკუთარი ეპოლეტების ბრჭყვიალებით, პოლკის მხოლოდ გარეგნული შესახედობითაა დაინტერესებული, აყოლილა თითქოს ეპოქის სტილს, სინამდვილეში კი სრული არარაობაა. მოლჩალინი მლიქვნელის განსახიერებაა. მას საკუთარი მე არ გააჩნია, ყოველთვის ისე აზროვნებს, როგორც თავისი უფროსა. ასეთი უსიტყვო მორჩილებით, მონური ლოკვის ოსტატური ჩვევებით უზრუნველყო მოლჩალინმა პირადი ცხოვრება, შეიძინა სიმდიდრე და დაიკავა ადგილი მაღალ საზოგადოებაში. ფამუსოვებისა, სკალოზუბებისა და მოლჩალინების წრეში მოდაშია უცხოურის წინაშე ქედმოხრა, ამასთან მამულიშვილური ყოყოჩობა, ძველი რუსული ტრადიციებისადმი პატივისცემა. გარეგნულად ამ წრეში ყველაფერი მშვიდად და ჰარმონიულად მიმდინარეობს. კულისებში კი ამაზრზენი გარყვნილება და ბოროტებაა.

რუსეთის სამოხელეო აპარატის არარაობის კლასიკური საბუე შექმნა დიდმა რუსმა რეალისტმა გოგოლმა. აქ დახატულია ქალაქის უფროსი სკოვონიკ-დმუხანოვსკი, რომელიც როზგის, ქრთამების დიდოსტატია და მთელ ქალაქს ქარცეავს, ხოლო თავის ხელმრუდობის გასამართლებლად ამბობს: „ყველა ასე იქცევა, მაშასადამე. მეც ასე უნდა ვიქცეოდეთ“; საქველმოქმედო დაწესებულებათა ზედამხედველი ზემლაიანიკა, რომლის საავადმყოფოში ავადმყოფები ბუზებივით იხოცებიან წამლას უქონლობისა და მოუვლელობის გამო და რომელიც საავადმყოფოსათვის განკუთვნილი თანხებით თვითონ ისჯელებს ჯიბებს; მოსამართლე ლიაპკინ-ტიაპკინი, რომელიც ნადირობის ტრფიალია და სამსახურის საათებს ნადირობაში ატარებს, ხოლო დაწესებულებაში უყრია წლობით დაგროვილი საქმეები, რომელთაც მისივე სიტყვით სოლომონ ბრძენიც კი ვერ მოუვლია; ფოსტის გამგე შჩეპკინი, რომელიც თავს იმით ირთობს, რომ სხვის ბარათებს კითხულობს, — დაბოლოს, გაიძვერა ხლესტაკოვი, რო-

მელიც მშვენივრად სარგებლობს ქალაქის მოხელეობის ყვეეზობი-
თა და მონური სულისკვეთებით, ერთობა, რომავს სისულელეებს,
რომლისაც თვითონაც სჯერა.—ერთი სიტყვით, მთელი ეს გაღერეა
გოგოლის „რევიზორიდან“ წარმოადგენს მხატვრულ ასლს თვითმპ-
ყრობელური რუსეთის სამოხელეო აპარატისა, რომელიც პარაზო-
ტებად ასხდა სახელმწიფოებრივ სხეულს და მას გააფთრებით, აპე-
თი მოქმედებისათვის უფლების შეგნებით ღრღნიდა.

ცარისტული რუსეთის სახაზინო კულტურა, რომელიც თავის თავ-
ში ამდენ სისაძაგლეს შეიცავდა, ახერხებდა სრული შინაგანი გახრ-
წნილება გარეგნულ ბრწყინვალეობასთან შეეთავსებინა. მაღალ არი-
ტოკრატიულ წრეებში სრულიადაც არ ითვლებოდა უხერხულად,
ვთქვათ, ჯოხით დაესისხლიანებიათ შინაყმები, სალონებში კი კაცთ-
მოყვარეობაზე და რუსულ დემოკრატიაზე ემსჯელათ, ყმებსა და
მემამულეთა შორის — მამამვილურ დამოკიდებულებაზე, პატრიო-
ტული სადღეგრძელოებით ეკოპწიავათ და უმოწყალოდ ეძარცვათ
რუსეთი, ეეროპულ ფრაკებში გამოწყობილიყვნენ და აბუჩად
აეგდოთ თავიანთი მშობლიური ენა, მეურნეობის ინგლისურ ყაი-
დაზე გარდაქმნის გეგმები დაეწყოთ და სულის ამოხდამდე გაერე-
კათ საბატონო სამუშაოზე ყმა-გლეხები.

თვითმპყრობელურ-მონარქიული, ფეოდალურ-აზნაურული კულ-
ტურის წინააღმდეგ რუსეთში XVIII საუკუნის მიწურულიდან თან-
დათან აღმოცენებას იწყებს და ფორმდება პროგრესულ-დემოკრა-
ტიული კულტურა. იგი გამოხატველია მშრომელი და ექსპლუატი-
რებული მასების ინტერესებისა, ბატონყმობის და თვითმპყრობე-
ლობის მოსპობისაკენ მიისწრაფვის და თანდათან მეტი შეუპოვრო-
ბითა და სიმძლავრით აჩაღებს ბრძოლას საძულველი რეჟიმის და-
სამხობად.

დემოკრატიული იდეოლოგია. რომელიც ეეროპაში დიდი ბურ-
ჟუაზიულ რევოლუციების ეპოქაში მძლავრად ვითარდება, თავის
გამოხატულებას პოულობს რუსეთშიც, სადაც ფეოდალურ-ბატონყ-
მური რეჟიმის დამხობა ღლის წესრიგში დგას და მწიფდებაან
თვითმპყრობელური დესპოტიზმის წინააღმდეგ მებრძოლი ძალები.
ამ სულისკვეთებითაა გამსჭვალული ლომონოსოვის მატერიალის-
ტური შეხედულებანი, რადიშჩევის რევოლუციური დემოკრატიზ-
მი, ნოვიკოვის განმანათლებლური იდეები. პნინის, უვაროვის ეკო-
ნომიური შეხედულებანი. ყველა ისინი მხურვალედ თანაუგრძნობენ
ბურჟუაზიულ რევოლუციას ეეროპაში, ამათრახებენ და დასცინიან
რუსეთის სინამდვილეს, აყენებენ ბატონყმობისა და თვითმპყრობე-
ლობის დამხობის ამოცანას.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, განსაკუთრებით 1812 წლის სამამულო ომის შემდეგ რევოლუციური იდეოლოგია რუსეთში ძლიერდება. იგი წამყვან ადგილს იკავებს ლიტერატურაში, მუსიკაში, მხატვრობაში, მეცნიერებაში. ამ იდეოლოგიის საუკეთესო და საამაყო წარმომადგენლებად გვევლინებიან დეკაბრისტები, პუშკინი, გრიბოედოვი, ლერმონტოვი, ნეკრასოვი, გლინკა, ფედოტოვი. შჩეპკინი და სხვები. ეს იდეოლოგია თავგამოდებათ ებრძვის ძველსა და ღრმომჭმულს, გარღუვალად მიიჩნევს თვითმპყრობელურ-ბატონყმურ რეჟიმის ლიკვიდაციას, არ რცხვენია ცხოვრების ამ „რუსული წესის“ მხილება-დაგმობისა, რომელიც ძველ არისტოკრატობას ეროვნულ სპეციფიკად მიაჩნია და რომელიც თავის თავში რუტინასა და აღმაშფოთებელ სიმდაბლეს შეიცავს. ეს იდეოლოგია წინა პლანზე აყენებს ხალხთა მასების ინტერესებს. მასებისა, რომლებიც სიბნელესა და უვიცობაში იხრჩობიან, ბატონყმური იძულების ბორკილებით არიან შებოჭილი და დასმული აქვთ გზა საკუთარი ნიჭისა და ენერგიის გამოვლინება-ამოქმედებისა.

XIX ს. 60-იანი წლების ბურჟუაზიულმა რევორმებმა. მართალია, ქვეყანაში გზა გაუკაფეს კაპიტალიზმის სწრაფ განვითარებას. მაგრამ შემოინახეს თვითმპყრობელობა და მსხვილი აზნაურული მიწათმფლობელობა. ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცია რუსეთში მთელი XIX ს. მეორე ნახევარში კვლავ დღის წესრიგში იდგა და ქვეყნის მოწინავე ძალები შეურიგებელ ბრძოლას ეწეოდნენ ცარიზმისა და მის კალთებქვეშ შეფარებული ბურჟუაზიული წყობილების წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა არა მარტო ეკონომიკასა და სოციალურ ურთიერთობაში, არამედ იდეოლოგიაში, აზროვნებაში. იგი აისახებოდა რუსეთის კულტურაში. რომელიც კაპიტალიზმის ეპოქიდან უფრო ინტენსიურ განვითარებას განიცდიდა და თავის მხრივ დიდ ზეგავლენას ახდენდა კლასთა ანტაგონისტური განწყობილების გამოკვეთასა და დაპირისპირებაში. საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია ისიც, რომ ამ ეპოქაში რუსეთის ეროვნული კულტურის ძირითად დამახასიათებელ თვისებად უფრო მეტად გამოიკვეთა დემოკრატიული და სოციალისტური ელემენტების პრიმატობა, მისი საერთო ჰუმანისტურ-დემოკრატიული ხასიათი, განმანათლებლური ტენდენციები.

XIX ს. 60—90-იანი წლების რუსეთის დემოკრატიული კულტურის ისეთმა ბრწყინვალე წარმომადგენლებმა, როგორიც იყვნენ ჩერნიშევსკი, გერცენი, დობროლიუბოვი, პისარევი, ნეკრასოვი, ლ. ტოლსტოი, დოსტოევსკი, ტურგენევი, სალტიკოვ-შჩედრინი,

ა. ოსტროვსკი, უშინსკი, პიროგოვი, ტიმირაზევი, ვ. სტასოვი, ა. სეროვი, ი. კრამსკოი, მ. მუსორგსკი, ა. ბოროდინი, ნ. რიმსკი-კორსაკოვი, პ. ჩაიკოვსკი, ი. რეპინი, ვ. სურიკოვი, ი. შიშკინი და მრავალი სხვ. რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობას ხელი შეუწყვეს და დააჩქარეს მომწიფება რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი ეტაპისა, რომელმაც რევოლუციური აგიტაცია განაგრძო და გააფართოვა, მებრძოლთა წრე ხალხს დაუახლოვა. ყველა ესენი გერცენის თქმით „მომავალი ქარიშხლის ახალგაზრდა შტურმანები“ იყვნენ. ისინი დაუნდობლად ამხელდნენ ცარიზმის სამარცხვინო ბუნებას, მის მიერ წამოწყებული რეფორმების თავადაზნაურულ დანიშნულებას და რეაქციულობას, სამარცხვინო ზომზე აკრავდნენ რუსული ლიბერალიზმის შშიშრობასა და ღალატს რევოლუციური იდეებისადმი, რუსეთის გლეხობას სახალხო რევოლუციის განსახორციელებლად რაზმავდნენ, საზოგადოებრივ არენაზე პროლეტარიატის გამოჩენას მიესალმებოდნენ და ამზადებდნენ პირობებს იმ დიდი რევოლუციური ქარიშხლებისათვის, რომელმაც რუსეთში XX საუკუნის პირველივე წლებიდან მძლავრად დაბერა.

XIX საუკ. დასაწყისიდან გაბატონებული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში რუსეთში ყალიბდებოდა ახალი ტიპის ადამიანები, რომელთა ცხოვრების დანიშნულებად იქცევა საზოგადოებრივი პროგრესისათვის დაუცხრომელი სამსახური, პირადულის განწირვა საერთო კეთილდღეობის მოპოვებისათვის ბრძოლაში. ასეთი ახალი ტიპის ადამიანები, პირველ ყოვლისა, იყვნენ დეკაბრისტები, რომელთაც პირადი კეთილდღეობა თავიანთ რევოლუციურ იდეალებს ანაცვალეს. რუსეთის ოცდაათ-ორმოციანი წლების თაობა დეკაბრისტების რევოლუციურ ენთუზიაზმს, მაღალ მორალურ თვისებებს, შეუპოვრობასა და თავგანწირულობას ბაძავდა და ეამაყებოდა თავისი თავი დეკაბრისტების შვილებად გამოეცხადებინა. დეკაბრისტული სულისკვეთებით აღიზარდნენ რუსეთის თავადაზნაურულ და რაზნოჩინულ რევოლუციონერთა ისეთი უდიდესი წარმომადგენლები, როგორიც იყვნენ გერცენი, ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, ბუტაშევიჩი პეტრაშევსკი, ტარას შევჩენკო და სამოცდაათიანი წლების რევოლუციონერი ნაროდნიკები. მათ წმინდად შეინახეს იდეური მამების მორალური კოდექსი და რევოლუციური მგზნებარება, გააფართოვეს და წინ წასწიეს იგი, დასძლიეს მათი შეზღუდულობა და რევოლუციური შეგნება სახალხო აჯანყების დონემდე აიყვანეს.

ამ ადამიანების დამახასიათებელ თვისებებს შეადგენდა: ფოლა-

დისებური ნებისყოფა, მაღალი იდეურობა, ზედმიწევნით პატიოსნება, ამხანაგისათვის თავდადება, მტრებისადმი შეურიგებელი სიძულვილი და რაც მთავარია, ფანტიკური სიყვარული თავისი ქვეყნისა, რომლის სახელისა და დიდებისათვის ბრძოლაში თავგანწირულება უმაღლეს პატიოსნებად, გმირობად და ადამიანის მთავარ დანიშნულებად ითვლებოდა.

ბუნებრივი ნიჭით დაჯილდოებულ და პატიოსან ადამიანს რუსეთში გზა ჰქონდა დახშული, იგი ვერ ახერხებდა მოენახა თავისი აღგილი ცხოვრებაში, რადგან არ ჰქონდა გასაქანი. ბევრი მათგანი გარბოდა ევროპაში, სადაც ამ დროს რევოლუციის ქარიშხალი ბობოქრობდა, ბევრი კი ეგუებოდა გარემოს, პასიურად ჰყვებოდა ცხოვრების დინებას, თანდათან დუნდებოდა, ან ლოთობასა და უაზრო დროსტარებაში ახშობდა თავის ბოლმას, ნიჭსა და დაგუბებულ ენერგიას. ასეთი ადამიანების ტრაგედია რუსეთის ლიტერატურის ფხიზელმა თვალმა აღრევე შენიშნა და შესანიშნავად დახატა ონეგინის (პუშკინის „ევგენი ონეგინი“) და პეჩორინის (ლერმონტოვის „ჩვენი დროის გმირები“), ჩელკატურინის (ტუროგენევის „ზედმეტი ადამიანის დღიური“) და ბელტოვის (გერცენის „ვინ არის დამნაშავე?“) სახით.

მაშინდელი რუსეთის მოშხამულმა ატმოსფერომ მრავალი ასეთი, ბუნებით შესანიშნავი, ნიჭიერი და სასარგებლო ადამიანი შეიწირა. რუსეთის მოაზროვნე თაობის ამ საშინელ ბედზე ა. ი. გერცენი აღნიშნავდა: საშინელი, შავი ბედია ხვედრი თითოეული ჩვენგანისა, ვინც კი გაბედავს თავი აიღოს იმპერატორის სკიპტრის მაღლაო, მოაზროვნეს ულმობელი ბედი საფლავისაკენ უბიძგებს. ჩვენი ლიტერატურის ისტორია კატორღის რეგისტრია. ისინიც კი, ვინც მთავრობამ შეიბრალა, იღუპებიან, გაფურჩქვნას ვერ ასწრებენ, სწრაფად ტოვებენ ქვეყანას...

რილეევი ნიკოლოზმა ჩამოახრჩო.

პუშკინი მოკლეს დუელში, ოცდათვრამეტი წლისა,

გრიბოედოვი მოკლეს თეირანში,

ლერმონტოვი მოკლეს დუელში 27 წლისა, კავკასიაში,

ვენევიტინოვი მოკლა საზოგადოებამ ოცდაორი წლისა,

კოლცოვი მოკლეს ოჯახში, ოცდაცამეტი წლისა,

ბელინსკი მოკვდა 37 წლისა — შიმშილსა და სიღარიბეში,

ბოლშეჟეევი მოკვდა სამხედრო ჰოსპიტალში, კავკასიაში ჯარისკაცად 8 წლის სამსახურის შემდეგ.

ბარიატინსკი გარდაიცვალა თორმეტწლიანი გადასახლების შემდეგ.

ბესტუჟევი მოკვდა კავკასიაში, ჯერ კიდევ საესეებით ახალგაზრდა, ციმბირში საკატორღო მუშაობის შემდეგ“...

ამას შეიძლება დავუმატოთ ისიც, რომ ჩერნიშევსკიმ სიცოცხლის ნახევარი ციმბირის გადასახლებაში გაატარა, ნეკრასოვი და სალტიკოვ-შჩედრინი მუდმივად სასამართლო სკამებზე ისხდნენ როგორც „დამნაშავენი“, დობროლიუბოვი სრულიად ახალგაზრდა, 25 წლის ასაკში იმსხვერპლა გარემომ, ხოლო გოგოლი, დოსტოევსკი, რადაევი და მრავალი სხვა თვითმპყრობელობის დარტყმებისაგან დამახინჯდნენ.

„თვითნებობის, გარინდების, უკვალოდ დაღუპვის, პირში ცხვირ-სახოცგაჩრილის, წვალების სამეფოში“, რასაც გერცენი თვითმპყრობელურ რუსეთს უწოდებდა, მართლაც, გასაოცარი გმირობა იყო შხამიანი სინამდვილის წინააღმდეგ ბრძოლა. მაგრამ ეს ბრძოლა არა თუ დუნდებოდა და ცხრებოდა, არამედ ცხოველდებოდა და მალა მიიწევდა ისეთი ადამიანების მეთაურობით, როგორიც იყვნენ დეკაბრისტები და გერცენი, ჩერნიშევსკის პლეადა, ჟელიაზოვი და სოფია პეროვსკაია. მათ მალა ეჭირათ დემოკრატიზმის დროშა. მთელი მათი დაუცხრომელი საქმიანობა თავის თავში განასახიერებდა მაღალ ველიკორუსულ ნაციონალურ კულტურას, რომელმაც მძლავრად გაშალა მხრები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ახალი შინაარსი და გაქანება ჰპოვა ამ საუკუნის მეორე ნახევარში და თავისი ტრადიციებით შეუსისხლხორცდა ლენინიზმს. როგორც რუსეთისა და საერთაშორისო მუშათა მოძრაობის უდიდეს მონაპოვარს XX საუკუნეში. ძველისა და ახლის, რეაქციულისა და რევოლუციურის ეს შეუპოვარი ბრძოლა წითელი ზოლივით გასდევს რუსეთის კულტურის მთელ ისტორიას XIX საუკუნეში და თავის გამოვლინებას პოულობს არა მარტო ლიტერატურაში, არამედ სახალხო განათლებაში, ჟურნალისტიკაში, თეატრალურ და მუსიკალურ ხელოვნებაში, მხატვრობაში, მეცნიერებაში.

სახალხო განათლება. ცარიზმის ინტერესებში სრულიადაც არ შედიოდა ხალხთა მასების განათლებაზე ზრუნვა. მეფის მოხელეები ცდილობდნენ მშრომელები სიბნელესა და ჟუიციობაში ჰყოლოდათ. განათლება წოდებრივ პრინციპებზე იყო დაფუძნებული და მხოლოდ თავადაზნაურობის პრივილეგიას შეადგენდა. XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთის 40 მილიონიანი მოსახლეობიდან დაწყებით სკოლებში სწავლობდა მხოლოდ 20 ათასამდე კაცი. 1804 წელს

სახალხო განათლების დარგში ცარიზმმა წამოიწყო ლიბერალურა ზასიათის რეფორმები, მაგრამ ისინი თანმიმდევრულად და ბოლომდე არ განხორციელებულა. არაკმეფეური რეაქციის ეპოქაში, რაც რუსეთში 1812 წლის ომის შემდეგ დაიწყო. რეფორმების ჩარჩოები ისევე შეიზღუდა.

ვითარება თვით ცარიზმს აიძულებდა განათლებაზე მისივე შეხედულების საწინააღმდეგოდ ემოქმედა: კაპიტალისტური ურთიერთობის თანდათანობითი ზრდის ვითარებაში, როცა ფართოდებოდა ქალაქები, ვაჭრობა, მრეწველობა და მსხვილი სახელმწიფოებრივი აპარატი და ეკონომიკის სხვადასხვა დარგები მეტი რაოდენობის კვალიფიციურ სპეციალისტებს მოითხოვდნენ, ინტელიგენციის ეროვნული კადრების ზრდის გარდუვალი საჭიროება იქმნებოდა. ამ მოთხოვნათა შესაბამისად იქმნებოდნენ ახალი ზოგადი და სპეციალური განათლების სასწავლებლები. იზრდებოდა აგრეთვე დაწყებითი სკოლების რიცხვიც. თუ 1800 წელს რუსეთის იმპერიაში სწავლობდა 19915 კაცი, 1824 წლისათვის ეს რაოდენობა 263.223-მდე გაიზარდა, ხოლო 1856 წლისათვის — 450 ათასამდე.

მაგრამ ქვეყნის მოთხოვნილებებთან შესაბამისად ეს ზრდა მაინც არაღამაკმაყოფილებელი იყო. 1830 წლისათვის რუსეთში სულ 62 გიმნაზია და 416 სამაზრო სასწავლებელი არსებობდა. 1855 წლისათვის გიმნაზიების რიცხვი 78-მდე გაიზარდა. სამაზრო სასწავლებლებისა — 439-მდე. სამრევლო სასწავლებლების ზრდა უფრო შეზღუდულად მიმდინარეობდა, 25 წლ-ს მანძილზე მათი რიცხვი მხოლოდ 288-ით გაიზარდა.

ბურჟუაზიული რეფორმების შემდეგ სახალხო განათლების საქმე რუსეთში შედარებით სწრაფი ტემპებით წავიდა წინ. 1897 წლის საყოველთაო აღწერის მონაცემებით რუსეთის მთელი მოსახლეობის 28 პროცენტი (9 წლის ასაკს ზევით) წერა-კითხვის მცოდნე იყო მამაკაცთა განათლების პროცენტი 39-ს შეადგენდა, ქალებისა — 17 პროცენტს. ხალხთა ფართო მასებში განათლების გავრცელებას დიდად შეუწყვეს ხელი ე. წ. საკვირაო სკოლებმა, რომელთა თაოსანი 60-იანი წლების რევოლუციონერ-დემოკრატები იყვნენ. დაწყებითი სკოლების ქსელის ზრდა გამოიწვია აგრეთვე ერობათა შემოღებამ.

XIX საუკ. დასაწყისში განათლების დარგში ლიბერალურა რეფორმების ყველაზე თვალსაჩინო შედეგი იყო უმაღლესი სასწავლებლების ქსელის გაფართოება. ამ საუკუნის დამდეგისათვის რუსეთში მხოლოდ ერთი — მოსკოვის უნივერსიტეტი არსებობდა. 1802 წელს გაიხსნა დერბტის უნივერსიტეტი, 1803 წელს — ვილ-

ნოსი. 1804 წელს — ყაზანისა. 1805 წელს ხარკოვისა. 1819 წელს პეტერბურგის პედაგოგიური ინსტიტუტი უნივერსიტეტად გადაკეთდა. 1830 წელს მთავრობამ დაკეტა ვილნოს უნივერსიტეტი და მის სანაცვლოდ გახსნა კიევის უნივერსიტეტი. უნივერსიტეტთან დაახლოებული კურსით მიმდინარეობდა მეცადინეობა ახლადგახსნილ ცარსკოე სელოს, წეჟინის, დემიდოვის (იაროსლავლი), ოდესის ლიცეუმებში. XIX საუკ. პირველ ნახევარში გაიხსნა სამოქალაქო ინჟინერთა, ტექნოლოგიური, სატყეო, გზათა საინჟინრო ინსტიტუტები, ტექნიკური და სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებლები.

XIX საუკ. მეორე ნახევარში საზოგადოებრივი მოთხოვნილება ზრდის შედეგად უმაღლესი სასწავლებლების ქსელი მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. ახალი უნივერსიტეტები დაარსდა ოდესაში (1855 წ.), ტომსკში (1888 წ.). გაიზარდა სტუდენტთა რიცხვი უნივერსიტეტებში. თუ 1855 წელს რუსეთის უნივერსიტეტებში 3,5 ათასი სტუდენტი სწავლობდა, საუკუნის ბოლოსთვის ეს რიცხვი 16 ათასამდე გაიზარდა. გაფართოვდა უმაღლესი ტექნიკური განათლების ქსელიც. 60-იან წლებში მოსკოვში დაარსდა უმაღლესი ტექნიკური სასწავლებელი, რიგაში დაარსდა პოლიტექნიკური ინსტიტუტი, ტექნოლოგიური ინსტიტუტი გაიხსნა ხარკოვში, ელექტროტექნიკური ინსტიტუტი — პეტერბურგში. საინჟინრო სასწავლებლები დაარსდა მოსკოვში, კიევში, ვარშავაში, ტომსკში... შეიქმნა აგრეთვე უმაღლესი სასოფლო-სამეურნეო განათლების მძლავრი კერები მოსკოვში, პეტერბურგში, ვარშავაში. XIX საუკ. ბოლოს რუსეთის ყველა უმაღლეს სასწავლებელში სწავლობდა დაახლოებით 30 ათასი სტუდენტი; მათ შორის — 1300 ქალი.

მთავრობა უნივერსიტეტებისა და სხვა უმაღლეს სასწავლებლების წინაშე აყენებდა ამოცანას აღეზარდათ ცარიზმისადმი ერთგული აღამიანები. სასწავლო პროგრამებიც დაწყებითი, საშუალო და უმაღლესი სასწავლებლებისა იმგვარად იყო შედგენილი, რომ მათ ახალგაზრდისათვის ღვთისმორწმუნობა, თვითმპყრობელური რეჟიმისადმი ერთგულება უნდა ჩაენერგათ. მაგრამ ცარიზმი ამ მიზანდასახულობას ვერ ახორციელებდა. პირიქით, სწორედ ეს უმაღლესი სასწავლებლები — განსაკუთრებით უნივერსიტეტები — ლიბერალური და დემოკრატიული აზროვნების კერებად ხდებოდნენ და მათში განსწავლული ახალგაზრდობა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ ბრძოლის წინააზრზე იდგა.

მთავრობა ხედავდა რა სასწავლებლებში მისთვის საზიანო მმართველობათა გაჩენას, ებრძოდა მათ ყველა საშუალებებით: სასწავ-

ლებლებიდან აძევებდა რევოლუციურად განწყობილ სტუდენტობას და პროფესურას, უხეშად ერეოდა უნივერსიტეტების ავტონომიაში, ზოგ შემთხვევაში ხურავდა კიდევ სასწავლებლებს და სხვ. მაგრამ ცარიზმი საბოლოო ანგარიშში მაინც უძლური აღმოჩნდა ამოეძიკვა სასწავლებლიდან მისთვის საზიანო შეხედულებანი და მიმართულებანი. შემთხვევათი როდია, რომ XIX საუკ. მეორე ნახევარიდან რუსეთის უმაღლესი სასწავლებლის სტუდენტობა ანტითვითმპყრობელური მოძრაობის აქტიური მონაწილე გახდა.

მეცნიერება. XIX საუკ. რუსეთში, მ-სი საერთო ეკონომიურ-კულტურული დაბალი დონის მიუხედავად, წინსვლა-განვითარებას განიცდის სამამულო მეცნიერება. ცარიზმი მეცნიერების განვითარებას არ აქცევდა სათანადო ყურადღებას. ამ უმწევენლოვანესა დარგისათვის სახელმწიფო ბიუჯეტში მეტად უმნიშვნელო თანხები იყო გათვალისწინებული. მეცნიერებს, რომლებიც მოწინავე აზრებს ავრცელებდნენ, პირიქით, დევნიდნენ და ავიწროებდნენ.

მეცნიერული აზრის უმნიშვნელოვანეს კერებს ქვეყანაში წარმოადგენდნენ პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემია და უმაღლესი სასწავლებლები — განსაკუთრებით უნივერსიტეტები. პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემია, როგორც ცნობილია, ჩამოყალიბდა XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში პეტრე პირველის თაოსნობით. იგი სულ მალე გადაიქცა ახალი რუსული მეცნიერების უმნიშვნელოვანეს წყაროდ. XVIII საუკუნეში პეტერბურგის აკადემიაში მიმდინარეობდა გაცხოველებული კვლევა-ძიებითი საქმიანობა საბუნებისმეტყველო და ჰუმანიტარული მეცნიერების მრავალ დარგში. აქ მოღვაწეობდნენ სახელგანთქმული რუსი მეცნიერები მ. ვ. ლომონოსოვი, ს. პ. კრაშენინიკოვი, ვ. კ. ტრედიაკოვსკი და მრავალი უცხოელი მეცნიერი, რომელთათვისაც რუსეთი მეორე სამშობლოდ იქცა (მაგალითად, ლ. ეილერი და სხვ.).

XIX საუკ. პირველ ნახევარში რუსეთში სამეცნიერო ასპარეზი მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. სამეცნიერო აკადემიის გვერდით კვლევითი მუშაობის კერები აღმოცენდნენ უნივერსიტეტებში, სამეცნიერო საზოგადოებებში, სპეციალურ უმაღლეს სასწავლებლებში. მეცნიერებათა აკადემია ამ მანძილზე განაგრძობდა თავის სამეცნიერო საქმიანობას, მაგრამ იგი უკვე აღარ წარმოადგენდა მონოპოლიურ სამეცნიერო ცენტრს რუსეთში. ამასთან აკადემიაში თანდათან იკიდებდა ფეხს კარჩაკეტილობა, კასტურობა. მთავრობა აქ განგებ გზავნიდა მისი იდეოლოგიით აღჭურვილ უნიჭო ადამიანებს, რომ ზეგავლენა მოეხდინა მეცნიერული აზრის საერთო მიმართულებაზე. მთავრობის მხრივ ასეთი ღონისძიებების მიუხედავად სა-

მეცნიერო აკადემია მაინც განაგრძობდა სამეცნიერო მოღვაწეობას და რუსულ სამეცნიერო აზრს ამდიდრებდა ახალი მიღწევებით.

საპამულო მეცნიერების განვითარებაში დიდი როლი შეასრულეს ნებაყოფლობით სამეცნიერო საზოგადოებებმა, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი XIX საუკ. პირველ ნახევარში აღმოცენდა. ასეთთა რიცხვს ეკუთვნოდნენ რუსეთის ისტორიისა და სიძველეთა მოსკოვის საზოგადოება, ბუენების შემსწავლელთა მოსკოვის საზოგადოება, მათემატიკოსთა საზოგადოება, რუსული სიტყვიერების მოყვარულთა საზოგადოება, პეტერბურგის მინერალოგიური საზოგადოება, არქეოგრაფიული კომისია, რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოება. რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოება და სხვ.

მსხვილ სამეცნიერო ცენტრებად იქცნენ მოსკოვის, დერბტის, ყაზანის, ხარკოვის, პეტერბურგის, ტომსკის, ოდესის უნივერსიტეტები, სადაც უმთავრესად თავმოყრილი იყვნენ პროგრესულად განწყობილი მეცნიერი-მკვლევარები. უნივერსიტეტებში ჩამოყალიბდა ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სახელგანთქმული რუსული სკოლები. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გამოკვლევები დაიწერა რუსეთის ისტორიის, ენის, ლიტერატურის და სხვ. დისციპლინებში.

XIX საუკუნის რუსული სამეცნიერო აზრის კორიფეთა შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ნიკოლოზ ივანეს ძე ლობაჩევსკი, გ. ვ. ოსტროგრადსკი, პ. ჩეპიშევი, ვ. პეტროვი, ბ. იაკობი, ე. ლენცი, ი. სეჩენოვი, დ. მენდელეევი, ნ. ჟუკოვსკი, ე. სტოლეტოვი, ფ. ბრედინინი, ა. ბუტლეროვი. ნ. ზინინი, ა. პოპოვი, პ. იაბლოჩკოვი, კ. ციოლკოვსკი, პ. სემიონოვ-ტიანშანსკი, ნ. მიკულუხო-მაკლაი, ვ. დოკუჩაევი, ი. პავლოვი, ი. მიჩურინი, კ. ტიმირიაზევი, ა. კოვალევსკი, ს. სოლოვიოვი, ვ. კლუჩევსკი, ნ. კარეევი და მრავალი სხვ.

რუსეთის ლიტერატურა XIX საუკუნეში. რუსეთის სულიერი ცხოვრებას მრავალი დარგიდან XIX საუკუნეში ყველაზე მეტი სიდიადით წარმოსდგა ლიტერატურა. დაბეჭდილებით შეიძლება ითქვას, რომ მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში არ შექმნილა ისეთი ლიტერატურული შედეგები, როგორც რუსეთში, არსად ლიტერატურას არ შეუსრულებია ხალხის გამომატნზლებელი და დამრავმველი ისეთი დიდი როლი. როგორც მან რუსეთში შეასრულა, მსოფლიო ისტორიის თანაქარსკვლავედში არსაიდან არ ყოფილა წარმოდგენილი ისეთი შუქურები, როგორც რუსეთიდან. რუსეთის ლიტერატურის ასეთი ბრწყინვალე წარმატებები, მისი ასეთი მეგრძოლი ხასიათი, მისი პოლიტიკური როლი რუსეთის ცხოვრების თავისებურებით,

მის საღრმეში მიმდინარე პროცესებით, ცარიზმის ველური ცენზურის პირობებში მხატვრული სიტყვით ტრიბუნის საყოველთაო-სახალხო დანიშნულებით იყო შეპირობებული. „რუსეთის შავბნელ სინამდვილეში მხოლოდ ერთ ლიტერატურაში, მიუხედავად თაურული ცენზურისა, არის საცოცხლე და წინსვლა, ამიტომაც, რომ მწერლის სახელი ჩვენში საპატიოაო“ — წერდა ბელინსკი.

რუსეთის მწერლებში მხატვრულ სიტყვას ცარიზმის წინააღმდეგ პოლიტიკური ბრძოლისათვის იმპარჯებდნენ. რუსეთის მწერლობის დროშაზე ყოველთვის იყო წაწერილი ჰუმანიზმის, დემოკრატიზმის დიადი ლოზუნგები. იგი ამხელდა და ამზეურებდა რუსეთის საუკუნეობრივ ჩამორჩენილობას, გაბატონებული წრეების შინაგან სიცარიელეს და გათახსირებას, მახვილი თვალებით ეძიებდა ახალ და პროგრესულ წამოწყებას ცხოვრებაში, ამაყად ეჭირა ხელში ჩირაღდანი და შუქს ჰფენდა ქვეყნის ცხოვრების ყველა კუნჭულს, მოურიდებლად გმობდა ამ კუნჭულებში მიმალულ არამზადებს, თავს ევლებოდა დამყაყებულობისა და სიღამპლის ვითარებიდან თავის დაღწევისათვის მებრძოლ ელემენტებს. რუსეთის ლიტერატურა მთელი ამ ხნის განმავლობაში შეუდრეკლად იდგა პროგრესისა და დემოკრატიისათვის ბრძოლის ცეცხლის ხაზზე და მისი მძლავრი სიტყვა ქუხდა როგორც ვერც ზარი პროგრესისათვის მოწოდებად. თამამად შეიძლება ითქვას ისიც, რომ ლიტერატურას არც ერთი ქვეყნის ცხოვრებაში არ შეუსრულებია ისეთი დიდი საზოგადოებრივი როლი, როგორიც მან რუსეთში შეასრულა. და არა მარტო რუსეთში. რუსეთის ლიტერატურის ზეგავლენა მეტად დიდი იყო არა მარტო იმპერიის შემადგენლობაში შემავალ ხალხთა სულიერ ცხოვრებაზე, არამედ აღმოსავლეთ ევროპის — განსაკუთრებით სლავური სამყაროს სულიერ ცხოვრებაზე. ამ გავლენის შემაპირობებელი იყო რუსული ლიტერატურის მებრძოლი ბუნება, მისი დიდი დემოკრატიული ტრადიციები, მისი შეუპოვარი სწრაფვა პროგრესისა და თავისუფლებისაკენ.

XIX საუკ. რუსეთში სწრაფად ხდებოდა ლიტერატურულ მიმართულებათა ცვლა, რაც ქვეყანაში მიმდინარე სოციალ-ეკონომიური პროცესებით იყო შეპირობებული.

XIX საუკ. პირველ ათწლეულს რუსეთში XVIII საუკუნიდან შემოპყვა კლასიციზმი, რომელიც გაბატონებული ლიტერატურული მიმართულება იყო მთელს XVIII საუკუნეში. კლასიციზმი — ეს იყო ერთ-ერთი ადრინდელი მიმართულება ევროპის მხატვრულ კულტურაში, რომელიც ჩამოყალიბდა ფეოდალურიდან ბურჟუაზიულ ფორმაციაში გადასვლის ეპოქაში. რაციონალისტური მიდგო-

მა საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენებისადმი კლასიციზმმა გადაიტანა ხელოვნების დარგში, მიიჩნია იგი სტიქიურ, ინდივიდუალისტურ ტენდენციებზე მოქალაქეობრივი მოვალეობისა და გონების გამარჯვების ძირითად თემად. მან ბრძოლა გამოუცხადა რელიგიურ-ასკეტურ სქოლასტიკას, წინა პლანზე წამოწია ადამიანის გონება, გამოაცხადა „მშვენიერი“, „გაკეთილმოზილებული“ ბუნების იდეალი, ხელოვნებაში ჩადო დიდი საზოგადოებრივი გმირული შინაარსი. ამ იდეალების სრულყოფილებას კლასიციზმი ანტიკურ სამყაროში ხედავდა და ამიტომაც თავის საზოგადოებრივ-ეთიკური იდეალების გამოსახატავად ანტიკური კლასიკური ხელოვნების ფორმებსა და ნიმუშებს მიმართავდა. კლასიციზმის პირველი სამშობლო საფრანგეთი იყო. რუსეთში ეს მიმართულება დამკვიდრდა პეტრე პირველის ეპოქაში, როცა აქ ჩამოყალიბდა და განმტკიცდა მემამულეთა და ვაჭართა ნაციონალური სახელმწიფო. კლასიციზმის საუკეთესო წარმომადგენლები იყვნენ ა. პ. სუმაროკოვი, მ. მ. ხერასკოვი, ა. დ. კანტემირი, ვ. კ. ტრედიაკოვსკი, მ. ბ. ლომონოსოვი, უფრო გვიან — დ. ი. ფონვიზინი და დიდი რუსი მეიგავარაკეი: ა. კრილოვი და სხვ.

ევროპაში XVIII საუკ. მეორე ნახევრის ლიტერატურულ მიმართულებად იქცა სენტიმენტალიზმი. მისი სამშობლო ინგლისი იყო. სახელწოდება ლ. სტერნის „სენტიმენტალური მოგზაურობიდან“ წარმოიშვა. სენტიმენტალიზმი აღმავალი ბურჟუაზიული კლასის იდეოლოგია იყო. იგი გაბედულად დაუპირისპირდა თავადაზნაურულ კლასიციზმს და რაციონალიზმს. სენტიმენტალიზმმა კლასიციზმის საპირისპიროდ ლიტერატურაში წინა პლანზე დააყენა ადამიანის მე, მისი შინაგანი განცდები, სინამდვილის შემეცნების წყაროდ მან ნაცვლად გონებისა, გრძნობა გამოაცხადა, გააღვივა ინტერესი ადამიანის შინაგანი სამყაროსადმი, შექმნა „გულის რელიგია“.

რუსეთში სენტიმენტალიზმისათვის ნაყოფიერ ნიადაგს ქმნიდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისი. სენტიმენტალიზმის დიდი წარმომადგენელი იყო კარამზინი, ჩვენთვის უკვე ცნობილი ისტორიკოსი, რომელიც ამასთან ერთად თავისი ეპოქის გამოჩენილ ბელეტრისტი. პოეტი და ჟურნალისტი იყო. კარამზინის „საწყალი ლიზა“ სენტიმენტალური მოტივებით დაწერილი პირველი რუსული მოთხრობაა. სენტიმენტალიზმის დიდ გავლენას შეიცავდა აგრეთვე მისი „რუსი მგზავრის წერილები“, რომელიც სტერნის ყაიდაზე იყო დაწერილი.

სენტ-მენტალიზმის დიდ გავლენას განიცდიდა დიდი რუსი რო-

მანტიკოსი პოეტი ვ. ა. ჟუკოვსკი. მისი პირველი ნაწარმოებები („სოფლის სასაფლაო“) სენტაშენტალურ-ელეგიური განწყობილებით ხასიათდება. კარამზინაჰა და ჟუკოვსკის გარდა სენტაშენტალიზმი რუსეთში ფართოდ იყო წარმოდგენილი პ. ი. ლეოვის, ვ. ვ. იზმაილოვის, პ. ი. შალიკოვის, ი. უ. ნედელინსკ-მელეცკის და სხვ. შემოქმედებაში.

XIX საუკ. დასაწყისიდან რუსეთის ლიტერატურაში სენტაშენტალიზმის გვერდით ფეხი მოიკიდა რომანტიზმმა, რომელიც ამ დროისათვის თითქმის გაბატონებული ლიტერატურული მიმართულება იყო დასავლეთ ევროპაში.

რომანტიზმის იდეურ წყაროს წარმოადგენდა ის საერთო გულგატეხილობა, რომელიც ევროპის საზოგადოებრობას საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის დამარცხების შემდეგ დაუფლავდა. საფრანგეთის რევოლუციამ დაამხო ფეოდალური აბსოლუტიზმი, ძირფესვიანად შეარყია თავადაზნაურული კლასის ბატონობა, მოაპოვა მათი პრივილეგიები. რევოლუციის შემდგომ სინამდვილასადმი ეს გულგატეხილობა გამოვლინდა მხატვრულ ლიტერატურაში ჯა განმანათლებლურა იდეებისადმი უარყოფით დამოკიდებულებაში გამოიხატა. კ. მარქსი რომანტიზმს ახასიათებდა როგორც რეაქციას საფრანგეთის რევოლუციისა და მასთან დაკავშირებულ განმანათლებლობისადმი.

რომანტიზმი თავისი ბუნებით ერთგვარაა. მწყობრი ლიტერატურული მიმართულება არ ყოფილა. თუ რომანტიკოსი მწერლების ერთმა ნაწილმა აწმყოში ყველაფერი დაკარგულად პიიჩნა და წარსულის, აწ დაკარგულის იდეალიზაცია დაიწყო, მეორე ნაწილმა მთელი იმედები მომავალზე გადაიტანა, მასზე დაამყარა თავისი ოცნებების განხორციელების იმედები. ასე გაჩნდა რომანტიზმში ორი მიმართულება—პასიური და აქტიური, რეაქციული და რევოლუციური. აქტიური, რევოლუციური რომანტიზმის ბუნება მებრძოლი აღმოჩნდა, იგი გაბედულად შეებრძოლა სინამდვილეს და რევოლუციური ენთუზიაზმის სულისკვეთება წამოაყენა. ევროპაში რეაქციული რომანტიზმის ტიპური წარმომადგენლები იყვნენ შატობრიანი, ნოვალისი, ტიკა და სხვ. რევოლუციურიაა — შილერი, ბაირონი.

რუსეთში რეაქციული რომანტიზმის ტიპური წარმომადგენლად შეიძლება ჩაითვალოს ჟუკოვსკი. რევოლუციური რომანტიზმის ელემენტები კი მოცემულია დეკაბრისტულ ლიტერატურაში, იგი დამახასიათებელი იყო აგრეთვე პუშკინისა და ლერმონტოვის შემოქმედების ადრეული პერიოდებისათვისაც.

XIX საუკ. პირველი ნახევრის რუს რომანტიკოსებს შორის აღსანიშნავია აგრეთვე კუკოლნიკი, ბესტუჟევი-მარლინსკი, ზაგოსკინი, ოლოფსკი, ბარიატინსკი, პოლევოი და სხვები.

რევოლუციური რომანტიზმის სულისკვეთებით იყო გაჟღენთილი შემოქმედება პოეტი დეკაბრისტებისა, რომელთა საუკეთესო წარმომადგენლებად შეიძლება ჩათვალოს: კ. ფ. რილევი, ა. ი. ოლოფსკი, ვ. ფ. რაევსკი, ვ. კ. კიუხნებეკერი და სხვები.

რუსეთის მოწინავე ადამიანების რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კვალდაკვალ გაიფურჩქნა და მტკიცედ ჩამოყალიბდა მხატვრული შემეცნების ახალი მეთოდი, რომელიც რეალიზმის სახელწოდებითაა ცნობილი. რეალიზმი ობიექტური სინამდვილის მართებული ასახვაა. მისი ფილოსოფიური საფუძველი მატერიალიზმია, სოციალურ-პოლიტიკური — ხალხთა ცხოვრება და მისი ბრძოლა ძველისა და დაზავებულობის წინააღმდეგ. რეალიზმის აღმოცენებისათვის ნიადაგი შეამზადა იმ შეურიგებელმა წინააღმდეგობამ, რომელიც მწვედებოდა ერთის მხრივ ლაშობად ფეოდალურ-თვითმპყრობელურ რეჟიმსა და მეორეს მხრივ მის წიაღში ჩასახულ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ წყობას შორის.

რუსულმა რეალიზმმა მტკიცედ შეისისხლხორცა რუსული ლიტერატურისა და ხელოვნების ადრინდელი პერიოდის ყოველივე პროგრესული — XVIII ს. გლეხურ ამბოხებათა თავისუფალი ხალხური პოეზია, რუსული კლასიციზმის პატრიოტული პათოსი, დეკაბრისტული რომანტიზმის რევოლუციური შემართება. მისმა პირველმა წარმომადგენლებმა XIX ს. რუსეთის მხატვრულ ლიტერატურაში — ა. ს. პუშკინმა, მ. ი. ლერმონტოვმა, ნ. ვ. გოგოლმა და სხვ. მხატვრული სიტყვის ძალა ბატონყმური რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის დიად საქმეს დაუქვემდებარეს. მათვე, გამოიმუშავეს რა ლიტერატურის ხალხურობის მხატვრული პრინციპები, საფუძველი ჩაუყარეს კრიტიკულ რეალიზმს, რომელიც შემდეგ რუსულ მხატვრულ კულტურაში გაბატონებულ მიმართულებად იქცა.

რევოლუციურმა დემოკრატიზმმა გლეხთა განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში აღზარდა ბრწყინვალე თაობა დიდი რეალისტებისა ლიტერატურისა და ხელოვნების ყველა სფეროში. რევოლუციური დემოკრატიზმის მატერიალისტური ესთეტიკის საფუძველზე ბ. მ. ბელინსკიმ, ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ, ნ. ა. დობროლიუბოვმა შექმნეს რეალიზმის თეორია, შეიმუშავეს მხატვრულობის, იდეურობის რეალისტური კრიტერიუმი, დაამუშავეს ხალხურობის პრობლემა. ჩერნიშევსკის ცნობილმა თეზისმა „მშვენიერებაა თვით ცხოვრება“ შეამ-

ზადა რეალიზმსა და მშვენაერებას შორის ძველსძველი წინააღმდეგობის სწორი ესთეტიკური გადაწყვეტა, შექმნა თეორიული წანამდებრები ხალხის წიაღიდან გამოსული გმირების, რევოლუციური ბრძოლის მესვეურების მხატვრული განსახიერებისათვის.

უმალეს განვითარებას რუსულმა რეალიზმმა მიაღწია ნ. ა. ნეკრასოვის, ა. ნ. ოსტროვსკის, ი. ე. სალტიკოვ-შჩედრინის, ლ. ნ. ტოლსტოის და სხვ. შემოქმედებაში.

რუსულ რეალიზმთან მჭიდრო შემოქმედებითს ურთიერთობაში ყალიბდებოდა რეალისტური სკოლები უკრაინაში (ტ. შევჩენკო, მ. კოციუბინსკი, ლ. უკრაინკა, ი. ფრანკო), საქართველოში (ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, გ. წერეთელი), სომხეთში (გ. ნალბანდიანი, გ. სუნდუკიანი, ა. შირვანზადე), აზერბაიჯანში (მირზა ფატალი ახუნდოვი), შუა აზიის ქვეყნებში (ა. კუნანბაევი, მუჟიმი, ფურკატი და სხვ.).

რუსეთის თეატრალური ხელოვნება XIX საუკუნეში. XIX საუკუნეში რუსეთის თეატრალური ხელოვნება ვითარდებოდა იმ მიმართულებათა გზით, რომლითაც ლიტერატურა ხასიათდებოდა. კლასიციზმის გადალახვის შემდეგ რუსეთის ლიტერატურამ მტკიცედ გაიკვლია გზა კრიტიკული რეალიზმისაკენ. ამავე გზით წავიდა რუსული თეატრიც. 30—40-იან წლებში რუსულ თეატრში მტკიცედ დამკვიდრდა დემოკრატიზმი. მისი გაპარჯება დაკავშირებულია რუსული დრამატურგიის ისეთი შედეგების სცენაზე გამოტანასთან, როგორც იყო გრიბოედოვის „ვაი ჰეუსიგან“, გოგოლის „რევიზორი“ და სხვები.

რუსეთის თეატრალურ ხელოვნებაში კლასიციზმის წინააღმდეგ ბრძოლა და რეალიზმის სცენაზე დამკვიდრება დაკავშირებულია ე. წ. „მცირე თეატრის“ სახელთან.

მუდმივი თეატრალური დასის ჩამოყალიბება მოსკოვში XVIII ს. 50-იან წლებში მოხდა. 1806 წელს აქ შეიქმნა მუდმივი სახაზინო თეატრი. მაგრამ ამ პერიოდში დრამატული დასი საოპერო დასთან იყო გაერთიანებული და ხშირად ერთი და იგივე არტისტი ოპერაშიც გამოდიოდა და დრამატულ სპექტაკლებშიც. ოციან წლებში თეატრალური კულტურის განვითარებასთან და მისი საზოგადოებრივი როლის ზრდასთან დაკავშირებით მომწიფდა დრამატული თეატრის საოპეროსაგან გამოყოფის აუცილებლობა.

1824 წელს დრამატული სპექტაკლები გადატანილ იქნა პეტროვკის მოედანზე არქიტექტორ ბოვეს პროექტით რეკონსტრუირებულ შენობაში და მას ეწოდა მცირე თეატრი, განსხვავებით იმ დიდი თეატრისაგან, რომელიც ამავე მოედანზე იყო და საოპერო დასს

დარჩა. ამ დროიდან აწევს თავის სახელოვან ისტორიას მოსკოვის მცირე აკადემიური თეატრი, რომელმაც მსოფლიო თეატრალურ კულტურაში უდიდესი წვლილი შეიტანა.

მცირე თეატრის შემოქმედებითი კოლექტივი დამოუკიდებლად ფორმირებას პეროდში უკვე განიცდიდა რუსეთის დემოკრატიული იდეოლოგიის ზეგავლენას. განსაკუთრებულ გავლენას მასზე ახდენდა ის რევოლუციურ-დემოკრატიული ესთეტიკა, რომლის პროპაგანდისტებად 30—40-იან წლებში გამოვიდნენ გერცენი, ბელანსკი. თეატრმა თავისი მოწოდება იმაში დაინახა, რომ სცენაზე აემეტყველებოდა გრიბოედოვის, გოგოლის. ოსტროვსკის ის ტიპები, რომლებიც თავადაზნაურულ-ვაჭრულ-ბიუროკრატიულ რუსეთში ყოველ ნაბიჯზე ბოგინობდნენ და წამლავდნენ საზოგადოებას.

1831 წელს ნოემბერში თეატრმა მაყურებელს უჩვენა გრიბოედოვის „ვაი ქუჩისაგან“. ჩაცვის როლს ანსახიერებდა მოჩალოვი. ეს იყო დიდი საზოგადოებრივი მოვლენა. მოჩალოვმა შესანიშნავად შესძლო ჩაცვის სახით გამოეხატა ის საზოგადოებრივი პროტესტი, რომელსაც მოწინავე საზოგადოებრიობა გამოსთქვამდა რუსეთის დამყაყებული ცხოვრების გამო. ამავე როლში თეატრალურმა საზოგადოებამ შემდეგ იხილა შჩეპკინი, რომელმაც მძლავრი დემოკრატიული სულისკვეთებით აღჭურვა ჩაცვის პაროვნება და გამოკვეთა დასახა ის უფსკრული, რომელიც რუსეთის ძველსა და ახალ თაობას შორის იზრდებოდა. რუსულ სცენაზე კრიტიკული რეალიზმის დამკვიდრება დაკავშირებულია შჩეპკინის სახელთან. იგი 1823 წელს აწვდა მოსკოვის მცირე თეატრში და ამ დროიდან გარდაცვალებამდე — 40 წლის მანძილზე მის სცენაზე მრავალი უკუდავი სახე შექმნა.

შჩეპკინი მოსკოვის პროგრესულ-დემოკრატიული ბანაკის მჩქეფარე შემოქმედებითი ცხოვრების შუაგულში ტრიალებდა. უახლოესი მეგობარი იყო შევჩენკოსი. გოგოლისა, გერცენისა, მთლიანად იზარებდა რევოლუციურ-დემოკრატიულ თვალსაზრისს ესთეტიკაზე. მან უდიდესი მხატვრული სამართლით აამეტყველა სცენაზე გრიბოედოვისა და გოგოლის გმირები. შჩეპკინი, რომელიც დაბალი საზოგადოებიდან გამოვიდა, შესანიშნავად იცნობდა ხალხის ცხოვრებას, მის ბუნებას. მის მისწრაფებებს და ყოველგვარ ამას იგი უდიდესი ოპტატობით ასახიერებდა სცენაზე. შჩეპკინი დასცინოდა იმ არაბუნებრივ, ყალბ პათოსს, რომლითაც კლასიციკური სტილის მსახიობები ხასიათდებოდნენ. ბუნებრიობა, მოქმედი პირის ჩვენება იყო, როგორც იგი ყოველდღიურ ცხოვრებაშია, შჩეპკინის

შემოქმედების დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა. ადამიანი მასში უნდა შეეისწავლათ, ჩავძვრეთ მოქმედი პირის ტყავში, შევითვისოთ მისი იდეები — ამბობდა შჩეპკინი, „ხელოვნება იმდენად მაღალია, რამდენადაც იგი ახლოა ბუნებასთან“ — ასეთი იყო ამ დიდი ხელოვანის დევიზი.

XIX ს. მეორე ნახევრის რუსული დრამატული თეატრი განუყოფლადა დაკავშირებული ა. ნ. ოსტროვსკის სახელთან. 1853 წელს მისი პირველი წარმოდგენა რუსულ თეატრში ახალი ეპოქის დამწყები გახდა. რუსული თეატრის სცენას ოსტროვსკის გარდა XIX ს. მეორე ნახევრიდან ამშვენებდნენ პისემკოვს, შჩედრინს, ა. ტოლსტოის, ლევ ტოლსტოის დრამატული ქმნალებები. ამ საუკუნეს მიწურულში რუსული თეატრის რეპერტუარს შეემატა ა. ჩეხოვის ბრწყინვალე პიესები.

შჩეპკინის ტრადიციების გამგრძელებელნი XIX საუკ. მეორე ნახევარში რუსულ მცირე თეატრში იყვნენ: ლ. პ. ნიკოლინ-კასიცკაია, გ. ნ. ფედოტოვა, მ. ნ. ერმოლოვა, ა. პ. ლენსკა, ა. იუჟინი-სუმბათაშვილი, მ. პ. სადოვსკი, პეტერბურგის ალექსანდრეს თეატრში — ა. ე. მარტინოვი, ვ. სამოილოვი, მ. სავინა, პ. ა. სტრეპეტოვა. კ. ა. ვარლამოვი, ვ. ნ. დავიდოვა და სხვ.

მუსიკა. XIX საუკ. პირველ ნახევარში სწრაფად განვითარდა რუსული ნაციონალური მუსიკალური კულტურა. ეს განვითარება პირველყოვლისა დაკავშირებულია გამოჩენილი რუსი კომპოზიტორის მ. ი. გლინკას სახელთან. რომელიც სამართლიანად ითვლება რუსული კლასიკური მუსიკის ფუძემდებლად. გლინკამდე რუსულ საოპერო მუსიკას გააჩნდა ერთგვარი ტრადიციები. XVII საუკუნეში კომპოზიტორმა ფომინმა დაწერა ოპერა. საოპერო ჟანრში სკადეს თავიანთი ნიჭი აგრეთვე კომპოზიტორებმა ა. თ. ალიაბიევმა. ა. ნ. ვერსტოვსკიმ, ა. ე. ვარლამოვმა, მაგრამ ეს ოპერები არ იყო პირველხარისხის. მათგან სცენა მხოლოდ ვერსტოვსკის „ასკოლდის საფლავმა“ იხილა.

მიხეილ ივანეს ძე გლინკას (1804—1857) გამოჩენა რუსულ მუსიკალურ ასპარეზზე თავისი მნიშვნელობით ტოლფასოვანი იყო პუშკინისა რუსულ ლიტერატურაში. მან რუსული ნაციონალური მუსიკალური კულტურა გვერდით ამოუყენა ევროპულ მუსიკალურ კულტურას, შექმნა პირველხარისხის ნაწარმოებები, რომელთაც აღტაცებაში მოიყვანეს მთელი მსოფლიო.

1836 წელს გლინკამ შექმნა რუსული საოპერო მუსიკის შედევრი „ივანე სუსანინი“. საიმპერატორო თეატრის რეაქციონერი მესვეურნი, როცა გლინკას ოპერის შექმნა შესთავაზეს, მოელოდ-

ნენ, რომ იგი დაწერდა მონარქისტული სულისკვეთებით გამსჭვალულ ნაწარმოებს. ლიბრეტოს ავტორი როზენი ისე წარმართავდა მოქმედებას, რომ ეჩვენებინა მეფისთვის რუსი ხალხის თავგანწირვა. მის სათაურად ნაგულისხმევი ჰქონდათ „სიცოცხლე მეფისთვის“. მაგრამ გლინკამ დაძლია რეაქციონერთა ასეთი დაშოლა. ოპერას მან საფუძვლად დაუდო სახალხო, გლეხური პატრიოტიზმი სამშობლოსათვის ბრძოლაში, მუსიკა მთლიანად აავო ხალხურ საწყისებზე. ოპერა დემოკრატიული სულისკვეთებისა გამოვიდა. მასში ნათლად გამოვლინდა სახალხო შურისგების ძალა.

გლინკა უდიდესი მოვლენა იყო რუსეთის XIX საუკუნის მუსიკალურ ცხოვრებაში. მან განაზოგადა რუსული მუსიკის წინანდელი განვითარების ყველა მონაპოვარი და დასაბამი მისცა ახალ, კლასიკურ პერიოდს. თავისი პოლიტიკური მრწამსით გლინკა ეჭუთვნოდა რუსეთის იმ პროგრესულ ახალთაობას, რომელიც გაბედულად გამოვიდა ძველი, დამყაყუბული რეაქციული რეჟიმის წინააღმდეგ. ეს თავისი დემოკრატიული აზრები და სულისკვეთება გენიოსმა შემოქმედმა აამეტყველა მუსიკის ენით, წინა პლანზე დააყენა ხალხი; მისი იდეალები, მისწრაფებანი, გახსნა რუსული ხასიათი, პირველმა უჩვენა ხალხის წიაღში დაგუბებული შურისძიების ძალა, მისი ცხოველმყოფელი პატრიოტიზმი.

გლინკას სახელოვანი თანამედროვე იყო ა. ს. დარგომიჟსკი (1813 — 1869), რომლის მუსიკალური შემოქმედება რეალიზმის ჩარჩოებში ჩამოყალიბდა. დარგომიჟსკის ოპერებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „ალი“. ეს იყო პირველი დემოკრატიული მუსიკალური დრამა. მის სიუჟეტს საფუძვლად უდევს სოციალური უთანასწორობა, რამაც მეწისქვილის ოჯახი დაღუპვამდე მიიყვანა. უდიდესი იყო წარმატება ამ ოპერისა. იგი რუსული და მსოფლიო საოპერო სცენის მუდმივ რჩეულ რეპერტუარში შევიდა.

რუსეთის მუსიკალური კულტურა სწრაფად წავიდა წინ XIX ს. მეორე ნახევარში. 60—70-იანი წლები რუსეთის მუსიკალურ ცხოვრებაში „ქარიშხლისა და შეტევის“ პერიოდი იყო.

50-იანი წლების მეორე ნახევრიდან დაიწყო ე. წ. „მძლავრი ჯგუფის“ ფორმირება რუსულ მუსიკაში. 60-იანი წლების დასასრულისათვის ამ ჯგუფის სრული შემადგენლობა ჩამოყალიბდა. მასში შევიდნენ მ. ა. ბალაკირევი, მ. პ. მუსორგსკი, ც. ა. კიუი, ნ. ა. რიმსკი-კორსაკოვი, ა. პ. ბოროდინი. ამ ჯგუფის კრიტიკოსი და ხელოვნებათმცოდნე იყო ვ. ვ. სტასოვი. „მძლავრი ჯგუფი“ მტკიცედ ადგა რეალისტურ შემოქმედებითს მეთოდს. მუსიკა მას მიაჩნდა არა მხო-

ლოდ სმენის დამატებობელ საშუალებად, არამედ ადამიანების გრძნობისა და აზრების გამამხნეველად, შინაარსიან და მართალ ხელოვნებად, უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ადამიანთა შემართებელ და დამრავმველ საშუალებად. ამ ჯგუფის კომპოზიტორები შეუპოვრად ამკვიდრებდნენ ხალხურ-ეროვნულ ხასიათს ხელოვნებაში, ებრძოდნენ კონსერვატიზმს და რუტინას, ესწრაფვოდნენ სიახლეს, დამოუკიდებლობას. რუსულ საოპერო სცენაზე ამ ჯგუფის კომპოზიტორთა ოპერების დადგმამ (რიმსკი-კორსაკოვის „სკკოვიტიანკა“, მუსორგსკის „ბორის გოდუნოვი“, „ხოვანშჩინა“, ბოროდინის „თავადი იგორი“ და სხვ.) რუსულ და მსოფლიო საოპერო ხელოვნებაში ახალი ფურცელი გადაშალეს.

XIX საუკ. მეორე ნახევრის რუსეთში მუსიკალური ხელოვნების კორიფეები იყვნენ პ. ი. ჩაიკოვსკი, ა. რუბინშტეინი, ს. ი. ტანეევი, ა. კ. ლიადოვი, მ. მ. იპოლიტოვ-ივანოვი, ა. კ. გლაზუნოვი და სხვ.

ფერწერა. XIX საუკ. პირველ ნახევარში თვალსაჩინო შემოქმედებითი წინსვლა განიცადა რუსულმა ფერწერამ. ფერწერაში გაბატონებული მიმართულება ამ პერიოდში იყო აკადემიური კლასიციზმი, რომლის ტრადიციებს მტკიცედ იცავდა საიმპერატორო სამხატვრო აკადემია. ამ მიმართულებისათვის დამახასიათებელი იყო პარადული ტილოები, კარგად მოფიქრებული რთული კომპოზიციით, სიუჟეტის თეატრალური ტრაქტოვკით, ეფექტური განათებით. სიუჟეტი უმთავრესად ანტიკური, ძველი და საშუალო საუკუნეებიდან იყო აღებული. ეს აკადემიური სკოლა, მართალია გამოჩენილ მხატვრებს აერთიანებდა და მათი შექმნილი პროდუქციაც მხატვრული ოსტატობის მხრივ უნაკლო იყო, მაგრამ იგი ვერ პასუხობდა ეპოქის ცხოველმყოფელ საკითხებს, შორს იდგა რეალიზმისაგან და რუსეთის იდეურ ცხოვრებაში ვერ იდგა თავისი მოწოდების სიმძალეზე.

აკადემიური სკოლის ყველაზე შესანიშნავი წარმომადგენლები იყვნენ კ. პ. ბ რ ი უ ლ ო ვ ი (1799—1852) და ვ. ა. ბ რ ი უ ნ ი (1759—1875). ბრიულოვის მრავალ შესანიშნავ ტილოს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „პომპეის უკანასკნელი დღე“. ეს მონუმენტური სურათი უდიდესი გამომსახველობითი ძალით გვიხატავს პომპეის დაღუპვას, სადაც კატასტროფის მომენტში ადამიანების საშინელი განცდების მთელი გამა განსაკუთრებით დამარწმუნებელია.

რეალიზმის საწყისებს რუსული ფერწერა იღებს ევნეციანოვიდან. გასწყვიტა რა კავშირი აკადემიურ კლასიციზმთან, შემოქმედებით თემად მან აირჩია რუსული ცხოვრება, რუსეთის გლეხური

სამყარო, თუმცა იგი მეტად გაიდევალეზულ ფორმებში წარმოგვი-
სახა.

რეალისტურმა მიმართულებამ შემდგომი განვითარება ჰპოვა
პ. ა. ფედოტოვის შემოქმედებაში. რუსეთის ფერწერაში იგი გამო-
ვიდა იმ „ნატურალისტური სკოლის“ წარმომადგენლად, რომელიც
ლიტერატურაში დამკვიდრდა გოგოლის მეთაურობით. ფედოტო-
ვის ტილოები გვიხატავდნენ ნამდვილ ცხოვრებას, ეხმაურებოდნენ
თანამედროვეთა გაცდებს, სულისკვეთებას, სატირულად ასახავდა
თავადაზნაურულ ყოფაცხოვრებას, ვაჭრულ-მეშჩანურ გემოვნებას.
ფედოტოვზე დიდი გავლენა მოახდინეს 40-იანი წლების რუსეთის
პროგრესულმა მოაზროვნეებმა. მისი კრიტიკული რეალიზმი რევო-
ლუციურ-დემოკრატიული ესთეტიკის გავლენით ყალიბდებოდა. დი-
დი რუსი ხელოვნებათმცოდნის სტასოვის აზრით, ფერწერაში რეა-
ლისტური მიმართულების დამკვიდრება მსოფლიო მასშტაბით და-
კავშირებულია ფედოტოვის სახელთან.

რუსეთის ფერწერული ხელოვნების უდიდესი წარმომადგენე-
ლია ალექსანდრე ანდრიას ძე ივანოვი (1806—1858), რომელიც
მართალია, განთავისუფლებული არ ყოფილა წერის კლასიციზტუ-
რი მანერისაგან. მაგრამ ადამიანური ტიპების შინაგანი სამყა-
როს განუმეორებელი გადმოცემით, გზას უკაფავს რეალისტური
ფერწერის განვითარებას რუსეთში. ივანოვი თითქმის მთელი ცხოვ-
რების მანძილზე მუშაობდა ერთ დიდ ტილოზე — „ქრისტეს მოვ-
ლინება ხალხში“, რომლის მრავალი ესკიზი და ეტაჟი თავისთა-
ვად ფერწერის შედეგებს წარმოადგენენ. პროგრესულად მოაზ-
როვნე მხატვარს სურდა ამ დიდ ტილოში გადმოეცა ის განმათავი-
სუფლებელი სულისკვეთება, რომელიც თანდათან ეუფლებოდა
რუსეთის საზოგადოებრიობას. სურათის წინა პლანზე ავტორმა
გამოიყვანა ხალხი, რომელიც განთავისუფლების მოლოდინშია და
მესიას მოელის.

XIX საუკუნეში რუსეთში შეიქმნა მრავალი შესანიშნავი
სკულპტურული ნაწარმოები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მარ-
ტოსის, პიმენოვის, კლოდტის, ტოლსტოის ნამუშევრები. ამავე პე-
რიოდში პეტერბურგში, მოსკოვში გამოჩენილი არქიტექტორების
ა. ნ. ვორონიხინის, კ. ი. როსის, ა. დ. ზაზაროვის და დ. ი. ჟილია-
ვის პროექტებით აგებულ იქნა ულამაზესი მონუმენტური ნაგებო-
ბანი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვორონიხინის ყაზანის ტაძარი
და ზაზაროვის საადმირალო.

რუსული ფერწერა ახალ აღმავლობას განიცდის XIX ს. 60-იან
წლებიდან. ცხოვრებაში ჩარევა და მასზე შემოქმედება ხალხის სა-

კეთილდღეოდ ფერმწერთა დევიზი ხდება. მკვეთრდება კრიტიკული რეალიზმის შემოქმედებითი მეთოდი. საზოგადოების ყურადღებას იქცევენ ვ. იაკობის ჟანრული სურათები, რუსეთის ცხოვრების სხვადასხვა მხარის ნიჭიერი გამომსახველის ვ. პეროვის ტილოები. ყალიბდება პეტერბურგის მხატვართა არტელი, რომელსაც დემოკრატიული მიმართულება ახასიათებს. 60-იანი წლების მხატვართა დემოკრატიული მოძრაობა შემამზადებელი ხდება „მხატვართა მოძრავე გამოფენის ამხანაგობის“ ჩამოყალიბებასა, რამაც რუსეთის XIX ს. კულტურაში უდიდესი როლი შეასრულა. მოძრავე გამოფენის ამხანაგობაში შევიდნენ დემოკრატი მხატვრები გ. მიასოდოვი, კრამსკოი, გე, პეროვი და სხვები. ისინი რუსეთის სხვადასხვა მხარეში მართავდნენ გამოფენებს, რომლებიც პროგრესულ-დემოკრატიული სულისკვეთებით იყო გამსჭვალული და რევოლუციურ დემოკრატიულ განწყობილებას აღვივებდა. ამხანაგობაში სხვადასხვა დროს შედიოდნენ ა. და ვ. ვასნეცოვები, ი. ლევიტანი, ვ. მაკოვსკი, ვ. მაქსიმოვი, ე. პოლენოვი, ი. რეპინი, ვ. სეროვი, ვ. სურიკოვი, ი. შიშკინი. გამოფენებზე მონაწილეობას იღებდნენ მ. ანტოკოლსკი, ვ. ვერეშჩაგინი და სხვები. მოძრავე გამოფენის ამხანაგობის მხატვართა ტილოების მთავარი გმირი იყო ხალხი, გლეხის ცხოვრება, მისი ტკივილები. ამ პერიოდის გამოჩენილი სკულპტორები იყვნენ ფ. კამენსკი, ა. ოპექუშინი, მ. ანტოკოლსკი და სხვები, რომლებიც მხატვართა მხარდამხარ აქტიურად მონაწილეობდნენ დემოკრატიულ მოძრაობაში.

* * *

ყოველივე ზემოთქმულს თუ შევაჯამებთ, შეგვიძლია დავასკვნათ: XIX საუკუნეში რუსეთმა დიდი წარმატება მოიპოვა საზოგადოებრივი აზრის, მეცნიერების, ტექნიკის, ლიტერატურის. სახვითი ხელოვნების, თეატრის, მუსიკის დარგებში. ყველა ეს წარმატებანი საკაცობრიო კულტურის საგანძურში შევიდა როგორც ბრწყინვალე მონაპოვარი. რუსეთის კულტურული წინსვლა-განვითარების უმნიშვნელოვანესი ნიშან-თვისება იმაში მდგომარეობდა, რომ განმათავისუფლებელი მოძრაობას ზეგავლენით მასში განსაკუთრებული ძალით მკვიდრდებოდა და ვითარდებოდა პროგრესული, დემოკრატიული ტენდენციები. მისთვის მუდამ იყო დანახასიათებელი ჰუმანიზმი, საზოგადოებრივი მოვალეობის იდეა, ჰუმანიტარი ხალხუ-

რობა, უშიშარა სიმართლე, გულწრფელობა და გაბედულება. რუსეთის კულტურა ამასთან, თანდათან უფრო აფართოებდა შემოქმედებით კავშირუროთიერობას რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ხალხების კულტურასთან, სხვა ქვეყნების ხალხთა კულტურასთან. შემოქმედებითი საგანძურის ამ უროთიერთგაცვლას თვით რუსული კულტურისათვის, რუსეთის მოძმე ხალხთა და მსოფლიოს კულტურისათვის ფრიად ნაყოფიერი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ს ა რ ა ჩ ე ვ ი

შესავალი	3
თავი I. რუსეთის ეკონომიური და სოციალური ვითარება რეფორმამდე დელ პერიოდში	17
თავი II. ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა 1801—1812 წლებში .	37
თავი III. რუსეთ-საფრანგეთის 1812—1814 წწ. ომი	62
თავი IV. რუსეთი 1814 — 1825 წლებში	107
თავი V. დეკაბრისტების აჯანყება	120
თავი VI. ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა 1826—1850 წლებში	165
თავი VII. ეროვნული საკითხი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთში 30—50-იან წლებში	202
თავი VIII. XIX საუკ. 30—40-იანი წლების იდეური მოძრაობა	226
თავი IX. ყირიმის ომი	260
თავი X. რევოლუციური სიტუაციის მომწიფება	295
თავი XI. 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმები	313
თავი XII. რევოლუციური მოძრაობა 60-იან წლებში	359
თავი XIII. კაპიტალიზმის განვითარება რეფორმისშემდგომ რუსეთში .	397
თავი XIV. ნაროდნიკული სოციალიზმი	424
თავი XV. საგარეო პოლიტიკა XIX ს. 60—70-იან წლებში	448
თავი XVI. რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წწ. ომ	471
თავი XVII. რევოლუციური სიტუაცია რუსეთში 1879—1880 წწ.	496
თავი XVIII. ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა 80—90-იან წლებში	549
თავი XIX. რუსეთის კულტურა XIX საუკუნეში	557

Акакий Несторович Сургуладзе

РОССИЯ В XIX ВЕКЕ

(на грузинском языке)

**Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1973**

გ.მომცემლობის რედაქტორი ა. ს ტ უ რ უ ა
ტექნიკური ი. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი
კორექტორი ე. კ ე ნ კ ი შ ვ ი ლ ი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 26/X-72

ქაღალდის ფორმატი 60×90/16

ნ.ბეჭდი თაბახი 38,5

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 34,32

შუკეთა 946 უე 05663 ტირაჟი 3000

ფასი 1 მან. 64 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი. ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 14
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси. пр. И. Чавчавадзе, 14

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი. ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 1
Типография Тбилисского университета,
Тбилиси, пр. И. Чавчавадзе, 1